

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

IV. KÖTET, 1—2. SZÁM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI
OSZTÁLYÁNAK 1953. ÉVI AKADÉMIAI NAGYGYŰLÉSI ELŐADÁSAI (V. 27—28)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST 1953

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE, TOLNAI GÁBOR

A szerkesztésért felelős

LAKÓ GYÖRGY

osztálytitkár

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica,

Acta Orientalia.

A Nyelv- és Irodalomtudományi, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya közös folyóirata:

Acta Antiqua.

Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendőek meg. Az Acta Linguistica szerkesztősége Budapest, V., Váci-u. 12., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21, Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

WALDAPFEL JÓZSEF

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY MUNKÁJA
1952—53-BAN

A mai osztályvezetőségi beszámoló feladata csak annyi, hogy számot adjon arról, mikép dolgoztunk, mit sikerült elérnünk, mit és miért mulasztottunk az osztály munkájában és a hozzátartozó tudományszakok területén a mult nagygyűlés óta eltelt esztendő folyamán.

Ha gondolunk azokra a hatalmas feladatokra, amelyeket dolgozó népünk egyre növekvő kulturális szükségleteinek, de a béke és a szocializmus egész táborra a proletárnemzetköziség nevében hatalmas mértékben megnövekedett érdeklődésének kielégítése is főleg a magyar nyelv, irodalom és zene kutatói elé szab, ha gondolunk továbbá arra a nagy segítségre, melyet korunk legnagyobb tudományos lángelméje, a halálában halhatatlan, alkotásaiban, tanításában örökre köztünk élő és ható Sztálin utolsó zseniális munkái, továbbá a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusának útmutatásai, a Magyar Dolgozók Pártja vezetőinek írásai és beszédei s a párt közvetlen iránymutatása a mi számunkra adtak, eredményeinkkel nem nagyon dicsekedhetünk. Mégsem volna őszinte az az önkritika, amely azt mondaná, hogy nem dolgoztunk, nem igyekeztünk továbbhaladni, vagy nem értünk el számottevő eredményeket. Éppen az utolsó év folyamán az osztály munkájában fejlődés mutatkozott. Az osztály mindhárom szaktudománya területén komoly igyekezettel hozzáfogtunk legfőbb feladataink teljesítéséhez.

Ami munkánk szervezeti kereteit illeti, az osztálynak intézete még mindig csak egy van. A Nyelvtudományi Intézet ebben az évben is fejlődött arányaiban is, munkája tartalmában és tervszerűségében is. Az irodalomtörténeti kutatás támogatására 1950 őszén létesített Dokumentációs Központ a mult évi hanyatlás után, mióta ez év őszén Kardos Tibor lett a vezetője és a megüresedett státushelyeket is sikerült megfelelő káderekkel betölteni, ismét fejlődésnek indult. A zenetudomány területén lépések történtek a Magyar Népzene Tára gyűjtésében résztvevőknek akadémiai kutatócsoportban való egyesítésére.

Tudományos haladásunk eredményei elsősorban a produkción mérhetők. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy az irodalomtudomány területén

végre kezd helyreállni az arány a szövegkiadványok és az értékelő monografikus munkák közt. Már nemcsak a szövegkritikai kiadványok szaporodásáról és színvonaluknak fejlődéséről számolhatunk be, hanem Horváth János akadémikusnak anyagánál fogva a további kutatás számára nélkülözhetetlen nagy könyvén, a reformáció korának irodalomtörténetén kívül marxista igényű s többé-kevésbé helyes értékelésű monográfiák egész soráról is, amelyek Bessenyei, Katona József, Eötvös József, Csiky Gergely és Mikszáth alakját minden eddiginél teljesebb és helyesebb megvilágításba állítják. Az eddig megjelent monográfiák közül messze kimagaslik mind tudományos eredményei, mind írásművészete szempontjából Király István könyve Mikszáth Kálmánról, amelyet az Akadémia javaslatára a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Kossuth-díjjal tüntetett ki. Megjelenésre készen, vagy befejezés előtt áll Klaniczay Tibor Zrínyi-, Sötér István Eötvös-, Komlós Aladár Vajda János-, Barta János Arany-, Nagy Péter Móríc Zsigmond-, Fővény Lászlóné József Attila-monográfiája. A világirodalom területén is több jó monográfia jelent meg, így Győry Jánosé Viktor Hugóról, Lutter Tiboré Bernard Shaw-ról. Bátran elmondhatjuk, hogy irodalomtudományunk kultúrforradalmunk vele szemben támasztott igényeihez képesten mutatkozott súlyos elmaradását kezdi behozni s több vonatkozásban az élre tör az osztályhoz tartozó tudománysszakok sorában. A magyar nyelvtudomány terén szótári és szövegkiadványokon kívül, amely utóbbiak közül kimagaslik Kálmán Béla jegyzetkötete a Munkácsi-féle gyűjtéshez, említést érdemel Zsirai Miklós tudománytörténeti tanulmánya és legfőképp Kniezsa István helyesírástörténete, amelyet ugyancsak Kossuth-díj jutalmazott. A szlavisztika területén fontos esemény a hazai szláv nyelvemlékek kiadásának megindulása, ugyancsak Kniezsa akadémikus szerkesztésében. A zene-tudomány és az irodalomtudomány szempontjából csaknem egyaránt fontos Arany János népdalgyűjteményének Kodály Zoltán és Gyulai Ágost és Pálóczi-Horváth Ádám dalgyűjteményének Bartha Dénes és Kiss József gondozta kiadása. Ezek éppen úgy, mint klasszikus-kiadásaink egész sora, a kutatás számára nélkülözhetetlen forráskiadványok s az imperialista korszak nemzetjelszavak takarója alatt nemzetárulást űző tudománypolitikájának sokévtizedes mulasztását pótolják. A Kodály Zoltán 70. születésnapja alkalmából megjelent Zenetudományi Tanulmányok eredményeiben és hibáiban egyaránt híven tükrözik zenetudományunk mai állapotát.

A folyóiratokban megjelent cikkek is több fontos részletkérdést tisztáznak, sok területen komoly kutatási eredményekkel vitték előre nyelvünk, irodalmunk és zenénk ismeretét.

Ha az *akadémiai* kiadványterv teljesítését vizsgáljuk, eredményeinkkel sokkal kevésbé lehetünk megelégedve. Ami megjelent, az többnyire komoly érték, egyiknek-másiknak hibái és vitatható szempontjai ellenére. E kiadványok terjedelme, ha nem a múlt év végéig, hanem a mai napig számítjuk,

nem sokkal marad el az 1952. évre megállapított kiadványtervünk mögött. De súlyos lemaradást kell megállapítanunk, ha azt nézzük, mennyi valósult meg 1952-es könyvtervünkéből. Még ebben az évben is elég nagy arányban jelentetünk meg 1951-re tervezett munkát, 1952-es tervünkéből még mindig nincs kész a helyesírási szabályzat és szótár, a Magyar Népzene Tára II. kötete, A nyelvművelés elvi kérdései c. fontos mű, a Petőfi-kiadás utolsó és az Ady kiadás első kötetei, a Bacsányi-kiadás, Sárosy Gyula verseinek kiadása, Fekete Lajos paleográfiai munkája, Kniezsa István könyve nyelvünk szláv elemeiről, ifj. Horváth János középkori stílustanulmányai, Harmatta János iránisztikai tanulmányai, Meller Péter Lucetius-a, (mellesleg megjegyezve a klasszika-filológiai bizottság 1952-es tervéből eddig semmi sem valósult meg), a Magyar Népzene Tára II. kötete, Major Ervin Haydn Magyarországon c. könyve. Egy részük a lektorálás elhúzódása miatt késik, vagy már sajtó alatt van.

Még nagyobb az elmaradás a folyóiratokban, pedig a folyóiratok a tudomány fejlődése szempontjából, az elvi kérdések megvitatása szempontjából és nem utolsósorban a kádernevelés szempontjából a legfontosabb kiadványok. Valamennyi folyóirat megjelenése messze mögötte marad a tervnek, az Osztályközlemények éppúgy, mint az Acták s mint a társasági folyóiratok. Az Acta Antiqua mindössze egyszer jelent meg három év alatt. A Magyar Nyelvnek és az Irodalomtörténetnek legutolsó száma egy évet késett. Legutóbb már a Magyar Nyelvőr körül is nehézségek mutatkoznak, holott a folyóiratnak hibái mellett komoly érdeme volt, hogy a nyelvi kultúra kérdéseit széles körben állandóan napirenden tartotta. Az osztályvezetőség véleménye szerint a folyóiratok megjelenése körül a legfőbb hiba a kiadót és a nyomdát terheli, de meg kell állapítanunk, hogy anarchia mutatkozik itt-ott a szerkesztésben is és a tervszerű munkát egyes szerzők is minduntalan veszélyeztetik.

A kiadványokban testet még nem öltött, de folyamatban lévő legfontosabb munkálatok közül a nyelvtudományok területén beszámolhatunk a gyakorlattal való kapcsolat szempontjából is elsőrendű Értelmező Szótár szerkesztésének haladásáról, közeledő befejezéséről. Helyi és költségvetési nehézségek, valamint az Értelmező Szótár sürgős teendői miatt fennálló státushely- és káderhiány miatt akadozva indul a Nagyszótár anyagának rendezése és kiegészítése. Az Értelmező Szótár elkészültekor felszabaduló költségvetési és személyi keretet nagyrészt erre a célra kell majd igénybevenni s akkor gyors ütemben be lehet hozni az elmaradást. A Nagyszótár tervét Nyelvtudományi Bizottságunk éppen legutóbbi ülése tárgyalta. Meglévő állományának biztosítása és megfelelő elhelyezése sürgős lépéseket igényel. Tervszerűen folyik tovább a Nyelvatlasznak, a magyar nyelv finnugor elemeinek és a régi magyar nyelv adatainak gyűjtése.

Sztálin nyelvtudományi munkáinak útmutatása nyomán végre előtérbe került a magyar leíró nyelvten megteremtésének ügye. Határozataink értel-

mében az egyetemi és főiskolai oktatást szolgáló rövidebb változatnak 1955-re el kell készülnie. A munka érdemleges megindítását előkészítő elvi viták a bizottságban, valamint egy szűkebb ankét keretében megkezdődtek és ha döntésig nem is jutottak el, a főkérdéseket felvetették. A magyar nyelvtudomány e központi feladatának jobb megoldása érdekében tűzte az osztály a mai ülés napirendjére a munkát vezetőjének, Tompa József kandidátusnak referátumát.

A magyar irodalomtörténet egyetemi tankönyvének előkészítése is megindult, de még nem folyik azzal a tervszerűséggel, amelyet a feladat fontossága és a nagyságához mérten rendkívül szűk határidő megkíván.

Ami az üléseinkben tárgyalt témákat illeti, nyilvános osztályüléseink közül a múlt évi nagygyűlés óta egy ülés a XIX. pártkongresszus tanulságait vitatta meg Trencsényi-Waldapfel Imre bevezető előadásához kapcsolódva. Tartottunk továbbá egy Arany emlékülést Kodály Zoltán és Voinovich Géza előadásával, egy Lenau-emlékülést Turóczy-Trostler József előadásával. Asbóth Oszkár emlékeztetést Kniezsa István, Simonyi Zsigmondét Zsirai Miklós akadémikus elevenítette fel születésük centennáriumuk alkalmából. Tamás Lajos tagtársunk albániai tanulmányútjáról számolt be. Nyelvészeti előadást tartott még Beke Ödön és Telegdi Zsigmond, irodalomtörténeti tárgyút Hadrovics László, klasszika-filológiai Marót Károly, újabb kínai népdalgyűjteményeket ismertett Szabolcsi Bence, a magyar népzenevel rokon dallamokra hívta fel a figyelmet.

Külön kiemelés érdemel az a tény, hogy nyilvános osztályülésen vitattuk meg Horváth János akadémikus rendkívül gazdag anyagú könyvét. Ez a vita, bár sok vonatkozásában nem volt eléggé elmélyedő, bár sem a könyv eredményeit nem állította teljes világításba, sem hibáit nem vetette olyan módon fel, hogy a helyes megoldás felé is utat mutatott volna, eredményes volt annyiban, hogy megadta a multhatatlanul szükséges figyelmeztetést a könyv olvasóinak, tanulmányozóinak, milyen vonatkozásban kell kritikával kezelni a könyvet annak ellenére, hogy az Akadémia komoly értékei miatt kiadását határozta el és értékeire a maga kiadói tekintélyével hívta fel a figyelmet. Nem mondhatjuk el ugyanezt Vargyas Lajos könyvének a II. oszt. részéről rendezett vitájáról és irodalomtörténészeinknek ottani nagyon is félreérthető és félreértett állásfoglalásáról. Ennek a vitának fénypontja Horváth János magánlevélben kifejtett véleményének felolvasása volt.

Bizottságaink munkájában ennek az évnek során került végre előtérbe a tudományos kritika, kiadványaink bírálata, könyvtervek előzetes érdemleges megvitatása és általában elvi kérdések vizsgálata a korábban szinte kizárólag szervezeti és személyi ügyekkel foglalkozó napirenddel szemben. A szovjet tudomány eredményeinek megismerése, állandó tanulmányozása terén is továbbjutottunk. Mind a Nyelvtudományi Intézet dokumentáló munkájában, mind az Irodalomtudományi Dokumentációs Központban

van haladás. Mégsem lehetünk megelégedve ezen a téren sem, s nem érhetjük be eddigi eredményeinkkel. A dokumentálás a szükségletekhez mérten még mindig túlságosan lassú, a közlések nem mindig helyezik kellő mértékben előtérbe a legegyetemesebb érdekű, a magyar kutatás számára legfontosabb anyagot. Ennél is nagyobb hiba az, hogy a szovjet eredmények elsajátítása kutatóink részéről még mindig nem elég mély, hogy inkább passzív befogadásról s legföljebb gépies és éppen ezért erősen vulgarizáló alkalmazásról beszélhetünk, mint harcban, a régi és új nézetek szenvedélyes birkózása közben történő elsajátításról, hogy a tanulságokat nem vitatjuk meg elég széles körben, s ha megvitatjuk is, mint pl. a XIX. kongresszus tanulságaival foglalkozó bizottsági ülések során és osztályülésein tettük, a vita nem konkretizálja eléggé a szempontokat a magyar problémákra.

Tudósaink, elsősorban nyelvészeink ideológiai fejlődésében ez az év hozott döntő fordulatot Sztálin elvtárs zseniális nyelvtudományi munkái pozitív, a marxista nyelvtudomány megteremtése felé indító tanulságainak megértésével és elfogadásával, míg addig inkább csak a marxizmus elleni állásfoglalásuk igazolását fogadták el teljes őszinteséggel. Ha alkotásokban a fordulat még mindig kevéssé mérhető is le, magáról a tényről tanuskodik elsősorban az, hogy nyelvészeink foglalkoznak már saját munkájuk elvi problémáival, gondolkodnak a nyelvészeti oktatás megjavításáról s talán nem túlzok, ha azt hiszem, hogy ma már mindnyájan túljutottak azon, hogy az egyetemi hallgatók nagyrészének közömbös vagy éppen idegenkedő magatartását a nyelvészeti oktatással szemben egyes-egyedül az irodalomtörténet-szek részéről való ellenséges agitációból származtassák. Maga ez a tény is nemcsak az önkritika felébredését bizonyítja, hanem azt is, hogy Sztálin zseniális munkáinak és az azok nyomán hatalmas fejlődésnek indult szovjet tudománynak tanulmányozása a szélsőségesen idealista-individualista magyarázat hajlamából is felébresztette őket. Fontos lépés volt a szegedi nyelvész-kongresszus, melynek központi kérdése — a nyelvészképzés megindításán kívül — osztályunk egyik legfontosabb komplex problémája, az irodalmi nyelv kérdése volt, Pais Dezső akadémikus előadása alapján. A kongresszust a Társadalmi Szemle részletesen méltatta és bírálta.

Ma már nyelvészeink mind tudják, hogy Sztálin munkái nem azért döntötték halomra a marizmus hazug áltudományát, hogy az imperialista országokban ma is tomboló idealista és metafizikus konstrukciókat, általában az idealista polgári nyelvtudományt, vagy valami szűkkörű empirizmust képzelt jogaiba visszaiktassanak, hanem azért, hogy az egyedül tudományos módszer és szemlélet, a dialektikus materializmus érvényesítésének nyissák meg az útját a nyelvtudománynak a nemzeti fejlődés, a dolgozó nép tudatos gondolkodása, a szocializmus építése szempontjából fontos területén is. Ezt az utat Sztálin tanításainak világánál meg is fogják találni legképzettebb nyelvészeink, ha nem sajnálják a fáradságot a marxizmus-

leninizmus mélyebb és szélesebbkörű tanulmányozásától. Le kell számolnunk az olyan defetista nézetekkel, hogy azt már csak a legfiatalabbak tudják elérni s azzal a magatartással, hogy tartózkodnak a nagy elvi kérdések megvitatásában való részvételtől.

Ha az irodalomtudományban hamarabb vált is általánossá a marxista szándék és igény, ha burzsoá nézetek, kozmopolita törekvések évek óta alig mutatkoztak is nyíltan a marxista-leninista esztétika alapelveinek tagadása alakjában, munkánk elvi színvonala, az elvi kérdések következetes és harcoss megvitatása terén mi sem állunk jobban. Sztálin elvtárs utolsó munkáinak megvitatása a mi körünkben mindeddig nem történt meg kellő mértékben. A tanulságok levonása nem az irodalom sajátos jellegének elemzésére vezetett, hanem az irodalmi nyelv azonosítására a formával és sok esetben a tartalom és forma dialektikájának mellőzésével a régi sematikus eszmei elemzés külsőleges megtoldására teljesen különváló nyelvi elemzéssel. És ha az ideológiai harc nyílt formában alig jelentkezik is, ne higgyük azt, hogy az ellenség már letette a fegyvert. Különböző ellenséges ideológiák kísértének még a megjelenő könyvek és tanulmányok részleteiben, s velük csak akkor vehetjük fel a harcot, ha a legfontosabb problémákat sorozatos vitaülések napirendjére tűzzük és a vitaülések során alakítjuk ki állásfoglalásunkat. Csak ilyen előkészítés után remélhetjük azt, hogy a készülő egyetemi tankönyv a döntő kérdésekben helyes nézeteket fog meggyökereztetni. Ugyanez áll természetesen zenetudományunkra is, amelyben ma még a tudományszak késői indulása miatt aránytalanul nagyobb és fontosabb szerepe van az adatgyűjtő munkának.

Tudományszakjaink fejlődését még mindig akadályozza vezetésünk gyengesége, a vezetés kollektivitásának hiánya, továbbá az elvi kérdések háttérbe szorulása a részletkutatások mellett. Több fontos vita, amelyet hónapokkal ezelőtt felvettünk munkatervünkbe, állandóan halasztódik, így az irodalomtörténeti periodizáció és a romantika vitája. A nyílt elvi viták ritkasága, az álláspontok széles nyilvánosság előtt való tisztázásának hiánya miatt kaphatott lábra a személyeskedés, sőt klikkezés szelleme, ami a múlt év folyamán egyik legsúlyosabb csapása volt tudományos közéletünknek, elsősorban az irodalomtörténetírás területén, de kisebb mértékben megvolt a nyelvészek, zenetudósok és klasszikus filológusok táborában is.

Ami irodalomtudományi munkánk elvi problémáit illeti, ha formalizmus, idealizmus, klerikalizmus, nacionalizmus és kozmopolitizmus, valamint a proletkultus álbololdaliság különböző változatai ma már publikációkban nyíltan kevésbé jelentkezik is, (ifjúságunk nevelésében sajnos igen), van egy olyan komoly veszedelem, amely részletkérdésekben mindezeknek a hibáknak újra meg újra utat nyit, és ez az opportunizmus, úgy is nevezhetnénk: a szociáldemokratizmus. Ebbe a hibába nemcsak olyanok esnek, akik valamikor a szociáldemokrata párt tagjai voltak. Csaknem mindnyájan, akik a marxizmus-leninizmus világnézetét és módszerét csak a felszabadulás

óta tettük magunkévá s akiknek a marxizmussal való első megismerkedése nem mindig tiszta marxi-lenini-sztálini források és magyarázatok segítségével történt, felismerünk időnkint írásainkban olyan szempontot, olyan megfogalmazást, amelyet nagy tanítóink, Lenin és Sztálin joggal bélyegeznének meg a mensevizmus (szociáldemokratizmus), az opportunizmus jelzőjével.

A szociáldemokratizmus sem valami egységes irány, hanem általában a burzsoázia képviselte a munkásmozgalmon belül, tehát polgári nézetek becsempészése az irodalomtudományba marxista megfogalmazások leple alatt. Néhány jellemző vonása: művészet és valóság viszonyának anti-marxista értelmezése, realizmus és naturalizmus összekeverése vagy az utóbbinak igazolása, az alkotás folyamatában az irracionális elem túlsúlyozása és ezzel kapcsolatban a líra egyoldalú értékelése a valóságot közvetlenül ábrázoló műfajok rovására, irodalom és osztályharc viszonyának kerülgetése, szociológiai formulákkal való álcázása, a pártos állásfoglalás hiánya, forradalomellenes írók túlbecsülése stb. Komlós elvtársnál mindez köztudomusú, de ezekkel a hibákkal sokkal szélesebb körben találkozunk. Bóka elvtárs másfél év előtti kongresszusi beszámolójában önkritikát gyakorolt a munkáspártok egyesülését megelőző munkásságával szemben. De ez a kritika úgy hangzott, mintha nála azóta minden rendben lenne, pedig régi opportunistá hibái azóta is újra meg újra felbukkantak, s tehetsége, munkabírása, termékenységé, s ezek folytán joggal növekvő befolyása miatt káros hatásuk is növekszik. Az ellentmondások, hibák elkenése legnagyobb művészeink munkáiban is összeférhetetlen a marxista-leninista kritikával, nagyjaink igazi értékét nem azzal emeljük magasra, ha hibáikat elhallgatjuk, vagy kimagyarázzuk és így elmulasztjuk, hogy pártosan szembeforduljunk azzal a rothadt világgal, amelyben a forradalmi proletariátus táborán kívül nem maradhatott egyenes gerinc. (Ezt a hibát még Király István Kossuth-díjas munkájának sem sikerült elkerülnie.)

Külön kell szólnom, ha még olyan röviden is, a klasszika-filológia kérdéséről. A nálunk e címen még mindig összefogott rendkívül heterogén területek szervezetiileg újabban teljesen az I. osztályhoz tartoznak. Ezeken a területeken is folyik munka, sőt elég széleskörű érdeklődéstől kísérve, de nincs a munkának gerince, elvi irányvonala, a nyelvi szempont az antik rabszolgatársadalom mindenoldalú vizsgálatának szempontjával keveredik. A szovjet tudomány példája nyomán egyre inkább előtérbe kerültek azok a területek, amelyek irányítására és ellenőrzésére inkább a II. osztály volna hivatott. Dokumentációs kiadványuk is indult, amelynek címe igen jellemző módon »Szovjet ókortörténet«. Az is jellemző, hogy a klasszika-filológiai munkaközösség munkájában másféléves története során 13 történelmi, archeológiai, filozófiai, művészettörténeti stb. problémával egyetlen irodalmi téma állt szemben, nyelvészeti egy sem. Nyilvánvalóan ezzel a visszás hely-

zettel kapcsolatos az, hogy máig sincsenek kijelölve a magyar klasszikus kutatás súlyponti kérdései. Ennek a területnek a problémáit a két osztály vezetőségének mindjárt a nagygyűlés után közösen kell megbeszélnie. A bizottságnak e célra kért jelentése máris elkészült s csak a nagygyűlés előkészületei miatt nem foglalkozhattunk még vele érdemben.

Kádereink fejlődése és a tudományos tapasztalatcsere szempontjából egyaránt nagyjelentőségű a külföldi tanulmányutak nagyobbarányú megindulása. Az osztály egy nyelvész tagja, Lakó György hosszabb időt töltött a Szovjetunióban, tanulmányútja tapasztalatairól a ma délutáni ülésen fog a nagy nyilvánosság előtt beszámolni. Osztályelnökünk a Német Demokratikus Köztársaságban és Bulgáriában járt ez év folyamán, Tamás Lajos Albániában, két fiatal nyelvészünk, Imre Samu és Kálmán Béla Csehszlovákiában, kettő: Lőrincze Lajos és Benkő Loránd Romániában. Ne vegyük szaksovinizmusnak, ha sajnálattal jegyzem meg az osztály többi szakterületeinek jutott aránytalanul mostoha elbánást. Az említett nyelvész-tanulmányutakkal szemben egyetlen irodalomtörténész tanulmányút áll: Köpeczi Béláé, aki Romániában járt, mind saját kutatásai, mind egész szaktudományunk számára komoly eredményekkel. Az utoljára említett öt tanulmányútnak külön fontosságot ad az a körülmény, hogy azoknak az országoknak tudományos életével sikerült a közös feladatok megoldására termékeny együttműködést létrehozni, amelyektől a felszabadulás előtt mindkét részről gyűlölködő nacionalizmus választott el.

Káderutánpótlásunk szempontjából fontos az aspirantúra továbbfejlesztése. 33 aspiránsunk van az osztály területén, s amennyiben vizsgáljukból megállapítható, tanulmányaikat általában jó eredménnyel végzik. Aspiránsvezetőink kivétel nélkül szeretettel segítik fejlődésüket. Az elzárkózásnak, amelyről a T. M. B. titkára az Akadémiai Értesítő legújabb számában beszámolt, egyetlen esetével sem találkoztunk az osztály területén. Persze, az aspirantúra sikerének igazi mértékét csak a kandidátusi dolgozatok fogják megadni. Harmadéves aspiránsaink készítik dolgozataikat, témájukat, munkatervüket megvitattuk a bizottságokban, a jelek e tekintetben is az esetek többségében biztatóak. Külön örömmel emlékezhetünk meg arról, hogy az elmúlt évben két aspiránsunk a Szovjetunióba mehetett és ott a szovjet mesterektől tanulhatja az irodalomtudományi kutatás élenjáró módszereit.

Hadd említsem meg ebben a vonatkozásban azok nevét, akiket az osztályunkhoz tartozó szaktudományok művelői közül a Tudományos Minősítő Bizottság régi érdemeik alapján tüntetett ki tudományos fokozattal. Az osztály tagjain kívül a nyelvtudomány doktorai lettek: Melich János és Mészöly Gedeon, az irodalomtudomány doktorai: Bóka László, Földessy Gyula, Förster Aurél és Kardos Tibor, a nyelvtudomány kandidátusai: Benkő Loránd, Borzsák István, Csefkó Gyula, Czeglédi Károly,

Dávid Antal, Dercsényi Móric, Fokos Dávid, Germanusz Gyula, Hajdu Péter, Harmatta János, Juhász László, Kálmán Béla, Klemm Antal, Korompai Bertalan, Laziczius Gyula, Lőrincze Lajos, Moór Elemér, Nyíri Antal, Papp István, Prohászka János, Rásonyi László, Rubinyi Mózes, Némethné Sebestyén Irén, Sulán Béla, Szádeczky-Kardoss Samu, Telegdy Zsigmond és Tompa József, az irodalomtudomány kandidátusai: Baróti Dezső, Barta János, Dezsényi Béla, Füst Milán, Gálos Rezső, Gyergyai Albert, Hajdu Helga, Hatvany Lajos, Hont Ferenc, ifj. Horváth János, Kardos László, Király István, Klaniczay Tibor, Koltai-Kastner Jenő, Komlós Aladár, Kóhalmi Béla, Lutter Tibor, Pukánszky Kádár Jolán, Sötér István, Szauder József, Vajthó László, Varjas Béla, a zenetudományok kandidátusai: Bartha Dénes, Gárdonyi Zoltán, Major Ervin és Vargyas Lajos. Kívánunk tudományos fokozattal kitüntetett kutatóinknak további, tudományszakjukat előbbrevivő munkát és ezzel a doktori minősítés, vagy az akadémiai tagság kiérdemlését.

Tudományos káderpolitikánk fontos lépése volt az elmúlt évben az ösztöndíj és prémium-rendszer átalakítása is, amely még erősebben a teljesítmény lemerését teszi lehetővé és ezáltal a kutatómunka fejlesztésére ösztönöz. A legtöbb szak területén máris mutatkoznak számottevő eredmények, amelyeket a legközelebbi napokban prémiummal jutalmazhatunk. Eddigi kádermunkánkkal kapcsolatban meg kell mondanunk, hogy nem igyekeztünk a feladatokat eléggé elosztani s így néhány akadémiai és bizottsági tag túlterhelése mellett a többiek fejlődését nem segítettük elő feladatok adásával. Ezen a hibán a bizottságok vezetésének átalakításával igyekeztünk segíteni. Főleg az irodalomtudomány területén még mindig vannak jól indult, de oktatási és hivatali munkával túlterhelt kutatók, kiket nem sikerült tudományos terveink megvalósítása érdekében aktivizálni.

*

Hadd soroljam fel futólag a közvetlenül előttünk álló feladatokat: A helyesírási szabályzat és szótár sürgős befejezése és közzététele, az Értelmező Szótár befejezése, a sztálini elveken épülő dialektikus módszerű magyar leíró nyelvtan s a marxista-leninista irodalmi kézikönyv megteremtése, a kritikai kiadások és a Magyar Népzene Tára folytatása, marxista zenetörténeti monográfiák (mindenekelőtt Erkelről, Lisztről, Bartókról, Kodályról), új, nagyobb-részen anyagközlő irodalomtörténeti folyóirat megindítása (terve elkészült, szerkesztője Tolnai Gábor), az elvi vitáknak kiszélesítése, elmélyítése minden területen, a kritika és önkritika szellemének általánossá tétele, a szűk látókörű empirista anyaggyűjtő munkák egyoldalú uralma helyett a törvényszerűségek kutatásának előtérbehelyezése a nyelv, irodalom- és zenetudomány területén általában, a tudománytervezés kollektív elvi irányításának megvalósítása mind az egész osztály, mind az egyes szakterületek vonalán az osztály, a bizott-

ságok és az osztályhoz tartozó társaságok viszonylatában, a második ötéves terv előkészítése, főszállal a népünk szocialista fejlődése szempontjából legfontosabb kérdések kutatásán, a közoktatás, népművelés és a nyelvi kultúra szolgálatában álló munkálatokon, e célok megvalósítása érdekében az akadémiai intézetek rendszerének kiépítése, elsősorban az Irodalom-tudományi Kutatóintézet megteremtése.

Ezeknek a feladatoknak további konkretizálása már az alapszabályaink értelmében e héten választandó új osztályvezetőség feladata lesz. Munkájához több sikert kívánunk, mint amennyi a mi erőnktől telt, s mint amennyit mi a szocialista tudományszervezés és tudományos tervezés kezdeti nehézségei közt tapasztalatlanul, tapogatózva elérhattünk.

HOZZÁSZÓLÁSOK

NÉMETH GYULA elnök:

Hálás köszönetet mondok Waldapfel József osztálytitkárunknak ezért a beszámolóért, amely hű és mélyreható képet adott az osztály munkásságáról. A nyelvészeti részeket illetően is egyetértek vele nagyjában és egészében, de nem tartózkodhatom egy megjegyzéstől. A beszámolót éles kritikai szellem hatotta át, s Waldapfel József nem veszi rossz néven, ha én is bírálók és azt az észrevételt teszem, hogy szóvátett bizonyos személyi vonatkozású kérdéseket, amelyeknek diszkussziójára nagygyűlésünk keretei nem alkalmasak. Kevés ilyen kérdés volt, de határozottan voltak ilyen kérdések.

Az utolsó mondatokkal tehát azt szerettem volna mondani, hogy bizonyos ide nem való, kisebb jelentőségű kérdések diszkusszióját nem tartanám szerencsésnek.

BÁRCZI GÉZA:

Sem a titkári beszámoló kérdéseihez, sem azokhoz az apróbb kérdésekhez nem óhajtok hozzászólni, amelyekre az elnök tett célzást. Legyen szabad azonban megemlítenem a beszámoló néhány észlelt hiányát.

Nem esett szó benne a tájszótár munkálatairól, az egyik olyan akadémiai munkáról, amely tervét eddig mindig pontosan teljesítette, illetve a pénzügyi keretek határai között túlteljesítette. Nem történt említés a kétnyelvű szótárakról, pedig ezekben jelentékeny termelés volt, s ezek jelenleg az Akadémia I. osztályához tartoznak. Nem történt említés a modern nyelvek filológiájának jelenlegi állásáról, holott ez szintén beletartozik az osztály munkájába.

BÓKA LÁSZLÓ:

Azt hiszem, a titkári beszámoló olyan szempontból, hogy taxative felsorolta az elmúlt esztendő irodalomtörténeti munkásságának legfontosabb eseményeit, helyes volt és áttekinthető összefoglaló képet adott arról a munkáról, amelyet az osztály irányítása mellett az osztály körébe tartozó minden tudományág végzett.

Az egyes jelenségek ismertetésénél talán az lett volna helyesebb, ha a Horváth-vitának és a Vargyas-vitának vagy egy bővebb ismertetése, vagy még inkább egy értékelő bírálata hangzott volna el, mert hiszen ebből kaptunk volna további útmutatást. Egyébként irodalomtörténetírásunk jellegzetes hibáinak felsorolásánál is sokkal helyesebb lett volna, ha az osztálytitkár elvtárs még több érvel, de talán méginkább néhány mélyrevilágító műbírálattal kötötte volna össze azt, s nemcsak felsorolta volna a jellegzetes hibákat, hanem egy-egy művön keresztül mutatta volna meg, konkrétan milyen kárt okoznak ezek a hibák tudományunk szakterületén.

Azt gondolom azonban, hogy maguknak a hibáknak a felsorolása sem volt felesleges. Negatív seregszemléje volt mindazoknak a hiányosságoknak, amelyeknek emlékezetünkbe idézése sohasem felesleges.

De azt hiszem, kötelességünk most az, hogy ennek a beszámolónak a tükrében jövődő feladatainkra nézzünk, s én most az irodalomtörténetíráásra váró feladatokról szeretnék néhány szót szólni.

Egy ideig olyasféle kifogás merült fel munkásságunk iránt, hogy az inkább az adatfeltáró, kritikai szövegkiadásokat szorgalmazó munkák felé tolódik el, az elvi kérdéseket tárgyaló, nagy portrékat adó monográfiák pedig háttérbe szorulnak. Nem hiszem, hogy itt váltásra lenne szükség. Szerintem inkább arra van szükség, hogy kialakítsuk az adatfeltárás és az elvi megvitatások párhuzamosságát. Jelenleg mindkettő egyaránt fontos és sürgős feladatunk. Ezért szükség van arra, hogy egy rendkívül részletes és rendszeres, a kutatási területeket felmérő kutatói terv készüljön. Azt hiszem, egy ilyen széleskörű, részletekbe menő kutatói terv elkészítése olyan kutatási területekre is ráirányítaná figyelmünket, amelyek felett kutatásunk — legalább is ezideig — elsiklott.

Ahhoz, hogy az elvi megvitatások gyümölcsözők legyenek, három dologra lenne szükség. Mindenekelőtt tudományosságunknak sokkal eleve-nebb kapcsolatot kellene tartania az élő politikai feladatokkal. Gondolok itt legközvetlenebb feladatunkra, a nevelés feladatára. Sokkal szorosabb kapcsolatot kellene tartania például az irodalomtudománynak a vele határos tudományokkal. Gondolok itt elsősorban a nyelvtudományra, másodsorban a történettudományra, de a filozófiára, a filozófiatörténetre, és mindazokra a tudományágakra is, amelyeknek területén jelenleg rendszeres kutatás folyik. Ezek a tudományok még mindig kissé olyanképpen állnak egymás mellett, mint a párhuzamos sínek, amelyek — bár a pályaudvaron ez még nem lehet látni — később szerteágaznak és elfutnak egymástól, holott itt nem ilyen pályaudvarról van szó, hanem az egymásba kulcsolódó tudományok közös cél felé való haladásáról, ami azonban jelenleg még nem látszik biztosítottnak.

Hogy mik lennének ennek legfontosabb megvalósulásai, az körülbelül nyilvánvaló. Nem csökkenteni, hanem szaporítani kellene a kritikai kiadásokat és a szövegkiadványokat, és reméljük, hogy megindul második irodalomtörténeti folyóiratunk, amely elsősorban adatfeltáró folyóiratnak készül, erre módot is fog adni. Természetesen rendkívül vigyáznunk kell, hogy ez a folyóirat ne vesszen bele a régimódi, értékelésnélküli, mindenféle adatot feltáró folyóiratok hibáiba, amely módszernek egyik jellegzetes művelőjét a magyar tudományos élet annakidején Közli Zoltánnak hívta, minthogy tekintet nélkül a közlemények értékére, amit lelt, azt közrebocsátotta. Nekünk igenis magyar irodalmunk haladó hagyományainak a múltban elfeledett adattárát kell elsősorban megalkotnunk a további kutatások számára.

Másrészt nemcsak írói monográfiákra van szükség. Írói monográfia-irodalmunk örvendetes módon megindult és további perspektíváját is látjuk. Nem látunk azonban olyan monográfiákat, amelyek az irodalmi mozgalmak történetét tárnák fel. Egyelőre nem látunk olyan monográfiaterveket, amelyek egy-egy nagy téma, vagy egy-egy nagy műfaj történetének feltárására irányulnának. A fejlődés dialektikája tehát nem bontakozik ki eléggé, ha kutatásunk csak monografikus művekre szorítkozik.

Nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy sokkal több aprólékos, kisebb részlettanulmányra lenne szükség. Azokhoz a nagy elvi összefoglalásokhoz, amelyeket meg kell alkotnunk, sokkal több részletbe ható, a kutatási területekről már menetközben beszámoló műre lenne szükségünk. Azt hiszem,

ezen a téren jó példa számunkra a Történeti Társulat tudományos munkássága, amely a nagy összefoglalásokra úgy készül, hogy előzőleg, menetközben olyan mértékben tájékoztat a munka minden részleteredményéről, ami azután elősegíti a további kutatást.

Végül nagy szükségünk lenne arra a bizonyos irodalomtörténeti kézikönyvre, amelyről Waldapfel elvtárs megemlékezett. Még ha az elvi viták fellendülnek is, akkor sem fűz minket semmi olyan remény ahhoz a kézikönyvhöz, hogy rövidesen meg tudjuk alkotni a hibátlan, vagy akár csak elvileg hibátlan nagy irodalomtörténeti áttekintést. De nem hiszem, hogy irodalomtörténetírásunkban döntő fordulatot tudnánk elérni, ha egyszer világosan össze nem foglaljuk, hogy eddig meddig jutottunk el a kutatások területén. Azt hiszem, egy ilyen roppant nagy térkép, amilyenné azt tervezzük, egy nagy négykötetes, rendszeres magyar irodalomtörténet lesz az a mű, amely nem lezárása lesz az eddigi kutatásoknak, hanem kiindulása egy további nagyszabású irodalomtörténeti munkásságnak.

Hogy ez a munka valóban sikerre vezessen, ahhoz még előzőleg kettőre van szükség. Először is nagyon pontosan meg kellene határoznunk végre, hogy melyek azok a központi problémák, központi mozgalmak, kik azok a nagy személyiségek a magyar irodalom történetében, amelyek köré, illetve akik köré és akiknek munkásságára fel kellene építenünk irodalomtörténetírásunkat, másodszor pedig egy nagyon erős tudománykritikai munkásságra lenne szükség. Itt van az elmúlt korszak tudományossága, de minden tévedésével, minden fertőzetével. Éppen a fiatal kutatók felnevelése érdekében, éppen azért, hogy bátran bevonhassuk őket ebbe a munkába, a tudománykritikai munkát el kell végeznünk marxista-leninista szempontból, hogy azután széles kutató gárdával tudjunk hozzálátni ezekhez a nagy feladatokhoz, amelyekről csak valóban nagyon vázlatosan szóltam.

LAKÓ GYÖRGY:

Az osztálytitkár elvtárs említette beszámolójában, helytelen lenne minden olyan terv, amely szerint a nyelvtudomány elméleti általános elvi kérdései megvitatásának kifejtését egy-két nyelvész feladatává tennénk. Ebben teljesen egyetértek Waldapfel elvtárssal. Nem tudnék azonban egyetérteni vele, ha ezt úgy értette volna, hogy nem lenne szükség arra, hogy az általános nyelvtudomány kérdéseinek kifejtésére, az elvi kérdések tisztázására specialistákat neveljünk.

Én úgy látom, hogy minden tudomány területe igen nagy. Csupán a magyar nyelvtudomány művelése is igen sok részletmunkát kíván meg. De ez a helyzet a finnugor nyelvészet terén, a turkológia terén és a nyelvtudomány minden egyéb területén is. Attól tartok, ha valamennyi nyelvészünket úgy irányítjuk, hogy idejük túlnyomó részében, figyelmük és energiájuk legnagyobb részével az elvi kérdések felé forduljanak, ennek az lehet a következménye, hogy a részletmunkák, a részletkutatások, a részletek ismeretét megkívánó nagy tervmunkáink meg fogják szenvedni ezt az irányítást. Csak egészen kivételes tehetségeknek adatott meg az a képesség, hogy sok területen nagy, a maguk korában kifogástalan eredményeket tudjanak elérni.

Azt vallom, hogy az általános nyelvtudomány elvi kérdéseivel valamennyien foglalkozunk, mégpedig többet, mint eddig. Néhány nappal ezelőtt

magam tettem javaslatot arra, hogy az elvi kérdésekkel többet foglalkozunk és hogy milyen formában foglalkozzunk velük. Mégis amellett volnék, hogy igyekezzünk specialistákat kinevelni, specialistákat megnyerni a nyelvtudomány általános és elvi kérdései számára. Ők vázolják fel a programmot, tartásuk számon a teendőket, és produkáljanak is ezen a téren, más területek kutatói pedig szóljanak hozzá eredményeikhez saját szakterületük szempontjából. Persze, ha egy-egy, szűkebb területre specializálódott kutatónak megvan az a képessége, tehetsége, általános tájékozottsága, hogy versenyezni tud az általános nyelvtudomány specialistáival, ez nagyon öröndetes. De nem hiszem, hogy helyes lenne a részletkutatásokat mellőznünk, háttérbe szorítanunk, másod- vagy harmadrangúnak minősíteni. Nem hiszem ezt azért sem, mert a Szovjetunióban sem láttam azt, hogy a figyelemnek az általános nyelvtudomány kérdéseire való irányítása a részletkutatások elhanyagolásával járna együtt. Ellenkezőleg, ott nagyon sok, elmélyedő részletkutatást végeznek, s az általános nyelvtudománnyal való foglalkozás nem olyan méretű, hogy a részletkutatások lehetetlenné válnának, vagy háttérbe szorulnának. Nézetem az, hogy helyes az a szovjet rendszer, amely szerint a moszkvai Nyelvtudományi Intézetben van egy külön általános nyelvtudományi osztály, s hogy ennek az osztálynak a tagjai foglalkoznak elsősorban és legtöbbet az általános nyelvtudomány kérdéseivel. Megállapításaikhoz persze a specializálódott kutatók is hozzászólnak, s ők is vetnek fel elméleti kérdéseket. Nekünk is erre kell törekednünk: specialisták kiképzését nekünk is szorgalmaznunk kellene, véget kellene vetnünk annak az állapotnak, hogy ma vannak hívei és barátai az elvi kérdéseknek, akik állandóan hangsúlyozzák ezek fontosságát, akik állandóan ösztönzik a többi, hogy írjanak az általános és elvi nyelvtudományi kérdésekről s hogy bíráljanak többet, de ugyanakkor azok, akik az általános nyelvtudomány terén a legtöbb ismerettel rendelkeznek és a legtöbb igényt hangoztatják, hallgatnak és az általános nyelvtudományi műveket, cikkeket a specializálódott kutatóktól várják. Öröndetes lenne, ha a specializálódott kutatók ilyeneket is tudnának termelni, de az lenne a természetes és kívánatos, hogy az általános nyelvtudomány specialistái maguk is megszólaljanak, programot adjanak és vitázzanak, mégpedig nemcsak tudományos üléseken, hanem folyóirataink lapjain is.

TOLNAI GÁBOR

Néhány rövid mondattal szeretnék az elhangzott titkári jelentéshez hozzászólni. A jelentés — szinte azt lehet mondani — magában foglalta az összes problémákat. Hiányokat az eddigi felszólalások nem nagyon említettek. Én sem felsorolásbeli hiányt akarnék felemlíteni, inkább azt szeretném megjegyezni, hogy talán helyes lett volna, ha Waldapfel elvtárs a hibák és hiányosságok felsorolásakor valami olyanértelmű rangsorolást, konkretizálást adott volna, amilyenre más oldalról Bóka elvtárs utalt felszólalásában. A falu jegyzőjével kapcsolatos Deák-féle anekdóta jut eszembe. Az összes lóbetegségeket felsorolta a referátum, de nem tett különbséget a domináló és a kevésbé domináló, az éppen csak lappangó és a ritkán előforduló lóbetegségek között.

Nem hiszem, hogy zsúfolt programmunkban mód volna arra, hogy nagyon belemenjünk a részletekbe. Waldapfel elvtársnak sem volt módja rá,

hogymint részletesen kifejtse a problémákat, de mégis szeretném néhány mondatban elmondani, hogy a felsorolt hibák akár a nyelvtudomány, akár az irodalomtudomány terén bár létező, meglévő hibák és fogyatékoságok, azonban ha mindezek olyan mértékben fordulnának elő, ahogymint megfelelő súlypontosítás hiányában a referátumból kitűnik, azt a következtetést kellene levonnunk, hogy elmúlt évi munkánk rossz volt. Ezt Waldapfel elvtárs sem állította, sőt azt mondotta, hogy eredményeink vannak, és a jelenlévők közül senki sem tartja az elmúlt évet eredménytelennek.

Néhány konkrét kérdés: pl. a szociáldemokratizmus. Kétségtelen, hogy létezik. De nem hiszem, hogy domináló kérdés irodalomtudományunkban, még kevésbé a nyelvtudományban. Vannak azonban olyan jelenségek, amelyek valóban léteznek, amelyek valóban fel-felütik fejüket, s nem is elvértve. Emlékezetem szerint Waldapfel elvtárs nem tett említést a szellemtörténetről. Pedig a szellemtörténet nem olyan ragály mint a pestis, amely már nincs a mi tájainkon, igen gyakran jelentkezik közleményeinkben. Hasonlóan a narodnyikizmus is létezik, nem is elvértve és ellene fokozott mértékben kell harcolnunk és kritikát gyakorolnunk.

Szeretném még felhívni a figyelmet a klerikalizmus veszélyére, amelyről nem történt említés, de ugyancsak létezik.

Összefoglalva: értékelésünknek és bírálatunknak eddigi és jövőző munkánkkal kapcsolatban elsősorban a középponti kérdésekre kell irányulnia. Ezeket kell megvitatnunk konkrét példákkal, nem értve ez alatt azt, hogy a csak elvértve jelentkező betegségeket ne vegyük bírálat alá. De mindenestre helyes súlypontoszással kritizáljunk.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

1. Nem egészen négy hét múlva három éve lesz, hogy SZTÁLIN »Marxizmus és nyelvtudomány« című első nyilatkozata megjelent. Három év nem sok idő, de elegendő arra, hogy bizonyos fordulat megtörténjék, többé-kevésbbé lényeges változások legalább is meginduljanak. Ez a három esztendő számvetést kíván tőlünk arra nézve, mi a magyar nyelvtudomány helyzete és mi a jövője.

Amit most mondandó vagyok, éppen ezért sok pontjában csatlakozik ahhoz az előadásomhoz, amelyet az egyéves forduló alkalmából tartottam »Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után?« (Akad. Értesítő LVIII, 374—83.)

Nagyon-nagyon sajnálatos, azóta az a szomorú tisztesség jutott osztályrészemül, hogy Akadémiánk március 7-i gyászülésén a nyelvtudomány képviselőjeként meg kellett emlékeznem arról a súlyos, pótolhatatlan veszteségről, amely SZTÁLIN halálával érte az emberiséget és a tudományt. Most is ki kell emelnem, hogy a tudományok közül a nyelvtudomány az, amely különösen sokat köszön Neki, — az előzmények után szinte azt köszöni Neki, hogy ez a tudomány van és lehet. Számunkra szerencse lett a szerencsétlenségben, hogy Ő utolsó megnyilatkozásai egyikében éppen a nyelv, a nyelv tudománya felé fordult. Sorsfordító állásfoglalásáért hálásak vagyunk, de annál inkább fájjaljuk az Ő idő előtti elvesztését, mivel szerettük volna és reméltük, hogy egyes vitatható kérdésekben még hallatja szavát.

2. »A szocializmus közgazdasági problémái« című legújabb és — szerfölött sajnós — legutolsó művéből — ha közvetve is — a nyelvtudomány szintén igen termékeny irányelveket meríthet. A jelen alkalom nem arra való, hogy erre nézve részletesebb fejtegetésekbe bocsátkozzam. Egy-két észrevételt talán mégis megengedhetek magamnak.

SZTÁLIN a munka első részének »A gazdasági törvények jellegének kérdése a szocializmusban« című 1. szakaszában a marxizmusnak a tudomány törvényeire vonatkozó álláspontját fejtegetve rávilágít arra, hogy a tudomány törvényei az ember akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatok visszatükröződései, azonban élesen kiemeli, hogy e folyamatokkal szemben

az emberek korántsem tehetetlenek, nincsenek megfosztva attól a lehetőségtől, hogy rájuk hatást gyakoroljanak (Szikra kiadás 6).

SZTÁLIN a nyelvvel kapcsolatban fényt derített arra, hogy az nem alap és nem felépítmény, nem alakul vagy fejlődik s z ü k s é g s z e r ű kapcsolatban vagy párhuzamban velük együtt, — összefügg velük, de megvannak a saját fejlődésének belső törvényei, illetőleg saját fejlődésének belső törvényei is.

Idézzük tőle : »A politikai gazdaságtan egyik sajátossága, hogy törvényei, a természettudomány törvényeitől eltérően nem hosszú életűek, hogy ezek a törvények — legalábbis többségükben — meghatározott történelmi időszak folyamán hatnak, azután pedig új törvényeknek adják át helyüket. De ezek a törvények nem semmisülnek meg, hanem az új gazdasági viszonyok folytán elvesztik érvényüket és letűnnek a színről, hogy helyet adjanak új törvényeknek, amelyek nem az emberi akarat teremtményei, hanem az új gazdasági viszonyok talaján keletkeznek.« (I. h. 8.) — Azt hiszem, ezekből az észrevételekből lényeges tanulságokat fejthetünk ki a nyelvre nézve is. A nyelv sajátosságánál fogva a vele foglalkozó tudomány egyes törvényei a maguk tartós érvényességükre nézve a természettudomány törvényeivel mutatnak közösséget, ismét mások : törvények vagy többnyire inkább tendenciák csak bizonyos időbeli korlátok, illetőleg dologi vagy társadalmi körülmények között élnek, vagy SZTÁLIN fogalmazását alkalmazva : »meghatározott történelmi időszak folyamán hatnak«. Amazok olyanok, amelyeket SZTÁLIN nyomán mint a nyelv fejlődésének belső törvényeit jelölhetünk meg.

Nem folytatom tovább. — De ennek a művének az alapján is alig hiszem, hogy helytelenül értelmezem SZTÁLINT, amikor azt gondolom, hogy ő elsősorban nem elméletet és különösen nem a valóságoktól függetlenített elméletet kívánt, hanem m u n k á t.

3. Ha a sztálini megnyilatkozások óta folyó szovjet nyelvtudományi munkálatokat számbavesszük, ha LAKÓ GYÖRGY akadémikusnak szovjet tanulmányútjáról nyújtott, illetőleg széles körben nyújtandó és megszívlelendő tapasztalatait, tanulságait mérlegeljük, akkor azt kell felismernünk, hogy a munkát ott a legteljesebb realizmus jellemzi. A terv, illetőleg a tervezés nem önmagáért és különösen nem a tervezőkért van, hanem azért, hogy megvalósuljon. Egy kevésbé tökéletesen megvalósult terv még mindig többet ér, mint bármilyen csillogó terveknek kaleidoszkópszerű forgatásával folytatott játék. — Realizmus jellemzi a szovjet nyelvtudományban az elmélet művelését is. Az a felfogás érvényesül náluk ezen a téren, hogy az elmélet nem »Ding an sich«, nem önmagáért kell csinálni, nem azért, hogy hangzatos, felületen mozgó szólamokkal azt a hitet ébresszék a kevésbé tájékozottakban, hogy ime! mennyire magunkévá tesszük a marxizmus szempontjait a nyelvtudományban, mennyire elmélyedünk a tudományunkba, illetőleg elmélyednénk abba, ha . . . amellet még dolgoznánk is. Persze a marxizmus a nyelv-

tudományban is több, keményebb, lelkiismeretesebb munkát követel, mint némely idealista vagy neorappista elmefuttatások.

Talán szabad mindebből a magunk számára is levonni a következtetést, hogy a helyes és hasznos elmélet alapjaiban a gyakorlatból van, de mindenestre a gyakorlat ért van.

Kíváncsiak kell tartanunk, hogy azok az elvi természetű fejtegetések, viták és állásfoglalások, amelyek a szovjet nyelvtudományban a SZTÁLIN fellépésétől előidézett fordulat óta nyilvánosságra jutottak és jutnak, minél nagyobb mértékben hozzáférhetők legyenek számunkra. És ez bizony nagyon is nem így van! »A dialektikus és a történelmi materializmus kérdései I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáiban« című 1952. évi Szikra kiadványon kívül nyomtatásban a múlt évben nem kaptunk semmit. Amit a Nyelvtudományi Intézet Közleményei sokszorosításban közlétesz, az fontos és hasznos, de távolról sem elegendő. Tudásunk szerint felsőfokú intézményeink elég bőségesen készíttetnek fordításokat, de ezek — úgy látszik — szinte zár alatt vannak. — »Sic rebus stantibus« néha bizony szinte az az érzésünk támad, amit az Irodalmi Újság »Egy író naplójából« című közleménye (1953. április 23. 8. l.) azzal humorizál ki, hogy a marxista nyelvtudós elhallgatja saját véleményét és ezzel törbe csalja az idealistát.

Magától értetődik, nem azt akarom az előzőkkel mondani, hogy csupán passzív közegül szolgáljunk a szovjet tudományban végbemenő mozgalmakhoz, nem azt, hogy egyszerűen csak átvegyük az onnan induló rezgéseket, és magunk ne is próbáljunk rezgéseket kelteni, új hangokat megütni. Semmiestre sem tartanám helyesnek, hogy pl. idényszerűen számítsuk vagy ne számítsuk bele a hangtant a nyelvtanba, aszerint, hogy egy vagy más szovjet kollégánk így vagy amúgy nyilatkozik ebben a kérdésben.

Egyébként a marxizmus realizmusát, amely az elmélet és gyakorlat egységét annyira előtérbe állítja, jó volna érvényesíteni még egy irányban: lehetővé tenni, hogy nyelvészeink rendszeresen megismerkedhessenek a szovjet nyelvtudományi kutatás különösen jelentős konkrét termékeivel és eredményeivel is. Azt talán felesleges külön hangsúlyoznom, hogy a példa mennyire gondolatébresztő, ösztönző, sőt magával ragadó lehet.

4. A múlt év legjelentősebb eseménye számunkra a Szegeden november 14—15—16-án tartott II. országos nyelvészkongresszus volt. A kongresszus tárgyalásainak ismertetésébe és értékelésébe nem bocsátkozhatom bele. Felesleges is, mert hiszen a most jelenlevők többsége bizonyára résztvevője volt a kongresszusnak is. — A szegedi összejövetel sereg- és helyzetszemle volt, de indulásnak is kellett lennie a jövő felé. Ezt célozták a megbeszélések eredményeként hozott határozatok. Módomban volt most átnézni a határozatokat. És ezen az alapon mondhatom, hogy nagyon sok üdvös dolgot tartalmaznak. Azonban azt is kijelenthetem, hogy a határozatok félévvel meghozataluk után is csak határozatok: tettek, tények, egyelőre nem születtek belőlük. Hogy a szegedi

kongresszusnak — ennek a nem egy tekintetben megkapó, elmemozdító és érzelemémbresztő élménynek — a hatása szinte egészen elpárolgott, annak nem utolsósorban az az oka, hogy a kongresszusról szóló beszámolók közzététele még mindig nem történt meg, sőt előreláthatólag nagy idő telik abba, amíg megtörténik. Így természetesen a határozatok is addig többé-kevésbé stílusgyakorlatnak számítanak.

5. A szegedi kongresszus jelentőségét emelte, hogy a Magyar Dolgozók Pártja megbízottjaként jelen volt rajta és tárgyalásaiban is részt vett MÓD ALADÁR. Sőt éppen ő volt az, aki a kongresszus tanulságait is eddig legérdemlegesebben törekedett levonni.

MÓD ALADÁR »Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány néhány kérdéséről« című, a Társadalmi Szemle 1953. januári számában (VIII. 1. szám) megjelent közleményében behatóan, emelkedett szempontból és jelentős megértéssel — az elismeréssel nem fukarkodva — szólott hozzá nyelvészetünk időszerű kérdéseire. De amikor köszönetünket nyilvánítjuk neki, egyszersmind kötelességünknek tartjuk egyes pontokon helyreigazítani vagy kiegészíteni a cikkében foglaltakat.

Engem az a megtiszteltetés ért, hogy többször, mégpedig behatóan foglalkozik velem. Ezért talán nem szerénytelenség, ha főképen az engem érintő részeket hozom most szóba.

MÓDTÓL idézem : »A mondat eredetének és tartalmának ilyen értelmű felfogása, az irracionális és megfoghatatlan «lélek» és «lelki tartalom» feltételezése eleve lehetetlenné teszi a mondat és a gondolat valóságos mibenlétének és törvényszerűségeinek reális vizsgálatát, a fiziológia, pszichológia, nyelvészet és filozófia együttes munkáját követő tudományos elemzést.« (I. h. 70.) — Nem hiszem, hogy e b b e n (több másban talán igen) a múlt ideológiai örökségének a »hordozója«-ként volnék hibáztatható. B. M. TYEPOV a maga Pszichológiájában, amely nálunk is egyetemi tankönyvül szolgál, miután I. fejezetében a lélek és a lelki élet idealista értelmezéseit cáfolja, ezt írja : »Maga a «lélek» szó megmaradt szóhasználatunkban. Továbbra is használjuk, de a materialista pszichológiában «lelken» nem anyagtalan létezőt értünk ; ez a szó egyszerűen az ember lelki életét jelenti. — A lelki élet (pszichikum) a magasan szervezett anyag sajátos tulajdonsága.« (I. m. 4.) Ha TYEPOV felfogásával összevetem a lélekkel, a lelki jelenségekkel kapcsolatos megjegyzéseimet, fejtegetéseimet, nem látok ellentétet, még ha a nálam szereplő és a MÓDTÓL különösen hibáztatott »lelki tartalom« kifejezést tekintem is, és — mondjuk: TYEPOVot is figyelembe véve (pl. i. m. 95) — nem tudom vállalni, hogy ha a nyelvben az érzelmi, indulati indítékokkal számolunk, sőt komolyan számolunk velük, akkor 'misztikummal cserélnők fel a nyelv és gondolkodás valóságot tükröző reális logikai tartalmát' (i. h. 69). — De még kevésbé tudom vállalni, hogy ezen a téren lényeges botlásokat követtem el, amikor JEM. GALKINA-FEDORUK »A nyelvtudomány alapvető kérdései Lenin műveiben« című tanulmányának ismertetésé-

ben ezeket olvasom: »A mondat az ítélet anyagi, nyelvi burka, az ítélet kifejezésének és létezésének formája, de nem minden mondat fejez ki ítéletet. A mondat szerkezete és az ítélet szerkezete több okból kifolyólag is eltérhet egymástól, mivel a nyelv nemcsak tudattartalmakat, hanem indulati és akarat tartalmakat is kifejez. Ez utóbbiaknak nyelvi kategóriákkal történő kifejezését, a kifejezés eszközeit és jellemző sajátságait azonban alig tanulmányozták eddig, és a nyelv racionális és érzelmi elemeinek kölcsönös viszonyát sem állapították még meg.« (A Nyelvtud. Int. Közl. III, 74.) Az ismertetés befejező része: »A nyelv szubjektív és objektív tényezőinek, az érzelmi és racionális tényezőknek vizsgálatával sem foglalkoztak még a szovjet nyelvészek, pedig V. I. LENIN és I. V. SZTÁLIN munkáiban filozófiailag már ez is meg van alapozva.« (I. h. 75.). — Különben MÓD maga is igen helyesen szól arról, hogy a nyelvtudomány mai fő feladatául jelölhető ki az új társadalmat megtanítani »a szocializmus eszmeiségének, gazdag gondolati és érzelmi [én ritkítottam] világának« a kifejezésére (vö. i. h. 53).

MÓD ALADÁR kifogásolja: hogy »az ellenforradalmi korszakban a nyelv egész népünk nevelése szempontjából alapvető kérdéseinek vizsgálata helyett nyelvészeink az irredenta politika szolgálatában a régi Magyarország helységneveinek, régi családneveknek [inkább: s z e m é l y n e v e k n e k] az elemzésével foglalkoztak, aminek kapcsán egyoldalúan a szóelemzés, az etimológia került a nyelvészeti munka középpontjába« (i. h. 69). — Nem mondom, hogy nemzetpolitikai szempontok egyáltalában nem játszottak bele a múlt négy évtized tulajdonnévkutatásába, de ezek a mozzanatok is túlnyomórészt védekező és nem támadó jellegűek voltak, legtöbbször védekezések az elfogult tudománytalanság ellen. Azonban tulajdonnévkutatásunk a maga zömében éppen a sztálini elvek értelmében igen jelentős mértékben járult hozzá ahhoz is, hogy a nyelven át fontos, egyébként felderíthetetlen, sőt fel sem vethető társadalom-, népesedés- és településtörténeti kérdések megoldhatók legyenek.

Egyébként a tulajdonnévfejtés a mi szófejtés-munkálatainknak csupán egyik hányada. Ugyanakkor jelentős mértékben és magas színvonalon folyt a magyar szókincs közszoói elemeinek az etimológiai feldolgozása is. — Ha valaki a nyelvtudomány különféle ágaiban folytatott és folytatandó munkát szerves egységben tekinti, akkor látnia kell, hogy az etimológia — szavak és szólások eredetének és történetének a nyomozása — nem valami járulékos művelet, felszínen való játszadozás vagy mellőzhető fényűzés, hanem a nyelvészet szinte minden ága sikeres művelésének a feltétele. Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy az etimológia mindenben benne van, de viszont az etimológiában is minden benne van. — E néhány szóban elő kellett állnom az etimológia apológiájával, mivel nem volna szerencse, ha visszaesés történnék nálunk a nyelvtudomány ez ágának a művelésében, aminek a haladottságáért a legilletékesebb szovjet nyelv tudósok is elismeréssel illetnek bennünket. — Természetesen az apológia nem az egyoldalú vagy szűkkörű etimologizá-

lás mellett akar szólni. Abban igazat kell adnunk Módnak, magunk is hasonlóan vélekedünk, hogy erőteljesen rá kell vetnünk magunkat a nyelvtudomány más — valóban elhanyagolt — területeinek a művelésére is. De ennek korántsem lényeges feltétele közszói vagy tulajdonnévi nyelvelemeink etimológiai vizsgálatának a visszaszorítása.

6. Mindenesetre erről a helyről is örömmel nyugtázom azokat a méltányoló megjegyzéseket, amelyeket MÓD ALADÁR a cikkében »A magyar irodalmi nyelv« címen tartott szegedi előadásomról tett. — De a méltánylásnak ez a folytatása: »A pozitívumok mellett azonban rá kell mutatni Pais akadémikus munkájának nyelvészetünk általános problémáit tükröző hiányosságaira. E hiányosságok elméleti forrása a materializmusnak és magának a nyelvtudomány szerepének korlátozott felfogása.« (I. h. 63.)

Magam az előadás alkalmával jeleztem, hogy az egyáltalán nem valami kimerítő és végleges munkát, egyéb okok mellett azért sem, mivel az idő nagyon is korlátozott mértékben állott rendelkezésemre. Azt is jeleztem, Módnak magának is, hogy az előadásra készült szövegnek sok részét, így különösen a XVI. század harmincas éveigi terjedő korszak tárgyalását teljesen elhagytam. Gondolom, ebben MÓD talált volna egy s más felfogása szerint valót. Azt, hogy fejtegetéseim hiányosak, esetleg hibásak, magam tudom a legjobban. Sajnos, ahogy a körülmények állnak, alig remélhetem, hogy a régóta meglehetősen szívemhez nőtt téma érdemleges kidolgozására sort keríthetnék. Mindenesetre rajta leszek — egyébként eddig is eléggé rajta voltam —, hogy mások, köztük tanítványaim ilyen irányban minél eredményesebben munkálkodjanak.

Szegedi előadásomban hívtam fel a figyelmet arra, hogy hét-hat esztendővel ezelőtt egy nyelvész munkaközösség — valamennyire az én közreműködésemmel — úgy akarta kivenni a részét a szabadságküzdelem megünnepléséből, hogy egy húsz íves kötetben a reformkor és 1848—1849. nyelvi mozgalmait mutatta be több oldalról és a társadalommal, az étellel való kapcsolataikban. A kötet elkészült, de megjelenését a meg nem értés vagy a talán nem egészen jó akarat megakadályozta. Jelenthetem: az Akadémia első osztálya kiadványtervébe ez a kötet fel van véve, és bizonyos átdolgozás után remélhetőleg hamarosan meg is jelenik, hogy — amit előadásomban mondtam — vele az emlékezés sok tekintetben hatóerővé váltódjék át.

MÓD ezt is írja: »[PAIS] mialatt együtműködésre hívja fel a magyar írókat, előadásában csak a múlttal foglalkozik, a jelent nem bírálja. A teret itt egészében átengedi az élő irodalomnak, az íróknak.« (I. h. 65.) — Tettem ugyan néhány, a jelen irodalom nyelvét illető megjegyzést, azonban csakugyan a jelenre kevésbé terjeszkedtem ki, — a jelzett okokból.

7. Előadásomban egy ilyen részlet volt: »A nyelvhelyesség nem nyelvtudományi probléma. A nyelv védelmezésének, egyszersmind fejlesztésének a kérdései nem intézhetők el a nyelvtudományi felfogásmód alapján, amely

természetszerűen tényeket ír le, vagy okokat derít fel, de nem követendő szabályokat és tilalmakat állapít meg. A nyelvhelyesség szempontja, a nyelvi jelenségeknek értékelő szemlélete elsősorban társadalmi, politikai, irodalmi vagy egyéb, a nyelvtudomány körén kívül eső — részben ösztönszerűen, részben tudatosan ható — tényezők eredője. Azonban nyelvtudományi tájékozottság, a nyelv fejlődésének tudományosan megalapozott ismerete nélkül általában nem lehet megtalálni az értékeléshez a helyes szempontokat. Csak aki e téren kellő iskolázottsággal rendelkezik, az bírja tisztán látni, hogy a törekvés, a nyelvallapotot bizonyos igen gyakran önkényes törvények szerint megmervíteni, éppen úgy hiba, mint a nyelv alakulását egyes személyek vagy kisebb-nagyobb csoportok szeszélyeinek és nem egyszer politikai célzatainak teljesen kiszolgáltatni.« — MÓD szerint: »Pais, bár nem egy cikkében helyesebben foglalt állást, ebben az előadásában elméletileg nyelvészeinknek a tudomány és a gyakorlat viszonya helytelen értelmezését tükröző álláspontját fogalmazza meg.« (I. h. 64.)

Amit MÓD ALADÁR az én a nyelvtudomány és nyelvművelés viszonyára vonatkozó felfogásomként kritikával illet, azt 1930-ban írtam meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvművelő jutalmának odaítélésével kapcsolatban és tettem is közzé (MNY. XXVI, 237—8). Azokban a megjegyzéseimben idestova negyedszázada voltaképen GOMBÓCZ ZOLTÁNNak a nyelvhelyesség és nyelvművelés irányában meglehetősen negatív álláspontjával szemben nyilatkoztam meg. Bevallom, meglepett, hogy ezek — amint MÓD írja — úgy érthetők, hogy »[PAIS] átengedi a teret a spontán fejlődésnek, és lemond a tudomány valóságát formáló aktív szerepéről« (i. h. 64). A nyelvművelés terén valóban nem vallottam és a MÓD-féle kritika után sem vallom a nyelvtudomány mindenhatóságát vagy kizárólagos illetékességét. Miután SZTÁLIN rámutatott, hogy a nyelvnek különleges helyzete van az emberi életjelenségek között, azt hiszem, joggal gondolhatunk arra, hogy a nyelv tudományának a szerepét sem kell, sőt nem is lehet teljesen más tudományok szerepe szerint megítélni vagy megszabni.

A szegedi előadásban mondtam és MÓD is idézi ezt: »a nyelv ügye nemcsak a nyelvészeké, hanem az egész nemzeté és a nemzeten belül k ü l ö n ö s k é p e n [most ritkítottam] a nemzet szívverését elsősorban érző és közvetítő költőké és íróké.« Ezzel én korántsem akartam mondani, de nem is mondtam, amit MÓD olvas ki belőle: »Pais akadémikus e l s ő s o r b a n [én ritkítottam] az írókat tekinti az irodalmi és köznyelv alakításában iránymutatónak« (i. h. 68). A »különösképen« meg az »elsősorban« rokonértelműek, de nem azonos értelműek, legalább én nem annak érzem őket. Én fenn is tartom azt a véleményemet, hogy az íróknak, költőknek »k ü l ö n ö s k é p e n« közülük van a nyelv ügyéhez. A nyelv a kifejezés, de nem utolsósorban a művészi kifejezés eszköze is. És hogy a művész: a költő vagy író miképpen alkalmazza, alakítsa vagy teremtsen, azt nem lehet teljesen tudományos szabványok,

nyelvhelyességi rendelkezések szerint igazítani. Sőt ha irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetébe beletekintünk, az eddigi futólagos szemlék alapján is észre kell vennünk, hogy az eredetileg művészi fogantatású stílusalakulatok mennyire értékes: élő és éltető elemeivé váltak a közösség nyelvének. — Tudós és művész nem azonosulhat, noha törekedniök kell és lehet is bizonyos közösségekre és megértésre. Nem lenne szerencsés, ha a kő-technikai szakértő mondaná ki a döntő szót arról, hogy a szobrász miként alkossa meg művét. És ennél is nagyobb mértékben így vagyunk a nyelvvel kapcsolatban. Annak-idején pl. Vörösmarty nyelvéről, újabban Ady nyelvéről elvont tudományos fogalmak szerint nyelvhelyességi határozatokat hozni, éppen a nyelv fejlődésére nézve járt volna kedvezőtlen következményekkel.

8. Az 1951. és 1952. év nyelvtudományi terméséből jelentőségénél fogva két egyéni munka emelkedik ki: BÁRCZI GÉZA akadémikusé az egyik: »A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék«, KNEZSA ISTVÁN akadémikusé a másik: »Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig«. Nem akarom, nem is szükséges méltatni a szerzőket és alkotásaikat: ismertetésük és elismerésük megtörtént, elismerésük elsősorban azzal, hogy mindketten a Kossuth-díjjal való kitüntetésben részesültek. SZTÁLIN hatása alatt a történeti nyelvtudomány nálunk is elnyerte a lehetőséget, hogy hibáit, hiányait levetkőzve korábbi nem csekély sikerei után lendületesen továbbfejlődjék. A BÁRCZI- és KNEZSA-féle művek a bizonyosságai annak, hogy nyelvtudósainkban megvan a képesség kitűnő, mintaszerű munkák alkotására, olyanokéra, amelyek ösztönzőkké lehetnének. A lehetőség megvan, de ez a lehetőség inkább csak elvi, a gyakorlati kivitel már többnyire nehézségbe ütközik, mivel itt hosszabb lélekzetű tevékenységre volna szükség, és csak rövidebb lélekzetre futja.

MÓD ALADÁRTÓL idézem: »A materializmus, a történeti fejlődés és a tudomány bizonyos értelemben korlátozott felfogásának együttes következménye, hogy a nyelvtörténet, illetve irodalmi nyelvünk kialakulásának története [PAISNÁL] úgy kerül elemzésre, mintha a múltat nem elsősorban a jelen kérdéseinek megoldása szempontjából kellene tanulmányoznunk. Valójában a múlt nagyon is időszerű példát mutat számunkra.« (I. h. 64.) — Egy véleményen voltam és vagyok MÓD ALADÁRRAL. Hogy ezt nem utólag fedezem fel, idézem a KNEZSA-féle kiadványhoz korábban készült, a kiadványból elhagyott és a Magyar Nyelv legutóbbi, 1952. decemberi számában (XLVIII, 237—40) napvilágot látott előszavamnak a befejező mondatát: »A BÁRCZI és KNEZSA nevét viselő kiadvány egyaránt azt tanúsítja, hogy a nyelvvel összefüggésben a múlt nem csupán emlék, sőt nem is csupán magyarázat, hanem mint általában a társadalomtörténeti fejlemények esetében tapasztalhatjuk: a jelenben és a jövőre ható tényező.« Ezt a véleményt vallom annak az általánosabb felfogásomnak az összetevőjeként, amelyet többször kinyilvánítottam: a tudomány kötelessége, hogy az élet előtt járjon mint annak egyik legfőbb fejlesztője (Akad. Értesítő LVIII, 375). Az, hogy említett előadásomban

nem eléggé sikerült ezt a véleményt életre váltani, nem egészen rajtam múlt. A vélemény különben nem csak az enyém, hanem a magyar nyelv történetének más jelenlegi bűvárlóié is.

A múlt évnek nevezetes kiadványa a nyelvészet köréből az »Ormánysági Szótár«: a címlapján olvasható jelzés szerint: »Kiss Géza szótári hagyatékából szerkesztette KERESZTES KÁLMÁN.« Az egyik legfontosabb magyar nyelvjárás szó- és kifejezésanyagának gyűjteménye és feldolgozása tárgyi, néprajzi s egyéb tudnivalókra vonatkozó tájékoztatókkal. Egy a magyar nyelvért rajongó áldozatos életnek munkáját alakította egy fiatal szakember a kegyelet és avatottság kitűnő összeegyeztetésével a nyelvtudomány és egyéb tudományok megbecsülhetetlen értékekkel zsúfolt kincsestárává. — Valamit vele kapcsolatban nem hagyhatunk említés nélkül. Nem-szakemberek, de a bizottsági vitája során szakemberek is kifogásolták, miért tartalmazza a köznyelvi szóanyagot vagy a köznyelvi jelentéseket. Nemcsak a magam nevében mondom: azért, mivel egy regionális szótár, amilyen ez is, enélkül nem felelhetne meg a feladatának, nem tenné lehetővé a nyelvjárás és köznyelv összefüggéseinek a felismerését. Tehát az ilyen anyag felvételéről a következő regionális szótárakat illetően nem tudunk lemondani.

9. A fontosabb akadémiai tervmunkák állásáról és a munkálatok sikeres folytatása érdekében ajánlatos tennivalókról nyujtanék némi tájékoztatást.

Időszzerűségben és jelentőségben első helyen szerepel anyanyelvünk leíró nyelvtana. Éppen ezért lett a mostani nagygyűlés egyik osztályelőadásának a tárgyává. Nem volna helyes az előadásnak elébe vágnom. Az előadáshoz, valamint a leíró nyelvtan ügyéhez tehát majd a zárószóban teszem meg észrevételeimet és terjesztem elő vele kapcsolatos javaslataimat.

A nyelvművelés ügyével összefüggésben — részben MÓD ALADÁR kritikájára is válaszul — legyen szabad idéznem azt, amit az 1951. június 29-i ülésen elmondtam: »SZTÁLIN hatásának egyik örvendetes mozzanata, hogy felébredt a nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdései iránt való érdeklődés... Sajnos, hogy ezen a területen nemcsak nincs folyamatban, de nem is indult meg a szervezés, tervszerűsítés. És nem hallgathatjuk el, hogy ebben Akadémiánkat terheli nem annyira a mulasztás, hanem — sokban önhibáján kívül — a tehetetlenség. A tehetetlenség azért, mivel ebben a körben különösen kevés a szakemberünk, és akiknek ilyen irányú fogékonyságuk volna, ilyen irányban kiképezhetnék magukat, másféle — szintén fontos — munkakörökben nélkülözhetetlenek. — Hozzáteesszük ehhez, hogy itt megint érvényesítenünk kell az imént kiemelt szempontot: a tudományt a gyakorlattal összekapcsolni, illetőleg a tudományt az élet szolgálatába állítani. Némely nyelvtudományi tekintélyek ellenében nem voltam azon a véleményen, hogy passzív nyelvészkedéssel a nyelv alakulásának, változásainak tényeit egyszerűen meg kell állapítanunk, tudomásul kell vennünk, pusztán csak az a feladatunk, hogy hűvös tárgyilagossággal

megmagyarázzuk őket. Régebben kinyilvánítottam azt a nézetemet, hogy mivel a nyelv bizonyos korai szakaszokban maga magára, önkéntelenül, öntudatlan és szándéktalan folyamatokban fejlődik, azért nem volna helyes a nyelvet fejlődésében később is teljesen szabadjára hagyni. A fejlődés dialektikájával is együttjár, hogy ami érthető, pl. a 950 vagy 1211 körüli társadalmi, művelődési vagy egyéb viszonyok között, az nem okvetlenül kötelező az 1800-as évek elejének vagy az 1945–1951-es időszak gyökeresen módosult körülményei között. Természetesen nem azt akarom ezzel mondani, hogy a tudatos és szándékos újítás, művelés marri értelemben kirobbanthatja a nyelvet önmagából.» (Akad. Értesítő LVIII, 380).

Azóta az Akadémia 1951. évi nagyhetének keretében lefolyt a Nyelv-művelő Bizottság ankétja. LŐRINCZE LAJOS »A nyelvművelés elvi kérdései« címen tartott rajta előadást. Ezzel összefüggésben érdekes és sok pontjában termékeny vita alakult ki. Főképen BÁRCZI akadémikus hozzászólása ragadott meg lényeges mozzanatokat. Az ankét anyaga megjelent az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. kötetében, a BÁRCZI-féle hozzászólás és LŐRINCZE rávonatkozó megjegyzései pedig némi bővítéssel a Magyar Nyelv 1952. évfolyamában is. — Az ankét mindenesetre hozzájárult bizonyos elvi szempontok tisztázásához, de gyakorlatilag — talán aligha tévesen ítélek, ha úgy nyilatkozom — nem éppen kedvezően állunk. És bizony kár, hogy nem nagyon volna megokolt módosítanom fentebb idézett 1951. júniusi megjegyzéseimet, noha a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő munkaközössége elismerésre érdemes erőfeszítéseket tesz : tagjai cikkeket írnak, előadásokat tartanak a rádióban, a Szikrában és egyebütt. Jó hatást várhatunk LŐRINCZE LAJOS »Nyelv és élet« című megjelent kötetétől, amely az ő különböző helyeken közzétett cikkeit, előadásait foglalja magában. »A nyelvművelés elvi kérdései« című kötet kézírata készen van ; kár, hogy a megjelenése elhúzódik. — A Nyelvművelő Bizottságban nemrég tárgyaltuk, hogy igen örömdetesesen fokozódnak az igények, sőt követelmények a nyelvhelyességi szempontok érvényesítésére nézve. S e téren az Akadémiától várnak támogatást. Ezzel összefüggésben ott megjegyeztem, itt is kijelentem : sem a Nyelvművelő Bizottság, sem az Akadémia Nyelvtudományi Intézete — jelenlegi munkaerőviszonyai mellett — nem vállalkozhatik kiadványoknak, munkáknak nyelvhelyességi lektorálására. Ellenben arra igenis vállalkoznánk, hogy fiatal szakembereket ebben az irányban kiválasztanánk és kinevelnénk, s ők mint állandó vagy alkalmi munkatársak rendelkezésére állhatnának az intézményeknek, vállalatoknak. Ha irodalmi lektor kell, miért nem lehet nyelvi lektor is?

Az Értelmező Szótár — el kell ismernünk — dolgozó társainak létszáma és a technikai eszközök tekintetében kivételesen kedvező helyzetben van. Az 55.000 címszót tartalmazandó, két kötetre, mintegy 2200 lapra tervezett szótár nyers kézírata elkészült ; ennek ellenőrzése, megszerkesztése, végleges formába öntése folyamatban van. A további munkálatok sikerességének

biztosítéka, hogy azok irányítását, fő ellenőrzését BÁRCZI GÉZA vállalta el. A szótár végleges kéziratának elkészülte 1954-re várható.

Nem ilyen kedvező, amit a Nyelvatlaszról mondhatunk. Két évvel ezelőtt s azóta ismételten hangsúlyoztam, amint hangsúlyozták mások is, hogy a Nyelvatlással kapcsolatos munkálatok, amint általában a nyelvjárás-gyűjtés a sztálini nyilatkozatok értelmében is nemcsak igen fontos, hanem szerfölött sürgős is, talán a legsürgősebb nyelvtudományi feladat. Nem akarom megismételni az 1951-ben mondottakat. De valamire mégis utalnom kell. Akkor, amikor Göcsej legbelsejében Nagylengyel határában megfeszített, sőt hősies, de aránylag rövid munkával olajpatakokat sikerült fakasztani a földből és olajtavakat megtölteni velük (Szabad Nép 1953. május 14. 3. l. A geológus), sietnünk kell, hogy az egyik megbecsülhetetlen kincs: a hazai nyersanyag kitermelésével természetesen együttjáró környezeti és társadalmi változások ne fenyegetsenek ősi kincsünknek: nyelvünk egyik legfontosabb változatának megőrkítés nélkül való elvesztésével. — Általában aggasztó, hogy a nyelvatlaszgyűjtés, de új nyelvjárási anyagnak a felgyűjtése is lassabban halad a tervezettnél, részben mivel a kiválóan képzett és gyakorlott gyűjtők egy részének, főképen az egyetemieknek alig van módjuk ezzel a szívük szerint való feladattal foglalkozni, részben pedig mivel új szakemberek képzésére nincsenek meg a lehetőségek. — BÁRCZI GÉZA budapesti és KÁLMÁN BÉLA debreceni egyetemi intézeteiben öröndetesen halad az eddigi közléseknek, gyűjtéseknek új Magyar Tájszótárrá való feldolgozása.

Kellőnek minősíthetjük a Nyelvtörténeti Szótárral kapcsolatos — a budapesti egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének munkaközösségére tartozó — műveletek előremenetelét. Remélni lehet, hogy első részként nem távoli időben előállhatunk egy kiadvánnyal, amely a glosszák, szójegyzékek és XVI. századi szótáraink anyagát foglalja magában.

A Nyelvtörténeti Adattárnak megvan a gyűjtési sémája, és a megejtett próbagyűjtés alapján megindult a végleges gyűjtés.

Van, de éppenséggel nem elegendő mozgás a legklasszikusabb akadémiai feladat, a Nagyszótár körül. Nem sikerült adminisztratív lépések következtében a Nagyszótárnak nincs egyelőre megfelelő személyi és anyagi kerete. Hogy a munka érdemleges ütemben nekiindulhasson, mindent el kell követnünk. Közölhetem, hogy a Nyelvtudományi Bizottság legújabban a mű szerkezetére nézve olyan állást foglalt el, hogy a jövődi Nagyszótár egyik tagozata az 1772-től 1900-ig, a másik 1900-tól a jelenig terjedő időszakaszra terjedjen.

A »Magyar szókészlet finnugor elemei« című tervmunka személyi és anyagi nehézségekkel küzd. Az eddig gyűjtött anyag rendezése a belső munkatársakat annyira lefoglalja, hogy gyűjtést csak külső munkatársakkal lehet végeztetni, de ezt is nagyon szűkösre méretezett keretben. A munkára vonatkozó öt éves terv teljesítése így legalább is kérdéses. Pedig aligha kíván külö-

nősebb magyarázatot, hogy itt együttes magyar és finnugor nyelvészeti érdekekről, sőt nem csekély mértékben nemrég még vezető finnugrisztikánk becsületéről is van szó, egy olyan haladó hagyománynak a folytatásáról, amelynek két úttörő képviselőjéről: Sajnovics Jánosról és Gyarmathi Sámuelről akadémikus társunktól, ZSIRAI MIKLÓSTól a múlt évben kitűnő és hatásos monográfiát kaptunk.

10. Egy nagyon fontos kiadványnak, a nyelvészeti munka régóta nélkülözött segédeszközének, a Nyelvtudományi Közlemények JUHÁSZ JENŐ készítette mutatójának a megvalósulását várhatjuk a közeli jövőben.

Bízunk abban is, hogy ugyancsak nemsokára egy új nagyszabású, szláv jövevényszavaink szótári feldolgozását nyújtó kiadvány szerzőjeként üdvözölhetjük KNIEZSA ISTVÁNT.

Az Akadémiának az utóbbi években kelt nyelvészeti kiadványai között az anyagközlések számban és terjedelemben jóval meghaladják az értekező, fejtegető munkákat. Ezért szemrehányások hangzanak el. A szemrehányások jogosultak, de nem egészen úgy, ahogyan a szemrehányók képzelik. Azt mi nem fogadjuk el, hogy az anyagközlés sok, — az nem sok, ellenben magunk is tudjuk és sajnáljuk, hogy az értekező munkálat kevés, igen kevés. Ezért pedig a szemrehányás nem annyira az értekező művek el nem készítőit illeti, mint inkább azokat, akik ebben — elhisszük, jóhiszeműen és jószándékkal — akadályozzák vagy legalább is hátráltatják őket.

Ezzel összefüggésben bátor leszek néhány őszinte megjegyzést tenni. Még nem is nyílt titok, hanem nyilvánvaló, hogy az idősebb és fiatalabb munkaerőknek a tudományos érdekek szempontjából nem mindig a leghasznosabb, sőt nem egyszer haszontalan módon való igénybevétele az, ami károsan befolyásolja a mi területeinken a tudományos termelést, anélkül, hogy ennek fejében más irányban valamennyire is komoly nyereségeket lehetne elkönyvelni. Kelleténél több a tényekbe, munkába át nem váltódó és át nem váltható adminisztráció. — Ugyanazzal az üggyel ugyanazok a személyek 4—5—6 fokon foglalkoznak, és nem egyszer a döntés után derül ki, hogy a nem megfelelő előkészítés vagy tájékoztatás miatt hibás állásfoglalások részesei lettek. Pl. így jártunk legújabban az imént említett rendkívül fontos és nagyon sürgős kiadvánnyal, a Nyelvtudományi Közlemények mutatójával: ezt négy fokon vérző szívvel ugyan, de mellőztük, s akkor derült ki, hogy a terjedelmére nézve teljesen hamis adatok alapján döntöttünk. — A tervek többségükben adminisztratív célokra készülnek, és jelentős részükben tervszerűen tervek maradnak, vagy pedig helyet adnak más terveknek. A tervmegbeszélések így nagyrészt kevésbé kellemes és még kevésbé hasznos időtöltési alkalmak. — Valóban gyakran szinte látomásaim vannak, hogy dzsungel veszkörül, amelyikből nem tudok szabadulni, s amelyben lektorálás-leopárdok, program-pumák, terv-tigrisek és ankét-oroszlánok leselkednek rám. — Ennek következménye, hogy az utóbbi években legnagyobb méretű egyéni

tudományos munkám egy nem egészen két íves közlemény a Magyar Nyelv legutóbbi számában, ami egyébként a szubjektív papírpocsékolás vádját vonta rám.

11. Ha a nyelvtudomány területén az értekező munkálatok mennyiségét relatív és abszolút mértékben növelni akarjuk, s ha — ami ezzel sokban egybevág — az utánpótlás fejlődését elő akarjuk mozdítani, az Akadémiának rá kell térni arra, hogy kisebb méretű tanulmányok, dolgozatok megjelentetését vállalja vagy támogatja. Amióta az új Akadémia kiadói tevékenysége megindult, azóta hangoztatom ezt, mindeddig kevés sikerrel. Remélem azonban, hogy a fordulat ebben a vonatkozásban nem soká késik, s mind a megindulandó Nyelvtudományi Értekezések című sorozat, mind pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai hamarosan több kisebb méretű, de nem csekély értékű dolgozatot, értekezést fogad be, s így beigazolódik, hogy a tíz vagy több íves »könyvméret« nem kritériuma annak, hogy valamely munka a nyelvtudomány gazdagodása lehet. — Különben ezek a sorozatok kínálkoznak a jövőendő aspirantúra-dolgozatok megjelentetési helyéül is.

Eddig is felhívtam, most is felhívom a figyelmet, hogy az év elejétől a tudományos munkakészség fokozására életbe léptetett ösztöndíj- és prémiumrendszerrel szemben tájékozatlanság és bizonytalanság van. Az az érzésem, hogy a vele célba vett tudományos rétegek nem látnak benne realitást vagy fantáziát. Nem volnék meglepve, ha a serkentő hatása jóval kevesebb volna, mint amennyire számítottak. Azt hiszem, nem ártana előre gondolkozni erről, nehogy zavarba jussunk, amikor majd döntésre kerül a sor.

12. A nyelvészeti folyóiratok körüli helyzetről jót nem mondhatok, rosszat most nem akarok mondani. — Csak egyet jegyzek meg! Azok — azenyhén minősítve — »balfogások«, amelyek — egyre világosabban kiderül — nem csupán velem, illetőleg az én szerkesztésemben szerencsétlenkedett Magyar Nyelvvél összefüggésben előadódtak, remélhetőleg — optimista vagyok — végre valahára beláttatják az Akadémiai Kiadó és Akadémiai Nyomda intéző tényezőivel, hogy nem egészen a magyar tudomány van ezekért a vállalatokért, hanem valamennyire ők is a tudományért vannak. Amíg ennek a belátásnak konkrét jeleit nem tapasztaljuk, addig nem érdemes beszélni sem az idevágó, sőt sajnos, a húsunkba vágó kérdésekről.

13. 1951. júniusi előadásomnak egyik részlete: »Akadémiánk legelsőrendű kötelességei közé tartozik, hogy a tudományt összeegyeztesse a gyakorlattal, annak az elvnek az értelmében, hogy a tudomány az életért van. SZTÁLIN fejtegetései nyomán megerősödik bennünk az a meggyőződés, hogy a nyelvet, de a nyelv tudományát sem szabad elszigetelten tekinteni és értékelni, hanem hasznosítani kell szinte számtalan irányú összefüggésekben, a tudományt itt is, mint más vonatkozásokban gyakorlati velejárókkal kell munkakörünkbe vonni.« (I. h. 379—80.) — Azt hiszem, amit itt mondok, eléggé közös meggyőződésből fakad azzal, amit MÓD ALADÁR így fejez ki: »A nyelv-

szetnek a XVIII. és XIX. században az irodalommal együtt aktív, mondhatjuk harcos és cselekvő szerepe volt nemzeti kultúránk megalapozásában, de nem kevésbé cselekvő és aktív szerep vár rá az új, formájában változatlanul nemzeti, de tartalmában szocialista kultúra általánossá tételében.» (I. h. 53.)

Ahhoz azonban, hogy a tudomány gyakorlati téren valóban hatni tudjon, tömegtulajdonná kell válnia. S ez azon fordul meg, megfelelőképpen tudjuk-e népszerűsíteni. — A régi Akadémiának egyik fő programmpontja volt a tudományok népszerűsítése. És hogy ez a program nem maradt írott malaszt, azt Könyvkiadó Vállalatának nagyszerű könyvsorozata tanúsítja, amely évtizedeken át a hazai és külföldi tudományosság legfontosabb eredményeit tette a nagyközönségnek is hozzáférhetővé. Nyelvészeti folyóiratainknak: a *Nyelvőrnek* és a *Magyar Nyelvnek* egyaránt gondjuk volt a népszerűsítésre. S amióta én is a *Magyar Nyelvet* szerkesztettem, ügyeltem arra, hogy lehetőleg minden számban legyenek olyan közlemények, amelyeknél fogva nem csak a címlapon fityeg ott: »Közérdekű folyóirat a művelt közönség számára«.

A tudománynépszerűsítés jelentőségének a tudatában mondtam 1951-ben is: »Nyelvészeink azzal, amit SZTÁLIN-tól kaptak, a maguk szűkebb körében meglehetősen foglalkoztak. Azonban azt a fokozott érdeklődést, ami SZTÁLIN fellépésének a hatása alatt általánosan támadt, korántsem elégitették ki hírlapi közleményekkel vagy a népszerű időszaki sajtó révén. Az igaz, ezért nem egészen ők a felelősek, hanem azok is, akik ilyen irányban nem fordultak hozzájuk, nem ösztönözték őket.« (I. h. 377.) — Amit két éve mondtam, az teljes mértékben érvényes ma is: A nyelvtudomány a sajtóban nem kap hangot, illetőleg betűt, mivel egy-két elszigetelt nyelvhelyességi apróság közlése alig tekinthető a nyelvvvel szemben tartozó kötelezettség lerovásának.

A nyelvtudomány népszerűsítésének területén kedvező fordulatot várhatunk a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat megalakulásától, illetőleg szélesebb méretekben való kifejtésétől. A Nyelvtudományi Társaság is bekapcsolódott az Ismeretterjesztő Társulat munkájába és már ebben az évben tíz előadás tartását vette tervbe. Indulásnak ez elég örvendetes. De nem csupán a nyelvtudománynak érdeke, hogy nagyobb, egyre fokozódó szerepet kapjon a tömegek nevelésében, és eredményeinek népszerűsítése révén más tudományokkal együtt ott legyen a tömegmozgató tényezők között.

14. Az utóbbi időszakban meglehetősen sokat foglalkoztattak bennünket a kritikával kapcsolatos kérdések. Ezért egy-két szót erről is. Hogy a tudomány haladása szempontjából mennyire fontos a kritika, azt fölösleges itt fejtegetnem. Kritika kell, de megfelelő kritika! Hogy pedig a kritika megfélemlessen hivatásának, ahhoz elsősorban számolnia kell azzal, hogy a kritika nem lehet öncél, nem lehet adminisztratív formáság, amit több-kevesebb papiroson intézünk el. Pedig több kritika esett meg nemrégiben, amelyre az ilyenféle jegyek nem csekély mértékben illettek. — Igen! kritikát kapunk,

és a kritikát természetesen vállaljuk is. A kritika megbecsülése azonban véleményünk szerint nem azonos az előtte való eleve meghódolással. Tehát a kritikát vállaljuk, sőt meg is szívleljük, ha a hibáztatás forrása valóban bennünk van, és ha a bírálónak nem az az alapjogcíme, hogy ő nem dolgozik, hanem mástól követeli a tőle el nem végzett munkát, mégpedig a tökéletes munkát.

15. Tessék megengedni, hogy befejezésül a magyar nyelvtudománynak egyik legidőszzerűbb és nem kevésbé érzékeny kérdésére tapintsak rá. — Néhány idősebb nyelvésztársammal, barátommal bizonyos idő óta úgy érezzük, hogy a magyar nyelvtudomány művelőinek a közhangulata romlóban van, valami meghasonlásféle kezd köztük lábrakapni. Nem értjük meg egymást; félreértjük, sőt nem ritkán félremagyarázzuk egymás szavait, cselekedeteit. Az az együttműködési szellem, amely évtizedeken át fő biztosítóka volt a magyar nyelvtudomány sikereinek, mintha bomlásnak indult volna. — Nem akarom most mindennek objektív és szubjektív okait hánytorgatni. Meglesz a módunk, hogy más alkalommal beszéljünk róluk. Sőt meg vagyok győződve, hogy ha elfogulatlanul gondolkozunk és ítélünk önmagunkról és egymásról, hamarosan kiemelkedünk ebből a hangulatvölgyből és teljes lendülettel vetjük rá magunkat azokra a feladatokra, amelyeknek a véghezvitelét kedvünk és lelkiismeretünk szerint magunk is akarjuk, de nemzetünk és társadalmunk is elvárja tőlünk.

A tudomány az életért van, — és a mi életünk legyen a tudományért!

TOMPA JÓZSEF

ANYANYELVÜNK LEÍRÓ NYELVTANA

I.

KAZINCZY FERENC 1793-ban szellemi életünk szabad fejlődésének három nyelvi akadályát emeli ki: »Készületlen minden: Lexiconunk szűk, szegény; Grammaticánk habzó, híjányos; Stylisticánk feszes, ügyetlen« (Lev. II, 301). A segítséget — éppen a magyarság legkiválóbbjai — a tervbe vett tudós társaságtól várták. Ennek a feladatául tekintették, hogy gondoskodják a szókincs szükséges és helyes gazdagításáról; ettől remélték nyelvünk nyelvtani szabályainak megbízható megállapítását s a meglévő ingadozások megszüntetését; s végül ennek a munkakörébe sorolták a művészi szóhasználat és mondatfűzés fejlesztését és szabályozását (= a stilisztikát) is; és persze ugyancsak ettől várta mindenki a helyesírás egységes rendjének a kialakítását. Csupa olyan munka ez, amellyel fiatal nyelvtudományunk gyakorlatilag részt vehetett a nemzetté válás nagy-szerű szellemi harcaiban, elősegíthette a magyarság haladását.

Akadémiánk e feladatainak nemcsak az alapítótörvény és az ú. n. »alaprajz« ígéretes szavaiban maradt nyomuk. BAJZA és SCHEDEL egy 1832-i jelentése pl. az egyes tagok munkájának teljes tudatosságáról tanúskodik: »Minekutána a' t. társaság egybeállása' kezdetében grammaticai és orthographiai principiumokat állapít meg, műszavak' fordítása és összegyűjtése iránt gondoskodik, szótárt készít: nyilvánosan és tettel látszik jelenteni, hogy a' nyelvet úgy tekinti, mint alapját 's talpkövének azon nagy alkotmánynak, melly nemzeti literatura névvel neveztetik... 's tagjai megvannak győződve a' felől, hogy míg a' grammaticai rendszabások határozott 's dönt-hetetlen elvekre nem állapítatnak, míg lexicographiánk szűk, és ingatag magyarázatokkal teljes; 's végre, a' mit legelőbb kellett volna említeni, stylisticánk feszes, csínatlan, 's hibátlansággal nem ajánlkozik: addig az utolsó, legfőbb cél is, a' tudomány, sok tévesztő homály' és bizonytalanság' veszedelmei közt ingadoz, 's terjesztése is kevés foganatú lehet« (Kaz. Fred. Munk. I, VI).

A munka megszervezése és megvalósítása mind-amellett elég lassan, habozva haladt, s a reformkor, főként 1848 politikai

fejlődése mögött minden serkentő hatása ellenére elmaradt. Az Akadémia ugyan rögtön megalakulása után kiadta a helyesírás szabályait, de a szókincs leltárba vétele és tervszerű gazdagítása már nagyon szerteágazó feladatnak bizonyult. Egy-két műszótár, az első tájszótár és az ú. n. Tudományos zsebszótár elég gyorsan elkészült, de a »Nagy szótár« — a maga elég jó értelmezéseivel — már más viszonyok közt, 1861 és 1874 közt került a közönség elé. A Magyar Tudós Társaság nyelvtani szabályozó munkája még nehézkesebben haladt előre; (némi előzmények után) A' Magyar Nyelv' Rendszere elég kis terjedelemben és csak 1846-ban jelent meg (majd rögtön egy év múlva némileg megjavított, új kiadásban is), s így igazában szintén csak a szabadságharc után válhatott volna egészen ismertté és hasznossá. Nagy hatást — több okból — ekkor sem ért el. A stílus rendszeres vizsgálata és tervszerű fejlesztése pedig még vontatottabban folyt, s csak SZVORÉNYI JÓZSEFnek 1846-ban megjelent pályaműve (Magyar ékes szókötés) tekinthető valamelyest is Akadémiánkhoz méltó eredménynek.

A művelt magyar nyelv szókincsének, nyelvtani rendszerének és stilisztikai lehetőségeinek a gazdagítását s a nyelvhasználat egységesítését azonban nem csupán a Magyar Tudós Társaság szervezett tevékenysége szolgálta. Az irodalmi élet megpezsdülése, az újságok, folyóiratok, a színház, a nyelvi és irodalmi viták, majd a gazdasági, politikai, társadalmi harcok stb. még sokkal fontosabbak voltak ezen a téren; annál is inkább, mert ekkortájt legtöbb költőnk, literátorunk, sőt némelyik politikusunk is egyben többé-kevésbé képzett vagy műkedvelő nyelvész is volt, s derekas »nyelvépítő« munkát vállalt magára. Végeredményben ők végezték el a munka nagyját; példájuk az egységesítésre is sokat tett, s végül ők nyerték meg a nyelv ügyének a haladásra alkalmas társadalmi osztályokat, rétegeket is. Fáradozásuk jellemzésére és méltatására KÖLCSEY FERENCET idézem: »Homályban él és munkál az író, s egykorúí által kicsinységekkel bajlódónak tartatik, mert idejét idegen szavak magyarrá tételével, régiek keresgélésével s több ily parányisággal vesztegeti. De a vezető okot legtöbbször csak a következés világosítja fel; s tisztán csak a maradék fogja láthatni: miként nyert az egész nemzet szó által ideát, idea által tettét s tett által jóltevőt, egyetemi változásokat; miként lettek százados előítéletek semmivé; miként enyésztek el egymás után száz meg száz lélekszorongató formák; s mind ezek után miként lőn lehetségessé sok szép és jó, minek forrásai, hosszú időkig zárva lévén, folyást nem lelhettek« (Kazinczy-émlékbeszéd, Franklin-kiad. 1867; én ritkítottam: T. J.).

Viszont a gyakorlatban tagadhatatlanul nagy károks származtak abból, hogy az egész nyelvfejlesztést és szabályozást nem — vagy nemcsak — a legképzettebb tudósok testülete irányította. Tudjuk pl., hogy volt idő, mikor még egy-egy nagy költőnk is gondolt arra, hogy a ragos alakokból

ki kellene vetni a gyakori és csúnya hangzású *k* mássalhangzót; hogy tehát a *vasainknak* szót így kellene »szebbé« tennünk: *vasainna*. Vajda Péter pedig »megalkotta« a magyar nyelvben is a befejezett főnévi igenevet (az infinitívus perfectus-t); a *terem* igéé pl. így hangzott volna: *termetteni* 'termettnek lenni' (l. P. THEWREWK: A helyes magyarság elvei 68 kk). SZVORÉNYI — mint írja — »örömet« közli 1846-i stílustanában egy olyan novellánk részletét, »melly egész folyamában nem csak az igét; hanem az igenevet is minden erőtetés nélkül tisztán nélkülözi« (i. m. 21), s így szinte ő is mintául ajánlja ezt a nyakatekert, szegényes fogalmazásmódot. Annak igazolására pedig, hogy a szabályos szóalkotást hogyan váltotta föl egyeseknél a legvadabb önkény, elég Bugát hírhedt »szócsintan«-át említenem.

A kiegyezés után, polgári iskolarendszerünk megszervezésekor tehát tekintélyes, korszerű tudományos vagy népszerű nyelvtanunk nem volt. Minthogy pedig közben hirtelen föllendült a hazai nyelvtudományi szakirodalom: az eredmények gyakorlati népszerűsítéséből egyszerűen kihagyták a lassú és maradibb Akadémiát, s k ö z v e t l e n ü l az iskolai nyelvtan könyvek megjavításával akarták biztosítani a polgárság korszerű művelődési igényeinek megfelelő nyelvtani kultúrát. Ennek a sürgősségét Kármán Mórnak, az új — polgári — középiskola szellemi atyjának a folyóiratában maga SIMONYI ZSIGMOND igazolta: »A magyar nyelvtanítás reformja, nyelvtanainknak nagy hátramaradottságát és nyelvtudományunknak nagy előre-haladottságát tekintve, immár elodázhatatlan szükség« (Magyar Tanügy 1876, 89). Kétségtelen, hogy SIMONYINAK (1877-től), majd SZINNYEINEK (1884-től) és néhány más későbbi szerzőnknek az iskolai nyelvtanai mindenképp megbízhatóbb, korszerűbb tudományos eredményeket terjesztettek az előző korbelieknél. Akadémiánk már csak utána lendült ennek a fejlődésnek, mikor 1889-ben kiadta ugyancsak SIMONYINAK tudományosabb igényű, történeti szempontú, népszerű összefoglalását (A magyar nyelv I–II.).

A M. Tud. Akadémia viszont pályázatok hirdetésével és kiadványokkal igyekezett tisztázni a nyelv művelés elveit; emellett új folyóirata, a Magyar Nyelvőr, a nyelvtani és nyelvhelyességi kérdések iránt is érdeklődő polgári olvasók közönséget szervezett maga köré. A különféle Antibarbarus-ok, Jó magyarság-ok, Helyes magyarság-ok a stilisztikai irodalom fejlesztésében és népszerűsítésében is bizonyos haladást hoztak; persze ezekben SIMONYIÉK csoportja — ha nem is olyan merészen, mint az iskolai helyesíráss ügyében — részben már az akadémikusokétól független felfogást hirdetett.

Mindezzel nyelvtudományunk a gyakorlati élet segítése terén már messze tovább is jutott annál, amit a XVIII–XIX. század fordulóján vártak tőle. Hiszen 1790-ben még FÖLDI JÁNOS is első-

sorban az írók nyelvszokásának az egységesítésére írja nyelvtanát: »A' Nyelvkönyv leginkább tudósoknak való... Magának az Irónak kell előbb magát jobbitani« (RMKtár XXVIII, 10). KAZINCZYÉKNÁL ugyanez az alapelv arisztokratikusabb nyelvszemléletben nyilvánul meg; KÖLCSEY, tudjuk, Csokonai-bírálatában még Földi János nyelvi ízlését is »pöbelhaft«-nak nevezi. Magasabb összefüggésben azonban mindez szintén a nemzet fölemelkedését, tehát a demokratikus fejlődést szolgálta, s Petőfiék korában már feloldódtak ezek az ellentétek. A kiegyezés utáni korban pedig a nyelvészek is igyekeztek biztosítani a polgárságnak fontos, művelt »középosztály« jobb nyelvtani képzését, sőt iparkodtak a nyelv művelés meg a tudomány népszerűsítés számára megfelelő polgári társadalmi háttérrel, olvasóközönséget is szervezni.

1914 előtt és a két világháború között a nyelvészet gyakorlati munkája nem sokat változott. Az akadémiai és az iskolai helyesírás ellentéte mindenestre feloldódott. A nyelvtanítás köre és színvonala azonban nagyjában a régi maradt; a tudományos nyelvtanírás lendülete meg éppen csökkent. A magyar nyelvtudomány egésze még 1905-ben új, értékes folyóirathoz jutott: a Magyar Nyelv-hez; de magának az olvasóközönségnek a társadalmi összetétele ezzel csak kis részben és lassan változott meg. A nyelv művelés érdekében ugyan a visszaszorított Magyar Nyelvőr mellett 1932-ben megindult a Magyarosan c. folyóirat, s több más kezdeményezés is történt; azonban a szilárd társadalmi alap és a helyes elvek hiánya miatt az egész »mozgalom« fokozatosan hibás irányba terelődött (vö. LŐRINCZE LAJOS: I. OK. II, 405 kk). Az új, értelmező szótár gondolata többször is felmerült, de igazi megvalósítása nem sikerült; a modern stilisztikai irodalom megteremtéséért pedig talán még ennyi sem történt.

A mikorszakunknak e téren az a hivatása, hogy le döntse a nyelvi műveltségnek a polgári korlátait is, s helyes, fejlett és általános nyelvi neveléssel biztosítsa a műveltség körébe csak most bejutó tömegeknek és velük az egész társadalmi életnek az értékes hagyományainkat helyes irányban továbbépítő, egységes és művelt nyelvhasználatát. Mint MÓD ALADÁR írja: »a nyelvtudomány mai főfeladata, hogy a szocializmus eszmeiségének, gazdag gondolati és érzelmi világának megfelelően, megtanítsa az új társadalom építésébe és vezetésébe bekapcsolódó dolgozó milliókat gondolataik önálló, közérthető, ugyanakkor sokoldalú és változatos, logikus és helyes kifejezésére. Ez pedig fokozottabban megköveteli, mint bármikor, hogy a szókincs és a kifejezésbeli gazdagság gyarapítása mellett a súlyt elsősorban nyelvünk törvényeinek, nyelvtanának, a nyelv és a gondolkodás, a nyelvtan és a logika kapcsolatának tudatosítására helyezzük« (Társ. Szemle 1952, 53). Ennek megfelelően folyik tehát ma Akadémiánk irányításával az új helyesírási és szótári munka, s talán végre a stilisztika terén is kilépünk

az elmaradottságból; de mindezzel most nem foglalkozom tovább, csak a leíró nyelv tan dolgát nézem.

Ahhoz, hogy igazán jó rövidebb, népszerű művet adhassunk ki, tulajdonképpen előzőleg el kellene készítenünk a t ü z e t e s, e g é s z e n t u d o m á n y o s r e n d s z e r e z é s t. Nemcsak azért, mert eddig — mint láttuk — többnyire csak egyes mozaikdarabok jöttek létre, s nagy összesítésre már azelőtt, a polgári nyelvtudomány vagy a marrista intermezzo idején is múlhatatlan szükség lett volna; hanem azért is, mert a sztálini nyelvi tanítások megismerése óta alapjaiban, elveiben alakul át a magyar nyelvészet; így az általános nyelvtannak régi, néha kétezer esztendő vitakérdéseiben is új felfogást kell kialakítanunk, s ennek megfelelően a magyar nyelvtani szakirodalomnak is sok eredményét, tételét újonnan át kell dolgoznunk. A gyakorlati szükség azonban már sürgetően jelentkezik, tehát minden erőnket össze kell szednünk, hogy a munkába vett »r ö v i d e b b« nyelvtant így is mennél jobb kidolgozásban és mennél hamarabb készíthessük el. N a g y s e g í t s é g e t n y u j t h a t munkánk során, hogy 1952-ben megjelent a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a kiadásában a VINOGRADOV—ISZTRINA—BARHUDAROV szerkesztette Grammatyika russzkovo jazika I. kötete. A következőkben, a mi leíró nyelvtanunk munkaproblémáinak az ismertetése során többször is hivatkozom még ennek az elveire és gyakorlatára. Ugyancsak nagy tanulsággal szolgálnak a baráti népi demokráciák hasonló vállalkozásai. A Neues Deutschland, Németország Szocialista Egységpártjának központi lapja pl. 1953. II. 21-i vezércikkében a többi közt ezt írta a tervbe vett n é m e t leíró nyelvtanról: »Minden elismerést megérdemel, hogy a Német Tudományos Akadémia meg akarja alkotni a német nyelv többkötetes tudományos nyelvtanát. De most még sürgősebb, hogy a népmilliók tömegeinek egy fajta standard-nyelvtant készítsenek; ez legyen egyben az iskolai nyelvtanoknak is az alapja, amelyekben jelenleg számos hiba van. Legyen ez az új nyelvtan népszerű; példamondatai feleljenek meg a nép érzelmeinek és eszméinek«.

II.

Problémáink feltárásában többféle c é l vezet. Először is a mai magyar nyelv tudománynépszerűsítő nyelvtanának ügye — láttuk — messze túlnő a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Intézetének a keretein, amely a munkát közvetlenül szervezi; szinte közügy lett, s így kötelességünk, hogy tudományos életünk vezető testületét és az érdeklődőket mindenről t á j é k o z t a s s u k. Másrészt úgy látom, hogy nyelvtanunkhoz némely szempontból homlokegyenest ellenkező, vagy legalább egymástól lényegesen eltérő várakozások is fűződnek, s így kétszeresen szükséges a követendő út sürgős t i s z t á z á s a. Emellett több kérdésben nem látunk egészen világosan, s szeretnénk s e g í t s é g e t, t a n á c s o t kapni.

1. Mindenekelőtt abban kellett megállapodnunk, hogy mit is értünk ez esetben *mai magyar nyelven*. Ha könyvünkkel olvasóink művelt beszédmódját, gondos fogalmazását s — közvetve — iskolai nyelvtanítástunkat is tökéletesíteni akarjuk, akkor legrészletesebben a *X X. századi*, ezen belül is a *legmaibb* kifejező eszközöket kell megtárgyalnunk. Azonban nagyon leszűkítenénk a jelen szolgálatának a határait, ha kizárnánk a vizsgálatból legnagyobb *X I X. századi* költőink és íróink nyelvét. PAIS DEZSŐ akadémikus szegedi előadása után tisztán látjuk, hogy irodalmi nyelvhasználatunkból (részben a nyelvújítás sokirányú nyelv gazdagító és egységesítő hatására) a reformkor hatalmas gazdasági, társadalmi és politikai harcaiban fejlődött ki a *magyar nemzeti nyelv*, s erre a forradalom és a szabadságharc nemzet-egyesítő viharai ütötték rá a végső fémjelzést. Mi tehát (körülbelül *Vörösmarty és Eötvös alkotásain kezdve*) legklasszikusabb multbeli remekeink nyelvére is figyelemmel leszünk, persze arányosan csökkenő hangsúllyal. Ezzel talán megkönnyítjük a műveltségbe újonnan bekapcsolódó dolgozóinknak, hogy élvezettel olvassák *Vörösmarty, Eötvös, Petőfi, Arany* és mások műveit, s így fokozzuk haladó hagyományaink megbecsülését is. Az említett akadémiai orosz nyelvtan e téren is szép példát ad: Puskintól kezdve a mai szovjet írókig hatalmas egységben dolgozza fel az orosz nyelvű remekműveket.

Természetesen nemcsak az *ú. n. szépirodalom* nyelvét kívánjuk vizsgálni, hanem figyelemmel leszünk a *politikai és az újságnyelvre*, sőt általában a széleskörű olvasóközönség igényeihez szabott *tudományos irodalom nyelvére* is. Emellett azonban nem hagyjuk ki a vizsgálódásból a mai művelt nyelvhasználatnak inkább csak *élő szóban* ismeretes elemeit sem.

Tanulságos dolog, amit WOLFGANG STEINITZ professzor a Német Tudományos Akadémia Nyelvi és Irodalmi Intézetének »a jelenkori német nyelvre« vonatkozó kutató munkájával kapcsolatban megállapít: a vizsgálat tárgya »a mai műveltség hordozó réteg német nyelve, a maga szó- és írásbeli formájában.« Ez a német nyelv két főalakban jelenik meg: az (írott) irodalmi nyelv és a (beszélt) érintkezési nyelv (Umgangssprache) alakjában. A többi alfaj, változat, stílus csak ennek az egységnek más-más megjelenési formája, s mind alkotóeleme a modern kultúrnyelv komplexumának. Viszont a nyelvjárási és a régiebb (közép- és ófelnémet) elemeket már szigorúan el kell határolni — tanítja STEINITZ — »a mai műveltség hordozó réteg német nyelv«-nek a körétől (Wissenschaftliche Annalen 1952, 492 kk). — Minekünk is ilyenféle az elgondolásunk. Persze azt munkánk célja, keretei és lehetőségei már nem ajánlják, hogy az új magyar nyelv régiebb szakaszaira is kitérjünk, sőt még az 1848 körüli irodalmi nyelv ritkább sajátosságaival sem bonyolíthatjuk az anyagot. Hasonlóképp nem dolgozhatunk fel a mai magyar

nyelvből sem minden egyes részletet, főként az írásbeli használat alatti rétegnyelvi változatok közül nem. A nyelvjáráások gazdag anyagát egészében szintén kirekesztjük az ismertetésből; bár ez korántsem jelenti azt, hogy az alakkeveredések stb. tisztázásakor nem hivatkozunk elég gyakran a tájnyelvi háttérre. Általában nem kívánunk foglalkozni a régibb osztályzsargonok jelenségeivel sem, ill. itt is csak szórványos utalásokra szorítkozhatunk.

Különös gonddal készülünk arra, hogy a népünk haladásáért folyó társadalmi és szellemi harcot kifejező szövegeket gazdagon felhasználjuk a nyelvten példaanyagában. E célból XX. századi költőknek, íróknak, államférfiaknak, tudósoknak — elsősorban mai vezető politikusainknak — nyelvéből a dattárat készítünk. Ebbe újságjaink, folyóirataink nyelvéből is keresünk példákat, hogy egyben nyelvünknek legmaibb, eddigi nyelvtenaiban még föl nem dolgozott jelenségeit is jobban megismerjük. Gyűjtő munkánk szempontjait már a szegedi nyelvész-kongresszuson részletesen ismertettem. Most csak arra utalok, hogy azóta megismertük a Szovjetunió Tudományos Akadémiájától kiadott, már említett orosz nyelvten gazdag és igényes példatárát. Mi ennyire pazar irodalmi dokumentálásra nem gondoltunk: nálunk nem volt erre sem megfelelő előzmény, sem elég idő, szakember. Igyekszünk ugyan e téren is növelni a saját magunk elé állított követelményeket — de világos, hogy a más arányú tervezés némileg a kidolgozáson is meg fog látszani.

2. Leíró nyelvtenunk a fönti értelemben vett »mai« magyar nyelvet nem statikusan: mozdulatlanak, hanem mozgásban: fejlődésében kívánja ábrázolni, azaz megkülönböztetve az általánosan használt elemeket a keletkező újaktól és az elhaló félben lévőktől. Ez annál is természetesebb, mivel nyelvünk a feldolgozott ötnegyed század alatt is jócskán fejlődött. De egyébként sem kívánnánk visszatérni a polgári leíró nyelvészetnek mereven statikus ábrázolásmódjához.

Így lehetőleg a mai nyelvtenban is rá akarunk mutatni nyelvünk legősibb sajátágaira. A jelző és a jelzett szó viszonyának az ismertetése során pl. mi is megemlítjük, hogy a jelzőnek a jelzett szó előtti és ragtalan alkalmazása vagy a helyhatározó hármas iránymegfelelése általában jellemzi a finnugor nyelveket.

Ahol erőltetés nélkül megtehetjük, megmutatnánk nyelvünknek egyes belső fejlődéstörvényeit is. Amikor pl. a névutókat tárgyaljuk, utalnunk kell rá, hogy ragos névszókból ma is alakulnak névutók, s azért ennek a szófajnak (a névutónak) a határát különösen nehéz megvonni. A számára, részére pl. még halványan sejteti a főnévi eredetet, s ezért — hogy úgy mondjam — kevésbé »névutószerű«, mint az *előtt*, *után*; de már inkább névutó, mint a *jávéra*. Az *által* is inkább névutó, mint a *révén*; de az *útján* még ennél is fiatalabb, s amannál is közelebb van a ragos főnév osztályához. (Vö.

KLEMM: M. tört. mondattan 252—3 és KÁLMÁN B.: A m. nyelvtan tanulása, 1952., 23—24.)

Egyes — ma szabálytalannak látszó — jelenségeket szintén úgy magyarázhatunk meg legkönnyebben, hogy röviden megmutatjuk a történeti előzményeiket. Ezt javasolja BENKŐ LORÁND pl. az ikes ragozás mai állapotával kapcsolatban (l. NyIK. II/6, 47; vö. még VINOGRADOV: A szovjet nyelvtud. fejlődése I. V. Sztálin tanításának fényében, 1. A dialektikus materializmus kérd. 77; CSIKOBAYA: NyIK. II/1, 1—11).

Általában azonban nem szabad céltalan és fárasztó történeti fejtegetésekbe, talán érdekes, de a figyelmet a lényegről elterelő elkalandozásokba bocsátkoznunk. Nem követhetnénk — hogy csak egy példát idézzek — azt a Köznevelésben (1952, 220) megjelent tanácsot, hogy a számnevek iskolai tanítása során az ú. n. osztó számnevekkel kapcsolatban (pl.: *tizennyolc-tizennyolc*) »megemlíthetjük, hogy a hosszabb számneveket [ilyen funkcióban régen] csak részben ismételték meg: »ezekért adnak önekik mindenik szállásban egy-egy idnpre *tizennyolcnyolc* forintot«. A cikkel ellentétben éppen nem hiszem, hogy az effajta történeti ritkaságok beiktatásával célszerűen segíthetjük a leíró nyelvtan tanításában a helyes nyelvszemlélet kialakítását.

Nehezebb eldöntenünk, hogy a nyelvtani kategóriákat történeti ismereteink alapján, vagy pedig a jelen fejlődési foknak megfelelően állapítsuk-e meg; a kettő ú. i. nem egyszer ellene mond egymásnak. Azt hiszem, az első: a történeti elvet célunknak megfelelően csak akkor alkalmazhatjuk helyesen, ha ez az olvasónak valóban megkönnyíti, nem pedig megnehezíti a mai nyelvi jelenségek közti eligazodást. Egyébként azonban éppen a fejlődés gondolatát tagadnánk meg, ha a mai nyelv jelenségeit elmúlt idők állapotának megfelelően rendszereznének; emellett a könyv használatát is megnehezítenénk vele. Pl. — hogy visszatérjek már említett, újabb névutóinkra — a *munka terén, vita útján, alkalmas módon* stb. szerkezetekben az utóbbi elem (a *terén, útján, módon* szó) világosan névutói funkciót tölt be, tehát így is tárgyalnánk, nem pedig határozóragos főnévként. Az *anélkül, hogy* vagy az *ahelyett hogy* szócsoporthoz egészen tekintenénk kötőszónak, hiszen ma ez felel meg a valóságnak; bár a fejlődés itt még nem olyan befejezett, mint az *aki, ami, ahogyan*, vagy akár az *úgyhogy* kötőszó esetében. A *katona lett, orvos maradna* stb. kapcsolat névszói részét sem ragtalan határozónak számíthatnánk, hanem az állítmány névszói részének.

Persze határeset, nehézség itt is van elég. Másutt részletesebben bemutatom, hogy — RIEDL SZENDE gondolatát folytatva — SIMONYI kiküszöbölte első iskolai nyelvtanaiból a történeti alapon helytelen köthangzós elméletet, s ehelyett meg akarta honosítani bennük a teljesebb főfogalmát; utóbb mégis úgy látta, hogy »a nyelvelemeknek eredeti értékét...

nem szabad az újabbkori nyelv elemzésére egyszerűen átvinni» (Nyr. X, 370), s ekkor visszatért az egyszerűbb, de történetietlen »kötőhangzós« szemlélethez. Népszerű leíró nyelvtanban magam sem tartanám célszerűnek, ha történeti alapon pl. h a n g (z ó) r ö v i d í t ő tőnek neveznénk a *fa-fát* típust, h a n g (z ó) n y u j t ó n a k a *kéz-kezel* típust; vagy ha a ma már egységes *bokor-bokrot, álm-álmot* töcsoportot — Gömböcz történeti feldolgozásához hasonlóan — kettéválasztanánk: h a n g (z ó) v e s z t ő és h a n g (z ó) t o l d ó csoportra. Rendkívül tanulságos e téren az is, amit nemrég W. STEINITZ professzor a sajátos német tudománytörténetről mondott. A német leíró nyelv-tanok t. i. pl. az ú. n. erős ígéket hagyományosan az ófelnémet, sőt néha a gót rendszer szerint csoportosítják. STEINITZ ezt határozottan helyteleníti: »De megokolhatja-e ez [t. i. a történeti igazság], ha mi az újfelnémet nyelvnek, a jelenkori nyelvnek a nyelv-tanát írjuk . . ., hogy nyelvünkben immár meg sem lévő törvények és szabályszerűségek szerint osztályozzunk?! Itt nyilvánvalóan annak a J. Grimmig visszanyúló hagyománynak a hatása mutatkozik meg, amely a régi nyelvállapotot (= Sprachzustände) tekinti valódinak, a mai ellenben romlás eredményének látja« (i. h. 497). — Nálunk mások a tudománytörténeti előzmények, de STEINITZnek — s az idézett orosz nyelv-tannak hasonló — eljárása nekünk is jó figyelmeztetés.

3. Mindezzel már azt a kérdést is érintettem, hogyan kívánjuk összeegyeztetni a szigorú tudományosság és a népszerű feldolgozás, a gyakorlatiasság követelményeit. Való igaz: könyvunktól egyesek szakmai eredmények, ill. nézetek adattárszerű, tömör és kimerítő nyilvántartását várják, olyanféle »néma« adat- és nézet-halmazt, amilyen SZINNYEI JÓZSEFnek tudományos szempontból — de csakis abból — igen értékes Magyar nyelvhasználat-a volt; mások pedig az elemi nyelvtantanításban is beváló, problémátlanul egyszerű és szórakoztató olvasmányra számítanak. Azt hiszem azonban, hogy ha ezeket a szélsőséges nézeteket kirekesztjük a mérlegelésből, akkor csak ellentét, nem pedig merev ellentmondás áll fenn a tudományos és a népszerűsítő igény közt, s a kettőt mi — célunknak megfelelően — valóban össze kívánjuk egyeztetni.

Mindenekelőtt: az anyagot az átlagos középiskolai képzettségű olvasókhoz mérjük, ebben is követve a többször említett orosz nyelv-tan példáját. Az alapfogalmakat ugyan szintén tárgyaljuk majd, de nem dolgozunk kezdetleges rávezetéssel, s nem elégszünk meg az egyszerű, többé-kevésbé már ismert anyag közlésével. Okvetlenül gondolunk a tanárjelöltek magasabb igényeire s a továbbképzésre váró, már nyelvtant tanító nevelők szükségleteire is; de ez irányban sem lehetünk egyoldalúak. Nézzünk mármost egypár részletet!

Tudományunkban sok ponton éles v i t á k folytak a helyes, az igazabb felfogás kialakításáért. Ezek közül egy-két nagyon tanulságosat és jól megvilágíthatót bemutatnánk, hogy megláttassuk: a nyelvtudomány is az ellen-

tétes nézetek harcában fejlődik. De általában nem a viták, érvek és cáfolatok, nevek és adatok fontosak itt, hanem az elfogadható, helyes eredmény. — Mint népszerűsítő könyvben, átveszünk jó megállapításokat a forrás megjelölése nélkül is; nem veszünk át kevésbé jónak gondoltakat, anélkül, hogy megokolnánk ezt az eljárásunkat. Ha valamilyen pontban az eddigieknél jobb eredményre jutunk, akkor a könyvben ezt ismertetjük, bár az előző nézeteknek részletes cáfolására, az újnak tüzetes igazolására nem térhetünk ott ki.

Nem kétséges, hogy nyelvtanunk sok részében máig sem jutottunk el a megnyugtató tisztázásig. Alkalomadtán azt sem leplezzük tehát, hogy valamely kérdést még nem oldottunk meg véglegesen: ezzel esetleg éppen fölébresztjük az olvasóban a kutató kedvet. Általában mégis inkább arra kell törekednünk, hogy a ma legjobbnak látszó, pozitív megoldást ismertessük.

Módjával arra is utalnunk kell, hogy egyes nyelvtani jelenségek közt nincs éles határ. A művelt magyarok közt aránylag sokan semmiképpen sem hajlandók számolni átmeneti jelenségekkel; márpedig ez néha megnehezíti a nyelvnek mozgásában való szemléletét. A *semmiképpen* szó pl. maga is az összetettek közül jutott az egyszerű, ragos szók osztályába, tehát fejlődésének egy szakaszában mindkét kategóriába beletartozhatott. Ma is vannak ilyen jelenségek. A birtokosjelző *-nak, -nek* ragját a részeshatározó ragjának funkciómegoszlásából szoktuk származtatni; természetes tehát, hogy néha ma is érezzük benne mindkét viszonyjelentést. Pl.: *A brigádnak a jutalmát még ma kiadjuk.* Itt az első (*a brigádnak*) mondatrész szerepét igazában csak a beszédhelyzet, a szünetek, a hangsúly stb. alapján lehet biztosan meghatározni: t. i. egyaránt lehetne részeshatározó is, meg a (*jutalmát*) tárgynak a birtokosjelzője is. — A *segítségére siet* szerkezetéről szakirodalmunk többnyire azt tanítja, hogy részeshatározóval jár (vö. Msn. XVI, 70 stb.). Ma azonban gyakran halljuk ilyen szerkezetben is: *A brigádnak a segítségére sietnek.* Sőt ilyenben is: *A brigád segítségére sietnek.* Látható, hogy ezekben a furcsa mondatokban a beszélő inkább birtokosjelzős szerkezetet érzett a mondat első felében. (Erről a formáról alább még lesz szó.) — Tudjuk azt is, hogy a nyelvújítás óta igen gyakran élünk a névutók *-i* képzős melléknévi származékaival: ma is pl. a háború *elleni* harcról, a munkának határidő *előtti* befejezéséről beszélünk. Az ilyen *elleni, előtti, utáni, iránti* stb. szó azonban szófaji szempontból kétarcú alakulás: egyfelől melléknévvé lett, de másfelől megtartotta névutó jellegét, tehát egyidőben két kategóriába is beletartozik. — Egy másik példa: »Nagyobb igaza *sohse* volt népnek«. Adynak ebben a mondatában a *sohse* a *volt* állítmánynak egyfelől tagadószava, másfelől időhatározója — azaz nyelvtani kategóriáink szerint szintén kettős funkciójú egység. — A kevert mondat szerkezetek nagy tömegéből is be kell majd mutatnunk néhány egyszerűbb, de jellegzetes típust. Ilyen pl.

a szó szerinti és a tartalom szerinti idézésnek az a kontaminációja, amelyre ECKHARDT SÁNDOR nemrég népmesékből is, régi jobbágylevelekből is idézett példát (Függő egyenes beszéd c. cikkében: MNy. XLVI, 147—50), s amely a mai művelt nyelvhasználatban sem ismeretlen jelenség.

Az ilyen szempontok mérték tartó alkalmazása tehát elősegítheti a helyes nyelvtani szemlélet kialakítását, elejét veheti a tudománytalan, erőszakos »vagy ez, vagy az« döntéseknek. Nem vitás azonban, hogy elsősorban mégiscsak a tipikus nyelvi jelenségekkel, az egyértelműen meghatározható, tiszta példákkal kell foglalkoznunk. Fő célunk a nyelvtani rendszernek megismertetése, nem pedig ennek — vegyes, homályos példák tömeges közbekeverése által való — elkölösítése. Jól tudom, hogy éppen a nyelvtantanítás föllendülése óta egyre többször kívánja a tanár is, tanítványa is, hogy a nyelvtankönyvből kiolvashassa a beszélt nyelv valamennyi ismertebb, de különleges alakulatának grammatikai meghatározását is; ez szóba került a nyelvtantanítási értekezleten is (Köznevelés 1953, 41). Az érdeklődés jogos és örömdetes, de ebben a könyvünkben csak egy bizonyos határig tudjuk kielégíteni.

Könyvünk t e r j e d e l m e a mostani tervek szerint mintegy 25 ív lesz. Látnivaló, hogy ez amúgy is észszerű korlátot állít a ritkább jelenségek, kivételek tüzetes tárgyalása vagy a felosztásoknak tudományosan igen hasznos elaprózása elé. Csak egy példát említek. A birtokosjelző *-nak, -nek* ragjának a használatára, ill. elhagyására GOMBOCZ tömör Syntaxisa (175) majdnem semmi szabályt sem közöl; SIMONYI (A jelzők m. 153 kk) viszont szinte végeláthatatlan szabálysort ismer. Nekünk itt is nagy megfontoltsággal és jó érzékkel kell majd kialakítanunk a helyes eljárást.

Különösen nagy gondot kell fordítanunk az ismeretközlésnek világos, de nem elemi fokhoz mért módszerére; fogalmazásunknak pedig az elvont dolgokat is szemléletessé, egyszerűen megfoghatóvá kell tennie — anélkül, hogy ezzel tudománytalanná válna.

Az idevágó kérdések közül csak egyet érintek most, azt is röviden: a műszókét. Elképzelhető, hogy egészen új tudományos kutatóirányról, felfogásról könnyebb szabatosan beszélnünk, ha friss: más értelemben, kapcsolatokban még el nem koptatott terminológiát alkalmazunk. Végre is minden öröklött műszó egyben egy kissé öröklött előítélet is. A nyelvben azonban ilyen szempontból sincsenek »robbanásszerű« átesapások, »stadiális« változások. Főleg népszerű könyvben volna nagy hiba, ha merőben új, érthetetlen és elriasztó szaknyelvvvel állnánk elő. Az említett, akadémiai orosz nyelvtan előszava szintén ilyen fölfogást vall. Hiszen a fogalmak világos meghatározása, a jelenségek szabatos leírása, a szemléltető példaanyag stb. a gyakorlatban úgyis eléggé megmutatja, mit fejezünk ki ma egy-egy régi műszóval. (Nagyjában ezt mondja pl. SIMONYI: A jelzők m. 3, 4. jegyz. is. Az iskolák sajátos szempontjait részletesen ismerteti KOVÁCSJÓZSEF: Köz-

nevelés 1953, 9—10). — Mindezzel nem azt mondom, hogy ne merjünk a terminológia terén is módjával újítani, ingadozásokat megszüntetni stb. Valóban zavart kelthet pl., hogy ugyanazt a fogalmat az egyik tankönyv, szakcikk *szófaj*-nak, a másik *beszédrész*-nek nevezi. — Máskor a szokásosabb műszó valóban fölöslegesen homályos a laikus előtt. Magam is tapasztaltam pl., hogy a *nyelvcsap* szó megtévesztette a tanítványaimat; az uvula t. i. a valóságban nem a nyelvnek, hanem az ínyvitorlának része. Az *ínycsap* szó, amely már szintén elő-előfordul nyelvtanainkban, éppen ezért szemléletesebb a *nyelvcsap*-nál; ajánlatosabb tehát ezt terjesztenünk. — Az ötletszerű egyéni kezdeményezésnek — ismétlem — én sem vagyok híve. 1938 táján a hivatalos tankönyvbírálat beleerőszakolta néhány iskolai nyelvtanunkba a *döntő kérdés, kiegészítő kérdés* formát, a természetes és közismert *eldöntendő*, ill. *kiegészítendő kérdés* helyett; oka, ill. célja aligha lehetett sok, de a javaslattevő maga mögött érezte a hivatalos tekintélyt. Mondanom sem kell, hogy a kezdeményezés hamarosan hamvába is halt. — Van olyan nyelvtani fogalmunk is, amelyre e pillanatban nincs megfelelő szavunk, ahol tehát éppen a világos megértés érdekében sürgősen meg kell alkotnunk az új szót. Tudjuk, hogy SIMONYI és egypár kortársa (*állítmányi*) *kiegészítő*-nek nevezte azt, amit ma *névszói állítmány*-nak, ill. az *igei-névszói állítmány névszói részé*-nek mondunk, pl. a *Tanár* vagyok mondatnak *tanár* szavát. Általában ugyancsak *kiegészítő*-nek mondták az ilyen névszót akkor is, ha az ígéje esetleg igenévi származékban: alanyként vagy bővítményként szerepelt a mondatban. Erre ma nincs megfelelő műszónk. Íme, néhány példa: (főnévi igenévi alannyal:) »Nem kell azért *panamista lenni*« (Móricz : Rok. 16) ; (főnévi igenévi tárgy mellett:) »De szeretnék *piros rózsá lenni*« (Népdal); »nem tud [a kisiparos] *olcsóbb lenni*« (Nagy I. : Nincs megállás 123); »A leány *kommunista* akar *maradni*« (Szabad Nép 1952. IX. 1.); (határozói igenév mellett:) *Tanár maradván*, lassan ő is megszerette a nevelő munkát« (az élőbeszédből).

Mindezek a részletek persze csak a problémák néhány típusára utalhatnak, nem a végleges eldöntésükre. A Nyelvtudományi Bizottság különben nemrég részletesen foglalkozott a műszók kérdéseivel. Határozata értelmében az ügy nyelvész előadói a Közoktatásügyi Minisztérium közvetítésével összegyűjtik a nevelő kartársak gyakorlati tapasztalatait, kívánságait, s a nyelvtan megírásakor mindezekre szintén igyekeznünk figyelemmel lenni.

4. Az eddig tárgyalt területeken nagyrészt inkább csak a nyelvtanunk szempontjából legalkalmasabb gyakorlati megoldást kerestük: az *elvék* maguk alig voltak vitások. Nehezebb azonban ott is megtalálnunk a járható utat, ahol ma a magyar nyelvészek kisebb-nagyobb része nem lát tisztán, ill. egységesen; legfőként pedig néhány átfogó, elvi viták *é r d é s* b e n. A szerzői munkaközösség t. i. elég kicsi; de egyébként sem vállalkozhat arra, hogy egymaga egészen rövid idő alatt melleleg új, véglege

elméletet dolgozzon ki nemcsak a magyar nyelvtannak, hanem az általános nyelvtannak, sőt az általános nyelvtudománynak valamennyi vitás sarkkérdésére vonatkozólag. Márpedig az új elvi tisztázást a szegedi kongresszus határozott formában sürgette. MÓN ALADÁR — a tervbe vett leíró nyelvtan fontosságáról szólva — szintén ezt hangoztatta nemrég: »A megoldás első feltétele itt is az elvi kérdések tisztázása. Lehetetlen a leíró nyelvtan elkészítése addig, amíg például az sincs tisztázva, mi tartozik a nyelvtanba, mit értsünk mondat alatt, mi a nyelvtani formák szerepe a logikus gondolkodás szempontjából stb.« (i. h. 68—9; én ritkítottam: T. J.).

A tisztázást általában magam is nagyon időszerűnek tartom. Szovjet mintánk, az akadémiai orosz nyelvtan, könnyebben megtehetette, hogy ne annyira új tudományos elméletek kifejtését tekintse főcéljául, hanem inkább a kialakult rendszer és ismeretanyag gyakorlatias feldolgozásával törekedjék kielégíteni a korszerű szükségletet (l. az előszavát). Nálunk a kialakult rendszernek, az általában járatos ismeretanyagnak elvi alapjai váltak vitássá.

Munkánk legelső és legsürgősebb előfeltétele valóban az, hogy eldöntsük végre: mi is a nyelvtan anyaga, s hogyan tagolódik ez nagyobb részekre. Tisztázására előbb a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Tudományos Tanácsától, majd pedig a Nyelvtudományi Bizottságtól kértünk segítséget. Az utóbbi — külső szakértők bevonásával — 1953. április 7-ére ankétet szervezett, s ezen vitattuk meg a problémakört. A vita tisztázott ugyan néhány fontos részletet, de magát a főkérdést nem tudta kielégítő módon eldönteni. A tárgyalást tehát tovább kell folytatnunk, — s a munka szempontjából ma is tanácstalanok vagyunk. A döntésig eltelt idő így hasznos ugyan nyelvtudományunk egészének szempontjából — hiszen remélhetőleg az elvek tisztázásához vezet —, a nyelvtanírásban mégis jókora elmaradást okoz. (Sőt: máris okozott.)

5. Ha egy másik, főntebb említett fontos és hasznos elvi kérdést nézünk, t. i. a magyar nyelvtani formáknak a logikus gondolkodásban betöltött szerepét, ismét föl kell vetnünk a kidolgozás személyi és időbeli kereteinek dolgát is. Nem tudom u. i., hogy egyének vagy munkaközösségek hozzáfogtak-e már egyáltalában ennek a rendkívül nehéz kérdéscsoportnak részletes kifejtéséhez. Tegyük föl, hogy igen; akkor is először hosszabb időt számíthatunk az előkészítő és kutató munkára, s végül újból csak jól megszervezett, alapos, sokoldalú bírálat, vita és esetleg több kiegészítés után tisztázódhatnak az eredmények annyira, hogy most készülő, népszerűen tudományos leíró nyelvtanunk felhasználhassa őket. E téren t. i. folynak ugyan hasznos szovjet kutatások (vö. VINOGRADOV: A szovjet nyelvtudomány fejlődése I. V. Sztálin nyelvtudományi tanításának fényében, I. A dial. és tört. materializmus kérd. I. V. Sztálin nyelvtudományi munkájában c. gyűjteményes mű 66—67); eredményeiket azonban nyilván csak

fokozatosan ismerhetjük meg, s mindenképpen magunknak kell megvizsgálunk ebből a szempontból a magyar nyelvtani rendszer sajátosságait. Azután a kérdésnek különféle fontos ismeretelméleti, logikai, pszichológiai vonatkozásai is vannak, s így a munka kidolgozásához valóban sokoldalú tudományos együttműködésre volna szükség. Végső fokon tehát: ha ennek az anyagnak elméleti és gyakorlati kidolgozását a leíró nyelvtan előfeltételének tekintjük, akkor megfelelően meg kell szerveznünk a munkálatokat, s mindezt a határidő tekintetében is számba kell vennünk.

Azt tudjuk, hogy egypár idevágó problémával a maga módján — t. i. nyelvlelektaniról — a polgári nyelvtudomány is foglalkozott. A részletek közül pl. már eléggé tisztázódott, hogyan is alakultak ki a gondolkodás fejlődése során az elvontabb határozófajok nyelvtani kategóriái a helyhatározónak különféle típusaiból — de nem éppen ismeretelméleti, ill. logikai szempontból nézve a dolgot. (Irodalmát l. KLEMM: M. tört. mondat-tan 174.)

Egypár esetben azt is elég könnyű észrevennünk, hogyan érvényesül az öröklött nyelvtani szabályok gazdagodásában, tökéletesedésében a világos fogalomkapcsolásra, ill. az egyértelmű közlésre való törekvés mint a nyelvi fejlődés egyik (persze nem egyetlen) objektív törvényszerűsége. Csak két eléggé ismert példacsoportra utalok ennek igazolásául.

a) Ma, ha ragtalan-jeltelen melléknév, számnév vagy más ilyenféle névszó közvetlenül egy főnévi értelmű szó előtt van, akkor általában jelzőnek fogjuk fel; pl. a *kék* melléknévet vagy az *olyan* névmást a *ruhája* szó előtt: *kék ruhája*, *olyan ruhája*. Ha ellenben állítmányi funkciót akarunk vele kifejezni, akkor vagy más szórendet alkalmazunk, így: *Ruhája kék*. *Ruhája olyan*; vagy pedig határozott névelővel választjuk el a mondatszakaszokat: *Kék a ruhája*. *Olyan a ruhája*. Ugyancsak a névelővel választjuk el a más mondatrészüln használt melléknév, számnév stb. szakaszát, ha enélkül tévesen jelzőnek látszana. Nem szoktunk így beszélni: *Egy | íróasztalomon maradt. Jó | Péteré!* (Értsd: Péter munkája.) Helyesen vagy más szórendet használunk, vagy határozott névelőt: *Egy az íróasztalomon maradt. Jó a Péteré!* (Vö. SIMONYI: A jelzők m. 77 stb.).

A nyelvnek pusztán zenei eszközeivel tehát ma alig-alig szoktuk megkülönböztetni az említett mondat-tani egységeket, bár egy-egy példát idézhetnénk éppen erre is: *Ez | éltetőd* (Vörösmarty: Szózat); [Kosztolányinak] szabatos | rímje, asszonánca (Horváth: R. m. verstan 173); stb. S ez természetes is; az effajta mondat-szerkesztés u. i. csak akkor lehet alkalmas az egyértelmű közlésre, ha élő szóban alkalmazzák, ha fülünk világosan megfoghatja a beszéd-szünet szakasz-elhatároló funkcióját. Írás-beli érintkezésben azonban nem jó forma az ilyen mondat-fűzés, mert a mondat-

szakaszok határára semmi sem figyelmezteti az olvasót. Persze régen, amíg határozott névelő nem volt a nyelvünkben, csakis zenei tagolás — vagy a szórend — segíthetett a tárgyalt mondatrészi funkciók szemléltető megkülönböztetésében; az első (a zenei) eszköznek részletes vizsgálatára pedig ilyen távoli utókorban alig van módunk. Egy-két példa a ma szokatlan, nehézkes-homályos szerkezet igazolására a régi nyelvből: Ennec *minewe* (= mi a neve, quomodo est nomen huic, Rothenburgi J. glosszái); E-paztoroknac zamabol volt Amos, *tudatlan bèzeddèl de tèllès tudomànnal* (= imperitus sermone, sed plenus prudentiae, Bécsi k. 214; a *tudatlan* és a *teljes* persze itt inkább értelmező, mint állítmány, de a kettő közt nincs éles határ); o diLèrèteuèl *tèllès föld* (= plena est terra, uo. 265); Eluèzet *scent földrol* (= periit sanctus de terra, uo. 255; a *szent* tehát alanya a mondatnak);¹ *Beteges lelkem* ismétg énnekem (Balassi: Bebek Judit nevére); *Arany szinű haja*, | Mint egy gyöngy az foga (uó: Bécsi Zsuzsannáról . . .). Szórendünk bizonyára régóta alkalmas arra, hogy segítségével kizárjuk a jelzős szerkezetnek való félreértés lehetőségét; de hogy a következő formákat csak ez a törekvés magyarázza-e, azt igazán nem tudom: *ígen zép & ozcaual ékès* (= decora facie, Bécsi k. 51); Te archul tel'les zep pyros valal | tekentetedben *embereknél kedwèlèb—bezèded-ben ekes karodban erpès* stb. (László-himnusz).

A névelőnek főntebb érintett »szakasz elhatároló« szerepét ugyancsak nehéz elkülönítenünk régi adatainkban az egyéb funkcióitól; hiszen eredete szerint más szerepe volt a határozott névelőnek. Már korán jelentkeznek ugyan a ma is élő szerkezetek, de nagy bizonyító erőt nem tulajdoníthatunk nekik: Ez *oz ýften* (KT.); Mellic *a/ffigàs wt budara?* = Melyik az igaz út Budára; Rothenburgi J.); Ez a Noemi (= Haec est illa Noemi, Bécsi k. 3; vö. SIMONYI: A jelzők m. 73). Még az is inkább csak jellemző, mint szabályos jelenség, ha Balassinak egyetlen versszakában a *szerелем* főnév kétszer névelő nélkül fordul elő (*szerелеmmel* egy ő; *szerелем* mely édes), ellenben egyszer, s éppen a tárgyalt szerkezetben, névelővel: *Kegyes a szerелем* (ÖM. I, 100; vö. Balassinak főntebb idézett soraival). — Hogy általában valóban a névelő kialakulásával keletkező lehetőségnek a szintaktikai alakokban való felhasználását is kell a jelzett fejlődésben látnunk, s nem csupán egyszerű analógiás terjedést, azt a birtokos személyragos alakok használata kétségtelesen igazolja. Petőfiék korában t. i. nem névszói állítmány után állva, a személyragos főnév még mindig inkább névelőtlenül járta: *Hazádnak* rendületlenül | Légy híve, ó magyar (Vörösmarty: Szózat); *S képzetem hegyvölgyedet* nem járja (Petőfi: Az Alföld); *Süvegemen nemzetiszín rózsá* (Arany: Nemzetőr-dal); Nem kérdik ott *apját, anyját* (uó: Eldorádó); *Dalunk* is már egyre fárad (Vajda: A virrasztók) stb. Ellenben névszói állítmány után — vagy másként, de jelzős szerkezetnek félreérthető mondatfűzésben — viszonylag következe-

¹ Az utolsó három adat Imre Samu kurtársam kézíratos cikkéből való.

tesen ott a névelő a birtokos személyragos főnév előtt: Boglyas *a fejed* (Vörösmarty: Az unalomhoz); Ómáspej *a nyergős lovam*, nem vöttem (Petőfi: Hirös város az aafödön Kecskemét); Pózna végén abroncs *a cégére* (uő: Kutya-kaparó); Bem *a vezérünk* (uő: Az erd. hadsereg); Mint komor bikáé, olyan *a járása* (Arany: Toldi I.); Piros *a | Pecsetje; | Finom a hajtása* (uő: Mátyás anyja); ez *a kenyérünk* (Vajda: A virrasztók); stb.

b) Az egyértelmű »nyelvi burok« kifejlődése — mint tendencia — helyenkint elég jól kitűnik a birtokosjelzőragjának a használatára vonatkozó nyelvtani szabályok fejlődésében is.

A birtokosjelzőnek a közfelfogás szerint eredetileg nem volt ragja nyelvünkben; a középmagyarban azonban már sokkal általánosabb volt a *-nak*, *-nek* ragos jelző, mint manapság, s azóta már általában csak ritkul a raghasználat. Íróink pl. kb. másfélszázada — a jó hangzásra és a nyelvi takarékosagra hivatkozva — tudatosan is kerülnek. KAZINCZY szavaival: »a' magyar a' nyelv geniusa szerint el szokta hagyni a' rövidség' s könnyűség' okáért« (Lev. IV, 317—8; én ritkíttattam: T. J.), s kivált »folyó beszédben... nem igen van helye a *nek*-kel való élésnek. *Londonnak kőfalai* állhat ugyan valamely panegyrica beszédben, de ki szól így barátja előtt« (uo. II, 440; vö. MOLE CZ: A nyelvújítás korának nyelvészépítő törekvései II, 11). SZVORÉNYI szerint meg éppen »a' nyelvtanilag megállapított szóviszonyok'... szabálytalansága«, »midőn a' sajátító *nak*, *nek* felesleg jó elé; pl.: »te gonoszok-*nak* gonosza« (i. m. 110—112). Ő is csak azt ismeri el, hogy néha »hangzatosság' kedvéért a' birtokos szóhoz: *nak nek* sajátító járul«, pl. Vörösmartyban: vihar-*nak* éjjelén (219).

Van azonban ennek a ragtalanvá válásnak olyan szabályos korlátja is, amely a fönti objektív törvényszerűség érvényesülését jelzi. Igaz t. i., hogy az olyan névszót, amely ragtalanul sem érthető egy pillanatra sem más mondatrésznek emiatt, ma is inkább jelöletlen birtokosjelzőként alkalmazzuk; pl.: *a béke hívei* vagyunk (Csillag 1952, 645). Ha ellenben — mondjuk — egyesszámú melléknévet vagy számnevet használnánk így a birtokszó előtt, akkor a hallgató — s még inkább az olvasó — először egy másodpercre meghökkenne, s csak azután, némi gondolkodás után értené meg. Pl.: Két csatornáról szól a következő két írás. Az *egyik* szerzője... a Volga—Don csatorna... építkezéséről ír (Új Hang 1952/4, 45; értsd: az *egyiknek* a szerzője); együttlétük nem tűri egy *harmadik* jelenlétét (Déry: Fel. I, 277; értsd: egy *harmadiknak* a jelenlétét); kavargott előtte, mint a *szédülő* szeme előtt a mélység (Csillag 1952, 931; értsd: a *szédülőnek* a szeme előtt); a nyomorúságból kiszabadulni csak az *egész* segítségével lehet (Nagy I.: Nincs megállás 97; értsd: az *egésznek* a segítségével); stb. Sajnos, effajta »ragiszonyból« származó homályt gyakran okoznak ideológiai szövegekben is a fölületes fordítók, a »létező« megsemmisítéséről, az »új« fölépítéséről stb. szólva.

Persze a társadalom gondolkodásának a fejlődése lehetővé teszi, hogy kisebb-nagyobb fogalomkapcsolatokat (szó- és mondat szerkezeteket) újabban már egységként kezeljünk gondolkodásunkban (ill. mondat szerkesztésünkben), s ezt ismét objektív törvénynek tekinthetjük. Ezért valóban úgy látom, hogy ma már általában gyorsan és egyértelműen fogunk föl olyan — nem túlságosan bonyolult — ragtalan birtokosjelzős szerkezeteket is, amelyekben pl. mellékhangsúlyos jelző vagy egyszerűbb határozó előzi meg a tulajdonképpeni birtokszót, amelyeket tehát SIMONYIÉK még csak ragosan tudtak jónak mondani. Pl: az *élet* egyre mélyebb *erdejében* (Juhász Gy.: Anna örök); a *parasztasszonyok* egy *része* még fogékony [erre] (Csillag 1952, 359); a *délután* fullasztó, ólomnál súlyosabb *heve* (uo. 915); stb. Az öröklött nyelvtani szabályok ide még mindenhová ragot kívánnának; vagy azzal a megokolással, hogy a birtok új mondat-szakaszba tartozik, vagy azzal, hogy a jelzőt a birtokszótól »egyszerű tulajdonság- vagy számjelzőn kívül más mondatrész» választja el (ami persze körülbelül ugyanazt jelenti). Csakhogy ha ez a szabály még érvényes volna, akkor egy vagy két igen képzett, szigorú nyelvművelőnkön kívül az utolsó félszáz évben már szinte mindenki hibásan fogalmazott volna magyarul; ennyire gyakran t. i. valóban nem szoktunk élni a *-nak*, *-nek* raggal.

Azt azonban határozottan rosszallom, hogy az oktalan »ragiszony« terjedését egyes kiadóink, lektoraink elnézik, sőt néha erősítik is. Ez t. i. nemcsak ott zavarja a nyelv világos közlő funkcióját, ahol — mint láttuk — ragtalan-jeltelen melléknévnek (számnévnek, névmásnak) birtokosjelzői használatára vezetett (pl.: az *egyik* szerzője). Még helytelenebb, hogy a részes-határozónak meg a vele félig-meddig összefolyó birtokosjelzőnek a ragját is el-elnyelik egyesek. Pl.: Elhatározta, hogy *Vanyák[nak]* segítségére siet (Szabad Nép 1952. IX. 2.); Ma az *egyik[nek]*, holnap a *másik[nak]* otthonát építik fel (uo. 1952. IX. 22.); [Ez] minden... háborúellenes *harcos[nak]* szállóigéjévé vált (Erpenbeck—Hollósi: W. Pieck 34); [ezt] a fehérgárdista *bandák[nak]* tudomására hozta (u. o. 69); Találd meg *mindenki[nek]* a megfelelő hüvelykszorítóját (Csillag, 1952, 358); [A szovjet nyelvészek] a való történeti *körülmények[nek]* megfelelően mérlegelik ezt a kérdést is (Nyr. LXXVI, 458); stb. Megjegyzem: ilyen adataim szórványosan már a múlt századból is vannak.

Mindennek a t a n u l s á g á t így foglalnám össze: a nyelvtani szabályoknak a logikus gondolkodással, ill. ennek fejlődésével való összefüggése tehát általános nyelvészeti szempontból rendkívül nehéz, csak lassan, tervszerű kollektív munkával megvilágítható problémakör. A magyar nyelvtani rendszer apróbb részleteiben talán kisebb arányú munkával is kidolgozhatunk egy-egy tanulságos pontot, de ez éppen azért nem is annyira elvi, mint inkább csak gyakorlati szempontból lesz tanulságos.

6. Most azt szeretném egész röviden igazolni, hogy még ahol frissen közzétett, elvi jellegű hazai tanulmányokat idézhetünk, ott se mindig tekinthető a feldolgozott kérdés annyira tisztázottnak, hogy az eredményeket nyelvtanunk szempontjából végleges, szilárd alapul vehessük. Előrebocsátom, hogy én általános nyelvészeti kutatással nem foglalkoztam, s így inkább csak a problémák fölvetésére törekszem.

Láttuk fentebb, hogy MÓD ALADÁR a mondat helyes értelmezését, meghatározását is azok közé a fontos feladatok közé sorolta, amelyek szükségszerűen megelőzik a leíró nyelvtan kidolgozását. A minap jelent meg e tárgyban PAPP ISTVÁNNAK egy általános érdekű, nagy értekezése: »A mondat funkciója — Út a nyelvi valóság felé« címen (MNy. XLVIII, 89—102). Ebben világosan kiemeli a mondat grammatikai, logikai, ill. pszichológiai magyarázatának elégtelenségét, s ezután a nyelvnek kifejező¹, felhívó és ábrázoló funkcióját, azaz a bühleri gondolatokat hangsúlyozza. Jellemző mármost nyelvtudományunk lassú publikációs viszonyaira, hogy a jegyzet szerint a szerző ezt a munkáját még 1948-ban, tehát két évvel a sztálini tanítás megjelentése előtt készítette. Az olvasó tehát nem is nagyon tudhatja, hogy a szerző ma is fönntartja-e, ill. hogyan módosítaná az elméletét. Szerencsére közben, 1952 tavaszán megjelent PAPP ISTVÁNNAK egy jóval később írt, ilyen szempontból is többet mondó s éppen ezért még meggondolkoztatóbb tanulmánya, A mondat fogalmának tanítása címen (Nyr. LXXVI, 99—107). Ebben valóban már a sztálini tanítás szellemében igyekszik kifejteni a fenti elméletet. Eredményeit mégsem fogadhatjuk el mindenben megnyugtatónak. Pl. »nyelvi jel«-nek csak a hangot, a szót és a szószerkezetet nevezi, s szerinte ezek — de csakis ezek — »a nyelvnek a gondolkozással való szoros kapcsolatát mutatják — azt, hogy a nyelv a gondolat anyagi burka, s azt, hogy nyelv nélkül nincs gondolkozás (Sztálin). A mondat ezzel szemben, ill. ezen túl a nyelv társadalmi funkcióját valósítja meg.« A nyelvi jelnek és a mondatnak, ill. a nyelv gondolatkifejező és társadalmi (közlő) funkciójának ez a megokolhatatlan szembeállítás utóbb is megismétlődik. Bizonyos, hogy PAPP I. sem gondolta egészen úgy, hogy a mondat semmiképpen sem anyagi burka a gondolkozásnak, a hang meg minden szempontból az; sőt talán még azt sem, hogy a társadalmi (közlő) funkcióban a töle nyelvi jeleknek nevezett egységek (hang, szó, szószerkezet) egyáltalán nem vesznek részt. Szövege azonban — főleg az utóbbi pontban — így érthető; ezt pedig szerintem nem lehet egyenlővé tenni a sztálini elvekkel. — Mármost ugyancsak nemrég vált ismeretessé nálunk A. SZ. CSIKOBAVÁNAK nagy és fontos értekezése: I. V. Sztálin tanítása a nyelvről, mint társadalmi jelenségről (NyIK. 1953/2, 275—306). Ebben

¹ Ezt a kifejező funkciót nem szabad összetévesztenünk azzal, amit a nyelvnek mint a gondolkodás anyagi burkának expresszív-kifejező funkciójául CSIKOBAVA alább idézendő művében a sztálini tanítás alapján megjelöl.

CSIKOBAYA éppen az említett kérdésekkel foglalkozik; a végén pedig — sajnos, már rövidebben — kitér BÜHLER elméletére is, s ezt határozottan helytelennek mondja.

Íme tehát, a mondat fogalmának a tisztázása végül is összekapcsolódott a legáltalánosabb elvi kérdésekkel, s bár ezeknek az eldöntése így itt is előfeltétele lett a tudományos nyelvtanírásnak, igen messze túlvezet közvetlen munkakörünkön, s ismét szükségessé teszi, hogy általános nyelvészeink hathatósan segítsenek a nyelvtaníróknak.

6. De gyakran a szorosan vett leíró nyelvtani részletek kérdéskörén sem jutottunk el az egyértelmű tisztázásig; sőt egyes ellentéteket mintha semmiképp sem lehetne végleg megszüntetni. Csak egy — viszonylag fontos és több szempontból időszerű — példára szeretnék hivatkozni.

Az alany és az állítmány viszonyának helyes felfogása, a mondat két nagy részének helyes meghatározása bizonyosan alapja és föltétele minden további mondattani vizsgálódásnak; márpedig nyelvtaníróink néha ennek a két résznek az értelmezésében és elemzésében sem járnak el egyformán. Főképpen a múlt század dereka óta vannak viták, amióta BRASSAI SÁMUEL és GABELENTZ nyomán fölvetődött az ú. n. lélektani alany, ill. állítmány fogalma. Eredetileg — tudjuk — a logika nevezte *alany*-nak, ill. *állítmány*-nak az ítélet alapjául szolgáló tárgyképzetet, ill. az ezen megállapított tényképzetet; majd a nyelvten is így kezdte megjelölni a mondatnak azt a két részét, mely a cselekvés, változás, létezés, tulajdonság stb. hordozóját, ill. az ezen megállapított cselekvést, változást, létezést, tulajdonságot stb. nevezi meg. Ez általában nem is okoz bajt, ha »a nyelvi alak adaequat kifejezése a logikai tartalomnak« (Gombocz: Syntaxis 46). A lélektani irány egyes hívei azonban a mondatnak az ismertebb tartalmú, hangsúlytalanabb részét (más műszóval: az »uralkodó képzet« kifejezését), ill. addig ismeretlen tartalmú, hangsúlyos részét (az »új képzet«, a tulajdonképpeni közlendő kifejezését) nevezték ugyanezekkel a terminusokkal *alany*-nak és *állítmány*-nak. (A kérdés történetére és bírálatára l. KLEMM: MNy. XLIV, 118—27 stb.) A magyar nyelvtani szakirodalomban szerencsére eléggé elszigetelődtek ennek az iránynak a képviselői; pl. KICSKA EMIL, aki szerint »a hangsúly nem a logikai vagy pszichológiai állítmány jele, hanem az állítmány jele« (A subj. és praed. a grammatikában 42). Szerencsére, hiszen egyébként az *Itt is kevesen vannak!* mondatban pl. az *itt is* részt kellene állítmánynak tekintenünk, a *kevesen vannak* részt alanynak, s így a mondat szerkezeti összefüggéseinek vizsgálatában ad absurdum jutnánk. (Az említett szempont a magyarban mindamellett igen termékeny a szórend, a hangsúly, a hanglejtés stb. kutatásában.)

Van mármost egypár mondat típusunk, amelyben a nyelvtani (és az ezzel egybeeső logikai) alanyt és állítmányt igen-igen nehéz meghatározni;

t. i. mikor mindkettő főnév vagy főnévi értelemben használt más szó, s első pillantásra mindkettő egyformán betölthetné akár az alany, akár az állítmány szerepét. Pl.: *Az élmunkás a mintaképünk. A tied az.* Hasonló homály teszi kérdésessé az elemzést a megfelelő igei-névszói állítmányú egyszerű mondatban és — az állítmányi, ill. az alanyi mellékmondat megkülönböztetése szempontjából — az alárendelő összetett mondatban is. S ezen a ponton szórványosan régóta érvényesül egy olyan nyelvtani gyakorlat, amely látszólag mégis mindig gyorsan határozott »eredményre« vezet, játszva »meghatározza« a két főrészt. Csak az a baj, hogy ez szerintem rendesen a »lélektani« alanyt és állítmányt keresi ki, bár azt eleve azonosnak tekinti a nyelvtanilogikaival. Szerintem ez a megoldás elvileg elfogadhatatlan és megtévesztő, mert a nyelvtani elemzésbe éppen a leghomályosabb részletben olyan felfogást csúsztat be, amely a könnyen elemezhető mondat típusokban már helytelennek bizonyult. Ezért több lényeges ponton nem értek egyet KÁROLY SÁNDORNAK *Az állítmányi mellékmondatról* c., nemrég megjelent tanulmányával (MNY. XLVIII, 103—112): t. i. ott, ahol az elemzés homályainak a tisztázására főlelevenít egy-egy ilyen régi eljárást.

Nézzünk meg közelebből is egy-két ilyen, többé-kevésbé öröklődő gyakorlati tanácsot! KICSKA szerint »A hangsúly az egyetlen megkülönböztető jele az ítélet állítmányának« (i. m. 38), tehát a mondat állítmánya erről biztosan felismerhető. Ezzel azonban szerintem egyben tagadnánk azt a közismert tényt, hogy a magyarban az alany vagy valamelyik bővítmény is lehet főhangsúlyos. Szerintem bizony igaza volt SIMONYinak, sokat vitatott elemzésében: a *Magyarország legnagyobb tava a Balaton* mondatban normális hangsúlyozási viszonyok közt is, nemcsak főhangsúllyal, a *Magyarország legnagyobb tava* rész az állítmány, mert logikailag is ez a minősítés, a meghatározó jegy; s a *Balaton* ennek az alanya, hordozója, meghatározottja. Olyan ez, mint az effajta mondatok: *Nagy tó a B a l a t o n, de nem a t a t a i t ó!* Attól, hogy a *Balaton* szó itt hangsúlyos, még nem válik logikai-nyelvtani állítmánnyá.

Egy másik tanács így szól: »felismerhetők az állítmányok úgy is, ha kérdést szerkesztünk a mondatához. Az effajta mondatokhoz szerkesztett kérdésben ugyanis mindig az alannal kérdezzünk az állítmányra, s az állítmányt a kérdőnévmás helyettesíti: *Ki a mi szolgabíránk? . . . Mi a mi csillagunk?*« Szerintem ahhoz, hogy ezt a tanácsot helyesen alkalmazzuk, már előbb föl kellett ismernünk valahogy az alanyt: t. i. az alanyra viszont *ki, mi* kérdőszóval meg az állítmánnyal kell kérdezni, s így az előbbi tanács önmagában nem sokat ér. Én pl. a *Ki a mi szolgabíránk?* kérdésmódot általában éppen az alany, nem pedig az állítmány kikeresésére tartom jónak.

Egy szintén régi »tanács« szerint »A verbo-nominális mondatokban a létige szórendje a biztos eligazítónk az alany és az állítmány felismerésében. A létige ugyanis — FOGARASI szórendi törvénye értelmében — ezekben a mondatokban mindig az állítmányt követi«. Így Adynak »bárkinél különb

vagyok» mondatában — helyesen — a *különb vagyok*, de »*én vagyok a legkülönb*» mondatában — szerintem már helytelenül — az *én vagyok* részt kellene állítmánynak tekintenünk. A hiba — úgy gondolom — a kiindulásban van; hiszen az alany, ha főhangsúlyos, épp úgy a létige elé kerül ilyenkor is, mint más mondatokban, vagy mint a főhangsúlyos bővítmény — vagy mint az ilyen hangsúlyú állítmányi névszó.

Az állítmányi és az alanyi mellékmondat megkülönböztetésére sem helyes ez a régebbi szabály-féle: »A hangsúlyos az állítmányi mellékmondatra utal (pl. Az a baj . . . , Az a kár . . .); ha a főmondatban nem a mutatónévmás a leghangsúlyosabb, a főmondatban alanyi mellékmondat tartozik.« Ez u. i. Kicskának főntebbi, pusztán »lélektani« elemzésre jó tételét érvényesíti a főmondat rámutató szavára. Szerintem logikai-nyelvtani elemzés szempontjából — és nekünk ez a reális alap — SZINNYEINEK voltigaza, nem hibáztatónak. Ebben a példájában: *Ez az ember volt az, aki minket elárult* nem alanyi, hanem állítmányi (az ő szavával: kiegészítő) mellékmondat van, noha hangsúlytalan a rámutató szava.

Valóban nem látom annak semmi gyakorlati értelmét, hogy »lélektani állítmányi mellékmondat«-nak nevezzük a következő példák alárendelt mondatát: *Az van az asztalon, amit odatettem. Ott van az asztalon, ahova tettem. Úgy van a ceruza, ahogy letettem.* (Vö. MNy. XLVIII, 109.) Ez csak megzavarhatja iskolai nyelvoktatásunkat. Az valóban igaz, hogy az idézett három példában hangsúlyos a rámutató szó; egyébként azonban a nyelv t a n i elemzés során az első mondatban (*Az van az asztalon, amit odatettem.*) alanyi, a másodikban (*Ott van az asztalon, ahova tettem.*) helyhatározó, a harmadikban pedig (*Úgy van a ceruza, ahogy letettem.*) állapothatározó mellékmondatot kell — és csakis ezt lehet — látnunk.

Szerintem — és természetesen sok ismert forrás szerint is — a leghelyesebben akkor tudjuk a homályos szerkezetű mondatokat elemezni, ha először is megvizsgáljuk a s z ö v e g ö s s z e f ü g g é s t és a b e s z é d h e l y z e t e t, s a nyelvnek közlő és ezzel együtt járó gondolat kifejező funkciójából indulunk ki. Más szóval meg kell néznünk, hogy mivel akartuk valakinek (valaminek) a minőségét, mivoltát meghatározni, s mi az, amit így — minősége, mivolta szerint — meg akartunk határozni. Ha arról van szó, hogy a jelenlévők közül kinek a töltőtolla igazán jó, akkor szerintem *A tied az.* — mondatban *a tied* alany, az *az* pedig állítmány: akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan. Ha ellenben pl. azt néztük, hogy kié is az elől heverő töltőtoll, akkor *a tied* állítmány, az *az* pedig alanya a mondatnak. *Az élmunkás a mintaképünk.* Ez a kijelentés alighanem v a g y arra ad választ, hogy milyen szerepű köztünk az *élmunkás*; v a g y arra, hogy kire is illik a *mintaképünk* minősítés. Mindkét esetben az *élmunkás* szó az alany, a *mintaképünk* az állítmány. (Lehet persze, hogy egyszer-egyszer annyira azonos dolgokat tesz egyenlővé a mondat predikatív viszonya, vagy annyira megfoghatatlan a valóságalapja, hogy n e m t u d u n k

h a t á r o z o t t a n d ö n t e n i. De ez szerintem egyáltalán nem jelenti még a nyelvtani-logikai elemzés csődjét, s nem teszi jogossá egy helytelennek, ill. bizonytalanak ismert elv alkalmazását.)

Az idézett mondatsemléletnek velejárója különben egy másik álláspont is. Ha t. i. az *É n v a g y o k a l e g k ü l ö n b. A p á r t ü t ő t e v a g y.* — típusú mondatokban az *én* és a *te* szót nem alanynak, hanem az állítmány névszói részének tekintjük, akkor itt az alany és az állítmány e g y e z é s é r e is új rendszert kell kidolgoznunk. (KICSKA: i. m. 6–8 gondolt is erre!) Eszerint így valahogy festene az egyeztetés egyik »főszabálya«: ha a személynév más a létige előtt van, akkor ezzel, azaz az állítmány névszói részével kongruál az állítmány igei része, nem pedig az alannyal. — Szé esetben a mondatban levő ragos igealak esetleg nem a hiányzó személynév mási alanyt pótolhatná, hanem a hiányzó személynév mási állítmányt? Adynak ebben a két mondatában; *V a g y t o k: a M a, v a g y t o k: a H o l n a p* — a *ti* értelmet épp úgy odaértjük a *vagytok* igéhez, mint ebben a sorban: *Csák Máté földjén ti vagytok az Isten.* De az előbb tárgyalt helytelen felfogás szerint itt nyilván a *ti vagytok* volna az állítmány, tehát akkor amott se a személynév mási alany maradna el, hanem talán az állítmány névszói része? — Mindezt persze nem tekintem elsődleges érvnek a magam igaza mellett. Mint ahogy azt sem a velem szembenálló nézeté mellett, hogy az *Ő-e a vezető?* kérdésben a kérdőszócska én szerintem az alanyhoz járul, nem pedig az állítmányhoz.

A személynév más — úgy gondolom — olyan ritkán fordul elő valódi állítmányul: más valakinek vagy valaminek a minősítéseként, meghatározójaként, hogy ezért nem kell elvetnünk az egyeztetésnek, a hiányzó alanyra rámutatásnak stb. eddigi szabályrendszerét.

Meg kell jegyeznem: nyugati nyelvtanokban gyakran találunk olyan »nyelvtani« elemzést, amelyet a magyarban nem alkalmaznánk. Az egyik pl. az alanyt így keresi ki: (Wer ist da?) *Ich bin es.* Az alany: *es*; az állítmány tehát ez volna: *ich bin.* (Wer ruft mich?) *Es ist der Herr.* Alanya *es*; eszerint az *ist der Herr* rész állítmány. (Was war das?) *Es war ein Pfiff.* Az állítmány itt is ez volna: *war ein Pfiff.* De ugyanez a mű másutt meg így jelöli meg az állítmányt: *Diese Jünglinge sind der Stolz ihrer Eltern. Meine Tochter ist der Trost meines Alters.* (HIPPEL—TIEFFENBACH—NAUMANN: Deutsche Sprachlehre, Berlin, 1928., 128, 130.) Megnehezíti a tájékozódást az is, hogy a különféle idegen nyelvekben más-más alaki kérdések (szórend, hangsúly, közbeszúrt mutató- vagy kötőszók stb.) bonyolítják a predikatív viszony magyar szempontjait.

Arra is utalnom kell, hogy egyes szovjet kutatók ma elvetik a logikai és a lélektani állítmánynak azt a megkülönböztetését, amelyből föntebb — a hazai szakmunkák alapján — kiindultam. Nem tudtam azonban megállapítani, hogy itt a szovjet logikai kutatásnak egységes, új eredményei tükröződnek-e,

vagy még le nem zárt, egyéni vizsgálódások. A VINOGRADOV szerkesztésében 1950-ben (oroszul) megjelent A mai orosz nyelv mondattani kérdései c. műben u. i. P. Sz. POPOV is foglalkozik az alany és az állítmány viszonyával — bár nem éppen a főtebb tárgyalt, vitás mondattípusok szempontjából. Ő különféle nyugati, orosz és szovjet művekkel vitatkozva, a mondatnak újságozó részét említi *logikai állítmány*, ismert részét pedig *logikai alany* néven; ő tehát a lélektani állítmány, alany műszót mellőzi, a fogalmat azonban nem. Hogy egy példáját is említsem: a váratlan csörömpölést megmagyarázó *A falióra zuhant le.* — mondatban a *falióra* szó szerint *logikai állítmány*, a *zuhant le* rész pedig *logikai alany* (32); ezt az elemzést azonban POPOV nem tekinti azonosnak a mondatnyelvtani elemzésével.

8. Nyelvtanunk végleges kidolgozásáig természetesen számos ilyen többé-kevésbé szövevényes, nehéz kérdésben kell megnyugtató eredményt elérnünk, tehát — s ezt az eddig tárgyalt pontokra is értem — éppen úgy szükségünk van mások felfogásának megismerésére és megbírálására, mint a mi kialakuló nézeteink közzétételére és másoktól való megrostálására. Lehetetlen volna most minden fogósabb vitakérdést megemlítenem; hiszen az eddigiek tanúsága szerint a problémák valódi megmutatása mindig együttjár bizonyos részletek tüzetesebb elemzésével, az pedig fárasztó. Érdemes volna pl. sürgősen megnéznünk, mik a mondattan szintagmák rendszerére, ill. egyes mondatrészekre alapított feldolgozásának az előnyei-hátrányai. Egyik egyetemi könyvatos nyelvtani jegyzetünk t. i. — részben új terminológiával és kategóriákkal — szigorúan szintagmákban tárgyalja a mondat fölépítését; ellenben az idei nyelvtantanítási konferencia az iskolai munkára vonatkozólag határozatban mondta ki: »az elemzésben ...nem szószerkezeteket kerestetünk, hanem egy-egy szóból álló mondatrészeket« (Köznevelés 1953, 65). Csak egész röviden jelzem: én a rövidebb, népszerű leíró nyelvtanban nem volnék a következetes szintagma-rendszer híve, de lehetőleg mindig megláttatnám a mondat egészen belül valóban meglévő, kisebb-nagyobb szerves egységek szerepét.

Úgy gondolom: vitás kérdéseinkben előbb a PAIS DEZSŐ akadémikus irányításával dolgozó munkaközösség (BENKŐ LORÁND—KÁLMÁN BÉLA—LŐRINCZE LAJOS—TOMPA JÓZSEF) alakítaná ki a maga véleményét, aztán erre vonatkozólag a szükséghez mérten vagy külső szakértőknek, vagy a Nyelvtudományi Bizottságnak a bírálatát, döntését kérné.

9. Végül a készülő nyelvtan normatív jellegével szeretnék röviden foglalkozni. Hogy munkánknak ez a része művelődési forradalmunk mai szakaszában a művelt magyar nyelv egységének és helyes irányú fejlődésének szempontjából mennyire fontos, azt MÓD ALADÁRnak már többször idézett tanulmánya után fölösleges bizonygatnom.

Kiemelném azonban az egyes hangok és hangkapcsolatok képzésmódjára, a hangsúlyozásra, a hanglejtésre, a szünetekre s általában a nyelvünk zenei elemeire vonatkozó tanácsok fontosságát. BÁRCZI GÉZA már az 1951. év végén tartott nyelvművelő ankéten ezt hangoztatta: »immár megérett az idő arra, hogy a helyes magyar kiejtés normalizálásának kérdését felvessük... ha meg akarjuk teremteni a lehető teljes nyelvi egységet, nem szabad visszariadnunk a nehézségektől« (I. OK. II, 425). A VINOGRADOV—ISZTRINA—BARHUDAROV szerkesztette akadémiai orosz nyelvtan példája pedig még határozottabban igazolja, hogy tovább már nem halaszthatjuk a szervezett munka megkezdését; hiszen a helyes ejtés szabályozása épp olyan elmaradhatatlan része a normatív nyelvtannak, mint akár a helyes mondatszerkesztése. Márpedig korszerű nyelvművelésünknek e téren talán még több a pótolnivalója, mint egyéb területeken; s itt a munka — mint BÁRCZI i. h. rá is mutatott — különleges nehézségekkel jár. Erre való tekintettel is nagyon sajnálatos, hogy a jó magyar kiejtés versenyét több éven át nemcsak nem fejlesztettük, hanem még a régi arányokban sem tartottuk fenn. Ezeken t. i. újra meg újra fölvetődtek volna művelt kiejtésünknek különféle elvi és gyakorlati kérdései, s így legalább szempontjaink, tapasztalataink gyarapodtak volna. Attól tartok, hogy e téren — bármilyen sietve fognánk is most a mulasztások pótlásához — nyelvtanunk normatív részeinek az összeállításakor már csak viszonylag kevés kiforrott eredményre tudunk majd támaszkodni.

Másfél éve tartott előadásában ZSIRAI MIKLÓS arról a reményéről beszélt, hogy nyelvművelésünk újabb föllendülés előtt van (I. OK. II, 13—14). Ez részben meg is valósult azóta. De éppen a normatív nyelvtanban is hasznosítható nagyobb, korszerű szempontú tanulmányokban nem volt különösebben gazdag a termés, s az eddigi eredmények közzététele, megvitatása is lassú, akadozó. (Itt az egyetlen öröndetes kivétel LŐRINCZE LAJOS hasznos könyve, a *Nyelv és élet* c.) Ez ismét azt jelenti, hogy a nyelvtan szerkesztésekor kevés helyen kapunk egészen hathatós, kétségtelen értékű segítséget mai szakirodalmunktól; sok mindent kell majd hirtelenében tisztáznunk.

A helyesírási szabályzat átdolgozása — úgy látszik — lendületesen közeledik a befejezéshez; ez igen öröndetes és fontos dolog. Tudvalévő, hogy normatív nyelvtanunk ennek a népszerűsítését is tervbe vette — ha t. i. a terjedelem és a beosztás szempontjai a gyakorlatban majd ellene nem szólnak; de egyébként is sok téren szükségszerűen összefonódnak a kétféle munkának a céljai, szempontjai, anyagrészei.

III.

Az eddigiekben igyekeztem több szempontból megmutatni: hogyan próbáljuk a kijelölt irányban, a meglévő kereteknek és az előttünk álló nagy célnak gyakorlati egyeztetése által biztosítani a rövidebb, népszerűen tudo-

mányos leíró nyelvtan elkészítését. A nehézségeknek is több fontos típusát érintettem, mert hisz ezeknek helyes és gyors leküzdésétől függ az, ami mindannyiunknak legfőbb törekvése: hogy viszonylag rövid idő alatt mennél jobb munkát tudjunk alkotni, mennél hasznosabban segítsük vele népünk művelődését, további haladását.

Láttuk, hogy ha egészen új elvi alapon álló, mindenben korszerű tudományos munkát akarunk készíteni, akkor biztosítanunk kell az elvi kérdések nyilvános tisztázásának a föltételeit is — vagy pedig lényegében meg kellene elégednünk az eddig (pl.: 1953 májusáig) elért eredmények jó összefoglalásával. A nézetek gyors tisztázására, sajnos, folyóirataink ma kevésbé alkalmasak; az ankétek persze szintén időt igényelnek, s emellett ritkán hoznak közmegnyugvást keltő »döntést«. Bizonyos általános kérdések megoldásához nemcsak nyelvtani szakembereknek, hanem általános nyelvészeknek, filozófusoknak stb. is munkába kellene állniuk. Magukban a nyelvtani és a nyelvművelő részletekben szintén számos nehéz, ma kellően még ki nem dolgozott pont van; ezeket is tisztáznunk kell egypár hónappal a nyers kézirat beadásának a határideje előttig. Az is kétségtelen végül, hogy a nyelvtan megírására kiszemelt munkaközösségnek időre, azaz más oldalon való tehermentesítésre is szüksége lesz, különben csak felőrlődhet a különféle sürgős feladatok malomkövei közt. Ha ellenben megkapja a szükséges elvi és gyakorlati segítséget, legjobb tudása szerint örömmel és gyorsan végezné el a rábízott megtisztelő és szép munkát.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BÁRCZI GÉZA:

Tompa József kartársunk rendkívül érdekes és alapos előadása a rendelkezésre álló, szükségszerűen szűkre szabott keretek ellenére oly gazdag bőségben tár föl problémákat és ajánl gyakorlati és elméleti megoldásokat, hogy a hozzászóló, kinek ideje még korlátozottabb, az előadás egészére semmiképpen sem terjedhet ki, de nem is könnyű kiválogatnia a sok érdekes és gondolatindító részlet közül azokat, melyekhez támogató vagy ellenkező, esetleg kiegészítő megjegyzéseket fűzön. Megpróbálok tehát néhány olyan, ha nem is egészen találomra, de mégis önkényesen kiemelt ponthoz kapcsolódni, melyet különösen fontosnak érzek.

Mint minden tudománynak, a nyelvtudománynak is megvan a maga közvetlen kapcsolata az élettel, a nyelvtudomány eredményei hasznosíthatók és hasznosítandók a mindennapi gyakorlatban, a közösségi élet magasabbrendű szükségleteinek szolgálatában. Az alkalmazott nyelvtudomány különféle ágai, különösen a lexikográfia — mindennemű szótárkészítés, — a helyesírás, a nyelvművelés és az ezzel szorosan összefüggő stilsztika és normatív nyelvtan olyan területek, melyek gyakorlati fontossága kétségbevonhatatlan és melyek nem nélkülözhetik a nyelvtudomány tevékeny segítségét. *Tompa* kartársunk előadása a normatív nyelvtanról szól, de egész anyagával igen helyesen domborítja ki azt a tételt, hogy a normatív nyelvtan a haladó felfogás szerint nem lehet örökölt vagy éppen önkényes szabályok gyűjteménye, hanem a tudományos kutatás biztos eredményeire kell támaszkodnia.

Az előadó fölveti azt a kérdést, milyen mértékben kell ebben a normatív jellegű nyelvtanban a történeti szempontot érvényesíteni. A mai magyar nyelv nyelvtana a magyar irodalmi nyelv szerkezetében ma érvényben lévő szabályok rendszerezett összessége, s nem lehet elmúlt nyelvi formák, kapcsolatok erőszakolása. A nyelvtörténet feladata Sztálin meghatározása szerint (Marxizmus és nyelvtudomány 28) a nyelv fejlődése belső törvényszerűségeinek kutatása. A törvények maguk, ugyancsak Sztálin szerint, objektív folyamatok megformulzásai. Ám e folyamatok vetülete a mai nyelvi rendszer, annak minden ága-bogával, úgy ahogy az a magyarul beszélők közösségében él. A normatív nyelvtannak feladata kiválogatni azokat a szabályokat, amelyek az egyetemleges, az egész közösséget egybekapcsoló nyelvváltozatban, az irodalmi és az egységre törekvő magasabb igényű köznyelvben érvényesek és kívánatosak, mert a nyelv sokrétű társadalmi funkciójának teljesítését: a gondolatok hajlékony, változatos, szabatos, a tárgyhoz alkalmazkodó színezésű, adott esetben tehát művészi igényű kifejezését lehetővé teszik. Ámde minden rendszerezés a tények összefüggésének a föltüntetése. Az aktuális nyelvi tények között az összefüggés azonban, éppen mert a mai nyelvallapot történeti fejlődés eredménye, néha csak a múlt nyelvi történésének világánál érthető meg. Azért, noha nem nyelvtörténetet, hanem a magyar nyelv mai állapotára vonatkozó rendszerezést akarunk adni, néha nem nélkülözhetjük a történeti megvilágítást, mert ez a látszólagos anomáliákat, logikátlanságokat megmagyarázza, a szeszélyesen egymás mellett álló és látszólag egymástól érthetetlenül független jelenségekbe az összefüggést építi bele, tehát rendszerré alakítja őket.

Mindenesetre helyeselhető, hogy az előadó nem statikus nyelvtant óhajt adni, hanem szükségesnek ítéli éreztetni a leíró, sőt normatív nyelvtenban is, hogy a nyelv állandóan mozgásban, átalakulásban van. Különösen ügyes példát választott ennek az illusztrálására: valóban az átmeneti kategóriák nagyon alkalmasak arra, hogy a nyelv szakadatlan változó voltát, állandó levésben lételét félreérthetetlenül bemutassák.

Meg kell azonban egy percre állnunk annál a kérdésnél, milyen mértékű legyen a nyelvtörténet felhasználása a szóbanforgó normatív nyelvtenban. S e pontban már nem tudok minden részletben egyetérteni az előadóval. Ő példának a szótöveket hozta fel, s e példa egyszersmind fölveti a terminológia kérdését is. Tudományos szempontból sem tartom szerencsésnek, ha a leíró nyelvtani ugyanarra az összefüggésre más, főleg ha ellentmondó műszavakat használ, mint a nyelvtörténet. De még az iskolai nyelvtenban sem helyeselhető ez, egyrészt mert nem kívánatos, hogy az iskolának lényegében más tudományos műszókészlete legyen, mint magának a tudománynak (ez egyetlen tudomány területén sem szokásos), de másrészt azért sem, mert remélhető, hogy rövidesen valami nyelvtörténet-féle csak utat fog találni a középiskola anyagába is (a román középiskolákban folyt nyelvtörténet-tanítás igen szerencsés eredményeket hozott, s e példa megszívlelendő), s akkor már magában az iskolában ellentmondásba kerül önmagával a magyar nyelvten. Egyetemi oktatásunkban, a tanárképzésben érthető okokból a középiskola igényeihez kell alkalmazkodni. Helyes-e mármost, ha egyetemi oktatásunkban a használt terminológia a történeti tényekkel, s ennek következtében a nyelv fejlődésének és változásainak belső törvényeivel szembehelyezkedik. Az eltérő — külön leíró és külön, ennek sokszor ellentmondó nyelvtörténeti terminológiából igen nagy zavar keletkeznék, amint hogy ilyenféle gyakorlatból már most is igen sok zavar származott, s ezt az oktatók csak nagy erőfeszítéssel tudják eloszlatni, de magában a leíró nyelvtenban is a rendszertelenségből fakadó megértetlenséget eredményezte a történetellenes terminológia, s ezt csak a történeti valóság alapos ismertetésével lehet megszüntetni. S ekkor mindig fölmerül a hallgatók részéről a vádló kérdés: ha így van a dolog, miért tanították nekünk hamisan, csak azért, hogy így nehezebb legyen megérteni? S mondhatom, hogyha egyébként maguk a kisebb terminológiai eltérések nem esnek is súlyosan a latba, s terminológiai *ellentmondások* a nyelvtudomány tekintélyének lejáratása irányában működnek, éppen az egyetemi ifjúság körében, akiktől pedig nyelvtudományunk jövője függ.

De lássuk a szótövek kérdését, az előadó példáját. Ha hangsúlyozzuk, hogy a nyelv történeti produktum, semmiesetre sem szabad olyasmit tanítanunk, ami történeti valótlanság. Nem szabad tehát kötőhangzókról (vagy akár járulékhangzókról) beszélnünk. De teljesen fölösleges is így hamis fénybe állítani a tényeket. Hagyján, hogy tanításunk szerint a szó morfémákból áll, mégpedig többől, képzőből, ragból és átmeneti morfémákból, kötőhang azonban nem szerepel a szó szerkezeti elemei között; csináljunk tehát egy kötőhang-morfémát? — S miért történnék mindez? Csak azért, hogy ne kelljen azt mondanunk, a magyar szavak túlnyomó részének több tőváltozata van. Pedig ez egyszerű, világos, mégcsak nem is nyelvtörténet, és könnyen megértheti a nyelvten elemeivel ismerkedő iskolásgyerek is. S még hozzá a tőváltozatok tanítása el sem kerülhető, hiszen a *ló* — *lovat*, *hamu* — *hamvas*, *hó* — *havaz*, *teher* — *terhes*, *pehely* — *pelyhet* és számos más szavunkkal kapcsolatban nem segít a kötőhang, csak kell tőváltozatokról beszélni, tehát a kötőhang

erőltetésével nem nyertünk semmit, behoztunk fölöslegesen egy új kategóriát s azonkívül esetleg, ha netán a tövéghangzót a formanshoz kapcsolnók, a tövek többalakúságát, melyet elkerülni nem lehet, bonyolítottuk a képzők, a jelek és a ragok többalakúságával, pl. a többes szám jele nem *-k*, hanem *-k* (pl. *gyűrűk*), *-ak* (pl. *falak*), *-ok* (pl. *dalok*), *-ék* (pl. *székék*), *-ök* (pl. *hősök*), *-ek* (pl. *kékek*) lesz. Tehát az egyszerűsítés ürügyével bonyolítottuk a dolgokat, s amellet történetileg valótlan tanítottunk.

A kötőhangzó ügyében az előadó nyitva hagyja a kérdést, állást foglal azonban a *fa* — *fát*, *kéz* — *kezet* töváltakozás ügyében, és helyteleníti, hogy a *fa* — *fát* hangzórövidítőként, a *kéz* — *kezet* hangzónyújtóként szerepeljen leíró nyelvtanban. Szerinte fordítva, tehát a történeti igazsággal ellenkező módon kell tanítani ezt. Nem tudok vele egyetérteni. Ha a tövek tárgyalásakor eleve megtanítjuk, aminthogy meg kell tanítanunk, hogy a magyar szavaknak több tövváltozatuk lehet, és hogy a ragtalan alak nem magasabb rangú, nem alap, amelyhez a többi tövváltozat szükségszerűen viszonyítandó, hanem egy a többi között, az egész kérdés rendkívül egyszerűvé válik. Azt mondjuk, hogy a *fa* főnévnek két töve van: *fa* és *fá*-, s a kettő közül a *fá* az eredetibb ebből lett rövidüléssel a *fa*, tehát ez a tövhangzórövidítő. Azt hiszem, ez nem nehezíti meg a megértést, a nyelvtörténeti »fejtegetés« sem haladta meg azt a mértéket, melyet az előadó maga a jelzővel kapcsolatban szükségesnek tart. (A jelző esetében ajánlott történeti megjegyzést egyáltalában nem helytelenítem, noha ez nem világít meg semmiféle, másként érthetetlennek látszó mai nyelvi tényt, tehát nem *okvetlenül* szükséges.) Hasonlóképp mondhatom, hogy a *kéz* szónak több töve van, s ezek közül a rövidmagánhangzós az eredeti, itt tehát a nyelvtörténet során nyúlás történt, s ezért ezeket hangzónyújtóknak nevezzük. Azt hiszem, ezt a kilencéves kisgyerek is megérti, és amellet ennek alapján könnyen eszmél rá, hogy a nyelv történeti produktum, változik, s változásainak eredménye a mai magyar nyelv, hogy a nyelvtani »rendellenességek« történeti folyamatok eredményei. Mindenesetre e tényeket könnyebben fogja tudni követni, mint az átmeneti kategóriáknak különben szükséges, de sokkal nehezebb, elvontabb gondolkodást igénylő fejtegetéseit. — Némi-képpen másként áll a *bokor* — *bokrot*, *álom* — *álmot* típusúakkal. Ezeket valóban a leíró nyelvtanban egybe lehet fogni, noha történeti szempontból külön szoktuk őket választani, mert a bennük lepergett folyamatok ideje és körülményei különböznek, s a mai eredmények nem egészen azonos úton jöttek létre. E folyamatok fejtegetése azonban valóban inkább csak a történeti nyelvtanba való, s minthogy elég bonyolultak, sok esetben el sem dönthető, hogy egy-egy szó melyik csoporthoz tartozik, tehát a leíró nyelvtant csak ráakasztott koloncként terhelné meg. Közös nevük és együttes tárgyalásuk miatt nem is érhet történetihamisítás vádjá, mert az *almu*, *álm* alakok, melyekből az egyik csoport fejlődése kiindul, éppúgy hangkivetéssel keletkeztek **alumu*-félék helyett — csak régebben és más körülmények között —, mint a másik csoport magánhangzótlan alakjai. A két típus között tehát történetileg van annyi rokonság, hogy elnagyoltabb, leíró tárgyalásban közös név alá foglalhassuk őket.

Az előadó hangsúlyozza, hogy a nyelvtan körül előbb az elvi kérdések hosszú sora tisztázandó. Teljesen egyetértek vele abban, hogy e kérdések tisztázására törekednünk kell, hiszen ez tudományunk egyik célja. Ám az a körülmény, hogy ezek az elvi kérdések tudományos problémák, egyben föl-hívja a figyelmet arra, hogy rövides tisztázásuk semmiképpen sem remélhető.

Tudományos kérdésekben a nézetek gyakran eltérnek, s a nézetek között szótöbbséggel dönteni (pl. egy ankét keretében) nem lehet. Ezt minden szakember csak naív elképzelésnek minősítheti. A tudományos problémák egy része, így éppen a nyelvtannal kapcsolatos nem egy kérdés, évszázadok óta nyitva van, s amelyek megoldásra találnak, azoknak a megoldása is ritkán tekinthető véglegesnek. Azt hiszem tehát, hiú remény azt várni, hogy a nyelvtan égető kérdései rövidesen megoldódjanak, mielőtt a nyelvtan szerkesztése megindulna, s arra gondolni sem szabad, hogy a nyelvtan megjelenése addig odázódjék, míg e kérdések nyugvóponttra juthatnak. Ez a görög kalendák igen távoli időpontjára tolná ki a nyelvtant. Mindenesetre helyes, hogy a nyelvtan szerkesztő bizottsága ilyen világosan látja a problematikusságot: ez ítéleteiben óvatosságra inti, a helyesebb út keresésére sarkallja. Nem szabad azonban, hogy e fölismerés ösztönző tényező helyett bénító legyen. A készülő leíró nyelvtan munkaközössége a saját feladata szempontjából döntsön, ahogy legjobbnak tudja, a vitás kérdésekben, hagyjon esetleg nyitva másokat, és ne féljen attól, hogy a könyv megjelenése után ellenvélemények állnak elő, esetleg élesebb kritika is hangzik majd el. Ilyen ellenvélemények bizonyára lesznek, sőt az is lehet, hogy egyben-másban közelebb fognak járni az igazsághoz, mint maga a nyelvtan, a nyelvtanszerkesztők munkásságának ez a nekilendülő harc maga is szép eredménye lesz: a vita konkrétebb alapokon, nagyobb méretekben és a kíváncsabb írásbeli formában fog föllobbanni, nem pedig szűkebb körű szóbeli ankétek hamvába halni, melyekből, ha minden épkézláb szakembert bevonunk is, kimarad az utókor, s melyek ha hetekig húzódnának is el, mégis szűk időbeli korlátok között szorongnának. A megoldásokat keresni kell, a nyelvtan munkaközössége, mely a legtöbb idevágó nyelvi anyaggal fog rendelkezni, mégpedig főleg nem a kisebb, normatív, hanem a tudományos, nagy leíró nyelvtan későbbi munkálatai során a leghivatottabb lesz erre a keresésre, bár a problémák sokunkat, mindnyájunkat érdekelnek, de hogy rövidesen meg is oldjuk őket, és főleg helyesen oldjuk meg, ezt remélni túlságosan merész dolog. A nyelvtan munkálatai e keresés alatt is folyjanak, amint hogy a vita a nyelvtan megjelenése után is folyni fog, gazdagabb anyagon, kecsgetőbb eredménnyel. Ne akarjunk okvetlen véglegest adni, hiszen a végleges a tudományban ritka dolog, s a normatív leíró nyelvtan is a tudomány szoros függvénye. Tökéletességre törekedni kell, de az elérhető és főleg a rövidesen elérhető tökéletesség viszonylagos.

A nyelvtantól fölvetett nehéz problémák közül alaposan tárgyalja az előadó az alany és az állítmány viszonyát. Tüzetes, igen okos fejtegetése ellenére meg kell vallanom, hogy egyes nominális állítmányú mondatokban ezt az igen egyszerűnek látszó kérdést nem látom megoldottnak, sőt nem is egyhamar megoldhatónak. Nem segít az sem, ha az előadóval, — különben igen helyesen — kiküszöböljük a lélektani alany és állítmány nem nyelvtanba való fogalmát. Az előadó is jól látja, hogy egyszer-egyszer annyira azonos dolgokat tesz egyenlővé a mondat predikatív viszonya, vagy annyira megfoghatatlan a valóságalapja, hogy nem dönthetjük el, melyik az alany, melyik az állítmány. Ez bizony, még ha kivételes határeset is, komoly megpróbáltatás a rendszerező számára. De talán nem is olyan egészen kivételes ez az eset. Nem egy olyan nominális mondat típus van, melyben ez a kérdés egységes elvek szerint, megnyugtatóan nem dönthető el. Az előadó igen szellemesen próbálja ezt a kérdést megoldani, *Az élmunkás a mintaképünk* mondat példájával világítva meg felfogását. Hogy e kettős értelmű mondatban mindkét esetben

az *élmunkás* az alany, azt az előadó, mondhatnám virtuóz módon bizonyítja, de bizonyítása mégsem egészen meggyőző, s ha más oldalról nyúlunk a dologhoz az ellenkező felfogás szintén valószínűsíthető. Alig lehet kétséges, hogy ebben a mondatban: *Vezérszó: ildom*, az *ildom* az állítmány. Nem látok semmi okot arra, hogy a két szó viszonya fölboruljon, ha így módosítom a mondatot: *Vezérelvünk az ildom*, noha itt már lehetne azt mondani, hogy a kérdés az: milyen szerepet kap számunkra az *ildom*, ám ez stiláris ügyeskedés, hiszen akkor a régi nóta mondatában, melyben a bojtár megállapítja, hogy *fizetése 10 forint 20 krajcár*, azt kellene mondanom, hogy a *10 forint 20 krajcár* a bojtár számára olyan szerepet kap, hogy a fizetésévé válik, azaz alany. Ám ha *Vezérelvünk az ildom* mondatban még mindig *ildom* az állítmány, akkor a *Mintaképünk az élmunkás* mondatban az *élmunkás* szónak jut ez a szerep, s ez aligha változik meg azzal, ha a sorrendet megfordítom: *Az élmunkás (hangsúlyos!) a mintaképünk*.

Egyelőre tehát úgy áll az eset, hogy az alanynak és az állítmánynak, ezeknek az elemi fogalmaknak teljesen kielégítő, minden egyes esetre habozás nélkül alkalmazható meghatározása, de akárcsak kifejtése, magyarázata nincs. Egy normatív nyelvtanban ez talán nem is lényeges, viszonylag ritkább határesetek, melyek bonyolult tárgyalást igényelnének, ebben olykor mellőzhetők is, legfeljebb megemlíthető, hogy ilyenek is vannak. A tudományos nyelvtannak azonban szembe kell majd néznie ezzel a kérdéssel, vagy döntést kell keresnie, vagy megvallania, hogy a probléma egyelőre eldönthetetlen.

E példák egyszersmind rámutatnak a nyelvtani rendszerezés egy általános jelenségére. Tudjuk, hogy alak és funkció minden nyelvi elemben elválaszthatatlan, ám az alak könnyen megfogható és elhatárolható, a funkciók egymásba olvadó árnyalatai szinte végtelenek. Ezt különben mindenki érezhet, aki valaha pl. határozóinkat funkció szempontjából próbálta osztályozni, s nem tudom kíváncs-e, valóban áttekinthető-e az osztályozásnak olyan túlhajtása, ahová Damourette és Pichon jutottak. Az alak tehát szilárd talaj. S ha az alany-állítmány kérdésre alkalmazzuk ezt az állítást, világos, hogy az igei állítmány megállapítása körül nincs hiba (főltéve, ha kiküszöböljük a lélektani állítmányt, ami mindent fölborít), ellenben ingataggá válik a talaj a nominális mondat esetében, éppen mert itt alaki megkülönböztetés nem áll rendelkezésünkre. A hangsúlyt nem tekinthetjük ilyennek, mert a kiemelés nem szükségszerűen a grammatikai állítmány ismérve. A nominális állítmány is könnyebben határolható el, ha a mondatot verbonominálissá alakítjuk át, mint ezt már sokan ajánlották. A fenti mondat más értelmezést kap így: *Az élmunkás mintaképünk lesz — Mintaképünk az élmunkás lesz*. Hogy a kérdés, az alany és az állítmány biztos megkülönböztetését mégis eldöntetlenné kell mondanunk, annak kettős magyarázata van: egyrészt a verbonominális állítmány nominális része nem mindig különböztethető meg az alanytól éppen alaki kitevő hiányában, másrészt itt letérve a formális alapról, veszedelmesen közelítünk a lélektani alany-állítmányhoz, lemondva az alany és az állítmány személybeli egyezésének szabályáról — *Te vagy a legkülönb* mondatban a *Te vagy*-ot tekintve állítmánynak és a *különb*-et alanynak — azaz aláaknázának a mégis csak legszilárdabb alaki alapot. Ám alaki megkülönböztetés hiánya esetében, ami gyakori, hiszen minden alak multifunkcionális, a további elhatárolásokat tehát mégis a funkciók alapján kell megkísérelnünk. S ez minden nehézség forrása. A funkción alapuló kategorizálás nehézségeiről igen sokat lehetne mondani, de nem akarok a hallgatóság türelmével visszaélni.

Az ilyen alapvető fogalmak körül lépten-nyomon fölbukkanó nehézségek, melyeket sem KÁROLY SÁNDORNak különben nagyon érdekes fejtegetései (MNY. XLVIII, 103), sem TOMPA kartársunknak józan és alaposan átgondolt előadása nem tudnak eloszlatni, mutatnak rá arra, hogy mennyire nem könnyű az ú. n. elvi kérdések tisztázása, s mennyire nem tehetjük függővé egy normatív nyelvtan megjelenését ilyen problémák előzetes eldöntésétől.

*

Néhány szót még egy igen fontos kérdéshez. Nagy örömömre szolgált, hogy az előadó is hirdeti a magyar kiejtés normalizálásnak szükségességét. Régóta hangoztatom minden alkalommal ezt a feladatot, úgy látszik, szinte vesszőparipámmá lett. De ismét szót emelek annak az érdekében, hogy térjünk immár a megvalósítás útjára. Ismeretes, hogy a Magyar Nyelvatlasz munkaközösségében műhelyfogásként megindult végre, bár akadozva, egy szerény kezdeményezés. T. i. a hangjelölés egyöntetűségének biztosítására a mellékeltelen alapbetűk pontos színezésű hangmegfelelőjét grammofonlemezre rögzítették, s ehhez a házi szükségletre megállapított normához mérik a nyelvjárásokban észlelt hangokat. E normák természetesen nem tarthatnak igényt szabállyá emelésre, de talán a kikristályosodást megindíthatják. A normatív nyelvtantól függetlenül eljött az ideje annak, hogy megkezdődjék előbb nagyszámú grammofonfelvételben országszerte az anyag gyűjtése, s aztán ennek alapján állapítsuk majd meg azokat a határokat, melyek között egy-egy hang vagy hangkapcsolat kiejtése helyesnek, irodalminak tekinthető, és rögzítsük a magyar hangsúlyozás és hangjelzés pontos szabályait.

Az egyetemi kiejtésversenyeket én is fontosaknak ítélem, szünetelésüket igen fájlalom, noha ezek a kérdés megoldására csak közvetve segítenének azzal, hogy ráirányítanak az ifjúság figyelmét az egységes, szép magyar kiejtés fontosságára, másrészt megfigyelésre alkalmas jó anyagot vetnének föl. Meg kell azonban jegyezni, hogy a régi kiejtésversenyeknek volt egy alapvető hibájuk, mégpedig az, hogy bármely nyelvjárási kiejtést helyesnek fogadtak el, sőt hallgatagon az irodalmi jellegű ejtés rovására bizonyos előnyben részesítettek, tehát szinte a fejlődéssel ellenkező irányban működtek, a kiejtés egységesítése helyett az eltérő, irodalmin kívüli kiejtéseket szentesítették, tüntették ki, díjazták. Persze az egységes irodalmi magyar kiejtés szorgalmazása e versenyeken igen nagy nehézségbe ütközik: éppen abba, hogy e kiejtés szabályai nincsenek megállapítva, tehát tárgyilagos biztossággal senki sem ítélheti meg, melyik kiejtésváltozat tekinthető helyesnek, melyik nem. Mégis azt hiszem, hogy e kétségtelenül fennálló bizonytalanság nem szolgálhat akadályul. Addig, amíg a helyes magyar irodalmi kiejtés szabályai nincsenek megállapítva — s ez évek előzetes tanulmányain, megfigyelésein fog alkalmasint alapulni — a versenyben a bírálóbizottság tagjainak szubjektív megítélésére lehet csak alapítani a döntést. Tudjuk, hogy ez nem egészen megnyugtató, de más megoldás egyelőre nincs, és az ilyen bizonytalanabb alapokon épülő kiejtési versenyek is sokkalta hasznosabbak, mint a seminők.

Abban a reményben, hogy mind a kisebb, mind a tüzetesebb magyar leíró nyelvtan nagy feladata meg fogja mozgatni magyar nyelvészeink összességét, és az elvi kérdések is, a magyar nyelvtan gyakorlati részletproblémái is a tanulmányok, viták gazdag változatosságában fognak újabb megvilágítást kapni, örömmel üdvözlöm az előadónak tartalmas, értékes előadását, mely méltán vezeti be a remélt tanulmányok hosszú sorát.

KOVÁCS JÓZSEF:

Sztálin elvtárs nagyjelentőségű nyelvtudományi munkáiban a nyelvtudomány színvonala szempontjából elengedhetetlen követelményként határozza meg a tudománynak a gyakorlattal való kapcsolatát. A nyelvtudomány akkor szolgálja legjobban a gyakorlatot, ha tisztázza a nyelvtan alapvető kérdéseit. Az iskolai oktatásnak nálunk főleg két sürgős követelnivalója van a nyelvtudománytól: várja tőle mindenekelőtt a tudományos leíró magyar nyelvtan megírását és az új helyesírási szabályzat elkészítését.

A fejlődés új állomását jelenti az a tény, hogy nyelvtudományunk kész Sztálin elvtárs tanításait meghallgatva, új utakon elindulni, kész messzemenő segítséget nyújtani iskolai anyanyelvi oktatásunknak. Anyanyelvünk leíró nyelvtanának elkészítése azt jelenti, hogy elkészül az a tudományos nyelvtan, amely az iskolai nyelvtankönyvek alapjául szolgálhat, tisztázódik a nyelvtan felépítése és a nyelvtani terminológia tekintetében jelenleg uralkodó bizonytalanság.

Iskolai nyelvtantanításunk számára a sztálini útmutatások sok területen egészen új követelményeket jelentettek. Gondoljunk csak arra, hogy míg a Horthy-korszak iskolapolitikája nyíltan hirdette, hogy elemi fokon nincs szükség és nem is lehet tudományos értelemben nyelvtant tanítani, addig a sztálini tanítások sürgetőleg követelték, hogy általános iskoláink alsó tagozatában is olyan tudományos igazságokon alapuló nyelvtani ismereteket nyújtsunk gyermekeinknek, amelyeket nem kell elfelejteniök, mihelyt magasabb iskolába lépnek.

A nyelvtantanításnak meg kellett keresnie és meg kellett találnia azt a járható utat, amelyen a sztálini tanítás szellemében azonnal magasabb színvonalra emelheti a gyermekek helyesírását, kifejezőképességét és logikus gondolkodását. Az a körülmény, hogy egyetemeink, főiskoláink, középiskoláink az idei tanévben már jobban felkészült tanulókat kaptak, mint eddig, — azt mutatja, hogy a nyelvtantanításban sikerült már kezdeti eredményeket elérnünk.

Sajátos nehézségeket okozott és okoz még ma is nyelvtantanításunk számára, hogy épp a szocialista pedagógia elvei alapján minden szaktárgynak a tudomány szilárd eredményeire kell felépülnie. A nyelvtantanítás módszertanának lépten-nyomon bele kellett ütköznie abba az egyszerű ténybe, hogy nyelvtudományunknak sokszor a legegyszerűbb, legalapvetőbb kérdésekben sincs szilárd eredménye. Módszertannal foglalkozó szakembereinknek sokszor kellett és kell arra a háládatlan feladatra vállalkozniok, hogy a tanítás eredményessége érdekében a legegyszerűbb kérdésekben (pl. szófajok) a legellenőrzhetőbb vélemények közül foglaljanak az egyik vagy másik mellett állást. A mai előadás és a hozzá kapcsolódó vita azt mutatja, hogy nyelvtudományunk egyre határozottabb segítséget fog nyújtani a pedagógiának, s azon keresztül a mindennapi oktató-nevelő munkának. Ezt a reményt fejezi ki *Kerékgyártó Imre* »Anyanyelvi oktatásunk kérdései« c. cikkében: »A követelmények nagyok, ám egyrésztől nevelőink munkája, másrésztől az a körülmény, hogy munkánkban egyre szilárdabban támaszkodhatunk a magyar nyelvtudomány új eredményeire, biztosítja teljesítésüket.«

A szocialista pedagógia megállapítja, hogy az *iskolai tantárgy didaktikai-lag feldolgozott tudomány*. Az iskola sajátos oktató-nevelő céljainak megfelelően a pedagógiának kell kijelölnie, hogy az egyes iskolafajokban, azokon belül az egyes osztályokban *mikor és mit* tanítsunk, a *szaktárgyi módszertannak* kell kikísérleteznie, majd a tapasztalatok általánosításával kidolgoznia, hogy

milyen módon, hogyan tanítsuk ezt az anyagot. A nyelvtantanítás jelentőségét a tanulók helyesírási, fogalmazási és logikus gondolkodási készségének fejlesztése adja meg, a pedagógia ennek a szempontnak rendeli alá azt, hogy a gazdag nyelvtudományi anyagból mennyinek ad helyet a nyelvtankönyvekben és a tanítási órákon. A tankönyvek éppen ezért nem tudománynépszerűsítő könyvek, hanem szaktárgyi anyagot feldolgozó, a tudományos igazságra épülő, sajátos célú és jellegű pedagógiai művek. Nyelvtankönyveinknek nem az a célja, hogy a nyelvészetet népszerűsítsék tanyákon, falvakban és városokban, hanem az, hogy nyelvészeink kutató munkájának eredményeire támaszkodva fejlesszék az összes magyar iskolásgyermek nyelvi kultúráját, kifejezőkészségét, helyesírását, gondolkodását. Iskoláinkban gyakorlati céllal tanítjuk a tudomány igazságait: a történelmet azért, hogy a gyermekekben helyes társadalomszemlélet alakuljon ki, a matematikát azért, hogy legyen, aki felépíti új üzemünket, a biológiát, hogy virágzó legyen mezőgazdaságunk, s a nyelvtant, hogy társadalmi tevékenységükben könnyen ki tudják cserélni egymás között tapasztalataikat, véleményüket az emberek.

Az előadó Kazinczyra hivatkozva kezdte beszámolóját, én szeretném hangsúlyozni, hogy Kazinczy hasonló okokból tartotta fontosnak a nyelv fejlesztését, csak hogy ő a polgári fejlődés szempontjából, mi pedig — mint erre később Tompa József is utalt, a szocializmus építése, a kultúrforradalom győzelme érdekében. Kazinczy legfőbb célja a *tudomány*, de nem a burzsoázia öncélú tudománya, hanem a kiművelt emberfő, amely ma a kiművelt nemzet perspektívájává szélesedett. A politikai harcok, az irodalmi élet s tegyük hozzá az iskola — az előadó szerint — egyszer-kétszer már megelőzte tetteinkben a Magyar Tudós Társaságot, ma együtt szeretne vele az egész nemzet felemelése érdekében nagyot alkotni. Az iskola az Akadémiára kíván támaszkodni, tudósainkkal abban a légkörben óhajt együttműködni, amelyben *Pais Dezsőt* hallgattuk az Országos Nyelvtantanítási Konferencián. Ilyen értelemben értünk egyet Tompa Józseffel abban, hogy a nép nagy tömegeinek szóló nyelvtan legyen az iskolai nyelvtanok szilárd alapja.

Tompa József előadása egy-két helyen vulgárisan magyarázza, értelmezi az iskola kívánságait, ezért pontosabban meg kell határoznunk, hogy mit vár a pedagógia, a nevelők tömege az új akadémiai nyelvtantól. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy semmiesetre sem »a szakmai eredmények, nézetek adattárszerű, tömör és kimerítő nyilvántartását«, még kevésbé »az elemi nyelvtanításban is beváló, problémátlan, egyszerű és szórakoztató olvasmányt«. Ilyen kívánságot az élet sohasem támasztott, ez csak négy fal között születethetett meg. Az iskola nem kívánja irányítani a készülő leíró nyelvtant, de igényeket támaszt vele szemben. Ilyen igény az, hogy a leíró nyelvtan valóban az Akadémia nyelvtana legyen. Az iskola számára nem lenne megnyugtató, ha csak egy munkaközösség műve látna napvilágot. Mi azt várjuk, hogy az eredmények nyelvtudományunk megvitatott eredményei, a problémák egész nyelvtudományunk nyitott kérdései legyenek. Az új munkában legyenek benne a budapesti, szegedi, debreceni egyetemek professzorainak, az ország nyelvészeinek közösen megvitatott és kialakított nézetei. Ez azt jelenti, hogy a részletkérdéseket széleskörű folyóirati vitáknak, publikációknak kell megelőzniük. Igaza van Tompa Józsefnek, a nyelvtudomány is az ellentétes nézetek harcában fejlődik. De mi azt valljuk, minél élesebben csapnak össze ezek a vélemények a leíró nyelvtan megjelenése előtt, annál gyorsabb ütemű lesz ez a fejlődés. Előzetes viták nélkül egyedül az Akadémia tekintélye sem bizto-

síthatja, hogy legalább lényegében egyetértsenek az új könyv nézeteivel azok a professzorok, akik Szegeden, Debrecenben, Pesten képezik a jövő tanárait. Az iskola nem *egy* leíró nyelvtant vár, hanem a magyar nyelvtudomány, az Akadémia nyelvtanát, amelyben lesznek eredmények és lesznek problémák is.

Tompa József azt mondja, hogy a nyelvtantanítás fellendülése óta tanár és tanítvány a nyelvtankönyvből a nyelv valamennyi különleges alakulatának grammatikai meghatározását ki kívánja olvasni. Ez túlzás. Kétségtelen, hogy az a tanító, aki távol a vasúttól, az osztatlan iskolában minden tantárgyat egymaga tanít, sokat vár azoktól, akik egész életüket a nyelvi kutatásnak szentelhetik. De még ő sem vár mindenre megoldást, csupán az eddig annyira hiányzó *nyelvtudományi útbaigazítást* óhajtja, reméli.

Még egy kérdésre szeretnék kitérni. Tompa József kifejti, hogy mindig megláttatná a mondat egészében levő kisebb-nagyobb szerves egységek szerepét, majd szembeállítja ezzel a Nyelvtantanítási Konferencia határozatának egy kiragadott részletét, amely leszögezi, hogy »az elemzésben . . . nem szó-szerkezeteket kerestetünk, hanem egy-egy szóból álló mondatrészeket«. Tompa József akaratlanul maga indokolja, hogy miért volt erre a határozati pontra szükség, amikor az egyik egyetemi jegyzetre hivatkozik. Szakosított nevelőink egy része a Magyar nyelvismeret c. könyvből készült nyelvtani vizsgáira, ebben más rendszerben találkozott a szerkezetekkel, tankönyveink megint másképp tárgyalták ezt a kérdést. A teljes zűrzavar elhárítására elkerülhetetlen volt ez a határozati pont. A napokban jelenik meg nyomtatásban Nyelvtantanításunk jelenlegi helyzete és feladatai c. kiadványunk. Ebben a kiadványban világosan leszögezzük, hogy nem elég egy szóról annyit megállapítani, hogy jelző, azt is meg kell nézni, hogy melyik szónak a jelzője. A konferencia határozatai a szovjet módszertani kutatások eredményeinek felhasználásával csak azt szögezték le, hogy el kell jutni az egyes szavakból álló mondatrészek felismeréséig, ugyanakkor épp a logikus gondolkodás fejlesztése érdekében észre kell vétetnünk a mondatrészek közti kapcsolatot, összefüggéseket is.

Befejezésül szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy nagy várakozással nézünk a készülő akadémiai nyelvtan elé. Ha ez a nyelvtan jó lesz, a mi munkánk is megkönnyebbül. A szovjet útmutatást követve, bízunk a szaktudomány és a módszertan együttműködésében. Az évtizedekig elszigetelt nyelvtudománynak ma még talán szokatlan, hogy »kívülről« is hallatszik vélemény. Ezek a külső hangok a bizalom és a várakozás hangjai és azé a reményé, hogy hatalmas történelmi feladataink megoldásában szilárdan támaszkodhatunk a magyar nyelvészek segítségére.

BENKŐ LORÁND :

Mindenekelőtt meg kívánom jegyezni, hogy a Tompa Józseftől elmondottakkal általánosságban minden ponton egyetértek.

Az átfogó, de amellett részletekbe is elmélyedő tartalmas előadás számos olyan kérdést vet föl, amely további gondolatokat ébreszt az emberben. Mivel az idő rövid, a hozzászólás pedig sok, az előadásnak csupán egyetlen részletéhez kívánok kapcsolódni: anyanyelvünk leíró nyelvtanának nyelvtörténeti vonatkozásait vetném föl néhány szóval.

Ismeretes, hogy a régi polgári nyelvtudomány nyelvtani szemléletének egyik sarkpontja volt a szinkroniának és a diakroniának, a leíró és a történeti

vizsgálatnak a merev elkülönítése. Ez a szemlélet Saussure-nél kristályosodik ki legvilágosabban. A nyelvvel, mint rendszerrel szerinte csak a leíró nyelvtan foglalkozhatik, a történeti nyelvtan feladata pedig kizárólag az, hogy az egyes nyelvi tények változását vizsgálja. Nálunk Gombocz Zoltán hirdeti legkövetkezetesebben ugyanezt. Gombocz szerint: »a leíró nyelvtan írójának első és legfontosabb feladata az, hogy a szinkrónia tényeit szigorúan különválassza a diakrónia tényeitől« (MNy. XXIII, 4). Nem lehet nem észrevennünk, hogy ennek a felfogásnak a mi nyelvtani vizsgálódásainkban káros, elmerítítő hatása volt, sőt ez a hatás néha még ma is kísért. Ez okozta, hogy leíró nyelvtanaink legtöbbje féltő gonddal óvakodik minden nyelvtörténeti utalástól, s a csak történetileg magyarázható nyelvi tényeket erőszakosan gyömöszöli bele egy merev és hamis leíró rendszerbe. Ez okozta, hogy nyelvtörténeti tanulmányaink legtöbbje óvatosan kerüli a mai nyelv tényeivel való összekapcsolódást, s a vizsgálatban megreked valahol az ómagyar-kor végén vagy legjobb esetben a kódexek korában. Ez okozta, hogy Simonyi közel hat évtizedes, torzóban maradt s már amúgyis erősen elavult »Tüzetes magyar nyelvtan«-án kívül nincs olyan történeti nyelvtanunk, amely a magyar nyelv egészének a történeti fejlődését bemutatná.

Ma már — úgy gondolom — mindannyian világosan látjuk, hogy a szinkrónia és a diakrónia tényeinek merev elkülönítése teljesen hibás, s gúzsba köti a nyelvtani vizsgálatokat. Noha ez a nézetünk meglehetősen kikristályosodottnak tekinthető, ismételten hangoztatnunk kell, mert Gombocznak nyelvtudományunkban — nem alaptalan — tekintélye folytán a merev szinkron jellegű vizsgálat módszere itt-ott még ma is felbukkan. De hangoztatnunk kell azért is, mivel esetleg úgy tűnhetik, hogy történeti szempontok belevitele mai nyelvünk leíró nyelvtanát nehezzé, kevésbé érthetővé teheti.

Hogy a mai nyelv tényeinek a vizsgálatát nem lehet elszakítanunk előzményeinek a számbavételétől, annak nagyon nyomós oka van. Az ok magában a nyelvben rejlik, amelynek lényege, hogy hosszú történeti fejlődés során alakult ki, hogy előzményei, mégpedig igen régi időkbe menő előzményei vannak. »A nyelvet, annak szerkezetét nem tekinthetjük egy bizonyos korszak termékének. A nyelv struktúrája, nyelvtani szerkezete és alapszókészlete számos korszak terméke« — mondja Sztálin. Mai nyelvünk tényei tehát egy hosszas történeti fejlődés jelenleg utolsó állomását alkotják; nem a semmiből lettek, nem a levegőben lógnak, hanem történelmi előzmények hozták őket létre. Minden olyan szemlélet, amely a mai nyelv tényeit történeti előzményeitől mereven el akarja szigetelni, alapvetően hibás, ellenkezik a dialektika legelemibb törvényével.

De persze nemcsak elméleti meggondolás támogatja a nyelv történeti és leíró tanulmányozásának az elválaszthatatlan egységét. Az elmélet itt is a legszorosabb kapcsolatban van a gyakorlattal. Mai nyelvünk tényei nem egyszer érthetetleneknek tűnnek számunkra, éppen azért, mert nem ma jöttek létre, hanem rég elmúlt nemzedékek nyelvhasználatának a megrögződései. Ha azonban történeti háttérüket, a gondolkodás fejlődésével kapcsolatos nyelvtörténeti kialakulásukat megvilágítjuk, a mai nyelv első látszatra érthetetlen sajátságainak egyszerűen magyarázatát adtuk. A történeti fejlődés megmutatása tehát magyarázatul, segítségül szolgál a ma nyelvének jobb, világosabb megértéséhez, s ezen keresztül jobb, világosabb használatához.

Mindezekből az következik, hogy a mi leendő leíró nyelvtanunk — mint ahogy Tompa József is utalt rá — nem nélkülözhet bizonyos történeti hát-

teret. Ez természetesen korántsem jelent olyasmit, hogy nyelvtanunkat történeti jellegűvé kívánjuk átalakítani, hogy nehéz nyelvtörténeti fejtegetésekkel akarjuk megterhelni a magyar nyelvtörténet rengetegében járatlan olvasót. Ha ilyet akarnánk, átesnénk a ló másik oldalára, s nem követnénk el kisebb hibát, mintha szigorúan kerülnénk mindenfajta történeti utalást. Nyelvtankönyvünk történeti utalásainak a számát és terjedelmét szigorúan megszabja az, hogy mennyiben van szüksége az olvasónak nyelvtörténeti ismeretekre az egyes mai nyelvi tények megértéséhez. Hogy csak néhány példát említsek, rövid nyelvtörténeti magyarázattal láthatjuk el nyelvtankönyvünknek azokat a részleteit, ahol a magánhangzó-harmóniáról és a magánhangzó-illeszkedésről, a zárt »e« kérdéséről, a szótőnek és a ragnak a viszonyáról, az igeragozás ingadozásairól, a ragtalan tárgyról és a ragtalan birtokosjelzőről, a határozószókból kialakult szófajokról (ígekötekről, névutókról), a névelőkről, a határozók rendszeréről stb. beszélünk. Elképzelhetetlen nyelvtörténeti megvilágítás nélkül tárgyalni a jelentéstan kérdéseit, a szóalkotás eseteit, az összetett szavakat, képzett szavakat stb. A nyelvtörténeti magyarázatokban természetesen mindig szem előtt kell tartanunk azt, hogy néhány egyszerű szó többet mond az olvasó számára, mint valami hosszas, akár elvont, vagy akár példákkal telezsúfolt nyelvtörténeti fejtegetés. Mondani sem kell talán, hogy a nagyon sok helyen kíváncsatos nyelvtörténeti utalás nem jelenti azt, hogy nyelvtankönyvünkben értekezni vagy akár csak említést tenni is akarunk a mássalhangzóknál az ómagyar spiránsokról, a szófajoknál az ige és a névszó elsőbbségéről, a tárgyaz igeragozásnál annak eredetéről stb. A célt világosan látva — azt hiszem — nem lesz nehéz e téren a józan mértékletességet megtartanunk.

Meggyőződésemm, hogy a mai nyelvi tények megértéséhez szükséges nyelvtörténeti utalások nemcsak világosabbá és használhatóbbá, hanem érthetőbbé és érdekesebbé is fogják tenni leendő nyelvtankönyvünket.

LÖRINCZE LAJOS :

Tompa József elvtárs kitűnő előadásához a nyelvművelés kérdéseivel kapcsolatban szeretnék néhány szót szólni.

Igaza van Tompa elvtársnak abban, hogy nyelvművelésünk ügye még nem áll ott, ahol szeretnénk, hogy álljon. Nem tisztáztunk még véglegesen igen sok kérdést, nem működik elég aktívan az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága, amelynek a központi irányító szerepét kellene betöltenie, nem tettük még igen sokak személyes ügyévé a nyelvművelést.

Azt hiszem azonban, nincs teljesen igaza Waldapfel elvtársnak, aki titkári beszámolójában a nyelvművelés mai állapotát úgy jellemzi, hogy a szemellenzős, minden újat tagadó ortológia és a nyaklónélküli, minden változást kritika nélkül elfogadó neológia szélmalomharcánál nem jutottunk még előbbre.

Nem tudom, milyen tényekre építette megállapításait Waldapfel elvtárs. Az igazat megvallva én mai nyelvművelésünkben, nyelvművelő vitáinkban sem az ortológiának, sem a neológiának olyan igazán következetes, végletes képviselőjéről nem is tudok.

Persze hiány, tennivaló még igen sok van. De a nyelvművelés mai helyzetét lényegében mégsem ez jellemzi és határozza meg. Mert mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy azóta a fordulat óta, amely Sztálin elvtárs cikkei után

e téren is bekövetkezett, nyelvművelésünk alapján különbözik a régitől. Ma már azt mondhatnánk, hogy nyelvművelésünk minőségi változáson ment keresztül.

Miben nyilvánul meg ez a minőségi változás?

Elsősorban és főként abban, hogy elvi alapja, célja, rendeltetése világosan áll előttünk: a nyelvet a szélesebb értelemben vett gondolat-
közlés minél finomabb eszközévé akarjuk tenni, s azt akarjuk elérni, hogy a nyelv a dolgozó tömegek egésze számára valóban a gondolatközlés és a harc eszköze lehessen. A régi nyelvművelésnek a súlypontja a nyelvvédelem, a purizmus volt, az újé a nyelv művelése, a nyelvi kultúra közkinccsé tétele.

Továbbá abban, hogy a nyelvi változások törvényszerűségeit nemcsak a nyelvtörténeti kutatásban, hanem a nyelvművelésben is alkalmazni akarjuk. Tudomásul vesszük, hogy a változás nemcsak a múltra, hanem a jelenre is vonatkozik, a változás törvényeinek a nyelv ma is alá van vetve. E változások útját azonban nagy összefüggésekben azok az objektív törvények szabják meg, amelyeket a nyelvfejlődés belső törvényeinek nevezünk, s amelyekkel ellentétes irányban nem tudjuk a nyelvet megváltoztatni, ismeretükben viszont ki tudjuk választani a nyelvben mutatózó új jelenségek közül azokat, amelyeknek kibontakozását, érvényrejutását elősegítenünk vagy meggyökeresedését gátolnunk, akadályoznunk kell. Ezeknek a törvényeknek, törvényszerűségeknek a vizsgálata, felderítése és a nyelvművelő gyakorlatban való érvényesítése tehát a mi munkánk elsőrendű feladata.

A nyelvi változások lefolyásának vizsgálatában a dialektika módszere az, amelyet más tudományághoz hasonlóan mi is felhasználunk a kutatásban. A nyelvi változás, a nyelvi fejlődés mindig a nyelv egészében egymással küzdő ellentétes erők harcának az eredménye: a régi és új, a nyelvtan és a nyelvszokás, nyelvi konvenció és egyéni kezdeményezés, nyelvjárás és köznyelv küzdelmének az eredménye.

Az eddigiekből is következik, hogy alapvetően megváltozott a nyelvművelésnek a tudományhoz való viszonya. A nyelvművelés — legalább is perspektívájában — tudományos diszciplína lett, amelynek elengedhetetlen feltétele a nyelv törvényeinek vizsgálata, a nyelv történetének s jelenkori állapotának alapos és mélyenjáró ismerete. Csak ezek alapján adhat feleletet a nyelvművelés arra a kérdésre, mi a nyelvi norma, mi a helyes és nem helyes ismérve s mi lehet az ingadozások esetében a fejlődés útja.

A nyelvtudomány és a nyelvművelés egybeforrását mutatja az is, hogy a mi nyelvművelésünk legfőbb célja nem egyes szavak irtogatása, hanem a nyelvi kultúrának nagyobb távlatokat nyitó emelése, a nyelvtudomány közvetlen segítségével:

Terjedelmes szótárt akarunk a dolgozók kezébe adni, hogy abból minden kétség esetén megtudhassák az egyes magyar szavak pontos jelentését, használati körét. Új, alapos helyesírási szabályzatot, amely a helyesírásnak minél több kétes kérdésében útbaigazít. Leíró nyelvtant, amely a szavak összefűzésének szabályait foglalja össze. Modern stilisztikát, a nyelvben rejlő művészi, árnyalási lehetőségek megmutatására, közkinccsé tételére.

Természetesen nem állíthatjuk azt, hogy a nyelvművelésről vallott és most vázlatosan ismertetett álláspontunk ma már közkeletű. Még igen sok

a mondvacsinált nyelvhelyességi szabály, igen sokan vannak, akik légből kapott szabályok alapján ítélik meg. Éppen ezért talán nem is kell sajnálnunk nagyon, hogy egyelőre még nem vált a nyelvművelés olyan mértékben országos mozgalommá, mint eleinte óhajtottuk. Igen sok tapasztalat arról győzött meg, hogy a keretek túlságosan gyors kiépítése: intézményeknek, szervezeteknek a nyelvművelő munkába való tömeges és aktív bekapcsolódása, ha nem tudjuk a kereteket rövid idő alatt megfelelő belső tartalommal megtölteni, könnyen ferde irányba vihetné a nyelvművelés ügyét, babonákat tehetne országos érvényűvé, elkedvetleníthetné az ügy iránt alaposabban, mélyebben érdeklődőket, végeredményben akadályozhatná a munka helyes irányba való fejlődését.

Még egy kérdést szeretnék röviden érinteni. Amikor Tompa elvtárs a készülő leíró nyelvtan normatív jellegéről beszél, főként azokra a helyesírási és nyelvhelyességi megjegyzésekre gondol, amelyeket a nyelvtan egyes fejezeteihez szándékozunk csatolni. A leíró nyelvtan azonban ma már — azt hiszem — önmagában véve normatív, minthogy a megállapodott köznyelvi nyelvszokásoknak akar a törvénytára lenni.

Természetesen szükség van a szorosabb értelemben normatívnak nevezett részre is, hiszen ez tartalmazza a kétes, vitás eseteket, ez tartja számon azt, hogy hol van ingadozás a nyelvhasználatban. A helytelen tükrében látjuk meg igazán a helyest, mint ahogy az egészségről is a betegséghez viszonyítva van fogalmunk.

Beszélünk tehát arról, hogy egy-egy szó ilyen vagy olyan formában is használatos a köznyelvben. Beszélünk továbbá a meglévő vagy felbukkanó nyelvi helytelenségekről, hogy ezzel elejét vegyük terjedésüknek. Nem lesz kevés végül az olyan megjegyzéseknek a száma sem, amelyek azt mutatják ki, hogy egyik-másik szavunkat, kifejezésünket helytelenül, ok nélkül sorolják a kerülendők közé.

Nyelvtanunknak ez a szorosabb értelemben vett normatív része anyagában és arányában sohasem lesz állandó. Évek, évtizedek múltával igen sok esetben megszűnik a ma még meglévő ingadozás, a két vagy több azonosértékű változat közül az egyik jut kizárólagos uralomra. (Ugyanakkor persze keletkezhetnek újabb azonos funkciójú alakpárok is.) Lesznek »hibák«, amelyekről kiderül, hogy jó okkal nem hibáztathatók, így kimaradnak a tiltások lajstromából. S — reméljük — igen sok esetben azért nem kell már beszélni egy-egy nyelvi helytelenségről, mert — nyelvművelő munkánk eredményeképpen — már senki sem él vele.

Teljesen igazat adok végül Tompa elvtársnak abban, amit a magyar kiejtés kérdéséről mond. A kiejtés ügyét a felszabadulás óta elég mostohán kezeljük. Azok a versenyek, amelyeket még régebben egyetemeink, fő- és középiskoláink rendeztek, szinte teljesen folytatás nélkül maradtak. Azt hiszem azonban, hogy bizonyos elvi kérdések tisztázása nélkül ezeket a versenyeket nem is folytathatjuk. Akkoriban — a versenyek lefolyásából, kritikáiból, a velük kapcsolatos vitákból kikövetkeztethetően — két álláspont bontakozott ki határozottabban. Az egyik szerint a kiejtésünket fenyegető veszedelmek csak vélt veszedelmek, az egyéni eltérések nem veszélyeztetik magát a nyelvet; továbbá minden kiejtési sajátság jó a maga helyén, s végül a nyelvtörténet nem igazolja azt a törekvésünket, hogy az egyén kiejtésében mutatózó, az általánostól eltérő kiejtési (hangképzésbeli, hangsúlyozási stb.) sajátságot vissza igyekszünk szorítani.

A másik felfogás — amely végeredményben a kiejtési versenyek során érvényesült — már nem ilyen egyszínű és határozott. Alapelveit tudományos apparátussal és egyértelműen nem is dolgozta ki. Ami a többféle árnyalatra egyként jellemző, az bizonyos pontosan körül nem határolt elfogultság a nyelvjárást beszélők javára a köznyelvi kiejtéssel szemben.

Azt hiszem, mi nem csatlakozhatunk fenntartás nélkül egyik felfogáshoz sem. Anélkül, hogy a kérdést tovább fejtegetném: helyes és járható útnak, a kérdés megvitatásához jó elvi alapnak tartom Bárczi Gézának részben Tompa Józseftől is idézett, részben az imént hallott fejtegetéseit.

PAPP ISTVÁN:

Nem mintha kimerítette volna előadó kartársunk a leíró nyelvtan problematikáját, mégis a súlyos problémáknak akkora tömegét vetette fel, hogy ezzel a hozzászólót igen nehéz feladat elé állította. Ha ugyanis minden elvi és részletkérdésben véleményt akarnék nyilvánítani, akkor egész értekezést kellene előadnom. Bármennyire is kíváncsiak volna ez a tárgy fontosságánál fogva, a kiszabott idő válogatásra és összevonásra kényszerít.

1. Igaza van Tompának: a mai magyar nyelv nem jelentheti a legszűkebb értelemben vett mána a nyelvhasználatát. A XIX. század nagy klasszikusai igenis útmutató erejűek a mai nyelvhasználat gyakorlatában. Nem mintha az élő nyelv száz-másfélszáz év alatt nem fejlődött volna észrevehető módon. Egy Petőfinek vagy egy Aranynak a versei, mégpedig az ismertebb versei avultak el nyelvileg legkevésbé: a prózájuk és kevésbé ismert verseik nyelve azonban ma már eléggé nagy mértékben avultnak tűnik. Mi lehet ennek az oka? Az, hogy egyes Petőfi- és Arany-verseket sokan és sokszor olvasunk iskoláskorunktól kezdve az öregkorig: egyes kifejezéseik, fordulataik bennünk élnek, tudatosan vagy ösztönösen formálják, irányítják élőszóbeli vagy írásos nyelvhasználatunkat. Tehát: ennyiben él bennünk klasszikusaink nyelve. Az avultságokat azonban semmiféle mesterséges úton nem lehet ma már fel-támasztani. Éppen ezért én a mai leíró magyar nyelvtan adattárában még a legnagyobb nyelvművészeink alkotásai közt is válogatnék, Eötvöst és néhány más, tartalmilag kitűnő írónk nyelvét pedig teljesen mellőzném.

2. Helyes elv, hogy leíró nyelvtanunkban okkal-móddal a történeti szempontot is alkalmazzunk kell. A legmaibb nyelvhasználatban is egymás mellett élnek olyan változatok, amelyekhez a beszélő nyelvközösség tudatában a történetiség érzése kapcsolódik. A beszélő például hirtelen elernyedéssel, alkalmilag az *igen* szót *égen*-nek ejti. A belső összeszedettség *i*-s ejtésével egy magát eleresztő *ë*-s ejtés áll szemben. A két változatot a beszélők nem csupán érzelmi kifejező erejük szerint érzik különbözőknek, hanem az *égen* hangalakot úgy fogják fel, mint a szokásos *igen* hangalak alkalmi megváltoztatását. Azaz: egy *igen* > *égen* fejlődés tudata alakul ki a beszélőkben. Egy *i*: *ë* hangmegfelelést, illetőleg egy *i* > *ë* hangfejlődést tehát a mai magyar nyelv leíró nyelvtanának okvetlenül regisztrálnia kell, ha a szinkronikus nyelvi tényeknek elfogulatlan számontartására törekszik.

A leíró és a történeti szempontot azonban nem szabad összekeverni, kritikátlanul összevegyíteni, hanem ellenkezőleg: mindig élesen el kell őket különíteni, illetőleg szembesíteni kell őket egymással. Ide tartozik az a kérdés, hogy kötőhangzót tanítsunk-e vagy teljesebb szótövet. Az előadó felvetette

a kérdést, azonban óvatosan nem nyilvánított véleményt. Csak egy kirívóbb analóg esettel kapcsolatban helyezkedik tisztán a jelen nyelvtudat szemléletmódjának alapjára. Vizsgáljuk meg azonban a kérdést közelebbről: megérdemli.

Kocsin, házon, kézen, földön: hogyan elemezzük ezeket a szóalakokat a mai nyelvtudat szempontjából? Mivel önálló szóalakokként *kocsi, ház, kéz, föld* alapszók használatosak, a mai kor magyarjainak nyelvtudatában az *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* végződésnek szerepelnek helyhatározó-rag funkciójában. Tiszta leíró szempontból tehát azt kell mondanunk, hogy van egy »hol« kérdésre felelő, szoros külviszonyt jelölő határozóragunk, amelynek a következő alakváltozatai élnek: *-n*, *-on*, *-en*, *-ön*. Hangalak szerint ezek a változatok két főtípust képviselnek: A) az egy mássalhangzóból álló, rövidebb típust: *-n* és B) a magánhangzós kezdetű, hosszabb típust: *-on*, *-en*, *-ön*. Ez utóbbi típusnak is vannak altípusai. A magánhangzó természete szerint ugyanis van 1. egy mélyhangrendű: *-on* és 2. két magashangrendű változat: *-en*, *-ön*. Ez utóbbi típus a magánhangzó ajakműködése szerint válik ketté: a) ajakkerekítés nélküli hangalakot képvisel az *-en*; b) ajakkerekítéses hangalakot az *-ön*. Azaz a szóbanforgó rag alakváltozatait leíró szempontból így kell rendeznünk:

rag: hol?-szoros külső hely

B)

2)

A) *-n*

1) *-on*

a) *-en*

b) *-ön*

A továbbiakban aztán azt kell tisztázni, hogy milyen hangalakú alapszóhoz melyik ragtípus járul. Ez eddig tisztán leíró nyelvtani probléma. Itt azonban semmiképpen sem állhatunk meg: hiszen szinte önmaguktól nyílnak meg a fejlődés távlatai. Világos például, hogy a két főtípus közül az egységes *-n* alak az eredetibb; a változatosabb magánhangzós típus, ahol a rag alakja az alapszó hangalakjához igazodik — hangtani önállótlanodás eredménye. Így jutunk el a történeti szemlélethez: eredetileg, egy régebbi nyelvállapotban mindenütt egyszerű *-n* rag szerepelt; a mássalhangzót megelőző rövid magánhangzó pedig akkor még az alapszóhoz tartozott: tővégi rövid vokális volt. A történeti elemzés tehát így alakul: *kocsi-n, házo-n, kéze-n, földö-n*. Az iskolás gyermek éppúgy, mint az anyanyelve iránt érdeklődő felnőtt csak örül annak, ha a mai nyelvtényekben jól megalapozott nyelvtörténeti ismeretre tesz szert a nyelvtankönyvből — olyasmire például, hogy ősünk valamikor nemcsak a *kocsi*-féle szavakat mondták mgh. végződéssel, hanem minden más szót.

Tudatában vagyok annak, hogy ilyen eljárással: a leíró és a történeti szempont pontos elhatárolásával s a kettő szembesítésével sok mindent újra kell gondolni és újra kell értékelni, és sok olyan mankót el kell dobni, amely egyfajta felemás megoldásból szükségképpen adódott. Ilyen felesleges és haszontalan grammatikai mankó a kötőhangzóról szóló tanítás. Kötőhangzót a legszorgosabb vizsgálattal sem tudunk felfedezni a mai laikus beszélők nyelvtudatában, s nyelvtörténeti tények még kevésbé igazolják felvételét. Legyen

meg hát a bátorságunk ilyen és ehhez hasonló grammatikai babonákkal szembenéznünk, s őket a nyelvi valósághoz közeledés útjából eltakarítanunk.

3. A terminológia kérdése nemcsak tudományos szempontból, hanem a gyakorlati nyelvtanítás szempontjából is fontos kérdés. Arra kell igyekeznünk, hogy a tudományos szakkifejezéseket lehetőleg a mai tudományos belátás szintjéhez közelítsük. Természetesen nem gondolhatunk itt valamiféle nyelvi forradalomra: a régi terminológia eltörlésére és újnak a helyébe állítására. Hiszen a nyelvi hagyománynak itt is döntő súlya van, mint a nyelviség bármelyik rétegében. Régi szók egyébként is új tartalmat nyerhetnek a jelentés szándékos vagy szándéktalan megváltoztatása útján. Vannak azonban olyan szakkifejezések is nyelvtani irodalmunkban, amelyek már önmagukban félrevezetők és így nagy mértékben megnehezítik a nyelvtanítás munkáját, mint pl. a »magánhangzó« és a »mássalhangzó« elnevezés. Mégis azt kell mondanunk, hogy ilyenféle terminológiai hagyományt nehéz volna elvetni és újjal helyettesíteni. Nem marad tehát más hátra, mint hogy a nyelvtani oktatás menetét a terminológiához mérjük. Úgy gondolom ezt, hogy a megfelelő hangtani fogalmak tanításában éppen ezekből a nevekből kell kiindulnunk, azonban a tanításnak mindjárt kritikai irányt kell vennie: meg kell cáfolni az elnevezésekben rejlő helytelen felfogást, s ezen az úton kell aztán eljutni a helyes felfogás kialakításához. Ez a kerülő különben egyáltalában nincs ártalmára a nyelvi nevelésnek: ellenkezőleg igen alkalmas a kritikai készség felkeltésére, a legaprólékosabb mozzanatok figyelembevételére.

Vannak azonban olyan terminusaink is, amelyek mellett már áttört egy-egy alkalmasabb szakkifejezés, csak a nyelvtanírók kényelmessége és nemtörődömsége olykor ma is a régibb keletű, helytelen kifejezést részesíti előnyben. Ilyen mindenekelőtt a »beszédrész« vagy »szófaj« elnevezés. Kétségtelen, hogy a »beszédrész« elnevezés nem képes egyértelműen megjelölni a szók kategóriális jelentéscsoportjait, hiszen »beszédrész« végeredményben az összefüggő beszéd vagy a nyelv bármely egysége. Az újabb keletű »szófaj« ezzel szemben pontosan és egyértelműen jelöli meg a kérdéses jelenséget. Érdekes különben, hogy a külföldi szakirodalomban is megtalálható az ingadozás a szakkifejezések használatában. A latin »partes orationis« lefordítása mellett ma már szinte minden ismertebb nyelv szaktudománya használja az újabb műszót is: német: »Redeteile« és »Wortarten«, francia: »parties du discours« és »catégories de mots«, angol: »parts of speech« és »word classes«. Az orosznyelvű szakirodalom tudtommal csak a hagyományos »части речи« kifejezést használja ebben az értelemben, a finn szakirodalom pedig csak az újabb »sanaluokat« elnevezést. Mikor megírta már KERN: »Und da möchte ich dafür eintreten, dass der Kunstaussdruck Redeteile (statt Wortarten) gänzlich aus der Grammatik verschwinde: denn die Gegenüberstellung von Redeteilen und Satzteilen ist eine sehr unglückliche« (Die deutsche Satzlehre. Berlin, 1888²: 136). Valóban itt volna az ideje, hogy hagyjuk el már végkép a »beszédrészek«-et, és térjünk rá egységesen a »szófajok« szakkifejezés használatára.

Tompa kartársam nem említi, pedig ugyanilyen fontos a melléknévi igenév három főalakjának elnevezése. Az én időmben még »folyamatos«, »befejezett« és »beálló« melléknévi igenévről tanultunk az iskolában. Mostani középiskolai nyelvtanunk szerzői azonban — úgy látszik — jobbnak vagy könnyebbnek tartják ezeknél a »jelen idejű«, »múlt idejű« és »jövő idejű« elnevezéseket (BENKÓ-KÁLMÁN: Magyar nyelvtan a gimn. I–IV. oszt. számára, 89–90). Nemrég egy középiskolai nyelvtanórán vettem részt. Éppen a mellék-

névi igenevek kerültek sorra. A növendékek ilyen példákat olvastak fel házi feladatukból: *A megoldandó feladat könnyű volt.* Lehetett érezni, hogy a levegőben lógott a kérdés: miért jövő idejű melléknévi igenév *megoldandó*, holott az a mondat igei állítmányától éppen múlt vonatkozást nyert? A tanár persze óvakodott ilyenféle kérdés felvetésétől, mert vagy maga is megszokta, hogy jobb nem bolygatni a nyelvtani terminológiát, vagy ő sem tudatosította önmaga előtt azt a fontos nyelvi tényt, hogy az igenevek éppen abban különböznek a határozott igealakoktól, hogy az igei cselekvés fogalmát minden idői és cselekvő, személyi vonatkozástól megfosztják. El kell ismerni, hogy RÁCZ—TAKÁCS—WEBER általános iskolai nyelvtankönyve sokkal előbbre van ebben a tekintetben: ez már az egyedül helyes műszókat használja (A magyar nyelv tankönyve, I. rész, 147).

Igaza van előadónknak: az »ínycsap« szakkifejezés jobb a »nyelvesap«-nál. Azonban az »ínycsap« sem magától értetődő: tisztázni kell az »íny« szó jelentéstartalmát, minthogy a köznyelv mást ért *íny*-en, mint a szaktudományok, t. i. nem »palatum«-ot, hanem a »foghús«-t. Viszont Tompa kartársammal szemben nem tudom belátni, miért ne lehetne a »döntő kérdés«-t és a »kiegészítő kérdés«-t a tudálékosabb »eldöntendő« és »kiegészítendő« kérdés helyett használni. Ami a *Tanár vagyok* s még inkább a *Tanár akarok maradni* mondat-típusok *tanár* tagját illeti, az nem egyszerű terminológiai kérdés szerintünk. Ezt itt most nem bolygatom: hónapokkal ezelőtt írtam már róla.

4. Nunc venio ad fortissimum! Az elvi kérdésekhez vagy az elméleti alapok tisztázásának kérdéséhez! Ilyenekként említi Tompa kartársam a nyelvtan felosztásának, a nyelv és a gondolkodás viszonyának s a mondat meghatározásának kérdését. Való igaz: mindez szorosan kapcsolódik egymáshoz s a nyelv lényegének és a nyelvi funkcióknak a problémájához. Mindezekben a fontos elvi kérdésekben tartózkodással nyilatkozik az előadó a régebbi kutatások eredményeiről, óvatos a szovjet tudományosság eredményeinek hasznosítása tekintetében, s nem találja egészen megnyugtatónak a legújabb hazai kutatások eredményeit sem. Ez utóbbi kérdésben éppen az én mondatmagyarázatomat hozza fel példaként, és Sztálin tanítását meg Csikobavát fordítja szelíden ellenem néhány pontban. Legyen szabad éppen ezért a nyelvi funkciókról szóló elméletem sűrített vázlatát előadnom, s vele párhuzamosan Csikobava megfelelő sztálini tanítására is hivatkoznom.

Magam régóta hangoztatom, hogy a nyelv lényegét akkor közelítjük meg legjobban, ha a nyelv funkcióját, illetőleg a nyelvi funkciók rendszerét vizsgáljuk. Mi a nyelv szerepe az életben, milyen szerepet tölt be a nyelv a társadalomban és a gondolkodásban: ez régtől fogva nyelvészeti kutatásaim központi problémája. Mint ahogy már egy-két ponton sikerült írásban is megmutatnom: régebbi idevágó eredményeimet mindenben megerősítette a sztálini nyelvtudományi tanítás. CSIKOBAVA Sztálin alapján ugyanezt tanítja a nyelvi funkcióról: „именно в функциях и выражается сущность языка. Вне функций нет сущности языка“ (Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. Издательство Московского Университета, 1952, 80).

Én két fő nyelvi funkciót különböztetek meg. Az egyik a logikai funkció, azaz a nyelv szerepe a gondolat realizálásában; a másik a kommunikatív funkció, azaz a nyelv szerepe a gondolatközlésben, az egymással való érintkezésben. A gondolat hanganyagba öltöztetésének, realizálásának szerepét a hagyományos nyelvkincs: a jelrendszer tölti be. Ezt a közösség évezredek óta keresztül formálta, alakította, fejlesztette, az egyén készen kapja a közösség-

tól, s aztán ez a jelrendszer formálja, kijelöli az egyén gondolkodásának útvonalát. Mit is veszünk át készen a közösségtől? A nyelvi jeleket: egy többé-kevésbé zárt hangrendszert, amelyben készen kapjuk a fogalmak elkülönítésére szolgáló hangkontrasztokat; egy meghatározott szókészletet, amellyel érzékeiteinket és képzeiteinket fogalmakká sűrítjük és rögzítjük; s végül a szintaktikai formáknak azt a rendszerét, amelynek segítségével a fogalmakat viszonyítani tudjuk egymáshoz. A kommunikatív nyelvi szerep ezzel szemben a mondatban nyilvánul meg, hiszen mondanivalónkat mindig mondatformába öltöztetjük, ha másokkal közölni akarjuk, illetőleg: a közlés szándéka eleve mondatértéket kölcsönöz bármely nyelvi egységnek. A jelek akkor válnak mondatná, akkor vesznek fel mondatértéket, ha a beszédhelyzet valóságára vonatkoztatjuk őket. A mondatban a nyelvi jelnek a beszélőre, a hallgatóra és a beszéd tárgyára való vonatkozása válik valósággá. Benne csúcsosodik a nyelv társadalmi szerepe.

CSIKOBAVA szintén két nyelvi funkciót különböztet meg SZTÁLIN alapján: az expresszív és a kommunikatív funkciót. Az expresszív funkció abban áll, hogy a nyelv a gondolat megtestesítésének eszköze; a kommunikatív funkció pedig abban, hogy a nyelv az érintkezés eszköze. Az első nyelvi funkcióról Csikobava azt írja: «Эта функция языка для краткости и вполне условно (до узаконения более удовлетворительного термина) может быть обозначена термином „экспрессивная“, т. е. „выразительная“» (i. h. 88). Tehát már maga Csikobava érzi, hogy az »expresszív« elnevezés a nyelvnek a gondolatformálásban betöltött szerepére nem egészen találó; azt kell mondanom, hogy az én elnevezésem — »logikai funkció« — alkalmasabb megjelölése ugyanannak a jelenségnek.

Hogy viszonylik egymáshoz ez a két alapvető funkció — a logikai és a közlő funkció? Nyr-beli tanulmányomban erről a kérdésről ezt írtam: »A mondat a legbonyolultabb nyelvi alakzat. Benne — mint vízceppben a tenger — előttünk áll az egész nyelvi valóság. A mondatban megnyilatkozik a nyelv pótolhatatlan szerepe a gondolkodásban, egyúttal azonban a nyelv társadalomszervező és társadalomfenntartó szerepe is: tehát a nyelvi szerep egyáltalában» (Nyr. 76: 99). Később ugyanott arról írok, hogy »Minden mondat valami nyelvi jelet tartalmaz. Magában azonban egy nyelvi jel még nem mondat« (i. h. 102). Eszerint a kommunikatív szerep a nyelvi szerep teljessége, magában foglalja a logikai szerepet is. A logikai szerep kevesebb a közlő szerepnél, de mivel a közlésben mint egyik mozzanat a gondolat megtestesítése is szerepet játszik, közvetve a nyelv logikai szerepe is bír társadalmi vonatkozással.

Érthetetlenek ennél fogva számomra Tompa kartárs kifogásai. Ezek a következők: 1. csak a hangot, a szót és a szó szerkezetet veszem »nyelvi jeleknek, a mondatot nem; 2. a mondat nálam állítólag nem anyagi burka a gondolatnak; 3. a nyelvi jelek — megint csak állítólag — nem vesznek részt a társadalmi — a közlő — funkcióban.

Az első kifogásra csak azt felelhetem, hogy a mondat valóban nem egyszerű »nyelvi jel«, hanem több annál. A »jelrendszer« vagy a »nyelvkinés« — vagy nevezzük akárhogy — nem foglal magában kész mondatokat, csak mondatsémákat, szerkezeti típusokat, de ezeket én »szó szerkezeteknek« nevezem. A nyelvi jeleket az egyén készen kapja a közösségtől, azokat nem maga teremti meg, legfeljebb újrateremti — de csakis mint egy-egy mondat alkotóelemeit, amikor t. i. a mondatba beépíti őket. A mondatokat ellenben minden egyén maga teremti meg — még akkor is, ha adva vannak nyelv-

kincsében készen a szerkezeti formulák, a mondatklisék. Ezért nem lehet a mondatot egy kalap alá foglalni a nyelvi jelekkel.

Hogy a mondat ne volna anyagi burka a gondolatnak, ezt én nem mondtam, hiszen ellenkezőleg azt állítottam, hogy minden mondat egyben nyelvi jel is — tehát anyagi burka a gondolatnak — azonban emellett van benne valami plusz is: a beszédhelyzet három alaptényezőjére vonatkozik. S hogy a nyelvi jelek semmiképpen sem vennének részt a társadalmi — közlő — funkcióban?! Dehogy is nem! Hiszen minden mondat nyelvi jelből, ill. jelekből áll: tehát közvetve igenis résztvesznek a nyelvi jelek a közlő funkcióban. De nem önmagukban, nem közvetlenül!

Megnyugtathatom Tompa kartársat: ebben a vonatkozásban szinte hajszálra egyeznek gondolataim Csikobava gondolataival — anélkül persze, hogy tudhattunk volna egymásról, mikor ezeket a gondolatokat kialakítottuk. Csikobava ugyanis felveti a kérdést, hogy melyik a két alapvető nyelvi funkció közül a fontosabb. S határozottan és harcosan emellett a gondolat mellett száll síkra, hogy a kommunikatív funkció a nyelvi funkció, ez a nyelvi funkciók teljessége, a nyelvi lényeg megnyilatkoztatója. Az expresszív funkció másodlagos: benne van mint annak része a kommunikatív nyelvi szerepben. Egyetemi tankönyvében erről így ír: »Общественную сущность языка определяет его назначение — быть средством общения („коммуникативная функция”), но не функция — быть орудием воплощения мысли (так называемая „экспрессивная функция“» (Введение в языкознание. I. Москва, 1952, 31). Továbbá: „Решающее значение в жизни языка принадлежит коммуникативной функции... Язык, ставший средством общения, обретает функцию экспрессивную, становится средством выражения мысли“ (Вопросы... 90).

Persze, azt már nem mondhatom, hogy ezeken a főgondolatokon túl, a további részletekben is egy vágányon haladnék Csikobavával. A különbség köztünk az, hogy Csikobava megelégedett a nyelvi alpfunkciók és azok egymáshoz való viszonyának felmutatásával: én ellenben már tovább is gondoltam ezeket a gondolatokat, a főfunkciók alá tartozó részfunkciókat is igyekeztem tisztázni, a funkciók megtestesítőiként a nyelvi egységek rendszerét is felmutattam, s végül a nyelvi funkciók és a funkcionális nyelvegységek rendszere alapján a nyelvten felosztásának kérdését is igyekeztem megoldani (vö. MNy. 48: 89—102; Nyr. 76: 99—107; Általános nyelvészet. Főisk. jegyzet. Bpest, 1952: 46—49; hozzászólás a nyelvten felosztásának vitájában).

Ami a részfunkciókat illeti, itt csak röviden jelzem eredményeimet. A nyelv logikai szerepe három részfunkciót zár magában: 1. a fogalmak egymástól való elhatárolásának funkcióját (megkülönböztetés), 2. a fogalmak kialakításának és rögzítésének funkcióját (absztrakció) és 3. a fogalmak egymáshoz való viszonyításának funkcióját (reláció). Ezeknek a logikai funkcióknak megnyilatkozásai a nyelvi egységek rendszerében a különféle nyelvi jelek: a hang, a szó és a szószerkezet. — A kommunikatív nyelvi szerep megint háromirányú: 1. kifejezés (a nyelvi jelnek a beszélőre vonatkoztatása), 2. felhívás (a jelnek a hallgatóra vonatkoztatása), 3. ábrázolás (a nyelvi jelnek a beszédtárgyra vonatkoztatása). A kommunikatív szerepnek megfelelő egység a mondat, amelyben a kifejezés, a felhívás és az ábrázolás nyelvi szerepe megnyilatkozik.

Ez utóbbi ponton BÜHLER funkciótanától nyertem a közvetlen ösztönzést. Bühler gondolatait azonban nem kritika nélkül vettem át, hanem éppen a

leglényegesebb pontokon változtattam rajtuk. Bühler funkció-sémája ugyanis a nyelvi funkciók rendszere. Nála tehát h á r o m fő nyelvi funkció áll egymás mellett: a kifejezés, a felhívás és az ábrázolás funkciója. Sőt a bühlerizmusban legfőbb nyelvi funkcióvá e g y kezd emelkedni: az ábrázolás — már azon egyszerű oknál fogva is, hogy Bühler maga csak a *Darstellungsfunktion*-t fejtette ki külön könyvben, a többiek részletes kifejtésével adós maradt. Nos, az én nyelvelméletem k é t alapfunkciót ismer, s ezek egészen mások, mint a bühleri sémában szereplő hármasság: a közlő és a logikai funkciót. S most már ezeken belül — a részfunkciók sorában — juttattam helyet a kommunikáció vonalán a bühleri hármasságnak (kifejezés, felhívás, ábrázolás), a logikai funkció síkján pedig megint három más részfunkciót vettem fel: a megkülönböztetés, az elvonatkoztatás és a viszonyítás funkcióját.

Csikobava kritikával illette Bühler funkció-sémáját. Azt kifogásolja rajta, hogy Bühlerék a »kifejező« és »közlő« funkció mellett harmadikat is felvesznek: az »ábrázolás«-t, sőt egyenesen ez utóbbiban kezdik látni a legfőbb nyelvi funkciót. Ebben teljesen egyet is értünk Csikobavával: hiszen éppen erről az oldalról változtattam meg Bühler funkció-sémájának helyét a nyelvi funkciók rendszerében. Az ábrázolás valóban nem önálló, nem alapfunkció, hanem csupán részfunkció, mely az alapfunkcióban vagy az alapfunkciókban már benne foglaltatik. Hibát követett el azonban Csikobava — s ez igen-igen félrevezető lehet a kívülállók számára — azt t. i., hogy ő minden további nélkül azonosnak veszi a maga terminológiájának »expresszív« kifejezését a bühleri »Ausdruck«-kal, a maga »kommunikatív« szavát Bühler »Appell«-jével, holott a nyelv két főfunkcióját — a logikait és a közlőt — egyáltalában nem lehet azonosítani a bühleri terminológiával: azok egyszerűen nem azonos szemléletmódból fakadtak. Azt sem fogadhatnánk el Csikobava kritikájából, ha ő mindebből — a helytelen azonosításból — azt a következtetést vonná le, hogy az »ábrázolást« teljesen — mint részfunkciót is! — ki kell rekeszteni a nyelvi funkciók rendszeréből. Tagadni azt, hogy a beszélőn és a hallgatón kívül ott van a beszédhelyzetben a beszéd tárgy is mint objektív valóság, amelynek tényei meghatározzák és irányítják a nyelvi formálást és a nyelvi megértést: ez szerintünk merő elpszichologizálása volna a nyelvi valóságnak (»A beszélő és a hallgató lelki folyamata mellett a mondat tárgyi vonatkozásait sem hanyagolhatjuk el — írtam —, ha nem akarunk az egyoldalú pszichologizmus hibájába esni«. MNy. 48 : 102).

5. Rátérek most a nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdésére. Úgy látom, a »polgári nyelvtudomány« idevágó eredményeit és szempontjait gyanakvóan félretolja Tompa kartársam, mintha azok összeegyeztethetetlenek volnának a sztálini tanítással, a nyelv »logikai« funkciójáról szóló tannal. Szeretném itt megállapítani, hogy az ú. n. »polgári nyelvtudomány«-nak éppen ezen a téren meglepő hasonlatosságai vannak a sztálini nyelvtudomány alapelveivel. Legyen szabad csak példaképpen két könyvet megemlítenem.

Az egyik Leo WEISGERBERNEK »Muttersprache und Geistesbildung« (Göttingen, 1929) című könyve, amely a nyelvi funkciók kérdését már sok tekintetben a mai korszerű felfogásnak megfelelő módon tárgyalja, s amelyet éppen ezért ma is nagy haszonnal forgathatunk. Legyen szabad Weisgerbernek egyik példáját idéznem a nyelv és a gondolkodás elszakíthatatlan, mély kapcsolatának szemléltetésére. Szerzőnk egy hadirokkant részleges amnéziájának esetét idézi (i. h. 15—19). Az illető beteg — agysérülése következtében —

elfelejtette a színnevezéseket. Igen ám, de ezzel együtt a színfogalmak is kiestek tudatából! A színérzék maga ugyan hibátlanul működött. A beteg fel tudta ismerni a színek különböző voltát. Meghatározott piros színt pontosan jelölni is tudott ilyenféleképpen: *földieperszínű*, vagy meghatározott kék színt így: *búzavirág-szín* stb. Ennek ellenére nem volt képes az elébe helyezett színes tárgyak színét közönségesen (*piros, kék* stb.) megnevezni, sem pedig azokat megadott színek (*piros, kék* stb.) szerint rendezni. Ez utóbbi kérdést egyenesen nem is értette a beteg: hiszen — mondta — minden szín különbözik egymástól. Kiderült ilyenformán, hogy a beteg nem képes a fogalmi gondolkozásra, — legalább is a színeket illetőleg nem képes az érzéki jelenségeknek fogalmi kategóriákká való feldolgozására. Megmaradt tehát az érzéken tárgyi gondolkodás fokán: az egyes, érzéki benyomástól az elvont fogalomhoz felemelkedni, vagy fordítva: az elvont fogalomtól az egyes érzéki tárgyhoz eljutni nem volt képes. Mindennél szemléletesebben mutatja ez azt, hogy a nevek s a fogalmak elszakíthatatlan egységet alkotnak, s hogy mennyire nélkülözhetetlenek a szavak a fogalmak kialakításában, a fogalmi gondolkodás lefolyásában.

A másik könyv, amelyet a nyelv és gondolkodás viszonyának mintaszerű bemutatása miatt akarok megemlíteni, Lauri HAKULINENnek, a finn professzornak kitűnő könyve, a »Suomen kielen rakenne ja kehitys, I—II« (Helsinki, 1941—1946). Ennek úgyszólván minden fejezete, minden egyes adata szemléletesen mutatja a nyelvi forma és a gondolat egymásrautaltságát, kölcsönhatását és együttes fejlődését. Egyik tanulságos példája a *punainen* »vörös, piros« melléknév. Ennek régebben a mainál sokkal konkrétebb volt a jelentése: annyit jelentett, hogy »szőrös«. Később csak állattal kapcsolatban kezdték használni abban a jelentésben, hogy »vörös, vörhenyes, rozsdabarna szőrű«. Ez utóbbi jelentésspecializálódásnak az lehetett az oka, hogy a finneknak egy meghatározott korban a legfontosabb háziállatuk: a szarvasmarha, egyúttal pedig a legközönségesebb prémes vadjuk: a róka — ilyen színű szőrzettel rendelkezett. Már a *punainen*-nek nevezett szórtakaró színében jó csomó árnyalat van képviselve: a név azonban ez árnyalatoktól elvonatkoztat, s a bennük található közös vonásokat fogja egybe. Később szélesebbre vonták a szó használatát, s minél több egyes dologra alkalmazták, annál elvontabbá vált a szó jelentése, amely minden egyes dolog közös vonását képes csak rögzíteni. *Punainen*-nek kezdték ugyanis mondani a vérnek a színét, a fenyőtörzs síma részének, a hajnal pírjának, az esti pírnak a színét s több effélét. Így kristályosodott ki lassanként a *punainen* hangsor köré az a teljesen elvont, meghatározott dolgoktól és érzéki jelenségektől elszakadt, rengeteg egyes, konkrét dolog közös vonásait egybefogó fogalom, hogy »vörös, piros« (i. mű, II: 97—99).

6. Az alany és állítmány felismerésének kérdésében Tompa kartárs elutasítja KÁROLY Sándornak a MNy. 48:103—112. l.-n kifejtett felfogását. Mi is úgy látjuk, hogy a lélektani alany és a lélektani állítmány fogalmának bevezetésével nem szabad összekuszálni és szétoldani az alany-állítmány viszony logikai és grammatikai értelmét. A mondatelemzés gyakorlatában alapvető jelentősége van a logikai, a fogalmi alany-állítmány viszonyításnak. Sokszor (igés típusú mondatokban) ráhagyatkozhatunk emellett az alanynak és az állítmánynak szóalak szerint való felismerésére. A lélektani tagolás ismertető jeleit azonban nem lehet azonosítani a logikai vagy a grammatikai alannyal és állítmánnyal, minthogy amott pillanatnyi lelki indítékok

döntenek, emitt pedig a fogalmi viszonyításnak, másfelől a nyelvi formáknak állandó jellegű és többé-kevésbé egyértelmű kritériumai.

Tompá kartársam azonban — úgy látom — teljesen számúzné a leíró nyelvtanból a lélektani alany és a lélektani állítmány fogalmát. Ezt, ha valóban így gondolja, semmiképpen sem tudnánk helyeselni. Hiszen a lélektani mondattagolás ma is élő nyelvjelenség, a nyelvi képletek — mondatok — értékelésének egyik fontos zsinórmértéke, a mondat valósághoz viszonyításának egyik legszembetűnőbb jelentkezése, amelynek határozott nyelvi kifejezőeszközei vannak: a hangsúly és a szórend. A leíró nyelvtan egyik fejezetében tehát sorra kell keríteni a lélektani alanyt és a lélektani állítmányt (esetleg valami más, alkalmasabb terminus technicus-szal). A fontos csak az, hogy ne zavarjuk meg és ne akarjuk helyettesíteni a logikai-grammatikai mondat-elemzést a lélektani elemzéssel, hanem őrizzük meg és adjuk meg mindegyik tagolásnak, ill. elemzésmódnak azt, ami őt jogosan megilleti a nyelv és a gondolat formálásában.

7. Ismét egy vitás kérdés: *szó szer ke ze te k* vagy *mon da tr é s z e k*? A kérdést manapság gyakran teszik fel a tudomány emberei is, a nyelvi nevelés gyakorlatának képviselői is. A valóság az, hogy a mondatban mindent viszonyítunk valamihez: a mondatbeli szavak vonatkoznak egymásra, mégpedig rendszerint nemcsak egyszeresen, hanem több különféle irányban, úgyhogy a mondaton belüli viszonyoknak egész hálózatával van dolgunk; másrészt pedig a mondat — és közvetve az egyes részek is — kifelé mutatnak, a nyelvi jelek zárt világán túl a beszédhelyzet konkrét valóságára. A mondatban tehát a nyelven belüli és a nyelven kívüli viszonyításoknak, vonatkozásoknak egész rendszerével van dolgunk. Meghamisítanánk a nyelvi valóságot, a mondat nyelvi értékét, ha nem éppen a viszonyító erejében mutatnánk fel annak lényegét, azaz ha nem »szerkezeteket« tanítanánk, hanem különálló, egymástól független »mondatrészeket«, azaz szavakat. (Csak a szerkezetben, tehát egy másik tagra vonatkoztatva lehet alanyról, állítmányról stb. beszélni, semmiképpen sem önmagukban. Ha azonban két szó szintagmatikus viszonyban van egymással, akkor az egységet alkot — olyat, amely mint egész újabb szintagmatikus viszonyba léphet egy más szóval vagy egy másik szerkezettel.

Érthetetlen és csak az ellentétes igények felületen összeegyeztetésének köszönheti megfogalmazását az a követelés, amely a nyelvtantanítási konferencia határozataiban olvasható: »A mondatok elemzésekor észre kell vétetni az egyes szavak közt fennálló mondatnyi viszonyt, az elemzésben azonban nem szó szerkezeteket kerestetünk, hanem egy-egy szóból álló mondatrészeket« (Köznevelés, 1953 : 65). Ez aztán a fából vaskarika: mondatnyi viszonyokat kell láttatni, de a szerkezeteket el kell rejtteni a tanulók előtt! Tompa kartársam is bizonyára érzi ennek az elvnek a helytelenségét, de mégis úgy fogalmazza meg álláspontját, hogy messzemenő engedményeket lássék tenni ennek az immár hivatalossá vált felfogásnak a javára.

8. A leíró nyelvtan kiejtést normalizáló és egyebekben is a nyelvhasználatot szabályozó jellegének kérdésében szintén nagyobb határozottságra volna szükség. A leíró nyelvtan nem tekintheti feladatának a mai »művelt« nyelvhasználat vagy akár a »mai műveltség-hordozó réteg« nyelvhasználatának minden tarkabarkaságát, henyességét, tudatlanságát és tudákoságát egyszerűen regisztrálni. Hallottam én már akadémiai nyelvészlelőadáson is úgy beszélni, hogy *akadémia* vagy *egyenessen*, egyetemi marxista előadásokon meg úgy hangsúlyozni, hogy *ennek a tábornak a vezető ereje a Szovjetunió* — nem is

beszélve az *aztat nem tudhassuk* és hasonló elszólásokról a mozgalmi nyelvhasználatban. A helyest felmutatni, a nyelvileg hibást mintaképnek nem állítani: ez feltétlenül feladata a mai igényekhez szabott leíró magyar nyelv-tannak.

*

Összefoglalóan csak annyit, hogy Tompa kartársam referátumát sokoldalú, körültekintő munkának tartom. Egészséges óvatosság jellemzi sok kérdésben. Nem egyszer azonban az óvatosság félenkséggé válik. Nagyobb határozottsággal, a biztosság érzésével és a meggyőződés hevével kell a »Magyar leíró nyelvtan« megfogalmazásához hozzálátni. Szeretnénk megérezni majd a szerző vagy a szerzők munkáján az élményszerűséget, azt, hogy világosan látják és lelkesen átérzik anyanyelvünknek minden külső-belső értékét: hangzatosságát, a gondolat és az érzés minden árnyalatához hozzásimuló hajlékonyságát és gazdagságát, magatartásformáló erejét. Szeretnénk majd meglepődéssel látni, hogy a szerzők hűségesen őrzik magyar nyelvészeti hagyományainkat, azonban az új utaktól sem riadnak vissza, s idegen példából is szeretnek tanulni: Sztálin előtti és Sztálin utáni kutatók példájából egyaránt. Az így készült »Magyar nyelvtan« bizonyára élesztetni fogja anyanyelvünk szeretetét, táplálja majd a nyelvi ismeretet, izmosítja a nyelvhasználat gyakorlatát — egyszóval: megveti végre-valahára egy igazi nyelvi műveltség alapját hazánkban.

SULÁN BÉLA hozzászólása PAIS DEZSŐ előadásához:

Tisztelt Akadémia!

Pais akadémikus beszámolója végén arról beszélt, hogy nyelvtudományi életünkben az utóbbi időben valamilyen bomlás jelei mutatkoznak, s ezek a jelek őt és idősebb barátait aggodalommal töltik el. Ebben a folyamatban, amelyet *Pais* akadémikus bomlásnak tart — úgy érzem — nekem is van valami részem s ezért szeretnék ehhez a kérdéshez hozzászólni.

Ezt a folyamatot én nem a bomlás, hanem a gyógyulás kezdetének nevezném. A sztálini cikkek megjelenése óta a szegedi kongresszuson történt először, hogy a magyar nyelvtudományban kritikai hangok hallatszottak, s ezek nem voltak tekintettel sem életkorra, sem pedig tudományos rangra. Ez kétségtelenül nagy pozitívum. Ezek a hangok — ha sokszor némi türelmetlenség is kicsengett belőlük és a mondanivaló egy-egy részlete a bírálónál nagyobb anyagismerettel és nagyobb tapasztaltsággal rendelkező idősebb tudósaink részéről kiigazításra is szorult, — az egészséges, építő kritika hangjai voltak. Ezért azt a folyamatot, amelyet elindítottak, csak a gyógyulás folyamatának foghatjuk fel.

Eme egészséges folyamat tanui voltunk néhány héttel ezelőtt az Akadémián azon a nyelvtani vitán, amelyet *Pais* akadémikus az imént — véleményem szerint túlozva — sikertelennek minősített és amelynek nem kielégítő voltához egyebek közt az én referátumom kidolgozatlansága, több hiányossága is nagyban hozzájárult, amelyen azonban mégis különböző nézetek álltak egymással szemben, különböző vélemények küzdöttek. Az egyetemi tanszékeken a közel-múltban lezajlott programviták szintén egy-egy lépést jelentettek a vélemények harcának, a szabad viták légkörének kialakításához nyelvtudományi

életünkben. És az egészséges fejlődésre vezető folyamat erősödésének a tanúi voltunk a mai ülésen is, ahol az előadók és a felszólalók — különösen *Tompa* és *Papp* kandidátusok — nézetekkel szálltak vitába, bírálták egymást.

Pais akadémikus igen tartalmas beszámolója itt nagy tapsot kapott. Ebből úgy vélhetem, hogy népszerűtlen dolog olyan irányban felszólalni, amely nem vág egészen *Pais* akadémikus beszámolójának a vonalába. Mégis meg kell ezt tennem, bár tudom, hogy mint az idősebb nemzedékhez tartozó minden tudósnak, *Pais* akadémikusnak is megvan az az előnye, hogy fejtegetéseinek és érveinek súlyát mindig megtoldja az a nagy tekintély is, amely évtizedeken át végzett tudományos munkájának mennyiségén és tartalmi súlyán alapszik. *Pais* professzor esetében a fejtegetések súlyát és tekintélyét megtoldja még az a szeretet és tisztelet is, amellyel őt tanítványai — közöttük én is — osztatlanul körülveszik, ismerve mindazokat a tiszteletreméltó emberi tulajdonságait, amelyek mind oktató-nevelő munkájában, mind az egyes tanítványaival való törődésében, mind pedig a nyelvtudomány ügye iránti közismert odaadásában mutatkoznak meg. De éppen ez a tanítványi tisztelet és odaadás, amellyel én is ragaszkodom *Pais* akadémikushoz, volt professzoromhoz, — valamint az a szeretet a nyelvtudomány ügye iránt, amelyet éppen *Pais* professzor oltott belém már egyetemi hallgató koromban — arra kötelez, hogy szóvátegyem, amit beszámolójában nem tartok helyesnek, vagy amit másként látok. S ezt szóvá kell tennem azoknak az ismételt óvásoknak ellenére is, amelyeket *Pais* professzor a bírálók címére küldött.

Én mindenekelőtt a kritika helyes, sztálini értelmezésének szeretnék propagandát csinálni nyelvészeti életünkben. A kritika — és ezt kell valahogyan egyre hatékonyabban tudatosítanunk — nem személyeskedés, nem sérelem, amit vissza kell utasítani, ami a tekintély rovására megy, hanem egészen más valami. A kritika a tudományok fejlődésének motorja, s bizony, egyes tudósok tekintélye növekedésének és megszilárdulásának forrása is lehet adott esetben. Sztálin elvtárs azt mondja, hogy a kritika már akkor is helyes és hasznos, ha csak öt százalékban igaz és jogos. Ha ezt elfogadjuk, akkor el kell ítélnünk a kritikának azt a felfogását, amely a kritikát bizonyos előzetes feltételekhez akarja kötni, ahogyan ezt *Pais* professzor teszi, amikor azt mondja, hogy nem mindenféle kritikát igényel, hanem csak az olyat, amelynek szerzője maga is aktíve működő nyelvész. Ez nem a kritika bátorítását jelenti, hanem a kritika elvágásának egy sajátos módszerét.

Ti ztelt Akadémia!

Magához a referátum egészéhez és nyelvtudományunk időszerű kérdéseire a következőket szeretném megjegyezni.

Pais akadémikus referátuma bizonyos kielégítetlenség érzését hagyta bennem. Nem látom ugyanis, hogy *Pais* akadémikus és barátai, akik vele együtt aggódnak a nyelvtudományunkban mutatkozó »bomlás« tünete miatt, miben látják a magyar nyelvtudomány időszerű kérdéseit. A referátum azt a benyomást keltette bennem, hogy *Pais* akadémikus főleg azokat a kérdéseket tárgyalta, amelyek vele valamilyen közvetlen személyi kapcsolatban vannak, amelyek tehát inkább *Pais* akadémikus egyéni, mintsem nyelvtudományunk időszerű kérdései.

Engedjék meg, hogy elmondjam, miben látom én ma nyelvtudományunk időszerű kérdéseit. A kérdéssel hivatali beosztásomnál fogva is, most már lassan egy éve, elég sokat foglalkoztam, mert egyetemi nyelvészeti oktatásunk színvonala szükségszerűen elválaszthatatlanul összefügg nyelvtudományunk

állapotával. Szeretném előrebocsátani, hogy a kérdéssel, mint igen fontos feladattal foglalkoztam magam is és foglalkoztak többen munkatársaim közül. Az egyetemi nyelvészeti oktatás megjavítását mi azért tartjuk fontos feladatnak, mert ez az anyanyelvi oktatás színvonala emelésének döntő eszköze, és mint ilyen, fő feltétele kulturális forradalmunk egyik alapvető feladata eredményes megoldásának.

Egyetemi nyelvészeti oktatásunk fejlődése, színvonalának emelkedése nyelvtudományunk fejlődésének, színvonala emelkedésének függvénye. Egy-egy szaktudomány színvonalát az illető tudomány elvi kérdéseinek tisztázottsága, a módszerek kidolgozottsága és az élettel, a gyakorlattal való kapcsolata jelenti. Ezek a tényezők határozzák meg a nyelvtudomány színvonalát is.

Ezeket tartva szem előtt, nyelvtudományunk időszerű kérdéseit a következő öt kérdésben látom :

1. *A sztálini tanításhoz való viszony*

Sok szó esett itt ma arról, hogy nyelvtudományunkat — meg kell jegyeznem, hogy nagy hagyományai ellenére — az elvi kérdésektől való bizonyos tartózkodás jellemzi. Ezen a téren Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei sem idéztek elő látható, még kevésbé döntő változást.

Nyelvéseink Sztálin elvtárs cikkeinek jelentőségét köztudomásúan arra korlátozták, hogy a marrista új tant antimarxista, vulgarizáló tanításként leplezték le, és így nem vontak le semmi következtetést abból, hogy Sztálin elvtárs a nyelvtudomány számos elvi kérdését tisztázta és abból sem, ahogyan Sztálin elvtárs ezeket a kérdéseket megoldotta.

Ilyen értékelés mellett Sztálin elvtársnak a nyelv fogalmáról, a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról, a nyelv hatalmas társadalmi szerepéről szóló tanítása nem vezethetett nyelvtudományunk megújulására, az idealista, burzsoá befolyások leplezésére és felszámolására, az általános nyelvészeti kérdések iránti érdeklődés felkeltésére és fokozására és e kérdéseknek a marxizmus-leninizmus alapján való tanulmányozásának kifejlesztésére, a nyelvtudományi munkának szocialista építésünkkel, kulturális forradalmunkkal való összekapcsolására.

Ennek következtében ma, három évvel Sztálin elvtárs zseniális nyelvtudományi művének megjelenése után, még mindig nem tudunk felmutatni olyan nyelvtudományi munkákat, amelyeket Sztálin elvtárs tanítása hatna át, vagy amelyekben Sztálin elvtárs nyelvészeti tanításának egy-egy tételét a magyar nyelvtudomány egy-egy konkrét kérdésére alkalmaztuk volna. Annál szembetűnőbb hiányosság ez, mert ez alatt az idő alatt — a marrizmus lidércnyomásának eloszlása után — fellendült nyelvtudományi munkásságunk, amiről a Tudományos Akadémia több nyelvészeti kiadványa — köztük egy-két Kossuth-díjjal kitüntetett mű is — és nyelvtudományi folyóirat-irodalmunk tanuskodik.

Mindezek alapján úgy látom, hogy nyelvtudományunk nem él azokkal a lehetőségekkel, melyeket Sztálin elvtárs tanítása adott, hogy nyelvtudományunk e felbecsülhetetlen segítség ellenére sem fejlődik egészségesen. Ezért tartom a sztálini tanításhoz való viszonyunk kérdését nyelvtudományunk legidőszerűbb kérdésének és az e tekintetben mutatkozó lemaradásunk felszámolását nyelvtudományunk legfontosabb feladatának. Ebből a szempontból

igen hasznos lett volna, ha Pais akadémikus itt beszámolt volna Akadémiánk I. osztályának tavaly, a sztálini ülésszak vitája nyomán hozott ama határozatának a végrehajtásáról, amelyben az osztályvezetőség nyelvtudományi munkásságunknak az év végéig való megvizsgálását és különösen a sztálini nyelvtudományi cikkek megjelenése óta végzett munka értékelését ígerte. Erről a határozatról az I. osztály »Nyilatkozat Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei megjelenésének második évfordulója alkalmából« című, az Akadémiai Értesítőben (LIX, 231) közzétett közleményében tudósított, a határozat végrehajtásáról és ennek eredményeiről azonban mindezideig még nem számolt be.

2. A polgári nyelvtudományhoz való viszony

Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei jelentőségének e korlátozott értelmezése következtében nálunk természetesen tovább élnek az idealista, burzsoá nyelvtudomány maradványai. Ezek ellen a harc nálunk általában nem folyik, mert több tekintélyes nyelvészünk — nem látva a hiányosságokat — nem látja szükségét annak, hogy feltárjuk nyelvtudományunk elméleti lemaradását és leplezzük ezeket az idealista nézeteket. Előfordul az is, hogy tiltakozással fogadják, ha egyáltalán felvetődik a kérdés: vannak-e nyelvtudományunkban idealista csökevények.

a) *Az úgynevezett »modern« nyugati nyelvészeti irányzatok behatolása.* Igaz, hogy a magyar nyelvtudományban az imperialista országokban kialakult divatos, »modern« nyelvészeti irányzatok, mint pl. a freudista nyelvelmélet, a funkcionális, a strukturalizmus, az amerikai szemantika a maguk idejében nem terjedtek el, de hatottak, akadt egy-egy követőjük. Még a szemantikának is volt képviselője Karácsony Sándor személyében, aki többek között egy magyar nyelvtant is írt, amelynek éppen a középiskolai tanárok rétegére gyakorolt hatását nem szabad lebecsülnünk.

Annál figyelemreméltóbb tehát az a fokozódó érdeklődés és elismerés, amellyel egyes nyelvészeink újabban Saussure tanítása felé fordulnak.

Közismert a magyar nyelvtudománynak Saussure tanításával, továbbá az ebből sarjadt funkcionálisizmussal és strukturalizmussal, valamint ezen irányzatoknak a nemzetközi irodalomban is elismert magyar művelőjével, Laziczius Gyulával szemben a harmincas évek közepén, Gombocz Zoltán halála után, kialakult nagyjából egységes, elutasító álláspontja. Ma azonban, amikor a szovjet nyelvtudomány — miután Sztálin elvtárs kezébe adta a marxista nyelvtudomány alapelveit — már nagyjából kidolgozta Saussure tanításának kritikáját, azt látjuk, hogy Saussure új életre kel egyes tekintélyes nyelvészeink újabb egyetemi előadásaiban, jegyzeteiben, egyetemi programjaiban és egyéb megnyilvánulásaiban. Már egy jó félévvel ezelőtt, az egyetemi nyelvészeti oktatás helyzetéről nyelvész professzoraink részvételével tartott egyik vitán, szó esett arról, hogy Pais akadémikus az 1951/52. tanévben megtartott »Bevezetés a magyar nyelvtudományba« c. egyetemi tanári előadásában (— amelynek nyilvánosságra került jegyzetvázlatát Bárczi akadémikus eredeti előadása alapján készítette el —) Saussure-nek nem egy alapvetően téves, idealista tétele helyet kapott (a nyelvtudomány anyagának a lingvisztikai jelenségek összességeként való meghatározása; a nyelv mibenlétének taglalásakor a nyelv jelrendszerszerűségének kiemelése a nyelvnek a társadalomban betöltött szerepe ellenében, amelynek alapja a nyelv és a gondolkodás egysége;

a nyelvnek a társadalom termékeként való felfogása stb.). Valamivel később Bárczi akadémikusnak a »Bevezetés a nyelvtudományba« c. egyetemi előadás-hoz készült programjának vitája során mutattunk rá néhány olyan saussurei tételre, amelynek idealista volta nyilvánvaló (a nyelvtudomány anyagának Pais aladémikus jegyzetvázlatával kapcsolatban említett felfogása; a langue-parole megkülönböztetés és a nyelvészetnek ebből származóan »langue-nyelvészetre« és »parole-nyelvészetre« való felosztása; a nyelv jelrendszer voltának hangsúlyozása stb.). És a mai ülésen Tompa József előadásának megvitatása során láthattuk, hogy Papp István felszólalásában nemcsak Saussure tanítása talált méltatásra, hanem Karl Bühler-nek, a szubjektív idealizmus e szélsőséges bécsi képviselőjének nézetei is nagy elismerésre találtak.

Ezek a jelenségek arra mutatnak, hogy — ha a maguk idejében az említett irányzatok nem is hatottak nyelvtudományunkra — ma kezdenek hatni ezek a burzsoá irányzatok, és ha nem figyelünk fel erre idejében, az egyetemi nyelvészeti oktatás révén könnyen elterjedhetnek a magyar nyelvészeti közvéleményben.

b) *A magyar polgári nyelvtudományi hagyatékhoz való viszony.* A Pravda-vita értékelése során Sztálin elvtárs azért is elítéli Marrrt és tanítványait, mert pöffeszkedő magatartásukkal azt a látszatot igyekeztek kelteni, »hogy N. J. Marrig semmiféle nyelvtudomány sem létezett és hogy a nyelvtudomány N. J. Marr »új tanának« megjelenésével kezdődött«. Ezzel kapcsolatban Sztálin elvtárs az előző tudós-nemzedékek erőfeszítéseinek és eredményeinek megbecsülésére tanít. Sztálin elvtársnak ezeket a szavait nyelvészeink — úgy látszik — félreértették: úgy vélik, hogy mindaz, amit az előző nyelvésznemzedékek ránk hagytak, jó és átveendő. Így a magyar polgári nyelvtudományi hagyaték kritikai megrostálását nem tartják sem időszzerűnek, sem szükségesnek. Szem elől tévesztik, hogy az a nagy feladat, amit Sztálin elvtárs röviden úgy nevezett, hogy »a marxizmus meghonosítása a nyelvtudományban«, nem valósítható meg másképp, mint a polgári nyelvtudományt átható idealista felfogás elleni harc útján.

Aligha vitatható, hogy nyelvtudományunkat ma is a pozitívizmus jellemzi. Ezt mutatja a nyelvtudomány tárgyának bizonyos szűk felfogása, a nyelvészeti kiadványok érdeklődési köre, folyóirataink tartalma.

A jelek szerint azonban tekintélyes nyelvészeink ebben semmi hibát nem látnak. A nyelvészeti pozitívizmus kritikáját azért nem érzik szükségesnek, mert a pozitívizmusnak nyelvtudományunkban játszott szerepét nem értékelik történeti alapon.

A pozitívista nyelvtudomány nem egyéb, mint a filozófiai pozitívizmus bevitele a nyelvészetbe. Tudjuk, hogy a filozófiai pozitívizmus a maga idejében is reakciós volt, mert akkor lépett a színre, amikor Marx és Engels már kidolgozták a dialektikus materializmust, mert azzal az állításával, hogy felül-emelkedik mind a materializmuson, mind az idealizmuson —, annak hangsúlyozásával, hogy nem »elvont okoskodásokra«, hanem kizárólag »pozitív« tényekre támaszkodik, tulajdonképpen az idealizmust erősítette, a jelenségeknek az idealizmus szellemében való tárgyalását szorgalmazta, vagyis a materializmus tudományos filozófiája ellen lépett fel.

Ennek ellenére a pozitívizmusnak volt jó oldala is nyelvtudományunk életében. Gyümölcsöző volt pl. a századforduló táján, amikor a nyelvi (főleg nyelvtörténeti és nyelvjárási) tények hatalmas tömegének összegyűjtésére és alaki rendszerezésére ösztönzött. Vagy pl. a Horthy-korszakban abban mutat-

kozott nyelvészeink pozitívista iskolázottságának jó oldala, hogy meggátolta a nyugati, szélsőségesen idealista irányzatok és az itthon kiteimelt, a magyar imperializmust szolgáló áltudományos turánizmus elterjedését nyelvészeink körében. Nagy és pozitív szerepe volt nyelvészeink pozitívista beállítottságának — még a felszabadulás után is — abban, hogy megakadályozta a tényeket semmibevevő marrista »új tan« elterjedését nyelvtudományunkban. (Itt meg kell jegyezni azonban, hogy éppen ezért a marrizmus leleplezése elmélyítette nyelvészeinkben a régi pozitívista nyelvészethez való ragaszkodást.) Ezzel nyelvészeink igazolva is láthatnák a pozitívista nyelvtudományt.

Látni kell azonban a pozitívizmus negatív, reakciós szerepét is nyelvtudományunk történetében. Ismeretes, hogy a pozitívista tudomány két fő vonása sokat hangoztatott filozófia-, illetve elméletellenessége (amellyel tulajdonképpen idealista mivoltát leplezi), továbbá a tudomány szerepének korlátozott felfogása, miszerint is a tudomány feladata a tények leírása és legfeljebb a tények, az adatok közt levő hézagok kitöltése — a tények megmagyarázása helyett (Pais akadémikus ezt jegyzetvázlatában úgy mondja, hogy a nyelvtudomány »megállapítható vagy megfigyelhető valóságokon alapozik, csak az adatok hézagait tölti ki«). Mindkettő egyformán jellemzi nyelvtudományunk története egészének pozitívista szakaszát. E két vonásánál fogva vált a pozitívizmus a nyelvtudomány fejlődésének korlátjává azáltal, hogy távoltartotta nyelvészeinket az elméleti kérdésektől, a filozófiától, az összegyűjtött hatalmas anyag tudományos feldolgozásától, az összegyűjtött adathalmaz nagyjából el is végzett alaki rendszerezéséből adódó tanulságok tudományos általánosításától: a nyelv objektiv törvényszerűségeinek kutatásától és feltárásától. A pozitívista nyelvtudomány visszahúzó, reakciós jellege különös élességgel nyilvánul meg ma abban a tényben, hogy egyes nyelvészeink nem képesek többet látni Sztálin elvtárs nyelvészeti tanításában, mint csupán a marrizmus szétzúzását.

Az elmondottak szerint tehát a burzsoá idealizmus mindkét megjelenési formájában nyelvtudományunkban nem valamiféle csökevényként él tovább. A »modern« nyugati irányzatok behatolása az említett jelek szerint most intenzívebb, mint bármikor ezelőtt. A pozitívizmus pedig, mondhatnám, virága teljében pompázik. Mindkettő ellen fel kell lépni. A kettő közt azonban az utóbbi jelenti a nagyobb veszélyt. Az előbbi ugyanis széles körben nincs elterjedve, továbbá a szovjet nyelvtudomány már leleplezte ezeket az irányzatokat és állandó harcot folytat ellenük — a pozitívizmus viszont nyelvtudományunk története utolsó félszázadának szinte egyeduralgó irányzata volt, nyelvésznezmedékek nevelkedtek benne, ellenséges ideológiai tartalmát nyelvészeink még nem ismerték fel, történeti szerepének csak pozitív vonatkozásait látják, sőt — nem látva a döntő különbséget a tudomány céljának pozitívista és marxista felfogása, »az adatok tiszteletének« pozitívista és marxista értelmezése közt —, hajlamosak a pozitívista nyelvészetet a materialista nyelvtudománnyal azonosítani (annál fogva, hogy a materialista nyelvtudomány alapvető követelménye a konkrét nyelvi anyag vizsgálata). Így a pozitívizmus ma legfőbb akadálya annak, hogy nyelvtudományunk a marxizmus felé forduljon és — értékesítve előző nyelvtudományunk eredményeit — marxista nyelvtudománnyá fejlődjön.

Ezért a polgári nyelvtudomány elleni harc, különösen pozitívista nyelvtudományi örökségünk kritikai értékelése, ma nyelvtudományunk egyik legidősebb kérdése.

3. A szovjet tudomány eredményeinek felhasználása

Ez a kérdés szorosan kapcsolódik az előző kettőhöz. A három közül egyik sem képzelhető el a másik kettő nélkül. Sztálin elvtárs tanítását nem tudjuk munkánkban eredményesen alkalmazni a polgári nyelvtudomány elleni harc és a szovjet nyelvtudomány eredményeinek felhasználása nélkül. Ugyanez áll a polgári nyelvtudomány elleni harcra, amelyhez a legfontosabb útmutatásokat Sztálin elvtárs adta meg, és amelyek alkalmazásában jó példának a szovjet nyelvészek munkája. Végül, a szovjet nyelvtudomány eredményeinek jelentőségét felfogni sem tudjuk Sztálin elvtárs tanításának megértése nélkül és nem tudjuk ezeket az eredményeket kellően felhasználni, ha nem küzdünk egyidejűleg a polgári nyelvtudomány ellenséges ideológiai maradványai ellen. Csak e három feladat sikeres összekapcsolásával fogjuk tudni tisztázni nyelvtudományunk elvi kérdéseit és kidolgozni módszereit.

Ezért a szovjet nyelvtudomány eredményeinek felhasználása nyelvtudományunk egyik legidősebb feladata.

A kérdés egyik mellékes, de nem elhanyagolható részével foglalkozott beszámolójában Pais akadémikus is: megemlítette, hogy ezen a téren nem kielégítő mértékű az ismertető munka. Nem beszélt azonban arról, hogy a szovjet nyelvtudomány eredményeinek felhasználása minálunk még az ismertető munkának e nem kielégítő mértéke mögött is nagyon elmarad: aligha tudna itt valaki hamarjában olyan magyar nyelvészeti művet, vagy akár csak kisebb tanulmányt is megemlíteni, amely akár témaválasztását, akár módszerét tekintve, a szovjet nyelvészeti irodalomra támaszkodnék. A helyzet tehát az, hogy az ismertető munka nem hat termékenyítően nyelvtudományunkra, hogy a MTA Nyelvtudományi Intézete Közleményeinek, amely az ismertető munkát szinte egymaga végzi, még azok közt sincs kellő visszhangja, akikhez eljut. Ennek okát természetesen hiába keressük az ismertető munka mértékében. Ennek okát csak úgy találjuk meg, ha a kérdést a sztálini tanításhoz és a polgári nyelvtudományhoz való viszonyunk kérdésével együtt vizsgáljuk: mivel nem értettük meg a sztálini tanítás igazi jelentőségét és nem látjuk a polgári nyelvtudomány idealizmusát, nem értjük meg az újabb szovjet nyelvtudományi munkák jelentőségét, a szovjet nyelvtudomány eredményei felhasználásának a jelentőségét sem. Alátámasztja ezt a megállapítást az a meglepő jelenség is, amelyre a második kérdés tárgyalása során felhívtam a figyelmet. Érdeemes elgondolkozni azon, miért hathat egyes nyelvészekre könnyebben Saussure' (vagy még Blühler is), mint a szovjet nyelvtudomány, ma, amikor egyre nyilvánvalóbbá válik a nyelvvel kapcsolatos egyes elavult tételek csődje és egyes elméleti kérdések tisztázásának szükségessége. Ez a kérdés lényege.

Ezt látva az ismertetés nem kielégítő mértékét sem foghatjuk fel másként, mint a kérdés lényegének közvetett megjelenési formáját: mint a szovjet tudomány jelentőségét önkénytelenül is leszűkítő felfogás egyik mellékes tünetét. A szovjet nyelvtudomány eredményeinek ismertetése persze nemcsak a Nyelvtudományi Intézet feladata. Feladata ez minden nyelvészeti folyóiratunknak és a Magyar Tudományos Akadémiának is. Sajnos, amióta a Nyelvőr nem jelenik meg, már egy folyóiratunk sincs, amely rendszeresen közölne szovjet nyelvészeti cikkeket. Az Akadémia nyelvészeti kiadványai közt pedig még egyetlen szovjet tanulmány-gyűjtemény sem jelent meg, pedig több kötetre összegyűlt értékes anyagról van már tudásunk. Ezek mind olyan

hiányosságok, amelyek megszüntetése — mint eddig is — csak rajtunk áll. Meg kell azonban jegyezni, hogy tudós számára a legjobb az, ha forrásait eredetiben tanulmányozhatja és nem szorul fordításokra. Ezért nagyobb súlyt kellene helyezni arra, hogy nyelvész kádereink megfelelő eredménnyel tanulják az orosz nyelvet.

Szeretnék még röviden kitérni egy fontos körülményre, amely most elkerülte Pais akadémikus figyelmét, bár más alkalommal maga is többször felvetette: nem kielégítő nyelvtudományi intézményeinknek ellátása szovjet nyelvészeti kiadványokkal. Nyelvtudományi intézményeink rendszeresen csak a központi szovjet folyóiratokat kapják. Sokkal nehezebben jutnak el hozzánk a központi kiadású szovjet nyelvészeti könyvek. Az egyes szövetséges köztársaságokban megjelenő nyelvészeti irodalomról pedig csak a központi folyóiratokban közölt recenziókból értesülünk. Így éppen azok a munkák, amelyek a legtöbb segítséget nyújtanak a magyar nyelvészek munkájához: a rokonépek nyelvészeti kiadványai egyáltalán nem jutnak el hozzánk. Erre feltétlenül fel kell hívni a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a figyelmét.

4. Az étellel, a gyakorlattal való kapcsolat

A nyelvtudománynak az étellel, a gyakorlattal való kapcsolatát az iskolai nyelvi oktatással, az élő irodalommal, illetve a nyelvműveléssel való kapcsolata jelenti. Ezek azok a területek, amelyeken nyelvtudományunk segíthet a szocialista kulturális forradalmunkat.

Az iskolai nyelvi oktatást nyelvtudományunk közvetve szolgálja a tanárképzés megfelelő színvonalának biztosításával. Egy jó félévvel ezelőtt, a Nyelvtudományi Társaság Szegeden tartott kongresszusán, részletesen elemeztem, hogyan oldja meg nyelvtudományunk ezt a feladatát. Erre tehát most nem térek ki. De közvetlenül is szolgálhatja a nyelvtudomány az iskolai nyelvi oktatást, ha tisztázza a nyelvtan elvi kérdéseit, ha segítséget nyújt a tananyag kialakításában és a tankönyvek összeállításában és végül, ha résztvesz az oktatás módszertani kérdéseinek kidolgozásában. Nyelvtudományunk ma még elég távol áll ezektől a követelményektől. Tekintélyesebb nyelvészeink a nyelvtan művelését nem tartják tudományos feladatnak és a nyelvtan elméletével sem foglalkoznak rendszeresen. Ennek következménye az, hogy nincs tudományos nyelvtanunk, amely az iskolai tankönyvek alapjául szolgálhatna, sőt a nyelvtan tárgya és felosztása kérdésében sem alakult ki egységes felfogás, nyelvtani terminológiánk sem egységes. Simonyi halála óta a nyelvtanírás a középkáderek feladata és munkaterülete lett. A vezető nyelvészek közt uralkodó, a nyelvtant lebecsülő felfogásnak a légkörében azonban a középkáderek sem tudományos feladatként és rendszeresen foglalkoznak a nyelvtannal, hanem az iskolától jövő egy-egy konkrét kéréssel vagy új tankönyvigénnyel kapcsolatban. Öröndötes e téren az a változás, amelyet a Pais akadémikustól itt bejelentett, tervbevetett leíró nyelvtan elkészítése ígér.

A nyelvtudomány fejlődésére és művelésére igen termékenyen hat az irodalommal és az irodalomtudománnyal való kapcsolat. A két tudományág érintkezési területe az irodalmi művek nyelvhasználatát tudományosan elemző és a nyelv tudatos használatára tanító stilisztika, amelynek igen fontos szerep jut mind az anyanyelvi oktatásban, mind a széles tömegek nyelvi kultúrája színvonalának emelésében. Nyelvtudományunknak a gyakorlattól való elsza-

kadásának és egyben az irodalomtudománnyal való nem kielégítő kapcsolatának egyik tünete a stilisztika elhanyagolása. A stilisztika művelé-ével vezető nyelvészeink, sem közép-kádereinek nem foglalkoznak, nyelvészeti intézeteink munkatervében még ma sem szerepel ilyen tárgyú feladat. Igéretes kezdeményezésnek látszik azonban az e téren mutatkozó lemaradás megzüntetése felé az a kapcsolat, amelyet a MTA Nyelvtudományi Intézetének egyes munkatársai írói körök felé kezdenek kiépíteni.

Nyelvtudományunknak az étellel, a gyakorlattal való kapcsolata terén még alig tettük meg az első lépéseket. Mind az osztálytitkár, mind Pais akadémikus beszámolójának egy-egy részlete arról tanuskodik azonban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya látja a gyakorlattal való kapcsolatot je-entőségét és már konkrét intézkedéseket is tervez és tesz ennek a kapcsolatnak a kifejlesztésére.

5. A bírálat és önbírálat meghonosítása, mint kádereink fejlődésének feltétele

Pais professzor referátumának egésze akaratlanul is felvetette a magyar nyelvtudomány egyik legidősebb kérdését, véleményem szerint nyelvtudományunk fejlődésének és felvirágzásának alapvető kérdését: a kritikához való viszonyt. Nem kell bizonygatnom, hogy a referátum igen szemléltető módon mutatta meg, hogy a kritikához való viszony, — az, hogy miképen fogadjuk, miképen bátorítjuk és fejlesztjük a kritikát, éppen nem erős oldala nyelvtudományunknak. Úgy látom a kritikához való nem megfelelő viszony akadályozta éppen Pais akadémikust abban, hogy referátumában a magyar nyelvtudomány időszerű kérdéseit tárgyalja.

Azt hiszem, az e téren mutatkozó helyzetet nem kell részletesen elemez-nem. Aki nyelvtudományi életünket ismeri, tudja, hogy a bírálat és főleg az önbírálat még nem nyert benne polgárjogot, hogy nyelvtudományi életünket még mindig nagyfokú ideológiai liberalizmus jellemzi. A bírálatot általában veszélyes és bántó valaminek tartják és ennek megfelelően fogadják, illető-leg gyakran alkalmazzák is. Pais akadémikus referátuma után, valamint a sztálini tanításhoz, a polgári tudományhoz és a szovjet nyelvtudományhoz való viszonyunk elemzése után — azt hiszem — azt sem kell részletesen elemeznem, miért tűrhetetlen a bírálatnak ez az értelmezése és az önbírálatnak szinte teljes hiánya nyelvtudományunkban mai viszonyaink közt, amikor nagyszámú új nyelvész kádert kell kiképeznünk az előttünk álló nagy kultu-rális és tudományos feladatok elvégzésére, amikor meglévő kádereinket fel kell készítenünk az első három kérdésnél tárgyalt hiányosságok fokozatos megszüntetésére, nyelvtudományunk felvirágoztatására. A káderhelyzet, a létszámot tekintve, — megítélésem szerint — a magyar nyelvtudomány terü-letén pillanatnyilag nem nyugtalanító. Közép-kádereink van elég, az utánpótlást az egyetemi asszisztencia és az aspirantúra biztosítja. Nem ilyen megnyugtató azonban a helyzet a káderek fejlődését illetőleg. Nyelvtudományunk ideológiai elmaradottsága és főleg — ami ezzel összefügg — nyelvészeinknek a kritiká-hoz való nem megfelelő viszonya, a káderek fejlődésének legfőbb akadály-a. A káderek fejlődése, az aspiránsok képzésének sikere és tudományos életünk egészséges — ideológiai liberalizmustól és személyeskedéstől mentes — lég-körének kialakítása érdekében tehát feltétlenül át kell szakítanunk a fejlő-désnek ezt a gátját és meg kell honosítanunk nyelvtudományunkban is a bírá-latot és önbírálatot.

Tekintettel a fennálló helyzetre és az előttünk álló feladatokra, a bírálat és önbírálat kérdése a magyar nyelvtudomány legidősebb kérdései közé tartozik.

Tisztelt Akadémia!

Ezekben látom nyelvtudományunk idősebb kérdéseit. Egész nyelvtudományi munkásságunkra, minden egyes nyelvészeti művünkre rányomja bélyegét az, ahogyan ezeknek a kérdéseknek a terén állunk. Nyelvtudományunk fejlődése, egész jövője attól függ, hogyan tudjuk ezeket a kérdéseket megoldani, a körülöttük lévő hiányosságainkat leküzdeni. Éppen ezért tartom tehát ezeket a kérdéseket nyelvtudományunk legidősebb kérdéseinek.

Befejezésül arra kérem Pais professzort, hogy azoknak a felszólalásaiban, akik — mint én is — nyelvtudományi életünkben helyel-közzel találunk némi bíráltni valót, ne valamiféle kellemetlenkedést, mint ő mondotta »adminisztratív orvoslatozást« lásson, — hanem tekintse ezeket olyan emberek megnyilatkozásainak, akik nemcsak ismerik a magyar nyelvtudományt, hanem szeretik is, akik tisztelik nagy múltját, őszintén megbecsülik munkáit és áldozatokat is hajlandók hozni jövőjéért, akik szeretnék mestereikhez méltóan szívükön viselni a magyar nyelvtudomány sorsát is.

ELEKFI LÁSZLÓ :

Eredetileg nem volt szándékomban az amúgy is hosszúra nyúlt vitához hozzászólni. Mégis legalább írásban kifejezésre kívánom juttatni észrevételeimet egy részletkérdéssel kapcsolatban, melynek igen mélyreható elvi vonatkozásai lehetnek.

A szótövek tárgyalásának és elnevezésének kérdéséről van szó. Bárczi Géza élesen kifejezésre juttatta azt a felfogást, mely helytelennek tartja a szótöveknek a nyelv jelenlegi rendszerében való szerepük szerinti osztályozását. Veszélyesnek tartja, hogy ugyanazt a műszót más értelemben használjuk a leíró és más értelemben a történeti szempontú tárgyalásmód alkalmával.

A kérdés két jellemző ágát kiragadva szeretném véleményemet röviden kifejteni. Először a hangzónyújtó, ill. hangzórövidítő tövekről és ezek elnevezéséről, majd a többalakú tövekről szólok.

I. A műszavaknak kétféle értelemben való használata valóban veszélyt jelenthet, ha egyidőben tanítjuk őket és kellően el nem határoljuk jelentésük használatát. E veszély elhárításának érdekében szeretnék először is egy és más javaslatot tenni.

Példának említem a *fa*: *fát* névszótó-típust, melyet a leíró iskolai nyelvtanok régebben (pl. Nagy J. Béla: Magyar nyelvtan... a gimnázium és a leánygimnázium III. és IV. osztályának. 1939. 44; Alszeghy—Sík—Techert: Magyar nyelvtan a gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára. 1939. 21) hangnyújtó tőnek neveztek, a Bárczi képviselte felfogás pedig a hangzórövidítő tövek közé sorol.

Az egymásnak ellenmondó két elnevezés két különböző szemléletből ered. Az egyik szemlélet a névszótó mai viselkedését nézi úgy, hogy az alanyalakot tekinti a váltakozás kiindulópontjának. A másik szemlélet a szótó történeti fejlődését nézi úgy, hogy az alanyalakot tekinti a fejlődés irányának, ill. eredményének. Nem helyes tehát, ha a két különböző szemléletből eredő elnevezést hasonló módon alkotjuk meg. Ha jól megnézzük a *hang(zó)nyújtó*,

hang(zó) rövidítő melléknévek jelentését, azt találjuk, hogy ezek folyamatos — vagy ha úgy tetszik: jelenidejű — melléknévi igenevek. Ha ezekkel olyan tőtípusokat jelölünk, melyek a ragozásban — a ragozatlan alakot kiindulásul véve — ma is megnyújtják, ill. megrövidítik tőhangzójukat, akkor helyesen járunk el és nem adunk okot félreértésre. A *fa: fát, sárga: sárgán* névszók töve hangzónyújtó, mert ez a nyújtás e szavak alakjainak mai életében állandóan, rendszeresen megvan, érvényesül. Az *egér: egeret, kevés: kevesen* névszók töve hangzórövidítő, mert e szavak tőhangzója bizonyos ragos alakokban állandóan, rendszeresen megrövidül a ragtalan alakhoz képest.

A *fa: fát* típus kialakulása azonban úgy történt, hogy ragtalan alakban a tőhangzó megrövidült. Ez a rövidülés már régen lezajlott, nem most érvényesülő, hanem a nyelv jelenkorában már befejezett folyamat. Nem lenne helyes tehát ugyanezt a tőtípust »történetileg hangzórövidítő«-nek nevezni és így a leíró szempontú elnevezéssel ellentmondó és az ellenmondás miatt zavarra okot adó elnevezést használni. Jobb lenne ezt *ragozatlan alakjában megrövidült tő*-nek nevezni. A befejezett — vagy akár: multidejű — melléknévi igenév utal arra, hogy itt egy már végbement nyelvtörténeti folyamatról van szó, melynek eredménye a mai nyelvünkben rövid ragozatlan alak (névszók esetében ez mindig az alany-alak), Ugyanígy az *egér: egeret* típust *ragozatlan alakjában megnyúlt tő*-nek nevezhetnénk s ezzel elvonnánk az élet a leíró és a történeti szempontú elnevezés közti látszólagos ellenmondásnak.

Igaz, hogy az ajánlott elnevezés hosszabb, mint a másik. De vajjon, helyes-e leíró nyelvtenban előnyt adni a történeti szempontoknak ott ahol erre nincs nélkülözhetetlenül szükség? Különféle érvek szólnak a történeti szempontok túlzott érvényesítése ellen (melyet részben Benkő L. — Kálmán B. Magyar nyelvten-a is követ).

1. érv: a szótó és a morféma viszonya a mai átlagos beszélők tudatában.

A tudatban nem élnek önállóan sem tövek, sem ragok, jelek, képzők, hanem *s z a v a k* élnek ragozott és ragozatlan alakokban. E rendszerszerű egymásmellettség szempontjából pedig a *fa: fát* különbségben sem hangzórövidítés, sem hangzónyújtás nincs, hanem — a szintaktikus szerepű *t* elemen kívül — csak két hang, az *a* és *á* különbsége, szembenállása. A *beszél: beszélék* különbségben még ennyi sincs, hanem az 1. személyűséget az alapalakhoz járuló *-ek* végződés együtt képviseli.

2. érv: az alany-alaknak, ill. az ige jelentő mód jelenidejű egyes 3. személyének kiinduló, központi szerepe a nyelvtudatban.

A fogalmi gondolkodásnak alapkategóriái közé tartozik egyfelől a tárgy és a tulajdonságfogalom, másfelől a cselekvés-, ill. történésfogalom. A tárgyfogalmakat mindig a főnév alany-alakjával szoktuk megnevezni, a tulajdonságot — ha tárgyfogalomhoz kapcsolva használjuk — a melléknév alany-alakjával fejezzük ki. A szótár a főneveket és a melléknéveket alany-alakban említi címszóként. A szótárban is, a gyakorlati életben is a névszónak mindig az alany-alakjából indulunk ki, ehhez viszonyítjuk a többit. Az alany-alak viszonyítás nélküli, szinte mondhatni: önmagáért való, pusztá alak, a ragos alakok mind viszonyított alakok. Mármint a leíró tárgyalásban célszerűbb és hasznosabb, áttekinthetőbb és természetesebb a viszonyítás nélküli, az egyszerű alakból kiindulni. Ezt teszik a szótárak is, ebből indul ki elemi fokon a nyelvtan-tanítás is. Ebből a szempontból pedig a *fa: fát* szembenállásban hangzónyújtásról beszélhetünk, az *eper: epret* alakváltozásokban pedig hangvesztésről éppen úgy, mint a *bokor: bokrot* vagy az *álom: álmot* alakok szembenállásában.

— Az ige sajátosságos jelentését legegyszerűbben és legtipikusabban az egyes harmadik személyű alak hordozza. Kivételről csak az ikés igék körében beszélhetünk, mert ott a harmadik személyű alak nem azonos az igének semilyen tövével, hanem nyilvánvalóan személyragot is tartalmaz. A magyar szótárírás — az iktelen igék túlnyomó többsége miatt — azt a szokást alakította ki, hogy az igéket egyes harmadik személyű alakjukban közli és ehhez viszonyítja a többi igealakot. Az iktelen igék főtípusainak elnevezésében tehát ugyanúgy, mint a névszókéban, a legegyszerűbb eljárás az, ha a ragtalan alakból (az egyes harmadik személyből) indulunk ki és ehhez viszonyítjuk a többit.

3. érv : az egységes leíró szemlélet szempontja.

Gyakorlati célú, a nyelvtanulást, anyanyelvünk tudatos elsajátítását megkönnyítő leíró nyelvtanra van szükség. Persze dialektika-ellenes lenne a fejlődés gondolatát teljesen kikapcsolni a leírásból. A nyelv rendszerét a maga fejlődésében kell bemutatni, vagyis rá kell mutatni arra, hogy ami ma ingadozik, amí szemelláthatóan változásban van, az honnan indult ki és merre tart (pl. az ikés ige ragozása a feltételes módban), továbbá megmutatni a különbséget mint fejlődést mult századi klasszikus íróink nyelve és a mai beszélt nyelv között, hiszen a ma olvasott Vörösmarty-művek nyelve is a mi nyelvünk, ha nem tartozik is mindenestül a beszélt, aktív rétegbe, hanem az ismert, a passzív rétegbe. Ez a dialektikus tárgyalásmód azonban nem jelentheti azt, hogy a leíró nyelvtant összezavarjuk a történeti nyelvtannal, hogy a mai (értsd: XIX.—XX. századi) magyar nyelv rendszerezésébe belevigyünk olyan szempontokat, melyek a nyelvnek ma átlagosan ismert korszakában egyáltalán fel sem bukkannak, melyekhez csak sokkal nagyobb távlatokon, ma már nem olvasott nyelvemlékeken és a tudomány következtetésein keresztül juthatunk el.

4. érv : az ú. n. történeti felfogás a leíró nyelvtanban kénytelen olykor történetileg is valótlan, hazug megoldásokkal élni.

A *fa*: *fát* és más hasonló régi magyar, többnyire finnugor eredetű szavak tőhangzója az alany-alakban a nyelv története során valóban megrövidült. Nem áll ez azonban olyan jövevényszavainkra, mint pl. *rózsa*: *rózsát*. Itt a *rózsa* rövid tőhangzója nyilván nem a hosszú *á*-ból keletkezett. Ezeket tehát hiba lenne a hangzórövidítő tövek közé sorolni. Erre azt felelik a »történeti felfogás« hívei, hogy a *rózsa* és hasonlóké tőalakjai analógiás alakulások. Az igaz, hogy analógiás alakulás útján kerültek be egy ragozási típusba. De nem a hangzórövidítő tövek típusába, hanem abba a ragozási típusba, amely úgy keletkezett, hogy a hosszú tővéghangzó az alany-alakban megrövidült. Csak ilyen bonyolult, többszörös áttételű kapcsolata van a *rózsá*-nak a hangzórövidítéssel, a *rózsa*-félék maguk azonban nem hangzórövidítők, mert a szóvégi *-a* az átadó nyelvben is rövid volt. Történeti nyelvtanban — vagy akár a leíró nyelvtan történeti kiegészítésében, magyarázataiban — a *fa*: *fát* típus kialakulását úgy kell tárgyalni, mint alany-alakjában rövidült tövet, a *rózsa*: *rózsát* típust úgy, mint a *fa*-félék ragozási rendszerébe, paradigmájába analógia útján beleilleszkedett tövet, de magában a leíró nyelvtanban a kettő teljesen azonos csoportba tartozik : a hangzónyújtó tövek csoportjába.

5. érv : a nyelvtannak más jelenségeit sem tárgyaljuk, sokszor nem is tárgyalhatjuk ilyen nagy történeti távlatban.

Ha a nyelvi jelenségek fejlődéséről kialakult történeti kép szerint akarjuk rendszerbe foglalni és elnevezni a nyelvtani kategóriákat, akkor nem

beszélhetnénk sem határozott, sem határozatlan névelőről (hanem csak mutató névmásról, ill. *egy* számnévről), a *-ban*, *-ben* ragot névutónak kellene neveznünk (mert eredetileg az volt), a *les*-t pedig ige-névszónak (holott a mai nyelv rendszerében ilyenek nincsenek, csak *les* főnévről és *les* igéről beszélhetünk), a hangrendszerben és bizonyos szavak hangalakjában velaris *j*-ről és hosszú, nyílt *é*-ről kellene szólnunk (a *nyíl* és *kéz* esetében) stb. Az ilyen elnevezések, az ilyen tárgyalásmód pedig egyáltalán nem tükrözné a magyar nyelv jelenlegi állapotát, hanem valami homályos benyomást keltene, amelyben nem látszik mindjárt tisztán, hogy mi él ma és mi volt régebben a nyelvünkben. Ugyanez a zavar áll fenn akkor is, ha a szótövek rendezésébe belekeverjük a szótő-típusok kialakulásának történetét.

6. érv : más leíró jellegű tudományok analógiája.

Ha a biológia vagy az anatómia a »történeti« szempontot akarná belekeverni a leírásba, akkor a kezét és a szárnyat átalakuló lábnak, a virágot klorofillját vesző levélnek kellene nevezni. Pedig még a társadalomtudomány is, amikor pl. a parasztság mai helyzetét vizsgálja, csak arra van tekintettel, hogyan fejlődtek ki a paraszti rétegek a szocializmust közvetlen megelőző kapitalista rendszerben, de nem tér ki arra, hogyan alakult ki a hűbéri kor jobbágysága a rabszolga-társadalomból. A jelen leírásában csak az kell a multból, ami még ma is hat.

7. érv : a didaktika szempontja.

A nyelvtan elemeit már az általános iskola alsó tagozatában, II.—IV. osztályban meg kell ismertetni. V.—VI. osztályban eljutunk a ragozás valamilyé rendszerezéséhez és ezen keresztül a többalakú szótövek kérdéséhez is. Márpedig a kérdés történeti alapú tárgyalása ezen a fokon egyáltalán nem helyénvaló. Nyelvtant kell tanítani, nem nyelvtörténetet. Hogy a középiskolában már történeti alapon lehet tanítani ezeket, az hihető, de szemmel kell tartanunk azt is, hogy az elnevezések ellenkező értelmű alkalmazásával ne álljon be törés az ált. iskola és a középiskola közt. Célszerűbb a történeti szempont kiterjesztését az egyetemre hagyni azok számára, akik a nyelvvel szakszerűen meg akarnak ismerkedni, a középiskola pedig tárgyalja a szótöveket nagyobb részletességgel, nagyobb rendszerességgel, mint az általános iskola, esetleg itt-ott rámutatva a jelen helyzet előzményeire, de elnevezéseiben és fő szempontjaiban ne ellenkezzék az általános iskolában megtanított alapismeretekkel.

II. A felsorolt érvek némelyike áll a kérdés másik ágára is : a többalakú tövek kérdésére. Talán Benkő L.—Kálmán B. Magyar nyelvtan-a fejtí ki legkövetkezetesebben azt a felfogást, hogy változatlan szótő a magyarban nagyon kevés van. E felfogás hívei a *ház*, *világ*, *jár* stb. szótöveket többalakúaknak nevezik, a tőalak változatainak tekintve a *háza*-, *házo*-, *házu*-alakulatokat.

Ebben a felfogásban is több szempontból veszélyt látok és azért nem tudok vele egyet érteni. Az ellene szóló érvek közül különösen a következőket szeretném megemlíteni :

1. Az áttekinthetőség elvét.

Ha a tövégi mássalhangzónak az ú. n. kötőhangzókkal alkotott kombinációit külön-külön tövváltozatoknak fogjuk fel, akkor nemcsak alig marad változatlan tövű szavunk, hanem bonyolult és nehézkes magyarázatra van szükség ahhoz, hogy felsoroljuk, melyik esetben melyik tövet használjuk. Sokkal egyszerűbb, ha a *ház*, *beszél*, *világ*, *rossz* típusú szavakat változatlan

tövéknek nevezzük és inkább a ragok, jelek, képzők alakváltozatairól beszélünk (pl. *-k*, *-ak*, *-ek*, *-ok*, *-ök* többesjel). A ragok és jelek alakváltozatai szerint kellene fő ragozási csoportokba sorolni az igéket és a névszókat.

2. A nyelvben viszonylag önálló léte csak a szónak van, nem pedig a morfémanak.

A történeti igazságot hangoztató felfogás képviselői szemmeláthatóan arra törekszenek, hogy a ragok, jelek alakváltozatait elkerüljék vagy a lehető legkisebb számra csökkentsék. Csak akkor beszélnek formansváltozatokról, amikor a változó elem a formans belsejében foglal helyet (*-ban ~ -ben*; *-ság ~ -ség*). Ennek viszont az a velejárója, hogy a legtöbb alapszó tövének lesz egy esomó alakváltozata. Vagyis így a nyelv építőanyaga, téglája a legtöbb esetben alakilag nem pontosan körülhatárolt egység, hanem alakját változtatgató, határozatlan alakú hangsor, mégpedig csupán azért, hogy a viszonyt jelentő elemek változatlan tisztaságban, kristályosan ragyogjanak. Mintha a mondat — vagy mondjuk szabatosabban: a szószerkezet — nem abból állna, hogy szavakat állítunk viszonyba egymással, hanem abból, hogy viszonyokat töltünk ki szavakkal!?

3. Idegen nyelvek nyelvtanainak példája.

A francia leíró nyelvtanban nem találunk deklinációkat s a konjugációk felosztása sem az eredeti latint veszi alapul, hanem az igék ma élő alakrendszerét. Az orosz leíró nyelvtanok pl. a *мать, дочь* esetében nem beszélnek rövidülésről, hanem egyszerűen megemlítik, hogy a függő eseteket a régi *матерь, дочеръ* többől képezzük. Az angol nyelvtanok nem beszélnek a főnevek nemeiről, sem deklinációkról, hanem egyenkint felsorolják pl. a rendestől eltérően képzett többesszámalakokat. A német nyelvtanok már kevésbé méltók a követésre, hiszen, mint Tompa J. említette előadásában, német nyelvész részéről is elhangzott a kifogás, hogy nem helyes pl. a német nyelv erős igéit az ófelnémet ablautsorok szerint rendezni.

4. A pedagógusok véleménye.

Magam és mások tapasztalataiból tudom, hogy a most használatban levő középiskolai nyelvtan bevezetése a szótövek tárgyalását nehezen megtanulhatóvá, sőt ingataggá tette. Ált. iskolai és középiskolai, tanárok széles rétegeit kellene erre vonatkozólag meghallgatni.

KÁROLY SÁNDOR:

Az alany és az állítmány helyes viszonyának a felismerése sok esetben nehézségekbe ütközik. E nehézségek kettős okra vezethetők vissza. Az egyik ilyen ok az, hogy bizonyos elvi kérdések még tisztázatlanok, a másik abban rejlik, hogy a leíró nyelvtanok csak bizonyos típusmondatokkal, sőt mondhatnám a típusmondatok típusmondataival foglalkoznak, ahelyett, hogy bőséges anyaggyűjtés alapján, az összes fontosabb típusokat összegyűjtenék és rendszereznék. Jól látja ezt a nehézséget TOMPA JÓZSEF is, aki »Anyanyelvünk leíró nyelvtana« c. előadásában az erre a kérdéskörre vonatkozó problémákat is felveti. Mivel egy tanulmányban (Az állítmányi mellékmondatról: MNy. XLVIII, 103—112) én is foglalkoztam az alany-állítmány viszonyal, TOMPA dolgozatommal kapcsolatban tesz több megjegyzést. Ezekkel a megjegyzésekkel nem értek egyet, habár kétségtelennek tartom, hogy ellenvetései a leíró nyelvtani kérdésekben közismert tájékozottságánál és komoly kritikai érzékénél, lelkiismeretességénél fogva jogosak.

TOMPA említett cikkemben a lélektani elemzés felújítását látja első-sorban. Itt azonban valami félreértésről lehet szó. Legyen szabad még egyszer röviden kifejteni álláspontomat.

Az alany és az állítmány megkeresésében, ha az állítmány nem főnév, hanem ige vagy melléknév, mindig azt az elvet követjük, hogy az igt, (amely cselekvésfogalmat fejez ki, s az alannal együtt elbeszélő ítéletet alkot) vagy a melléknevet (amely tulajdonságfogalmat fejez ki, s az alannal együtt leíró ítéletet alkot) vesszük állítmánynak. Ha az állítmány főnév, szófajisága megegyezik az alannal (az alany ugyanis mindig főnév vagy főnévként használt más szófaj). Ebben az esetben tárgyi fogalom kapcsolódik tárgyi fogalomhoz, s a kapott ítélet magyarázó ítélet. (A terminus technicusokat KLEMMTŐL vettem.) Itt a szófajiság alapján nem tudjuk eldönteni, mit vegyünk alannak és mit állítmánynak. Ezekben az esetekben én a nyelv j e l s z e r ű k a p c s o l a t a i t : a hangsúlyt, a szórendet (vö. Bárczi: Nyelvtudományi alapismeretek című egyetemi jegyzet) hívtam segítségül, valamint a problematikus mondatához szerkesztett kérdést és a névelőt. Ugyanakkor hangsúlyoztam, hogy a fenti mondatokban a szavak szófajisága nem ad útbaigazítást, hanem a szavaknak a mondatban elfoglalt l é l e k t a n i - l o g i k a i (sic) szerepét kell figyelembe venni. Ezt azért emeltem ki, mert az igei, melléknévi állítmányos mondatokban a nyelvtani-logikai alany és állítmány nem szükségképpen esik össze a lélektani alannal és állítmánnyal, a főnévi állítmányos mondatok bizonyos típusaiban azonban összeesik, s én ezekkel az esetekkel foglalkoztam. Semmiesetre sem volt célom a l é l e k t a n i e l e m z é s t eluralkodtatni a grammatikában (habár megjegyzem: a lélektani elemzésre különösen a fogalmazástanítás és szerkesztés szempontjából szükség van), ez már a következőkből is kitűnik:

a) Nem lélektanilag elemzem és elemeztem a mondatokat á l t a l á b a n, hiszen akkor ezt a mondatot: *A kutya ugat.* — a *kutya* szó hangsúlyozása esetén így elemezném: *ugat* = alany, *a kutya* = állítmány. Csak azokban az esetekben emeltem ki a lélektani szempontot (éppen a hangsúly miatt), amelyekben az összeesik a grammatikai-logikaival.

b) A l é l e k t a n i szót egész dolgozatomban csak három helyen használok, s e három hely közül is két helyen l é l e k t a n i - l o g i k a i - t említek. Ellenben állandóan ilyen szavakkal élek: hangsúly, szórend, névelő, ezek pedig, azt hiszem, ebben TOMPA is egyetért velem, nem lélektani, hanem nyelvtani műszók. Az »elvileg ingoványos talaj«-tól való féltést tehát nem látom indokoltnak. TOMPA nem pontosan hivatkozik rám KICSKÁVAL kapcsolatban. Én ugyanis azt írtam: »Igaza van Kicskának..., amikor azt mondja, hogy e z e k b e n a m o n d a t o k b a n a leírásból nem állapítható meg az alany és az állítmány, csak a h a n g s ú l y b ó l.« (Az első kiemelést most utólag teszem.) Én tehát Kicskának a megállapítását a hangsúlyról csak azokra a mondatokra értettem, amelyekkel dolgozatomban foglalkoztam.

c) Egy helyen valóban beszélek lélektani állítmányról: azokkal a mondatokkal kapcsolatban, amelyekben névszó és létige együtt fordul elő. Ezeket a mondatokat azonban sajátosságuknál fogva nem lehet egészen úgy kezelni, mint a többieket. Nem egészen, világos ugyanis (legalább is e mondatok egyes típusaiban), hogy a létigét önmagában vagy a létigét és a névszót együtt kell-e állítmánynak tekintenünk. Nem látom teljesen tisztázottnak ezt a kérdést, mint ahogy dolgozatomban megírása közben sem láttam. Nem akartam élesen állástfoglalni, de a problémára rá akartam mutatni. Ezért fogalmaztam meg

az idevonatkozó részt (MNy. XLVIII, 109) óvatosan, lélektani állítmányról beszélve, de gondolatban fenntartva, hogy ki-kí elemezze grammatikailag úgy e mondatokat, ahogy meggyőződésének legjobban megfelel. Arról nem tehetek, hogy a lélektani szempontú elemzés sok esetben nem olyan problematikus, mint a grammatikai. Az azonban bizonyos, hogy ha eljárásomat már említett dolgozatomban is megindokoltam volna, kevésbbé adtam volna alkalmat a félreértésre.

Azokat a mondatokat, amelyekben főnévi állítmány kapcsolódik a főnévi alanyhoz, két csoportra oszthatjuk. Vannak olyanok, amelyek bizonyos minősítést fejeznek ki, és vannak olyanok, amelyek azonosítást. Az előbbiekben az alany és az állítmány viszonya állandó jellegű, független a hangsúlytól, mert mindig a minősített az állítás alapja, s a minősítő fogalmat kifejező szó az állítmány. Ilyen mondatok: *Az alma gyümölcs. Ez a gyümölcs alma. (Ez) A gyümölcs alma. Én tanár vagyok. Pista katona. Öcsém katona. Az én asztalom íróasztal. Ez asztal. Tanulni kötelesség.*

Másfajta mondatokban azonosítás történik. Természetesen ezek is ítéletek logikai szempontból, mégpedig igen fontos, az emberek érintkezése és kölcsönös megértése szempontjából fontos ítéletek. Ha ítéletek, kell bennük lenni alanynak és állítmánynak, mint ahogy van is. Feltétlenül meg lehet állapítani, mi az, amit azonosítok, és mi az, amivel azonosítok. Ilyen mondatok: *A főváros Budapest. A róza a legszebb virág. Ez az alma a legjobb alma. Ez az asztal az én asztalom. Magyarország legnagyobb tava a Balaton. Én Papp András vagyok. Az ő húga az én feleségem. A katona az öcsém. Azok mi vagyunk. Hamlet: Major Tamás.*

Vagy ez a sor: *Ez az ember Petőfi.*

Ez az ember ő.

Ez az ember te vagy.

Az ember (akiről szó volt) te vagy.

A pártütő (akiről szó volt) te vagy.

Ezekben a mondatokban az alany-állítmány viszony megcserélhető, éppen a szövegösszefüggéstől, a beszédhelyzettől, s a nyelvnek a közlő, ill. ezzel együttjáró gondolatkifejező funkciójától függően, tehát függően azoktól a tényezőktől, amelyeket TOMPA választ normául. Most vajjon ki veszi jobban tekintetbe e tényezőket, az-e, aki így eleméz:

A *Kicsoda vagy te?* — kérdésre a válasz: *Én Papp András vagyok.*

Az állítmány: *Papp András vagyok.* A *Kicsoda közületek* (vagy melyik közületek) a *Papp András?* — kérdésre: *Én vagyok Papp András.* — a felelet, s ebben az állítmány: *Én vagyok.* —, vagy pedig aki lerögzíti az alanyt és állítmányt, mindig egyféleképpen eleméz, szerintem sokkal »tekervényesebb« indokolással, mint én. Az a benyomásom, TOMPA sokkal merevebb, mint én, noha ő az ellenkezőjét állítja, holott például én már dolgozatomban is azzal fejeztem be, hogy a vizsgált terület vitás, és a kérdés »nem tekinthető lezártnak«.

TOMPA nem veszi tudomásul a különbséget a két mondat között: *Budapest főváros. Budapest a főváros.* —, pedig az első mondatban a névelő nélküli *főváros* szó minősítő erejű, a második mondatban lévő *főváros* szó névelője következtében egyediesített fogalom vagy pedig képzet kifejezője; az első mondatban minősítés, a másodikban azonosítás van. Én nem tudom a két mondatípust egy kalap alá venni, mint ahogy nem tudom *Az élmunkás*

a mintaképünk. A tied az. A drágább a fehér. — mondatot csak egyféleképpen elemezni, mint ahogy TOMPA teszi.

A tied az. — mondatnak első elemzésében TOMPA nem veszi észre, hogy az *az* névmás nem főnév, hanem melléknév helyett áll, s persze így mindenképpen állítmány. Ezt írja: »Ha pl. arról van szó, hogy a jelenlévők közül kinek a töltőtolla igazán jó, akkor *A tied az.* — mondatban a *tied* rész az alany, az *az* pedig az állítmány.« Ehhez a következőket fűzöm hozzá: Akár így kérdeznek: *Az én töltőtollam jó?*, akár így: *Kinek a töltőtolla jó?* —, a feleletben: *A tied az.* — az *az* szó mindenképpen állítmány, mert a *jó* melléknévet helyettesíti. De már főnévi szerepben más a helyzet: *Kié az a töltőtoll?* *A tied az.* — *Melyik az én töltőtollam?* *A tied az.* — ezekben a mondatokban az *az* először alany, másodszor állítmány.

TOMPÁnak az alany és az állítmány egyeztetésére vonatkozó aggodalmát nem osztom, mert minden nyelvből lehetne példákat idézni a nem-egyezésre, másrészt pedig *A pártütő te vagy.* — mondatban is van egyezés, csak nem az alany és az állítmány között, hanem az állítmányon belül, amely maga alanyos szintagma.

Ellenvetéseimet nem szántam akadémuskodásnak. Inkább azt kívánom TOMPÁnak, hogy ezek elhárítása és megsemmisítése útján még inkább hozzájárulhasson leíró nyelvtanunk minél szilárdabb alapokra való helyezéséhez.

TOMPA JÓZSEF válasza:

1. PAPP ISTVÁN kartársam azzal kezdte a felszólalását, hogy utalt az előadásomban érintett kérdések nagy számára, s hogy ő a rendelkezésére álló rövidebb idő miatt hozzászólásában szigorúbb válogatásra és nagyobb tömörítésre kényszerül. Most én is így valahogy látom a magam helyzetét: a hozzászólók, noha idő hiányában bizonyosan nem mondhatták el valamennyi idevágó gondolatukat, olyan gazdagon egészítették ki referátumomat, annyi új szemponttal szélesítették ki a megbeszélés távlatait, oly sok ponton utaltak elgondolásom helyes vagy aggályos voltára, hogy válaszomban csak egypár különösen tanulságos kérdéshez fűzhetek némi, még tömörebbre fogott megjegyzést.

Mindenekelőtt őszinte hálával adózom valamennyiüknek a nekem nyújtott segítségért; azokban a pontokban is, amelyekről most egy vagy más okból nem szólnék részletesebben, sőt abban az egy-két részletben is — amelyben nem osztom egészen a felfogásukat: támogatásukkal — úgy érzem — többé-kevésbé mindenütt közelebb jutottunk az igazság megismeréséhez.

2. Az egyik legnagyobb nehézséget valamennyien a leíró és a történeti szempont helyes egyeztetésében látjuk, főként a névszótövek csoportosításával s az egyes tőtípusok elnevezésével kapcsolatban; a tudományos felfogás fejlődése — BENKŐ LORÁND kartársam érdekes hozzászólása is mutatja — részben maga megérteti ezt a gondunkat.

Általában készséggel elismerem BÁRCZI GÉZA akadémikus igazát: valóban nem éppen szerencsés dolog, ha egyazon nyelvi jelenséget vagy kategóriát valaki más szemlélettel és műszóval ismer meg a normatív leíró, és mással a magyarázó történeti nyelvtan körében; s az egy-egy és következetes rendszert ilyenkor csakis a történeti szempontnak a leíróval szemben való érvényesítése útján biztosíthatnánk. Attól tartok azonban, hogy ennek az elvnek az alapján lépésről lépésre, akár a végtelenségig vissza

lehetne szorítani a leíró szemléletet, ezt pedig BÁRCZI hozzászólása sem kívánta. Bizonyos, hogy ő maga is tömérdek sok esetben alkalmaz és helyesnek tart a leíró nyelvtenban olyan elemzést, tagolást, magyarázatot, terminológiát, amely ellene mond a történeti fejlődés szerintinek. (Példákat bőven idéz erre ELEKFI LÁSZLÓ hozzászólása.) Nem is tehet mást. Csakis abban lehet különbség köztünk, hogy a történeti szempontot a leíró nyelvtenban valamelyikünk 15, 20 vagy 30, esetleg 35%-ig érvényesíti-e. Ez pedig nem az elvi megfontolástól, hanem az egyes jelenségek gyakorlati mérlegelésétől függ. Nem tagadom pl.: leíró, főként nem tisztán tudományos célú nyelvtenban az *országuk*, *népük* birtokos személyragos alakot én bizony így tagolnám: *ország-uk*, *nép-ük*; nem pedig a ma szokásos módon, így: *ország-u-k*, *nép-ü-k*. Az *állat*, *élet* származékszót pedig így bontanám alkotóelemekre: *áll-at*, *él-et*; nem pedig így: *áll-a-t*, *éle-t*. Tolnai Vilmosnak a következő összetett mondatában mellérendelő viszonyt látok, noha jól tudom, hogy a benne alkalmazott szerkezet valaha csak alárendelést fejezett ki: »Míg Szarvas... az elmésség mézével kente a keserű orvosság csészéjét, addig Volf kíméletlen egyenességgel... üldözte a nyelv korcsait« (A nyelvújítás 183); stb. Az effajta egyes esetekből tehát talán más arány kerekednék ki a történeti és a leíró szempont egyeztetésében az én beosztásom szerint, mint BÁRCZI GÉZA döntése szerint; de e l v i téren nem hiszem, hogy itt lényeges eltérés volna köztünk.

3. A névszó tövek egyes csoportjaira térve ismét teljesen igazat kell adnom BÁRCZI GÉZÁnak abban, hogy a mai magyar nyelv-tudomány csak tömorfémet meg képző-, rag- és esetleg jelmorfémet ismer, de kötőhangzó-morfémmel már nem számolunk. (Részben ezért sem helyesli ő a csonkább és teljesebb tövek rendszere helyett az ú. n. kötőhangzós elméletet.) — Én ebben a kérdésben nem foglaltam állást, s mint PAPP ISTVÁN jogosan állapította meg, még a szempontokat is csak igen szűkszavúan érintettem. A készülő nyelvtenban u. i. a tótani részt előreláthatólag nem én fogom írni, s nem akartam elébe vágni a leendő szerzőtárs állásfoglalásának. Csupán arra akartam felhívni a figyelmet, hogy esetleg okuljunk abból a felzúdulásból, amely SIMONYI történeti töosztályozását a nevelők részéről követte: t. i. hátha volt ennek valami reális alapja a nevelés tapasztalataiban!

Valójában azonban — s erre PAPP ISTVÁN, főleg pedig ELEKFI LÁSZLÓ gazdag hozzászólása mutat rá — e pontban nem csupán két rendszer áll egymással szemben (t. i. a többalakú teljesebb tövel dolgozó és az inkább régebben járatos kötőhangzós elmélet), hanem három: az előzőkön kívül számolnunk kell u. i. a többalakú formánsok (pl. a *-k*; *-ak*, *-ek*; *-ok*, *-ök*, *-ők* többesjel) rendszerével is. Ez szigorúan leíró szempontból talán következetesebb és semmi-képpen sem módszertelenebb az előzőknél; előnyeiről ELEKFI LÁSZLÓ kartársam részletesen szólt.

Én most sem akarok határozott javaslatot tenni ebben a kérdésben; csak ismét azt hangsúlyozom: olyan tudományosan is helytálló felfogás szerint kell ezt a (*láb*-, *lába*-, *lábú*- stb.) tőtípust feldolgoznunk, amely megkönnyíti a leíró nyelvtenai jelenségek szabályba foglalását, jól megmutatja az összefüggéseket, s lehetőleg figyelembe veszi a legfőbb didaktikai tapasztalatokat is. Ha a nyelvtörténeti beosztás ilyen, akkor annál jobb. (Bár sok esetben — t. i. szókincsünk újabb keletű részében — ez is csak analógiás alapon nevezhető igaznak; meg aztán a »teljesebb tö« műszóval valójában együttjárna a »teljesebb rag, képző, jek fogalma is, s ez néha igen bonyolulttá tenné a tárgyalást.) — Hanem egy ismert mozzanatot szerintem még mindig nem emeltünk ki most

eléggé, noha a tudományosan is helyes leíró rendszerezést éppen ez nehezíti meg. T. i. azt, hogy az ú. n. teljesebb tő végső rövid magánhangzója csak bizonyos végződések előtt jellemző a tőre: *ága-s, ága-t, ága-k, ága-m, ága-zik* stb. ~ *virágo-s, virágo-t, virágo-k, virágo-m, virágo-zik* stb. Ellenben más járulékok esetén éppen a végződésre jellemző; pl. a locativusi rag ezzel mindig *-on, -én, -ön* alakú; a középfokjel — az alakjukban mássalhangzóra végződő szavak után, egy-két kivételt nem számítva — *-abb, -ebb*; stb. Márpedig mi mégis szeretnénk egységes rendszert követni a morfének tagolásában.

A történetileg hang(zó)toldó és hang(zó)vesztő töveknek egy csoportban való tárgyalását — ha nem is tökéletesen azonos alapon — mind helyeseljük. A történetileg hang(zó)nyújtó (*kéz-kezet*) tőtípust azonban BÁRCZI GÉZA nem nevezné leíró szempontból hang(zó)rövidítőnek, mint én ajánlottam; sem a történetileg hang(zó)rövidítő (*fa-fát*) csoportot leíró szempontból hang(zó)nyújtónak. Úgy tudom, PAIS DEZSŐ akadémikus és több más kutatónk szintén úgy vélekedik, mint ő. Nem akarom megismételni az ELEKFI karstárstól összeállított érvek egyikét-másikát, s az általános didaktikai tapasztalatok alaposabb ismerete nélkül nem is kívánom megnyújtani a vitát. Egyébként sem éppen csak ettől függ a nyelvtanunk értéke — bár a kérdés egyáltalán nem kis jelentőségű.

4. A terminológia elvi kérdéseiről már fentebb szoltam. A részletekben egyetérttek PAPP ISTVÁN kartárral: a *szófaj*, ill. a *folyamatos, befejezett és beálló melléknévi igenév* szerintem is jobb műszó, mint a *beszédrész*, ill. a *jelen, mult és jövő idejű melléknévi igenév*. A döntő és a kiegészítő kérdés elnevezést ellenben az ő nézetével szemben is rosszabbnak (homályosabbnak és egységbontónak) tartom, s inkább megmaradnék a szemléletesebb és megszokottabb *eldöntendő és kiegészítendő kérdés* műkifejezésnél.

5. Az eddigiekből már eléggé kitűnhetett, hogy készülő nyelvtanunkkal szerintem jó segítséget kell nyújtani az iskolai nyelvtani oktatásnak; persze elsősorban azzal, hogy magukban a vitás nyelvtani kérdésekben igyekezzünk megbízható eredményt elérni — amint KOVÁCS JÓZSEF miniszterhelyettes hangsúlyozta. Felszólalásából éppen ezért leginkább azt az örömdetes megállapítást emelem ki, hogy végre közelebb került egymáshoz a nyelvtudomány és a nyelvtanítás, az elmélet és a gyakorlat. Ő ugyan a pedagógusok hangját még »kívülről jövő hang«-nak nevezi a nyelvtudományban, de azt hiszem, már ez sincs így. A nyelvész akadémikusok is, a fiatalabb kutatók is nagyrészt hosszú-hosszú időnkig dolgoztak az iskolában. Én magam pl. 22 évig tanítottam, s mégsem érzem a magamét ezért »kívülről jövő hang«-nak a nyelvészetben.

Hogy a készülő leíró nyelvtan »csak egy munkaközösség műve« lesz-e, vagy pedig »valóban az Akadémia nyelvtana«, »benne a budapesti, szegedi, debreceni egyetemek professzorainak, az ország nyelvészeinek közösen megvitattott és kialakított nézetei«-vel — mint KOVÁCS JÓZSEF az iskolák nevében kívánja, azt én, előre aligha dönthetem el. Mindenesetre remélem, hogy az Akadémia ezután sem tagadja meg tőlünk elméleti és gyakorlati segítségét, tanácsait és bírálatát; hiszen különben miért is indította volna meg ezt a tervmunkát!? Azt hiszem azonban, hogy a Közoktatásügyi Minisztérium kiadványait általában szintén egy-egy (hivatalos irányítással és ellenőrzéssel

működő) kisebb munkaközösség készíti — de azért általában a minisztériumnak nem minden szakértője ért egyet a kiadványoknak valamennyi elméleti és gyakorlati megoldásával. A nagyobb nyilvános — írás- vagy szóbeli viták egyébként elég nagy idővesztéssel járhatnak. Hogy a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály ezt a jövőben milyen mértékig vállalja, azt nem tudhatom; BÁRCZI akadémikus hozzászólása most mindenesetre inkább a sürgősséget hangsúlyozta.

Úgy látom, előadásom szövege nem mindenütt volt eléggé világos, illetve szabatos; legalább is a KOVÁCS JÓZSEFTŐL nekem tulajdonított, némileg iskolaellenes és eléggé vulgarizáló felfogást nem tartom a magaménak.

6. PAPP ISTVÁN kartársam szerint a cikkével kapcsolatos általános nyelvészeti természetű aggályaim »érthetetlenek«, hiszen régebbi keletű eredményeit csak »mindenben megerősítette a sztálini nyelvtudományi tanítás. CSIKOBAYA, SZTÁLIN alapján ugyanezt tanítja a nyelvi funkciókról«. — Én az ő régebbi tanulmányaiban nem kerestem, nem is hiányolhattam a sztálini gondolatokat. Még a MNy.-ben nemrég megjelent, 1948-i nagy értekezését sem bíráltam részleteiben; csupán azt a Nyr.-beli új munkáját érintetem, amelyben már valóban összekapcsolta elméletét a sztálini tanítással. S hogy erre volt tárgyalagos okom, azt egy-egy rövid idézet összehasonlítása nyilván mindenki előtt igazolhatja:

Mit mond SZTÁLIN (SzNyK. 238)?

»A nyelv, minthogy közvetlen kapcsolatban áll a gondolkodással, regisztrálja és szavakban, szavakból álló mondatokban lerögzíti a gondolkodás munkájának eredményeit, az ember megismerő tevékenységének vívmányait és így lehetővé teszi a gondolatcserét az emberi társadalomban.«

Mit mond PAPP I. (i. h. 105)?

»A nyelvi jelek [= hang, szó, szó szerkezet] a nyelvnek a gondolkodással való kapcsolatát mutatják — azt, hogy a nyelv a gondolat anyagi burka, s azt, hogy nyelv nélkül nincs gondolkodás (Sztálin). A mondat ezzel szemben, ill. ezen túl a nyelvtársadalmi [= gondolatközlő] funkcióját valósítja meg.«

(A ritkítások tőlem valók: T. J.)

A két elgondolás közé bizony nem tehetnénk egyenlőségi jelet. Örülök, hogy most PAPP kartársam megmagyarázta, hogyan is kell értenünk fenti, nyilván nem egészen szabatos szövegezését. Nem tudom itt mostani fejtegetéseit végigkísérni, hogy valóban mindenben tökéletesen egyezik-e a sztálini tanítással: ezt általános nyelvészeinknek kell elvégezniük. — PAPP I. afelől is »megnyugtathat«, hogy az utóbb tárgyalt »vonatkozásban is szinte hajszálra egyeznek gondolataim CSIKOBAYA gondolataival: tehát úgy lehet, szintén csak az előző fogalmazása vezetett félre. Mindenesetre fontosnak tartom, hogy általános nyelvészeink a BÜHLERREL kapcsolatos vitakérdésekben is mielőbb hallassák szavukat.

7. Örömmel látom, hogy az ú. n. lélektani mondatelemzésnek a leíró nyelvtanban való alkalmazását — a mondat szerkezeti viszonyainak a megállapítására — általában és elvileg mindannyian helytelenítjük. Ha mind az alany, mind az állítmány főnév (vagy főnévi értelmű más szó), én is számoltam azzal, hogy többször nem tudjuk meghatározni, melyik is az

állítmány a két főnév közül. BÁRCZI GÉZA gyakoribbnak tartja az ilyen homályos szerkezetet, mint én; próbaelemzésemet — úgy látom — szintén nem mindenben tartja megnyugtatónak. Lehet, hogy igaza van; ez igen nehéz kérdés. Egyelőre azonban nem tudnék mást mondani, mint amit a referátumban előadtam.

Valószínűleg még kevésbbé tudok érdemleges választ adni KÁROLY SÁNDOR kartársam írásban beadott hozzászólására. Az előadásomban cikkével kapcsolatban tőlem tett »megjegyzésekkel nem értek egyet« — mondja; úgy hiszi, a lényegét illetően »valami félreértésről lehet szó«, s hogy én e ponton »sokkal merevebb« vagyok, mint ő. Lehet; ezt nem tudom megítélni. Most újból meg újból átolvastam előadásomnak említett megjegyzéseit, s ma is csak úgy tudnám megfogalmazni a nézetemet. (Egy nem ő velem kapcsolatos figyelmetlenségemet készséggel elismerem: azt, amelyről hozzászólásának hátulról 3. szakaszában beszél KÁROLY.)

Viszont hozzászólása mintha sokszor másként fogná meg a szövegemet, mint ahogy én értettem. Pl.: »TOMPA nem pontosan hivatkozik rám Kicskával kapcsolatban.« Én tudniillik Kicskával kapcsolatban nem hivatkoztam rá. — Bizonyítja, hogy ő nem mondta lélektani állítmányt az azt, amit állítmányoknak elemez, csak kétszer lélektani-logikainak, egyszer pedig (a mellékmondatot) lélektaninak; nem is volt célja »a lélektani elemzést eluralkodtatni a grammatikában«. Én egyiket sem állítottam róla. Csak azt mondtam: azok a módszerek, amelyeket az elemzésben ajánl, néhol csak a lélektani állítvány kikeresésére biztosak, ez pedig nem okvetlen esik egybe a nyelvtani-logikaival. S azt, hogy egyszer »lélektani állítványi mellékmondatot« elemez ki, szintén nem tartottam gyakorlatinak.

Azt is írja hozzászólásában: »az igei, melléknévi állítványos mondatokban a nyelvtani-logikai alany és állítvány nem szükségképpen esik össze a lélektani alannyal és állítmánnyal, a főnévi állítványos mondatok bizonyos típusaiban azonban összeesik«. De azt, hogy melyek ezek a »bizonyos típusok«, s mi bizonyítja itt a nyelvtani-logikai állítványnak a lélektanival való egybeesését (és könnyíti meg ezzel az alanytól való megkülönböztetést), arról most is hiába keresek valami kézzelfogható a szövegében. Úgy hiszem, ha e ponton legalább most világosabb lett volna KÁROLY, talán én is könnyebben megközelíthettem volna az ő szempontjait. Végre is én épp úgy az igazságot keresem ebben a nehéz kérdésben, mint ő; s ha kiderülne, hogy van egy nem »obscura per obscura« magyarázatunk, én is örömmel kapnék rajta.

8. A nyelv művelés kérdéseire térve, boldogan veszem tudomásul, hogy mind BÁRCZI GÉZA, mind LŐRINCZE LAJOS kartársam sürgős és fontos feladatnak tekinti a művelt magyar kiejtés szabályozását. Ez természetes is: hiszen mindketten régóta jól tudják, milyen sokoldalú és hasznos munka vár ránk e téren, s mily sok mulasztást kell pótolnunk. Bízom benne, hogy a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály hathatós támogatásával immár a szervezés munkája is megkezdődik.

PAIS DEZSŐ elnöki zárószava:

Tessék megengedni, hogy rövid zárószóként néhány megjegyzést tegyek.

1. TOMPA JÓZSEF előadásában igen széleskörű tájékozottság mutatkozott meg. S megnyilvánult benne az ilyen kérdések tárgyalásához szükséges

józan ítélőképesség. Bizonyítéka ez annak, hogy TOMPA barátom valóban a leghivatottabb vezetője ennek a döntő jelentőségű munkálatnak.

A részletek, példák olyanok és úgy vannak elénk tárva, hogy belőlük elvi távlatok nyílnak meg.

Ami a lélektani alany és állítmány kérdését illeti, szerintem nagyon hasznos volt ennek a jelen alkalommal való felvetése. Nekem azonban az a véleményem, ami BÁRCZI barátomé is: egyelőre több ponton nem tudnék dönteni a KÁROLY SÁNDORTÓL és TOMPÁTÓL érintett kérdésekben. T. i. valahogy úgy látom, hogy itt olyan esetekkel van dolgunk, amikor átmeneti kategóriák szerepelnek a nyelvtanban, és ezekre vonatkozólag nekünk rugalmasaknak kell lennünk. Természetesen ezeket a kérdéseket most itt nem tudnám és nem is akarom részletesen tárgyalni.

Az az áttekintés, amit az előadó a magyar leíró nyelvtan létrehozatala körüli korábbi törekvésekről nyújtott, tanulságos, mégpedig főképen azért, mivel sok mozzanatában most is időszerű. Megint egy eset, amikor a múlt a jelenben, sőt a jövőben is folytatódik.

Annak felismerésében, hogy egy leíró nyelvtan minél sürgősebb elkészülte nemcsak tudományos és közoktatási szempontból fontos, hanem elsőrendű társadalmi szükséglet is, teljesen egyetértek az előadóval. Éppen ezért szerintem is helyesen nem tűzi ki az előadó az abszolút tökéletesség, a »véglegesség« normáját a tervezett munka elé. Igaza van: egyelőre meg kell elégednünk átmeneti — kellő színvonalú, ha nem is minden ízében tökéletes — megoldással.

Ami a leíró nyelvtanban feldolgozandó anyagot illeti, helyesen szabja meg — mind az én, mind általában a hozzászólók véleménye szerint — az időkört és egyszersmind a rétegeket is. Ugyancsak jól ítéli meg az arányt, amelyet ez esetben tartani kell a leíró és a történeti szempont érvényesítése körül.

Egy véleményen vagyok és általában, azt hiszem, lehetünk is az előadóval abban is, hogy ezt a munkát nem lehet kategorikusan, éppen ezért gyakran erőszakosan kialakított szabályok lexikonává tenni, nem utolsósorban pedagógiai érdekből sem. Úgy értem ezt, hogy a közép vagy általános iskolai munka során nem szabad lehetetlenné tenni azt, hogy a tanulók ne próbálkozzanak különböző lehetőségekkel. A szellemi mozgékonyság ilyen szabadon hagyásának a nevelő értéke azok számára, akik iskolában működtek, gondolom, vitán kívül van.

Joggal mutat rá az előadó, hogy sokszor bizonytalanságban vagyunk az elvek tekintetében. Az elvek tisztázása azonban megindult, és én a ma elhangzott nyilatkozatok alapján azt mondom, hogy optimista vagy legalább optimistább vagyok, mint voltam esetleg tegnap.

A nyelv és az élet kapcsolatának szempontját igen helyesen érvényesíti TOMPA, amikor azt vallja — én is ezt vallom, amint BÁRCZI GÉZA is —, hogy a leíró nyelvtan ne legyen statikus. A nyelvet valóban mozgásában kell feltüntetni és hasznos feltüntetni. Még talán hozzá tenném azt, hogy a leíró nyelvtannak bizonyos mértékig, sőt nem csekély mértékben dinamikusnak kell lennie. Éppen ezért nem szabad anyagának számbavételében és feldolgozásában, valamint szabályainak megállapításában egy nagyon leszűkített mának a nyelvét tárgyalni. Mi mai nyelvünket nem szakíthatjuk el irodalmunk klasszikus korának, sőt azt merném mondani, irodalmunk más korokbeli klasszikusainak nyelvétől sem. Ezeknek a nyelvét feltétlenül be kell vonnunk

a létrehozandó nyelvtan koncepciójába, mégpedig nem csupán mint megismere-
rendőt, hanem mint olyant, amivel hatni akarunk, mert hatni is tudunk.

Már jó ideje felvetődött a nyelvtani terminológia, műszó-használat kérdése. Az őszi nyelvtantanítási konferencia során is többször szóba került az iskolák igénye az e téren való rendezésre. A nyelvtani terminológia rendszerezése és rögzítése szerintem is nagyon fontos feladat tudományos szempontból, de kivált pedagógiai szempontból, a közép és általános iskolai, továbbá az egyetemi oktatás szempontjából is. Különösen helyeslem azt, amit BÁRCZI GÉZA a terminológiai ellentmondások, mégpedig főképpen a történeti és leíró szempontú tárgyalásban alkalmazott terminológiabeli ellentmondások kiküszöbölésére vonatkozólag mondott. Az a véleményem, hogy ez nem könnyű, de lehetséges. Meg kell próbálnunk valóban az ellentmondások, ellentétek elhárítását. Itt azonban megint nem akarok a részletekbe belemenni.

2. KOVÁCS JÓZSEF miniszterhelyettes barátomnak azt mondhatom, amit ő nyilván úgyis tudomásul vett. A mai tárgyalás világosan bizonyítja, hogy a tudomány, mégpedig a mi esetünkben a nyelvtudomány köteles szolgálatára lenni az iskolának. Arra is akar lenni. A nyelvtantanítási konferencián alkalmam volt ezekről a kérdésekről bővebben megnyilatkozni, és ott talán nem egészen a magam nevében bizonyos ígéreteket tettem. Ezek megvalósítására a mai tárgyalás után, azt hiszem, még határozottabb kijelentéseket tehetnék. A tudomány és az iskola kapcsolata szerintem egyenlő a tudomány és az élet kapcsolatával, mert hiszen az iskola szinte a legfőbb tényező a tudománynak az élet számára való átváltásában.

3. BENKŐ LORÁNDdal a szinkronia és a diakronia viszonyára vonatkozó megállapításában egy véleményen vagyok, és azt hiszem, hogy ez legtöbbünk véleménye is.

4. LŐRINCZE LAJossal egyetértek abban, amit az osztálytitkári beszámoló-
nak »nyelvművelő« pontjáról mondott. Nem akarom a kérdést itt most részletesebben fejtegetni, csak annyit jelzek, hogy a beszámoló idevágó kijelentéseit nem tartom elég alaposaknak és szerencséseknek. — Ehhez kapcsolódóan még valamit LŐRINCZÉNEK: kölcsönösen tapasztalhattuk, hogy a szegedi félreértés — akik jelen voltak a szegedi kongresszus záró ülésén, értik, hogy mire célok — nem gyökeresedett meg bennünk. Ez magától értetődik, és hogy így lesz, akkor is meg voltam győződve. — Amit a stilisztikára vonatkozólag mint kívánságot fejezett ki LŐRINCZE, magamévá teszem, mivel ez régóta az én kívánságom is. Rendkívül fontosnak tartom a stilisztikával való foglalkozást, mégpedig azt, hogy különböző fokokon kell vele foglalkozni. Éppen azért kifejezem azt az óhajtásunkat, hogy a stilisztikai oktatás vagy nevelés dolga az egyetemen is kedvezően intéződjék el. Remélem, ez meg is fog történni.

5. PAPP ISTVÁN kollégámnak igaza van abban, hogy a leíró és történeti szempontok érvényesítésében nem szabad a kettőt összekeverni. Azonban ez nem jelentheti azt, hogy sokszor ne vegyük őket egy bizonyos együttességben tekintetbe. Természetesen ilyenkor tudni és jelezni kell, hogy ebben és abban a mozzanatban melyiket érvényesítjük. Ezt meg is lehet tenni. Meg lehet tenni a különböző iskolai fokozatokon, nemcsak az egyetemen. Ezt én is elég gyakran hangoztatom és nem most mondom először.

6. SULÁN BÉLÁnak óhajtok egyet-mást mondani. A szünetben SULÁN BÉLA felvetette, hogy én miért minősítettem az ő szavait »megnyilatkozás«-nak. Azért, mert valóban megnyilatkozás volt, nemcsak egyszerűen hozzászólás.

Mindenekelőtt kénytelen vagyok azt a mondatot felolvasni, amit SULÁN az akkori, úgy látszik, nem éppen kedvező hallási viszonyok mellett nem értett a maga egészében: »Az az együttműködési szellem, amely évtizedeken át fő biztosítéka volt a magyar nyelvtudomány sikereinek, mintha bomlásnak indult volna.« — Együttműködési szellemről beszéltem. Tehát nem olyan veszedelmes kijelentést tettem a bomlással kapcsolatban, mint amit SULÁN hallott, vagy nem elég jól hallott ki arról, amit ilyen módon én itt a nyilvánosság előtt valamennyire érinteni óhajtottam. — Egyékbént azok után, amiket tőle hallottam, kifejezem azt a reményemet, hogy amit előbb mint egyikét a legidősebb kérdéseknek, mégpedig egyszersmind mint nem kevésbé érzékeny kérdést jeleztem, az rövidesen teljesen időszerűtlen kérdéssé válik. Sőt — bízom abban — nem is lesz kérdés.

Azt, hogy SULÁN barátomnak a nyelvtudomány iránti szeretete megnyilvánult, talán én tudom a legjobban. Hiszen lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy amióta ő a minisztériumban a maga helyét betölti, a budapesti egyetem, de egyéb egyetemek is nyelvészeti szempontból igen jelentékeny támogatást kaptak, s nem utolsósorban személyi téren olyan mértékben gyarapodtunk, amilyent azelőtt elképzelni sem tudtunk. — Egyéb szeretetekről ebben az esetben nem óhajtok nyilatkozni. Éppen a szünetben erre vonatkozólag mondtam, hogy itt, ekkora nyilvánosság előtt folytatólagosan talán ne tegyünk szerelmi vallomásokat egymásnak.

Ami most már azt illeti, hogy én a bírálat esetében kíváncsi vagyok tartanám, hogy azok bíráljanak, akik maguk is megfelelően dolgoztak, ki kell jelentenem, hogy ebben az esetben elsősorban nem SULÁN BÉLÁRA gondoltam. Ha rá gondoltam volna, akkor most utólag megmondanám. Talán nem fölösleges övele kapcsolatban itt is kinyilvánítani ezt a véleményemet, sőt érzésemet: a minisztériumban való működésének jelentékeny haszna ellenére is nagyon sajnálom, éppen azért, mivel tanítványom, sőt nem kevésbé értékeltem tanítványom, hogy egyelőre a nyelvtudomány területén nem tudja kifejtetni azt a munkásságot, ami kíváncsi volna mind a tudomány érdekében, mind egyéb szempontból is.

SULÁN barátom azt a megjegyzést teszi, hogy én egyéni kérdéseimet tartám fel mint a nyelvtudomány időszerű kérdéseit. Ebben elég jelentékeny mértékben valóban igaz van. A magyarázat bizony eléggé sajnálatos rám nézve. Én tudniillik — amint SULÁN is tudja — sok mindenféleképpen, kelletlenül több dologban benne vagyok, s így — aligha tévedek — az én egyéni kérdéseim meglehetősen általános kérdések.

A kritika kérdésével kapcsolatban még azt jegyzem meg, hogy a vélemények harcát szívesen látom, és minden ellenkező hírlélés ellenére vállalom a kritikát is. Azt hiszem, ennek bizonyosságát szoktam adni egyebek között az egyetemen is, amikor saját magam kezdeményezem önmagamnak a kritizálását és azt másoktól is elvárom. Különösen szívesen látnám, ha megvívott vagy megvívandó harcaink alapján vagy azoknak a megjegyzéseknek alapján, amelyeket ma itt hallottunk — nem utolsósorban éppen SULÁN barátom részéről, a vélemények tisztázódása, illetőleg összeegyeztetése előjöhne.

Tessék megengedni, hogy ezután bezárjam a magam előadásával és a magyar leíró nyelvtan munkálatával kapcsolatos tárgyalásunkat, és megköszönjem a közönség szíves türelmét.

SULÁN BÉLA figyelmeztetett, hogy az ő hozzászólása nem egészen az elhangzott formában jelenik meg. A korrektúra átnézése alapján csakugyan megállapítottam, hogy amit fentebb olvashattunk, a nagygyűlésen elmondottaknál jóval bővebb és több pontjában lényegesen át van fogalmazva.

Én mint úgynevezett »pozitivistá« nem látom megokoltnak, hogy változtassak az akkor hallottaktól kiváltott és röptében kelt megjegyzéseimen. — Remélem, lesz alkalmam visszatérni a SULÁN hozzászólásaként itt közölteknek egyikére-másikára, amelyeknek megvitatását nem kevésbé tanulságosnak tartom.

NÉMETH GYULA
A SZOVJET TURKOLOGIA

Huszonhárom évvel ezelőtt, 1930-ban jelent meg a honfoglaló magyarság kialakulásáról írott munkám. Idegen nyelven való kiadását azóta is tervezem, s ehhez időközben egy második magyar kiadás gondolata is járult. Nem siettem a dologgal; kényes, nehéz kérdésekről van szó, melyeknek megoldási kísérletét mások és magam további részletkutatásai, új anyag feltárása cáfolhatja vagy erősítheti.

Azóta a többé-kevésbbé rokon területek irodalmában munkámnak egy-egy tételére vonatkozólag sok becses megjegyzés, sok felhasználható új adalék látott napvilágot, de nagy azoknak a kutató és anyagközlő műveknek és cikkeknek a száma is, melyek a témát egész terjedelmükben, közvetlenül érintik s a revízióra széleskörű, biztos alapot nyújtanak.

Ebben a szakirodalomban legfontosabb a szovjet turkológia irodalma. Hogy miért, meglátjuk a következőkben.

A szovjet turkológia irodalmát tanulmányozva azután elhatároztam, hogy ha már — legalább is említett feladatom szempontjából — rendszeresen átnézem ezt a nagy terjedelmű és nehezen hozzáférhető, számos kutató előtt ismeretlen irodalmat, akkor ennek a munkának az eredményét egy németül írandó könyvben közzé is teszem. Meg vagyok róla győződve, hogy ezzel jó szolgálatot teszek a tudománynak. Hasonló szerényebb kísérletet már tettem, amidőn a NyK XLVIII. kötetében (1931—34) az addig megjelent és főleg a nekem megküldött szovjet turkológiai irodalmat némi rendszerességre törekedve ismertettem.

Mostani felolvasásom a tervezett munka alapgondolatait és programját adja.

Hangsúlyozom, hogy a szovjet turkológia irodalmának átvizsgálását az ősmagyar-török kapcsolatok kutatása tette számomra szükségessé s ez a körülmény határozza meg feladatom körét és tárgyalási módomat.

A szovjet turkológiáról teljes képet adni akkor se tudnék, ha akarnék. Ha a szovjet turkológiának csak bibliográfiáját — persze pontos és teljes bibliográfiáját — akarnám összeállítani, ez egymagában több kötetet tenne ki, Ezt csak szovjet tudós tudná elvégezni, az is csak munkatársak segítségével,

nagy utánajárással és hosszú évek alatt. S ha a turkológiába beleértem a nyelvészetten kívül az irodalmat, történetet, archeológiát, néprajzot és antropológiát is, akkor egy sereg olyan tudománnyal állok szemben, melyekben ítéletem nincs s melyek a munkát parttalanná tennék. Anyagom tehát főleg nyelvészeti, de érintek más olyan kérdéseket is, melyek magyar őstörténeti szempontból nem érdektelenek. Ez az eljárás kívülről önkényesnek látszik, — az én számomra belső egységet ad az elgondolásnak.

Megjegyzem azonban, hogy a nyelvészetten kívüli területektől sem zárkózom el, tervezett munkámban igyekezni fogok ezekről is — esetleg összefoglaló szovjet dolgozatok felhasználásával — némi képet adni.

A szovjet turkológia új típusú filológiai stúdium, a szovjet tudományos fejlődés jellemző vonásait mutatja s élesen elüt a régi turkológiától.

Legfontosabb vonása életszerűsége. Az élet szükségletei táplálják és fejlesztik, szoros összefüggésben a Szovjetunió török népeinek gazdasági társadalmi és szellemi fejlődésével.

A szovjet turkológia elsősorban a tömegek kulturális szükségletének kielégítésére törekszik, de ez nem zárja ki, — ellenkezőleg, természetszerűleg hozza magával — a legmagasabb tudományos színvonalra való fejlődést.

Ma még főleg arról van szó, hogy a nyelvet, mint a kulturális emelkedés legfontosabb eszközét alkalmassá kell tenni feladata betöltésére: megfelelő írást kell csinálni az egyes török népek számára, meg kell teremteni nyelvükben az új élet fogalmainak kifejezéséhez szükséges szokat és kifejezéseket, szabályokba kell foglalni nyelvtanukat, leírni nyelvük szókészletét. Ma még erről van szó s némely népnél még csak kezdő színvonalon. Szót kell találni annak a kifejezésére, hogy »üzem« vagy »szocializmus« vagy »villamossága«. Rendkívüli feladat ez. Azután megy a fejlődés tovább: irodalom keletkezik, lapok, ismeretterjesztő művek, tudományos és szépirodalmi munkák jelennek meg, a gazdasági fejlődéssel együtt szervesen kialakul a magasabb rendű szellemi élet s nyelvi téren most már nem az a feladat, hogy az »üzem«, a »szocializmus« fogalmát kifejezzék, lehet foglalkozni a nyelvvel minden tudományos vonatkozásában, össze lehet gyűjteni az irodalom és a nép nyelvének minden kincsét, pl. a növényneveket, csillagneveket és így tovább, foglalkozni lehet a nyelv dialektusaival, történetének, belső fejlődésének problémáival.

Így megy a fejlődés az életszerű alapon.

Persze ezen a fejlődésen rajta van az élet tarkaságának a bélyege. A Szovjetunió egyik török népe a szóban forgó területen még csak a legelső kezdő lépéseken van túl, a másik már a fejlődésnek magas fokát mutatja.

Legyen szabad ennél a kérdésnél kissé megállani és bővebben beszélni róla, egy szovjet turkológusnak, N. A. Baszkakovnak »A Szovjetunió népei nyelvének és írásbeliségének fejlődése (a török nyelvek anyaga alapján)«

c. cikkének* gondolatait ismertetve, mintegy mutatványul a készülő munkából.

A török népek nyelvének, kultúrájának és általában népi mivoltának fejlettségi foka igen különböző volt a Szovjetunió területén az Októberi Forradalom előtt. Voltak már török nemzetek kialakult irodalmi nyelvvel, nemzetiségek alakuló irodalmi nyelvvel vagy még csak kezdetleges írásbeliséggel, végül törzsi életet élő, szétágazó nyelvjárásokon beszélő, írni-olvasni nem tudó török népek. Aszerint, hogy ezek a török népek a nemzeti lét, a nemzetiség vagy pedig a törzsi élet szintjén állottak-e s rendelkeztek-e már irodalommal vagy írásbeliséggel, Baszkakov a török népeket a következő három csoportra osztja :

Az első csoportba tartoznak a volgai tatárok, akiknek arab írásos irodalmuk volt, amely a szomszédos baskirok és asztracháni nogáj tatárok igényeit is szolgálta. Azután ide kell sorolni az azerbajdzsáni nyelvet is. A középázsiai nyelvek közül ide tartozik az özbek, amely a maga magasabb szintű irodalmával hatással volt a szomszédos türkmén, ujjur, kirgiz és karakalpak irodalmi nyelv kialakulására is.

A második csoportba sorolja Baszkakov a csuvas, kumük, nogaj tatár, karakalpak és kirgiz népeket és a jakutokat is.

Végül a harmadik csoportba sorolja az altaji népeket és nyelveket : a chakasokat, tuvaiakat, a csulimi tatárokat, a küerikeket, a kamaszinokat, karagaszokat, a sorokat és még másokat ; ezek az apró népek az Októberi Forradalomig kihalásra voltak ítélve.

A fentiekhez meg kell jegyezni, hogy az egyes török népek népi mivoltának és nyelvének fejlettségi foka nem állt mindig egyenes arányban egymással. Pl. a csuvas és a jakut nyelv már az Októberi Forradalom előtt nagyobb fejlettségi fokot mutatott, mint a kazak, amely viszont már inkább felvette a nemzeti nyelv jellegét.

Nem tekintve most már az egyes csoportok nemzetté fejlődésének fokát és írásbeliségének állapotát, a Szovjetunió összes török népeinek fejlődési menetét a nyelv területén — két korszakra oszthatjuk. Az első korszakot a XIV. századtól a XIX. század közepéig számíthatjuk, a másodikat a XIX. század második felétől egészen 1917-ig, amikor új korszak nyílik az ő számukra is.

Az első korszak lassú, kiegyenlítő folyamat, amelyben apróbb törzsek és nyelvjárások olvadnak össze. Ebben a korszakban alakult ki az azerbajdzsáni, kazak, kirgiz, türkmén, karakalpak, ujjur, tatár, baskir, csuvas, kumük, jakut és más nyelvek. Ez — a népköltészet kifejlődésének s a hősi eposzok keletkezésének a kora. Ekkor áll be a szakadás is a népnyelv és az írott nyelv között, amellyel ekkor még nem mindegyik nép rendelkezett.

* Voproszi Jazikoznanyija, 1952, 3. sz. A cikk ismertetése lényegében munkatársam, K. Palló Margit műve.

A második korszak, közvetlenül a forradalom előtti időszak már a nemzet és nemzeti nyelv gyorsabb ütemű, öntudatosabb fejlődését mutatja. Különösen jellemző erre a korszakra az a heves harc, amely az irodalmi nyelvek megszületése körül zajlott. A pániszlámizmus és pánturkizmus elveit valló burzsoá-feudális és klerikális körök mindenáron egy olyan nyelvet akartak nemzetük nyakába varrni, amely szerintük Kínától a Földközi tengerig a törökök közös nyelve. Ragaszkodtak a régi irodalmi nyelv hagyományaihoz s az alkalmatlan arab írásrendszer tehertételéhez. Ezzel ellentétben, a haladó demokratikus elemek el akarták tüntetni a népi és az irodalmi nyelv között tátongó nagy űrt, uralomra juttatni a nép nyelvét az idegen felett, és végképp kiirtani a sok arab-perzsa elemet. Szakítani akartak a régi írásrendszerrel és ezzel is közeledni az orosz kultúrához. Ezt a haladó irányt képviselte az azerbajdzsániaknál pl. M. F. Achundov, a világszerte ismert azerbajdzsáni színműíró, aki azt mondja egy helyen, hogy az arab kultúra semmi hasznót, csak kárt hozott a törökségnek, s a maga írásrendszerével fenntartotta az analfabétizmust. Achundov óriási jelentősége abban áll, hogy miközben gondosan tisztogatta az azerbajdzsáni nyelvet az arab-perzsa elemektől, a török szókincs kiegészítésére mindig az orosz nyelv kimeríthetetlen forrásaihoz fordult s már akkor, a XIX. század közepén, egyengette a két nemzet kulturális közeledését.

A fent mondottakból világosan láthatjuk, hogy az Októberi Forradalom milyen tarka összeviSSzaságban érte a Szovjetúnió török fajta népéit nemcsak nemzetiségi és nyelvi tekintetben, hanem politikai beállítottság tekintetében is.

Az arab írás használatában csak a csuvasok voltak kivételek és egy pár, az írásbeliség kezdetén álló szibériai törzs.

Az Októberi Forradalom új korszakot nyitott a Szovjetunió népeinek és nyelveinek történetében. Nem új nyelvek keletkezéséről van szó, hanem a meglévők korszerűsítéséről, szerepük kiszélesítéséről, szókincsük gazdagításáról, karöltve a törzs-nemzetiség-nemzet vonalon való fokozatos fejlődéssel. A felszabadító forradalom adta nagy politikai, gazdasági és kulturális felemelkedéshez idomulnia kellett a nyelvnek is, hogy meg tudjon felelni a Sztálin által megfogalmazott fontos rendeltetésének, hogy eszköz tudjon lenni az új szociális életberendezkedés elveinek közvetítésében, terjesztésében és fejlesztésében. Az egyes nemzeti köztársaságok és autonóm területek kereteibe foglalt török népek az összetartozás érzetében nemzeti öntudatra ébredtek. Örömmel fogadták az új alfabétumot, amely egycsapásra kiszabadította őket az írástudatlanságból. Ahol még nem volt meg, megindult a nemzetté alakulás folyamata, a nemzeti nyelv gyors kialakulása, amihez nagyban hozzájárult az újságírás fellendülése, a színház-kultúra és a rádió. Ez a nagy változás természetesen azoknál a népeknél a legfeltűnőbb, amelyek az Októberi Forradalomig magukra hagyatva tengődtek és egyáltalán nem volt írásuk. A legelmaradottabbak voltak minden téren az altaji népek, különösen pedig egyes

csoportjaik. Pl. hogy csak egy népet ragadjunk ki, az önálló chakasz autonóm terület megalakulása után rögtön megindultak a munkálatok új alfabétum megteremtése ügyében. Kezdetben az orosz írásrendszeren alapuló, missziós papoktól eredő abc-t használták (1922—1928), ezt felváltotta egy latin alfabétum (1928—1938) míg azután végleg az orosz betűtípusra tértek, a török hangrendszerre alkalmazva.

A török népek és nyelvek forradalom utáni történetét ismét két korszakra oszthatjuk: 1. A nemzeti autonómiák és irodalmi nyelvek kialakulásának kora 1917-től 1928-ig. 2. A Lenin-Sztálin-i nemzetiségi politika elgondolása alapján a Szovjetunió minden török népénél magas színvonalat ér el a formájában nemzeti és tartalmában szocialista kultúra és ez a fejlődés megszakítás nélkül folyik napjainkig.

A török nyelveknek ez a soha sehol nem tapasztalt gyors ütemű fejlődése két tényezőn nyugszik: 1. a nyelv belső adottságain, 2. a külső, szociális körülmények magukkal ragadó követelésein.

Ez az utóbbi tényező az, amely elsősorban érdemel figyelmet. Ennek a tényezőnek kihatása pontokba foglalva: *a)* Tökéletesített, általános érvényű ábécé, amely azonkívül, hogy elősegíti a török népek egymásközi érintkezését, utat nyit az orosz kultúra befolyásának is. Azután az irodalmi nyelv megszületése. *b)* A török szókinés óriási megnövekedése. *c)* Bizonyos fonetikai és morfológiai változások, amelyek csak a nagy tömegű szóátvétellel s a vele járó hangkészlet-átvétellel magyarázhatók. Az orosz nyelv intenzívebb tanulása maga után vont mondatkonstrukciós változásokat is.

Vegyük sorra e három pontot.

a) Az alfabétum körül folyó mult századvégi harcok teljes hevességgel lobbantak fel mind az írást eddig nélkülöző, mind az írásbeliséggel rendelkező népeknél. Egy csomó reformált arab írásrendszer látott napvilágot, többé-kevésbé alkalmasítva a török nyelvre. Azután latin próbálgatások következtek, míg végül általános megnyugvásra sikerült egy nevezőre hozni a török alfabétumot az orosz betűrendszer alapján. Az alfabétum körüli harcokkal párhuzamos az a harc, mely az irodalmi nyelv körül dúlt. Az azerbajdzsániak például, akiknek irodalma még a XIV. századra nyúlik vissza és sok tekintetben archaikus vonásokat őrzött meg, mindenáron ragaszkodtak ehhez az irodalmi nyelvhez. Végül is győzött a haladó szellemű irányzat, s az új irodalmi nyelv a népi és a társalgási nyelvhez simult. Jellemző ennek az időszaknak elejére az a féltékeny gond, mellyel az azerbajdzsáni reakciók őrizték nyelvük tisztaságát és távol akartak tartani tőle az arabon és perzsán kívül minden idegen befolyást. A hiányzó fogalmakra új műszavakat gyártottak és nem vették észre, hogy azok éppen olyan érthetetlenek a köz számára, mint az általuk kifogásolt orosz vagy egyéb, idegen terminus technicus-ok.

b) A szókinésben beállott gazdagodás egészen rendkívüli. Sztálin szerint a nyelv a legérzékenyebb a változásokkal szemben s mondhatni, hogy állan-

dóan a változás állapotában van. A forradalom utáni rendkívüli események természetesen rendkívüli változásokat okoztak a nyelv életében is. Ez a változás legfeltűnőbb azoknál a török népeknél, amelyek a kultúra legalacsonyabb fokán állottak. Ez természetes is, mert hiszen a hirtelen magas szintre emelkedett politikai, gazdasági és kulturális élet adhoc kifejezéseit készen találták az orosz nyelvben, következésképpen náluk a legerősebb az orosz hatás és az ezzel együttjáró egyéb nyelvi elváltozások. Az írásbeliséggel és irodalmi multtal rendelkező török népek inkább tudtak magukon segíteni. Vagy a tájnyelvekből merítettek, vagy igénybevették a nyelv szóalkotó lehetőségeit; lefordították az orosz szakkifejezést, pl. *beşjüllük* 'ötéves terv', új jelentéstartalommal ruházták fel a régi szót, pl. *baj* 'gazdag, kizsákmányoló', szóösszetétel útján gyártottak új szavakat, pl. alt. *işküçile jaşkan* 'dolgozó', tkp. 'munkával élő', képzőkészségükkel megfelelő alapszavakból új szavakat képeztek és végül felhasználták a rövidítést. De ezek sem kerülhették el egészen jelentős orosz szókészlet átvételét. Ugyanakkor, amikor ez az új szociális berendezkedéssel összefüggő szóanyag beágyazódott a török nyelvekbe, eltűnedezték belőlük azok a szavak, amelyek egy primitívebb gazdasági és mindennapi élet szókészletébe tartoznak. Ugyanígy eltűnik lassanként a vallási élet terminológiája is a törököknél.

Az orosz befolyás nem újkeletű a török népeknél, ez természetes is, de ezelőtt más természetű volt. Most a Szovjetunió nagyvonalú politikai, gazdasági és kulturális terveiben élve, közös határok közt, közös célért küzdve ez a nyelvi átvétel vagy hasonulás öntudatos. Egészen megváltozott mind a népnek, mind a nyelvnek az oroszokhoz való viszonya. Elismerik abszolút felsőbbségüket s az orosz nyelvet örömmel tanulják és mondhatni második anyanyelvüknek érzik.

A szovjet turkológia életszerűségéről s fejlődésének ebből következő vonásairól beszéltem most, részletesen szemléltetve a kérdést N. A. Baszkakov cikke alapján. Menjünk tovább.

Másik fontos, különleges jellemző vonása a szovjet turkológiának a tervszerűség. A fejlődés menete nincs a véletlenre, egy vagy egy-két ember kedvére bízva. Ki vannak jelölve a feladatok, meg vannak teremtvé a külső keretek s be vannak állítva a megfelelő emberek a feladatok elvégzésére. A beállított erők természetesen nem egyformák, az egyik kiválóbb, a másik gyengébb, ez már másképpen nem lehet, de a munka sikerét ez a tudomány-politika lényegében biztosítja.

A Szovjetunió politikai szervezete is lényegesen hozzájárul a siker biztosításához.

A török nyelvű autonóm köztársaságokban önálló tudományos központok, akadémiai fiókok, kutató intézetek keletkeznek, önálló tudományos élet indul meg, mely általános érdeklődést ébreszt, minden megfelelő nemzeti

erőt magához vonz, működését és a nemzet szellemi életének vérkeringésébe való bekapcsolódását biztosítja.

Egészen természetesen, hogy a fejlődés ilyen körülmények között rendkívüli arányokat öltött. Régebben úgy képzeltem, hogy egyetemi előadásaimban filológiai szempontból nagyjában teljes képet tudok adni az oroszországi török népekről, kimeríthetem főleg nyelvük forrásait és irodalmukat. Ma, a szovjet korszakban, a török filológiának is új korszakában vagyunk. Anyagunk annyira meggyarapodott, hogy a török népek közül több, így a csuvasok, a jakutok, a türkmének, az azerbajdzsániak, a kazakok, a volgai tatárok, az özbekek — de más török népek is — csak egy-egy önálló egyetemi tanszék keretében volnának kimerítő módon tanulmányozhatók.

Hatalmas már az az anyag is, melyet a szovjet korszak előtti orosz turkológia nyújtott. Jellemző, hogy ebben a korszakban török-tatár származású tudósok az orosz turkológiában még alig szerepelnek, ma pedig tömegével látjuk őket, ami a szovjet turkológusok táborának és a munkateljesítménynek rendkívüli növekedését jelenti.

De a régi korszak esetleges jellegű termelése az új korszak tervszerű termeléséhez nem hasonlítható.

Tekintsük át ezt az új termelést és vegyük először magát a nyelvi anyagot.

A Szovjetunió török népeinek újabb irodalma, a népköltészet újabban kiadott termékei mint filológiai anyag kimeríthetetlen. Ebben van az új korszak fő jelentősége. Egyes török népek nyelvének tudományos művelésére ma már nem gyér, vagy legfeljebb egy-két kötetnyi anyag áll rendelkezésre, mint régen, hanem gyakran egész könyvtárt kitevő anyag. Ez az anyag új szempontok felvetésére, új, egyetemes programú kutatás kialakulására fog vezetni és az anyaghoz méltó arányokban fog a tudományos kutatás kifejlődni.

Munkámban a szovjet turkológia eddigi eredményeit a következő módon szándékozom tárgyalni.

Először is ismertetem azokat az intézményeket, amelyek keretében a munka folyik. Erre vonatkozólag már számos adatom van, de pontosabb képet adni ebben a pillanatban még nem tudnék. A Nagy Októberi Forradalom óta a Szovjetunió egyes népeinél számtalan tudományos intézmény keletkezett, számtalan tudományos kezdeményezés indult el s ezek sok változáson, javításon, tökéletesítésen mentek keresztül. Sok meg is szűnt s helyét egy új, jobb intézmény, helyesebb kezdeményezés foglalta el. Lehetőleg teljes képet szeretnék magamnak alkotni a Tudományos Akadémiának az egyes török köztársaságokban működő fiókjairól, a tudományos kutató intézetekről, a főiskolákról, mindezek kiadványairól.

Át szeretném tekinteni azoknak a tudományos munkásoknak a sorát, akik ezeknél az intézményeknél működtek és működnek.

Mindezeknek az adatoknak a rendszeres összegyűjtéséhez azonban elengedhetetlen volna a helyszíni tájékozódás.

Munkám további felépítését a következőképp gondolom.

Először adom az egyes török népek leírását a szovjet korszakban. Közlöm a legfontosabb statisztikai, továbbá a gazdasági és kulturális életre vonatkozó főbb adatokat. Ismertetem a nép néprajzával és történetével foglalkozó szovjet kutatásokat. Jellemzem a nyelv filológiai irodalmát, majd tovább megyek tulajdonképpeni tárgyamra, részletesen felsorolom és ismertetem a nyelvet tárgyaló kiadványokat, a szövegeket (ezeket természetesen csak erős válogatással), a nyelvtanokat, illetőleg a leíró nyelvtan körébe tartozó dolgozatokat, majd a szótárakat.

A felsorolt tárgykörökkel kapcsolatban ki kell emelnem egyet-mást.

Mondottam, hogy ismertetem az egyes mai török népek történetével foglalkozó legfontosabb szovjet irodalmat.

Ezen a területen a szovjet turkológia egészen rendkívülit alkotott. Rendszeresen számba veszi és sorra kiadja, jórészen fel is dolgozza az ide tartozó történeti forrásokat, hasonlíthatatlanul nagyobb arányokban, mint az eddigi kutatás tette. Különösen új és nagyjelentőségű a Szovjetunió levéltárai adatainak tervszerű kiadása és feldolgozása.

Ma már az azerbajdzsáni törökök, a volgai tatárok, a baskirok, a turkománok, a karakalpakok, a kazakok, az altaji tatárok, a jakutok és más török népek történetére vonatkozólag nagyterjedelmű, gyakran többkötetes kiadványok állanak rendelkezésünkre, — egyikük-másikuk a szovjet történeti irodalom legjobb termékei közé tartozik.

A jakutok történetéről például alig tudtunk valamit. Most szovjet tudósok, főleg Sz. A. Tokarev, feltárták az erre vonatkozó történeti forrásokat, rendszeres kutatásokat végeztek, s ma erről a tárgyról megbízható, részletes képünk van. De ugyanígy van a dolog más területeken is.

A megjelent nyelvtanok száma — ha a tankönyveket is tekintetbe vesszük — természetesen százakra megy, de ezek között vagy tíz kitűnő, nagyterjedelmű és tudományosan nagyjelentőségű alkotás is van. Egyes nyelveknek, mint a nogáj, a kumük, eddig nem is volt nyelvtana, most ezekről iskolázott szakemberektől jól felépített, gazdag anyagú, megbízható leírásokat kaptunk.

Pontos, részben gépfonetikai eszközökkel végzett, úttörő jellegű leíró hangtani vizsgálatok eredményei is gazdagították ismereteinket. Ezen a területen főleg V. Bogorogyickij és N. K. Dmitriev dolgoztak. Az utóbbi egyébként is számos cikkben főleg a török leíró nyelvtan egyes fejezeteinek ismertetéhez járult hozzá.

A nyelvtanokéhoz hasonlóan nagy a szótárak száma, melyek jó része használható nyelvtani részt is tartalmaz. Voltaképpen azonban keveset mondok, ha azt mondom, hogy nagy a szótárak száma. A szótárak rendszeres

sorozatáról van itt szó, amelyből alig marad ki egy-egy nyelv s ha kimarad, nem sokáig marad ki.

Ezek a szótárak, épúgy mint a nyelvtanok, különböző értékűek.

Van köztük kisebb terjedelmű, mely tudományosan jelentős újat nem ad, van olyan, mely kis terjedelme ellenére is fontos, mert kevésbé ismert nyelv vagy nyelvjárás anyagát ismerteti.

A szótárak bizonyos norma szerint készültek, meghatározott szóanyagot tartalmaznak. Terjedelmüket céljuk szabja meg. Mint már mondtam, a nép gazdasági és kulturális felemelkedését szolgálják. Nem az a fontos, hogy a nyelvész számára a természet és társadalom végtelen világa jelenségeinek megnevezéseit tartsa magában, hanem hogy alkalmas segédeszközök legyenek a szocializmus építésében. A tanulni akaró emberek számára készülnek, öregeknek és fiataloknak egyformán s ebből természetesen következik, hogy az irodalmi nyelv szókincsét adják.

Egyoldalú szemlélet lenne azonban nyelvtudományi jelentőségüket lebecsülni.

Először is az a nyelvi átalakulás, melyen a Szovjetunió népei most keresztülmennek és amelyet e szótárak tükröznek, nyelvtudományi szempontból nagyon jelentős és a kutatók minden figyelmét megérdemli. Ezzel a nyelvészeti irodalom még részletesen fog foglalkozni.

De más tekintetben is jelentősek lehetnek e szótárak. Csak egy példát említek.

Ismeretes, hogy a baskiroknak kapcsolataik vannak a magyarsággal. Magna Hungariának körülbelül a mai Kujbisevtől keletre élt magyarsága a baskirokba olvadt be, a forrásokban gyakran a baskirok nevét viseli, kik ma e területen, vagy legalább is e terület közvetlen közelségében laknak. Két törzsük a legújabb időkig viselte a magyar Gyarmat és Jenő törzsnevet. Régebbi kutatók baskir-magyar rokonságról, történeti azonosságról is beszéltek, — erről nem lehet szó, de a kapcsolat világos, legújabbban is nyomatékos formában felmerült a tudományos irodalomban. A baskir nyelv ismerete tehát magyar szempontból igen fontos, de mindeddig csekély anyagra támaszkodott. Fő forrásunk volt Katarinszkijnek 1899-ben, Orenburgban megjelent, 237 lapos baskir-orosz zsebszótára és a Keleti Szemle V. kötetében megjelent 43 lapos baskir szójegyzék. Ma egy közel 1000 lapos orosz-baskir szótár is áll rendelkezésemre, mely Moszkvában, 1948-ban jelent meg.

Kirgiz szótárunk régebben egyáltalában nem volt, ma Judachinnak Moszkvában, 1940-ben megjelent szótárát használjuk.

A példák számát bőven lehetne szaporítani.

A gyakorlati céllal készült kisebb és középszótáraknak tehát gyakran tudományos szempontból is jelentőségük van.

De tudományos szempontból is magas színvonalon álló, nagyszabású szótári művek is jelentek meg a Szovjetunióban a turkológia területén. Ezek

a Szovjetúniónak tudományos szempontból legfontosabb két török nyelve szóanyagát tartalmazzák. Pekarszkij jakut és Asmarin csuvas szótáráról van szó. Az első két hatalmas 4° kötet, a második tizenhét 8° kötet.

Ilyen szótárakat máról holnapra természetesen nem lehet létrehozni. Ezekhez évtizedekre terjedő rendszeres szógyűjtés, szöveggyűjtés és a szövegek anyagának gondos feldolgozása kell. Így mindkét szótár munkálatai a szovjet korszak előtti időbe mennek vissza.

Pekarszkijt, a jakut szótár szerzőjét, 1881-ben száműzték Szibériába s ettől fogva dolgozott jakut szótárán s jakut szövegek gyűjtésén és kiadásán, több jól használható munkatárssal. Szótára, melynek kézírata 1926-ban készült el, óriási anyagot tartalmaz, gondos feldolgozásban, számos példamondattal, etimológiai megjegyzésekkel.

Asmarin csuvas szótára még nagyobb terjedelmű, mint mondtam tizenhét kisebb kötet. Ez is rengeteg, eddig ismeretlen adatot tartalmaz, nagyon sok, főleg a csuvas népköltésből vett idézettel.

E szótárak a régi időben nagy kiadási nehézségekkel küzdöttek. A jakut szótár első füzete először 1899-ben jelent meg Jakutszkban, majd 1907-ben, az Orosz Akadémiánál indult meg egy újabb kiadás, mely 1930-ban fejeződött be. A csuvas szótárból már 1910-ben és 1912-ben megjelent egy-egy füzet, de a folytatás abbamaradt, s csak 1928-ban indulhatott meg az új kiadás, melynek utolsó, XVII. kötete 1950-ben látott napvilágot.

E két szótár tudományos kiaknázása a jövő feladata. Mindkettőnek rendkívüli tudományos jelentősége van.

A jakut nyelv a törökségnek különálló ága, melynek nyelvtörténeti tanúságai számos kérdésben alapvető jelentőségűek, és pedig nemcsak török, hanem a mongol, a tunguz és egyes paleoázsiai nyelvek szempontjából is.

Asmarin csuvas szótára pedig éppen magyar szempontból fontos. A csuvas az egyetlen élő bolgár-török nyelvjárás és a bolgár-törökség volt az, amely a magyarságra az első évezred második felében legnagyobb hatással volt. Bolgár-török jövevényszavaink problémája — a magyar nyelvtudomány egyik legszebb fejezete — Budenz és Gombocz kutatásaival lényegében tisztázódott, de Asmarin szótárának felhasználása még számos részletkérdés tisztázásához s ezek nyomán esetleg az egész kérdés egyes lényeges pontjainak módosításához fog vezetni. A magyar turkológiának fontos és sürgős feladata volna Asmarin anyagát magyar szempontból feldolgozni.

Munkám másik részében a szovjet turkológiának a régi törökség kutatásában kifejtett munkásságával fogok foglalkozni. Ez is nagyjelentőségű, de mivel kapcsolata az élettel nem olyan szoros, terjedelemben természetesen messze mögötte marad a mai törökségre vonatkozó munkálatoknak.

Elsősorban Bartold műveiről kell itt megemlékezni, ki századunkban a törökség történetének legkiválóbb szakértője volt. Nagy szolgálatot tett a török népek történetéről szóló összefoglaló munkájával, mely törökül,

németül és franciául jelent meg. A régi törökségről szóló ismereteinket egy fontos ponton lényegesen módosította azzal a megokolt, de biztosra nem vehető feltevésével, hogy a törökök a VI. század második felében a Káspi-tenger és az Aral-tenger között türk néprészeket telepítettek le és ezek az oguzok és türkmének elődei. Ha ez valószínű, akkor az oguz törökség, elsősorban a türkmének, de az azerbajdzsániak és oszmánlik kialakulásában is egy nagyon fontos új körülménnyel kell számolni. Ezt az elméletét Bartold a *Turkmenyija* c. gyűjtéléses mű 1927-ben megjelent kötetében adja elő, egy nagyterjedelmű, az egész türkmén történetet magában foglaló dolgozat keretében. A türkmének történetét eddig senki sem tárgyalta részletesen és megfelelő kritikával, nagy nyereségünk Bartoldnak e dolgozata. De más hasonló dolgozatai is vannak. Ezek az »Ocserk isztorii Szemirecsja« és a »Kirgizia« c. művei, melyeket még nem tanulmányozhattam.

Külön ki kell még emelnem Sz. E. Malovnak, a szovjet turkológia legkiválóbb képviselőjének, a régi török feliratok nemzetközileg is első szakértőjének munkásságát, aki tudományterülete nehéz kérdéseit nagy tudással, mély kritikával és sok eredménnyel műveli. 1928-ban jelent meg Leningrádban a nagyjelentőségű »Uigurische Sprachdenkmäler«, melynek anyagát még Radloff készítette elő. A mű, mely anyagával az ujugrok jogi és gazdasági életéről is tájékoztat bennünket, Malov közreműködésével készült. Legújabb munkája, a Jenyiszejszkaja Piszmennoszty Tjurkov, mely 1952-ben, s mint az előbb említett mű, a Szovjetunió Akadémiájának kiadásában jelent meg, esemény a turkológia történetében. A régi törökség legfontosabb emlékei a VIII-ik, illetve VII-ik századi orkhoni és jeniszeji feliratok. A jobb állapotban levő, nagyterjedelmű és filológiaiilag könnyebben kezelhető orkhoni feliratoknak megfelelő kiadása és magyarázata van, de a jeniszeji feliratok, melyeknek magyarázata igen nehéz, eddig csak kevésbé használható, megbízhatatlan kiadásban állottak a kutatók rendelkezésére. Ezen a hiányon segített Malov. A jeniszeji feliratok számos kérdése persze még ma sincs tisztázva s egy részük valószínűleg soha sem lesz, de most már megbízható alapunk van további kutatásokra is.

Malov másik, újabban, 1951-ben megjelent műve, a Pamjatnyiki drevnyetyurk-zkoj piszmennosztyi, voltaképpen bevezetés a régi török nyelvemlékek ismeretébe, de anyagának gazdagsága, megbízhatósága, nagy gonddal kidolgozott szótárának bősége, hivatkozásai és az adatokban rejlő új megállapítások önálló tudományos értéket biztosítanak neki.

Magyar szempontból is nagyjelentőségűek Malovnak a Talasz-völgyi feliratokról szóló cikkei. E feliratok a régi türk feliratoknak egy külön csoportját alkotják, a mai kazak és kirgiz köztársaság területén átfolyó Talasz vidékéről valók és a nyugati türk birodalom emlékei. Székely rovásírásunk ezekkel a feliratokkal mutat rokonságot.

A türk nyelvemlékek kutatása terén jelentős a kiváló archeológusnak, Sz. V. Kiszelyevnek és feleségének, L. A. Jevtyuchovának a munkássága, kik

újabb, kisebb emlékeket fedeztek fel és adtak ki, megemlítendők a kitűnő mongolista, B. Ja. Vlagyimircov magyarázatai az emlékek egyes szavairól és kifejezéseiről, A. N. Bernstam művei és cikkei, főleg Szocialno-ekonomicsezskij sztroj orchono-jenyiszejszkich tjurok VI—VIII vekov (1946) c. munkája.

Egyéb fontos művek is jelentek meg a régi törökség kutatásának területén, így 1932-ben Kokovcov műve a kazár történet héber forrásairól, 1941-ben Gordlevszkijé a kisázsiai szeldzsukokról.

Ami mármost a nyelvtörténeti kutatást illeti, erre egészen a sztálini cikkek megjelenéséig bénítólag hatott a marrizmus. Voltak a Szovjetunióban kiváló tehetségű török nyelvtörténészek, akik részben dolgoztak is, de ezeket a marrizmus félretolta, megfélemlítette. Viszont a marrizmus a téves irányzatoknak nem ahhoz a fajtájához tartozott, amely bizonyos tisztító eljárás után hasznavehető eredményeket produkál. A marrizmus alapjában elhibázott, fantasztikus elmélet volt, mely a nyelvtörténeti kutatás legvilágosabb elveinek a helyességét sem ismerte el.

Ilyen körülmények között a szovjet turkológia nyelvtörténeti kutatásainak értékes eredményét csak részletekre vonatkozó — igaz, hogy meglehetősen számú — cikkek teszik. Nagyobb, esetleg elvileg is jelentős monográfia nem jelent meg. Itt azonban, miután Sztálin nyelvtudományi cikkei a nyelvészeti kutatást a marrizmus zsákutójából kivezették, — úgy látszik — hamarosan lényeges változás lesz. N. K. Dmitriev akadémikus vezetése alatt elkészült a török nyelvek összehasonlító nyelvtana. Baskir nyelvtudósok megírták a baskir nyelv összehasonlító nyelvtanát. Türkmeniában dolgoznak a türkmén és orosz, Bakuban az azerbajdzsáni és orosz összehasonlító nyelvtanon. Számos munkálat van folyamatban az egyes török nyelvek alapszókincsének, grammatikai szerkezetének és nyelvjárásainak kutatása területén. (Izv. Ak. Nauk SzSzsR, Otgy. Lit. i Jaz. X, 5 : 509.)

Feszült érdeklődéssel várjuk e kiadványok megjelenését.

A magyar tudomány a régebbi időben is tisztában volt az orosz turkológia jelentőségével. Budenz, Munkácsi úgy olvasták az orosz turkológiai irodalmat, mint a magyart vagy a németet, Vámbérynak, Gombocznek szintén meglehetősen orosz nyelvismerete volt s turkológiai munkásságuk sikerét mindnyájan jelentős mértékben az orosz szakirodalomnak köszönhetik. Az ő hagyományukat folytatjuk most, a sokkal gazdagabb anyag, a sokkal kedvezőbb lehetőségek korában.

HOZZÁSZÓLÁSOK

CZEGLÉDY KÁROLY:

Németh Gyula akadémikus három részre osztotta eredményekben és tanulságokban rendkívül gazdag fejtegetéseit.

Az első részben, a szovjet turkológia általános jellemzése során rámutatott arra, hogy a szovjet turkológiának mint élenjáró tudománynak feladatait a Szovjetunió egyes török népeinek legfontosabb kulturális érdekei határozzák meg. Előadásának ez a része ragyogóan világította meg azt a mai magyar tudomány előtt is egyre jobban kikristályosodó igazságot, hogy a nép legfontosabb kulturális érdekei és az igazi tudomány érdekei egybeesnek.

Előadásának második részében Németh Gyula akadémikus nagy vonalakban ismertette a szovjet turkológia eredményeiről szóló nagy munkájának tervezetét. Készülő munkájának vezető eszméje, amint világosan kifejti az, hogy a Nagy Októberi Forradalom óta egyre dúsabb termést hozó s ma már páratlanul gazdag szovjet turkológiai irodalom feldolgozásával két fontos nemzeti stúdiumunknak is hasznos szolgálatot tehet: a magyar őstörténetírásnak és a magyar nyelvtudománynak. A munka ennek megfelelőleg két részre oszlik: az egyik a nyelvi, a másik pedig a történeti vonatkozású anyagot tartalmazza.

Úgy gondolom, hogy a magam részéről akkor járok el a legmegfelelőbbben, ha Németh Gyula akadémikus fejtegetéseire csatlakozva szakterületem néhány olyan kiemelkedő szovjet eredményére mutatok rá, amely szintén nagy mértékben elősegítheti a magyar turkológiai és őstörténeti kutatást.

Általánosan elfogadott nézet szerint a magyar nép a honfoglalás előtt körülbelül ötszáz évig élt a déloroszországi steppén török népek szomszédságában, illetőleg török törzskötelékekben. Ezek között a török népek között különösen fontos szerepet játszottak a kazárok. A szovjet orientalista történészek Engels klasszikus fejtegetései nyomán tisztázták a nomád társadalmak fejlődésének főbb mozzanatait, a nemzetségi kötelékekben való élés korától egészen a feudális állam kialakulásának koráig. Főleg mohamedán források alapján megállapították, hogy a kazárok a honfoglaló magyarságnak a délorosz steppéről való elvonulása idején még félig megtelepült nemzetségi kötelékekben éltek, amelyeken azonban már mutatkoztak a bomlás jelei. A földtulajdon az egyes nemzetségek birtokában volt ugyan, de már erősen előtérbe lépett a nagy vagyonnal rendelkező előkelők rétege. A kazár kalandozások ebben az időben már teljesen megszűntek. A kazár terület védelmét egyre fokozódó mértékben idegen, leigázott népek látták el. Ez volt tehát az a társadalmi háttér, amelyből a honfoglaló magyar nép kiszakadt. A magyar őstörténészek fontos feladata annak tisztázása, hogy a magyarság, kazáriai tartózkodásának utolsó évtizedeiben önálló szervezetben élt-e vagy pedig a kazár törzsszövetség szerves részét alkotta. A kazárok és a birodalmukban élő onogundurok történetének szempontjából igen tanulságos M. I. Artamonov műve¹ amelyben a szerző a mohamedán, bizánci és héber források mellett a kazár vonatkozásokban gazdag örmény forrásirodalmat is felhasználta.

¹ Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград, 1936.

A délorosz steppén megfordult többi régi török nép, a bolgárok, türkök és besenyők gyakran szerepelnek azokban a szír szövegekben is, amelyeket N. Pigulevskaja gyűjtött össze és magyarázott.²

A turkológiai szempontból is fontos mohamedán forráskiadványok közül kiemelkedik Ibn Fadlān útijelentésének az I. J. Kračkovskij akadémikus szerkesztésében megjelent szovjet faksimile-kiadása.³ Ibn Fadlān annak a háromezer emberből álló karavánnak az útinaplóját írta meg, amely Khvá-rezm-ből, az Aral-tó déli szomszédságából 921-ben ment a besenyők és a baskiok területén keresztül a Kazán vidéki volgai bolgár-törökök fővárosába. Ibn Fadlān útijelentését eddig csak töredékesen ismertük. Az új, teljes szöveg a szovjet kiadvány nyomán az egész világon újra a szakkörök érdeklődésének középpontjába került. A nemzetközi kutató munkában I. J. Kračkovskij akadémikus nemrég bekövetkezett halála után egy másik szovjet tudós, A. P. Kovalevskij vette át a vezető szerepet az Istoričeskie Zapiski legutóbbi kötetében megjelent kitűnő értekezéseivel. Ő készíti elő jelenleg az útijelentés második szovjet kiadását is. Megjegyzem ezzel kapcsolatban, hogy a meszedi kézirat fényképmásolatát Ligeti Lajos akadémikus is elkészíttette 1936-os afganisztáni kutatóútja alkalmával. Ezt a fényképmásolatot néhány nehezebb szövegrészre vonatkozó megfigyelési kísérletemmel együtt az Acta Orientalia I. kötetében tettem közzé. A délnyugatszibériai oguzok és az közülük kivált türkmének történetével több nevezetes szovjet kiadvány foglalkozik. Németh Gyula akadémikus utalt ebben az összefüggésben a XX. század egyik legnagyobb orientalistájának V. V. Barthold akadémikusnak idevonatkozó munkáira, amelyekből kitűnik, hogy a türkmének ethnogenezisében az oguz alapréteg mellett igen fontos szerep jut az iráni népelemnek is. V. V. Barthold akadémikus eredményeit újabban A. J. Jakubovskij fejlesztette tovább,⁴ aki a mohamedán források és az anthropológiai leletek segítségével világos képet rajzolt az oguzoknak a khvárezmi, szogd és dehisztáni limeszen játszott történeti szerepéről. Türkmén szempontból rendkívüli jelentősége van annak a monumentális forrásgyűjteménynek is, amelyet 1939-ben adott ki egy szovjet tudósokból alakult munkaközösség.⁵ Ez a munka nemcsak igen nagyszámú mohamedán szöveg példás filológiai gonddal készített fordítását tartalmazza, de az egyes forrásokra vonatkozólag is igen értékes tájékoztatást nyújt. A szövegek feldolgozásában a munkaközösség tagjai sokszor eddig ismeretlen kéziratokat is felhasználtak, úgyhogy a gyűjtemény a mohamedán forráskutatásnak is értékes nyeresége.

Hasonló nagy kollektív alkotás lesz a belsőázsiai történelem szempontjából kiemelkedően fontos. Tabarī-féle krónika részleges szovjet fordítása, amely magánértésem szerint már elkészült. A belsőázsiai törökség történetére és földrajzára vonatkozó új forrást, a X. századi Hudūd al-'ālamot V. V. Barthold akadémikus adta ki fordításszámba menő részletes tartalmi ismertetéssel.⁶ A Hudūd al-'ālam a törökök nyugati törzseit, közöttük a törökökhöz sorolt magyarokat is leírja. Magyarokra vonatkozó tudósításainak óriási jelentősége van. A régebben is ismert magyar vonatkozású mohamedán források értelmezése ugyanis bizonyos pontokon szinte megoldhatatlan nehéz-

² Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л. 1941.

³ Пугешество Ибн Фадлана на Волгу. М.-Л. 1939.

⁴ Вопросы этногенеза туркмен в VII—X. вв.: Сов. Этн. 1947/3.

⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмени, I. М.—Л. 1939.

⁶ Худуд ал-'алем. Leningrad, 1930.

ségekbe ütközött. Ezek most, a *Hudūd al-'ālam* közzététele után, egy csapásra megoldódtak, úgyhogy a mohamedán források értéke Konsztantinosz császár tudósításával szemben igen nagy mértékben megnövekedett. Ez kétségtelenül az egyik legnagyobb eredmény, amelyet a magyar őstörténetkutatás a szovjet orientalisztikának köszönhet.

Mindezek alapján a magam részéről csatlakozom Németh Gyula akadémikusnak ahhoz az álláspontjához, hogy a szovjet turkológiai és török vonatkozású orientalisztikai kutatás a magyar tudomány számára felbecsülhetetlen értékű támogatást nyújt.

RÁSONYI LÁSZLÓ:

Amint azt hallhattuk, a magyar őstörténet török vonatkozásainak kutatása határozta meg *Németh Gyula* akadémikus készülő munkájának a körét és tárgyalási módját, s az idevágó irodalom átnézése győzte meg újra arról, hogy az újabb turkológiai szakirodalomban a legfontosabb a szovjet turkológia irodalma.

Ha a turkológia egyéb ágainak a szempontjából nézzük át az irodalmat, akkor is erre a megállapításra jutunk. Minden bizonnyal ezt teszi könyvében *Németh Gyula* is; s éppen az teszi nehezzé a könyvvázlathoz való hozzászólást, hogy úgy érzem, nyitott kaput döngetek. Ha valamelyest függetlenítem magamat ettől az érzéstől, s csupán a saját munkásságom alatt szerzett tapasztalataimra gondolok, mindenekelőtt a szovjet turkológiának a turkológia sok más ágában való nélkülözhetetlen szerepét kell hangsúlyoznom.

Vegyünk pl. a török *összehasonlító nyelvészetet*. Azonkívül, hogy a törökség kialakulásának a színhelye a legnagyobb valószínűség szerint a mai Szovjetunió területe, s hogy a már kihalt török nyelvek emlékeinek is tekintélyes része onnan való, — a manapság is beszélt nyelvek, illetve dialektusok 5/6 része a Szovjetunió területén él! Azonban bármennyire nagyjelentőségű néhány turkológusa volt is a régi Oroszországnak, azok nem voltak elegendőek a fentemlített körülményből fakadó hatalmas feladatok elvégzéséhez. Így a gyűjtő munkába a hajdani Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Orosz és Magyar Bizottsága gyümölcsöző együttműködésének a jegyében magyar kutatók is bekapcsolódtak; így pl. négy nyelvjárás területén az akkor még 20 éves *Németh Gyula* is hasznos gyűjtőmunkát végzett.

Ma azonban, mint erre az előadó is utalt, — már nagy a kutatók száma a Szovjetunióban, maguk az érdekelt töröknyelvű népek is kialakítják nyelvészgárdáikat és így a Szovjetunió népei e téren is mindent felölelő munkát tudnak végezni. Azóta, mióta *Sztálin* nagyjelentőségű nyelvtudományi cikkei által *felszabadítva*, a nyelvészek a marrizmus nyűgét levetették, — még az előzőnél is nagyobb mértékben, — évről-évre újabb meg újabb szótárak, szövegközlések, tudományos értekezések és nyelvtanok jelennek meg. Ez viszont azt jelenti, hogy míg régebben az orosz nyelv és az orosz anyag ismerete csak »nagyon fontos« volt a török nyelvészettel foglalkozók számára, ma teljességgel nélkülözhetetlenné vált.

Az *irodalom* kutatója számára — még ha nem kifejezetten turkológus is, — nem érdektelen, hogy amellet, hogy a Szovjethatalom éveiben 48 nemzetiség hozott létre saját irodalmat s ezek jórésze töröknyelvű, — ezek és a régiebb keletű irodalmak kiválóbb alkotásai igen szép kiállítású orosz fordításokban

is kiadásra kerülnek, még a feudális kor klasszikusai is. Elég, ha csupán a kirgiz Manasz-éposz szép kötetére (1949), a karakalpak Kurbanbay Tažibayev ajkáról lejegyzett »Kürk kiz« népéposz fordítására (Mo., 1951), az özbeg költészet remek antológiájára,¹ a türkmén Mahdumkuli divánjának fordítására (1949), vagy a Mîr Ali Šîr Nevâyî (szül. 1441) körül kialakult gazdag irodalomra utalok.

Hogy milyen fontos a *tulajdonnév-kutatás* nemcsak a nyelvész, hanem az etnogenézis, a történelem, az etnológia kutatója számára is, azt itt nem kell külön kiemelni. Mostanában élénkülni kezd az érdeklődés az idevágó problémák iránt a nemzetközi turkológiai irodalomban is. Ezért is hangsúlyoznom kell, — annival inkább is, hogy erre nyugaton még nem jöttek rá kellő mértékben — hogy ezen a téren egyenesen alapfeltétel az orosz, illetve a szovjet turkológiai anyagnak az ismerése. Ha összegyűjtjük a török népek személy- és törzsnévkészletét, kiviláglik, hogy az anyagnak csaknem 9/10 része orosz illetve szovjetföldi forrásokból kerül elő. A szovjet kiadványok jó része meg éppen különös súlyt helyez arra, hogy a tulajdonnév-kutató dolgát elősegítse. Mindazok a történeti forráskiadványok, amelyek az egyes népekre utalnak, s amelyeknek fontosságára *Németh* is utalt, — a baskir, türkmén, tatár, kazak, karakalpak stb. материалы по истории-к igen lelkiismeretesen összeállított indexeket tartalmaznak. A nyelvészeknek egy része meg a szótárak és nyelvtanokhoz függelékképpen e személynevek jegyzékét is adja. Különösen ki kell emelnem e tekintetben *N. A. Baskakov* munkáit, pl. az ojrot szótárt,² amely korlátozott terjedelme ellenére is függelékként a földrajzi nevek 18, a személynevek 16 és a törzs- és nemzetségnevek 6 hasábra terjedő jegyzékét nyújtja, vagy a nogaj nyelvtant,³ a karakalpak nyelvtant,⁴ melyek szintén igen értékes névjegyzékeket közölnek. Ez egyébként a szovjet turkológiának *Németh Gyula* által hangsúlyozott életszerűségével függ össze, de ugyanakkor, illetve éppen ezért fontos tudományos igényt is kielégít. Utalok *S. M. Abramzon* etnológiai tanulmányaira is, elsősorban a kirgiz személynévadásra vonatkozóra,⁵ amely számot ad az Októberi Forradalom utáni nagy átalakulásnak a névadásban való tükröződéséről is, pl. *Ö k t ö b ü r* (=október), *S o v e t b e k*, *Ö z g ö r ü š* (Forradalom), *F r o n t b e k*, stb.

Ami a személynevekre áll, áll a helynevekre is, hiszen mindazon területeknek, ahol akár eltűnt népek, akár ma is létező népek ottlakása révén relictum-jellegű, vagy még ma is aktív névadás által keletkezett török helynevek találhatók, mintegy 2/3 részét a Szovjetunió foglalja magában.

A turkológia körébe vágó tanulmányok — a történettudományos és *történetföldrajziak* — részben még annyira gyakorlati problémákkal is összefüggnek, mint a tervgazdálkodás. Elég, ha *W. Barthold*nak, a turkesztáni öntözőrendszer történetéről, vagy az Amu-Darja régi folyóágyának a problémájáról írt könyveire utalok.

Lehetne ezt folytatni még több tudományág területén is. De talán ennyi is elég annak a dokumentálására, hogy *Németh Gyula* könyve milyen fontos

¹ Антология Узбекской Поэзии, М, 1950. —

² Ойротско-русский словарь, Мо., 1947.

³ Ногайский язык и его диалекты, Мо., 1940. —

⁴ Каракалпакский язык I, Мо. 1951. —

⁵ Рождение и детство киргизского ребенка. Сб. Музея Антроп. и Этногр. XII. (1949), 78—138

lesz a világ turkológusainak a számára még abban a teljesen érthető és indokolt esetben is, hogy teljességre — csupán a hazai könyvtárakra támaszkodva — nem törekedhetik. Így is nagyon nagy hézagot fog pótolni, mert ha *V. G. Jegorov*⁶ kis csuvas szakbibliográfiájától eltekintünk, *Mežov*⁷ nagy munkái, majd *A. E. Alektorov* csaknem ezeroldalas kazak-kirgiz szakbibliográfiája⁸ és *D. K. Zeleninnek* sok török vonatkozással bíró néprajzi bibliográfiájának⁹ megjelente óta — negyven év óta — nagyon hiányzanak azok a bibliográfiák, amelyek az óriási szovjetföldi turkológiai irodalomban kalauzaink lehetnének. Márpedig igaza volt *Mežov*nak, mikor azt írta, hogy »a bibliográfia minden tudománynak ábécéje«.¹⁰

Hogy a szovjet turkológia összefoglaló bibliográfiai ismertetését a turkológia művelői számára nemzetközi viszonylatban is *Németh Gyula* végzi el, nem véletlen; két körülménynél fogva magától értetődő. Egyik haladó hagyományaink ereje. Az, hogy a túlnyomórészt turkológiai irányú magyar orientalisztikának volt a legtöbb kapcsolata az oroszok, illetve a Szovjetunió földjével és turkológiájával. Csupán három-négy névre utalok a sok közül. Már 1819-ben, Keletre indulása előtt *Kőrösi Csoma Sándor* is szükségesnek látta az oroszul tanulást. A magyar őstörténet egyik korai művelője, *Deskó Endre*, aki 1854-ben Szimbirszkben, a mai Uljanovszkban, Lenin szülővárosában (— talán Lenin édesapjának kortársaként —) foglalkozott a magyar-csuvas nyelvhasználással¹¹ — a kölcsönös megismerésért munkálkodott. Utalok *Bálint Gábor* kazáni kapcsolataira,¹² *Budenz* kruszok — (=Русский кружок) alapítására, *Munkácsi Bernát* örömteli megilletődöttségére, mikor a század végén feltűnt előtte az uralaltajisztikai tudását gyarapító Moszkva,¹³ *Munkácsinak* orosz orientalistáktól kapott 450 levelére.

És utalok arra — és ez a másik tényező, — hogy magának *Németh Gyulának* is a tudományos munkássága 1910-ben egy érdemes orosz turkológus, — később a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának is tagja, — *V. Gordlevskij* egy tanulmányának¹⁵ ismertetésével indult meg.

Ezen kezdet és a gazdag folytatás, elsősorban a Nyelvtudományi Közleményekben¹⁵ közölt bibliográfiai összefoglalásai után a *Németh Gyula* által vázolt könyv méltó és örömmel várt betetőzése lesz munkássága szovjet turkológiát ismertető hasznos szakaszának.

⁶ Библиографический указатель литературы по чувашскому языку. Чебоксары 1931. —

⁷ Сибирская Бублиография I—III. 1891—94; Библиогр. Азии I—, 1891—.

⁸ Указатель книг, журналах и газетных статей и заметок о киргизах. Казань, 1900—1904.

⁹ Библиогр. указатель русск. этнографическ. литературы о внешнем быте народов России 1700—1910 г. г. СПб., 1913 XL+733 стр.

¹⁰ „Библиография есть азбука всякой науки.“ — Jegorov idézi 1931-ben, föntemlített könyvének mottójaként.

¹¹ Венгерская грамматика с русским текстом и в сравнении с чувашским и черемисским языками. СПб., 1856. — Vö. Ligeti L.: Deskó Endre csuvas-magyar nyelvhasználása. KČsA. I (1924), 319—20. —

¹² Ak. Értesítő 18 1: 241—245; 1872: 206—214; 1873: 5—6; Értekezések a Ny.- és Széptud. Köréből IV/2.

¹³ Munkácsi Noémi: Egy nagy magyar nyelvész, Munkácsi Bernát élete. Bp., 1943. 72 l.

¹⁴ Из наблюдений над турецкой песню. Этногр. Обзор. 1909. — Ism. NÉMETH GYULA: KŠz. XI (1910), 162—165.

¹⁵ Török nyelvészeti irodalom. Ny. K. XLVIII (1931—34), 136—147.

Hasznos lesz ez a könyv azért is, mert fel fogja tární és rendszerező voltánál fogva az eddiginél is gyümölcsözőbbé fogja tenni — a Szovjetunió kívüli turkológusok számára is, — azt a sok segítséget, amelyet a Marx, Lenin és Sztálin által megalkotott ideológia jelent.

ANGYAL ENDRE:

Nem vagyok ugyan turkológus, nem akarok illetéktelenül más kutatási területbe beavatkozni, azonban egy-két olyan probléma is felmerült, amely engem egyrészt mint irodalommal foglalkozó embert, másrészt pedig, mint az orosz-magyar kapcsolatok kutatóját érdekel és amit itt szóvá szeretnék tenni.

Amikor a renaissanceszal, ezzel a hozzánk különösen közelálló korszakkal foglalkoztam, akkor egy turkológiai problémával is érintkezésbe kerültem, mégpedig éppen a szovjet tudósok kutatásai nyomán. Ez Aliser Navoi problémája. Tudjuk, hogy ő a XV. század nagy üzbég költője volt. Nevét itt most szóba szeretném hozni, mert érdekes és érdemes vele foglalkozni. A Szovjetunióban nagyon sokat foglalkoztak ezzel a nagy költővel. Megjelent egy orosznyelvű válogatás is 1949-ben költészetéből, amelyet magam is forgattam, de még regény, sőt film formájában is feldolgozták a nagy költő életét és működését. Legelőször e film megnézésekor — mert Magyarországon is adták — lettem figyelmes rá és nagy meglepetés volt számomra, hogy az a nagy mozgalom, amit mi renaissance-nak nevezünk, nem szorítkozik csupán Nyugat-Európára, hanem még Közép-Ázsiában is megtalálhatjuk. Sajnos Navoi alakja Magyarországon még mindig eléggé ismeretlen. Most jelent meg egy antológia a középkor és a renaissance költészetéből, amelyben előfordulnak keleti szövegek, szemelvények az ázsiai népek irodalmából, sajnálattal láttam azonban, hogy Navoi neve ebben sem szerepel. Koczogh Ákos kartársam ezt az »Építünk« legutóbbi számában szóvá is tette. Meg kell szívlelnünk azt, amit a szovjet turkológia tanít, mert felhívja figyelmünket arra, hogy a régebbi világirodalmat nem szabad csak Európára szorítkozva tárgyalni, amint azt még Babits Mihály is tette. Ő ugyanis azt állította, hogy a világirodalom voltaképpen európai irodalom. A szovjet turkológia eredményei megtanítanak bennünket arra, hogy ez téves, szűklátókörű álláspont.

Még egy problémát is fel szeretnék vetni: Rásonyi professzor hozzájárulásában elhangzott Bálint Gábor neve. Bálint engem, mint Debrecenben élő embert közlőről érdekel. Amikor tavaly foglalkoztam Budenz József és Géresi Kálmán levelezésével, akkor többször találkoztam az ő nevével. Bálint hosszú ideig Budenz köréhez tartozott, és csak akkor kerültek szembe egymással, amikor Bálint a híres »ugor-török háborúban« Vámbéry oldalára állt. Abban a középiskolában, ahol tanítok, a debreceni Csokonai Gimnáziumban egyik tanártársam, Fölföldy Sándor, még tanítványa volt a kolozsvári egyetemen. Bálint Gábornak és sok érdekes epizódot mesélt el nekem professzora életéből.

Fel szeretném hívni a tisztelt Akadémia figyelmét arra, hogy 1953-ban van Bálint Gábor halálának 40-ik évfordulója.

Tudjuk, hogy kutatásaiból nem volt minden időtálló. Sok fantasztikus vonás volt benne, de mégis érdekes egyéniség volt és azt hiszem kíváncsatos lenne, ha a magyar tudomány is megemlékezne róla ebből az alkalomból.

PAIS DEZSŐ elnöki zárószava:

NÉMETH GYULA akadémikus, osztályelnök előadásában a szovjet turkológiát ismertette meg velünk. Egy olyan tudománykörnek a szovjet tudományban elért eredményeit és megvalósítandó törekvéseit, amely közel állt és közel áll hozzánk, s amelyben mi — jelentékeny mértékben éppen NÉMETH GYULA érdeméből — külföldi viszonylatban is magasan voltunk a múltban. Magasan, elég magasan vagyunk a jelenben is, és reméljük, hogy így lesz a jövőben is, nagy mértékben azon az alapon, amelyet a NÉMETH akadémikustól most ismertetett szovjet turkológiai kutatás nyújt.

CZEGLÉDY KÁROLY mint egyik hozzászóló a magyar őstörténet és ősműveltség kutatásával összefüggésben mutatta meg, hogy mit jelenthet nekünk az a munka, amely a szovjet turkológiában, illetőleg orientalisztikában folyik.

RÁSONYI LÁSZLÓ, a másik hozzászóló, a török összehasonlító nyelvészet fejlődése területén új és nagy lehetőségek megnyíltát jelzi, amit a szovjet turkológiai munkálatoknak lehet köszönni. — Egyébként szeretnék RÁSONYI barátommal személyeskedni. T. i. remélem, hogy rövidesen a török tulajdonnév-vizsgálat körében az ő neve alatt kapunk olyan kiadványt, amelyben feldolgozza a szovjet turkológia eredményeit is.

LAKÓ GYÖRGY

TANULMÁNYUTAM A SZOVJETUNIOBAN

I

Felszabadulásunk óta már számos magyar küldöttség járt a Szovjetunióban. Üzemi és mezőgazdasági munkások, mérnökök, sztahanovisták, művészek, írók és tudósok keresték fel a Nagy Szovjetuniót, kapcsolatokat teremtettek szovjet munkásokkal és szakkörökkel a termelés és a művelődés legkülönbözőbb területein, valamennyien gazdag tapasztalatokkal tértek haza s magukkal hozott tapasztalataik révén jelentős mértékben hozzájárultak az anyagi és szellemi termelés mennyiségének emelkedéséhez, minőségének javulásához.

A magyar nyelvtudomány művelőinek a legutóbbi évig nem volt közvetlen kapcsolatuk a szovjet nyelvészekkel. Pedig nyilvánvaló volt, hogy a közvetlen kapcsolat megteremtése igen nagyjelentőségű lehet a magyar nyelvtudomány szempontjából. Hiszen a szovjet nyelvészek világították meg a legbehatóbban és a legrészletesebben a nyelvtudomány zseniális sztálini programját, s az ebből adódó teendőket ők jelölték ki a legalaposabb ideológiai ismeretek alapján. De más körülmények is a kapcsolatok mielőbbi felvételét sürgették. Ismeretes, hogy a Szovjetunióban él a magyarság nyelvrokonainak túlnyomó többsége, s nincs olyan finnugor, ill. uráli nép, amely a Szovjetunió határain belül képviselve nem lenne. A Szovjetunióban élő finnugor népek mai életviszonyainak ismerete nélkül egyetemeinken nyelvrokonainkról csak elavult ismereteket tudnánk nyújtani, a magyarországi finnugor összehasonlító nyelvészet jövője pedig el sem képzelhető másképpen, mint úgy, hogy értékesítjük a szovjet finnugrisztika eredményeit, megismerkedünk a Szovjetunióban élő nyelvrokonaink új irodalmi nyelvével, azzal a tudományos irodalommal, amely ezeken az új irodalmi nyelveken megjelent s jövőbeli munkánkat összehangoljuk a szovjet kutatók munkájával. A szovjet finnugor nyelvészeti irodalom fontosságát még fokozza az a körülmény, hogy a szovjet finnugrisztika művelői közt olyanok is nagy számmal vannak, akiknek egyik vagy másik finnugor nyelv anyanyelvük s akik — a szovjet korszak művelődési politikájának eléggé fel nem becsülhető, nagy eredményeként — ma

már az orosz tudósokkal együtt vesznek részt a nyelvükkel kapcsolatos tudományos feladatok megoldásában. A hazai finnugor nyelvtudomány története azt mutatja, hogy ez a tudomány akkor tudott kibontakozni s eljutni a fejlődés egy magas fokára, amikor munkásai közvetlen kapcsolatba kerültek a mai Szovjetunió területén élő nyelvrokonainkkal, gyűjtéseket, kutatásokat végeztek körükben s amikor a magyar kutatók orosz tudósokkal baráti kapcsolatban valósították meg tudományos terveiket. Elég röviden csak arra utalnunk, hogy mennyit köszönhetett pl. REGULY Baer orosz akadémikusnak, — hogy MUNKÁCSI BERNÁT vogulföldi útját e. k. Radloff és Weske egyengették, PÁPAY JÓZSEF pedig Katanovtól és Szmirnovtól kapott hatós segítséget.

Nyelvészeink közül többen és ismételten rámutattak arra, mennyire sajnálatos és hátrányos volt a magyar, különösen pedig a hazai finnugor nyelvtudomány szempontjából az a körülmény, hogy az előző korszak szovjetellenes politikája miatt az első világháborútól felszabadulásunkig a magyar és a szovjet nyelvtudomány között alig volt kapcsolat. A Magyar Népi Demokrácia Tudományos Akadémiája felismerte a jelentőségét a magyar és a szovjet nyelvészek közötti kapcsolatok megteremtésének, meglátta a fontosságát annak, hogy a jövőben finnugor nyelvészeti tanulmányainkat összhangba hozzuk a rokonnépeink körében folyó nyelvtudományi munkával, s ezért a múlt évben határozatot hozott a kezdeményező lépés megtételére: kiküldött engem a Szovjetunióba azzal a céllal, hogy a) ismerkedjem meg a Szovjetunióban működő nyelvtudományi kutató intézetekkel, szervezetükkel, a bennük folyó finnugor nyelvészeti munkával, a nyelvtudományi kutatás megszervezésének módjával, b) látogassam meg a finnugor szövetséges és autonóm köztársaságokat s a bennük működő tudományos intézeteket, c) igyekezzem tisztázni, hogyan művelik a finnugor nyelvtudományt a Szovjetunióban Sztálin elvtárs műveinek szellemében.

Noha éreztem, hogy mindeme feladatok eredményes megoldásához hosszabb ideig tartó előkészületre lenne szükségem, a Magyar Tudományos Akadémia megbízása nagy örömmel töltött el, s a múlt év szeptemberében el is indultam háromhónapos tanulmányutamra. Tanulmányutamnak végleges programját — figyelembevée a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete vezetőségének szíves tanácsait — véglegesen s részleteiben csak Moszkvában dolgoztuk ki.

Szovjetuniói tanulmányutam során Moszkvában, Leningrádban és több finnugor köztársaság fővárosában jártam, s e helyeken megismerkedtem a folyamatban lévő nyelvtudományi munkálatokkal. Megtekintettem azonban nem csupán nyelvtudományi, hanem egyéb intézményeket is, a finnugor köztársaságok fővárosaiban pedig bepillantást nyertem nyelvrokonaink művelődési életébe.

Feladatomban ma nem az, hogy a Szovjetunióban folyó, nagyszabású nyelvtudományi munkáról adjak számot. Nyelvrokonaink művelődési életéről kívánok általános képet festeni, kiegészítve ezt azokkal a benyomásokkal, amelyeket Moszkvában és Leningrádban nyertem. Minthogy egy-egy városban csak rövid ideig tartózkodtam, beszámolómmal természetesen csak nagyon vázaltszerű lehet. A Szovjetunióban folyó nyelvtudományi munkáról később, egy külön előadásban szeretnék beszámolni az Akadémiának.

II

Szeptember 18-án érkeztem első állomáshelyemre, Moszkvába. Nagy élmény volt számomra látni Moszkvának mindazt a sok szépségét, melyről korábban annyit olvastam. A történelmi múlt emlékei, a jelen nagyszerű alkotásai s a jövő óriási arányú tervei egyaránt lenyűgöző hatással vannak az idegenre. A szocializmus alkotásai közül a Metro, a világhírű moszkvai földalatti vasút az, amelybe már az első nap beleütközik az ember s amely már az első látásra kiváltja az idegen elragadtatását. Nem is tudja az ember, e földalatti vasút gyorsaságát vagy meglepő olcsóságát, avagy az állomások művésziességét csodálja-e inkább. A város közepében lévő, nagyobb-nagyobb szállodákban a külföldiek nagy száma a feltűnő. Különösen sok a kínai, de szép számmal látható vietnami, koreai, keletnémet, angol, francia vendég is. A szállodákban látja és érzi az ember, hogy Moszkva a világ fővárosa, központja, amely felé bizalommal fordul az egész békeszerető emberiség. De bármily nagyok is ezek a most meglévő szállodák, az óriási idegenforgalmat nem képesek lebonyolítani. Épp ezért már építenek egy, minden eddiginél nagyobb és korszerűbb szállodát.

Az éttermek mindig tele vannak vendéggel. Esténként szól a zene. Az éttermekben éppannyi a táncoló fiatalság, mint amennyi az idősebb munkás-vendég.

A nagy áruházak, a pompás kirakatok a Szovjetunió páratlan gazdagságát, iparának bámulatos fejlettségét tükrözik. Az áruházakban rengeteg az áru és rengeteg a vásárló. A színművészet és a zene iránti érdeklődés oly nagy és széleskörű, hogy a jegyek már napokkal az előadások előtt elkelnek s a színházak és a hangversenytermek állandóan tele vannak.

Rendkívüli élmény volt számomra a Lenin-Könyvtár meglátogatása. E, ma hatalmas és egyre bővülő, építkező könyvtárt 90 éve alapították. Jellemző a cári világ nép- és tudományellenességére, hogy a mai könyvtár helyett a cári világban csak egy kis olvasószoba volt; sorban álltak előtte az emberek. Ma a könyvtár egy régi és egy új nagy épületben van elhelyezve; 12 olvasóterme van 1540 olvasó számára. Egy-egy évben több, mint másfél-millió látogatója van a könyvtárnak.

Tisztviselőkül a könyvtár különféle szaktudományok képviselőit veszi fel, akiket a könyvtárban képeznek ki könyvtárosokká. Vannak köztük kandidátusok és doktorok is. Tudományszakjuk művelését bizonyos keretek közt a könyvtárban is folytatják. A könyvtárosok tehát nemcsak mechanikus könyvtári munkát végeznek, hanem tudományos szakképzettségük állandó fejlesztésére is lehetőséget kapnak. A könyvtár egyik főfeladata bibliográfiák kiadása a népműveltség emelése és a tanulmányok eligazítása céljából. Emellett a könyvtár bibliográfiai osztálya állandóan készít tudományos szakbibliográfiákat is a legkülönbébb szakemberek, kutatók számára.

Az igényelt könyv legfeljebb 15—20 percen belül az olvasó kezében van. A könyveket egy kis vonat szállítja a régi épületből az újba, és fordítva. A professzorok, az aspiránsok, a nagyobb és kisebb gyerekek számára külön olvasótermek vannak (az utóbbiak pedagógusok felügyelete és irányítása alatt állnak). A gyerekek számára még külön, képekkel díszített katalógusok is vannak.

A többi intézmény közül, melyet Moszkvában meglátogattam, igen érdekes volt számomra a Forradalmi Múzeum. A Múzeum anyaga igen korai időponttól kezdve mutatja be a forradalmi mozgalom fejlődését. Az első termekben az 1905-ös forradalom előtti emlékek állnak: képek, festmények a nyomoruk miatt fellázadó szegények börtönbe cipeléséről, földesúri kastélyok ostromáról stb. A Múzeum nagyobb része az 1905-ös és az 1917-es forradalom történetét mutatja be.

Ebben a Múzeumban van elhelyezve azoknak az ajándékoknak egy része is, melyeket Sztálin elvtárs kapott 70. születésnapjára a világ minden részéből. Itt vannak kiállítva egyebek közt a szovjetföldi meg (legalább is részben) a népi demokráciákból érkezett ajándékok. Én persze különös érdeklődéssel szemléltem chanti és manysi nyelvrokonaink ajándékait. A világtörténelem folyamán talán még soha senkisésem kapott annyi és annyiféle ajándékot, mint Sztálin elvtárs.

A nagyarányú építkezés újabb alkotásai közül a sok gyönyörű, új munkásház, különösen pedig az új egyetem épülete ragadta meg figyelmemet. Úgy tudom, hogy az új egyetemi épület, melynek arányai minden elképzelést felülmúlnak, már a jövő tanévben elkészül és használatba kerül. Előtte szép nagy park van, körülötte hatalmas diákszállók épülnek. Az új egyetemet a város központjával egy új Metró-vonal fogja összekötni.

Nekem Moszkvában a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének a megismerése volt főcélom. Az Intézet igazgatótanácsa megérkezésem után rövidesen kitüntetően szíves fogadtatásban részesített, s az Intézet tagjai részint mindjárt az első alkalommal, részint pedig későbbi beszélgetések alkalmával megadták a kért felvilágosításokat az Intézet szervezetére és munkájára vonatkozólag. Az Intézet igazgatója — mint ismeretes — V. V. Vinogradov akadémikus. Az Intézetnek két igazgatóhelyettese van: az egyik

B. A. Szerebrennyikov, az általános nyelvtudomány professzora, a másik *V. I. Borkovszkij*.

Az Intézet legnagyobb osztálya a mai orosz nyelv osztálya. Ez az osztály készíti az orosz nyelvtanokat. A finnugor nyelvek kutatásával a finnugor nyelvek csoportja foglalkozik. Vezetője *Majtinszkaja Klára*, magyar származású kutató. *Majtinszkaja* elvtársnő éppen ottlétemkor fejezte be nagy magyar leíró nyelvtanának írását. Az egyik szakember kiemelte, hogy *Majtinszkaja* nyelvtana az első nagy, részletes, tudományos magyar leíró nyelvtan lesz, olyan, amilyen Magyarországon sincs. *Majtinszkaja* nyelvtana ez év végén, 15 000 példányban fog megjelenni.

A finnugor csoport másik, nálunk is jól ismert tagja *Vaszilij Litkin*, komi származású kutató, aki a múlt év végén jelentette meg »Az ősspermi nyelv« c. kitűnő tanulmányát. *Vaszilij Litkin* a szovjet finnugor összehasonlító nyelvészet egyik legképzettebb képviselője, akitől még igen sok értékes munkát várhatunk.

A finnugor csoport harmadik tagja *N. I. Tyerjoskin*, chanti származású fiatal kutató, aki Leningrádban dolgozik. Ő a chanti nyelvjárások kutatásán kívül főleg a chanti irodalmi nyelv problémáinak megoldásával foglalkozik. A moszkvai Nyelvtudományi Intézet finnugor csoportjához számítódik még két régi és öt új aspiráns is. A hazai finnugor nyelvészet szempontjából igen kíváncsú, hogy a moszkvai Nyelvtudományi Intézet finnugor csoportjával a jövőben minél szorosabb együttműködést teremtsünk.

III

Aránylag rövid ideig voltam Moszkvában, s ez idő alatt is erősen lefoglaltak a szakkérdések. Ez a magyarázata annak, hogy — bármennyire szerettem volna Moszkvát jobban megismerni — további általános tájékozódásra nem volt módom. Ugyanis kétheti moszkvai tartózkodás után a Komi Autonóm Köztársaság fővárosába, Sziktivkarba utaztam.

Egészen Sziktivkarig még nem megy vonat, de már épülőben van az a vasútvonal, amely össze fogja kötni a komi fővárost a vasúti hálózattal. Van azonban állandó repülőjárat Sziktivkar és Moszkva között, s magam is repülővel utaztam Moszkvából Sziktivkarba. Moszkva és Sziktivkar között a repülőgép csak két helyen szállott le : első megállóhelyünk a Volga mellett fekvő Gorkij (régén : Nyizsnyij Novgorod) városa, a második pedig Kirov (régén : Vjatka) városa volt. Moszkvából reggel 8 óra körül indultunk, és délután 5 óra körül értünk célhoz. Ebből is következtethetünk a távolság nagyságára.

A sziktivkari repülőtéren a városi pártbizottság titkára, a Szovjet Akadémia Komi Filiáléjának helyettes elnöke, a Filiálé tudományos titkára

meg nyelvtudományi szektorának főmunkatársa, *Szidorov* professzor, és a Pedagógiai Intézet igazgatója fogadott. Sziktivkar városa már első látásra is kedvező benyomást tett rám. A főutcákon a csinos, 1–2 emeletes faházak között sok új, többemeletes kőház emelkedik. A város látképe is szép, u. i. a város folyóparton fekszik: ott, ahol a Sziszola a Vicegdába ömlik. A Vicegda pedig igen tekintélyes folyó már itt is; nemcsak nyáron, hanem az őszi időszakban is hajók közlekednek rajta, s amint a kikötőben alkalmam volt látni, a folyónak nemcsak a személy-, hanem az áruszállítás szempontjából is komoly jelentősége van. A folyó partján hatalmas park húzódik végig, úgyhogy Sziktivkar különösen nyáron igen szép és kellemes tartózkodási hely lehet.

A városnak kb. 40 ezer lakosa van. A szálloda, ahol elhelyezést kaptam, sok tekintetben egészen modern: fürdőszobák vannak benne, s szobámban központi fűtés, villanyvilágítás, asztali lámpa, rádió és telefon várt rám — egy olyan városban, ahol a cári világban mégcsak híre sem volt semmiféle kultúrának.

Sziktivkarban van a Szovjet Tudományos Akadémia Komi Filiáléja. Új épületét éppen ottjártamkor építették. Elkészülését decemberre jelezték, úgyhogy a Komi Filiálé hihetőleg már egy nagy, modern épületben működik. Mind a Komi Filiálé, mind pedig a többi autonóm köztársaság filiáléja szoros kapcsolatban áll a Szovjet Tudományos Akadémiával. Az utóbbinak külön osztálya van a filiálék számára, ez irányítja végső fokon a filiálék munkáját. Vezetősége évente megbeszéli a filiálék terveit, valamennyi filiálé képviselőinek a jelenlétében. A filiálék viszont negyedévi és évi összefoglaló jelentéseket küldenek Moszkvába. A központ az egyes filiálékba, a filiálék pedig a központba küldenek kutatókat tudományos feladatok elvégzésére, ill. a tudományos együttműködés elősegítésére. Az egyes filiálék vezetőségének három tagja van. Elnöke egy akadémikus, aki rendszerint a filiálé székhelyétől távol él, de évente többször meglátogatja a vezetése alatt álló filiálét, irányítja és ellenőrzi a benne folyó munkát. Két képviselője: egy tudományos és egy gazdasági szakember állandóan a filiálé székhelyén tartózkodik és közvetlenül végzi az irányítás munkáját. Minden filiálénak több szektora van, amelyek keretében a legkülönbözőbb tudományokat művelik.

A Komi Filiálénak 9 szektora, azaz osztálya van: 1. nyelv-, irodalom- és történettudományi osztály, 2. geológiai, 3. erdészeti, 4. ipari és gazdaságtani, 5. mezőgazdasági és biológiai, 6. talajtani, 7. állattani, 8. klimatológiai osztály és végül 9. laboratórium. Az egyes osztályokon 10–30 munkatárs dolgozik. A Filiálé valamennyi tudományos dolgozója az Intézet állandó munkatársa, a tudományos munka tehát főfoglalkozásuk.

A Filiálé nyelvtudományi osztálya kedvemért külön összejevetelt rendezett, melyen beszámoltam a hazai nyelvtudományi munkálatokról s a Nyelvtudományi Intézetről. Az osztály egyik idősebb munkatársa, *Szidorov* professzor, nagy tájékozottságot árult el a magyar nyelvtudomány terén:

amint érdeklődéséből kivettem, ismeri *Budenz*, *Szinnyei* és *Fokos-Fuchs Dávid* munkásságát, s melegen érdeklődött valamennyi említett magyar tudós életpályája, sorsa, ill. hogyléte iránt.

A Filiálé nyelvtudományi osztálya egyrészt a gyakorlati természetű tudományos szükségleteket elégíti ki, másrészt értékes nyelvtudományi munkásságot fejt ki; ezzel azonban ez alkalommal nem foglalkozom.

Sziktivkarban naponta jelenik meg mind komi, mind pedig orosz nyelvű újság. Komi nyelvű újságok, sőt folyóiratok nemcsak a fővárosban, hanem a járási székhelyeken is jelennek meg.

A városban legalább két múzeum van. A Szépművészeti Múzeumban tárolják a komi festők műveit, reprodukcióit meg a moszkvai múzeumok ajánlékait. Ottjártamkor a Múzeum egy kis faházban volt elhelyezve, de már az idén építik az új, nagy Szépművészeti Múzeumot a város központjában. A komi festők műveinek egy része tájkép, más része a munka meg a Nagy Honvédő Háború hőseit mutatja be (egyik tájékoztatóm szerint »a Szovjetunió hőse« címmel kitüntetett volt katonák között 11 komi van). A munkát ábrázoló festmények közül az egyik famunkásokat mutat be, amint első ízben dolgoznak villanyfűrésszel. Egy másik kép az egyik komiföldi vasútvonal építőit mutatja be. Ebből is látható, hogy a komi festőművészet szoros kapcsolatban áll az élettel: híven tükrözi az ország és a nép állandó fejlődését.

Jelenleg kb. 20 komi tanulja a festészetet meg a szobrászatot.

A város másik múzeuma, a Népírási Múzeum, ugyancsak nagy meglepetés volt számomra. Anyaga tekintélyes, modern szempontok szerint van elrendezve. Bemutatja a köztársaság területének, ill. a komi népnek a történetét attól a kortól kezdve, amikor a mai komi földet Moszkvával együtt tenger borította. Térképek mutatják a tenger fokozatos visszavonulását, állatfigurák az ábrázolt állatok természetes környezetébe állítva szemléltetik az egyes korszakok állat- és növényvilágát. Az újabb korszak anyagának egy része a forradalom előtti, más része a forradalom utáni viszonyokat mutatja be. Az utóbbi anyag egy külön épületben van elhelyezve, melyet a Komi Köztársaság 25-éves évfordulója alkalmából rendezett nagy kiállítás céljaira építettek s eredetileg ideiglenes épületnek szántak. Újabb határozat szerint azonban ezt az épületet végleges múzeumi épületté alakítják át. A Múzeum már 40 éve létesült, de a forradalom előtt csupán egyetlen kis szobából állott s gondozója nem kapott fizetést. Ma viszont számos tudományos tisztviselője van. A Múzeum hatalmas méretű fejlődése a szovjet korszak figyelemreméltó eredménye.

A sziktivkari színház minden hasonló lélekszámú magyar városnak is díszeré válnék. Épülete aránylag új. Becslésem szerint kb. 5–600 ember számára van benne ülőhely (párnás székek, karzat). A színházban hetenként hat napon van előadás, s amint hallottam, a legtöbb előadás alkalmával telt

ház van. Hetenként felváltva komi és orosz színészcsoporthat játszik. A komi csoport 46-, az orosz csoport 25-tagú.

Meglátogattam a komi Köztársasági Könyvtárat is. Kölcsönzőterme tele volt sorban álló kölcsönzőkkel, köztük sok gyerekkel, tanulóval, úgyhogy most vidéken is alkalmam volt látni közvetlen közelből a szovjet nép páratlan tanulmányát, könyvszeretét és tudományok, irodalom iránti érdeklődését. A Könyvtárban a vakok számára külön könyvek és külön bibliográfia van, jelölve annak, hogy a szocialista-kommunista társadalomban minő gondoskodásban van részük a betegeknek, az élet olyan sajnálatraméltó szerencsétlenjeinek, mint a vakok.

Sziktivkarban működik a Szovjet Írók Egyesületének Komi Szervezete is. Itt a komi írók és újságírók külön összejövetelt rendeztek kedvemért, melyen kb. huszan jelentek meg. Beszámoltak arról, hogy hogyan, milyen élményi-és egyéb anyag alapján írják műveiket és hogyan igyekeznek legyőzni a komi irodalmi nyelv egyes, még meglévő hiányosságai okozta nehézségeket. Az írók és újságírók melegen érdeklődtek a magyar irodalmi és sajtóviszonyok felől, s elnökük átadta nekem a komi szépirodalmi folyóirat két kötetét azzal, hogy juttassam el a Magyar Tudományos Akadémiának.

Hasonlóan barátságos fogadtatásban részesültem a sziktivkari Állami Kiadóhivatalban, ahol az igazgató mint a komi néppel rokon magyar nép képviselőjét üdvözölt. Tájékoztattott a Kiadóhivatal tevékenységéről és szemléletesen bemutatta, mennyit fejlődött könyvkiadási tevékenységük mind mennyiségi, mind minőségi szempontból.

Sziktivkarban a legmagasabb fokú tanintézet a Pedagógiai Főiskola. Itt az általános iskola felső tagozati tanítóit képezik. A Főiskolának külön komi részlege van, ahol azokat a tanítójelölteket tanítják, akik komi iskolákban fognak működni. Az oktatás négy évig tart. A sziktivkari Pedagógiai Főiskola tanárainak több, mint fele komi származású. Részletesen megismertettek a komi köztársasági iskolarendszerrel, az oktatás anyagával és egyéb kérdésekkel.

Sok tanulással járt számomra az 1. számú leányiskolában tett látogatásom is. Itt egy komi nyelvtanórán voltam jelen. Mind a tanítónő, mind a tanulók mindvégig komiul beszéltek. Egész óra alatt csupán egyetlen komi igenév mondatbeli használatát beszélték meg, és ebből is megállapíthattam, hogy a komi köztársaságban — mint az egész Szovjetunióban — igen nagy fontosságot tulajdonítanak a nyelvtan tanításának. Persze ennek megfelelően az eredmény is igen jó.

Sziktivkari tartózkodásom végig igen barátságos légkörben folyt le, mindenütt természetes, közvetlen, jóindulatú emberekkel találkoztam. Sokakat érdekelt a komi-magyar nyelvrokonság kérdése is. Mindenütt, ahol megfordultam, megkértek, hogy soroljak fel egyező szavakat. Sokan megkérdezték, hogy tanítják-e nálunk az egyetemen a komi nyelvet, mit tudunk a komi nép

viszonyairól, kultúrájáról, irodalmáról. Minden művelődési intézmény megkért, hogy küldjem meg *Fokos-Fuchs Dávid*nak az Akadémia kiadásában megjelent komi szöveggyűjteményét, a Filiálé kérte *Szinnyei József* Magyar Nyelvhasználtásának, *Munkácsi Bernát* Votják Szótárának s az *Acta Linguistica*nak a megküldését. Végül hálával kell megemlékeznem tanárnőmről, *N. A. Kolegova* kutatóról, aki páratlan türelemmel ismertetett meg a komi irodalmi nyelv fő sajátágaival.

IV

Visszatérve repülőgépen Sziktivkából Moszkvába, Leningrádon át Petrozavodszkba, a Karjalai-Finn Szövetséges Köztársaság fővárosába utaztam. Petrozavodszk kb. 200 000 lakosú város. Többemeletes, szép, nagy, új házakból álló házsorok szegélyezik egyenes utcáit. Számomra, aki nem építkezési szempontok szerint látogattam sorba a különféle városokat, Petrozavodszkban volt legszembetűnőbb a kommunizmus óriási arányú építkezése, s ennek az építkezésnek a gyors üteme. Amint ugyanis kísérőimtől hallottam, Petrozavodszk nagy része elpusztult a háború alatt, úgyhogy ez a 200 000 lakosú város jelentékeny részben 10 év alatt létesült (romok helyén). A város ipari és kereskedelmi szempontból egyaránt jelentős. Minthogy Európa nagyságra második tavának, az Onyegának a délnyugati partján terül el, fekvése igen szépnek mondható, s további fejlődése is bizonyára rohamos lesz. Kereskedelmi szempontból az Onyega partvidéke már pár évezred óta fontos hely: nagyjelentőségű kereskedelmi útvonal haladt ezen a vidéken keresztül Nyugatról Keletre. Éppen ezért a Szovjet Akadémia Karjalai Filiáléjának Archeológiai Intézete itt van elhelyezve az Onyega partján, s vezetője igen érdekes leleteket mutatott be nekem.

A Karjalai-Finn Köztársaság hivatalos nyelve a szuomi-finn irodalmi nyelv és az orosz nyelv. Mindenki azon a nyelven intézheti dolgait, amelyiken akarja. Ha valahol az egyik vagy a másik nyelvet nem értik, jogában áll fordítót igényelni. De Petrozavodszkban nemcsak a finn irodalmi nyelvet lehet hallani. Találkozhatunk itt észak- és dél-karjalaiakkal, aunuusiakkal, tverikarjalaiakkal, sőt vepszékkel is. Jómagam éppen egy vepsze kutatónak, *N. J. Bogdanov*nak a részéről részesültem különösen kedves fogadtatásban. Persze a Karjalai Szövetséges Köztársaságban beszélt nyelvjárások, illetőleg finnégi nyelvek nem állnak egymáshoz olyan közel, hogy az érintkezés a különféle nyelvjárásokon, illetőleg nyelveken zavartalanul folyhatnék. Komolyabb kérdések megbeszélése végett a beszélők vagy a finn irodalmi nyelv vagy pedig az orosz nyelv használatához folyamodnak.

A hétéves iskolában a finn és a karjalai gyerekek oktatása finn nyelven folyik. Az orosz nyelv oktatása a második évben kezdődik meg, úgyhogy akik

a hétéves iskolát elvégzik, jól tudnak oroszul. Viszont az általános iskola egyik felső osztályában az orosz anyanyelvű gyerekek is tanulják a finn nyelvet. A finn nyelvtant nagyon alaposan, nagy óraszámban tanítják — annál is inkább, mert a gyerekek különféle helyi nyelvjárásokat beszélnek. Az általános iskolában külön finn és orosz osztályok vannak. A tanítóképző-intézetekben mind a finn, mind pedig az orosz osztályok számára képeznek ki tanítókat. Iskolákra igen sokat áldoz az állam. Ritka lakosságú helyen pl. már tíz gyermek számára is tartanak fenn iskolát.

Petrozavodszkban egyetem működik, amely *Sztálin* elvtárs rendelkezésére 1940-ben létesült — akkor, amikor a Karjalai-Finn Köztársaság Szövetséges Köztársaság rangjára emelkedett. Az egyetemnek eredetileg négy kara volt : 1. történelemtudományi és filológiai, 2. biológiai, 3. fizika-matematikai 4. geológiai kar. Az egyetem a második világháború idején a németek támadása miatt Petrozavodszkból a Komi Köztársaságba, Sziktivkarba költözött, 1944-ben azonban visszatért eredeti székhelyére. A Köztársaság fejlődése nagy feladatok elé állította az egyetemet. E feladatok megoldására 1944-ben két további kar létesült, t. i. a mezőgazdasági és az erdőgazdasági kar. Jelenleg az egyetemen 27 tanszék van, melyek közül 22-t professzorok töltenek be, öt pedig tanszékvezető vezetése alatt működik. A professzorok közül többen a karjalai nép köréből kerültek ki s már a petrozavodszki egyetemen nyerték képesítésüket. Az egyetem doktorainak és kandidátusainak száma összesen 52. A folyó tanévben 26 aspiráns nevelése folyik, akik három évig tartó előtanulmányok elvégzése után tehetik le a kandidátusi vizsgát. A professzorok és az oktató személyzet az oktatáson kívül tudományos munkát is végez s szoros kapcsolatban áll a Szovjet Tudományos Akadémia petrozavodszki Filiáléjával, meg a különféle minisztériumokkal. Az egyetemnek 100 000 kötetes könyvtára van.

Az egyetemi hallgatók száma kb. 2000. Az első évre a jövő tanévben már 400 hallgatót vesznek fel. A levelező hallgatók száma 300. Az egyetem székhelyétől távol lakó hallgatók számára ez évben nagy kollégiumot fognak építeni, s rövidesen sor kerül az egyetem épületének lényeges kibővítésére is.

A Szovjet Akadémiának Petrozavodszkban is van filiáléja, ahol számos tudománynak a művelői vannak egyesítve ; 1949-ben létesült. Feladatait a nép-gazdasági feladatok szabják meg. A Filiálé munkatervében igen fontos helyet foglalnak el a földtani, talajtani, hydrológiai, élettani, állattani, erdészeti, növény- és vegytani kutatások — tekintettel az Onyega-tó és a tenger közelségére, a tavak, mocsarak és erdők nagy kiterjedésére és a földnek természeti kincsekben való gazdagságára.

Én részletesebben csak a nyelv-, irodalom- és történettudományi osztály munkájáról tájékozódtam. Az irodalomtudomány kutatói a karjalai népköltészeti termékek gyűjtésével és kiadásával, Kalevala-kutatásokkal meg a karjalai irodalom történetének megírásával foglalkoznak. Most van előkészületben

»A karjalai-finn irodalom fejlődése a szovjet korszakban« c. kötet. A történet-tudomány kutatói egyrészt a karjalai nép őstörténetének kérdéseivel és régészeti kutatásokkal, másrészt Karjala egész történetének a megírásával foglalkoznak. A munkában az egyetemen működő kutatók is résztvesznek. A kutatások eredményeinek közzétételét 1955-re irányozták elő.

A Karjalai-Finn Köztársaság tudományos életében *Sztálin* elvtárs zseniális munkáinak a megjelenése igen nagy fellendülést okozott. Azelőtt a marxisták megakadályozták az egyes nyelvek és népek történetének a kutatását; tagadták az ilyen kutatások jogosságát. Ma, *Sztálin* elvtárs felszabadulást hozó munkáinak a megjelenése után, szabad foglalkozni minden nyelvvel és minden nép multjával, kicsiével és nagyával egyaránt. Olyan kérdés is, mint Karjala népének a története, csak a sztálini művek megjelenése után vetődhetett fel komoly formában, tudományos problémaként.

Petrozavodszkban is működik állandó színház. A színházban ottlétemkor *Teuvo Pakkala* finn írónak egy realista darabját játszották, finn nyelven. A városi múzeumnak itt is igen gazdag anyaga van, amely szemléletesen mutatja be egyebek közt a geológia, az erdészet s a mezőgazdaság eredményekben gazdag fejlődését a szovjet korszakban.

Az említett művelődési intézményeken kívül könyvkiadóhivatal, geológiai és erdőgazdasági hivatal, tó- és folyógazdasági meg mezőgazdasági intézet, Marx—Engels—Lenin Intézet és pedagógiai intézet működik a Köztársaságban.

A petrozavodszki újságok közül egy, a *Totuus*, finn nyelven jelenik meg. A kerületi újságok száma 31.

V

Petrozavodszkból Leningrádon át az Észti Szövetséges Köztársaság fővárosába, Tallinnba utaztam. Tallinn régi város. Mint a neve is mutatja (*Tallinn* = *Taan-linn*, azaz: »dán vár, ill. város«), dán alapítású: várát a dánok építették a XIII. században. A város a Balti-tenger partján, pontosabban a Balti-tenger Finn Öbölnek nevezett részének déli felén van. Legrégibb s központi része hegyen terül el, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a tengerre. A háború alatt Tallinn is sokat szenvedett: egyik tájékoztatóm szerint kb. 25 százaléka pusztult el. De a régi vár és városrész keskeny utcáival, a Hansa-városokra (pl. Danzigra is) jellemző, keskeny, magas, csúcsíves régi házaival, stílusos régi tornyaival és híres régi kapuival nagyjából megmaradt. Egy-egy rombadöntött régi tornyot kijavítottak, illetőleg eredeti formájában helyreállítottak. Az elpusztult házak helyén ma már majdnem mindenütt új, modern épületek emelkednek.

Mindjárt ottartózkodásom első napján az Észti Akadémia autóján körutat tettünk a városban és környékén. Megnéztünk néhány múzeumot és

kiállítás, melyek egyebek közt az ész-t-orosz történelmi kapcsolatok múltjának régiségét és jelentőségét bizonyítják. A Katruorg nevű parkban megtekintettük azt az egyszerű kis házacskát, ahol annakidején *Nagy Péter* cár töltötte nyarainak egy részét. Dolgozószobájában láthatók a cár munkaeszközei és faragványai; *Nagy Péter* ugyanis nagyon szeretett ácsmunkával foglalkozni. Úgy jellemezték őt kísérőim, mint az egyetlen cárt, akinek a kezén nyomott hagyott a saját kézzel végzett munka.

Miután futólag megtekintettük Piritát, a híres tengerparti üdülőhelyet, a nagy ész-t írók és szabadsághősök sírjánál álltunk meg néhány percre. E helynek nincs semmiféle külsőleges temetőjellege, a terület nincs körülkerítve. A sírokat többnyire csak egyszerű kis táblák jelzik; a fák alatt, egymástól kisebb-nagyobb távolságra vannak elhelyezve. A temetőben az egyszerűség, a természethez való közelállás az, ami megkapó.

Az Ész-t Szövetséges Köztársaságnak önálló akadémiaja van, melyet 1946-ban alapítottak. Tizenhárom tudományos kutatóintézet és öt múzeum tartozik hozzá. Az Akadémiának van egyebek közt nyelv- és irodalomtudományi, történettudományi és mezőgazdasági kutatóintézete. Felügyelete alá tartozik az Irodalmi Múzeum, a Néprajzi és a Történeti Múzeum is. Az ész-t akadémikusok, professzorok ugyanolyan előnyöket élveznek, mint a többi szovjet tudós, tehát például a Szovjetunió legszebb üdülőiben tölthetik évi szabadságukat.

Az Ész-t Akadémia elnöke, *J. Eichfeld* geológus, egy kis összejövétel keretében tájékoztatott az ész-t tudomány helyzetéről. A történettudomány terén főfeladat az ész-t történelem marxista szempontú megírása. A legrégebb korszak megvilágítása céljából archeológiai kutatásokkal is foglalkoznak és sok ásatást végeznek. Az ész-t történettudósok szoros együttműködésben dolgoznak az orosz és a lett történészekkel. Az irodalomtudomány munkásainak főfeladata az ész-t irodalom történetének a megírása. Az iskolai kiadás már ez évben megjelenik; a nagy, tudományos irodalomtörténet munkálatai ez évben indultak meg. Az utóbbi három kötetben kerül kiadásra. Az ész-t-orosz irodalom kapcsolatait tárgyaló tanulmány már ottjártamkor kéziratban készen állott. *Oskar Wilde*, *Tammsaare* életének és munkásságának a megírása meg egyéb monográfiák előmunkálatai folyamatban vannak.

Szépirodalmi mű az Ész-t Szövetséges Köztársaságban az évi átlagot nézve tízszer annyi jelenik meg, mint a polgári Ész-tországban. Közülük sokat orosz nyelvre is lefordítottak. Emellett kiadják az ész-t klasszikusok, pl. *Tammsaare* műveit is.

Az ész-t könyvkiadói tevékenységről alkalmam volt az Ész-t Állami Könyvkiadóhivatalban részletesen is tájékozódni. A hivatal vezetője és tisztviselői nagy ügyszeretettel, lelkesen és igen barátságosan adtak felvilágosítást az ész-t könyvkiadói tevékenység nagy fejlődéséről. Megemlítették például, hogy a híres ész-t éposz, a Kalevipoeg, nemrég 25 000 példányban jelent

meg, művészi kiállításban. Az époszt orosz nyelvre is lefordították. A könyvek általában sokkal nagyobb példányszámban jelennek meg, mint régen s a nagyobb példányszám ellenére is rövid időn belül elfogynak. Amint hallottam, egy észti tanár fizetés: 1000 rubel körül van. Egy könyvért ma átlagban fizetésének csak egy századrészét fizeti ki. A könyvek t. i. igen olcsók, de amellett egyre szebb kiállításban kerülnek kiadásra. Külön sorozatban jelennek meg pl. a Sztálin-díjas írók művei. A fordítások magas színvonaláról úgy gondoskodnak, hogy minden művet két fordítóval fordíttatnak le, azután a két fordítást összevetik s a jobbikat veszik alapul. Az újságok az újonnan megjelent fordításokat azonnal ismertetik s bírálatukkal serkentik jobb munkára a kiadót. Lefordították észtre *Schiller* Wilhelm Telljét, *Puskin* több művét is. A gyerekek számára kínai tárgyú meséket is adnak ki (a kínai életet ábrázoló rajzokkal), hogy már kora ifjúságukban megismerjék a mai Kínát.

Az Észti Szövetséges Köztársaság közoktatási viszonyairól az észti közoktatásügyi miniszter tájékoztatót. A tanítás nyelve minden iskolafajtában az észti; természetesen mindenütt tanítják az orosz nyelvet is. A Köztársaságban lakó orosz anyanyelvűek számára külön orosz iskolák vannak; itt viszont tanítják az észti nyelvet is. Minderre való tekintettel készül egy olyan segédkönyv, amely az észti és az orosz nyelv sajátosságait szembesíti egymással.

Az észti középiskolában ma harmincezerrel több tanuló tanul, az egyetemeken pedig háromszor annyi hallgató van, mint volt a polgári korszakban. Egyetemi tankönyvet ma számra és terjedelemre nézve is sokkal többet adnak ki, mint amennyit a polgári Észtországhoz kiadtak.

Az észtek, kiváltképp pedig a tallinniaiak egyik büszkesége a város központjában lévő színház, az Estonia. Ez a háború alatt elpusztult, azóta azonban újraépült, s ma szebb és nagyobb, mint volt. Az Estonia voltaképp a mi operánknak felel meg, drámai színház ugyanis külön van Tallinnban. Az Estoniában egy előadást alkalmam volt látni. A történelmi tárgyú darab az Észtországhoz tartozó Hiiumaa sziget sokat szenvedett népének a felkelését mutatta be a gőgös, népelnemő nagybirtokos, gróf Ungern-Sternberg ellen. A darab arra vallott, hogy szerzője nemcsak jól ismeri az észti nép szenvedéseiben gazdag történetét, hanem érzelemben is közel áll népéhez.

VI

Következő állomáshelyem az észtek régi egyetemi városa, az ország közepe táján fekvő Tartu (oroszul: Jurjev, németül: Dorpat) városa volt. Tartu volt az egyetlen, végeredményben is talán szomorú élmény számomra. Ez a város ugyanis, ahol 21 évvel ezelőtt kilenc hónapig tartózkodtam, a háború alatt ismerőseim szerint 60 százalékkal elpusztult. Az újjáépítés természetesen itt is erős ütemben folyik, minthogy azonban egy egész városrész újjáépítéséről van szó, minden kár még nem volt pótolható.

A régi egyetem épülete — legalább is túlnyomó részt — épen maradt. Itt tanított egy évszázaddal ezelőtt *Baer* orosz akadémikus, aki annakidején sok segítséget nyújtott a mi *Reguly*knak tanulmányútjain. Itt működött továbbá *F. J. Wiedemann* professzor, akinek nagy tudományos érdemei közismertek a finnugor nyelvtudomány történetében. Tartuban már a svéd uralom idején, 1632-ben létesült egy magasabbfokú tanintézet, melyet Gusztáv Adolf svéd királyról *Academia Gustavianának* neveztek. Az észti polgári nacionalisták a tartui egyetemet ezen intézmény egyenes folytatásának tekintették, s fennállását 1632-től számították. Valójában azonban a tartui egyetemnek nincs közvetlen kapcsolata a régi akadémiával, mert az utóbbi még a XVII. század folyamán megszűnt. A mai tartui egyetem I. Sándor orosz cár uralkodása idején, 1802-ben létesült s azóta megszakítás nélkül működik. Az egyetem tehát tavaly ünnepelte alapításának 150. évfordulóját.

Tartu egyéb művelődési intézményei közül az Észti Tudományos Akadémia Irodalmi Múzeumát és Néprajzi Intézetét látogattam meg. Az Irodalmi Múzeum feladatait és gyűjtési körét illetően nagyjából az Orsz. Széchényi Könyvtárnak felel meg, az észti Múzeumnak azonban külön népköltészeti osztálya is van. Itt őrzik a kb. 150 éve megkezdett népköltési gyűjtés eredményét: a kb. 750 000 lapnyi kéziratos anyagot. Ennek az anyagnak a gyűjtésében szinte az egész észti nép részt vett; legnagyobb részét vidéki levelezők (munkások, parasztok, tanítók stb.) küldték be. A gyűjtés ma is folyik, jelenleg is nagyjából külső gyűjtők útján, de végeznek kiszállásokat is.

Az osztály egyik fontos feladata a forradalmi néphagyomány gyűjtése. A tervezett kiadványok közül az észti népzenei gyűjtemény és a népmesék egy kötete ottjártam óta már valószínűleg megjelent. Nyomtatásra készen állott a közmondások gyűjteményének egy kötete is.

A Néprajzi Intézet a régi Néprajzi Múzeum anyagát gondolja. A régi Múzeum épülete leégett, anyagát azonban sikerült túlnyomórészt megmenteni. Ma az anyag korszerű szempontok szerint van rendezve, szemlélteti pl. azt, hogy az egyes korszakokban minő különbség mutatkozott az egyes társadalmi osztályok között a ruházkozásban, a lakás berendezésében és így tovább.

Mint minden más finnugor köztársaságot, az Észti Szövetséges Köztársaságot is abban a meggyőződésben hagytam el, hogy a Szovjetunióban élő népeknek a legnagyobb mértékben megvan a joguk és lehetőségük arra, hogy anyanyelvüket használják, műveljék, történetét s mai állapotát kutassák, haladó hagyományaikat ápolják s nyelvében nemzeti, tartalmában szocialista kultúrájukat a virágzás legmagasabb fokára emeljék.

VII

Észtországból visszautaztam Leningrádba, s itt kb. tíz napot töltöttem el. Leningrádon meglátsszik, hogy jóval újabb város, mint Moszkva. Utcái szélesek,

egyenesek ; olyan régi házak, mint Moszkvában, kisebb számban láthatók. A Néva-parti sétányok nyáron igen kellemes helyek lehetnek. Az élet sokkal nyugodtabb, mint Moszkvában. A forgalom kisebb, mindamellett a város valahogyan magán viseli a régi nagyság bélyegét. Itt is építik a földalatti villamosvasutat. A beavatatlan számára úgy tetszik, mintha a lakásépítés üteme itt még gyorsabb lenne, mint Moszkvában, s mivel a vidékiek beözönlése is lassúbb, elképzelhető, hogy Leningrád hamarább fog megbirkózni a lakásproblémával, mint a folytonosan és rohamosan gyarapodó lakosságú Moszkva.

Minthogy Leningrád szakszempontról igen sokat nyújtott számomra, csak kevés időt fordíthattam arra, hogy a várossal megismerkedjem. Minden esetre megtekintettem az Eremitage nevű világhírű szépművészeti múzeumot, mely az egykori Téli Palotában van elhelyezve — amint hallottam — több, mint száz teremben. Michel Angelótól a legújabb kínai művészekig képviselve vannak itt a festőművészet nagyjai. A hatalmas képanyag megszemlélése még a laikus számára is hetekig élvezetet nyújthat. Az én egyszeri látogatásom inkább csak arra volt jó, hogy a múzeum óriási arányairól fogalmat alkothassak magamnak.

A Néprajzi Múzeum sok kis ázsiai, sőt afrikai és ausztráliai nép életét és műveltségét mutatja be. Számomra még tanulságosabb volt a Szovjetunió Népeinek Néprajzi Múzeuma, ahol ottjártamkor a mari és a nyenyec anyag volt kiállítva.

Leningrád egyik további nevezetessége a Petropavlovszkaja Kreposzty nevű régi erődtámasz. Egyik épülete, ahol a dekabristák szenvedték börtönbüntetésüket, múzeummá van átalakítva ; a dekabristákkal kapcsolatos emléktárgyak láthatók benne.

Leningrádban a finnugor és egyéb északi népek nyelvének kutatási központja hosszú ideig a névről nálunk is jól ismert Északi Népek Intézete (Insztitut Narodov Szevera) volt. Ez az intézet 1930-ban létesült s Leningrád kiürítéséig, 1941-ig működött. Munkatársainak többsége a háború alatt katona volt, úgyhogy az intézet munkája ez időben voltaképp szünetelt. A munkatársaknak csak kis része folytathatta munkáját Tomszkban, majd pedig Omszkban. Az omszki pedagógiai fakultáson létesítettek egy új fakultást, amelynek Északi Népek Fakultása volt a neve. Ez a fakultás a háború után, 1945-ben, Leningrádba költözött s itt eleinte része volt az egyetem keleti fakultásának, majd pedig 1949-ben az egyetem önálló északi fakultásává alakult át s ilyenképp működik ma is. Az egyetemnek mind keleti, mind pedig északi fakultásán tudományos képzés folyik. Az északi népek jövődó pedagógusai a leningrádi Pedagógiai Intézetben tanulnak, amelynek szintén van külön északi fakultása.

Ma Leningrádban a nyelvtudományi kutatásokat az egyetemen kívül a moszkvai Nyelvtudományi Intézethez tartozó leningrádi Nyelvtudományi

Intézetben végzik. Itt van a mai orosz nyelv szótárának és az északi népek nyelveinek az osztálya. Az Intézet vezetőségének szívessege folytán szibériai nyelvrokonaink Leningrádban tartózkodó képviselői közül *Tyerjoskin* chanti (osztják) kutatóval és *E. I. Rozsbangyjeva* manysi (vogul) egyetemi hallgató-nővel személyesen is megismerkedhettem, sőt az utóbbi oly kedves volt, hogy kb. egy héten át manysi nyelvoktatásban részesített s módot nyújtott nekem arra is, hogy közlései alapján rövid északi-manysi nyelvtani vázlatot állíthassak össze magamnak.

VIII

Az időrendi sorrendben utolsó finnugor köztársaság, melyet meglátogattam, Mordóvia, azaz a Mordvin Autonóm Köztársaság volt. Fővárosa Szaranszk, vonaton kb. 12 órányira van Moszkvától, délkeleti irányban. Mint ismeretes, a mordvin népnek két, nyelvi szempontból egymástól lényegesen különböző törzse van: az erzä és a moksa. A nagy nyelvi különbségre való tekintettel a két törzsnek két, külön irodalmi nyelve van. A főváros, Szaranszk, kb. a moksa és az erzä terület érintkezésének határvonalán van. 1913-ban még csak 5000 lakosa volt, ma 70 000 lakosa van. Azelőtt a lakosság csak földműveléssel foglalkozott s főleg a falvakban lakott. Ma Szaranszkban sok gyár működik, a városnak jelentékeny számú mordvin lakossága is van, s a lakosság egy részének a gyári munka ad kenyeret.

A cári korszakban Szaranszk teljesen falusi jellegű volt; lakosai kis, földszintes házakban laktak. A régi Szaranszk egyrésze ma is megvan, de már a főutcák túlnyomórészt többemeletes, modern kőházakból állnak. A legszébb épület a Dóm Szovjetov (Tanácsok Háza), a város közepén. A város vezetőmérnöke ismertette velünk Szaranszk fejlesztési tervét. Ebben olyan nagyszabású építkezés van előirányozva, amilyen csak a kommunizmusban lehetséges. Már jelenleg is egész sereg új üzem épül, a legmodernebb technikával.

Az új gyárak létesítésében a legmesszebbmenő tervszerűség mutatkozik meg: olyan új gyárak létesülnek, amelyek elősegítik, illetve kiegészítik a már meglévő vagy egyidejűleg épülőben lévő gyárak munkáját. Az olaj- és mahorkagyárat meg a konzervgyárat magam is megtekintettem. Az utóbbiban különösen az a gondosság ragadta meg a figyelmemet, mellyel a konzervek kifogástalan minőségének a biztosítása érdekében eljárnak. A városban természetesen többemeletes szálloda, múzeum, több könyvtár s számos alsó-, közép- és felsőfokú iskola van.

Szaranszkba — a moszkvai Nyelvtudományi Intézet érdekelt munkatársaival együtt — abból a célból utaztam, hogy résztvegyek a mordvin nyelvtudományi kongresszuson. A kongresszus három napig tartott. Hivatalosak voltak rá valamennyi szovjetuniói finnugor köztársaság nyelvészeinek meg a

szomszédos köztársaságok nyelvészeinek a képviselői is, a finnugor filológia leningrádi professzorával együtt. A kongresszust a Mordvin Autonóm Köztársaság egyik minisztere nyitotta meg, a kongresszuson végig ő elnökölt, ami már magábanvéve is jele volt annak a nagy érdeklődésnek, melyet a Mordvin Köztársaság állami szervei és politikusai a nyelvi kérdések iránt tanúsítanak.

A kongresszus főleg a mordvin irodalmi nyelvek problémáival meg a mordvin nyelv tanításának a kérdéseivel foglalkozott.

A szaranszki kongresszuson elhangzott előadások, munkabeszámolók és viták újabb ragyogó bizonyítékai voltak számomra annak a rendkívüli fellendülésnek, amelyet a szovjetuniói finnugor nyelvek kutatása terén *Sztálin* elvtárs művei előidéztek.

Az irodalmi élet jellemzésére csak annyit említek meg, hogy a szaranszki írószövetségnek 28 tagja van, köztük az egész Szovjetunióban jól ismert *F. I. Bezzubova* költőnő, akinek a versei szovjet költői antológiákban is szerepelnek. Szorgalmas munka folyik a történelemtudomány területén is. A Mordvin Autonóm Köztársaság története hamarosan megjelenik, s folynak az előkészületek egy, a mordvinok egykori elterjedéséről szóló monográfia kidolgozására.

A kongresszus nagy művészi élvezetet nyújtó hangversennyel zárult, amelyen egy híres mordvin énekes szebbnél-szebb mordvin, orosz és egyéb dalokon kívül *Beethoven* és *Rubinstein* szerzeményeiből is előadott.

IX

Tisztelt Akadémia! A szaranszki kongresszus után szovjetuniói tanulmányutam rövidesen végetért. A Szovjet Tudományos Akadémia egész szovjetuniói tartózkodásom idején a legmesszebbmenő támogatásban részesített. Nemcsak arra adott módot, hogy moszkvai Nyelvtudományi Intézete szervezetét és munkásságát minél behatóbban megismerhessem, hanem gondoskodott arról is, hogy a nyelvtudományi munkán kívül minél több ismeretet szerezzek magamnak a szovjet kultúráról. Filiáléi ugyancsak mindenütt a legnagyobb előzékenységgel fogadtak s segítségemre voltak a legcélszerűbb helyi munkaterv kidolgozásában és megvalósításában. Külön is ki kell emelnem a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete részéről nyújtott támogatást. Különösen *Majtinszkaja Klára*, a finnugor csoport vezetője, rendkívül sokat fáradozott annak érdekében, hogy a nyelvtudomány nevesebb képviselőivel megismerkedhessem és tőlük kérdéseimre választ kaphassak. Mindazok az intézmények, amelyeket meglátogattam, szívesen adtak felvilágosításokat munkájukról s ezzel nagy hálára köteleztek. Viszont a fiatal kutatók, aspiránsok közül többen fölkerestek kérdéseikkel mind Moszkvában, mind pedig Leningrádban. Tartuban különösen megragadta figyelmemet a magyarul

tanulóknak, *Paula Palmeos* docens tanítványainak nagy száma és dícséretre-méltó tudása. Mindenegy nap, amelyet a Szovjetunióban töltöttem, újabb és újabb megismerni- és megcsodálnivalót, újabb és újabb örömeket, kedves élményeket tartogatott számomra. Háromhónapos kinttartózkodásom idején láthattam Moszkvát, a Nagy Szovjetunió fővárosát. Megismerkedhettem azzal az óriásméretű kulturális fejlődéssel, amely rokonnépeink életében a szovjet korszakban végbement. Betekintést nyertem abba a páratlanul nagy-szabású nyelvtudományi munkába, amely *Sztálin* elvtárs zseniális nyelvtudo-mányi műveinek a nyomán indult meg. November 7-én pedig, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 35. emlékűnnepén, láthattam magát *Sztálin* elvtársat, százezres tömegek határtalan lelkesedésétől körülvéve. Köszönöm a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy szovjetuniói tanulmányutamat lehetővé tette, s innen is őszinte köszönetemet fejezem ki a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának azért a támogatásért, amelyben tanulmányutam egész ideje alatt részesített.

HOZZÁSZÓLÁSOK

HAJDÚ PÉTER :

Régen, finnugor tanulmányaink során, amikor az egyes rokonnépek történetével, életmódjával, gazdasági és kulturális viszonyaival foglalkoztunk, olyan kép alakult ki bennünk rokonainkról, hogy azok közül a finnek és az észtek kivételével egynek sem sikerült az ú. n. »kulturált« népek közé emelkedni. E tanulmányaink a gazdasági, kulturális és politikai viszonyok elmaradottságáról számoltak be. Csak a felszabadulás utáni években kezdtünk képet kapni a fejlődésnek arról a hatalmas üteméről s eredményeiről, mely rokon népeink elmaradottságának ezt a három formáját kiküszöbölte. Az újságokból, folyóiratokból és könyvekből nyert értesüléseinknél sokkal többet jelentenek számunkra azonban azok a személyes élmények, melyeket most Lakó elvtárs tárt elénk.

Hozzászólásomban nem akarom sem elismételni, sem méltatni azokat a hatalmas eredményeket, melyekről az előadó beszámolt, hiszen ezek maguktól beszélnek. Szeretném azonban az elhangzottakat kiegészíteni azon rokonnépeinkre vonatkozólag, melyek között Lakó akadémikusnak nem volt módjában megfordulnia. Kiegészítéseimet azonban hozzászólásom egységesebbé tétele végett szibériai rokonainkra, a chantikra, a manysikra és a szamojédkra korlátozom.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom idejéig ezek a népek az ősközöségtől az osztálytársadalomig terjedő bonyolult átmenet sajátos állapotában éltek. Egyes helyeken még a XX. század elején is a kőkorszak viszonyai voltak megtalálhatók, ugyanakkor azonban az Oroszországgal való kapcsolat számos jelentős változást idézett elő gazdasági és társadalmi életükben is. A gazdaság állandó süllyedésének, a rohamos elszegényedésnek, az éhínségnek és a tudatlanságnak az állapotából a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szakította ki őket, s lehetővé tette számukra gazdasági és társadalmi viszonyaik szocialista átalakulását, a fejlődés közbeeső kapitalista fázisának kiküszöbölését.

Kihalófélben lévő szibériai rokonnépeinknek már az 1917. nov. 15-i »Oroszország népeinek jogairól« szóló nyilatkozat biztosította az egyenjogúságot, a szabad fejlődés lehetőségét, s ez az alapelv, mely Sztálinnak a nemzeti kérdésre vonatkozó munkáiban is bővebb megvilágításra került, s mely a szovjet alkotmánynak is sarkalatos pontja, a gyakorlatban a 20-as évek elején, Szibériának a fehérgárdistáktól való felszabadítása (1920. jan. 15.), ill. az intervenciónak a Távolorkeleten való likvidálása (1922. okt. 15.) után kezdett megvalósulni.

A szocializmus építésének története Szibériában tulajdonképpen az 1924. évvel kezdődik. Ekkor hozta létre a szovjet kormány az Északi Bizottság néven ismert szervet, melynek feladata abban állott, hogy Szibéria népeiben felébressze az egyenjogúság tudatát, hogy a fejlődés magas színvonalára, a szocializmus építésének tevékeny munkásaivá emelje őket.

Ha tekintetbe vesszük, hogy szibériai rokonainknál (éppúgy, mint a többi északi halász, vadász és réntenyésztő népnél) a nemzeti rendszer igen sok csökevénye volt meg még a 20-as években is, akkor megállapíthatjuk, hogy az Északi Bizottság feladata igen nehéz és felelősségteljes feladat volt.

A nemzeti rendszer csökevényei a társadalmi lét egész területét átfogták : a munka nemek szerint oszlott meg ; a nők alárendelt helyzetben voltak, különböző tilalmak korlátozták tevékenységüket ; az öregeknek a nemzeti életébe korlátlan beleszólásuk volt ; a nemzetségen belül nem volt szabad házasodni ; a sámánoknak és a réntartó kulákoknak döntő szavuk volt a társadalom életében stb., stb.

A nemzeti rendszer ilyen csökevényei ellen, a tudatlanság és a gazdasági elmaradottság ellen kemény harcot kellett indítani, s ebben a harcban komoly fegyvert jelentett az iskola.

Nemcsak a gyermekek iskoláztatására kellett gondolni, hanem szükség volt a felnőttek írástudatlanságának a felszámolására és szívós felvilágosító tevékenységre is, annál is inkább, mert a kulákok és a sámánok minden befolylást felhasználták a szovjet rendszer elleni harcban.

Nem célok azt a rengeteg küzdelmet vázolni, mely az iskolaügy diadalához vezetett Északon: Attól is eltekintek, hogy a különböző iskolatípusokat ismertessem. Néhány számadat megemlékse azonban nem lesz haszontalan. Az iskolahálózat rohamos fejlődésének jellemzésére megemlíthetem, hogy míg az északi vidékek egész területén 1931/32-ben 134 iskola működött, addig 1950-ben csupán a Chanti-Manysi nemzeti körzetben 212 négyosztályos, több mint 50 hét-, ill. tízosztályos iskola működött, az egyéb típusú iskolákról nem is beszélve. A Chanti-Manyszijszki pedagógiai iskolának 1950-ben 500 hallgatója volt. A Narjana Vinder c. nyenyec nyelvű újság szerint a Jamal-Nyenyec nemzeti körzetben a közoktatásra fordított összeg 1930-tól 1949-ig 141.000 rubelről 18,130.000 rubelre emelkedett. A Jamal-Nyenyec és a Chanti-Manysi nemzeti körzetben 1950-ben több mint 1300 tanító működött, s ezeknek egy harmada az ott élő nemzetiségek (manysik, chantik és nyenyecsek) közül került ki.

A harmincas évek elején megteremtették a chanti, manysi, nyenyec, szelkup irodalmi nyelvet is, s ma már nemcsak tankönyvek jelennek meg ezeken a nyelveken, hanem szépirodalmi művek, az orosz klasszikusok fordításai, a nyelvrokonaink közül kikerült írók, költők önálló alkotásai, népszerű tudományos és ismeretterjesztő brosurák, újságok.

De a kultúrának ma már sok más vívmánya is rendelkezésükre áll. Vajjon gondolta volna-e a finn Castrén, a neves szamojédkutató, midőn több mint 100 évvel ezelőtt Pusztoszkba érkezett, hogy ennek a néhány nyomorúságos viskóból álló falucsának a helyén valaha Narjan-Mar (Vörös város) fog felépülni, mely fejlett fa-, bőr-, építőanyag- és haliparral rendelkezik, melyben újságok és könyvek jelennek meg, ahol könyvtár, mozi és színház várja a művelődni vágyó dolgozókat. S minden bizonnyal a múlt századnak és századunk elejének egyik Szibéria-kutatója sem merészelt arra gondolni, hogy az egykori tundrák közepette, az őserdők belsejében új szocialista városok fognak épülni.

A kultúrforradalommal szoros kapcsolatban gyökeres átalakulások mentek végbe a gazdasági alapokban is. E téren igen nagy jelentőségük volt a kolhozok, szövetkezetek megalakulásának. A szövetkezeti termelés gondolata tulajdonképpen nem volt idegen gondolat Szibéria népei előtt, hiszen addigi patriarchális nemzeti rendszerük sok vonását őrizte meg a primitív kollektívizmusként. A veszély azonban abban rejlett, hogy a nemzeti rendszer bizonyos megnyilvánulásai átmentődnek a szövetkezeti gazdálkodásba. Így pl. a kolhozok és termelési egyesülések eleinte nemzetségenként alakultak meg,

a nők nem ugyanazt a munkát végezték, mint a férfiak. Ezeket a csökevényes jelenségeket kitartó felvilágosító munkával szüntették meg. Az első északi kolhoz 1929-ben alakult meg a nyenyeczek közt, s a kolhozgazdálkodás nagy sikerére mutat, hogy míg 1933-ban, az összes gazdaságok 11,8%-a volt kollektivizálva, addig 1948-ban már 97—98%-uk kollektív gazdasággá alakult. A fellendülés különösen akkor öltött nagy méreteket, amikor a speciális halász, vagy vadász, vagy réntenyésztő kolhozok a komplex gazdálkodásra tértek át, vagyis amikor egy-egy gazdaságon belül egyaránt foglalkoztak a termelés több ágával. A komplex gazdálkodásra való áttérés előnyei a kolhoztagok jövedelmének emelkedésében is lemérhetők. 1940-ben egy kolhoztag átlagos évi pénzjövedelme 1800 rubel volt, 1947-ben pedig már 4000 rubel. A természeti járandóság pedig ezek alatt az évek alatt 8—10-szeresére emelkedett. A rénszarvasok száma az Ob völgyében a legutóbbi 20 év alatt tizenháromszorosára nőtt. A primitív eljárások helyett ma már a modern agro- és zootechnika eljárásait alkalmazzák. Új termelési eszközökkel ismerkedtek meg. De megváltozott a gazdálkodás összetétele is: a termelés nem szorítkozik csak egy-egy fő ágazatra, hanem egyenlő mértékben foglalja el a helyét a vadászat, halászat, réntenyésztés. Kifejlődött a földművelés, a marha-, lótarítás és a kisállatok tenyésztése, valamint a kitermelő iparok számos ágazata. A munkaverseny és a munka általános kultúrája a termelékenység növekedését idézte elő, s ezáltal az életszínvonal rohamos emelkedése figyelhető meg. (Volt az utóbbi években olyan nyenyec kolhoztag, akinek évi pénzjövedelme a 10.000 rubelt is elérte.) A hajdan hermetikusan elzárt gazdaságok most elszakíthatatlan kapcsolatba kerültek a szovjet népgazdasággal, termékeik áruképesekké lettek, s ez az árukapcsolatok és a pénzforgalom megerősödését idézte elő.

Mindezek következtében a nomád, vándor életforma megszűnt, s a letelepedés folyamata egyre erősebb méreteket jelentkezett. (A Chanti-Manysi nemzeti körzetben pl. 51 nagy község alakult, közülük több villanyvilágítással is el van látva.)

A széleskörű gazdasági és kulturális változások átformálták rokonnépeink társadalmát. A nemzeti korlátozottság, az előítéletek és a babonák bélyegét magán viselő társadalom megszűnt. Emberi méltóságuk tudatára ébredve a szocializmus, s ma már a kommunizmus építésének részeseivé váltak. Ennek legszebb jelei a Nagy Honvédő Háború idején nyilvánultak meg, amikor nyelvrokonaink a szovjet haza iránti kötelességektől áthatva tömegesen jelentkeztek a Vörös Hadseregbe, s amikor a front önkéntes megsegítésének szép példáit nyújtották (a Tajmir nemzeti körzet lakosai pl. 1943-ban 12 millió rubel hadikölcsönt jegyeztek).

S hogy a fejlődés ezen a ponton nem reked meg, azt a XIX. Pártkongresszus és Sztálinnak »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« c. műve is bizonyítja, melyek az elkövetkező feladatokat jelölték ki. A kommunizmus felépítése biztosítja a Szovjetunióban élő nyelvrokonaink számára azt a hatalmas programot, mely gazdasági, kulturális és politikai színvonalukat az eddiginél még magasabbra emeli.

Bennünket, akiket a Szovjetunió népeivel a testvéri barátság elszakíthatatlan szálai fűznek össze, a jóleső öröm érzése tölt el rokonnépeink hatalmas fellendülése láttán. Lakó elvtársnak különösen nagy élményt jelentett, hogy saját szemével láthatta a Szovjetunióban élő rokonnépek magas színvonalú művelődési intézményeit, élénk kulturális életét.

Lakó akadémikus tapasztalatai számunkra igen sokat jelentenek. Tanulmányútja során lehetősége nyílt arra, hogy megismerkedjék nemcsak nyelv-rokonaink intézményeivel, hanem tudományszakunknak részben közülük származó kiváló képviselőivel s munkásságukkal is, és ezzel az eljövendő gyümölcsöző együttműködés alapjait vetette meg.

Lakó György mai gazdag anyagú előadásának nem az volt a feladata, hogy a szovjet finnugor nyelvészet és általában a szovjet nyelvtudomány területén folyó munkáról adjon számot. Ilyen vonatkozású tapasztalatairól külön beszámolót ígért nekünk, s mi nagy érdeklődéssel várjuk, hogy minél előbb nyilvánosan tárja eléink a szovjet finnugrisztika és a szovjet nyelvtudomány helyzetére, eredményeire, módszereire vonatkozó ismereteit, melyek hazai nyelvtudományunk fejlődésének jelentős segítséget fognak nyújtani.

KÁLMÁN BÉLA :

Lakó György beszámolója elejétől végéig érdekfeszítő előadás volt, amely nemcsak a szakembereket ragadta magával, hanem mindenkit, aki meghallgatta. Az előadás nyomán az élmény frissességével bontakozott ki előttünk nyelv-rokonaink mai élete, helyzete, a szocialista átalakulás, a Szovjetunió nemzetiségi politikája. Ennek köszönhető, hogy nyelv-rokonaink immár nem néprajzi és nyelvi különlegességek csupán, hanem felfelé törő szocialista nemzetek. Most már nemcsak külföldi tudósok jegyzik föl nyelvüket, hanem sajátmaguk készítenek szótárakat, nyelvtanokat, alakítják ki irodalmi nyelvüket, nevelnek ki tudósokat.

A legnagyobb finnugor nyelvészek nemcsak íróasztal mellől művelték a finnugor nyelvtudományt, hanem igyekeztek a finnugor nyelveket személyes tapasztalatokból is megismerni és a helyszínen is tanulmányozni. Reguly, Munkácsi, Halász, Pápay és Fokos rendkívül becses rokonnyelvi anyagot gyűjtöttek össze, és nagy távlatokat nyitottak az összehasonlító nyelvtudománynak. Az első világháború alatt pedig más lehetőség híján Munkácsi, Beke, Fokos és Klemm a finnugor nemzetiségű hadifoglyok között végeztek gazdag és értékes nyelvi gyűjtést. Az első világháború után a Horthy-korszak szovjet-ellenes politikája megbénította minden kapcsolatunkat a Szovjetunióban élő rokon népekkel.

Ezért is volt annyira érdekes és lenyűgöző Lakó György előadása, mert ő az első magyar tudós, aki fölvette a személyes kapcsolatokat a szovjet nyelvtudomány nagy tudósain kívül a rokonnyelveinket beszélő népekkel. Ő az első magyar finnugor nyelvész, aki korábbi finnországi és lappföldi útja után elsőnek járt be számos finnugor szövetséges és autonóm köztársaságot. Még azoknak a finnugor népeknek a képviselőivel is sikerült személyesen megismerkednie, akiknek a területére nem jutott el. A szaranszki kongresszuson tárgyalt mari és udmurt nyelvtudósokkal, Petrozavodszkban egy vepsze nyelvesszel, Leningrádban megismerkedett Tyerjoskin chanti kutatóval és egy manyi egyetemi hallgatótól vett nyelvleckéket.

Lakó György útja nagy távlatokat nyit hazai finnugrisztikánknak is. A Szovjetunióban szerzett tapasztalatai nagy segítséget nyújtanak hazai összehasonlító nyelvtudományunk művelőinek, személyes ismeretségei reményt nyújtanak arra, hogy kapcsolataink a szovjet nyelvtudománnyal egyre inkább elmélyülnek. Reméljük, hogy Lakó György útja bevezetés a

további baráti és tudományos kapcsolatok elmélyítésére, egyéb szakembereink mellett finnugor nyelvészeink közül is egyre több ismerkedhetik meg majd személyesen a Szovjetunióban élő nyelvrokonainkkal. Azt is reméljük, hogy Lakó látogatása viszonzásra talál, és majd egy akadémiai nagyhét keretein belül vagy egyéb alkalommal itt Magyarországon is személyesen üdvözölhetünk és hallgathatunk majd néhányat a sok kiváló szovjet nyelvtudós közül, akiket eddig csak névről és műveikből ismerünk.

PAIS DEZSŐ elnöki zárószava :

Köszönetemet fejezem ki LAKÓ GYÖRGY akadémikus társamnak rendkívül érdekes előadásáért.

Valóban nagyon elevenen, magas irodalmi színvonalú stílusban rajzolta meg a szovjet műveltségi viszonyokat. LAKÓ GYÖRGYöt most új oldaláról ismertük meg. Előadásának értékét különösen az biztosítja, hogy ő reális tapasztalatokat szerzett a szovjet nyelvtudományban végbemenő munkálatokról. Már bevezető előadásomban is utaltam egy-két szóval LAKÓ barátom szovjet tanulmányútján nyert tapasztalataira. Itt újra hangsúlyozom annak rendkívüli fontosságát, hogy a továbbiakban minél részletesebben és minél szélesebb körben tudomást szerezhessünk arról, amit LAKÓ látott és megtudott nemcsak a maga, hanem a mi számunkra, a magyar tudomány számára is.

A két hozzászólónak : KÁLMÁN BÉLÁnak és HAJDÚ PÉTERnek köszönetet mondok.

Mivel ez az előadás remélhetőleg hamarosan folytatódni fog egy másik előadással, amely a szorosabb értelemben vett nyelvtudományi tapasztalatokat és tanulságokat tárgyalja, javaslom, hogy az idő előrehaladottságára való tekintettel az ilyen problémákkal most ne foglalkozzunk.

KARDOS TIBOR

A MAGYAR HUMANIZMUS KÉRDÉSEI

1. Tétel és ellentétel

A magyar humanizmus irodalomtörténeti megítélése tekintetében a burzsoá korszak hosszú évtizedein keresztül mélyreható véleménykülönbségek állottak fenn. Hunyadi Mátyás udvari kultúrájának, Janus Pannonius művészi lírájának nagy hibájául tudták be, hogy latin nyelvű volt. A polgári szakírók többsége általában vallotta, hogy Hunyadi Mátyás kultúrája üvegházi kultúra volt: amikor összetört az üvegház, narancsfái elpusztultak. A magyar állam s az udvar életének lehanyatlása a Jagellók alatt majd a mohácsi csata katasztrofális következményei látszólag mindenben alátámasztották e nézetet.

Természetes ezekután, hogy Bornemisza Péter *Magyar Elektra*-jának hősi és tragikus emberi világa magánosan állt egy emberöltő távlatában, hogy azután másfél évtizeddel később Bornemisza neveltjének Balassa Bálintnak lírája az első magyar nyelvű művészi, szerelmi líra hiába mutatja mindennek felett a humanizmus jeleit. Kapcsolatot láttak a két alak között, de a Mohács előtti Magyarország és e két kései irodalmi jelenség között szinte semmit. Része volt ebben annak is, hogy új, hatalmas társadalmi-kulturális jelenség gazdag megnyilvánulású világa bontakozott ki közben: a reformáció. Egyedül ennek tagjaként látták nemcsak Bornemisza Pétert, a reformátort, de Balassa Bálintot is, s az Ady-szerű »bűnbánat« korai poétáját fedezték fel benne. Ez az irodalomszemlélet mit sem tudott kezdeni XVI. századi renaissance-irodalmunknak egyik legélőbb ágával, a szép-történettel, de éppoly kevésbé tudta beleilleszteni a fejlődés menetébe a magyar dráma vígjátéki kezdeményeit. Zrinyi Miklóst a költőt csupán annyiban közelítette a humanizmus hagyományaihoz, hogy elismerte Istvánffy-hoz való kapcsolódását.

Ilyenformán a magyar humanizmus folyamata széthullott, teljesítményei elmosódtak, értéke a nemzeti kultúra szempontjából vitatottá lett. Egyes kutatók felvetették elmagyárosodásának kérdését, de a hivatalos polgári irodalomtörténet nem ismerte fel sem Pesti Gábor, sem Sylvester

Jánost, se Komjáthy Benedek vagy Bornemisza Péter és Heltai Gáspár kezdeményezéseinek jelentőségét az egyetemes folyamat szempontjából.

Ezzel szemben ugyan volt egy olyan felfogás, mely a magyar humanizmust állandó folyamatnak fogta fel és szükségképi jelenségnek tartotta, irodalmunk műfaji gazdagodását pedig szoros kapcsolatba hozta a humanizmus példaadó erejével, de a helyes tézist alapvetően hibás, idealista szemléletével és módszereivel mégcsak megközelítőleg sem tudta megoldani. A szükségszerűség mibenlétét, a fejlődés elemeit feltárni ugyanis csakis a marxizmus-leninizmus képes. Egyesegyedül a magyar társadalom osztályharcaiból, a humanizmus osztályalapjának változásából, a magyar humanizmus felépítmény-jellegéből magyarázhatók meg a különböző periódusok közötti összefüggések, a belső hagyomány és az új mozzanatok viszonya a magyarrá válás folyamata, humanizmusunk tartalmi és műfaji változásai.

Ez annál fontosabb, mert a magyar humanizmussal szemben a felzabadulás után is felmerültek meggondolások. Ezek közül csak a komolyabbakat említjük fel, mint például azt: ha Hunyadi Mátyás idején humanizmusunk a centralizációt támogatta, mely a feudalizmuson belül haladó formáció volt, szükségképpen reakcióssá kellett válnia, amikor továbbra is hozzákapcsolódott a királyi kancelláriához, az viszont készséggel szolgálta ki az államhatalmat szétforgácsoló, anarchiát létrehozó egyházi és világi nagyurakat. A Jagelló-kori humanizmus nemcsak nyelvében latin, de képviselői is nagyobbára idegenek. A humanisták a Dózsa-felkeléssel szemben ellenségesen állnak. Ha akadnak is egyes művek, melyek szerves folytatásai a Mátyás-kori humanizmus törökellenes alkotásainak, ha vannak is olyan írók, akik az anarchiát támadják, mégis a különböző mecénások, akikhez e műveket intézték, szétdarabolták az államot és így az ilyenfajta irodalom pozitív jellegének nem kell mélyebb értelmet tulajdonítani. Amint látjuk a magyar humanizmus egyes bírálói a központosított állam Jagelló-kori visszaesésén igyekeztek lemérni a mozgalom értékét, a gyökérverés mélységét.

A fentebb elmondottak sokszorosán megokolják, hogy jelen fejtegetéseink középpontjába az osztályharcot, az osztályalap kérdését állítsuk, összes következményeivel együtt. Leegyszerűsítve a kérdést azt mondhatnánk, hogy a humanizmus és a nép viszonyát elemezzük és ezen keresztül látjuk megoldhatónak a magyar humanizmus kérdéseit.

2. A burzsoázia humanizmus-képe

Figyelemreméltó, hogy a magyar humanizmus tetőpontján, a magyar nyelvű líra első nagy mesterének Balassa Bálintnak tanítványa és művének kiadója Rimay János, a XVI. és XVII. század választóvonalán összhangban korának humanista tudósaival, mennyire viszonylag helyes ítéletet mond

a renaissance-ra általában és mennyire meglátja a jelentőségét a nemzeti irodalom szempontjából.

Meglátja a középkor és újkor közti törést, a művészet és tudomány hatalmas felvirágzását, ezt a virágzást egybekapcsolja a reformációval, melynek kiemeli »homály nélkül való« racionális jellegét. Kora egységes jellemvonásnak látja a kritikai szemlélet felébredését, a horizont kitágulását, a felvilágosultságot, mely »bizonyos dolgok látására és forgatására nyitá az elméknek is fel szemeket megvidámítván és gyengítvén ostobasággal gorombult temérdekségét.« Ezen túlmenően leszögezi, hogy humanizmus nélkül nem lennének új, kiművelt nemzeti nyelvek, vagyis irodalmak sem. Szerinte nemcsak a »deáki nyelv« eredeti tisztasága állt helyre »de kinek-kinek (az tudományoknak kiáradásából) honjabeli nyelve szólása is úgy ékesedék meg, hogy távolvól való hertelen tekintéssel is az tudomány szép kamokáinak felemelt virágai veresen láttathatnak az tudós szemektől rajta«. Rimay jól tudja, hogy ez a nemzeti nyelvű művelt irodalom a népnyelv örökségére épült. Balassa költeményeinek stílusát »szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességeivel elvegytet, teljes magyarságu, megírt édes cseresznyének« nevezi a régibb magyar stílus »fekete kökényével« szemben. Rimay képzeletében az irodalom anyaföld nevelte, tudománnyal nemesített gyümölcs.

Ha a renaissance e magyar képviselőjének nézeteit összevetjük Jakob Burckhardt nézeteivel, aki a felfelé haladó kapitalizmus korában 1860-ban jelentette meg első ízben nagy művét (*A renaissance kultúrája Itáliában*), akkor feltűnőek az azonosságok, de az eltérések is. Burckhardt is a középkor és újkor közti törést, a tudomány és művészet felvirágzását, az új derűs világias kultúrát helyezi értékelése középpontjába, de a reformációt leválasztja róla, amit meg is tehetett, mert könyve csak Itáliáról szólt. Rimayt büszke öntudat járta át, Burckhardt, a patricius polgár a XIX. század második felében a burzsoázia őseinek egyáltalán nem polgáriasságaira vágyakozással tekint fel és bámulattal. Csodálja bennük a hatalmas egyéniséget, a sokoldalúságot, a roppant energiát. Rimayval szemben ábrázolásának hangsúlya a valódi alkotókról átesúszik a pártfogókra, a renaissance kultúra élvezőire. A szovjet tudomány joggal veti Burckhardt szemére hogy művéből kimaradt a nép, pedig ő még a polgári tudomány klasszikusának tekinthető.

Annak arányában, ahogy a kapitalizmus liberális korszakát felváltja a rothadó és bomló korszak, az imperializmus, annak arányában igyekszik az ezt kiszolgáló tudomány elhalványítani a renaissance forradalmi lényegét. Igyekeznek megszüntetni a középkor és a renaissance közti törést. A középkori renaissance-ok egész sorát fedezik fel (Karoling-renaissance, ottói renaissance), hogy homályba boríthassák az igazit. Megállapítják, hogy a középkor is ismert a renaissance-éhoz hasonló individualizmust és hogy

a természetet nem szerette kevésbé, hogy az antik irodalmat jól ismerte és használta. A renaissance, az újjászületés fogalmát igyekeznek középkori, méghozzá orthodox vallási képzetekre visszavezetni, felfedezik az egyház és humanizmus szövetségét, a kompromisszumos elemeket megteszik lényegi jelenségeknek és végezetül kétségbevonják a humanizmus világias szellemét. A szovjet tudomány joggal utal rá, hogy a nyugati burzsoázia mai képviselői rettegnek a forradalomnak minden megnyilvánulásától, letagadják tulajdon hősi multjukat.

3. *A renaissance a marxizmus-leninizmus megvilágításában*

Az újjászületés koráról általában és a keletkező polgárság haladó ideológiájáról, a humanizmusról a döntő szót a marxizmus-leninizmus mondta ki. Gorkij a nagy szovjet író, a szovjet történettudomány és irodalomtörténet képviselői és legutóbb A. Fagyjev már Sztálin elvtárs utolsó nagy művének tanulságai alapján élesen kettéválasztja a humanizmus burzsoá fázisát az elméleti humanizmust, a gyökeresen különböző második korszaktól, a proletár-humanizmustól, a tudományos és gyakorlati humanizmustól. A. Fagyjev most megjelent élesen elemző cikkében (*Sztálin humanizmusa*) így veti össze a kétféle humanizmust: »Lenin és Sztálin humanizmusa elvileg alapvetően különbözik nemcsak a keresztény humanizmusnak mindenféle formájától, hanem a burzsoá-demokratikus szellemű »klasszikus« humanizmusnak mindenféle változatától is. Legfőbb megkülönböztető jegye abban rejlik, hogy Lenin és Sztálin humanizmusa nem csupán a jószándék talajtalan humanizmusa; nem, ez a humanizmus a társadalom fejlődésének objektív törvényeit tükrözi vissza, kifejezi a munkásosztály, száz és száz millió dolgozó ember vágyait és érdekeit, az emberiség ama túlnyomó többségének érdekeit és vágyait, amely föltétlenül jogosult magát az emberiségnek tekinteni«.

Ez az elvi megkülönböztetés Marx tételeire megy vissza, aki mélyreható fejtegetéseiben bizonyította, hogy az embert fel kell szabadítani mindennemű elnyomatás alól ahhoz, hogy szabadon kifejthesse képességeit. Meg kell szüntetni az embernek azt az elidegenülését, mely a vallásban jön létre és azt a másikat, mely a magántulajdon, a pénz, a kapitalizmus által következett be. Marx értékeléséből következik, hogy az előbbiben utat tört a fejlődő burzsoázia humanizmusa, az elméleti humanizmus, az utóbbi a szocializmus gyakorlati humanizmusának feladata: »a magántulajdon olyan butákká és egyoldalúakká tett bennünket, hogy valamely tárgy csak akkor a mienk, ha birtokoljuk, ha tehát mint tőke létezik számunkra, vagyis ha közvetlenül bírjuk, esszük-isszuk, testünkön viseljük, lakjuk, röviden használjuk... Ilymódon az összes fizikai és szellemi érzékek helyébe mindezen

érzékek egyszerű elidegenülése, a bírás érzékelése lépett. A magántulajdon megszüntetése tehát minden emberi érzék és tulajdonság teljes felszabadulása ; ez a felszabadulás azonban éppen azért felszabadulás, mert ezek az érzékek és tulajdonságok emberiekké lettek, alanyiakká és tárgyiakká egyszerre... Úgy, ahogyan az ateizmus, mint isten megszüntetése, az *elméleti humanizmus kifejlődése*, a kommunizmus, mint a magántulajdon megszüntetése a valóságos emberi élet tulajdonul követelése, a *gyakorlati humanizmus ilyen kifejlődése*. Másszóval az ateizmus a vallás, a kommunizmus pedig a magántulajdon megszüntetése által önmagához közvetített humanizmus». (*Kiemelés tőlem.*)

A szovjet tudomány ezzel összhangban a renaissance-kori humanizmus alapvető sajátságának a feudális egyházi ideológia szétzúzását, az embernek a vallás alól való felszabadítását tekinti. Ezt nemcsak úgy kell értenünk, hogy a humanisták, mint szabadgondolkodók szembeszálltak az egyházi visszaélésekkel, a vallási intézményekkel, a tételes vallásokkal, vagy magával a vallással. Minden olyan lépés, mely a transzcendentális szemléletet gyengítette vagy a földi világ örömét erősítette, az ember érdekében való volt és egyszersmind a középkori ideológia széttörésére vezetett. A realista irányban fejlődő művészet, a családi és szerelmi költészet, a természet szeretete, a pogány antik írókon, költőkön, művészekén való felbátorodás, a művészi szép kedvelése az élet minden vonatkozásában, mind, mind egy-egy megnyilvánulási formája a polgárság új nézeteinek. Nem érdektelen figyelemmel kísérni, hogy a szovjet tudomány eredményeit hogyan összegzik e szempontból olyan pedagógiai célú, tehát normatív szövegek, mint A. D. Epstejnnak a szovjet történelemtanárok folyóiratában 1951-ben megjelent tanulmánya »A renaissance korának világnézete és kultúrája« vagy Sz. D. Szkazkinnek és E. A. Kozminkszkijnek a középkori világtörténelmet tárgyaló egyetemi tankönyve I. kötetének 1952-es kiadása. Epstejn így ír a klasszikus humanizmus jellegéről: a humanisták »az új burzsoá ideológia harcosai voltak, harcoltak a középkori feudális egyházi, aszketikus ideológia ellen. A harc központi kérdése az ember kérdése volt. Nem hiába nevezték magukat a renaissance személyiségei »humanistáknak«, az emberi jogok és az emberi érdekek párthíveinek, mert ki akarták szabadítani az embert a középkor bilincseiből... Az egyháznak az ember semmiségéről szóló tanításával szemben hirdették, hogy az ember az élet gazdája és alkotója. Ezáltal az emberi érzés igazolása, a szerelemre és a boldogságra való jog éles harci jelentőségű kérdéssé lett«. Szkazkin pedig így ír: »A renaissance kultúra tudományos, irodalmi, művészeti, filozófiai, pedagógiai nézetekben megnyilvánuló eszmei tartalmát szokásosan »humanizmusnak« nevezik... A renaissance kultúrát a feudális kultúra egyházi jellegével szemben fő ismertetőjegyként a világi karakter jellemzi. Ez az ismertetőjegy a városi kultúrában már korábban is feltűnik s a renaissance korában fejlődik ki...

A sokoldalúan fejlett emberi személyiség, amely képes örülni a természetnek, a szerelemnek, a művészetnek, az emberi gondolat eredményeinek, a baráti kapcsolatoknak — ez volt a humanista kultúra eszményképe. A humanista világnézet középpontjában az ember áll s nem az istenség.

Ugyanakkor azonban a szovjet tudomány élesen megvonja ennek a humanizmusnak a határait, hangsúlyozza korlátait, kifejti ellentmondásait, amelyek azonban nem érintik történetileg haladó jellegét. Ugyancsak Szkazkin írja: »A renaissance kultúra a kizsákmányoló osztályok kultúrája volt, elsősorban a felemelkedő fiatal, tevékeny és ragadozó burzsoáziáé, amely kizsákmányolta és megvetette a néptömegeket. Ebben különbözik az olasz renaissance humanizmusa az igazi, minden emberre kiterjedő humanizmustól, Marx-Engels-Lenin-Sztálin humanizmusától, amelynek célja az egész dolgozó népnek a tőke vaskarmaiból való megszabadítása, fajra és nemzetiségre való tekintet nélkül. Addig egyetemes humanizmus gyakorlati megvalósítása lehetetlen volt, amíg a kizsákmányolás fennállott. A jelenben egyedül a proletárhumanizmus jogos, a burzsoázia értelmében vett humanizmust hangoztatni hazug és képmutató. A klasszikus humanizmus születése idején is, mint Gorkij írja, csak »eszközül szolgált arra, hogy a nagyburzsoázia kiválassza és felvegye saját soraiba a kispolgárság legjobbait.« A burzsoá humanizmus legjobb képviselői, mint Morus, Leonardo, Rabelais, Campanella tollán is elmélet volt. Ez nem jelenti azt, hogy a renaissance-kori humanizmus általában ne gyakorolt volna óriási hatást a középkorvégi társadalom átalakítására, az antikok példáján felbátorodva a középkori egyházi kultúrával szembenálló új művészet és új irodalom létrehozására. Lenin hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus bűn a proletáriátussal szemben, de jótétemény volt a feudalizmussal szemben. A humanizmus történeti szerepe éppen ezért haladó, sőt bizonyos vonatkozásokban forradalmi volt.

Éppen ezért nagy fontosságú a szovjet tudománynak az az iránya, amely a renaissance-kultúra népi hajtóerőit vizsgálja, azokat az óriásokat figyeli, akik segítették a feltörő fiatal burzsoáziát hatalma megalapításában, de nem voltak szűklátókörűek és nem csupán az egész nép érdekeinek adtak hangot, hanem legelnyomottabb részének, az emberiség igazi többségének szószólói lettek. Ezek száma sem sok, de ők jelentik a humanizmusban rejlő jelleget és fejlődési lehetőséget. A malenkovi meghatározás szerint ők a humanizmusban rejlő haladás tipikus hősei. Éppen ők voltak azok, akik a másik nagy elidegenülést meglátták, a magántulajdon, a pénz, a tőke romboló, embertelenítő hatását. Ezek voltak azok, akik áttörték a polgári szemlélet korlátait. Ilyen volt Morus Tamás, a legnagyobb angol humanista, aki az első tőkefelhalmozás korszakának válságából a XVI. század elején vonta le következtetését egy olyan új társadalom szükségességéről, amelyben eltörölték a magántulajdont, ahol tervszerűség, műveltség, boldogság

uralkodik. Ugyanezen század végén Tomaso Campanella olasz humanista akárcsak Morus, meg akarta szüntetni a kevés parazita uralmát a sok derék fölött, a sötétség helyett elhozni a rend, a tudomány által vezetett társadalom fényes birodalmát. De amíg Morus Tamás a fejedelmeket próbálta meggyőzni, Campanella egy délitáliai népi felkelés élére állt s ennek meghíúsulta után évtizedeket töltött az inkvizíció kínzásai között és szörnyű börtöneiben. Korának fejletlen viszonyai között, az európai reakció tombolása idején szükségképpen neki is el kellett buknia. Gorkij joggal beszél e magános gondolkodók tragikus sorsáról »akik minden ember testvériségéről álmodtak, mint Morus Tamás, Campanella, Fourier, Saint Simon és a többiek«. Mindez a modern proletariátus megjelenése, a történelmi materializmus kidolgozása előtt csak utópia lehetett.

Az emberiség érdekeit képviselő igazi humanisták közé tartoznak azok a gyakorlati technikusok, akik az emberiség előrevitelét technikai úton munkálták, csatornákat és öntözőműveket építettek, szövőgépeket hoztak létre. Azonban mindaz a tervük, álmuk, ami meghaladta a kor termelőerőinek és társadalmi viszonyainak lehetőségét, mind például Leonardonak olyan találmányai, mint a hajócsavar, a gőzgép alapelve, a repülőgép alapelve és modern találmányainak egész sora, megmaradt álomnak évszázadokig. De éppen Leonardo da Vinci, aki a legnagyobb ezek között a művész-technikusok között, hiába készített nagyszerű terveket egész országrészek felvirágoztatására, terveinek csak töredéke valósult meg. S ugyanez a Leonardo írásaiban is a nép mellé állott.

4. *A humanizmus osztálybázisa és jellege*

A fentebbiekből világosan következik, hogy számunkra alapvető kérdés, hogy mi volt a viszonya a renaissance legnagyobb alakjainak »a gondolkodás, szenvedély és jellem, a sokoldalúság és tudás óriásainak« viszonya a néphez. A humanizmus mennyiben volt az elnyomott nép nézeteinek tekinthető és mennyire különült el tőle, hogyan különült el. El kell határoznunk magát az új polgárságot, e kultúra élvezőjét attól a fiatal értelmiségtől, amely a néphez sok esetben náluk közelebb állott. Ezen felül pillanatra sem szabad elfelejtenünk Gorkij híres szavait: »A nép nemcsak az az erő, mely az összes anyagi értékeket megteremtette, hanem a szellemi értékek egyetlen és el nem apadó forrása«. Röviden és plasztikusan ugyanó máshol úgy fogalmazta meg, hogy az olimpiai Zeus szobrát »a görög nép alkotta meg és Pheidias formálta meg«. Ezért elemezte Gorkij olyan szeretettel a különféle irodalmak népi alakjait és kutatta a világirodalom legnagyobb alkotásaiban a kétségtelenül meglévő folklorisztikus népi alapanyagot, a nép iratlan alkotásait, a sancho-panzákat, az eulenspiegeleket, faustokat, gargantuákat

és pantagruелеket. A reneszánsz polgárság értelmisége szükségképpen kellett hogy minden eszközzel meríthessen a népi alkotóerőből. Marx írja a *Német ideológia*-ban: »Minden új osztály, amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kénytelen márcsak azért is, hogy célját elérhesse, saját érdekét a társadalom valamennyi tagjának közös érdekeként feltüntetni. A forradalmat indító osztály. . . már eleve nem mint osztály, hanem mint az egész társadalom képviselője lép fel. . . Ezt azért teheti, mert kezdetben érdeke valóban inkább összefügg valamennyi többi nem uralkodóosztály közös érdekével, mert az addigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy külön osztály külön érdekenként«. Ez a tétel érvényes a renaissance-ra olyan mértékben csökkenő tendenciával, ahogy a renaissance polgárságának rétegződési folyamata létrehozott a humanizmoson belül egy, a néphez közelebb álló csoportot és egy, a néptől elszigetelődő csoportot. Ez visszatükröződött a humanisták rétegén is, annál inkább, mivel a humanisták társadalmilag nem alkottak egységes csoportot. Általában középpolgárok voltak, értelmiségieknek, vagy kézműveseknek leszármazottai. Tagozódásuknál éppen úgy szerepelt játszott az eredeti családi hovatartozás, mint a városháza államformája. A város-köztársaság, mint mecénás egészen mást követelt meg a szolgáltatásban álló értelmiségtől, mint az újsütetű egyeduralkodók. A renaissance művészei és tudósainak pozíciója annál ingatagabb volt és nézeteik szilárdsága annál gyengébb, minél inkább függték egy-egy uralkodótól. A komunék a szabadságnak nagyobb fokát biztosították a keletkező humanizmus számára, bukásuk ezért vált tragikussá. Ezen kívül, ha egy művész vagy tudós független akart lenni, nem maradt más út számára, mint felemelkedni az udvari körökhöz, amely az uralkodóosztályt jelentette.

A szovjet irodalomtörténet elfogadja azt a beosztást, amely a XIV. századtól a XVI. század végéig számítja a renaissance-t és Dante, Petrarca, valamint Boccaccio korát korai renaissance-nak nevezi. Fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre, hogy a korai renaissance irodalma a maga összességében sokkal inkább fejezi ki az elnyomott nép törekvéseit, mint a XVI. századi érett renaissance. A korai renaissance irodalma élőbb, haladóbb, s következésképpen jelentékenyebb irodalom. Dante az egész világ számára a legnagyobb olasz költő és a világirodalom legnagyobb olasz klasszikusa. Petrarca a legnagyobb olasz lírikus, Boccaccio a legkiválóbb olasz prózaíró. Mennyire jellemző, hogy ez a három író a híres »firenzei hármaskoronak« az akkori jelen aktuális kérdései felé fordult. Dante kizárólag, Boccaccio csaknem kizárólag és Petrarca tulnyomórészt. Ha a régi korokhoz visszanyúltak, mint Petrarca eposzában az *Africa*-ban, a jelen olasz hazafiasságát akarták támogatni, a jelenkor legnagyobb emberi törekvéseit. Dante az egyház züllöttsége és világi hatalma ellen, az egyházi és világi szféra szétválasztásáért, új erkölcsért, új hősökért, új emberért szállott síkra, s meg-

teremtette nemzeti egység hiányában az egységes nemzeti irodalmi nyelv elméletét és gyakorlatát. Dante művében a vallásos elemek mindazáltal túlsúlyban vannak, mint Ivascsenko megállapította, a népi renaissance-os elemek felett, amiben része van annak, hogy a nép gondolatvilága is e vallásos szféra befolyása alatt állott. Petrarca költői világa földibb, mint Dante-é. Az olasz nemzet szabadulását nem idegen császároktól várja, hanem az olasz fejedelmek összefogásától. Még inkább a földön jár Boccaccio, aki ugyan nem szabadgondolkodó, de olyan elementáris erővel tör ki belőle az élet szeretete, a természet jogainak hirdetése s ugyanakkor az egyház természetellenes intézményeinek népies bírálata, hogy e tekintetben benne kell látnunk a korai renaissance humanizmusának tetőpontját. Nem olyan mély és erőteljes mint Dante, viszont a nép életakarátának és józan eszének legigazibb kifejezője.

Dante elszegényedett és elpolgáriasodott nemes, Petrarca egy jegyző fia, Boccaccio kereskedő, mindhárman a szerényebb középrétegekhez tartoznak és az egész nép szószólói. Bár Dante fiatal korában a felsőbb polgárréteg költészete már kezd elkülönülni a polgárság alsóbb rétegétől, a szétszakadás kulturális téren még nem következett be. Ennek nagy a jelentősége. A helyzet átmeneti, de a kultúra állapotára még sok tekintetben áll az, amit N. A. Szidorova »*A városi kultúra keletkezése Franciaországban*« c. nemrég megjelent tanulmányában jellemez, amikor a városi kultúrában még erősen érezhető a városba munkásnak özönlött paraszti tömegek hatása, amikor még élő a városi többszólamú zene kapcsolata a népi karékkal, a városi polgárság világias szellemű szatirikus drámája a falusi drammatikus ünnepekkel, a városi állatmese a paraszttmesével, a felvilágosult, szatirikus eposz a szatirikus paraszti versezetekkel. A toscán városok Dante-korabeli híres »polgári lírája« ugyanilyen mély és erőteljes összefüggésben állt a népi gúnyolódó versekkel. Ha visszaemlékezünk rá, Dante *Poklájának* egyik leghíresebb része a Pokoli Bohózat (XXII. ének) különösen erőteljes hangon van megírva. Vad gúnya, mint valami ostor csapkod, komikuma szilaj. Nos, ez a hang és nyelvezet a »polgári líra« nyelve és hangja.

A. Ivascsenko szovjet kutató Dante életigenlésében a nép életvágját, egyházellenes kritikájában egyenesen a népi eretnek-mozgalmak visszhangját látja: a »népi renaissance« és »népi humanizmus« törekvéseinek hatalmas művészi erejű kifejezését. E »népi renaissance« alatt Ivascsenko a nép heves szabadságtörekvésének, életigenlésének kifejeződését érti. ugyanazt, amit Gorkij a nép teremtetőerejében, Szidorova a francia városi kultúra születésében, M. Jevnina Rabelais népi forrásairól és hátteréről szólva lát meg. Antonio Gramsci az olasz komunk nemzeti nyelvű XIII—XIV. századi irodalmi virágzását és újító, nagyszerű művészetét elemezve ugyanezen jelenségekre a »spontán renaissance« kifejezést használja. Mi magunk hosszabb megfontolás után a »népi renaissance« kifejezést kívánjuk alkalmazni, amelyben

benne foglaltatik a népi humanista gondolkozása éppenúgy, mint művészi teremtőereje. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e »népi renaissance«-nak még vallásos formák között megnyilvánuló változataiban is világosan kirajzolódik a humanisztikus célkitűzés. A tömegek még olyankor is, ott is az ember felszabadulását és boldogságát keresik, amikor a régi keretek között fejezik ki magukat s a társadalmi élet ellentmondásainak végső feloldását a halál után képzelik el. Ezen felül megállapítható, hogy a vallásos formákban megnyilatkozó népi osztályharcok teológiai része egyre vékonyabb, végül is már a természetjog tételeire korlátozódik, melyekből a nép forradalmi következtetéseket von le: hogy minden ember egyenlő, mindenkinek egyenlően szegénynek kell lennie, mindenkinek dolgoznia kell, s végül, hogy a kegyetlen és bosszúálló uralkodóosztályt meg kell semmisíteni.

A polgári kultúra kettéválása a Boccaccio-t követő korszakban gyakorlatilag végbemegy. Ennek jele, hogy a középérategeket kifejező humanisták már nem a nép számára alkotnak, nem olaszul írnak, hanem latinul, az antikokon iskolázott klasszikus latin nyelven, náluk az antik filozófia és irodalom példaadó erje is erősebb. Ezek a tudósok már nem a szabad város-köztársaságok kancelláriáiban működnek, hanem fejedelmi udvarokban. Azonban még a közös érdeket szolgáltatók meg, lendületük még tart annyira, hogy kidolgozzák a modern szabadgondolkodás alapvonalait. Lorenzo Valla például egymagában többet tett a középkor világnézetének tudományos lerombolására, mint előtte együttvéve valamennyien. Miközben azonban e latinul író humanisták elhúzódnak »a tudatlan tömegtől« megjelennek azok az írók, akik a polgárságnak alsóbb rétegeit képviselik, a humanizmus plebejus változatát teremtik meg. Szidorova említett tanulmányában helyesen utal rá, hogy a polgárság szétválása után a paraszti kultúrával való élő kapcsolat a városi lakosság plebejus rétegében marad meg. Kiket értünk ez alatt? Természetesen elsősorban a városi bér munkásságot, a céhekbe fel nem vett, úgynevezett kontárokat, a mesterlegényeket és a legszerényebb céhekhez tartozó iparosokat. A humanistáknak az a rétege, amely e városi plebejus néphez származás, vagyoni helyzet és műveltség tekintetében közelebb áll, fogja ezentúl a nép érdekeit hatályosan kifejezni. Sőt azt mondhatnánk, erőteljesebben terelődik mondanivalójuk nyíltan *politikai, társadalmi síkra*, mint az első nagy nemzedéké, amely különben az egész polgárság és az egész nép kifejezője volt. Ilyen Boccaccio fiatalabb kortársa, egy elszegényedett polgár a novellaíró Franco Sacchetti. Egy emberöltővel később, Cosimo Medici zsarnokságának legnagyobb ellensége egy szegény firenzei borbély, Burchiello, aki képekben gazdag, lángoló, sokszor bizarr versekben gúnyolódik az újfajta zsarnokság ellen, száműzetésbe megy, ellenségei bosszújából börtönbe kerül s hosszas bolyongás után végül is éhenpusztul. Burchiellót követi a plebejus iránynak jelentős alakja Luigi Pulci, aki népi ihletésű hatalmas eposz, a *Morgante* szerzője. Olyan csúfolódó, jó-

kedvű, nagyevő óriásokat teremt maga köré, mint amilyeneket egy emberöltő múltán Rabelais szegez szembe korának törpéivel. Ezek az óriások izes népi nyelven beszélnek, csúfolódásuk erőteljes népi gúny, a hit dolgaiban vajmi kétkedő. Nincs mit csodálkozni rajta, hogy Lorenzo de Medici a nagy irodalompártoló teljes lelkinyugalommal hagyta Pulcit nyomorogni, az adósok börtönébe kerülni, az inkvizíció által üldöztetni.

Pulci idejében már kezd kialakulni a humanizmus harmadik korszaka. A központosított uralom Itáliában a feudalizmussal kompromisszumra lépő polgárság uralma. Ez a központosított uralom egyre nagyobb érdeklődéssel fordul a népi nyelv és kultúra felé, mert beleillik társadalmi erőket egyensúlyozó programjába. Igen érdekes, hogy Lorenzo de Medici az olasz Signoria legtipikusabb képviselője nem csupán adókatasztert vezet be és közmunkával igyekszik csökkenteni a munkanélküli tömeg feszültségét vagy félig-meddig erőszakkal vidékre telepíteni a frissiben vásárolt polgári földbirtokokra, nem csak látványosságokkal igyekszik elkápráztatni és figyelmét elvonni, de pártolja a népi nyelvű udvari költészetet is, sőt ő maga a toscán népi énekek stílusában megírja a *Barberinoi pásztorlányt* (*Nencia da Barberino*).

Ennek az ismét népi nyelvű, de most már udvari jellegű humanizmusnak jellemző teljesítménye két halhatatlan mű: Ariosto *Őrjöngő Lóránt*-ja és Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-e. Mindketten az erősen feudális vonásokat mutató ferrarai Este-udvarban élnek, a lovagkor feudális témáihoz nyúlnak, de ezeket modern szellemben dolgozzák fel. Ariosto műve pogány szellemű, szkeptikus, sziporkázó és sok tekintetben mesterien realiztikus alkotás. A szerelmi szenvedélynek mindent, a józan ész is tönkretevő erejét hirdeti. Tasso témája még inkább vallásos jellegű mint Ariosto-é. De azokban az énekekben alkot nagyot, ahol ez a jelleg háttérbe szorul: a földi szerelem ábrázolásában, a pompázó természet végtelenül sokoldalú élő és zenei leírásában. A kezdődő feudális reakció, az udvari durva bánásmód, az inkvizíciótól való félelem bolyongásba, majd örületbe kergeti a nagy művészt. Tasso válsága egyszersmind a humanizmus nagy válsága is.

Nem meglepő, ha a szabadgondolkodók fajtája kivész az udvarokból. A szabadabb és demokratikusabb művészek csoportjai őrzik a szabad gondolatot. Az ő körükből emelkedik ki Leonardo da Vinci. A szabad gondolatot az északolasz egyetemek fejlesztik tovább, különösképpen Padova. Velencében jut szóhoz a skrupulus nélküli Aretino nagyerejű leleplező dialógusaiban, vígjátékaiban. A szabad gondolat a Mediciek elűzetése utáni firenzei köztársaságban Machiavelli íásaiban is megszólal. Ez a haladószellemű polgár az olasz nemzeti gondolat hirdetője, közeláll a humanizmus plebejus változatához. Magát az osztályharcot nem képes felismerni és a társadalmi osztályokat változatlanoknak tekinti, változatlan karakterrel, de magát a tár-

sadalom belső meghasonlását és a gazdasági mozzanatot felismeri mint a történelem törvényszerű jelenségét és hajtó erejét.

Amikor a híres firenzei Ciompi-felkelést írja le, az egyik felkelő ajkára olyan beszédet ad, melyből kiviláglik a városi plebejus-réteg rendkívüli jelentősége. Ez a plebejus szónok a tisztességes keresményt, amelyre a polgár oly büszke, közönséges rablásnak és csalásnak tekinti, az erkölcsöt pedig eszköznek a hatalmasok kezében, hogy megvédjék, amit összeraboltak. A szónok a népet illetően kijelenti, hogy a pokoltól sem fél az, akinek állandóan éhségtől és börtöntől kell rettegnie. E nézetekben sok közös vonás van Morus Tamás felfogásával, de alá kell húznunk, hogy Machiavelli ezeket az elveket inkább meglátja és kifejti mintsem magáévá teszi. Ő a kispolgári »közép« uralmához szít, mely az 1378-i valóban plebejus uralom leverése után még három évig fenntartotta magát. Ezt a kispolgári politikát nevezi Machiavelli »plebejus-párti« politikának. Rendkívüli jelentőségű esemény mégis, hogy Machiavelli az elnyomott nép érvelését ilyen világosan és élesen fejezi ki. Mögötte a firenzei előproletariátus öntudata áll. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Morus Tamás *Utópiá*jának megjelenése után két évvel, 1518-ban robbant ki Londonban a plebejus nép felkelése azon a bizonyos »gonosz májusi napon« (Evil May Day). A humanizmus leghaladóbb elveinek megjelenése elképzelhetetlen anélkül, hogy a háttérben ne álljon ott a tiltakozó és cselekvésre kész plebejus tömeg. Mint ahogy a fellázadt parasztok mögött is ott állt Engels szavai szerint »a kialakuló proletariátus is vörös zászlókkal kezében, ajkán a vagyonközösség követelésével«. Marx ugyanígy hiányolja, hogy Lasalle Sickingen-drámájában nem vonultatta fel a parasztokat és a városi forradalmi elemek képviselőit: »akkor sokkal nagyobb mértékben megszólaltathattad volna éppen a legmodernebb eszméket is legtisztább alakjukban...«

A humanizmusnak Machiavellinél sokkal nagyobb alakja Leonardo da Vinci, aki határozottan plebejus-humanista. Kedves olvasmánya Burchiello és Pulci. Társadalomkritikája, támadásai a feudalizmus ellen, az egyház és vallás ellen, figyelmeztetései az elnyomott nép érdekében a *Mesék*-ben és *Jóslatok*-ban olyan éles, hogy az Moruséhoz fogható csupán. De a renaissance-nak ez az óriása is az elmélet embere marad, humanizmusát mint művész vagy mérnöki lángelméjének morzsáival, mint technikus tudta csak kifejteni. Amikor Miláno környékének vízrendszerét kidolgozza vagy megkezdi a pontini mocsarak lecsapolását, amikor a firenzei manufaktúrák számára gépeket szerkeszt, bizonyos tekintetben a gyakorlati humanizmus felé közeledik. Azonban e találmányainak haszna elsősorban a hatalmasoké. Igazán humanista csak a művészetben tud lenni, amikor legnagyobb alkotásának az *Utolsó Vacsorá*-nak tipikus helyzetűl az árulást választja ki, ő aki minduntalan az egyház árulásáról panaszkodik írásaiban. Vagy amikor az *Anghiarii Csatá*ban azt mutatja fel megdöbbszent nézőinek, hogy a haza

zászlajával hogyan él vissza két zsoldos sereg értelmetlen állati küzdelemben viaskodva haláláig. Nem vitás, hogy haragja a parazita elaljasult nemes-séggel szemben, tiltakozó szava az elnyomatás miatt, figyelmeztetései a nép elkeseredése dolgában, homályos utalásai egy jobb társadalomra s végeláthatatlan tervei egy szebb világra, melyben a technika hatalmas s az ember a technika ura Campanella fellépése előtt őt teszi a plebejus-humanizmus legkiválóbb olasz alakjává. S mennyire jellemző, hogy ő, az igaz ember, az igaz humanista mily gúnyosan száll szembe a milanoi udvar pipes humanista majmaival.

5. A magyar humanizmus osztályalapja és jellege Hunyadi Mátyás haláláig

Az osztályalap szempontjából a magyar humanizmusnak a kezdetektől Mátyás király haláláig terjedő időszaka fogható fel egységesnek. A humanizmusnak, mint kancelláriai irányzatnak megjelenése a XV. század első évtizedeire tehető. Határozott jelek és irodalmi emlékek már Anjou Lajos halála körüli időben és a XIV. század utolsó évtizedeiben feltűnnek, melyek komoly előzménynek tekinthetők. Történetírók, velencei diplomaták, kancelláriai tisztviselők az udvarban, a vagyonos kereskedő polgársággal mindenütt, így nálunk is szoros kapcsolatban álló bolognai típusú jogász-humanisták a pécsi egyetemen az első hirdetői a latin humanizmus célkitűzéseinek. Ezek az írók reális történeti szemléletet, az egyéniség, a cselekvés felmagasztalását, történelmi törést, új művelt és szelídebb korszakot hirdetnek. Ezek a szónokok szembeszállnak a csupán születésen alapuló nemességgel, tágabb emberi közösséget hirdetnek és ugyanakkor az Anjou Lajos halálát követő anarchiában a biztonságot és a közrendet.

Ilyen előzmények után humanizmusunk megindulását és folytonosságát Pier Paolo Vergerionak Magyarországra költözése biztosította, akit Zsigmond király 1417-ben hozott magával a konstanzi zsinatról. Több mint negyed évszázadon keresztül élt Magyarországon. Zrednai Vitéz Jánossal való barátsága humanizmusunk megindulásának elhatározó mozzanata lett. Azonban humanista műveltségű szakemberek Magyarországra hívása még a konstanzi zsinatot megelőző időkbe nyúlik vissza s már a század elejétől fogva datálható, amikor Zsigmond király Giovanni da Ravenna-t Vergerio egykori mesterét igyekszik megnyerni kancelláriája számára (1404–06). Zsigmond arra törekszik, hogy a tipikusan egyházi jogászértelmiség mellé azt mintegy visszaszorítva tipikusan humanista tisztviselőket alkalmazzon. E törekvések párhuzamosak a városok felemelését célzó törvényhozással polgári tanácsadók szerepével és az államegyházi rendeletek kiadásával. Már pedig az államegyház megvalósítása mindenütt a centralizáció egyik ismérve. A kancellária humanista jellegű átszervezése tehát Zsigmondnak ingadozó, de mégis világosan kivehető centralisztikus törekvéseivel van összefüggésben.

Sztálin elvtárs történeti tanulmányaiban megadta az útmutatást számunkra, hogy Kelet-Európában miért előzte meg több országban a centralizáció a nemzet kialakulását: a centralizációs fejlődést meggyorsította Oroszországban a mongol, Magyarországon a török veszedelem. Ezért mihelyt megvolt a városi fejlődés, s a belső piac szükséges mértéke, mely egyáltalán lehetővé tette a centralizációt, az hamarosan létrejött. Az árutermelésnek és pénzgazdálkodásnak a rohamos fokozódása természetesen fokozta a dolgozó nép kizsákmányolását. A néptömegek egyre erélyesebben tiltakoztak. A magyar centralizmust kiváltó okok között igen jelentékeny a bogumil, majd huszita felkelések létrehozta társadalmi feszültség. Az uralkodó és városiak között szemmel látható közeledés a Hunyadiak korában tapasztalható. Ugyanakkor pedig megjelenik a királyi zsoldos hadsereg is, mellyel féken lehet tartani a nemességet — de szükség esetén a népet is.

Mit vár a centralizmus a humanistáktól? Világias jellegű bürokráciát még akkor is, hogyha ezeknek a művelt állami főtisztviselőknek fizetésül egyházi javakat bocsátanak rendelkezésére, mint például Vitéz János esetében látjuk, aki a pápa és az ország közti konfliktusokban az ország mellé állt, vagy Janus Pannonius esetében, aki nemcsak pápaellenes, de egyébként is távoláll az egyház szellemétől. A centralizált állam a humanistáktól propagandát várt az elmaradottabb, feudális elemek felé. Várta tőlük egy olyan latin irodalomnak a létrehozását, mely nyelvében művelt, tartalmában korszerű s melynek feladata létrehozni az öntudatos, művelt, hivatali nemességet. Olyan kancelláriai levelezést várt tőlük, mely a modern uralkodó diplomáciáját korszerűen képviseli: gyors, hajlékony, felkészült. Várták a kancelláriai humanizmustól a török segély kisürgetését, s általában minden politikai, katonai ügyben a külföldi közvélemény tudósítását, a sikeres polémiát.

Magyarország feudális ország volt, az állam nyelve a latin volt, melyet az egyház vezetett be s amelyet a nemzetközi érintkezésben általában használtak, de a latin nyelvnek barbár középkori változata. A központosított monarchia humanistái ehelyett a klasszikus latin stílust hozták és a polgárság haladó világnézetét, evvel segítették a centralizáció célkitűzéseit. Ez a világnézet laikus szellemű volt, racionális. Az írás mesterségét a humanisták kitűnően értették, tehát a király népszerűségét irodalmi művekben terjesztették, az állami célkitűzéseket versekben és történeti művekben népszerűsítették. De emellett terjesztették és művelték azt a tágabb lélekzetű, embert dicsőítő, életörömtől átjárt költészetet, mely az olasz városi kultúrára jellemző. Az olasz értelmiség technikai szakembereinek szerepe, mint ezt már Antonio Gramsci megállapította, jó értelemben vett »kozmosopolita« szerep. Ezek a szakemberek Európaszerte a haladást támogatták. Jellemző erre, hogy mindenütt olyan történeti műveket írnak, melyek az

egyes európai nemzetek modern történeti tudatának, nemzeti öntudatának kútfejévé lesznek, mint például Bonfini műve Magyarországon. Ilyen technikai szakembereknek kell tekintenünk a budai kancelláriában Pier Paolo Vergeriot, a bécsi császári kancelláriában Enea Silvio Piccolominit. Kivándorlásukat, külföldi elhelyezkedésüket nagymértékben az idézte elő, hogy Itália-szerte sorra buktak meg a komunék, viszont a fejedelemségek, a Signoriák csak ekkor kezdtek kialakulni. De lehetővé tette szerepüket az is, hogy a már latin nyelvű kancelláriai humanizmus képviselői voltak, amely nyelvet az Alpokon inneni kancelláriák is egyaránt érintkezési nyelvnek tekintették.

A humanizmus tehát szövetségre lépett a haladó feudális formációval, a központosítással, de hangsúlyoznunk kell, hogy ez szövetség volt, nem több! Vitathatatlan, hogy a magyar városi polgárság leggazdagabb rétege a kereskedők, de utána az iparosoknak is érdeke volt a belső piac létrejötte, és így a feudális vámok és útonállások megszüntetése, a zűrzavar kiküszöbölése, a központosítás. A központosító királyi hatalomnak pedig szüksége volt a vagyonos városi réteg pénzbeli támogatására és szellemi támogatására is. Azonban a XV. század első évtizedeiben a legvagyonosabb polgári réteg több helyütt egybeesik a német réteggel és csak Hunyadi Mátyás idején változik meg annyira a helyzet, hogy már a magyar kereskedő polgárok válhatnak a központosítás egyik erőtenyezőjévé. Ugyancsak a XV. század első évtizedei nagyerejű népi tömegmozgalmakat mutatnak. E tömegmozgalmak résztvevői a fokozott árutermeléssel elnyomott parasztság, a mezővárosok féljobbágy iparosai, a városi céhpolgárság elégedetlen elemei. Szellemi vezetői pedig a némi latin műveltséggel rendelkező félig egyházi, félig világi értelmiségi rétegnek a deákságnak egy része. Ez az értelmiségi réteg iskolai műveltségére támaszkodó, autochtonnak tekinthető plebejus humanizmus vonásait mutatja. A XV. sz. első évtizedeiben jelentékeny népi renaissance bontakozik ki, melynek külső formái a hazai viszonyok elmaradott állapotából következően vallásosak. Ez a népi renaissance nyilvánul meg a patarén-huszita antifeudális mozgalmakban, melyeknek súlypontjai fejlett kereskedelemmel rendelkező, délvidéki, vagy északnyugati mezővárosaink, illetve városaink, mint Ujlak, Kamonc, Zalánkemén, Pécs, Nagyszombat, Pozsony, ezenkívül az ország fővárosa, Buda, Erdély városi központja, Kolozsvár, ahol tehát vagy kezdeti kézműves réteg lép fel, vagy pedig megkezdődik a városi polgárság élesebb vagyoni tagozódása. Ez a nép forradalmi kantilénáiban, gúnyrajzaiban, »az üldöző nevetés« fegyverét bőven alkalmazta. A kantilénák közül kettőt kielemeztünk a Huszita Biblia fordításából, a zsoltárok között, a gúnyrajzokról Márkai Jakab inquizitor számol be. A felkelt tömeget vezető plebejus humanisták fogalmazzák meg a forradalmi tételekben a feudális egyházzal szemben azt a kritikájukat, hogy az semmi más, mint »szőrszálhasogatás, a józan ész kiforgatása«

(cavillatio, eversio recti iudicii). A józan észre való hivatkozás tipikus renaissance követelmény. Itt pedig párosul a nyílt antifeudális állásfoglalással. A felkelés deák vezetői óriási erőfeszítéssel magyarra fordítják a bibliát, amelyből harci jelszavakat, és tettekre mozgósító részeket tudnak kiválasztani. A deák fordítók, Tamás és Bálint a legnagyobb arányú nyelvújítást hajtották végre még hozzá teljes tudatossággal, amelyre a magyar irodalom Kazinczy Ferenc előtt rá tud mutatni. Husz János írásreformjának mintájára létrehozták a magyar demokratikus írásreformot. Olyan kiejtéshez simuló írásmódot találnak ki, amely Knieszsa István megállapítása szerint bizonyos pontokon még Husz János helyesírási reformjánál is következetesebb.

Tamás és Bálint deák biblia-átültetésükben forradalmi célkitűzésük érdekében kihagyásokat, betoldásokat, változtatásokat vittek véghez. Ezek közül számunkra egyike a leginkább jelentőseknek, amikor a Vulgata eredeti szövege Artaxerxes egykori kegyeltjét, a makedon Hámánt az emberiség a humanitás megszegésével vádolja, mert uralkodójával szemben hálátlan, alattvalóival szemben kegyetlen volt. A Vulgata szövege panaszkodik, hogy »sokan a fejedelmek jóságával« (multi bonitate principum) visszaélnek, és a reájuk bízottakat, a királyok alattvalóit nyomorítják, nem félve »a mindenható isten büntetésétől« (dei omnipotentis sententiam). A magyar deákfordítók nem tudnak kegyetlen tisztviselőkről, hanem kegyetlen uralkodókról: »Sok fejedelmek jósággal és tisztességgel kik őbeléjük adattak, visszaéltettek kevélységben«. Teljesen átalakították az eredeti szöveget. Az átalakítást tovább viszik: A Vulgata *isten ítéletéről* beszél. A szöveg deák átültetői *isten törvényét* emlegetik, mely a huszita forradalom vallási mezbe öltöztetett ismeretes normája. A Huszita Biblia humanizmus-felfogása teljesen azonos Prága város jegyzőinek felfogásával. A humanitást magyarra »kegyesség törvényé«-nek majd »emberség«-nek fordítják, szemben a feudális uralkodók *kegyetlenségével*. Ugyanígy járnak el a forradalmi Prága városi kancelláriájának tisztviselői. A huszita felkelés kellős közepén, 1420. júl. 10-én Velence városához, majd 1421. február 8-án egész Európához manifestumot intéznek, melyben a császár Zsigmondot és az egyházat embertelen kegyetlenséggel, zsarnoksággal vádolják és velük szemben társadalmi igazságot, szabad emberiséget hirdetnek. Azt hiszem világos, hogy ugyanazon osztályalapról és ugyanazon humanista megnyilatkozásról van szó.

Felvetődik a kérdés, hogy a huszita felkelések elfojtása után hová lett ez a plebejus humanizmus és felfogása? A huszita népi mozgalom deák vezetőivel azonos réteg részben mint a papság legszegényebb rétege, lelkészek, szerényebb plébánosok, részben mint notáriusok, hiteles helyi írások, közjegyzők, állami hivatalokat betöltő nagyurak íródeákjai, énekes deákjai, gazdasági tisztviselői, mint az igazságszolgáltatási szervezet legszegényebb tagjai találhatók meg. Utóljára, de nem utolsó sorban mint tanítók, a városi iskolákban és egyes egyházi iskolákban is. Tevékenysé-

güknek java az igazságszolgáltatás, és a jog keretébe tartozik, mely Hunyadi Mátyás idején a kisebbik kancelláriába torkollik. Éppen itt, a kisebbik kancellária jogügyi formulái között, a plebejus humanizmus alapelvei térnek majd vissza. Igaz, hogy átváltozva, mint Hunyadi Mátyás új hivatali nemes-ségének szabályai. Az sem véletlen, hogy a huszita mozgalom után a városi plebejus nép és jobbágyok nagy tömegben éppen a Hunyadiak személye körül jelennek meg: Nándorfehérvárnál Hunyadi János zászlaja alatt, és Pest utcáin, amikor kikényszerítik Hunyadi Mátyás megválasztását. Az sem véletlen, hogy az egykori hírforrások mindkét esetben a deákok jelenlétére utalnak. A 'népi keresztéseket becsmérő források, szedett-vedett városi népről, deákokról és parasztokról tudnak. Huszita típusú alkalmi kantilénáink egyik emléke fűződik Mátyás megválasztásához: ezt a dalt rekordáló iskolások énekelték, és nyíltan az őket tanító, városi iskolákban oktató deákok költötték.

Hunyadi Mátyás tudatosan felhasználja a plebejus humanizmus alapelveit. Utaltunk már reá más alkalommal, hogy Hunyadi Mátyás jelzője, az »igazságos« tipikusan humanista jelző, melyet a korabeli politikai irodalomban használnak a társadalmi erőket kiegyensúlyozó, központosító uralkodó dicséretére. A tömegek is ezt várják az uralkodótól. Kiviláglott ez a Huszita Biblia fentebb fejtegetett kitételéből. De azokból a népies trufákból is, melyeket Mátyás királyról, a XVI. század második felében jegyeztek fel, mint pl. a kolozsvári bíró története. Ugyan hajlunk afelé, hogy aláhúzzuk a királyi propaganda tudatosságát, mely a jokulátorok útján a nép között is terjesztette az uralkodói célkitűzéseket, mégis mivel a polgár Heltai Gáspár örökölte meg, és a gőgös kolozsvári bíró jár benne pórul, nyilvánvalónak látszik, hogy a történet városi hagyomány, és a kolozsvári plebejus nép között maradt fenn. Egy királyi ítélet van benne, melyet a kolozsvári bírón hajtanak végre. A renaissance igazságossági elvének alaptípusa: a király megint a várost, mert nem azért adott birtokokat a tanácsnak, hogy a környék szegény népét robot-munkára hajtsák, s ugyanakkor kifejti, hogy a nép szolgáltatásai fejében a feudális uraknak kötelezettségeik vannak. Az anekdotából kibontakozik a városok gazdag polgárságának osztályharca, egyrészt a városi birtokok jobbágysága ellen, másrészt tulajdon plebejus rétegükkel szemben. De kibontakozik a jobbágyok osztályharca általában a feudális urakkal szemben is. A királyi ítélet helybenhagyja a feudalizmust, ellenben kemény ítélettel bélyegezi meg a kegyetlenséget, és az önkényt. Artaxerxes és Hámán története ismétlődött meg úgy, amint azt a központosított monarchia értelmezte. A király védelmez, egyensúlyba hoz, és a maga céljaira felhasználja a plebejus humanizmus alapelvét.

A királyi kisebbik kancellária, amelynek organikus egységét a hazai bírósági szervekkel már hangsúlyoztuk, mutatja a leghatározottabban a plebejus humanizmus elvének királyi felhasználását. Két oklevél-formuláról

van szó. Az oklevél-formulák számtalan jogi esetből összeálló tipikus formák. Az irnokok, közjegyzők ezekből az oklevél-típusokból tanulták meg, hogy hasonló esetekben mit kell írni. Az oklevél-típus történeti jellemző ereje igen nagy. Az egyik ilyen típus egy nemesítő formula, amely nem más, mint királyi program-beszéd a hivatali nemesség érdekében. A formula úgy állítja be, hogy most a nemesítendő emberben máris megvan a nemesség, »amely igazában virtus«; mindjárt el is mondja, hogy hivatali nemességünk új tagjának milyen virtusai vannak: igazságosság az ítéletmondásban, józan tanács, megbízhatóság, feltétlen hűség a király iránt s a nyomorultak gyámolítása. Látjuk, hogy ezekből a követelményekből a centralizált állam királyi tisztviselőjének képe bontakozik ki. A természetes nemesség eszménye a deákok, egyetemi vágánsok tolláról átkerült a királyi bírósághoz és hivatali szervezethez s az uralkodói célkitűzés szolgálatába állíttatott.

A másik oklevél-formula kiegészíti ezt. A formula szerint N. N. főbenjáró vétek miatt elvesztette nemességét. Most ezennel visszakapja. A jellemző benne az, hogy a nemesség elvesztését »a becsület és emberség« (amissio honoris et humanitatis) elvesztésének nevezi. Vagyis már nem is marad meg a humanista »virtus« kifejezésénél, hanem magát a »humanitast« azonosítja vele. Ez a nemesség persze nem a régimódi feudális nemesség, hanem az új emberi kvalitásokon alapuló hivatali nemesség. Már nem lovagi becsületről van szó, hanem az emberséggel azonos becsületről. A plebejus humanizmusnak ilyenén való felhasználása a feudalizmus haladó formációját van hivatva támogatni, de ugyanekkor a fejedelmi politika támaszainak kiszélesítése érdekében feszegeti a feudális osztálykereteket. És most ismét hangsúlyoznunk kell, hogy Prága város huszita kancelláriája a huszita háború ügydarabjaiban, a huszita felkelés diplomáciai levelezésében pontosan ugyanígy azonosítja az emberséget a becsülettel. Hunyadi Mátyás ezáltal ezt az eredetileg plebejus humanista elvet terjesztette szét a magyar társadalomban. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy udvara legkiemelkedőbb egyéniségének, Janus Pannoniusnak költészetében is sok művészi jelével találkozunk a nép iránti rokonszenvnek. Még Itáliában írt egyik versében az uralkodók kötelességének tekintette, hogy a népet védjék meg a hatalmasok és gazdagok elnyomásától, hazatérve pedig a népet ha nem is mint elnyomottat ábrázolja, de elemi csapások kárvallotjaként megannyiszor beszél róla rokonszenvvel. Élesen hangsúlyozza, hogy minden vágya a béke, olyan béke, amely megmenti a törökdúlástól.

Figyelemre méltó, hogy Hunyadi Mátyás hagyománya róla szóló trufák színhelyét illetően, két legnagyobb városunkhoz, Budához és Kolozsvárhoz, részben pedig a bányavárosokhoz kapcsolódik, ami arra mutat, hogy kormányzatának volt városi bázisa, még hozzá e városok alsóbb rétegeiben is. Az udvar karaktere különben meglepő azonosságokat mutat az olaszországi humanizmusnak olyan egyházellenes jellemvonásaival, amelyek

meghaladják a nagypolgár szkepszisét és már ott is a városi plebejus nép hatására voltak jellemzőek. Az a szenvedélyes támadás például, melyet a király egyes püspökök ellen intéz, Galeotto híradása szerint, amikor arról beszél, hogy egyes krisztusi főpapok számára semmi szolgálkat ütni-verni és meggyilkolni. Egyik leveléből tudjuk, hogy Báthory Miklós váci püspököt megfenyegette, hogy a Dunába hajíttatja, ha szolgálát kínozni merészeli. A feudális egyház világi hatalmát tehát a meg nem alkuvó humanizmus oldaláról részesíti bírálathoz. Udvarának szabad szelleme, a deizmushoz sok tekintetben közelálló felfogása teljességgel párhuzamos az itáliai városi körök türelmes, szkeptikus szellemével. Ennek persze filozófiai formái vannak: részint a Firenzéből a szükségletnek megfelelően beáramlott új-platonizmus újfajta, általános, és bizonytalan vallása, részben pedig Lorenzo Valla gúnyos, egyház- és vallásellenes kritikájának, életörömet hirdető filozófiájának nyilvánvaló nyomai.

Ennek az udvari irányzatnak konkrét politikai megfelelője a király törekvései államegyház létrehozására, a Rómával fennálló nagy politikai-feszültség. Ugyanitt népszerű Vitéz János egykori pártfogoltjának és unoka-öccsének, Janus Pannoniusnak életörömtől szikrázó epigramma-költészete, Galeotto jókedvű, csípős, anekdotázó modora. A modern monarchia Magyarországon politikai elméletet, emberi érdekű, művészi történetírást hoz létre. Ez a történetírás és politikai elmélet, gyakorlati célkitűzésű publicisztika és költészet cselekvőerőt, hősiességet, nemzeti öntudatot sugároz. Új, világias kulturális öntudat keletkezik. A király a műveltséget tervszerűen ápolja hatalmának erősítése, a hivatali nemesség létrehozása érdekében. A Mátyás-korabeli humanizmus államhumanizmus, melynek osztálybázisa az az udvari nemesség volt, amely a Hunyadiakkal rokon, vagy hatalmi körökbe eső korábban szerény középnemesi családokból, ezen túlmenően azonban egykori polgár- vagy éppen jobbágyfiakból toborzódott, és a hivatali lajtorján, vagy vitézi tettek révén emelkedett föl. A humanista kancelláriai hivatalnokok rétegének létrehozása terén Hunyadi Mátyás azt a módszert folytatta, amit Vitéz János: a kancelláriába kerülő tehetséges fiatalok itáliai tanulását pártolta, sőt maga is alapított egyetemet ilyen célból abban az időben, amikor még uralmát nem terjesztette ki Bécsre, és annak egyetemére.

6. *Humanizmusunk osztályalapja Hunyadi Mátyás halálától a Debreceni Hitvallásig (1490–1562)*

Hunyadi Mátyás halálával a humanizmus osztálybázisa érezhető változásokon megy keresztül. Magyar állami központosításról — hacsak nem tekintjük ilyennek az idegen és elnyomó Habsburgokét is — a XVI. század hatvanas éveiben meginduló erdélyi erőfeszítésekig nem lehet szó. Ugyanez az időhatár a hazai reformáció történetében is választóvonal: a Debreceni

Hitvallás a magyar reformáció kompromisszumos ágainak végleges megmerevedését mutatja s ennek egyenes következménye, hogy Erdélyben megindul a háromságtagadók népi reformációja.

Ennek a két emberöltőnyi időnek első szakasza a Jagello-kor, mint a bevezetőben hangsúlyoztuk, több tekintetben csomópontja a magyar humanizmus kérdéseinek. A humanizmus szétterjed, osztálybázisa rohamosan kitágul, ugyanekkor a centralizáció bukása az itáliai mozgalomhoz hasonlóan egyre élesebben oszlik két ágra: egy udvari-kancelláriai és egy vele szembehelyezkedő plebejus ágra. Hunyadi Mátyás hivatalnoki nemességet hozott létre. Későbbi hírhedt főrangú családok kezdetei nyúlnak vissza uralkodása idejére: a Báthoryak, Perényiek, Zápolyák, a Bakóc-rokonság, a szerény polgári helyzetből feltörő pap-feudálisok egész sora indul el az ő uralkodása idején. A hazai egyház többé nem ideológusa a feudalizmusnak, monopóliumának megtörése Hunyadi Mátyás műve. És ez a nem is valami tudattalan irányzat. Más alkalommal rámutattunk, hogy az egyházi és világi feudális erők nagyarányú egymás ellen fordulása, amely egyik előkészítője volt a Dózsa-háborúnak, és amely világi feudalizmusunk csatlakozását a reformációhoz is előkészítette, Hunyadi Mátyás államegyházi törekvéseiből indult ki. Középnemességünk a király halála után vagyonát, jövedelmeit az egyházi birtokok rovására, a papi tized rovására, az egyházi jövedelmek kárára igyekezett gyarapítani. Humanista, világi műveltsége pedig szellemileg is versenytárssá tette. Ugyanekkor a papi stallumot birtokoló vezető kancellárok, a bakócok, szakmáriak, szalkaiak maguk is világi műveltségű, anyagi javakat halmozó főurakká váltak.

A kancellária többé nem a királyi központosítás műhelye, az össznépi érdekeket csak annyiban képviseli, amennyiben a törökellenes összefogás érdekében diplomáciai levelezést folytat és szolgálatokat tesz, amennyiben tagjai felismerik a feudális anarchia halálos veszedelmét. Ennek megfelelő az udvari-kancelláriai és ezzel összefüggésben levő humanizmus anarchia- és törökellenes iránya: Celio Calcagnini, Felix Petantius, Nagyszombati Márton és mások ilyenirányú pozitív humanista irodalma.

Hunyadi Mátyás idején a kancellária és az udvar technikai szakemberei között elsősorban olasz polgárokat látunk. De élete vége felé egyre többen merülnek fel cseh-morva, ausztriai német, és hazai polgárelemek. A Jagello-korban egyes olasz technikai szakemberek, mint Bonfini, Milius, Girolamo Balbi, Celio Calcagnini mellett feltűnnek a cseh kancellária cseh és német tagjai, a humanista tanulmányokat végzett középnemesek, hazai szász polgárok és magyar polgárok. A kancelláriai humanizmusból külön színtelként emelkedik ki a polgár eredetű humanisták csoportja. Ilyenek a híres Piso Jakab, a 'Dózsa-háborút megéneklő Taurinus, idetartozik az olasz világi humanista, Celio Calcagnini, a patricius-polgár gondolkodású Hagymási Bálint. Idetartozik a plautusi stílusú vígjátékok szerzője, Bartholomaeus

Pannonius és mások. Az általuk képviselt humanizmus egy meghatározott tekintetben előrehaladást jelent a mátyáskori humanizmussal szemben. A fentemlítettek különböző mértékben és formában valamennyien kikelnek a feudális életmód ellen, a mértéktelen ivás, lakomázás, tunyaság, a feudális anarchia és parazitizmus ellen.

Hagymási Bálint a züllött egyháznak ront neki, Celio Calcagniniból kitör az indulat az előkelő főpapi magyar gazdák ellen, akik a művelt humanistákat utolsó, alja embernek tartják. A humanistáknak az egyházi kancellárokhöz közelálló ága kettőzött dühvel ront a világi nemességre: Piso Jakab, a szász humanista, gúnyolja a tompa műveletlen magyar nemest. A nemesi és paraszti faluval szemben dicsőíti a városi élet biztonságát, kultúráját és szépségét. A Bakóchoz közelálló Taurinus a *Stauromachia* bevezetésében a maga körmönfont módján utal egyrészt a Dózsa-háború gazdasági-társadalmi okaira, mint főmozgatóra, másrészt humanista módszerrel a Dózsa ajkára adott beszédben a nemesi parazitizmus ismérveit részletesen taglalja. Még határozottabban jár el ilyen értelemben a feudális anarchia és a török veszedelem ellen író Nagyszombati Márton. Bartholomaeus Pannonius vígjátékaiban a tompa eszem-iszomot állítja szembe az éberséggel, és nemcsak a hatalmasok esztelenkedéseire céloz, hanem az uzsorára is. A középnemesi eredetű világi humanisták és a polgári eredetű humanisták a Mátyás kori humanizmus legnagyobb alakját, Janust teszik meg irodalmi eszményükké. A nemesi humanisták számára Janus elsősorban a kultúra emancipációját, a független világi irodalmat jelenti, a polgár-humanisták számára saját életstílusuk érvényesülését. Úgy fedezik fel a nagy magyar humanistát, mint az olasz írók egy évszázaddal korábban az ókori írókat, akiket »sötét börtön zár be, és tart elszigetelve«. Megállapítják, hogy Janus művei által Magyarországra költöztek »az emberiesebb és szelidebb Muzsák«. Az irodalmat úgy fogják fel, mint a nemesebb életstílus létrehozóját, az élet megszépítőjét. A Jagelló-kor humanistái a középnemes származású Magyi Sebestyén, és a szász polgár Adrianus Wolphardus egyaránt nagy költőnek tartja Janust az ókorhoz viszonyítva is, csaknem nagyobb költőnek. Főleg könnyedségét, sziporkázását, szellemességét bámulják, azt, hogy egyetemes tehetség, minden műfajban kiválót alkot. Janus a művelt társaság, írók s tudósok költőjeként lép elénk, hazai közvélemény támad körülötte, bár ez a közvélemény szűkkörű. A feudális életforma kritikája mellett a természettudomány fellendülése mellett — melyre itt részletesebben nem térünk ki — a Jagelló-kori humanizmus legnagyobb jelentőségű ténye, az irodalmi társas élet kibontakozása. Ebbe szorosan beletartozik a különben nem haladó, világi főurak és kancellárok mecenatizmusa is mely velejárója az új életformának. Ezek az országvesztő hivatalnok-főnemesek már nem tudnak régi módon élni. Osztályuk sötét jellegét egyéni mecenatizmusuk enyhíti, mert bár irodalompártoló tevékenységükben hírnevük terjesztése és a huma-

nizmus leszelídítése döntő szempont volt, maguk is hatása alá kerültek és a nekik ajánlott művek sokszor az objektív történeti fejlődés szempontjából értékesek. Még egy tényező veendő figyelembe: a törökellenes harc össznépi érdeke. Felelősségük e téren óriási. Hiszen a központosítás széttörése nyitott a töröknek utat. Amilyen mértékben mégis éreznek valamelyes felelősséget, Mohács előtt, vagy Mohács után, amilyen mértékben készek voltak harcolni és meghalni, olyan mértékben csökken hazaárulásuk súlya.

Szemére vetik Jagelló-kori humanizmusunknak, hogy a Dózsa-felkeléssel szemben ellenségesen foglal állást. Ez mint általános tény az eddigi tárgyalt humanista körök mind középnemesi, mind pedig polgári származású tagjaira egyaránt áll. Ennek azonban megvannak a maga igen súlyos okai. Mindenekelőtt az, hogy mecénásaiktól függenek, a világi vagy egyházi hatalmasságoktól. A középnemesek maguk is érdekelve vannak a jobbágyság elnyomatásában, kivéve azokat a szerényebb nemeseket, akik, mint maga Dózsa is, a forradalmi elemek oldalára sodródnak. Jelentékeny mozzanat, hogy polgári humanistáink nem városi plebejusok, hanem vagyonos patriciusok, polgárságunk legfelsőbb rétege, mely a Dózsa-felkelésben és az ehhez hasonló forradalmi megmozdulásokban a polgári vagyont látják veszélyben.

Ugyanakkor azonban jelek vannak arra, hogy a plebejus deákok utódai hazai városi iskolák tanítói, mezővárosi lelkészek és plébánosok, a krakói és bécsi egyetemre járó ifjak, akik ott már humanista műveltséget nyernek s ezek közül is nyilván polgár- és jobbágyszerű humanistáink a nép mellé állnak. A Dózsa-háború ideológiájában bizonyos apokaliptikus, eretnek mozzanatok mellett komoly szerepet játszott a plebejus humanizmus. Dózsa György íródeákja, kiáltványainak fogalmazója, Turkevei Ambrus, dévaványai pap, 1493-ban a krakói egyetem babérkoszorúsa. Ő róla jegyezte fel Szerémi, hogy »járatos minden tudományban«, s amellett forradalmár, mint ő mondta: »dühödt rajongó«. Valószínűleg Krakóban járt egyetemet Balogh deák, a keresztesek egyik hadnagya, aki tanító volt, és a felkelés leverése után Lengyelországba menekült. Névszerint ismerünk egész sor deákot, tanítót, és falusi plébánost, akik a keresztesek vezetői, nem utolsósorban Mészáros Lőrincet, Dózsa vezértársát.

A Dózsa-háború legjelentékenyebb történeti forrása Taurinus, aki az egyházi feudalizmus szemszögéből mondja el a történeteket, és stilizálásai ellenére viszonylag a legtöbb konkrét adatot szolgáltatja, részletesen előadja Dózsa ceglédi beszédét. E beszédnek Tubero, a dalmát történetíró is reánk hagyta tartalmát, és a két forrás között vannak közös pontok. Ezek a közös pontok a beszéd emberjogi tételei. Kiderül, kivonatukból, hogy Dózsa György ceglédi beszédének elvi alapja a plebejus humanizmus hangsúlyozott alaptétele, amelyet Hunyadi Mátyás is felhasznált, s amit az itáliai humanizmus minden haladó tagja is vallott, hogy mindenki egyformán nemes, a nemesség maga a virtus. Tubero még konkrétebb: isten előtt gyűlöletes,

hogyan egyik ember uralkodjék a másikon. A szolgaság nem természet szerint való, emberi kapzsiságból keletkezik. A hatalmasok visszaélnék erejükkel, amikor honfitársaikon, mint rabszolgákon uralkodnak, őket durva szolgaságra vetik. Minden népi felkelésnek ezek a tételek az alapjai, kezdve Wat Tyler felkelésétől a német parasztháborúig. A jelek szerint e természetjogi tételek itt humanista színezettel tűnnek fel. Taurinus azt is megmondja, hogy Dózsa hol hallotta ezt: mint gyermek az egyik ferencendi kolostor kórusán állva a prédikátortól. Az alsópapságnak ama rétegéből hallotta, melynek egy része mindenkor csatlakozott a népi antifeudális mozgalmakhoz, néhány évtized múlva pedig hazai reformációink úttörői között is jelentékeny szerepet játszott. Taurinus megjegyzésének alapja megvan Temesvári Pelbárt László királyról szóló egyik beszédében, ahol kihozza a születési nemesség ellen és virtus nemességre hivatkozik. Temesvári Pelbárt, és Laskai Osvát talán még inkább, a feudalizmus egyházi és világi ágának viszálykodásában erőteljesen résztvettek, és a világi urakkal szemben beszédeikben demagóg hangot ütöttek meg. A plebejus humanizmus alapelveit ezért használják fel demagóg célokra. Azonban Temesvári Pelbárt mintaprédikációi igen népszerűek voltak, bárkinek módja volt az ott található mintákat radikálisabb tartalommal kifejtetni. Ezek a demagóg szándékkal írt beszédek önkéntelenül is fegyverré lettek a néphez húzó plébánosok, tanítók, egyes szerzetesek kezében, akik révén a plebejus humanizmus törvényeként Dózsához kerültek, és mélyen emlékezetébe vésődtek. Az emberjogi tételek humanista formáját láttuk már a pécsi egyetemen, azt olvashatjuk Husz János egyetemi beszédeiben, és ugyanezt hozta Ambrus deák a krakói humanista egyetemről. Ezt a tételt közvetítette a magyar deákréteg, ezt a formulás-könyveket használó jegyzők. Ez volt a magyar humanizmus aranyalapja.

A Jagelló-korban tulajdonképpen eldőlt a magyar humanizmus további útja. Meggyökeresedett a hazai polgárság soraiban. A népi közvéleményt átjárják alapigazságai. Meggyökeresedett világi nemességünk hatalmas és szerényebb tagjai között egyaránt. Irodalmi élet alapjává vált. A plebejus ág folyamatosságának jegyei kezdenek megmutatkozni. Mindennek döntő jelentősége van azokban az évtizedekben, amelyek a mohácsi katasztrófa után következnek. A budai kancellária, János király kancelláriája, majd bujdosó udvara csak árnyéka annak, amit szervezeti központnak lehetne nevezni. Ferdinánd király kancelláriája Pozsonyban szilárdabb. E kancellária jelentősége abban áll, hogy nemesi vagy polgári tagjai vannak, akiknek legnagyobb része előbb-utóbb kénytelen elszakadni az idegen uralkodótól és Erdélyhez csatlakozni. Az írók közül többen ideiglenesen az ország nyugati és északi részébe húzódnak városokba, főúri mecénások közelébe. Egyetlen állandó központ sincs. Íróink szakadatlan mozgásban vannak. Humanistáink osztályhelyzete igen jellemző: deklasszált középnemesség, patricius polgárok alkotják a Mohács utáni humanizmus gerincét. Ugyanakkor,

amikor a Werbőcziek, Perényiek, Báthoryak felemelkednek, és több tekintetben a tömény reakciót képviselik, a hivatalnoki nemesség és a hozzájuk kapcsolódó rétegek szerényebb tagjai a városba költözve polgárokká lesznek, vagy értelmiségi pályát választanak: humanistává válnak. Ilyen Pesti Gábor, nemesi származású elpolgáriasodott család ivadéka. Ilyen Erdődi Sylvester János, a jelek szerint szerényebb nemesi család sarja, mely talán rokonságban volt a jobbágysorból kiemelkedett Erdődy-családdal. Ilyen volt Komjáthy Benedek, akinek származásáról semmit nem tudunk, s ez önmagában is sokat mond, mert azt jelenti, hogy olyan társadalmi rétegről lehet szó, amelynek a polgári kultúrában való részvétele könnyen magyarázható. E három kiváló író úttörője a magyarnyelvűségnek és mint irodalmi célnak, a magyar prózának. Közöttük Sylvester János a nyelv-nemzet fogalomból kiindulva felismeri a népi stílus invenció-gazdagságát, Pesti Gábor, a tudatos stiliszt a nemzeti nyelvben rejlő kincset. Ezeknek az íróknak halhatatlan érdeme, hogy magyarrá tették a humanizmust, hogy a magyar nyelvet irodalmi céllal kezdték művelni. Korlátaik egyébként nagyon is emlékeztetnek a Jagello-kori humanisták korlátaira. Sylvester János miután a bécsi egyetem tanára lett, az eretnkségek ellen hadakozik, és ha a Ferdinándtól újonnan ajándékozott birtokon a korábbi gazda biztatására keltek is fel ellene jobbágjai, mégis csak ellenük rohan ki.

A hazai polgári fejlődés viszonylagos elmaradottsága túlsúlyba juttatja, hogy Engels szavaival éljünk, »az elméleti humanizmus teológiai, vallási folyományát, a reformációt«. Ez látható nemcsak nálunk, de Franciaországban is, ahol éppenúgy mint Magyarországon a humanisták egész sora tért vissza az ú. n. evangéliumi álláspontra, mely, mint Jevnina kimutatta, éles kritikát jelentett a fennálló egyházi feudalizmussal szemben. A »devotio moderna« szellemében fordítják a bibliát és ehhez a filológiai támasztékot, de a kritikai szellemet is a franciáknak éppenúgy Erasmus adja, mint Pesti Gábornak és Sylvester Jánosnak, valamint Komjáthy Benedeknek. Ha a reformáció néhány évtizedre a Mohácsot követő néhány emberöltőre meg is adja a kor szellemi mozgalmainak alapjellegét, a humanizmus természet-szerűleg nem hiányozhatik belőle. Reformátor-íróink egyike Sztárai Mihály, akivel megindul a magyar nyelvű komédia, maga is humanista műveltségű. Talán legjelentékenyebb reformátor-írónk, Bornemisza Péter legalább annyira jelentős humanistának, mint prédikátornak. A *Magyar Elektra* és az *Ördögi Kisirtetekről* szóló prédikációk egyaránt egy szabadságért küzdő, zsarnokságot, feudális elnyomást gyűlölő nagy humanista egyéniséget mutatnak. Az ő tollán a humanizmus antikokon iskolázott világi tartalma és vallási folyománya egyaránt forradalmi értelmű. Hangsúlyoznunk kell, hogy műveltségben sok tekintetben emlékeztet hazai deákságunkra, akik iránt prédikációiban is igen élénken érdeklődik. Bornemisza Péter Budáról elszakadt városi patricius-ivadék, akit azonban hontalansága, a családi

vagyon elvesztése egészen közel hoz a néphez. A *Magyar Elektra* utószavában felveti a kérdést: vajjon felkeljünk-e a szolgaság ellen, vagy várjuk meg a jobb időket?, de nem a maga nevében beszél, válaszát nem mondja ki oly nyíltan, mint prédikációiban. Elektra és Chysothemis alakjában mint irodalmi típusokban látja megelevenedni a forradalom és a kompromisszum emberi típusait. Bornemisza Péter az első irodalmunkban — Hunyadi Mátyás bizonytalan célzásai után —, aki az irodalmi típust felismeri. Bornemisza Péter országvesztő főurainkat, a népelnyomókat és a zsarnokságot illető támadások tekintetében előfutára a század második fele plebejus irodalmának.

Sztárai Mihállyal megindul a magyar komédia, gazdagon népies alakokkal, Bornemisza Péterrel pedig a tragikus műfaj. Ugyanekkor első széphistóriáink a magyar novellisztika kezdeteit jelentik. Olyan novellisztikus anyagot dolgoznak fel versben, amely tipikusan renaissance-kori problémákat vet fel, mint pl. a nők egyenjogúsága. Ez a minden vallásos máz nélküli műfaj némi moralizálással van egybekötve, tartalma azonban merőben új. Közülük az egyik, a legelső ismert magyar széphistória, melyet a szerző, Istvánffy Pál János király lakodalmára írt, a *Voltér és Grizeldisz*. Ez a széphistória Mátyás halála óta az első kísérlet arra, hogy az elnyomott nép erkölcsi kiválóságát példamutatónak hirdesse, de ugyanakkor buzdítás a feudális rend további elismerésére, arra, hogy a nép törődjék bele megpróbáltatásaiba. Ezt az engedelmes, és paraszti származású királyné, Grizeldisz alakjában tipizálják. Jankula paraszt leánya erkölcsileg messze fölötte áll Voltérnek. A jellemző az, hogy ez műfajilag már nem jokulátor-tréfa, hanem művelt író, humanista jellegű alkotása. Az egyidőre megbukott magyar centralizáció törekvései újulnak meg vele.

7. Humanizmusunk alakulása és osztálybázisa a tetőpontján (1562–1600)

A magyar reformáció feudalizálódott és megmerevedett. Ezért a reformációban megnyilvánuló haladó polgári erők új kifejezési formát kerestek maguknak, így jött létre az erdélyi háromságtagadó mozgalom. Ugyanakkor újabb centralizációs kísérletek indultak nemcsak Habsburg részről, de ami sokkal jelentékenyebb, Erdélyben. János Zsigmond alatt fejedelmi udvar, szilárd kancelláriai szervezet alakult ki. Most már a pozsonyi kancelláriának megvolt az az ellenlábas, amelyre a gyűlölt idegen uralom ellenében hivatkozni lehetett. Ugyanakkor, amikor a Habsburg-kancelláriában a Bonfini megalapította latin nyelvű történetírás virágzott fel csupán, Gyulafehérvárt az ugyacsak latin, de szabadabb szellemű történetírás mellett létrejött a népi reformációnak és a fejedelmi udvarnak egy sajátos szövetsége is. E népi reformáció középpontja Kolozsvár. Itt fordítja magyarra

Heltai Gáspár Bonfinit, idekapcsolódik a széphistóriák későbbi felvirágzása, ide a magyar komédia újabb kitűnő kísérlete, a *Válaszúti Komédia* és nagyerejű szatirikus vígjátékunk a *Comoedia Balassi Menyhárt árullatásáról*. Kolozsvár a középpontja a háromságtagadó iránynak abban az alkalmazásban, ahogy Dávid Ferenc hagyta reánk. Ez az irányzat a legdemokratikusabb magyar reformáció. Amikor Dávid Ferenc Jézus embervoltát vallja központi tételként, elér a keresztény vallás szélső határáig. A háromságtagadó irány a jelek szerint örököse a padovai szabadgondolkodó humanizmusnak és leszelídített formája olyan forradalmi népi megmozdulásoknak, mint a Münzer Tamás reformációjával rokon anabaptistáké, illetve Karácson György, a »fekete ember« felkeléséé. A jelek szerint kompromisszum eredménye, amely egyrészt a kolozsvári és általában az erdélyi városok plebejus rétegei és a környék parasztsága, másrészt vagyonos polgársága között jön létre. Ebben a formában a fejedelem uralkodó vallássá teszi. Udvarának előkelői, hívei vele együtt mind áttérnek reá. Uralmának osztályalapja a nemesség, mely háromságtagadó lesz. De éppen az új vallásos forma útján előtérbe juttatja a polgárságot, ami a centralizált monarchiakra jellemző.

A kor erdélyi irodalma igen élénken tükrözi a centralizációs törekvéseket, de ugyanakkor az erdélyi kultúra erőteljes városi komponenseit is. A Habsburg-kancelláriát elhagyó Forgách Ferenc, akinek szereplése átnyúlik Báthory István éveibe is, Brutus Mihály történetírása, aki a Báthoryak történetírója és Szamosközy Istváné, aki már Bocskai István udvari történésze, egyforma élességgel fordulnak a nagybirtokos osztály ellen, mely a hazát szétszaggatta és elkótyavetyélte. Különösen Forgách Ferenc és Szamosközy István esetében jogos erkölcsileg is ez a magatartás. Forgách kikel a nép kifosztása, a zsoldosok és feudálisok részéről való szakadatlan zaklatása ellen, de a néptől éppen úgy távoltartja magát, mint Brutus. Tulajdonképpen váradi püspök lenne, de nem jár papi ruhában és meg akar nőszülni. Előbb bizalmatlanul, majd ellenségesen nézi a háromságtagadókat, de Báthory reakciója elől önkéntes száműzetésbe Padovába vonul. Tudományos szempontból a nemesi-kancelláriai történetírás Erdélyben emelkedik tetőpontra. Kovacsóczy Farkas arisztokratikus köztársasági elmélete, Forgách Ferenc oknyomozó történetírása, Brutus Mihály analitikus történetírása, Baranyai Decsi János összehasonlító jogtudományi műve és Sallustius-magyarításai jelentős állomásai ennek a hatalmas fejlődésnek, amelyet Szamosközy István tetőz be. Általános jellemvonása XVI. századi kancelláriai és magyar nyelvű történetírásunknak, hogy uralkodói és kulturális eszménye Hunyadi Mátyás centralizált állama és udvari kultúrája mellyel szembeállítják az urak országárulását. A feudális anarchia, a főnemesség, a zsoldosok pusztításának gyűlölete Szamosközynél a legerőteljesebb. Egyszersmind a vallási közömbösség is erősebb benne a renaissance minden magyar írójánál. Szamosközy nagy tisztelője Janus Pannoniusnak,

azonban példaképét e tekintetben maga mögött hagyja. Még abban a tudós humanista magatartásban is, hogy a néptől elszigeteli magát, igen jelentékeny komponens, hogy a népet úgy tárgyalja, mint »fanatikus« tömeget. Ő az első magyar író, akinél a padovai materializmus nyíltan megjelenik.

Egyidejűleg azonban magyar nyelvű polgári, történetírás és plebejus irányú történeti tevékenység is fűződik Erdélyhez. Benczédi Székely István szinoptikus világkrónikája a reformatori vonásokat egyesíti az erős nemzeti öntudattal és a humanista kulturális érdeklődésével. Heltai Gáspár *Magyar Króniká*-ja még erőteljesebben polgári s egyes vonatkozásaiban a plebejus polgárságnak kedvező. Szerémi György plebejus irányú történetírását is Erdélyhez lehet kapcsolni. Műve megírására Veráncsics Antal buzdította, amikor még az erdélyi kancelláriát vezette, hogy anyagot kapjon tőle a magyar történelem feldolgozására. A jobbágyok és városi plebejusoknak az uralkodóosztállyal szemben való mély bizalmatlanságára, a róluk való súlyos erkölcsi ítéletre nincs jobb forrásunk e korból, mint Szerémi György naiv, de lényegében mélységesen igaz műve. Mert nem arról van szó, hogy Hunyadi Mátyást vagy II. Lajost tényleg a magyar főurak gyilkolták-e meg, hanem arról, hogy a nép meggyőződése szerint tényleg kitellett tőlük. Hiszen ők pusztították el a magyar nép központosított államát is. Egyébként Szerémi György többször is hangoztatja plebejus humanizmusunk sokszor emlegetett alapelvét: a becsület, az emberi méltóság fogalmát »emberség«-nek nevezi. Ez nála az egyszerű ember elidegeníthetetlen joga és a török ellen harcoló vitéz katonák becsülete.

A háromságtagadó népies iránynak és a plebejus humanizmusnak legkiválóbb irodalmi megnyilvánulásai terén a Balassi Menyhért árulásáról szóló szatirikus játék nyitja meg a sort. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Karádi Pál előszava élesen elítéli a feudális anarchiát s ugyanakkor az uralkodóknak a népet védő kötelességét, de egyszersmind isten adta jogát is hangsúlyozza. Mint máshelyütt kimutattuk, ez a munka a legszorosabban kapcsolódik egyrészt az erasmusi antifeudális kritikához, úgy amint az a *Balgaság dicséreté*-ben megnyilvánul, másrészt Mátyás király humanista hagyományához. A vallási mozzanat egészen háttérbe szorul avval a dühvel szemben, amellyel feudális papságot és nemességet a polgárok és főleg jobbágyok nyúzóít, ezeket a vad »szittyákat« ostromozza. Ebbe a körbe tartozik és a vagyonos polgárok, valamint plebejusok közötti kompromisszumnak legjelentékenyebb erdélyi írója Heltai Gáspár, aki prédikátor, nagyvállalkozó, nyomdatulajdonos és író egyszemélyben. Irodalmi működésében világosan felismerhető egyrészt a maga polgári álláspontja, másrészt annak a közönségnek törekvései, amelyhez írt. *Dialogusá*-ban kirohan a pazarló nemesség ellen, a takarékos polgár nevében, *Meséi*-ben élesen ostromozza a földesúri kizsákmányolást és elnyomatás minden nemét, de ugyanakkor hasonlóan a centralizáció többi hívéhez és nagyvállalkozói

érdekeihez, türelemre, a feudális rend elviselésére biztatja a népet. A »többet ésszel, mint erővel« jelszó nála a kompromisszumot takarja.

Amikor azonban János Zsigmond halálával a Báthoryak jutnak uralomra és a háromságtagadó mozgalom megtűrtté válik, az erdélyi centralizáció osztályalapjának hangsúlya az immáron kialakult nagybirtok és ennek leghűségesebb fenntartója a katolicizmus felé tolódik el. Ekkor a latin nyelvű udvari történetírástól élesen elválik egy olyan plebejus szellemű világi irodalom, amelynek szerzői kimutathatóan vagy gyaníthatóan háromságtagadók. Ilyen művek a széphistóriák újabb virágzásának első emlékei: Enyedi György *Gisquardus és Gismundá*-ja, ilyen az ismeretlen szerzőjű *Telamon királyfőről* szóló széphistória. Ezekben a verses novellákban a hős rendszerint a nép fia, amott a népből felemelkedett királyi titkár Gisquardus, emitt egy varga leánya Katarista. Ezek a népi hősök királylányokba és királyifjakba szerelmesek és szerelmük vége tragikus, mely magával sodorja előkelő származású szerelmes társukat is. Ezek a művek azt hirdették, hogy a szegényember van olyan kiváló, mint a hatalmasok és a szerelemnek, mint a természet ellenállhatatlan erejének nem szabad útjába állni. A szerelemnek ilyen éles társadalmi vetülete keresztülhúzódik verses novellisztikánk legjaván. Az *Euryalus és Lucretia* egy előkelő lovag és egy polgárasszony szerelmét mondja el, az érzéki szerelem egész modern terminológiáját teremtvé meg olyan lélektani rajzzal, amely az érett Boccaccio regényeire jellemző. A férj öreg, fősvény polgár. Az így kialakuló szerelmi háromszög a boccaccioi novellák és Machiavelli híres vígjátékának a *Mandragorá*-nak tipikus konfliktusa. De meg van tetézve azáltal, hogy az előkelő lovag Sienából való távozása és súlyos betegsége után egy hercegnőt kap feleségül, Lucretia pedig öngyilkos lesz. Enea Silvio Piccolomini már az eredetit úgy alkotta meg, hogy a feudális viszonyok megkövetelte tragikus befejezést adta a mesének. A magyar széphistória az eredeti szövegen túlmenően támad igen éles sorokban a méltatlanul szerzett nemesség és a hamisan gyűjtött vagyon ellen. Végül a kor leghíresebb széphistóriája az *Argyrus* is népi törekvéseket önt humanista formába. Az *Argyrusban* a túlvilági tündér és a földi halandó szerelme, mely csak Tündérországból tud megvalósulni és így a tragikus befejezést elkerülni a társadalmi ellentmondások tipikus feloldása, de ezen kívül egy népi hős győzelme, melyet tüzőn-vizen keresztül törve ér el. Akárcsak a *Telamon históriája* az *Argyrus* is népi törekvéseket önt humanista formába.

Láttuk, hogy Erdély létrehozta a magyar centralizáció újabb humanista irodalmát, mely túlnyomó részt latin és részben magyar. Ugyanakkor gazdag polgári humanista irodalmat is teremt, amely teljesen magyar nyelvű, haladó szellemű és amelynek szélső ága az osztályharc nyílt és művészi irodalmi kifejezése, vagyis plebejus humanizmus. A Habsburg uralom alatt levő Magyarországon a nemesi humanizmus hozott létre néhány jelentős

alkotást Oláh Miklós és Istvánffy Miklós történeti műveit, továbbá humanizmusunk tetőpontját, Balassa Bálint élete művét. Oláh Miklós még mielőtt az egyházi reakció vezéralakja lett volna, egy jelentékeny kettős történeti munkát írt, *Hungaria et Attila* címen. Hunyadi Mátyás centralisztikus történetírásának folytatása ez, Magyarország földrajzi, néprajzi, természetrajzi, kulturális leírása és egybekapcsolása avval a hun-magyar ideológiával, amely ugyancsak Hunyadi Mátyás udvarának jellemző produktuma volt. A magyar nemzeti tudat történeti kifejlődésében ez a kettős mű jelentős állomás. A regényes irodalmi jellegű történetírás legkiválóbb alakja vitán felül a nyugati kancelláriában működő Istvánffy Miklós, Pál fia. Mint történetíró Zsámboki János tanítványa. Meglehetősen kétes jellemű ember, aki abban hasonlított a kor feudális osztályának többi tagjára, hogy nem volt gyáva és gyűlölte a törököt. Gyermekkorát Sziget várában töltötte, ahol a magyar feudális osztály egy kiemelkedő alakja, a szigeti Zrinyi Miklós élt és halt hősi halált. A szigeti Zrinyi Miklós életében olyan volt, mint osztálya, mértéktelen vagyongyűjtő, önző és erőszakos, de bátor katona, aki halálában osztályának és tulajdon életének fölébe emelkedett. Ugyanazt a típust jelenti, mint Eger védője, Dobó István. Mindez elég volt ahhoz, hogy Istvánffy történeti műve, a *Magyar királyság története* epikus ihletű, hatalmas alkotássá váljék, amely nélkül elképzelhetetlen a legnagyobb magyar epikai mű, a *Szigeti Veszedelem*.

Humanizmusunk tetőpontja Balassa Bálint, a magyar nyelvű szerelmi líra első nagy mestere, akinek érdemeit méltatva fogalmazta meg Rimay János a renaissance történeti jelentőségét, csak születési hely és neveltetés dolgában tartozott igazán a nyugati királyok Magyarországhoz. Balassa Bálint a feudális uralkodóosztály tagja volt és mégis a magyar nép első nagy lírikusa, aki magyar nyelven írt. Itt kell hangsúlyoznunk, hogy feudális osztályunk egy része súlyos felelőssége és bűnei ellenére sem vált olyan parazita nemességgé, mint nyugati osztályrokonai. Sokáig hiányzott a békében élő, kifinomult udvar. Erdélyben kezdődött valami hasonló Izabella, János Zsigmond és a Báthoryak korában és mint tudjuk, Balassa valóban nyert innen jelentékeny indítékokat. Azonban a török veszedelem rendkívüli súlya, mely mindenkre ránehezedett, nem engedte meg e hedonisztikus életforma kibontakozását. Főnemességünk és középnemességünk humanista műveltséget szerzett, de *nem vált udvari nemességgé*. A várháborúk, majd a »hosszú hadjárat« vérből és gyászba borította az országot, de termőtalaja volt a hősiességnek. Balassa Bálint ezenfelül *bizonyos mértékig* elszakadt osztályától is. A Habsburg császárok udvarában nem volt hely számára. Rokonaival éles háborúban állott, anyagi javakban szűkölködött. Bizonyos értelemben deklasszáldott. Polgári foglalkozást űzött, kereskedett, nem hogy nyereszkedjen, de fenntartsa magát. Életének jelentékeny részét élte bujdosásban, vándorlásban, végvári vitézek között harcolva. Nagyjából

ez volt Balassa osztályhelyzete, ami nem jelenti azt, hogy a selmeci polgárokat csupán azért gyűlölte volna, mert németek voltak. Nem. Ő az idegen polgárokat vetette meg. De azért keveredett velük háborúságba, mert elhagyottsága következtében mindenki bántatlanul kezdetett ki vele. Ez a költő hozta létre az első klasszikus magyar szerelmi lírát, a Júlia- és Coelia-dalokat és a magyar végvárak legszebb lírai költészetét.

Balassa Bálint nevelője és mestere a humanizmusban olyan szabad szellemű és nagy egyéniség volt, mint Bornemisza Péter. Balassa Bálint osztályáról bizonyos mértékig leszakadt és ezért, ha udvarló költészetében meg is vannak a nemesi életstílus mozzanatai, egyéni szenvedélyessége, forró természetszeretete, gondolkodásának friss, sokszor népies képei és az egész nép léteirdekeit kifejező gyönyörű vitézi énekei magasra emelik őt a magyar renaissance irodalmi képviselői közül. Szerepe a magyar irodalmi nyelv kialakulása szempontjából pedig korszakalkotó.

A magyar humanizmus a magyar társadalom osztályharcai során történeti szükségletként jött létre. Szinte egyszerre hajtott egy a magyar népi renaissanceban gyökerező plebejus változatot és egy, a feudalizmus haladó formációját támogató udvari változatot. A magyar humanizmus irodalma előbb latin nyelvű, majd magyar nyelvű, és mindkét fázisában haladó irodalom. A műfajok hosszú sora fűződik humanizmusunkhoz: történetírás, történet-filozófia, humanista líra, epigrammatikus gondolati költészet, klasszikus stílusú epika, komédia és tragédia, verses novellisztika és mese, mind-mind antik ihletű, gazdagon kibontakozó humanizmusunk műve.

Humanizmusunk kettős arculata egyre inkább szembeötlő. Minél szélesebb osztálybázisa, minél erősebb polgárságunk, rétegződése minél sokszerűbb, humanizmusunk is annál magyarabb és haladóbb. A nép érdekeit közvetlenül kifejező polgári és plebejus-polgári szellemű humanizmus Erdélyben lép előtérbe. De udvari-nemesi humanizmusunk is, az uralkodó-osztályból származó olyan kivételes egyéniségek kezén, mint Balassa Bálint a kor mondanivalóját és az egész nép érdekeit fel tudja oldani magasrendű művészetté. Végeredményben Balassához hasonló sok tekintetben Zrinyi Miklós, a költő is.

A humanizmus, ez a hatalmas irodalmi irány Magyarországon ugyanolyan történeti szükségszerűség, mint másutt, ugyanúgy létrehozta sajátos nemzeti gyümölcsét, mint másutt. A magyar próza kezdeményeit, bibliafordításokat, a mesék a konfliktusokban gazdag XVI. század jellemző műfaja, a dráma követi, majd az elmagyarosodott történetírás. A legnagyobbat a lírában és a lírai-epikus novellisztikában alkotta, s ezáltal eltolódott irodalmunk nemzeti karaktere irányában. De nem lehet elszakítani tőle a költő Zrinyi Miklós epikáját, és történeti publicisztikáját, mint huma-

nizmusunk utóhangját és ugyanakkor új idők jeleit. A magyar humanizmusnak mélyreható szerep jutott irodalmi nyelvünk kialakulásában, a nemzeti nyelv és nemzeti öntudat kialakításának folyamatában. A magyar humanizmus története népünk történetének szükségszerű és nem dicstelen része, egy nagyjelentőségű korszak haladó alapjainak nagyerejű irodalmi felépítménye.

H O Z Z Á S Z Ó L Á S O K

GERÉZDI RABÁN :

Kardos Tibor előadása a marxizmus-leninizmus tanítása alapján gyökerében fogta meg a humanizmus, ezen belül a magyar humanizmus régóta vajúzó, de kielégítő eredménnyel nem tárgyalt problémakomplexumát. Kardos Tibor elsősorban a humanizmus osztálybázisát vizsgálta, elemezte. Ez volt alapvető célkitűzése. Ezért, miközben erre összpontosította figyelmét, nem egy fontos kérdést magától értetődőnek vesz, csupán érint, s így ezekről csak egy-egy mellékmondatából vehetjük ki, tanulmányának összefüggéséből hámozhatjuk ki véleményét és állásfoglalását. A Kardos Tibortól elmellőzött vagy csak érintett kérdések tüzetesebb megtárgyalása, tisztázása pedig nem érdektelen, mert az általa tárgyalt főkérdéseket aláhúzzák, színezik s nem egyszer helyes értelmezésükhöz is segítséget nyújtanak. Eme tudatosan mellőzött, helyesebben mondva háttérbe szorított kérdések közül szeretném a legfontosabbakat kiemelni.

1. Az első lényeges kérdés, mely az előadásban centrálisan fel sem vetődött, így félreérthetetlen és határozott választ sem kaphattunk : a humanizmus és az antikvitás kapcsolatának, viszonyának a kérdése. Élesebben így fogalmazhatnám meg : történeti szükségszerűség volt-e ez a kapcsolat, vagyis az antik kultúrához való visszanyulás és viszonyulás nélkül beszélhetnénk-e »elméleti humanizmus«-ról? Azt hiszem, — nem.

A polgári humanizmus-kutatás ezt a viszonyt, ezt a kapcsolatot tette meg a humanizmus lényegének és egyetlen ismérvének. Ennek megfelelően vizsgálódásainak célja és értelme nem volt más, mint megállapítani, hogy egy-egy humanista mennyiben és milyen fokon »letéteményese az ókori görög és latin kultúrának«. Ennek az iránynak legnevezetesebb képviselői : a múlt században a német Voigt, ki főművének már a címével jelzi állásfoglalását : »Wiederbelebung des klassischen Altertums« ; a századunk első felében az olasz Remigio Sabbadini ; nálunk pedig Huszti József.

Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ez a szemlélet a polgárság osztálykorlátaiban gyökeredzik, mely félt, iszonyodott még a múltban lezajlott forradalmaktól is, ezért a humanizmus forradalmi lényegéről áttolta a súlypontot a századok során veszélytelenné vált antikvitásra, s ennek imitációjában, utánzásában jelölte meg a humanista irodalom lényegét. Minden csak utánzás, meddő ügyeskedés és játék: l'art pour l'art az elefántesonttoronyban, melynek az élethez vajmi kevés köze van. Ha meg a tények napnál világosabban mást mondtak, erre is megvolt a receptjük : a humanistáknál más az élet és más az irodalom...

Téves és kártékony a polgári humanizmus-kutatásnak az az állítása, hogy a humanizmusnak kizárólagos lényege az antikvitáshoz való kapcsolata ; de hasonlóképpen elhibázott volna, ha ezt a valóban fennálló kapcsolatot elhallgatnánk vagy elmellőznénk, mint kevésbé fontosat vagy elhanyagolhatót. Mert az antikvitáshoz való kapcsolat a humanizmusnak nem lényege ugyan, de lényeges velejárója s bizonyos fokig, bizonyos mértékben kritériuma. Csak azóta (14. század óta), mióta ez a kapcsolat szorosra fonódott, beszélhetünk »elméleti humanizmus«-ról, s csak addig, míg ez hatékonyan, éltetően fennállt. (Kb. a 16. század végéig.)

Ennek a kapcsolatnak genezise teljesen világos. Közismert, s ezt Kardos Tibor is kifejtette, hogy a fejlődő burzsoáziának a feudalizmus elleni harcában ideológiára volt szüksége, mely a feudalizmus vallásos ideológiájával szemben a polgárság árutermelő jellegének megfelelően világi kellett hogy legyen. Az igény megvolt, s ezt a polgárság fejlődésének eme szakaszában még nem tudta önmagából kitermelni, tehát onnét vett segítséget, ahonnan tudott. Meg is találta ezt a támaszt a pogány antik kultúrában. Az antik görög demokráciák és a latin város tudománya, irodalma, ideológiája, mely részben választ tud adni a fejlődő polgárság problémáira, másrészt fegyvert ad kezébe a reakcióval vívott ideológiai harcaiban. A polgárság ideológusa, a humanista ezért megy vissza az »antik« ősökhez. Ezt Janus Pannonius, ki a humanistát (Guarino személyében sűríti össze, testesíti meg, így fogalmazza meg Guarino-panegyricusában :

Ámde te azt a tudást, mit az ősök birtanak egykor,
Visszaadod s felidézed örök feledésnek öléből.
Mertha a földre tiport tudományt te ma föl nem emelnéd,
Hasztalanul hullt volna az ősök sok veritéke.

Ám ezt a tudományt a humanista felemelte, melyet a feudális középkor is ismert, de a teológia vaksi szolgálová kárhoztatott, elsikkasztván lényegét. »Ezer évi homály — folytatja tovább Janus — tovalebben, — S annyi író rejtett értelme kipattan a fényre«. De a harc nehéz volt :

Vajmi nehéz munkába került letörölni a földön
Azt a homályt, mely a durva szivekbe, agyakra borult rá.

Ez adja meg az embernek az emberséget, mit Janus imígyen fejez ki :
»...Vadállati éltet élni eltiltottad az embert s szívben, beszédben válni emberré tanítottad ...«. Az emberen van itt a hangsúly, azért is nevezzük ezt az ideológiát humanizmusnak.

A burzsoázia az antik kultúrát mindenestől átvette? Nem. Belőle csak azt, csak annyit, amire és amennyire fejlődésének adott szakaszában szüksége volt. Ezt áthasonította, a kölcsön vett gondolatokkal saját, aktuális problémáinak adott hangot, s a »felújított« formákat aktuális, pillanatnyi érdekei sugallta tartalommal töltötte meg. A feudalizmus hatalma még nem volt legyűrve, nagy erőt képviselt, nem ártott tehát az óvatosság, s ezért az antik írók egyrészt tekintélyt adtak a mondanivalónak, másrészt takaróul, védekezőül is szolgáltak...

Ez a kapcsolat fennáll egészen a 17. századig, mikortól fogva az egyre fejlettebb polgárság, mit a természettudományok fejlődése is mutat, önmagából ki tudja termelni ideológiai fegyvereit, az antikvitas túlhaladottá válik, él még ugyan, de nem az egyik döntő tényező többé, éltető erejét elvesztette. Ekkor azonban már nem beszélhetünk, de nem is beszélünk »elméleti humanizmus«-ról.

2. A fentebb elmondottakkal szorosan összefügg a második kérdés : vajjon a vallásos köntösben megjelent haladó antifeudális mozgalmak ideológiája mennyiben függ össze a humanizmussal? Ezzel a kérdéssel már konkrétan a magyar humanizmus problémáira térek, s itt elsősorban a magyar huszitizmusra gondolok, mely Kardos Tibor megfogalmazásában bizonyos »plebejus humanizmus«, illetve plebejus humanisták irányító szerepét és meglétét sejteti.

A feudalizmus elleni harcnak — világméreteket véve figyelembe — vezetője a polgárság, de széles bázisa mégis a nép: a paraszti tömegek. E harcban bizonyos fokig megvan a közös ideológiai alap, de ennek az arculata kettős. Míg a fejletlenebb országokban és a fejletlenebb parasztságnak forradalmi ideológiája vallásos köntösben, eretnkségek formájában jelenik meg, addig a fejlettebb polgárság világi szellemi fegyverekkel harcolja meg a harcát. S e világi fegyverek közül nem utolsók az antikvitástól kölcsönzött szellemi fegyverek. A vallásos köntösben megjelent mozgalmak ideológiájáról ezt aligha mondhatjuk el. Igaz, efajta elemeket is fellelhetünk és fellelünk bennük, de ez nem oly mennyiségű és minőségű, mint a humanizmusban.

Ezért például a magyar huszitizmus és a humanizmus közé még a leg-halványabb egyenlőségjelet sem merném tenni. Kardos Tibor is érzi a nehézséget, s ezért egy eléggé bizonytalanul körvonalazott »plebejus humanizmus«-nak meglétét és szerepét konstatálja a magyar huszitáknál. Ennek a plebejus humanizmusnak a bázisa — Kardos Tibor szerint — a deák réteg lett volna. Tagadhatatlan, hogy a 14. század elején kialakult s egyre fejlődő, szélesülő deákréteg valóban hordozójává, bizonyos fokig alapjává válik a hazai humanizmusnak, de jóval később, a 15. század második felétől, s igazában csak a 16. században lesz jelentős tényezővé, főként a latinnyelvű humanizmusnak »elmagyarosodásában«. Szerepe éppen a huszitizmus idején eléggé problematikus. Valóban álltak — néhányan — a huszitizmus mellett, de zömében, s éppen azok, akik — Kardos Tibor szerint — majd a Hunyadiak kancelláriájában foglalnak helyet, tehát éppen azok, kik a »humanizmus« némi gyanújába eshetnének, ellenségesen nézték a huszitizmust, vele szemben foglaltak állást.

A felelet magától adódik, ha a deákréteg összetételét e korban megvizsgáljuk. Kerültek ki deákok a polgárság soraiból is, de majdnem kizárólag patricius polgárok fiai voltak. Döntő többségük pedig a tehetősebb köznemesek közül való, s csupán elenyésző részük jobbágyszármazású. De ezek is a fennálló »államrend« hű kiszolgálói.

Tehát a huszitizmus mögött álló deákrétréről beszélni, véleményem szerint, kockázatos. Nem is szólva arról, hogy e döntő többségében középnemesi deákrétegnek a humanizmushoz ekkor még vajmi kevés köze volt, s ekkor még nehezen is lehetett. S ha — dato non concessio — lett is volna köze, akkor az nem »plebejus humanizmus« lett volna.

3. Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy az előadás fontos, alapvető kérdések tisztázását elhanyagolta, s ez a tisztázatlanság bizonyos ingadozásokra, félreértésekre is vezetett. Hasonló ingadozás tapasztalható az egyébként sok újdonságot és eredményeket adó magyar humanizmust tárgyaló fejezetekben is. A fő módszertani hibát itt abban látom, hogy nincsenek élesen felvetve, élére állítva a problémák. Narrative előadva kissé összemossódnak.

Itt csupán egyet emelek ki. Mindjárt az első probléma az lett volna, mikor kellett szükségszerűen kialakulnia a magyar humanizmusnak, hol, milyen osztályérdekek szolgálatában, s mi volt a funkciója. Ha erre precízen válaszolunk, akkor a magyar humanizmus gyökértelenségéről megkockáztatott feltevések már az induláskor köddé foszlanak, másrészt a magyar huszita mozgalmakban sem tulajdonítunk hazai humanista indítékokat.

Kardos Tibor helyesen állapítja meg: »A humanizmusnak mint kancelláriai irányzatnak megjelenése a XV. század első évtizedeire tehető«. Igen,

de a humanizmus, nem »mint kancellári irányzat«, tehát több egymás mellett futó irányzat egyike, hanem kizárólagosan *csak* kancellári irányzatként jelentkezett Zsigmond »ingadozó, mégis világosan kivehető« centralisztikus törekvéseinek velejárójaként a királyi kancelláriában. Itt volt rá szükség, sehol másutt. Nyomokat találunk előbb is, de az előző század még csak feudalizálódó magyar társadalmában a királyi kancelláriában sem volt szükség humanista felkészültségre. S e nyomok is nagyrészt az olasz Anjoukkal vagy az Anjoukhoz betelepülő olasz polgárookra vezethetők vissza, tehát más, idegen, az itáliai társadalomra jellemzők. E sajátosan polgári ideológia, polgári műveltség a fejletlen magyar polgárságnak a XV. század elején nem mondhatott sokat, s ez nem is igényelte. Csupán a kancelláriai irányzat kapott helyet. Ám az a közismert tény, hogy ezt a kancelláriai szükségletet is olasz polgári humanistákkal, így Pier Paolo Vergerióval, majd lengyelekkel kellett betölteni, szintén azt mutatja, hogy az igény megvan ugyan, de még humanistáink nincsenek.

Az első magyar humanistát nem véletlenül tiszteljük Vitéz Jánosban, ki Zsigmond uralkodásának utolsó éveiben került a királyi kancelláriába. S ő volt az, ki a magyar ifjak egész sorát küldte Páduába Itália leghíresebb humanista mesteréhez Guarino da Veronához, kinek iskolája amolyan humanista diplomataképző volt. Köztük unokaöccsét, Janus Pannoniust, ki a görög és latin Múzsákat elsőnek hozta a fagyos Duna partjaira... S ez a fejlődés Mátyás haláláig egyenesvonalú, legfeljebb még azt tartanám kihangsúlyozandónak, hogy Mátyás idején szélesedett ki a humanizmus osztálybázisa, nem a magyar polgársággal, hanem a centralizálódó magyar állam másik fontos támaszával, a középnemességgel, melynek egyik legnevesebb képviselője a sajátosan középnemesi ideológiát lerögzítő történetíró Thúróczy János.

A Mátyás-kori humanizmus vizsgálatánál sem a »plebejus humanizmus« lett volna a középponti probléma, s az, hogy Mátyás mennyiben használta ezt fel. Ez a »plebejus humanizmus« ekkor még nincs meg. Hanem sokkal inkább az lett volna, hogy a Kardos Tibortól is megemlített neoplatonizmus miért és mennyiben vált Mátyás és udvarának ideológiájává. Mátyás mellett e korszak központi alakja Janus Pannonius. Nem lett volna tanúság nélküli Janus Pannonius itáliai és magyarországi humanista magatartását és költői oeuvre-jét összevetni, s az összevetés »eredményein« lemérni, ezekből kielemezni a Mátyás-kor humanizmusának jellemző vonásait, pozitívumait és korlátait.

4. A Jagelló-kor humanizmusának kérdései megnyugtatóan vannak megoldva. Itt legfeljebb két kisebb észrevételt kockáztatnék meg. Egyrészt nagyobb hangsúlyt kellett volna itt kapnia a magyarnyelvű humanizmus kialakulásának, másrészt a parasztháború ideológusainak humanista voltát és a parasztháború ideológiájának humanista indítékait nem szabadna ily erősen és egyértelműen hangsúlyozni. Túrkevei Ambrus humanista voltának ama, Szerémitől kölesönzött alátámasztása, »hogy minden tudományban jártas« volt, nem lehet perdöntő, de ez áll Mészáros Lőrincre és Dózsa Györgyre is.

Befejezésül még egyet. Nincs élesen felvetve, így csak a sorok közül és a korszakbeosztásból (»Humanizmusunk osztályalapja Mátyás halálától a debreceni zsinatig«) következtetjük, hogy a reformációt is valamiképpen, ha nem is teljesen, azonosítja, egy kalap alá veszi a humanizmussal. Tagadhatatlan, — mint Engels mondja — az elméleti humanizmus teológiai, vallási

folyománya a reformáció. De csak vallási folyománya, — a humanizmus világi »lényege« a reformációból nagyrészt kimaradt.

RÉVÉSZ IMRE:

Ehhez a nagyvonalú és gazdag tartalmú előadáshoz, amely egyfelől az előadó évtizedek óta folytatott nagyjelentőségű kutatásainak igen tanulságos összefoglalása, másfelől pedig a továbbkutatásra is termékeny indítás, magam csak *egy* pontban kívánok röviden hozzászólni. Nevezetesen ahhoz a kérdéshez kívánok szolgálni néhány megvilágosító adalékkal, amelyet az előadó mind európai, mind magyar viszonylatban bőven és sokoldalúan fejtegetett: hogyan kapcsolódik össze a humanizmusban az elméleti érdeklődés a gyakorlatival, az arisztokratikus, illetőleg patricius-polgári osztálytartalom a plebejussal, hogyan ömlenek össze a tudományos és irodalmi újító törekvések a politikai és társadalmi reform mérsékeltbb vagy radikálisabb követeléseivel s mindezek folytán hogyan áll elő az a helyzet, hogy a humanizmus máig élő legnagyobb irodalmi alkotásaiban a leggazdagabban lüktető életér tulajdonképpen népi, plebejus eredetűnek bizonyul.

Magyarországon, ahogy az előadó kitűnően rámutatott, ezt az összeömlést legkivált azon a területen lehet megfigyelni, amely terület hazánkban éppúgy, mint Csehországban és a Németbirodalomban, ismert társadalomtörténeti okokból, elsősorban adott alkalmat a humanizmus elméleti és gyakorlati indításainak érvényesülésére: t. i. a vallásújítás és az egyházreform terén, ahol döntőleg a humanizmus hatásai hozták létre az ú. n. reformatori ideológiát, amelyet a 16. század második fele óta protestantizmusnak szokás nevezni, de amelybe tulajdonképpen már az egy századdal azelőtt kifejtett huszitizmus is beletartozik.

A kiemelkedő magyar reformatori személyiségek valamennyien jelentős humanista képzettséggel bírtak egy vagy más irányban és valamennyien felülmúlták két legnagyobb és legcsodáltabb mesterüket: Erasmust és Melanchthont abban a tekintetben, hogy ők nem érték be az Engels által oly erőteljesen jellemzett »vorsichtige Philister« magatartásával, akik »nem akarják megégetni az ujjukat«. (L. a »Dialektik der Natur« bevezetését. A humanista reformációs magyarok mind vállaltak több-kevesebb személyi kockázatot nemcsak az elméleti, hanem a gyakorlati magatartásukkal is. Valamennyit érdekelt nem csupán az irodalom és a tudomány, hanem az egyház s vele az egész társadalom átalakulása is, amelyet természetesen mindegyik a maga osztályalapjának megfelelően képzelt el és munkált. Nagy többségük, Luther és Kálvin példájára, feudális, illetőleg nagy- és középpolgári érdekekhez igazította a maga reformatori beállítottságát és megtorpant azon a ponton, ahol a hirdetett eszmékből plebejus érdekek bátor és következetes felkarolásának kellett volna folynia.

Bátor és következetes plebejus álláspontot a hazai reformációnak egyedül az az iránya próbált meg egy darabig elfoglalni, amelynek szellemi feje a századnak a maga nemében legeredetibb magyar, de európai viszonylatban is párját ritkító tehetsége, Dávid Ferenc volt, a kitűnő humanista műveltségű teológus író és az egyszerű emberek nyelvén is hatalmasan szólani tudó, tömegeket felrázni képes szónok.

Dávidnak rövid ideig tartott, de a magyar reformáció egész történetében páratlanul széleskörű és mély hatását végső elemzésben onnan lehet megmagya-

rázni, hogy ő nemcsak elméleti teológiai reformra, nem is csak szűkkörű egyházreformra törekedett, hanem az emberiség egyetemes megújulása lebegett szeme előtt. Erre vonatkozó eszméi pontosan ugyanúgy, mint Münzer Tamásnál (akinek szociális eszmevilágát eddig el nem ért sokoldalú elmélyedéssel és aktaszerű pontossággal elemezte ki M. M. Szmirin, a kiváló szovjet történettudós »Münzer Tamás népi reformációja és a nagy parasztháború« c., a Szovjetunió Tudományos Akadémiájától kiadott nagy művében 1947.) apokaliptikus-misztikus burokban jelennek meg, az emberi társadalom akkori fejlődési fokán másként nem is jelenhettek meg, azonban e burok lefejtése után reális tartalmuk már a szocializmus előrevetődő sugarának bizonyul. Az, amit Münzer és Dávid a maguk nyelvén istenországának, a visszatérő Krisztus királyságának, a szentlélek egyetemes uralmának neveznek, nem más, mint a bibliai és bibliaunkívüli vallásos fantázia színeivel megfestett osztály nélküli társadalom, ahol az embernek ember általi kizsákmányolása, sőt ennek már a lehetősége is egyszersmindenkorra megszűnik.

A Dávid megindította antitrinitárius mozgalom *ezért* — tehát egyáltalában nem pusztán az általa követelt teológiai újításokért — jutott hihetetlen népszerűsége és vált egy darabig igazán plebejus erőktől fűtött, kifejezetten népi mozgalommá. De sohasem válhatott volna ilyen né, hogyha a mozgalom nagy vezére, sőt már az ő egy-két magyar előfutárja is, nem azokból az európai mozgalmakból veszi a példát és az indítást, amelyekben már évtizedekkel, sőt emberöltőkkel azelőtt termékeny kapcsolat létesült elméleti, irodalmi humanizmus és többé-kevésbé plebejus irányú társadalommegújító törekvések között.

Dávidnál az egyik ilyen hatás egyelőre még csak egyes nyomaiból feltételezhető, egy másik ellenben világosan kielemezhető. Egyfelől ugyanis rokonszenvesen nyilatkozik a huszitizmusról, amit más reformátorok is megtesznek, de egyik sem abban a világos kapcsolatban, amiben Dávid: t. i. ő mutat rá — sajnos, igen szűkszavúan — arra a legújabban rendszeres vizsgálódások által is valószínűsített tényre, hogy a magyar protestáns egyház-igazgatás legősibb formája a cseh-morva testvér-közösségből ered, annak demokratikus plebejus-püspöki rendszerét veszi át. Dávidnak ez az utalása azért nagyon nevezetes, mert lényegében hasonlóan — bár a csehek megnevezése nélkül — megvan a szintén jó humanista műveltségű és szintén plebejus hajlamú Sztárainál is, viszont Méliusz, akinél a humanizmus hatása, akárcsak a késői Melanchthonnál, már teljesen teologizálásba fullad és aki a plebejus törekvésekkel szemben a maga debreceni polgári osztálybázisán már reakciós álláspontot foglal el, a cseh-morva Unitas Fratrum (jednota bratrska) iránt megvetőleg elutasító magatartást tanúsít, amint ezt nemrég napvilágra került hiteles kútfőkből tudjuk, holott valójában a Méliusz püspöksége is ugyanolyan demokratikus-plebejus jellegű, mint a Dávidé és a cseheké. Itt még helye volna a további kutatásnak, főleg külföldi anyagban (az említett Méliusz-kútfő is a herrnhuti Brüderunität levéltárában maradt fenn) — s ez nagyon meglepő eredményeket is hozhat még a cseh és magyar humanista és plebejus kapcsolatok összefonódásának további bizonyására.

Másfelől: azzal már nem mondunk újat, hogy Dávid a maga dogmatikai reformindításait közvetve vagy közvetlenül egy sor olasz, illetőleg spanyol és egyéb nemzetiségű teologizáló humanistától: csak a legismertebb neveket említve, Stancarótól (aki maga ugyan nem volt antitrinitárius, de a háromságtant olyan bizarr módon védte, hogy valósággal provokálta az ellenkező

álláspontot), továbbá a két Sozzinitól, a valamennyinél sekélyesebb Blandratától, és a zseniális eredetiségével és sokoldalúságával mindnyája közül magasan kiemelkedő Servet Mihálytól kapta.

Servet szörnyű genfi vértanúhalálának — amelyért az elsődleges felelősség súlya letagadhatatlanul Kálvin emlékét terheli — a folyó év októberében lesz a négyszázados évfordulója. A személyes gyűlöletől és féltékenységtől, teológiai furortól és nagypolgár-patriciusi konzervativizmustól felgyújtott máglyán olyan nemes áldozat hamvadt el, akinek ma jobban, mint valaha, magára kell vonni az egész haladó emberiség figyelmét és tiszteletét. A kor legnagyobb humanista polihistorai közé tartozik. Mint orvos is sokkal különb az ugyanolyan élethivatást folytató Stancarónál és Blandratánál, mert a maga korához képest elsőrendű természettudományos kutató is: Harvey előtt háromnegyed századdal fölfedezi a szív és a tüdő közötti ú. n. kis vérkeringést. Ugyanakkor mélyreható filológiai, történelmi, filozófiai, teológiai tudása van. Világnézete pantheista, amelynek misztikus fátyla alól az ösztönös materializmus folyvást ki-kivillan. Mindezek következtében szenvedélyes gyűlölője mindenféle klerikalizmusnak, de még a rómainál is sokkal kevésbé állhatja azt, amelyik a protestantizmus alig megszületett új egyházaiban kezd kialakulni feltűnő gyorsasággal. Új világot vár, »mennyei Jeruzsálemet«, amelynek eljövetelét meg kell, hogy előzze az »Antikrisztus« két találmányának: a trinitástannak és a gyermekkeresztségnak az eltörlése. Servet épp annyira anabaptista, mint amennyire antitrinitárius, épp annyira apokaliptikus látnok, mint amennyire humanista tudós. Elvont teológiai fejtegetései ugyanazt a célt szolgálják, amire a felnőttkeresztség melletti állásfoglalása irányult: végetvetni a világi fejedelmek kardja által támogatott papi zsarnokságnak, elvetni az állami törvény erejével bíró, durván észellenes dogmát éppúgy, mint a papi befolyásnak a nép között legerősebb támaszát, a gyermekkeresztséget (annál inkább, mert a szabad humanista filológiával vizsgált bibliából egyik sem igazolható) — és ezzel tisztítani meg a visszatérő Krisztus útját, akinek újra eljövetelét, az ú. n. parusiát Servet a maga korának fantazmagóriáival nagyon közelre várta.

Elsőrenden a Servet hatására bővült ki az antitrinitarizmus északi Itáliában a század közepe táján anabaptista és apokaliptikus népmozgalommá, amelyet az inkvizíció hamar vérbefojtott ugyan, de amely egynéhány hullámmal elért Magyarországra is. És Itáliától eltérőleg, hazánkban ennek a népmozgalomnak aktivista kísérletére is sor került egy, a részleteiben máig is csak homályosan ismert, de a legfőbb körvonalakat világosan feltüntető olyanforma parasztfelkelésben, mint aminő volt a Münzer Tamásé, illetőleg tíz évvel később, kispolgári-plebejus változatban, a münsteri anabaptista »sionkirályság«.

Tizenhét évvel ezelőtt éppen itt az Akadémián mutattam ki első székfoglaló előadásom keretében — persze akkor még egyfelől a szellemtörténettől, másfelől a felekezetiiségtől befolyásolt téves idealisztikus szemlélettel, de az ideologikus kapcsolatokat apróra kinyomozva — hogy Karácsony György, a rejtélyes »fekete ember« 1569/70-i mozgalmának Dávid Ferenc volt a szellemi apja, azokkal az apokaliptikus jóslataival, amelyeket egyfelől Servettől, másfelől kettejük és Münzer Tamás közös ihletőjétől, a 12. század nagy történetmisztikusától, Joachim de Floris calabriai apáttól merített, akinek írásait, a humanizmus ily irányú érdeklődésének nevezetes bizonyóságaként, 1519–27-ben Velencében nyomtatják ki először. Ez a felfogásom akkor és később

több oldalról, köztük nagyon illusztris részről is éles ellenmondást váltott ki, amelyet azonban meggyőző erejűnek sem akkor nem éreztem, sem ma nem érzek.

Dávid Ferenc nagyságát az én szememben már tizenhét évvel ezelőtt sem tette kérdésessé, mai látásommal pedig egyenesen felfokozza, sőt bekoronázza az a tény, hogy ő, aki anabaptista meggyőződésében éppoly méltó követője volt Servetnek, mint antitrinitárizmusában és vértanúi elszántságában, a társadalom és az emberiség jövőjére irányuló haladó nézeteit, bár még vallásos-apokaliptikus lepelben, de oly merészen, oly szuggesztív erővel hirdette, hogy azzal plebejus tömegek szívében is tüzet tudott gerjeszteni. Ez nemcsak a hazai protestáns humanizmus történetében, hanem akkor már, az 1560/70-es években, egész Európa-szerte egyedülálló jelenség. Karácsony György mozgalmának vérbefojtása után nem egészen tíz év múlva bekövetkezett a Dávid tragédiája is: elárulták a Báthori-reakciótól megrettent saját hitfelei, elsősorban a hitvány jellemű Blandrata, akik sietve szakítottak az anabaptizmussal s beérték egy mérsékelt dogmareformmál és annak a középpolgári rétegek igényeit kielégítő óvatos humanista racionalizmusával. De a Dávid apokaliptikájának nem-aktivista változata egyszerre csak, mint hamu alól a parázs, fellobbant az erdélyi szombatos-mozgalomban, amely legnagyobbbrészt plebejus-rétegekre terjedt ugyan ki, de kapcsolatát a humanizmussal világosan ki lehet olvasni két kiváló szellemi vezetőjének, Pécsi Simonnak és a költő Bogáti Fazekas Miklósnak az írásaiból. Ne felejtjük — elég csak Reuchlinra gondolnunk —, hogy a héber tanulmányok felújulása éppúgy a humanizmusnak köszönhető, mint a görög-latinoké, és hogy a renaissance egyes kiváló alakjainak pantheista-misztikus hajlamai a héber tanulmányok kapcsán a kabbala iránti érdeklődést is felélesztették.

Ezekben kívántam rámutatni a magyarországi humanizmusnak azokra a hatásterületeire, ahol az, a kor fejletlen osztályviszonyainak megfelelő vallásos köntösben, igen erőteljes plebejus indítékokkal kapcsolódik és ahol a továbbkutatásnak még igen nagy feladatai és meggyőződésem szerint pozitív kilátásai is vannak.

Legyen szabad hozzászólásomat a német humanizmus egyik mai marxista kutatójának összegezõ megállapításával végeznem, amelyek lényegileg egybehangzanak előadónk álláspontjával és a magaméval :

»A renaissance-kor humanizmusa kényszerűleg osztálykorlátok közé szorított humanizmus maradt. Csak egészen kevés humanista törte át a polgárság szűk korlátait, mint például Morus Tamás, az utopikus szocializmus nagynevű megalapítója... A renaissance-kor humanizmusának s általában a polgári humanizmusnak végzetes belső ellenmondásai csak a szocialista humanizmusban tűnnek el, mert csak ez a humanizmus áll ki valamennyi dolgozónak az érdekeiért, csak ez az igazi és valódi humanizmus, amely — a történelemben legelőször — az egész emberiség boldogságáért és békés jövőjéért vívja harcát.« (A »450 Jahre Martin Luther Universität Halle—Wittenberg« c. nagy kiadvány 1952. I. kötete 134. lapján, a »Die Universität Wittenberg und der Humanismus« c. tanulmányban. Steinmetz M.-tól.)

Az igazi és valódi, tehát szocialista humanizmus előfutárainak és vértanúinak fényes sorában Morus Tamás, Münzer és Servet mellett tisztes hely illeti meg a magyar Dávid Ferencet is.

TOLNAI GÁBOR :

Kardos Tibor előadásában világosan, jól dokumentálva, biztos felépítéssel bontakozik ki a magyar humanizmus útja első jelentkezésétől az 1600-as évekig. Az elhangzott humanizmus-magyarázat helyesen a szovjet irodalomtudomány elvi fejtegetéseit tartja szem előtt, követve a szovjet irodalomtörténet azon felfogását is, amely szerint a renaissance a XIV. századtól a XVI. század végéig terjed, és Dante, Petrarca, valamint Boccaccio idejét korai renaissance-nak tekinti. Kardos elvtárs előadásában ugyancsak helyesen kritikát gyakorol a burzsoá-humanista kutatás felett és ennek nyomán értelmezi a renaissance-ot, a marxizmus-leninizmus és a szovjet tudomány magyarázata alapján. Fejtegetése azt a sorrendet követi — mint visszaemlékezünk rá —, hogy előljáróban az annakidején élenjáró itáliai kultúrát elemzi és az itáliai kultúra elemzése után tér rá a magyar humanizmus kérdéseinek felvázolására.

Hozzászólásomban nem részletkérdéseket fogok felvetni, hanem néhány elvi problémát. Annál is inkább, mivel nézetem az, hogy a tanulmány alapkérdései nem a részletkérdések, hanem az elvi, a módszertani problémák oldalán vetődnek fel elsősorban.

Lássuk az első ilyen elvi problémát. Kardos elvtárs a burzsoá renaissance-kép kritikájával kezdte előadását. Ebben a kritikában a külföldi renaissance-kutatás alapvető művei ugyanúgy szerepelnek, mint a hazaiak. Előadásának ez a kritikai része igényel elsősorban hozzászólást. Az értők jól tudják, hogy Kardos Tibor kikre gondol kritikája során, azonban a kutatók nevének említése nélkül kissé légüres térben mozog kritikája. Egy burzsoá-renaissance-kutatót említ csak névszerint: Burckhardtot. Helyes, hogy Burckhardt nevét kiemeli, hiszen Burckhardt valóban a polgári renaissance-kutatás klasszikusa. Így vélekedik róla a szovjet irodalomtudomány is. Ellenben az általa névszerint egyedül említett Burckhardt igazi nagysága és művének a polgári irodalomtudomány szempontjából klasszikus jelentősége — úgy érzem — egy kissé elsikkad éppen azáltal, hogy a felszabadulás előtti renaissance-kutatás jellegzetes képviselőit, Huizingát és társait konkrétan nem elemzi.

A renaissance-kutatás terén Magyarországon is történt egy és más a felszabadulás előtt a burzsoá történelemírás idején. Kiemelkedő munkát végzett a renaissance-kutatás terén maga Kardos Tibor is. Hiányolnom kell a magyar renaissance-kutatás konkrét kritikáját is és nem kis mértékben Kardos Tibor önkritikáját. Kardos Tibor doktori értekezésétől kezdve sok újat, pozitívát és előremutatót alkotott. Tanulmányai közül sok a marxista-leninista irodalomtörténetírás számára is pozitív. Persze Kardos Tibor a felszabadulás előtti kutatásainak minden értéke ellenére nem marxista, hanem idealista tudós volt, akit ugyanúgy megértett a szellemtörténet módszere, mint csaknem mindenkit irodalomtörténészeink közül, akik már a felszabadulás előtt is dolgoztak. A magyar renaissance-kutatás kritikája és Kardos Tibor idevágó kutatásainak önkritikája szükséges ahhoz, hogy ma már marxista-leninista módszerrel helyes képet adjon és helyes képet kapjunk tőle a XV. és XVI. századi magyar irodalomról.

Úgy gondolom, a kritikának és az önkritikának a hiányával függ össze tanulmányának több vitatható és feltétlenül megvitatandó kérdése. Terminológiájában ugyanúgy, mint elvi kérdések tekintetében vannak tanulmányának olyan részletei, amelyek a múlt polgári irodalomtörténetírás

maradványai. Használ ilyen jellegzetes szellemtörténeti terminusokat, — (Hadd mondjam meg, hogy a szovjet irodalomtudomány is használja ezeket. De másként vetül ez a szovjet tudományban, ahol a szellemtörténetnek nem volt meg a fertőző hatása, mint a magyarban.) — mint »életstílus«, »életforma«, — amelyek mögött szellemtörténeti következtetéseket érünk, — ugyanakkor, amidőn nagyon helyesen kifogástalan marxista-leninista felfogásban igyekszik bevezetni a »népi renaissance« terminust. Véleményem szerint ugyanilyen gyökerűek tanulmányának az olyan hibái, mint például a Balassa Bálinttal kapcsolatos elemzés. Probléma Kardos elvtárs számára Balassa abból a szempontból, hogy a feudális uralkodó osztályból származott és ugyanakkor a magyar nép első nagy, magyar nyelven író lírikusa. Véleményem szerint csaknem olyan probléma ez, mint hogyha Ady Endre származásával kapcsolatban kérdésessé tennék Ady költészetének forradalmiságát. Kardos a Balassa-kérdést helyesen megoldja, de a megoldás nyomán felvet ilyen ugyancsak helytelen nézetet is: »Itt kell hangsúlyoznom, hogy feudális osztályunk egy része súlyos felelőssége és bűnei ellenére sem vált olyan parazita ellenséggé, mint nyugati rokonai.« Itt Balassára is gondol és nyilván másokra is. Nem hiszem, hogy Balassát vagy akárki mást, akinek előremutató pozitív értékei vannak, tulajdonképpen az arisztokrácia tagjának kellene tekinteni, ő sem így elemzi.

A második elvi kérdés, amelyet szeretnék felvetni, a XV. és XVI. századi magyar irodalomnak »magyar renaissance-kor« megjelöléssel való nevezésének kérdése. Kardos Tibor a marxizmus-leninizmus és a szovjet irodalomtudomány renaissance-elemzését az olasz renaissance-on magyarázza részletesen. E magyarázathoz kapcsolja mint időbeli és jellegbeli megfeleljét az olasznak, a XV. és XVI. századi magyar irodalmat. Helyesen és nagy körültekintéssel elemzi a korszak hazai osztályharcát, mint a humanizmus osztályalapját. Nem kell mondani, hogy tartózkodik a szellemtörténettől, azonban ez a párhuzamba állítás — nem lehet letagadni — a hallgatóságban szellemtörténeti következtetések látszatát is maga után vonhatja. Az ilyen-fajta párhuzamba állításokból a felszabadulás előtti irodalomtörténetírás idején nagy nemzeti értékeink leértékelése következett. Ma az ilyen összevetésből pedig következhetik a nacionalizmus látszata. Távol áll tőlem, hogy a XV. és XVI. századi magyar irodalom értékeit lebecsüljem. Azonban akár a XV., akár a XVI. századi hazai fejlődés, haladó íróink és mégoly nagy lírai költő ellenére is, mint Balassa Bálint, párhuzamba állítható-e az élenjáró olasz renaissance-szal? Nem tudok egyetérteni azzal a nézettel, hogy e korszakot magyar renaissance megjelöléssel illessük. Amennyire pontos és precíz ez a megjelölés az egykori itáliai irodalmat illetően, annyira nem helytálló nézetem szerint a magyarra. E két évszázad hazai fejlődésében — felelheti Kardos Tibor — íróink alkotásaiban, sőt, — mint ahogy példának idézi — még Dózsa György ceglédi beszédében is felismerhetők a humanizmus jegyei. Tény, hogy felismerhetők. Kardos Tibornak igaza van. Azonban ennek ellenére ez nem pontosan a mi fejlődésünkre kialakított terminus mechanikus alkalmazása.

Kardos Tibor a humanizmus folyamatos meglétét és változásait elemzi két évszázad magyar irodalmában. Mondanivalója, mikor könyvvé fog érni, bizonyára nehéz feladatot jelent majd számára, hogy a véleménye szerinti »fővonal«: a humanizmus mellett ne sikkadjon el a reformációnak, a humanizmussal érintkező, de a humanizmussal semmiként sem kimeríthető kérdése,

vagy a végvári harcok problematikája, — hogy csak a két legjellegzetesebb példát említsem.

Vitakérdésként vetem fel a XV. és XVI. századi magyar irodalom periódus megjelölésének problémáját. Nem tudok megfelelő megoldást javasolni. Ellenben véleményem szerint a magyar renaissance-terminus bevezetése a XV. és XVI. századi irodalmat illetően nem alkalmazható. Minden körülmények között helytállóbbnak tartom az Engels-féle terminus alkalmazását, amelyet a polgárosodásért vívott harc első, második és harmadik csatájaként említ. A XVI. századi magyar irodalom a polgárosodásért vívott harc első csatája. Ebbe belefér a humanizmus is, amelyet Kardos Tibor elemzett és mely kétségtelenül folyamatosan jelenlévő, de megfelelő helyet kaphatnak azok a problémák is, amelyekről az imént szoltottunk.

Kardos elvtárs nem mondja ki, azonban előadásából az a következtetés is levonható, hogy a haladó mozgalmak legtöbbjét hajlandó volna humanizmussal jelölni. Egy esetben említi is ezt, a burzsoá irodalomtörténetírás kritikája során: »Zrínyi Miklóst, a költőt, csupán annyiban közelítette a humanizmus hagyományaihoz, — t. i. a burzsoá irodalomtörténetírás, — hogy elismerte Istvánffyhoz való kapcsolódását.« Ki az, aki tagadná, hogy Zrínyi művében is vannak humanista vonások?! De nem jár-e ismét súlyos veszélyekkel, és nem von-e maga után helytelen irodalomtörténeti következtetéseket a humanizmusnak mindenütt való keresése, még akkor is, — hadd jegyezzem meg — ha keresni sem kell, mert jelen van? A humanizmust állíthatjuk minden haladó mozgalomnak szinte a középpontjába. — Ezt nem mondja Kardos elvtárs, de ez belefér »örök humanizmus«, »örök romantika« és hasonló analógiák folytán az előadásba és az annak alapján levonható következtetésekbe.

A szovjet irodalomtudomány renaissance-kori humanizmusról beszél, ez a megfogalmazás az egyedül helyes és helytálló. Azt is mondjuk meg, hogy a szovjet irodalomtudomány a renaissance-kori humanizmus terminust az olasz renaissance-ra érti. Ha az olasz renai sance-ra használt terminust át vesszük magyarra — ismétlem — az a veszély áll fenn, hogy mechanikus munkát végzünk.

Végül még egy probléma. Helyesnek tartottam volna, hogy a szovjet irodalomtudománynak a renaissance-t illető megfogalmazása nyomán Kardos elvtárs igyekezett volna precíz megfogalmazását adni annak, hogy mit is ért ő »magyar renaissance« terminus alatt. Meggyőződésem, hogy ha a szovjet terminust tartjuk szem előtt, kiderülne, hogy alapvetően más dologról van szó a magyar XV. és XVI. században, mint az olaszban, tehát mechanikus alkalmazása nem lehet helytálló.

Befejezésül a következő kérdést: Kardos elvtárs előadása a humanizmust a XV. és a XVI. századi osztályharc alapján szemléli. Nem hinném, hogy a XV.—XVI. századi hazai osztályharcnak feltétlenül a humanizmus a megfelelője. Nem hinném, hogy nem jár ugyancsak veszélyes konzekvenciával az a magyarázat, amely az előadásban Dózsa parasztforradalmával kapcsolatos. Dózsa ceglédi beszédében kétségtelenül vannak humanisztikus elemek. A Dózsa-forradalomból azonban azt emelni ki, hogy beszédében humanisztikus elemek vannak, a középponti kérdés mellőzését jelenti. Ha a humanizmus oldaláról közeledünk a XV. és a XVI. század felé, egy sor nagy értékünk és nagy teljesítményünk csökkentett jelentőségben fog

kibontakozni előttünk. Kérdéses az is, hogy a humanizmus oldaláról közéletre, megmagyarázható-e a Balassa-kérdés is?

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE:

Egyetértek azokkal a felszólalásokkal, amelyek Kardos Tibor előadását jelentékeny kezdeményező lépésnek tekintik a magyar humanizmus történetének marxista-leninista feldolgozása felé. De egyetértek Gerézdi Rabán kartársunknak azzal a megállapításával, hogy a renaissance humanizmusának meghatározásában el nem hanyagolható mozzanat az antikvitáshoz való viszony kérdése. Ezért ebben a kérdésben meg fogok elégedni néhány elvi szempont erősebb hangsúlyozásával. Egyetértek úgy Gerézdi, mint Tolnai Gábor elvtársakkal abban is, hogy nem vonható a humanizmus fogalma alá a XV. és XVI. század minden haladó jellegű ideológiai megnyilvánulása, akár Magyarországon, akár Magyarországon kívül. Továbbá: nagy örömmel hallottam Révész Imre akadémikus felszólalásában az utalásokat a cseh és a magyar humanizmus kapcsolataira; sajnálatosnak éreztem Kardos Tibor elvtárs előadásában — éppen az ő előadásában, tudván, hogy a keleteurópai humanizmus bizonyos összefüggéseinek megvilágításához korábbi kutatásai milyen sok jelentékeny eredménnyel járultak hozzá, — hogy erre a rendkívül fontos kérdésre, a baráti népi demokráciákkal közös haladó hagyományainkra ezúttal utalás sem történt. Egyetértek Tolnai Gábor barátomnak azzal az észrevételével is, hogy a polgári humanizmus-kutatás kritikája kissé formális maradt és jelentős mértékben hiányzott belőle az önkritika vonása is. Itt is megelégedhetem azzal, hogy most már csak némi kiegészítést fűzsek ehhez a megállapításhoz. Előre megmondom, elsősorban önkritika formájában, — amire jogosultnak, sőt kötelezettnek is érzem magam, hiszen a két világháború közé eső magyar humanizmus-kutatásról elmondhatom, hogy *quorum pars fui*, ha azt nem is mondhatom el, hogy *quorum pars magna fui*.

A magyar humanizmus kérdéseivel Ábel Jenő kezdeményező munkássága óta évtizedekig elsősorban a klasszikus filológusok foglalkoztak. Mintha Kardos elvtárs előadása után a klasszikus filológusoknak, mint klasszikus filológusoknak, ebben a kérdésben mindennemű illetékességét kétségbe kellene vonnunk. Azt, hogy Ábel Jenő, és hozzátehetjük: Hegedűs István kezdeményezései után a klasszikus filológusok tekintették munkaterületüknek a magyar humanizmus kérdéseit, nyilvánvalóan a humanizmus túlnyomó latinnyelvűsége magyarázza, viszont ennek káros következménye volt, hogy a nemzeti nyelv kérdésének a humanizmus történetében sokáig nem juttattunk kellő szerepet és hangsúlyt. De a klasszikus filológusok tekinthették a humanizmust a maguk munkaterületének azért is, mert a humanizmus antik eszményei, klasszikus példaképei egészen nyilvánvalóan mutatkoztak mindenki számára, aki a humanistákat forgatta. Ez viszont arra a káros jelenségre vezetett, hogy a kutatás jobban figyelt a magyar humanizmus egyetemes európai hagyományaira, a humanizmus klasszikus örökségére, mint történeti szerepére a magyar irodalom és főleg a magyar társadalom fejlődésében. Magam több mint húsz esztendővel ezelőtt főleg Huszti Józseffel szemben szükségesnek tartottam hangsúlyozni a magyar irodalomtörténet felől kiinduló szemlélet elsőbbségét a klasszika-filológia felől kiinduló szemlélettel szemben, abban a ma sem feladott, de szélesebbkörűen, társadalomtörténetileg megalapo-

zottabban fogalmazandó meggyőződésben, hogy a humanizmus történetében nem »a benne megnyilvánuló ókor«, hanem »a nyomában sarjadó nemzeti irodalom« az, ami érdeklődésünket elsősorban megérdemli. Hogy a renaissance nem pusztán a klasszikus ókor ujjaszületése, akkor már a nemzetközi tudományos irodalomban is új kérdés-feltevéseket elindító meggyőződéssé kezdett válni — főleg Burdach az, aki a »renaissance« kifejezést is ettől a szemponttól függetlenül kívánta értelmezni. Több elszórt hazai kezdeményezés után, — amelyek közül különösen Ferenczi Zoltán, Zolnai Béla, Túróczi-Trostler József és nem utolsósorban éppen Kardos Tibor dolgozatait kell kiemelni, — 1935-ben megjelent az első összefoglaló kísérlet a magyar humanizmusnak irodalmunk fejlődésébe való beillesztésére: Horváth János hiányosságai mellett is úttörő jelentőségű könyve az irodalmi műveltség megosztásáról. Mint a magyar irodalom »önelvű rendszerezésének« egy fejezete, bár bevezetőjében a humanizmus »társadalmi gyökereiről« is ejt néhány szót, alapjában véve az »irodalmisság« idealisztikus felfogásából indul ki. Mai előadónk több korábbi tanulmányában — így főleg a Janus Pannonius bukásáról és Callimachusszal kapcsolatban Mátyás király államrezonjáirol szólókban — számításba veszi a humanizmus politikai szerepét. Szabad talán hivatkoznom arra is, hogy magam Erasmus magyar vonatkozásait kutatva, a szellemtörténeti irány történelemhamisítását e kérdésben leleplezve, nyomatékosan figyelmeztettem Erasmus politikai célkitűzéseire és magyar barátainak pozitív politikai tevékenységére. Mindez azonban a marxizmus-leninizmus alapvetése híján legfeljebb jó részletmegfigyelésekre vezethetett; a humanizmusnak mint egy meghatározott alap felépítményének a jelentőségét sem általánosságban, sem hazai sajátosságaiban tisztázni nem volt képes, sőt, magát az alapvető feladatot sem tudta helyesen felállítani. Ebből a szempontból kell éppen jelentősnek tartanunk Kardos Tibor mai előadását. Először történt ebben kísérlet arra, hogy a magyar humanizmus főkérdéseit valaki teljes szélességükben a történelmi materializmus szempontjából vesse fel, a marxizmus-leninizmus klasszikusainak iránytmutató megállapításaiból kiindulva, az európai humanizmusra nézve elért szovjet eredmények elég széleskörű, ha még nem is kielégítő mértékű felhasználásával. Kár viszont, hogy ezúttal is elmaradt a magyar humanizmus-kutatás eddigi eredményeinek kritikai rostája. Azt hiszem, ez nem csupán tudománytörténeti kérdés, hanem továbbhaladásunk elsőrendű feltétele akkor is, sőt annál inkább, ha ez a kritika szükségképpen önkritika is.

Kardos Tibor előadásának az a hiányossága, amelyre Gerézdi Rabán mutatott rá, további hibák és hiányosságok forrása lehet. Ismétlem: továbbra is fenntartom azt a véleményemet, sőt, ma többoldalúan is tudnám igazolni, hogy a humanizmus nem elsősorban a klasszikus ókor tradícióinak felújítása. Hozzátehetném azt is, hogy amennyiben mégis az, nem egy tekintetben arról a bizonyos termékeny félreértésről vagy átértelmezésről van szó, amiről Marx és Engels például a görög tragédia vagy a római jog tradíciójával kapcsolatban beszélt. Helyes tehát, ha Kardos elvtárs nem a humanizmus antik örökségére veti a hangsúlyt, hanem a humanizmus osztályalapjára és a magyar humanizmus történetében ennek az osztályalaprak a változásait figyeli meg. Nem helyes azonban és a renaissance humanizmusának egyéb haladó ideológiáktól megkülönböztető egyik jellemző vonását hagyja figyelmen kívül, ha ennek az antik örökségnek a szerepét teljesen elhanyagolja. A humanizmus kétségkívül a feltörő polgárság ideológiai fegyvere a feudalizmussal szemben,

de nem minden, a feudalizmust fellazító ideológiai megnyilvánulás sorolható a humanizmus fogalma alá, még a renaissance korában sem. Engels nem hiába utal arra, hogy »a Bizánc bukásából kimentett kéziratokból, a régi Róma romjai alól kiásott antik szobrokból új világ bontakozott ki az ámuló nyuga, előtt: a görög ókor; ragyogó alakjai elől eltűntek a középkor kísértetei«. Nem véletlen, hogy az az új anthropocentrikus világkép, amelyet a humanisták dolgoznak ki a feudalizmus ellen támadó polgárság számára az antikvitásban keresi a maga előzményeit és igazoló példáit. Marx a tulajdon ókori formáját a kifejtett tőkés termelés tulajdonformájával hasonlítva össze, kiemeli, hogy »a régi szemlélet, amelyben az ember jelent meg a termelés céljaként, — bármilyen korlátolt nemzeti, vallási, politikai meghatározásban is — igen emelkedettnek tűnik fel a modern világhoz képest, amelyben a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként«. »A polgári gazdaságtanban — fűzi tovább a gondolatot Marx — és a neki megfelelő termelési korszakban — az emberi benső e teljes kiművelése mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnak egy egészen külsőleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg. Egyrészt azért tűnik fel a gyermeki antik világ a magasabbrendűnek. Másrészt valóban az mindenben, ahol zárt alakot, formát és adott elhatároltságot keresünk. Az antik világ egy korlátolt állásponton való elégedettség; a modern világ viszont elégségtelenül hagy, vagy amikor magával elégedetten jelenik meg, *alantas* (gemein).«

Ez az elégségtelenség, mely másokban a romantikát táplálta, már a fiatal Marxnál a szocialista humanizmus forrásává vált. Az antik humanitas-eszmény, amelynek gazdasági alapját Marx határozta meg és amely a renaissance humanizmusát is kifejező eszközeinek egész sorával támogatta, maga is a rabszolgatársadalom fejlődésével fokozatosan bontakozott ki és jelentős változásokon ment keresztül. A homérosi humanizmus: a rabszolgatársadalom küszöbén a legyőzött ellenfél emberi értékének elismerését jelenti, mert megkímélt élete kizsákmányolható munkaereje révén válik gazdasági értékke. A szofisták *phyei-thesei* kérdésfeltevésének az emberek egyenlőtlenségére való alkalmazásában már az athéni rabszolgatartó demokrácia kezdődő válsága tükröződik. A hellén-barbár ellentét kiegyenlítése a hellénizmus teoretikusainál az *oikumené*-t egységes birodalomba szervezni törekvő hellénisztikus királyság ideológiája. És így tovább. De minden körülmények között: alapja az ember természetétől fogva megadott fejlődési lehetősége, képessége a munka végzésére, a természet átalakítására és ennek során a maga sajátosan emberi természetének kialakítására, úgy, amint azt a legjellemzőbben a Prométheusz-mitosz fejezi ki, szofista továbbfejlesztésében és Aischylosnál. Am a rabszolgatársadalom hanyatlása nyilvánvalóvá teszi, hogy osztálytársadalomban, a kizsákmányolás fenntartása mellett, a humanizmus minden természetű formája illúzió marad. Az uralkodó osztály szemében éppen a munkát, az emberré válás alapvető tényezőjét aljasítja le, miközben a kizsákmányoltakat a kényszermunka és a kizsákmányolás fokozódó mértéke zárja el szellemi képességeik fejlődésétől, még ha egy-egy kivételes esetben szellemi munkára alkalmazott rabszolgák -- így főleg művelt görögök Rómában -- ki is dolgozzák önmaguk számára a belső szabadságnak a társadalmi helyzet esetlegességeitől független önértéke elméletét. Élesen megvilágítja ezt Seneca, amikor a rabszolgák által kiszolgált szabadok elkényelmesedéséről, elembertelenedéséről, elaljasodásáról beszél, anélkül azonban, hogy a rabszolgaság intézményének

az eltörlésére tudna vagy merne javaslatot tenni. Kétségtelen, hogy illúziómentes, teljes és reális humanizmus csak az embernek ember által való minden természetű kizsákmányolását forradalmi úton felszámoló szocialista humanizmus lehet, úgy, amint azt Gorkij többször megfogalmazta. Csak ezután kerülhet sor arra, amit Sztálin a kommunizmus harmadik alapfeltételeként jelölt meg, »hogy elérjük a társadalom kultúrájának olyan növekedését, amely a társadalom minden tagja számára biztosítja fizikai és szellemi képességeinek minden oldalú fejlesztését.«

Ám a renaissance humanizmusa, mint a feltörő polgárság ideológiája, mint minden forradalmi ideológia, célkitűzéseiben — és erre helyesen utalt Kardos Tibor is — nem egy osztály, hanem általában az ember felszabadítását tűzte napirendre s a klasszikus ókorban nem a kizsákmányolás rabszolgatartó formáját, hanem az ember öntudatra ébredését látta, — s az antik humanitas-eszmény dokumentumait tartva egyoldalúan szem előtt, nem is minden alap nélkül. És ezekből a dokumentumokból kovácsolt fegyvert a kizsákmányolás feudális formájával és a feudalizmust támogató egyházzal szemben. Kétségtelen például, hogy a humanista utópiákban a polgárság forradalmi öntudata jut kifejezésre, de célkitűzéseikben az ember felszabadítását a magántulajdon járma alól már általánosságban vetik fel és formájukban ezt sem minden antik előzmény nélkül. Tudatosan támaszkodnak a görög utópiákra, elsősorban Iambulos államregényére, amelynek főgondolatait a pergamoni Aristonikos a maga rabszolgaseregének jelszavaivá tette, a »Nap városának« megalapítását ígérve — és ez nemcsak Campanella utópiájára áll, amely címében is megismétli a legnagyobb hatású, bár ránk csak kivonatosan maradt antik utópia szimbólikus kifejezését.

Ami viszont a magyar humanizmust illeti, nem szabad számításra kívül hagyni, hogy nem egyszer az egykorú hazai viszonyoknál magasabb fejlettségű társadalmi viszonyok alapján a polgárság öntudatának magasabb fokát kifejező ideológiák érvényesüléséről van szó. Azt jelenti ez, hogy a társadalmi valóság felett lebegő álmodozók volnának a mi humanistáink? Nem, nem erről van szó. Az új ideológia megjelenése nálunk is jelzi annak a feltörekvő új osztálynak a jelenlétét, amelynek célkitűzéseit ideológiájuk kifejezi. Itt feltétlenül számolnunk kell a történeti fejlődésnek azzal a jelenségével, amikor a fennálló társadalmi viszonyok és a termelő erők ellentmondását a nemzetközi kapcsolatok tudatosítják. Ezt Marx és Engels úgy jellemezték, hogy az ellentmondás tudatosítása »a viszonyok egy meghatározott nemzeti körén belül — »A német ideológiát« idézem — azáltal is megtörténhetik, hogy az ellentmondás nem ebben a nemzeti körben, hanem az illető nemzeti tudat és a többi nemzetek gyakorlata között, tehát valamely nemzet nemzeti és általános tudata között lép fel.«

Ez sokat megmagyaráz a magyar humanizmus nem egy tragikus töreséből, még Janus Pannonius bukásából is. Az elmaradottabb hazai viszonyokat Mátyás udvarának humanistáinál hívebben tükrözi a maga ellentmondásokkal teljes írói egyéniségében, de haladó jelleggel Temesvári Pelbárt, akit véleményem szerint túlságosan negatíven értékelt Kardos elvtárs, az elnyomott néppel együttérző szavait demagógiának minősítve. Temesvári Pelbárt a Mátyás kori humanizmus egyik jellegzetes alakja. Én most nem kívánom — az időből sem telne rá, az erre vonatkozó kutatások sincsenek még lezárva — Temesvári Pelbártnak mint humanistának teljes arcképét megrajzolni, csupán néhány vonásra kell felhívnom a figyelmet, néhány olyan vonásra,

amelyet a kutatás eddig nem vett számba. Utalásaim, azt hiszem, legalábbis arról meg fogják győzni a magyar humanizmus-kutatókat, hogy Temesvári Pelbárttal kapcsolatban még komoly feladataink vannak.

Temesvári Pelbárt humanista műveltségét nem pusztán a nála található nagyszámú klasszikus idézet bizonyítja, inkább az a kritikai magatartása, ahogyan ő a klasszikusok középkori hagyományával szemben állt. Ismeretes Vergilius IV. eclogájának középkori magyarázata: az egyházatyák egy része is messiási jóslatot, Krisztus születésének pogány részről való megjövendölését látta benne. Temesvári Pelbárt ezt az álláspontot élesen visszautasítja. Továbbá: ugyanígy Krisztus születésére vonatkozó pogány jóslatot láttak egy Ovidiusnak tulajdonított középkori eredetű költeményben, az úgynevezett Vetulában, amelyet pl. Roger Bacon még minden további nélkül Ovidiusnak tulajdonít. Úgy látszik, Petrarca állapította meg először, hogy a költemény nem tulajdonítható Ovidiusnak; részletesebben foglalkozott vele egy a *devotio moderna* köréhez minden jel szerint közelálló németalföldi humanista, a rotterdami Arnoldus Geilhoven 1424-ben írt munkájában, jó humanista módszerrel bizonyítva be, hogy a költemény nem keletkezhetett az ókorban: az ő feltevése szerint a XIII. századi Richard de Fournival a szerző.¹ Pelbárt tehát a humanista műveltség teljes vértetében száll szembe a középkori hagyománnyal úgy Vergilius IV. eclogáját, mint a pseudo-ovidianumot illetően.

A renaissance humanizmusának előkészítésében nagy szerepet játszó arab filozófia, közelebbről a nagy tadzsik filozófus, Avicenna hatása is lényeges vonatkozásban érvényesül nála. Avicenna racionálisan magyarázza többek között a manna bibliai csodáját: harmatszerűen rakódik a fákra és kövekre, s ott megalszik, mint a méz. Pelbárt idézi Avicennát, és hozzáteszi, hogy efféle manna Kassa körül is előfordul. Nos, ha valaki a manna létét azzal bizonyítja, hogy az mindennapos természeti jelenség, nyilvánvaló, hogy egyben az isteni csodának mint olyannak a hitelét ingatja meg. Erre is áll az, amit Al-Ghazali az iszlám orthodoxyája nevében vetett Avicenna és filozófustársai szemére: a filozófia még akkor is, ha a vallást védeni akarja, sokkal veszélyesebb a vallás számára, mint bármiféle eretnekség, amely vallásos érvekkel támadja az igaz hitet.

De ha ez így áll, ha Pelbártnál efféle rendkívül gyanús és veszélyes mozzanatok fedezhetők fel, hogy van az, hogy erre csak mi jövünk rá 1953-ban és nem jöttek rá a teológusok abban az időben, amikor Pelbárt megítélésének bizonyos értelemben még gyakorlati jelentősége lett volna? Rájöttek erre, csak a magyar irodalomtörténet idáig következetesen mellőzte a vonatkozó adatokat. A későbbi kánonjogi irodalomban Temesvári Pelbárt veszélyes eretnekek mellett szerepel, többek között a németalföldi remonstránsokkal együtt a gyermekkeresztelés kérdésében vallott »eretnek« álláspontja miatt.² Pelbárt a *Stellariumban* három olyan lehetőséget ismer el, amikor a gyermek keresztség nélkül is üdvözülhet; olyan esetek ezek, amikor világos, hogy a szülők szívesen gondoskodtak volna a gyermek megkereszteléséről, csak nem volt rá lehetőségük. Érdekes, hogy ebben a kérdésben Rotterdami Erasmus is nyilatkozott: a *Colloquia familiaria* egyik darabjában, a babonás ritualizmust pellengérre állító Ἰσχυοφάρια-ban gúnyosan utal a babonára, hogy az az ártatlan gyermek, akit nyilvánvalóan önhibáján kívül nem kereszteltek meg, elkárhozik.

¹ P. Lehmann: *Pseudo-antike Literatur im Mittelalter*. 1927. 14. l.

² L. pl. Vincentius Lupoli: *Juris ecclesiastici praelectiones*. 1787. III. k. 84. l.

Én azt hiszem, összefügg ezekkel a kérdésekkel, hogy a XVI. században igen sűrű külföldi Pelbárt-kiadások a XVII. század elején, tehát amikor az ellenreformáció ezeknek a kérdéseknek gondosabb szemügyrevételét tűzi napirendre, hirtelen elmaradnak. Azt hiszem, hogy Pelbártnak ismert László-napi és István-napi beszédei nem illethetők a demagógia vádjával: harcos állásfoglalása a szegény nép sanyargatásával, kíméletlen kizsákmányolásával szemben összefügg munkásságának egyéb haladó vonásaival, Hangsúlyozom természetesen, hogy ez a munkásság tele van ellentmondásokkal, amit jellemezhet pl. az is, hogy természetrajzi »ismereteit« hol Avicennából, hol a természetrajzi babonák hírhedt tárházából, a »Physiologus«-ból meríti. Ámde így, ellentmondásaival együtt válhatott éppen a laikus igényt is szolgáló magyar nyelvű kódex-irodalom egyik fő forrásává s járulhatott hozzá bizonyos fokig az elnyomott néprétegek öntudatának az ébresztgetéséhez is. Ugyanakkor a korszak legkövetkezetesebb magyar humanistája, Janus Pannonius, nem ok nélkül — s már-már Goethére emlékeztető szavakkal — panaszkodik a napfényes Itáliából magával hozott latin Múzsája sorsa felett a »barbár« északi tájon.

A magyar erasmistáknak a nemzeti tudat és az általános tudat összeközléséből következő tragikus szerepére rávilágíthat az a példa, hogy Piso Jakab II. Lajost neveli Erasmus *Institutio Principis Christiani*-ja alapján, annak a könyvnek alapján, amelyet maga Erasmus ajánl II. Lajos nevelőjének figyelmébe. Miről van szó ebben a könyvben? Arról, hogyan kell a leendő fejedelmet az »ars regnandi« szakismereteire oktatnia a fejedelmi nevelőnek. Igaz, mondhatják a könyv ismerői, hogy Erasmus itt bizonyos konzervatívizmust ajánl a fejedelmek figyelmébe, óva inti őket az újításoktól. De miféle »újításokról« van szó? Kiváltképpen az adóztatás kérdéseiről! S ha feltétlenül újabb adókra van szükség, állapítja meg Erasmus, akkor sem szabad a szegény népre további adókat kivetni. Nem szabad a pénzrontásnak a Jagellók korában nálunk is közismert formáihoz, az érme körülnyírásához, vagy az érme súlyának egyébként való csökkentéséhez, tehát a szegény népet sújtó devalváció korszerű formáihoz folyamodni, hanem akkor adót kell kivetni a gazdagokra, a fényűzési cikkekre, a gyarmatúrura, a selymekre. Sőt Erasmus ennél is messzebb megy. Határozottan kommunisztikus tanítások nyomai már az *Institutio Principis Christiani*-ban is felismerhetők, amikor arról beszél, hogy óvakodni kell attól, hogy az egyesek vagyonát növeljük, hiszen minden gazdasági érték az egész közösség vagyona. De ennél is tovább megy pl. az *Enchiridion Militis Christiani* egyik fejezetében, ahol egyenesen a vagyonközösség követelményét állítja fel mint evangéliumi követelményt, s ezt az álláspontját a továbbiakban is megvédi azokkal a spanyol szerzetesekkel szemben, akik »felforgató tanításait« támadják. Arról is szokás megfeledkezni, hogy egyik »nyájas beszélgetésében« ő is megrajzolja Moruséhoz a leglényegesebb vonásokban igen hasonló utópiáját. Heinrich Wiskemann »Darstellung der in Deutschland zur Zeit der Reformation herrschenden nationalökonomischen Ansichten« című munkája, bár a polgári közgazdaságtan szempontjából, Erasmus idevágó kijelentéseinek egy részét elég gondosan veszi szemügyre s rámutat Thomas Münzer és az újrakeresztelők kommunisztikus tanításainak humanista kapcsolataira is. Ez a munka, mely 1861-ben jelent meg, úgyszólván teljesen feledésbe merült, méltatlanul, de nem minden tendencia nélkül, mert zavarta volna a polgári humanizmusnak azt a felfogását, amely a humanistát szükségképpen mint a közélettől visszavonuló, a politikába magát nem

ártó, bölcs mérsékletével a szellemi tevékenység autarkciáját minden körülmények között megvédeni kívánó típust állította be: ilyennek rajzolja meg Erasmust akár Huizinga, akár Stefan Zweig, s ez ugyanolyan reakciós és ugyanolyan igaztalan álláspont, mint Erasmus destruktív közönyének az emlegetése, amellyel nálunk a szellemet a lélekkel szembeállító, irracionalista szellemtörténeteszek jeleskedtek. Mindkét, egyébként egymásból levezethető állásponttal szemben már a második világháború előtt és alatt is felvettük a harcot: most elérkezett az idő arra, hogy alaposabban, a marxista-leninista módszer következetességével fogjunk hozzá ennek a kérdésnek a kidolgozásához.

Engels a korszak igazi képviselőinek heroizmusáról szólva megállapította, hogy »szinte valamennyien benne élnek és lélegzenek a kor áramában, a gyakorlati harcban, állástfoglalnak és résztvesznek a küzdelmekben, egyikük szóval és tollal, másikuk karddal, némelyikük mind a kettővel.« És hozzáteszi: »a szobatudósok a kivételek: ezek vagy másod- és harmadrangú emberek, vagy óvatos filiszterek, akik nem akarják megégetni a körmüket«. Meggyőződésem, hogy ezek közé a kivételek közé Rotterdami Erasmus nem tartozott, bár a polgári Erasmus-kutatás torzképe alapján valóban azt kellene gondolnunk, hogy igen.

Az ellentmondás a hazai és általános viszonyok között kényszeríti hazája elhagyására és valójában sok tekintetben terméketlen életre legelyszerűbb erasmistánkat, Dudith Andrást, akit Kardos elvtárs nem tud rendszerébe illeszteni és így hallgat róla. De Dudith András volt az, aki Ramus Pétert a Bertalan-éj előtt Lengyelországba kívánta menekíteni, ugyanúgy, mint ahogy egy nemzedékkel korábban az ugyancsak magyar Joannes Antoninus Cassoviensis kívánt gondoskodni az üldözött Rotterdami Erasmus Lengyelországba hívásáról: a magyar erasmistáknak a keleteurópai erasmizmus egész összefüggésében való tárgyalása olyan lehetőségeket jelent a kutatás számára, ahol közös haladó hagyományaink ápolására rendkívül tág tér nyílik.

Erasmus tanításai előkészítik Európa első polgári forradalmának, a németalföldi szabadságharcnak az ideológiáját. És az erasmista humanizmus él tovább abban a németalföldi polgári kultúrában, amelynek tanúi a Németalföldet járó magyar diákok a XVII. században, s ezek legjobbjai, egy Tótfalusi Kis Miklós vagy egy Apáczai Csere János ismét nemzeti és általános tudatuk ellentmondásán buknak el. De a magyar humanizmus erasmista hagyományai is tovább élnek, s a felvilágosodás számára készítik elő a talajt. S a magyar humanizmust akkor van jogunk haladó hagyományainkhoz számítani, ha ma humanisták a szocialista humanizmus értelmében vagyunk. Mert ha így van, akkor a magyar humanizmus örökségének feltárásával is szocialista humanizmusunkat erősítjük. Szép jelképe ennek az eleven hagyománynak az a — ha úgy tetszik — cicerone-anekdóta, amelyet Rákóczi szabadságharcának a küszöbén hoz haza egy Németalföldet járó magyar, Helmecei István: Erasmus rotterdami szobrán »kezében egy könyv vagyón s mindenkor egyet fordít, ha az óra üt...«

ANGYAL ENDRE:

Sajnos, csak egyszeri hallás után kell hozzászólnom Kardos Tibor professzor tartalmas és érdekes előadásához, ezért nem tudom, hogy eléggé rendszeresen tudom-e majd összeállítani mondanivalómat, mégis, úgy gondolom, előre-

bocsátom azt a négy pontot, amely köré az egészet csoportosítom. Az első pont a renaissance kezdetének kérdése. A második pont Prága szerepe a magyar és a középeurópai humanizmusban. A harmadik pont az előadásban többször érintett, de részletesen ki nem fejtett vitézi humanizmus kérdése. Végül pedig a negyedik és utolsó pont, Debrecen és Méliusz szerepének tisztázása a magyar humanizmus történetében.

Lássuk az első kérdést, a renaissance kezdetének kérdését. Kétségtelenül helyes a szovjet tudománynak az a megállapítása, amely a XIV., XV. és XVI. századra teszi a renaissancet. Nekünk azonban ezt a helyes meghatározást nem szabad a Sztálintól kipellengérezett talmudisták és bibliamagyarázók módjára mereven, dogmatikusan kezelni, hanem rugalmasan, és nem kell letagadni annak jelentőségét, hogy bizonyos renaissance-jelenségek már előbb is jelentkezhettek és hogyha a XII. vagy XIII. században felbukkanó néhány korai renaissance-jelenségről beszélünk, akkor ezáltal még nem mossuk el a középkor és a renaissance között tényleg fennálló különbséget. Rugalmasan kell tehát értelmeznünk a korszakváltást és ebben a tekintetben nagyon jó útbaigazítást ad Antonio Gramscinak Kardos Tibor professzor által idézett gondolata a spontán renaissance-ról. Az úgynevezett román renaissance-szal Kardos professzor régebben szintén foglalkozott. Azt hiszem, az ő akkori megállapításai mai ismereteink világánál sem tekinthetők teljesen helyteleneknek, mert hiszen a Gramsci-féle megállapításból is következik, hogy már a XIV. század előtt is fel-felbukkanhatnak bizonyos renaissance jelenségek.

Ezt az elméletet támasztja alá Engels véleménye is. Engelsnek van egy kisebb műve, *Die Polendebatte in Frankfurt*. Ennek egy része magyar nyelven is megjelent, a Marx-Engels az irodalomról című válogatásban. Kutatóink azonban még nem méltatták ezt a kis művet kellő figyelemre. Ebben a tanulmányban Engels foglalkozik a provanszál kultúrával, jellemzi a provanszál kultúra nagy szerepét a középkor történetében. Szerinte ez a provanszál kultúra a görögség visszfénye és ezáltal — bár Engels itt nem írja le a renaissance szót — mégis olyasvalami, ami a renaissance felé mutat, előkészíti a renaissance-ot.

Ugyancsak nyilatkozik Engels a középkori szerelmi líráról is. A család, a magántulajdon és az állam eredete c. művében, Itt rámutat arra a nagy szerepre, amelyet ez a szerelmi költészet játszott azáltal, hogy a maga világias életfelfogásával szembehelyezkedett a középkori egyházi szemlélettel. Engels megjegyzéseiből kiindulva a Minnesangot, vagy a középkori szerelmi lírát is úgy lehet felfogni, hogy már a renaissance felé mutat, a renaissance-ot készíti elő. Ennek természetesen társadalmi alapja is van, hiszen gondoljunk például arra, hogy a német Minnesängerek legnagyobb képviselője, Walter von der Vogelweide már deklasszált embernek nevezhető a maga vándoréletével. Ő már inkább ahhoz az új értelmiségi réteghez tartozik, amelyről az előadásban szó volt, mintsem a feudális nemességhez. A lovagi szerelmi lírában, a trubadur-költészetben már az ember áll a középpontban és nem az istenség. Voltak az elvilágiasodásnak egyéb nyomai is. A pogány elemek nagyobb érvényesülése éppen a XII. század végén, olyan világirodalmi alkotásban jelentkezik, mint az Igor-énekben, ahol a bevezetés felidézi a sámán-költőnek, Bojánnak emlékét, és ahol a férjéért aggódó Jaroszlávna nem a keresztény Istenhez, hanem természeti erőkhöz fohászkodik. A Nibelung-ének költője a XIII. században ógermán pogány mitoszt elevenít fel. Vagy említhetem

Kézai Simont, aki a hun-idők kultuszát ápolja. Lehetne azután itt a képzőművészetről is beszélni, de erre már részletesen nem térek ki.

Kétségtelenül nagyon helyes Kardos professzornak az a meglátása, hogy a renaissance a fiatal új értelmiség ideológiája. A fiatal értelmiséggel függ össze a középkori renaissance kezdete, bár ez az új értelmiség itt még gyakran nemesi származású. Ilyen például, Tomáš Stitný, a *devotio moderna* XIV. századi cseh képviselője, vagy Peter Chelčický, a husziticizmus hagyományait folytató »cseh testvérek« alapítója.

Ezzel azonban átugrottam hozzászólásom második pontjára, Prága jelentőségére. Több hozzászóló hangsúlyozta a magyar-cseh kapcsolatok igen nagy fontosságát, a humanizmus története szempontjából. Ehhez szeretnék még néhány szempontot hozzáfűzni. A XIV. században virágzik az a nagyszerű és értékes cseh szerelmi líra, amely egyrészt a már előbb említett trubadur-költészet hagyományát folytatja, amelyben azonban másrészt a népköltészet is nagy szerepet játszik. Itt is az elvilágiasodás folyamata következett be. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy nálunk kibontakozhatott a virágénekek költészete. Azután ott van maga Prága, mint központ a XIV. században, IV. Károlynak, a mi Zsigmondunk apjának korában. Kifejlődik a nagyszerű cseh festészet, amely egyelőre még egyházi keretben, de már realiztikus igényel jelentkezik. Ott van a prágai egyetem, amelynek tanárai már természetjogi tételeket, sőt demokratikus tanításokat is fejtegetnek. Ott van a cseh *devotio moderna* a XIV. században, és végül, de nem utolsósorban, ott van az új, egyetemet végzett értelmiség, amely készséggel csatlakozik majd később a forradalmi mozgalmakhoz.

Érdekes magyar példát lehetne itt említeni, amelyről sajnos kissé elfeledkeztünk. Ez Makray Benedek példája, aki egyetemi magister, Prága neveltje. Működik Párizsban és az itáliai egyetemeken is, később a Zsigmond-féle óbudai főiskola professzora lesz, azonban szembekerül Zsigmonddal, sőt a diákok és polgárok élén felkelést szervez Zsigmond király ellen, aminek következményeképpen évekig tartó börtönbüntetést kell elszenvednie.

Azt hiszem, ha a magyar humanizmus, közelebbről a magyar plebejus humanizmus, az értelmiségi réteg szerepéről beszélünk, akkor Makray alakjáról sem szabad elfeledkeznünk.

A harmadik pont a vitézi humanizmus. Tolnai Gábor említette egészen röviden a végvárok szerepét. Lényegében ehhez kapcsolódik az is, amit mondani akarok. Balassiról itt már szó volt, de Balassin kívül vannak még ennek a vitézi humanizmusnak más érdekes képviselői is. Társadalmi alapja a vitézi humanizmusnak egyrészt a deklasszált nemesség, maga Balassi is az, másrészt népi elemeket is találunk képviselői között, például Tinódit. Érdekes vezérmotívuma van ennek a vitézi humanizmusnak: a vitézség és emberség. Ez a vezérmotívum a XVI. század históriás énekeiben ismételtlen visszatér, a Turi György haláláról és a Szigetvár veszedelméről szóló históriában és több más vitézi énekünkben. Ki lehetne mutatni távolabbi, délkeleteurópai változatokat is. Tudjuk például, hogy a balkáni szláv törökellenes vitézi költészetben is gyakori motívum a *čojstvo i jumašto* a *vitézségnek* és *emberségnek* pontos megfelelője. A törökellenes honvédő harc tehát összefonódott az emberséggel, összefonódott a humanisztikus felfogással. Ebben az értelemben jogos *vitézi humanizmusról* beszélni. Balassi idetartozik, de idetartozik Tinódi is, akinél elég sok humanista elem van, nemcsak azáltal, hogy humanista

témákat dolgoz fel, például Jázon és Médea történetét, hanem olyan részletekben is, mint Egervár históriájának egyik szakaszában, ahol egész versszakon keresztül a renaissance-kor természetérzékével ecseteli Egervár szép és festői fekvését. Idetartozik Török Jánosról, enyingi Török Bálint fiáról írt éneke is, ahol Török Jánost valóságos renaissance *homo universale*-nak rajzolja, olyan egyetemes embernek, amilyennek később Engels jellemzi a renaissance alakjait.

Egy másik tipikus képviselője ennek a vitézi humanizmusnak az a Vathay Ferenc, akiről eddig alig írtak. Törökországi rabságában írt énekeiben a vitézség és a törökellenes harc emléke összefonódott humanista elemekkel, eléggé fejlett esztétikai érzékkel.

Ez a vitézi humanizmus készíti elő azután Zrínyi útját. A Szigeti Veszedelem ötödik énekében nem véletlenül szintén felbukkan a *vitézség* és az *emberség* fogalompárja. Mindenképpen vitézek s emberek legyünk — ezt mondja Zrínyi katonáinak.

Végül és utolsó sorban szeretnék Debrecenről és Méliusz Juhász Péterről néhány szót ejteni. Méliusz alakját az utóbbi évek irodalomtörténetírása kissé túl negatív módon értékelte. Igaz, hogy Méliusz megalkudott a feudalizmussal. Azonban kérdés, hogy nem volt-e ez a megalkuvás az adott történeti helyzetben és főleg Debrecen történeti helyzetében szükséges? Ne feledjük el, hogy Debrecen három terület határán feküdt: Erdély, a királyi Magyarország és a török hódoltság határán. Éppen Karácsony György felkelése mutatja, fennállt annak a veszélye, hogy a Habsburgok és Erdély összefog a plebejus-mozgalom elfojtására. Méliusz, amikor megalkudott a feudalizmussal, akkor mai megítélésünk szerint tévedett. Sok tekintetben azonban mégis ő biztosította annak lehetőségét, hogy Debrecenben olyan protestáns kultúrközpont alakuljon ki, amely később, a XVII. és XVIII. században melegágya lehetett a felvilágosodásnak, ahol olyan írók tanulhattak, élhettek és működhettek, mint a Turóczy-Trostler akadémikustól már régebben méltányolt Apáti Miklós, aki nemcsak cartesianus, hanem a Debrecenben talált és remélem, nemsokára feldolgozható kézirati hagyatékából kitűnően jeles magyar író volt, a magyar nyelv igen tehetséges művésze és formálója. Vagy a XVIII. században a »tudós professzor« Hatvani István, majd a zseniális költő, Csokonai, végül a fiatal Kölcsey. Ha nem lett volna Méliusz, akkor nem alakulhatott volna ki Debrecennek ezen a veszélyeztetett területén olyan fontos kultúrközpont, mint amilyen a Kollégium volt.

Amikor tehát Méliuszt megítéljük, vagy elismerjük, erről a pozitívumról sem szabad elfeledkeznünk. Nem szabad elfeledkeznünk Méliusz pompás erővel teljes magyar nyelvéről sem és természettudományos érdeklődéséről sem. Amint tehát előttem Trencsényi-Waldapfel akadémikus Temesvári Pelbárttal kapcsolatban próbálta revideálni a negatív értékelést, úgy azt hiszem, Méliusz kérdése is bizonyos revíziót igényel.

Összefoglalva tehát mondanivalómat: először is szükségünk van arra, hogy a renaissance kezdeteinek problémáját rugalmasan értelmezzük, másodsorban hangsúlyoznunk kell Prága nagy szerepét a magyar humanizmus történetében, harmadszor be kell illesztenünk a magyar humanizmus fejlődésébe a vitézi humanizmus periódusát és negyedszer a debreceni reformációnak és Méliusznak a szerepét az eddignél pozitívabb módon kell értékelnünk.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF¹

A vitát a maga élességével és sokoldalúságával igen termékenynek tartom. Valamennyien, akik végighallgattuk, sokat tanultunk belőle. A hozzászólások szerencsés módon egészítették ki az előadást, s részük van abban, hogy a magyar humanizmus alapvető kérdései, amelyeket az előadás felvetett, végre teljes jelentőségükben tárultak fel előttünk.

Mielőtt összefoglalnám a vita eredményeit és tanulságait, magam is hozzászólnék mind az előadáshoz, mind az egyik-másik hozzászóláshoz, mind a vitához, annál is inkább, mert már vagy 30 év óta vallom s ma is változatlanul az a felfogásom, hogy a humanizmus fogalmának, történeti funkciójának tisztázása nélkül sem a középkort, sem a reformáció, sem az ú. n. ellenreformáció korszakának kulturális-irodalmi életét tekintve, nem lehet elég mély betekintésünk a réginek és újnak világokat átfogó s megváltoztató harcába. Azt, hogy ebben a vonatkozásban ma világosabban látunk mindent, elsősorban a szovjet kutatásnak köszönhetjük, pontosabban: azon szempontok, azon módszerek alkalmazásának, amelyeket a dialektikus és történelmi materializmus világnézete alapján álló irodalomtudománytól kaptunk. Ez a tudomány eszméltetett rá bennünket újra a tények és források tiszteltetére, de ugyanakkor nyomatékosan figyelmeztetett arra is, hogy nem rekedhetünk meg az öncélú mikrofilológiai kutatásnál meg az elszigetelt tényeknél, a társadalmi alapjuktól elvonatkoztatott jelenségeknél, hanem tovább kell mennünk a társadalmi, ideológiai-irodalmi jelenségek összefüggésének, a nagy koncepciók lényegének felismeréséhez. S éppen ezen a ponton egy igen fontos elvi megállapítást kell tennünk. Nem várhatjuk azt, hogy a szovjet kutatás a mi problémáinkat is megoldja, de igenis a szovjet kutatás, a marxista tudomány szempontjait követve, könnyebben fogjuk megoldani azokat a problémákat, amelyekkel szemben az idealista vagy empirikus módszereket alkalmazó polgári irodalomtörténetírás tehetetlennek bizonyult. (A Horváth János könyvéről szóló vitának is ez volt egyik fontos eredménye és tanulsága.)

Révész Imre akadémikus érdekes hozzászólásában Szmirin szovjet kutatónak híres, méltán híres *Thomas Münzer*-könyvét idézi. A könyvnek éppen a mi szempontunkból, módszertani szempontból az az elsőrendű jelentősége, hogy követendő példát ad a marxista szellemben értelmezett és gyakorolt filológiai forráskutatásra, amikor a legkisebb részletbe menő szövegelemzés és egybevetés útján, de az adott történeti tények szigorú ellenőrzése mellett kimutatja, hogyan él tovább, hogyan segít a huszitizmus ideológiájával szövetkezve, a középkori és középkorvégi misztika forradalmasítani az eredetileg spiritualista Münzert. Éppen ezért a cselekvő politikus, forradalmár Münzer s az apolitikus Dávid Ferenc egyszerűen összemérhetetlen. Összemérhetetlenek a jellemükben, apokaliptikus terminológiájukban megnyilatkozó rokonvonnások ellenére, annak ellenére, hogy Dávid Ferenc »szellemi« atyja lehetett Karácsony György 1569–71-i mozgalmának. Egyszerűen, mert Münzer nem érte be az elméleti-szellemi »atyaság« szerepével, apokaliptikus látomások hirdetésével, hanem a maga személyében élére állt egy olyan mozgalomnak, amely célkitűzésében túlhaladta pl. a huszitizmust, s — itt Szmirint idézem — »szakított a reformációnak régi, kispolgári-német értelmezésével és a refor-

¹ Az itt következő szöveg a hozzászólást adja a maga egész terjedelmében, némi stiláris módosítással s azokkal a kisebb részletekkel, amelyeket az idő rövidsége miatt el kellett hagynom. Minden egyéb kiegészítés vagy pótlás a jegyzetekbe kerül.

mációt mint a való világ forradalmi átalakításának követelményét állította oda. S Münzer mindent elkövetett, hogy ezt a követelményt valóra váltsa s a fölkelt parasztokkal és plebejusokkal valóra váltassaa. Teljesen meggyőzően hangzik, amit Révész akadémikus Dávid Ferencről mond, megállapítván, hogy »nemcsak elméleti teológiai reformra, nem is csak szűkítő egyházreformra törekedett, hanem az emberiség egyetemes megújulása lebegett szeme előtt«. Viszont szkeptikusan kell fogadnunk azokat a mondatait, ahol — jórészt terminológiai egyezésekre támaszkodva — közös ideológiai és szocialista alapra hozza Münzert és Dávidot: »Erre (t. i. az emberiség egyetemes megújulására) vonatkozó eszméi pontosan ugyanúgy, mint Münzer Tamásnál... apokaliptikus, misztikus burokban jelennek meg, az emberi társadalom akkori fokán másként nem is jelenhettek meg, azonban e burok lefejtése után reális tartalmuk már a szocializmus előrevetődött sugarának bizonyul. Az, amit Münzer és Dávid a maguk nyelvén Isten országának, a visszajövő Krisztus királyságának, a Szentlélek egyetemes uralmának nevez(nek), nem más mint a Biblia és a Biblián kívüli vallásos fantázia színeivel megfestett osztály nélküli társadalom, ahol az embernek ember által való kizsákmányolása, sőt ennek már a lehetősége is egyszerűen mindenkorra megszűnik.« (Mellesleg: ahhoz, hogy Joachim de Floris-t Dávid és Münzer közös ihletőjének nevezhessük, legalábbis olyan mélyen elemző forráskutatásra volna szükségünk, amelyet Szmirin végzett a Münzer és Joachim esetében)²

Ezután a kis kitérés után, amelynek paradigma-jellegét azt hiszem, nem kell külön kiemelni, hadd kanyarodjam vissza vezető témánkhoz, Kardos Tibor előadásához. — Amikor felső fogalmazványában olvastam az előadást, friss beryomásaimat a következőkben foglaltam össze: »Az első átfogó marxista kísérletnek tartom arra, hogy — a szovjet kutatás szempontjait követve s e kutatás eredményeire támaszkodva — egyfelől újrafogalmazza, másfelől új világításba helyezze a magyar humanizmus alapvető problémáit, amelyeket úgy vél megoldhatónak, hogy — ebben is a szovjet példát tartva szemelőtt — a humanizmus és a nép viszonyát állítja vizsgálatának homlokterébe.« Helyesnek tartottam, most is helyesnek tartom az egészet mint olyan koncepciót, amely alkalmasnak mutatkozik arra, hogy új perspektívát adjon a magyar humanista kutatásnak és ezzel a magyar humanizmus értékelésének. Általában annyi időszzerű, érdekes problémát hoz ide, hogy

² Dávid a háromságról szóló tan ellenzői s a maga előkészítői között említi Joachim-mus abbat, de — tudtommal — Münzert nem. Viszont már évekkel ezelőtt felhívtam a figyelmet Benczédi Székely István *Chronikájára* (Krakkó 1559), mint a magyar antik- és humanizmusismeret egyik gazdag forrására (*Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa*, 1934). Most hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy Benczédi az első közé tartozik, akik a magyar olvasók számára hozzáférhetővé teszik Münzernek és Niklas Storch nevű munkatársának (l. Szmirin [ném. kiad.] 55, 59) »tévelygéseit« — magyarul. (Chronica 228 b): Stork Miklos, es Munsterus Tamas Nemet országba, a ketszer valo keresztelkedest tamasztac, kiket mostan hiuunc Anabaptistaknac, kikne tiuel gesenec feiei ezec (következik hét pontba foglalva a tévelygések lajstroma). Utána pedig: »Töbekis vadnak effele tiuel'gesec, kiket oc tanitnac euangeliumnac szine alat, kikne az o konkolioe az isten vetesen, meg mostis szellel hintetic...«. . . A parasztháború leverését s Münzer kivégzését ugyancsak Benczédi-Székely jegyzi fel talán első ízben magyarul, néhány mondatban, amelyek mintha némi rokonérzést áruhnának el a mozgalom iránt. (Chronica, 229/a.) »Monaterius Tamas eretnec tamada Nemet országba, ki a keresztieni szabadsagnac szine alat nag sok paraszt-sagot tamasztac fel a feiedelmec ellen, ki annal diczeködic vala, hog isteni ielenesből o meg mentene mint eg Gedeon a közsigt a feiedelmekne rauasa alol, es szolgaltatja alol, kikbe három holnavig, a szaz ezert vaganc le, es vg niomiac le a nag haborusagot.«

teljes kifejtésükre és végleges tisztázásukra szűknek bizonyul az előadás. Sok a biztató kezdeményezés, sok a pozitív eredmény, de a koncepción belül nem egy történeti-filológiai vagy ideológiai szempontból vitatható, de mindenestre megvitatandó részlettel találkozunk. Itt van többek között a humanizmus két típusának a tézise s e tézisnek magyar viszonyokra való alkalmazása. Vitathatatlan, hogy Kardosnak sikerült a magyar plebejus humanizmus meglétét kimutatni, viszont vitatható, mindenesetre megvitatandó az analógiákkal való bizoppyításnak s az analógiáklól levont következtetéseknek az a módszere, amelyhez egyre újból folyamodni kénytelen. Nem arról van szó, mintha tényei mint tények nem volnának feltétlenül megbízhatók, de számuk jóval kisebb, tartalmuk sokszor jóval ellenőrizhetetlenebb, semhogy mindig elég szilárd alapot vethetnének a rájuk épített s jórészt feltevæsszerű állításoknak. Pontosabban: arról van szó, — s ez a vita során elég élesen kiütközött — hogy olyan eredményeket alkalmaz külön magyar problémáink megoldásánál, amelyekhez a szovjet renaissance- és humanizmuskutatók az olasz vagy francia (városi) gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok mélyreható elemzése útján jutottak. Nem mondom, hogy az átvitel minden tekintetben alaptalan, de egyelőre még nem tartjuk teljesen megnyugtatónak. Továbbá: nem látjuk mindig világosan azokat a külön gazdasági, társadalmi, politikai feltételeket, amelyek szükségessé vagy lehetővé teszik például a magyar plebejus humanizmus kialakulását, nem látjuk világosan a magyar huszitamozgalom nemzeti sajátosságait, viszonyát az átfogó huszitamozgalomhoz s — legrégibb Biblia-fordításunktól eltekintve — népnevelő, kultúrátteremtő szerepét. Vagy: az a tény, hogy az előadás olyan terjedelemben foglalkozik az olasz renaissance-szal és humanizmussal, mintha csak ez volna napirenden, s nem a magyar, könnyen mértéktévesztéshez vezet s azt a látszatot kelti, hogy — erre Tolnai Gábor mutatott rá — a magyar mozgalomnak egyetlen mértéke az olasz.

Minthogy Kardos Tibor téziseinek nagyrésze ilyen vagy amolyan formában megvitatásra került, nem kívánok mégegyszer minden kérdéssel foglalkozni, hanem csak azokkal, amelyek vagy a vita perémére szorultak, vagy egyáltalán kívülrekedtek rajta, holott az egész összefüggésében minde-
 niknek megvan a maga szerepe, vagy amelyek körül nem sikerült tiszta helyzetet teremteni.

Gerézdi Rabán és Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus már rámutatott arra, hogy az antikvitás közreműködése vagy állandó jelenléte elválaszthatatlan a humanizmus közkeletű formájától s hogy ez a tény nem domborodott ki eléggé Kardos Tibor előadásában.³ Ehhez még csak azt tenném hozzá, hogy itt nem csupán az antikvitás utánzásáról vagy követéséről van szó, hanem jóval többről. Arról, hogy az antikvitás a renaissance-kori humanizmus révén válik elsőizben életet, gondolkodást formáló példaképpé, hogy a feudális gazdasági és társadalmi rendtől a kapitalista gazdasági és társadalmi rendhez való átmenet izgatott évtizedeiben, amikor a funkciójukat, értelmüket veszített régi formák képteleneknek bizonyulnak az új helyzetből adódó szükségletek kielégítésére, az új polgárság tudósai, politikusai, művészei, írói senki mástól nem várhattak megfelelő ideológiai segítséget, csakis az

³ Mindez korántsem jelenti azt, mintha Kardos nem volna tisztában az antikvitás szerepével. Viszont: az antikvitás viszonya egyfelől a »plebejus humanizmus«-hoz, másfelől a reformációhoz is azok közé a kérdések közé tartozik, amelyeknek tisztázása nem tűr halasztást.

antik tudománytól, filozófiától, költészettől és művészettől. Az igazi probléma azonban ott kezdődik —, hogy az antikvitás varázsa és illúziói még akkor is fogvatartják az embereket, amikor feladataikat már a maguk erejéből is meg tudják oldani (nemzeti klasszicizmusok, felvilágosodás stb.).

Trencsényi-Waldapfel Imre, aki néhány évvel ezelőtt elsőnek vetette fel a humanizmus és marxizmus viszonyának kérdését, felszólalásában termékeny szempontokat adott Erasmus történeti szerepének megértéséhez. . .⁴

Ha van kérdés, amelynek itt, a magyar humanizmus egészét illető kérdések összefüggésében a helye, akkor ez a »normális« idõtartamán túl meghosszabbított magyar középkor és ezt a középkort tükrözõ irodalmunk kérdése. Arról van szó, hogy ha nem tekintjük prózai és verses szórvány- emlékeinket, a magyar nyelv alapszókincsébõl kielemezhetõ, latinnyelvû krónikáinkban rögzített folklóranyagot, akkor ú. n. középkori irodalmunk a Mohács-elõtti- és Mohács-körûli meglehetõsen zsúfolt évtizedekre szorítkozik. »Csak most, az utolsó pillanatban szólnak meg lélekfeszítõ sietséggel azok a formák, amelyeknek legtöbbjével adósunk maradt három évszázad érthetetlen, meddõ némasága. Természetes, hogy itt már csak az idõ rövidsége miatt sem beszélhetünk a középkor 'eszmei, formai hatásáról... kultúr- és életszemléletének lassú humanizálódásáról, a skolasztika megújulásáról, vagy teljes felszámolásáról, olyan mértékben, mint a legtöbb nyugati irodalomban. Tanúi vagyunk annak a különös jelenségnek, hogy széthulló alkotórészeiken, értelmüket vesztett formáiban, éppen abban a pillanatban honosodik meg egy egész világ, amikor ez a világ egyebütt már halálra van ítélve s lassan-lassan átadja helyét egy belõle kialakuló újnak. A folyamat éppen csak hogy megindult s máris új feladatok, új munka szolgáltatába kénytelen állítani a maga tevékeny erõit« — írtam 1934-ben.⁵ De a problémát magát már jóval elõbb felvetettem⁶ anélkül, hogy olyan világosan láthattam volna mint ma.

Arról van szó, hogy a középkori magyar irodalom teljes kibontakozása idõben úgyszólván pontosan összeesik a magyarországi humanizmus kibontakozásával, sõt a magyarországi reformáció kezdeteivel is. E probléma okozati kapcsolatban áll avval a másikkal, amely a magyar gondolkodás elvilágiasodására, egy formájában nemzeti, tartalmában világi magyar irodalom kialakulásának lassított menetére, kései idõpontjára vonatkozik. A jelenség nem kizáróan magyar sajáttság, de seholsem mutatkozik meg olyan kirívó külsőségek között mint nálunk. Elegendõ egy pillantást vetni a kialakulófélben lévõ nagy nemzeti irodalmakra, hogy lássuk : a formájában nemzeti irodalom egy nemzeti nyelvû, a tartalmában világi irodalom pedig egy minden teológiai determináltságtól független irodalmat jelent s mintegy tükre annak az állapotnak, hogy a humanizmus mint a feudális gazdasági és társadalmi rendtõl a kapitalista gazdasági és társadalmi rendhez való átmenet ideológiája, maga is nemzeti nyelvûvé és teológia-mentessé vált s így egyik legfontosabb feltétele az új nemzeti irodalom létrejöttének és létének.

⁴ A békemozgalom terjeszkedésének és erõsödésének jelét látom abban, hogy új lendületet vett az Erasmus-kutatás. L. pl. J. Lindeboom : *Erasmus Bedeutung für die Entwicklung des g. Lebens in den Niederlanden*. Arch. f. Reformationsgeschichte 1952, 1. — Andreas Flitner, *E. im Urteil seiner Nachwelt*. Das lit. E.-Bild von Beatus Rhenanus bis zu Jean Le Clerc. Tübingen, 1952.

⁵ *Balassa-Emlékkönyv*, Bpest 1934, 150.

⁶ *Entwicklungsgang der ungarischen Literatur II. (Renaissance u. Humanismus, 1930, 12—14).*

Tudjuk, minél tovább tart a feudalizmustól a kapitalizmushoz való átmenet, minél lassabban változik a feudális alap, annál lassabban mozdul meg az egész ideológiai felépítmény, annál határozatlanabb, sőt időnként mintha teljesen kihagyna a régi és az új harca. Minél később szabadul ki a polgárság a feudális gazdasági és társadalmi rend kereteiből, annál tovább tart ideológiai értelemben vett középkora. »Európa keleti részén«, mondja Sztálin elvtárs »a nemzetek kialakulásának és a feudális széttagoltság felszámolásának folyamata időben nem esett egybe a központosított államok keletkezésének folyamatával... Ezekben az országokban (Magyarországról, Ausztriáról, Oroszországról van szó) — még nem volt kapitalista fejlődés, csak születőben volt«. Azt hiszem ez az a pont, ahonnan ki lehet emelni sarkaiból a problémát.

Ha a magyar reformáció kezdő stádiumában a rögtönzés, a készültség, az ideológiai tanácstalanság benyomását teszi a mai szemlélőre, — ez s kezdeti prózájának és költészetének felemás, archaikus jellege, első bibliafordításainak terminológiai sajátságai, — kivétel nélkül a magyar feudalizmus gazdasági és társadalmi rendjének meghosszabbított időtartamát tükrözik.

De ez még nem minden. A magyar nyelvű reformációt nem előzi meg magyar nyelvű humanizmus, így ez vagy egyáltalán nem vesz részt, vagy egészen másképpen vesz részt a reformáció előkészítésében, mint egyebütt. A reformáció nem szorítkozik egy osztályra, népesoporra vagy rétegre. Mint a magyar társadalom egészét átfogó ideológiai-világnézeti válságban, többé-kevésbé minden osztály érdekelve van benne. Teológiai-dogmatikus vitái mélyén a társadalom átalakítására irányuló forradalmi tendenciák mérik össze erejüket a régi világ képviselőivel. A reformáció irodalmát a városi plebejus rétegek és polgárság szükségletei hozták létre, amelyek lényegében az össznépi szükségletekkel azonosak. Kielégítésük éppen ezért nem történhetik másképpen, csak az össznépi magyar nyelven, lévén a magyar nyelv a gondolat és érzelem igazi valósága. A reformáció magyarnyelvűsége elsősorban nem következménye, hanem elengedhetetlen feltétele elterjedésének, nemzetivé válásának. Mert csak ez van közvetlen kapcsolatban a nép termelő tevékenységével s minden egyéb tevékenységével, munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítményig (Sztálin). A reformáció írói nem valami mennyei sugallatra hallgatva, hanem a fejlődés dialektikáját követve, tesznek egyre több engedményt a nemzeti nyelvnek, különben az a veszedelem fenyegeti őket, hogy magukra maradnak s elszakadnak éltető forrásuktól, a néptől. Ezenkívül — néha legbensőbb intencióik ellenére — a humanizmus programját is vállalniuk kell. Mindaz, ami az antikvitásból recipiálható, ami a humanizmusban haladónak, ideológiai, formai segítségnek bizonyul, jórészt a reformáció révén vagy közvetítésével válik »közkinccsé, igazi humanizmussá».⁷

A magyar nyelv grammatizálása, a magyar stílus »humanizálás«-a, a drámai dialógus első kiépítése kivétel nélkül ebbe az összefüggésbe tartozik.

⁷ »Családi érzésnek, profán szenvedélynek, bensőségebb szeretetnek és haragnak, személyibb átoknak és bűnbánatnak csak most oldódik meg magyarul a nyelve. Ami természetesen egy csomó nyelvi elem, az egész szókinész új mozgósítását jelenti... A reformáció sokat emlegetett népiessége nem tudatos program, hanem hangos és írásbeli megnyilatkozásának egyetlen lehetséges módja.« Turóczy-Trostler, *Balassa-Emlékkönyv*, 153.

Persze, ha arra gondolunk, hogy van írónk, aki a skolasztikából, a kolostorból jövet egyenesen fejest ugrik a reformációba, mások, s éppen a legjelentékenyebb kezdeményezők, egyszemélyben humanisták és protestánsok, könnyen olybá tűnik a dolog, mintha csupán arról volna szó, hogy a középkor, a humanizmus átnő a reformációba, a latin nyelv helyet cserél a magyarral, nem pedig ellentmondások, harcok között végbemenő dialektikus folyamatról, amelynek végén vagy feloldódnak vagy feloldatlanok maradnak az ellentmondások, egyik régi minőségnek egy új minőségbe való átcsapásáról. Az ilyen szemléletnek aztán az az eredménye, hogy elmosódik minden korhatár. (Tolnai Gábor joggal vetette fel e helyütt a periodizáció kérdését.) S az is érdekes, hogy a mélyreható ellentmondások valójában csak a vita során kerültek felszínre. Lehet, hogy Kardos Tibor nem így látta és gondolta, de végső benyomásunk mégis az, hogy pl. Pesti Gábor, Sylvester János, Komjáti Benedek egyszerűen a Jagelló-kori polgári humanizmus közvetlen utódaiként hatnak, hogy pl. Bornemiszában a »gáncstalan« plebejus humanizmustól nem látjuk a humanista harcát a teológussal és a középkori demonológiával, ami pedig csak vonzóbbá és emberibbé tenné alakját, s nem hogy elhomályosítaná, hanem egyenesen még csak jobban kidomborítaná haladó humanista jellegét, hogy Benczédi-Székely István vagy Heltai Gáspár krónikájában semmit sem látunk a középkori és a humanista történeti világgép viaskodásából...⁸

A leghevesebben a humanizmus (s benne a magyar humanizmus) fogalma és értelmezése körül lobbant föl a vita. Ami érthető, hiszen itt van a legtöbb tisztázni valónk. Természetesen, azt ma már nem kell bizonyítani, hogy a humanizmus nem abszolút, időtlen eszme, hanem történeti kategória, hogy akár a klasszikus (cicerói) humanizmusról s ennek kései változatairól van szó — (ezen a ponton Trencsényi-Waldapfel Inre elosztott minden homályt) — akár a renaissance-kor nemzeti humanizmusairól, új humanizmusról, akár a Biblia és a középkor erkölcsi humanizmusáról, esetről-esetre társadalmi alapjukról, osztályharcoktól determinált megnyilatkozási formákkal van dolgunk. A marxista kutatók történeti kategóriákban gondolkoznak, amikor megkülönböztetik a humanizmus elméleti (burrsoá) s egy cselekvő gyakorlati-szocialista korszakát. Kardos Tibor magáévá teszi ezt a megkülönböztetést, ahogyan magáévá teszi s magyar viszonyokra alkalmazza a plebejus humanizmus fogalmát is. De amilyen exakt az elvi-ideológiai alapvetésben, olyan félreérthető vagy következetlen nem egyszer gyakorlatában, nyilván, nemcsak mert töretlen területen jár, hanem, mert szemléletébe az idegen (jórészt olasz) analógiák is erősen beleszólnak. Így történhetik meg aztán, hogy a humanizmus különböző típusai és formái között ismételtelen elmosódnak az éles határok, sőt egy ízben, a huszita biblia esetében, úgyszólván teljesen egymásbafolyt a klasszikus (cicerói) humanizmus, a bibliai s középkori keresztény humanitás, amelyben ott lappang a misericordia, a szájalom, a segítség fogalma, a plebejus humanizmussal.

A renaissance és humanizmus használatában sem látunk elég következetességet. Sokszor egyszerűen ikerfogalmak, amelyek látszólag bármikor

⁸ A »Magyar Elektra«, vagy a »Balassi-Komédia« sem veszítene jelentőségéből, ha kimutatnók, hogy a teológusnak aligha van kisebb része benne, mint a humanistának. Az is csak javára szolgálna a dialektikus szemléletnek, ha a haladás humanista és protestáns erői mellett a katolikus reakció és a reakciós humanizmus erőinek állandó, gátló jelenlétéről is hallanánk valamit.

funkciót cserélhetnek. (Burdach is így értelmezi őket: renaissance a mozgalom művészi, humanizmus pedig tudományos megnyilatkozási formája; mások a német mozgalmat, Erasmusékat tartva szem előtt a mozgalom etikai változatáról beszélnek stb. A leghelyesebb volna talán a szovjet gyakorlatot követve renaissance-kori humanizmusról beszélni.)

Kardos Tibor A. Ivasesenkót idézve az udvari és plebejus humanizmustól való megkülönböztetés céljából a »népi renaissance« kifejezést is javaslatba hozza. De nem hiszem, hogy ezzel hozzájárulna a helyzet és a fogalmak tisztázásához. Kétségtelen, hogy a népi renaissance is, a plebejus humanizmus is, ahogyan a szovjet kutatók alkalmazták őket, a maguk helyén, az adott történeti feltételek mellett, kitűnően beváltak. Kétségtelen továbbá, hogy Kardos Tibor a »plebejus humanizmus« nézőpontjából jobban meg tudja közelíteni humanizmusunk lényegét, mint bárki más, de problematikusnak tartom, magyar plebejus humanizmusról mint a magyar kultúra egyik döntő formáló tényezőjéről beszélni, mindaddig, amíg részletekbe menő ténykutatás nem tárja fel a bázisát s nem mutatja ki jelenlétét a magyar kultúralet egész területén. Kíváncsún tartjuk, hogy Kardos Tibor folytassa ezirányú kutatásait. — Előadásában már most is számol a plebejus humanizmus állandó élő és ható jelenlétével s egyúttal annyira kitágítja a körét, hogy végül a huszitizmus magyar alakváltozatától és a huszita bibliafordítástól a parasztháborúig, az erdélyi anabaptista és az antitrinitárius-mozgalomig, Heltai mesegyűjteményéig, a Sztárai-drámáig, Bornemisza »Ördögi kísértetek«-ig, a Balassi-komédiáig minden haladó jellegű, eretnek- vagy szabadságmozgalom vagy irodalmi megnyilatkozás helyet talál benne. Fenntartásaim természetesen nem érintik sem Kardos koncepciójának egészét, sem az említett mozgalomnak közvetlen viszonyát az anyagi javakat termelő néphez, sem az említett irodalmi megnyilatkozások közvetlen viszonyát a folklórhoz, a népi irodalomhoz.

Pozitív s teljesen meggyőző ellenpéldának és ellenképnek itt van a Mátyás-kori humanizmus, amely Kardos értelmezése és jellemzése szerint valóban ideológiai felépítmény az udvari nemességen mint osztálybázison. (Igaz, hogy ez Kardos igazi kutatási területe s itt ismeri ki magát a legjobban.) Persze, e humanizmus latin nyelvűsége kissé nehezen egyeztethető össze állítólagos plebejus tendenciáival. Ha azonban elfogadjuk, minthogy el kell fogadnunk azt a tételt, hogy a Mátyás-kori humanizmus latin nyelvhasználata történeti szükségszerűség, mert elválaszthatatlan Mátyás politikájától és kultúrpolitikájától és éppen ezért a haladás irányvonalába esik, már jóval kevésbé áll fenn ez a szükségszerűség a Jagelló-kori humanizmus esetében, amelynek ellentmondásaira kellő nyomatékka mutatott rá Kardos. Még itt is rengeteg a tisztázni és felderíteni való, például a humanista írók és tudósok ideológiai forrásvidéke és a magyar nép hagyományaihoz és léteérdekeihez való viszonya tekintetében. Kardos kiemeli többé-kevésbé rosszindulatú, elitélő magatartásukat, amelyet többségükben a parasztháború iránt tanúsítanak, rávilágítva e magatartás okaira. Figyelemre-méltó ezzel szemben az a humanista-érzelmi megértés, amellyel pl. közel-korú német népi írók foglalkoznak⁹ Dózsa alakjával. Igen fontos feladat volna megírni a parasztháború ideológiai előkészítésének történetét, más-

⁹ L. erről dolgozataimat: *Dózsa György a XVII. század német irodalmában*, Temesvár, 1913 és: *Ungarische Stoffe in der 1. Literatur des XVII. Jahrhunderts*, 1915.

felől rögzíteni világviszhangját, azt, milyen mértékben vesz részt maga is a későbbi paraszt-háborúk ideológiai előkészítésében. Ha most még problematikusnak látom is, mindenesetre figyelemreméltónak tartom Kardos kísérlését, hogy megvonja az ideológiai vonalat Temesvári Pelbártéktól Dózsaig, vagy mindazt, amit Trencsényi-Waldapfel Imre mondott Temesvári Pelbárt eretnekségéről. De persze, itt is, ott is nagyobb bizonyító anyagra volna szükségünk, hogy tisztán lássunk a dologban. Mindenesetre eljött az ideje annak, hogy végre lazítsunk valamit azon a merev, rideg köntösön, amelyet Temesvári Pelbárt régi irodalomtörténetírásunk kegyelméből visel. Azt hiszem, az ő esetében csakugyan helyénvaló a plebejus humanizmus egyik fajtájáról beszélni.

KARDOS TIBOR válasza :

Tisztelt Akadémia! Kedves vendégek! Amikor a hozzászólásokra összefoglalóan válaszolni kívánok, köszönetemet kell, hogy kifejezzem a felszólalóknak. A témát, melyet az alapvető kérdésre élezttem ki, sokoldalúan megvilágították, használható és termékeny szempontokat vetettek fel, kitűnő adatokat soroltak fel és kiegészítéseikkel hozzájárultak a kép teljességéhez. Amennyiben helyesléssel illették az előadást, az ott látszik a megelőző sok éves munka igazi gyümölcsének, ahol egyetértést jelent fejtegetéseimmel. S ez csaknem teljes mértékben állapítható meg Trencsényi-Waldapfel Imre és Révész Imre hozzászólásában, nagy mértékben Turóczi-Trostler József és lényegében Tolnai Gábor hozzászólásában is.

Természetszerűnek tartom, hogy a különösen újszerűen ható, a dialektikusan szemlélhető vagy éppen problematikus kérdések megvitatására esett a hangsúly. Ezért ne vegyük rossznéven, ha én magam is a hozzászólások vitatható mozzanatait emelem ki. A felszólalásokat egyenként veszem, nem elhangzásuk sorrendjében, hanem abban a sorrendben, ahogy alapvető álláspontjukban közelednek az enyémhez. Néhány apróbb részletkérdésre nem is tudok kitérni. A válasz abból a szemszögből tekinti a hozzászólásokat, mennyire közelítik meg a marxista-leninista álláspontot a humanista kutatás kérdésében. A felszólalások során sajnálatosan kellett tapasztalnom, hogy a szovjet irodalom és szakkutatás magyarul hozzáférhető anyaga csak részben, orosz nyelvű anyaga pedig még sokkal kisebb mértékben került felhasználásra.

A közelmúlt polgári humanizmus-felfogását leginkább Gerézdi Rabán elemzése tükrözte. Bevezetőleg ő is elfogadta a humanizmus jellemzésének alapjául az osztályalap s az osztályharc kérdését, a továbbiakban azonban evvel önkéntelenül is ellentmondásokba keveredett. Koncepciójának lényege abban foglalható össze, hogy a népi mozgalmak, melyek az emberiség érdekeiért a feudalizmus ellen vívták harcukat, vallásos jellegűek, semmi közük a humanizmushoz vagy ha van is, az minimális, a humanizmus pedig Magyarországon kezdetben egyedül kancelláriai jelenség, osztályalapja a középnemesség. Amikor a polgárság, sőt a plebejus humanizmus jelenléte kezd sokasodó adatokra támaszkodni, mint a Jagelló-korban, ott fejtegetéseimmel kifejezetten egyetért. Egyidejűleg azonban — bár érvek nélkül — kétségeit fejezi ki a Dózsa-háború ideológiájának, ha nem is humanista motívumait illetően, de ennek egyértelműségét és hangsúlyozottságát illetően. Amikor pedig időrendben haladva Erdélyben nagy erővel lép fel a plebejus humanizmus

a plebejus reformációval együtt, felszólalását hirtelen befejezi, mert hiszen itt már vajmi nehéz a cáfolás. Sőt, hozzászólásának szóbeli formájában szó szerint ezt mondotta: »Ekkor aztán következik a plebejus-humanizmus.«

Tehát humanizmusunk plebejus-ágának kibontakozását felszólalásából kirekesztette, XV. századi kezdeteit kétségbevonta, csupán a XVI. század második felére ismerte ei, mint vitathatatlan tény. Ehhez a gondolatmenet-hoz részben történeti, részben az antikvitás problémáját illető megfontolások alapján jutott. Ez utóbbival kezdem, mert a vita során többször visszatérő mozzanat volt s mert Gerézdi Rabán felszólalásának legfőbb hibaforrása abban a formában, ahogy ő vetette fel. Előadásomban e kérdésre, mint külön problémára nem tértem ki, de minden jelentékeny ténykörülmeny említésekor a modern jelenség mögött feltüntettem az antik mozzanatot. Az adott esetben ennél többet nem tartottam szükségyszerűnek, hiszen a multban tanulmányaim egész sorában, sőt külön monográfiában foglalkoztam csakis ezzel a kérdéssel. Gerézdi Rabán jogosan bírálja a polgári humanizmus-kutatást, mint amely az ókor továbbélését kereste a renaissance-ban. Azonban már itt sem differenciált úgy, amint a valóság megkövetelte volna. Ugyanis a polgári kutatás sem volt egyértelmű ebben a kérdésben. Nem az ókor egyszerű továbbélését állapította meg a humanizmusban Trencsényi-Waldapfel Imre, de magam sem. Gerézdi Rabán első megállapításait követően olyan álláspontot fejtet, amellyel nemcsak hogy egyetértek, de itt előadásomban is ebben az értelemben fogalmaztam szövegemet, sőt ez az álláspont magjában meg volt azon írásaimban is, amelyeket munkásságom polgári korszakában írtam. Már 1938-ban a Helicon-ban megjelent tanulmányomban (*Per la filologia umanistica*) leszögeztem Voigttal szemben, hogy a humanizmus nem az ókor újjáéledése »hanem egy önálló mozgalom, mely elnyelte és átalakította az ókori kultúra sok elemét.« Hangsúlyoztam ugyane tanulmányomban, hogy a humanista kutatás feladata, nemcsak azt vizsgálni, mit használt fel a renaissance kora az ókorból, hanem azt is, mit nem használt fel s az átvett motívumokat hogyan alakította át. Nagyjából ugyanez a szempont vezetett akkor is, amikor a »*Deákműveltség és magyar renaissance*« viszonyát vizsgáltam (Századok, 1939—40), amikor megállapítottam a középkori kultúrában az antik elemeknek lovagi, meseszerű továbbélését a renaissance-kori realista szereppel szemben, a vágáns deákok kultúrájában pedig az antik anyag életigenlő, forradalmian újszerű szerepét. Ez vezetett akkor is, amikor 1942-ben az antik hagyományok folyamatosságát önálló monográfiában vizsgáltam (*A magyarság antik hagyományai*, Parthenon tanulmányok 1942) és a társadalmi-politikai nézetekhez való idomulását, hibás idealista alapfelfogásom ellenére, több tekintetben megfigyeltem. Azóta magam is újra elővettem a kérdést, hiszen a marxizmus-leninizmus félreérthetetlenül rámutat arra, hogy mind a feudális, mind pedig a burzsoá alap igyekszik irodalmi felépítményének megalkotása közben magasrendűnek tartott kész formulákat elővenni a multból. Minden, a hatalmat újonnan megszerző társadalmi osztály számára más és más a »félreértett régik«. Ifjú Horváth János sajtó alatt levő könyvének munkaközösségi vitájában részletesen kifejtettem D. F. Lihacsev 1951-ben megjelent tanulmányára hivatkozva (*Az orosz írásrendszer és az orosz irodalom keletkezésének történelmi előfeltételei*) az antikvitásnak kétféle szerepét. A szovjet kutató mintaszerűen alkalmazza a marxi-engelsi tanítást kimutatva, hogy a középkori egyház hatalmának megerősítése céljából, illetve konzerválása céljából felhasználja az ókori kultúrát, s a közép-

kori egyházon keresztül a feudalizmus is. Így használta fel az ókor és például az úgynevezett Karoling-renaissance és ennek nyomán a középkori feudális kultúrák egész sora. A forradalmi polgárság az ókori kultúrának egészen más elemeit választja ki. Gerézdi Rabán jelen volt e fejtegetések alkalmával, de hozzászólásában nem tett említést róla.

Egyetértek Gerézdi Rabánnal atekintetben, hogy a humanizmusnak nem kizárólagos, de lényeges és szükségképi eleme a klasszikus ókor kulturális tartalma. Gerézdi Rabán azonban sajnálatosan nem vázolta, hogy milyen mértékben szükségképi elem és mi az, ami szükségképi. Pedig ez a döntő. Elsősorban nem szükségképi eleme a humanizmusnak a latin nyelv formai tisztasága; nem szükségképi elem a humanizmus első korszakában és nem kizárólagos eleme Valla tevékenysége után sem. Sőt, nem szükségképi eleme a humanizmusnak a latin nyelv használata sem, amint erre nemcsak marxista tudósok mutattak rá, de még egyes polgári tudósok is kénytelenek voltak elfogadni (v. ö. Antonio Gramsci megjegyzéseit Vittorio Rossi helyes álláspontjáról). Nem szükségképi elem a humanizmusban az ókori mitológikus gondolkodás eluralkodása és az antik történelem összefüggéseinek ismerete sem. Viszont nagy mértékben szükségképi az antik kultúra világi ihlete, hősi patriotizmusa, e földi életre irányuló magatartása, a nemzeti gondolatot támogató irodalmi és történeti forrásai és példaadása irodalmi műfajokra, prózai és kötött formákra. Mindehhez azonban a történeti fejlődéstől függően különböző arányú klasszikus műveltség volt elég, néha meglepően gyenge. A humanizmus olyan nagy alakjának, mint Dantenek klasszikus műveltsége nem haladja meg a középkori városi iskolák klasszikus műveltségét. A magyar fejlődésben, ahol a deákműveltségnek alapvető szerepe volt, ez döntő mozzanat.

Azonban a humanisták néha igen fontos kérdésekben sem a klasszikus ókorra hivatkoznak és támaszkodnak. Különösen a nemzeti öntudat egyes elemeinél figyelhető ez meg. Csaknem negyed százada megírtuk, hogy Hunyadi Mátyás udvarában, irodalmilag először Thuróczi János művében de aztán Bonfininél is bizonyos Attila-kultusz nyomai merülnek fel. E szövegek a hun birodalom, a hun rovásírás és elveszett kultúra példáját mint a centralizált nemzeti királyság politikai és kulturális aspirációinak támaszát hozzák fel. Pontosan ugyanez jelentkezik Hutten Ulrichnak Róma-ellenes nemzeti propagandájában, amikor a mesés germán vezér, Arminius köré sző ilyen nemzeti mesét. Jellemző persze, hogy ezeknek a »barbár« nemzeti példáknak az anyaga is az antik történetírásból került, legalább is részben, a renaissance-kori műveltség vérkeringésébe. Ha a humanizmusban az antikvitás felhasználása lényeges elem és különösképpen a római antikvitásé, akkor ennek az az oka, hogy a római kultúra volt a magántulajdon kifejlődése óta a legnagyobb és legteltesebb kultúra, melynek nyelvét az iskola révén meg is értették s amely így segítséget tudott adni.

Gerézdi Rabán aztal, hogy elhanyagolta vázolni, hogyan is hatott az antik kultúra, mennyire volt szükséges, milyen volt a mérve és elemeinek jellege, téves következtetésekre jutott. Megerősítette a sokágú humanizmuson belül az arisztokratikus irány hangsúlyát a valóságon túlmenően és téves diszkriminációra jutott. Abban a formában, ahogy ő vetette fel az antikvitás szerepét, az abszolútnak érződött. Ezáltal a klasszikus kultúrájú humanizmus, -- melyet teljesen világinak és profánnak állított be -- és a népi antifeudális mozgalmak, mint a huszitizmus, -- melyeket

tisztára vallásos jellegűeknek tüntetett fel, — olymértékben állnak szembe egymással, amely a valóságban, a valóság gazdagságát, átmeneti formáit tekintve nem volt meg. Ezért Gerézdi Rabánnak olyan megállapításait, hogy humanizmus és huszitizmus közé még a legesekélyebb mértékben sem merne egyenlőségjelet tenni, vulgarizálásnak érezzük. Ugyanezt a merev különbségtételt próbálja megismételni a reformáció és a humanizmus elválasztására. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha a reformációban s az előreformációs mozgalmakban nem látjuk meg, hogy ezek polgári és renaissance-kori ideológiai megnyilvánulások. Mindennek az a következménye, hogy visszakanyarodott a humanizmus polgári szemléletéhez, amely a humanizmusban csak kevesek arisztokratikus kedvtelését látta és ezt természetesnek is tartotta.

A humanizmus marxista szemlélete ilyen kizárólagosságot nem enged meg. A humanizmust komplex és összetett jelenségnek látja, s ha el is ismeri, hogy a humanisták nagyrésze elkülönül a néptől nyelvében, elszakad a népi forradalmi törekvésektől, mindenképpen az össznépi érdekek kifejezésének mértékét állítja fel a humanizmussal szemben és ezt teszi haladó voltának ismervévé. Tudja, hogy a humanisták nagyrésze kiszorította a megrendelő burzsoáziát és elsősorban a polgárosztály érdekében hangoztatott egyetemes emberi jogokat és érdekeket. Azonban elvei tudatosan vagy önkéntelenül is az egész elnyomott nép érdekeivel estek egybe. Gorkij, aki a legkövetkezetesebb a szocialista humanizmus alapelveinek történeti értelmezésében, élesen elválasztja a renaissance értelmiségi réteg legkiválóbbjait, akikben kispolgárokat, paraszti és plebejus származású nagy tehetségeket lát, s akiket a vagyonos polgárság csupán felhasznál osztályának érdekei céljából, maguktól a bankároktól, vállalkozóktól és kereskedőktől. Gorkij és a szovjet kutatás szerint e harcukban mögöttük az egyetlen igazi kultúra-teremtő erő állott, a nép: a parasztság vagy még inkább a részben paraszti elemekből összetevődött városi plebejus réteg.

Amikor Gerézdi Rabán a kancelláriai humanizmust, mint egyetlen humanizmust igyekszik odaállítani s ugyanakkor tagadja csaknem 150 évi periódusra a plebejus humanizmus fejlődésének lehetőségét, amikor rossznéven veszi, hogy előadásomban a Mátyás-kori humanizmus tárgyalásánál a humanizmus motívumai között e népi érdekek kifejezését keresem, akkor nem marxista, hanem mereven polgári álláspontot foglal el s eltünteteti a népet.

A Mátyás-kori humanizmus osztályalapja tekintetében is igen érdekesen kanyarodik vissza a két világháború közötti humanista kutatás eredményeihez. Megfelelkezve a centralizáció legfontosabb pilléréről, a polgárságról és a fokozott árutermeléstől elválaszthatatlan polgári szemléletről, csupán középnemességről beszél, s arról is, nem úgy, mint a feudális centralizáció osztályalapjáról, hanem mint humanizmusunk osztályalapjáról. Pedig a kettő nem ugyanaz. A humanizmus nem általában a középnemesség sorai között terjed, hanem a kis- és középnemesi, polgár- és jobbagyszármazású hivatalnoki nemesség soraiban. A központosított monarchiák támasza a városok és a polgárság, eszköze a műveltségében elpolgáriasodott udvari és hivatalnoki nemesség. A humanizmus jellegét és alapját, haladó mivoltát ez a hivatalnoki réteg határozza meg. A centralizáció bukásával a feudális úrrá vált, humanista műveltségű középnemesek — önmagukban — modern műveltségük ellenére reakcióssá is válnak. Hogy a középnemesség

az alapja a magyar humanizmusnak, ezt már 1940-ben *Mátyás király és a humanizmus* című összefoglaló tanulmányomban oda korlátoztam, hogy a humanizmus hordozója ennek a nemességnek *egy, az udvarhoz kapcsolódó része*. Azt korántsem tudtam elfogadni akkor sem, hogy egyedül a Hunyadi-rokonság lenne a képviselője, mint Horváth János írta, jóllehet ez a szűk rokoni kör tényleg centrális szerepű. A marxizmus-leninizmus megvilágításában kétségbenvonhatatlannak látszik, hogy a centralizáció hivatalnoki rendszere és az ebben meghonosodott polgári gondolkodás az, ami az uralkodót és a humanizmus híveit egyesíti. A felszólaló, amint a humanizmus mögül eltünteti a nép kultúrateremtő erejét, s nem akarja elismerni, hogy az a plebejus humanizmuson keresztül eljut Hunyadi Mátyás udvari humanizmusához, ugyanúgy tünteti el a polgárságot és a centralizáció egyéb alapvető motívumait is.

Természetesen a huszitizmusról nem írtuk és nem mondtuk azt, hogy az azonos lenne a humanizmussal. Világosan és élesen megmondtuk, hogy ez a »népi-renaissance« egy formája. Ezekután azt állítottuk, hogy a deákságnak egy része és pedig az, mely a mozgalom vezetésében részes volt, jelenti a plebejus humanizmus kezdeteit. Legyen bármily vékony a deákságnak ez a rétege, annál fontosabb, mert élenjáró és forradalmár. Ez a deákréteg mutat a prágai városi kancellária deákjaival teljességgel azonos humanista magatartást. Ehhez képest még az sem sokat számítana, ha a deákság zöme valóban a fennálló »államrend« híve lett volna, mint ahogy Gerézdi Rabán állítja. A huszitizmus igen összetett jelenség, résztvesznek benne nemesek, gazdag polgárok, szegény polgárok és plebejusok és résztvesznek parasztok. A huszita fő- és középnemesség, a városi gazdag polgárság, az egyetemi magisterek, például nem akarták megdönteni a fennálló »államrendet«, a szegény polgárok, plebejusok és a parasztok annál inkább s mégis nemzeti, harci közösségben voltak évekig. Nyilvánvaló dolog, hogy a huszitizmus hívei között nem kis számban voltak olyanok, akik az előreformációnak ebben a formájában külsőleg vallásos keretek között is nem csupán egy jobb földi világért és az emberiség jogaiért harcoltak, de tették ezt humanista műveltséggel és öntudattal, mint ahogy Husz János egyetemi doktoravató beszédeiben, Prágai Jeromos konstanzi vitájában, mellyel Poggio Bracciolini csodálatát vívta ki, tették ezt a prágai városi kancellária írnokai manifesztumaikban, s tették a magyar biblia-fordítás hősei, Tamás és Bálint deák.

Amilyen sematikusán fogta fel és mereven a népi antifeudális mozgalmak vallásos karakterét, ugyanolyan leegyszerűsítetten képzelte el az elméleti humanizmus ateisztikus vonásait. Magam is hibát követtem el, amikor előadásomban nem hangsúlyoztam kellő élességgel, hogy a renaissance korában még a legbátrabb szabadgondolkodók sem jutottak túl a pantheizmuson vagy a későbbi felvilágosodás deizmusán. Az istenség elhalványuló fogalma még egy olyan nagy materialistánál is fel-fel tűnik, mint Leonardo da Vinci. Telesio, Pomponazri s a nagy materialista iskola a kettős igazságelvével igyekszik elkerülni, ha másként nem, formailag az inkvizíció üldözését. A humanizmusban, még akkor is jelen van a vallás, ha csupán kényszerű, formai elem. Még inkább jelen van olyan esetekben, amikor — és erre az előadásomban világosan utaltam — az isten megszüntetésének gondolata alatt csupán annyit értünk, hogy a humanisták érdeklődési köréből kiszorul a túlvilág, hogy az életörömet hirdetik, a földi boldogságot, a szerel-

met és a szépséget. Danteről ne is beszéljünk, mert nála a középkori és vallásos elemek sokszor elborítják a világias elemeket. Azonban gondolkodásának vallásos elemei nagymértékben egyházellenesek és a »népi renaissance«-ban gyökereznek. Petrarcánál a vallásos maradványok s az életvágy összeütköznek, súlyos konfliktusokat idéznek elő, Boccaccio műveiben, ha nem is jut felszínre a törés, de szokványos fideizmusa és a természet, a szerelem törvényeinek hirdetése nyilvánvaló ellentmondásban vannak. És ez a leghaladottabb polgárságra, tehát az itáliaiakra vonatkozik, amely Engels szerint eljutott a szabadgondolkodáshoz. Mit mondjunk Erasmusról? Aki az előreformáció leghatalmasabb alakja s vitathatatlanul korának legkiválóbb humanistája. Mit mondjunk a francia »evangelistákról«, mit mondjunk a német humanisták típusáról, akiknél reformáció és humanizmus ugyancsak sokszor jelenik meg egyszerre. Gerézdi hangsúlyozza, hogy ha igaz is, hogy a reformáció az elméleti humanizmus vallásos folyamánya, mégis csak vallásos jellegű. Hát persze, hogy az! De polgári és renaissance jelenség, s ez könnyűszerrel igazolható.

Engels, amikor megállapítja »A természet dialektikájá«-nak bevezetésében, hogy a germán népek többsége közvetlenül rázza le az egyház igáját, azt hangsúlyozza, ami a középkori vallási ideológiában a leginkább feudális elem, a feudális egyház szervezetét. Amikor pedig arról ír, hogy a kálvinizmus a korabeli polgárok legmerészebbjeire alkalmazott vallás, akkor arra figyelmeztet bennünket, amit a szovjet tudomány meg is tesz, hogy a reformációban általában e vallásos gondolkodás polgári jellegét keressük. Ezt könnyű megtalálni. Megnyilvánul a világi s az egyházi szféra éles elhatárolásában, az olesó egyház gondolatában, a középkori aszketikus eszmény helyett a boldog földi élet, a családi élet eszményi beállításában, a reformáció racionalizmusában, a moralizáló teológia előterébe juttatásában, a szorgalom, a vagyongyűjtés propagálásában.

Ugyanígy vagyunk az előreformáció kérdésével és ezek között a leghatalmasabb előreformációs mozgalommal, a huszitizmussal. E ponton a felszólaló felelőssége azért nagyobb, mert előadásomban világosan hangsúlyoztam, hogy a népi vallásos jellegű, antifeudális mozgalmak teológiai elemei egyre vékonyabbak, a konkrét forradalmi célkitűzés egyre erősebb és az aszkézis hangsúlyozása meglepően mérséklődik. Pontosan megmondtam, hogy mindez hogyan nyilvánul meg a magyar népi renaissance-ban. E mozgalom racionalista (legalábbis több ponton), a feudális kultúrával szemben a józan ész követelését állítja fel, a latin helyett a nemzeti nyelvűséget képviseli és fordítói hangsúlyozzák a biblia-fordítás humanisztikus elemeit, melyek az alexandriai humanisztikus kultúrából jutottak az ó-szövetségbe. Mindezek tények, amelyeket lehetetlen tudomásul nem venni. A korarenaissance népi mozgalmak, az ember jogaiért folytak. Jellegük nem volt sokféle, mint egyes felszólalók állították, hanem nagyon is hasonlított. Ezen felül egyre kevesebb transzcendens elemet tartalmaztak. A renaissance korában pedig a nagv parasztháborúban egyes vidékeken a vallásos forma minimális s egyre inkább merítenek a humanizmus alaptételeiből.

Élesen alá kell húznunk a társadalomkritika szempontjából jelentős humanista művek és a népi felkelések, különösképpen pedig plebejus-mozgalmak szoros kapcsolatát. A szovjet irodalomtudomány utal Dante és a népi eretnek-mozgalmak kapcsolatára. Ezt az általános utalást konkretizálni tudjuk nemcsak a toscan és közép-itáliai herézisekre, de a szám-

űzött Dante északi-itáliai környezetére is, ahol éppen ebben az időben zajlik le ezeknek az évszázadoknak legbátrabb és konkrétebb olasz paraszti és plebejus felkelése, Fra Dolcino háborúja, melyről Dante is szól. Lehetetlen meg nem emlíkezni arról, hogy az észak-itáliai katar-irodalomnak, s különösen Uguccione da Lodinak szoros kapcsolatai vannak Danteval. Az eretnek költő *Libro*-jának túlvilági látomása szenvedélyes vádiratával a társadalmi állapotok ellen és a *Divina Commedia* koncepciója között el nem hanyagolható összefüggés áll fenn.

De hogy eleget tegyünk a felszólalások ama részének, amelyek az európai fejlődést tévesen Itáliára és Franciaországra, vagy éppen csupán Itáliára szeretnék korlátozni, legyen szabad kiemelnem Gerézdi Rabán számára, hogy Morus Tamás *Utópiá*-ja, amelyet pedig a szovjet tudomány a humanizmus egyik leghaladóbb teljesítményének tekint, végtelenen feszült társadalmi helyzetben a londoni plebejus nép s az országutakon kóborló parasztnép elkeseredése közepette jött létre. Megjelenését két évvel követte a londoni plebejus zendülés, az »Evil May Day«. Vagy ki az, aki el merné választani az erasmusi *Balgaság Dicséreté*-nek példátlanul éles társadalomkritikáját a német városok Róma ellenes dühétől, melynek Jakob Wimpfeling ad hangot, már idézett munkájában, a németországi parasztok és a németalföldi plebejusok forrongásaitól? Azt is tudjuk, hogy Erasmus a devotio moderna neveltje volt, mely maga is erőteljes polgári mozgalom. A csehországi kora-renaissance legnagyobb alkotása az *Ackermann aus Böhmen* Saaz-vidékén keletkezett, ahol ebben az időben, 1400 körül, igen erőteljesen valdens mozgalmak lángoltak fel, s ahol később a taborita megmozdulás egyik csomópontja keletkezett. Nem lebecsülendő az a tény sem, hogy a gyermek Janus Pannonius a délvidéki huszita forrongások színhelyén élte át koraérett gyermekségének éveit, hogy Dávid Ferenc anti-trinitárius újítását nagy paraszt és plebejus feszültség kísérte, s két év múlva nyomomkövette Karácson György plebejus-paraszti felkelése. Ezek az irodalmi megnyilatkozások mindig különösen nagy tömegnyomás kifejezői, a nyílt forradalom kirobbanása előtt, vagy néha után. Ezek az írók nem a népek, sokszor nem is a nép nyelvén írtak, mégis művészetükkel a nép akaratát, kívánságait és ítéletét fejezik ki, tekintet nélkül arra, hogy előkelő állami tisztviselők, mint Morus Tamás, deklasszált nemesek, mint Dante, illetve szerényebb körülmények között Johannes von Saaz és Janus Pannonius, törvénytelen polgár-gyermekek, mint Erasmus, vagy varga-fiak, mint Dávid Ferenc. Kultúra és nép elszakítása mindig téves, de különösen súlyos hiba olyan esetekben, amikor az irodalmi alkotások nyíltan az elnyomás ellen fordulnak. Engels világosan utal rá, hogy a két, legbátrabb humanista Morus és Campanella utópiái a modern proletariátus osztály-elődjének megfelelő elméleti megnyilatkozása: »A még ki nem alakult osztály e forradalmi zászlóbontásait megfelelő elméleti megnyilatkozások kísérték: a XVI. és XVII. században eszményi társadalmi állapotok utópisztikus leírásai, a XVIII. században pedig már kifejezetten kommunista elméletek (Morelly és Mably, Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig Budapest, 1948. 13.).

Az értelmiség problémája tehát alapvető kérdés a humanizmus szempontjából. A renaissance értelmisége megbízását a feltörő vagyonos polgárságtól, a centralizáló uralkodóktól kapja, de meghallja néha a parasztság és a plebejusok hangját annál jobban, minél inkább hozzájuk tartozik, vagy

minél kiválóbb. Éppen ezért a magyar deákréteg arculatán olyan leegyszerűsítések, mint az Gerézdi Rabán hozzászólásában tapasztalható volt, szembekerül a tényekkel. A deákréteg maga is igen összetett. Gerézdi nem mozgásában ragadta meg e réteget, hanem egyedül eredete alapján. A deákok akárcsak a humanisták értelmi tevékenységük révén, mely minden esetben az írással függött össze, jólétet, anyagi boldogulást igyekeztek biztosítani. A véggél egyházi stallum, világi hivatal volt: feljutni a feudális ranglétra valamire való fokára. Akinek ez nem sikerült az deklasszáldott, lettlegyen középnemes vagy kismemes származású. Akinek valamelyest sikerült, az városi polgárrá lett, akinek pedig jobban, az feudális urrá. Ennek felelt meg gondolkodásuk változása is. Ahogy Girolamo Balbi, aki eredetileg szabadgondolkozó volt, a bécsi véisztörvényszék bírása lett s ezt megelőzően Werbőczy jobbkeze a *Tripartitum* megszerkesztésében, éppen úgy a deákok is lehettek nagyon is elégedetlenek a fennálló államrenddel, és nagyon is rokonszenvezhettek a forradalmi mozgalmakkal szerencsésük megalapításáig. A szovjet történetírás élesen leszögezi ezt a középkori vágások esetében. Így volt ez a magyar deákokkal is. Idézhetjük az Anjou Lajos korabeli magyar formulás könyv az *Ars Notarialis* ismeretlen deák bejegyzőjét, aki figyelmezteti tanuló társait, hogy bizony éjt napallá téve kell tanulni, izzadni, fáradni, nyomorúságot szenvedni és nélkülözni annak, aki tudni akar, mert »aki bort akar inni és lepényt akar enni, az ne restelljen szőlőt ültetni, abban dolgoztatni, földet művelni és a szemet kirostálni«. Ez a XIV. századi bejegyzés egyáltalán nem valami nemesi stílusú gondolatvilág töredéke.

A következő évszázad második feléből még sokkal élesebb tartalmú és lényegében sokkal jellemzőbb bejegyzéseink vannak. Kovachich *Formulae solemnes styli* c. munkájában egy Mátyás korabeli formulariumot közöl, melyet a bejegyzések tanúsága szerint Magyi János pesti közjegyzői hivatalában állítottak össze. A mintairatok között a bejegyzések tömege olvasható. Glosszák, bölcs mondások, jogi formulák vegyesen fordulnak elő a középkori értelmiség forradalmi ágának, a vágásoknak verseivel. Két híres vágás vers van lemásolva benne, az úgynevezett *Bundeslied*, amely egy vidám életigenlő s a középkori társadalmat jókedvűen elutasító, az elnyomottak, életet szerető nagy, titkos szövetségét hirdető társasdal. A másik Hugue d'Orleansnak, egy híres szerelmi verse a *Quid luges, lyrice*, amely egyáltalán nem a középkori idealizáló stílusban van írva. Ugyanítt olvasható egy deák mondóka arról, hogy mint jajgatott és panaszkodott Ádám miközben szántott. Ez a bejegyzés annak az Ádám alaknak a szelemében fogant, akiben a népi felkelések az ősi egyenjogúság eszményét látják. Ez a bejegyzés közeli rokonságban van azokkal a versikékkel, melyek arról szóltak John Ball felkelése óta Florian Geyer harcáig, hogy hol volt akkor a nemes úr, amikor Ádám ásott és Éva font?

Hogy a deákréteg egy meghatározott csoportja, különösképpen az, amelyik a városi iskolákban tanított, városi hivatalok szolgálatában állott, igenis plebejus gondolkodású volt, arra álljon példának ez a kétségbevonhatatlan adat. Kolozsvárott 1518-ban négy évvel a Dózsa-felkelés után Izsák János nótárius ezt írta a városi tanács jegyzőkönyvébe: »Isten előtt nincs különbség az emberek között, mert Isten mindenkinek egyenlően ad, a gazdagnak ugyanannyit, mint a szegénynek«. Ez az a híres természetjogi tétel, melynek humanista változatait is jól ismerjük. Izsák János megfogal-

mazása nem humanista megfogalmazás, de plebejus, s a városi nótáriusra jellemző. S ezt Kolozsvárott írták a jegyzőkönyvbe, abban a városban, mely az 1438-i nagy felkelés idején oly keményen ellenállt az urak ostromának, ugyanott, ahol a plebejus nép fenntartotta a kolozsvári bíró megszegénítésének híres történetét, ugyanott, ahonnan Dávid Ferenc származott.

Végül Gerézdi Rabán felszólalásának a humanizmus társadalmi előfeltételeit, a deákműveltséget illető megjegyzéseihez még a következőt kívánom hozzáfűzni. Gerézdi Rabán azt állítja, hogy igaz ugyan, miszerint a magyar humanizmus a hazai iskolai műveltségre épült, a deák műveltségre, de a deákságnak ilyen szerepe későbbi, nem öregebb a XV. század végénél és a XVI. századnál. Kétségtelen, hogy a középeurópai egyetemek, a bécsi és krakkói egyetem humanizálódása ekkor következett be és deákjai ekkor kezdenek egyre nagyobb számban ezekre az egyetemekre ösztönlenni. Azonban a hazai iskolák és a környező egyetemek már előzőleg is ugyanilyen alapot adtak a hazai humanizmus kisarjadására. Erre olyan kézzelfogható példánk van, mint Vitéz Jánosé, akinak jelentőségében és nagyságában Gerézdi Rabán és én teljesen egyetértünk. Vitéz János leveleskönyvét figyelmesen átolvassva azt látjuk, hogy akár a bécsi egyetemet látogatta, akár hazai iskolán szerezte tudását, az tipikusan deák-tudás. Olyan antik szerzőkre hivatkozik, akiket a középkori iskolákban olvastak és akikre humanista szerző nem elsősorban hivatkozna. Vitéz János abból a típusú értelmiségből származik, amelynek műveltsége deáki s erre az iskolai képzettségre Pier Paolo Vergerióval való barátsága révén épül rá a humanizmus. Tehát az első jelentős magyar humanista, a korszak tipikus egyénisége a deákműveltség és humanizmus összefonódására is tipikus.

Tolnai Gábor elvtárs hozzászólása komoly vitakérdéseket vetett fel, amelyek közül egyesekkel egyetértünk, másokat vitathatónak tartunk, s ismét másokat nem tartunk összeegyeztethetőknek a marxista-leninista tudomány alapelveivel. De még ezek is éppen azáltal, hogy tisztázódnak, előreviszik a magyar humanizmus kérdését. Mindenekelőtt ezekkel az elvi kérdésekkel kívánok foglalkozni. Tolnai elvtárs az általa felsorolt problémáknak mintegy tetőpontjául utolsónak említi a következőt: »Kardos elvtárs előadása a humanizmust a XV. és a XVI. századi osztályharc alapján szemléli. Nem hinném, hogy a XV. XVI. századi osztályharcnak feltétlenül a humanizmus a megfelelője. Nem hinném, hogy nem jár ugyancsak veszélyes konzekvenciával pl. az a magyarázat, amely Dózsaék parasztforradalmával kapcsolatos«. Ezután Tolnai elvtárs azt fejtegeti, hogy bár vannak Dózsa ceglédi beszédében humanista elemek »A Dózsa-forradalomtól azonban azt emelni ki, hogy beszédében humanisztikus elemek vannak, a középponti kérdés mellőzését jelenti. Ha a humanizmus oldaláról közeledünk a XV. és a XVI. század felé, egy sor nagy értékünk és nagy teljesítményünk csökkentett jelentőségben fog külön tartozni előttünk.« Nehéz azt felfogni, hogy valamilyen korszak irodalmi felépítményének az osztályharc alapján való tárgyalása milyen értelemben lehet »veszélyes« magyarázat. Még nehezebb azt felfogni, hogy az emberiség érdekeiért való harc, a szocialista humanizmus szemszögéből tekintett humanizmus, az effelé való törekvés és ennek gazdag, művészi irodalmi vetülete ugyan hogyan csökkenthetné bármely nagy XV–XVI. századi teljesítményünk jelentőségét.

A felépítmény azért felépítmény, mert gazdasági — társadalmi alapjának harcában résztvesz, azt támogatja. A humanizmus a polgárság ideológ-

giája, a polgárság pedig a középkorvégi osztályharc egyik legfontosabb eleme. A *Nagy Szovjet Enciklopédia* 1951-ben írott renaissance cikke így szól e kérdésről: »A humanisták eszméinek nagy haladó jelentősége volt a feudalizmus és a feudális ideológia elleni harcban, hathatósan támogatták a megszülető kapitalista rendet a feudalizmus elleni harcban«. Ugyanezen cikkben olvashatjuk a következő sorokat: »A széles antifeudális arcvonallén, az ideológiai arcvonallén a burzsoázia kialakuló osztálya állt, amely ekkor haladó szerepet játszott. Ez a körülmény határozza meg a humanizmus eszméjének burzsoá irányzatosságát. A humanizmus rendkívül bonyolult és sokoldalú jelenség, amely különböző eszmei és kulturális áramlatokat foglal magába. A burzsoázia ideológusai a humanista eszméket fegyverként használták fel az osztályuk érdekében vívott harcban. A humanizmus demokratikus tendenciái világosan tükröződnek az utópista szocialisták Thomas Morus, Tommaso Campanella, valamint Sebastian Brant, Francois Rabelais és néhány más humanista műveiben. A világnézeti tekintetben leghaladóbb humanisták túllépték koruk burzsoá ideológiájának határait. Ez azzal magyarázható, hogy a humanizmus éles osztályharcok körülményei között fejlődött, mely kétségtelenül hatott fejlődésére: amíg a legradikálisabb humanista áramlatok képviselői műveikben közvetve kifejezték a néptömegeknek az elnyomás, az elnyomorodás elleni tiltakozását, a humanisták mérsékeltebb része a népmozgalom növekedésének arányában fokozatosan lemondott a feudalizmus elleni harcról, lemondott antifeudális politikai programjáról«. Ennél többet mi magunk sem állítottunk előadásunkban, a humanizmust általában haladónak neveztük és legradikálisabb irányát a plebejusi tiltakozás megfelelőjének és vizsgáltuk, hogy e plebejusi tiltakozás milyen formában tör utat magának önállóan és a centralizáció humanizmusában.

S éppen erre szeretném felhívni Tolnai elvtárs figyelmét. A centralizáció egész Európában felhasználja a humanizmust a maradi feudális erőkkel szemben. A humanizmus ezáltal is résztvesz az osztályharcban.

Mit jelent tehát, az amit Tolnai elvtárs mond, hogy »nem feltétlenül a humanizmus a XV–XVI. századi osztályharc megfelelője«. Ez a kitétel látszatra többet tartalmaz mint valójában. Természetes ugyanis, hogy bizonyos körülmények között a korabeli osztályharcnak a nagyrészt elvesztett népköltészet a megfelelője, máskor a reformációs irodalomnak egy része s ismét máskor a plebejus humanizmus. Látszatra pedig a humanizmus haladó jelentőségének generális kétségbevonása fejeződik ki benne. Előadásunkban azt állítottuk, hogy a plebejus humanizmus tételei a Dózsa-háborúban, mint ideológiai mozzanat jelentkeznek a vallásos köntösben megjelenő természetjogi tételek és huszita elemek *mellett*. Tehát a többi ideológiai tényezővel együtt hozzátartoznak Dózsának és a felkelés vezetőinek szubjektív történeti tudatához. Mint ilyenek hatnak az objektív okoknál fogva létrejött mozgalom cselekvésére. Ez az osztályharcnak, az elnyomott nép osztályharcának olyan éles támogatása, mely a közvetettségén is túllép. Mennyiben lehetne ez Dózsa György lekicsinylése vagy mennyiben vezetne erre, nehéz megérteni.

Tehát a humanizmus résztvesz az általános antifeudális arcvonallén a polgárság harcában. Résztvesz a centralizált monarchia harcában az elmaradt feudális elemekkel szemben és résztvesz a plebejus humanizmus révén közvetve és egyes esetekben közvetlenül az elnyomott nép nyílt felkeléseiben is.

Azt mondhatnánk, hogy a Dózsa-háborúban és feltehetőleg egyéb felkelésben is egyes filozófiai elvek váltak aktív segítővé. Azonban rámutatva a ceglédi beszéd bizonyos forrásaira, világosnak látszik előttünk, hogy itt is irodalmi műfajról van szó, a népi forradalmi mozgalmak legjellemzőbb műfajáról, a forradalmi tartalmú prédikációról. Ezen túlmenőleg is szeretném felvetni, vajjon jobban támogatja-e a népi osztályharcot Szkhárosi Horváth András históriás énekeiben, mint a Balassi Menyhért árulásáról szóló komédia? Inkább megfelelője-e a népi osztályharcnak Ozorai Imre vagy Sztárai Mihály, tehát a legradikálisabb reformátorok munkássága, mint a *Telamon históriája* (hogy a többi hasonló tárgyú szélteben, hosszában énekelt humanista ihletésű verses novelláról ne is szóljunk), amely a legbensőbb rokonságban áll híres népballadánkkal, a *Kádár Katával*. Ezt az összevetést jócskán tudnánk folytatni hasonló következtetéssel.

Ez a kérdés átvezet Tolnai elvtárs humanizmus-szemléletének kérdéséhez. Ha ugyanis azt a szemléletet, amely az élenjáró humanisták szemszögéből bírálja el a humanizmus értékét és a humanizmusnak az osztályharc kategóriájában való szemléletét teszi meg középponttá, ő »efféle humanizmus szemléletnek« nevezzi, kézenfekvőnek látszik, hogy az ő humanizmus szemlélete némileg kívülesik a marxizmus körén és a Gerézdi Rabán által is képviselt burckhardti vonalon mozog. Tolnai Gábor elvtárs azon aggódik, hogy szemléletünkkel »a humanizmust állíthatjuk minden haladó mozgalomnak szinte a középpontjába« Tolnai elvtárs jól tudja, hogy ezt tisztára ő tulajdonítja nekem és így folytatja: »Ezt nem mondja Kardos elvtárs, de ez belefér az »örök humanizmus« »örök romantika« és hasonló analógiák folytán az előadásba s az ennek alapján levonható következtetésekbe«. Azt a meggyőződésemet kell kifejeznem, hogy Tolnai elvtárs itt helytelen vágányon halad. Trencsényi-Waldapfel Imre elvtárs tömören összefoglalta, hogy a társadalmi fejlődés az ókortól kezdve mennyiben és hogyan hozott létre humanisztikus tendenciákat, amelyeket a renaissance-kori humanizmus fel is használt. Ezt kétségbevonni tájékozatlanság lenne. Arra viszont Turóczy-Trostler József elvtárs figyelmeztetett, mintegy válaszul Tolnai elvtársnak, hogy nincs marxista kutató, aki a humanizmust ne történeti kategóriának látná. Meggyőződésem szerint Tolnai elvtárs aggodalmai nem megokoltak, semelyikünk sem gondol analógiákra. Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy egyet-értek vele atekintetben, hogy a humanizmust, mint irodalomtörténeti korszakot értelmezzük, hogy renaissance-kori humanizmusról beszéljünk, viszont felfogásunk eltér az övétől abban a tekintetben, hogy meggyőződésünk szerint e renaissance-kori humanizmust a szocialista humanizmus szemszögéből kell elemezni és vizsgálni: mennyiben van meg benne a fejlődés csírája és mennyiben nincs. Teljes félreértése lenne a szovjet kutatásnak, ha valaki el akarná szakítani a humanizmusnak azóta kibontakozó megjelenési formáit a renaissance-koriaktól. Azt, ami a két humanizmust összekapcsolja és gyökeres különbségei ellenére egyetlen folyamattá teszi, így fogalmazza meg Gorkij a *Válasz az értelmiségnek* c. cikkében: »Most kezdődik a nagy, új renaissance, amely már nemcsak nemzeti renaissance lesz, hanem az egész világ újjászületése. Erről álmodoztak a magános gondolkodók, Campanella, Morus Tamás, Saint-Simon, Fourier és mások már akkor, amikor megvalósításához még hiányoztak az ipari és technikai előfeltételek. De most már megvannak a szükséges előfeltételek. Az utópisták álmát megalapozta a tudomány és megvalósításukon sok milliós tömegek dolgoznak.«

Egy szovjet irodalomtörténész, Burov a hanyatló burzsoá művészet naturalista irányának embertelen lényegéről írva így beszél a régi és az új humanizmusról: »A szocialista humanizmus törvénye öröke a mult humanista tradíciójának, de nem korlátozódik csak erre az örökségre. A szocialista humanizmus magasabbrendű humanizmus. Mentese a régi humanizmus elvontságától és elválaszthatatlan a kommunista társadalom felépítéséért folyó forradalmi harcától«. (Irodalomtudományi Értesítő III. 2. 396.).

Ezek az értékelések a humanizmust dialektikusan magyarázzák, folyamatosan és antitetikusan egyszerre. Ettől a felfogástól nem kell féltünk az irodalomtörténeti korszakhatárolást. A fejlődés a továbbiakban is humanisztikus tendenciájú, de az antik művelődési anyag fokozatosan háttérbeszorulás a renaissance-ban csírájában megjelenő elemek sorozatos kibontakozása határozza meg az irodalmi és kulturális korszakokat (a felvilágosodás, klasszicizmus, a nemzeti romantika). Ezeket követően lépett fel az egyetlen igazán humanista világszemlélet, a szocializmus, az irodalomban a szocialista realizmus. A renaissance-kori humanizmus határa körülbelül Shakespeare kora, ezért aztán védhető az az álláspontunk is, melyet Tolnai elvtárs ugyancsak kifogásol, hogy Zrínyiben egy korszak lezárását és egy újabb korszak megnyitását látjuk.

Érdeemes szembenézni avval a meglehetősen általános és kevésbé konkrét állítással, mely többször is felmerült a felszólalások során, hogy »mindent ami haladó« azonosítunk a humanizmussal vagy minden ilyen jelenség középpontjába ezt állítjuk. Ha jobban megvizsgáljuk, arra kell rájournünk, hogy a kifejezés »minden ami haladó« tulajdonképpen csak két, legfeljebb három történeti jelenséget takar. 1. népi felkelések, 2. evvel összefonódó előreformációs és reformációs mozgalmak, 3. humanizmus. Kétségbevonhatatlan, hogy az általunk »népi renaissance«-nak nevezett mozgalmak az emberiség felszabadulási vágyát fejezve ki humanisztikusak, annál inkább, minél aktívabbak, minél kevésbé teológiaiak. Ideológiáikban pedig a renaissance idején részt vesz maga a humanizmus is. A reformációra sem lehet azt állítani, hogy szakadék választja el a humanizmustól. Már kifejtettük egy egész sor olyan vonását, mely párhuzamos a humanizmussal és a renaissance-ra jellemző. Ezekhez itt még hozzáfűzzük azt, hogy a reformáció a vallásos szemléleten belül is rendkívüli jelentőségű elmozdulás, mert bár nem szünteti meg a túlvilágot, a földi tevékenység középpontjába az emberi életet és a cselekvést állítja. A reformatori tendenciák és a humanizmus minden különösebb harc nélkül egyesült a devotio modernában, de egyesült Franciaországban, Németországban és Magyarországon is. Ezen túlmenően egy szóval sem állítjuk, hogy az előreformáció vagy a reformáció nem vallásos keretekben végbemenő renaissance-kori polgári mozgalom, ellenben állítjuk, hogy egyes plebejus, sőt néha nem is plebejus származású képviselői a vallásos keretek ellenére igen öntudatos humanistává tudtak válni. Ez a megállapítás sok tényen épül fel és így fenn kell tartanunk.

Tolnai Gábor elvtárs felvetette a magyar renaissance-nak, mint irodalmi korszaknak megjelölését és az a felfogása, hogy a szovjet irodalomtudomány a renaissance-kori humanizmust az olasz renaissance-hoz kapcsolja, tehát az a veszély, hogy ha mi átvesszük az olasz renaissance-szal kapcsolatos szovjet irodalomtudományos terminusokat, akkor voltaképpen mechanikus módszert alkalmazunk. Tolnai elvtársnak ez a megállapítása helytelen. Már az eddigi idézetekből is láttuk, hogy a *Nagy Szovjet Enciklopédia* a

humanizmus élenjáró nagy alakjait úgy sorakoztatta fel, hogy négy nemzet fiait sorolta fel: angolokat, olaszokat, németeket és franciákat. Ugyanezen cikk elején a renaissance korának általános meghatározása kifejezetten Nyugat- és Közép-Európa számos országáról beszél. A meghatározás így szól: »A renaissance Nyugat- és Közép-Európa számos országa kulturális és ideológiai fejlődésének egyik periódusa, amely a kapitalista viszonyok megszületésének időpontjával esik egybe«. Majd pedig a kor általános jellemzésében így ír: »A XV—XVI. század fordulója éppen az az időszak, amikor Nyugat- és Közép-Európa országaiban a feudális rend előrehaladt fejlődésének eredményeképpen fejlődni kezdtek az új kapitalista termelési mód elemei«. Hangsúlyoznunk kell, hogy az idézett szöveg a termelési mód *elemeiről* beszél. Ugyanis ebből és egyéb forrásokból azt olvassuk ki, hogy Közép-Európának Magyarországhoz nagyon hasonlatos államaiban is tudnak renaissance-ról, olyan államokban, amelyekben a kapitalista fejlődés, Magyarországhoz hasonlóan, Nyugathoz képest meglehetősen elmaradott volt, tehát még ez sem elkülönítő és kizáró mozzanat. A *Nagy Szovjet Enciklopédia* idézett cikke még azt is komolyan megvitatatandónak tartja, hogy vajjon nincs-e ebben az időben egyes nem európai, keleti országokban is renaissance: »Néhány szovjet történész és filozófus különösen egyes örmény és grúz tudósok a renaissance-ban olyan jelenséget látnak, amely nemcsak Nyugat- és Közép-Európa országaira jellemző, hanem a XII—XIII. század sok keleti országára is. Ez a kérdés napjainkban sincs kellőképpen tisztázva. Mindenesetre a probléma pozitív megoldásához nemcsak a kultúra felvirágzásának, az antik kultúra iránti érdeklődés jelenségének tényét kell megállapítani, hanem mindenekelőtt azt kell tisztázni, megvoltak-e a keleti országokban ebben a korban a kapitalizmus megjelenésének ismérvei?»

Ne higyük azonban, hogy csak a nagy tömegek műveltségét szolgáló enciklopédia fogalmazza így meg a szovjet tudomány álláspontját. Ugyanígy nyilatkozik, sőt még kiterjedtebben Szkazkin-Kozminszkij világtörténetének I. kötete, melyet átdolgozott formában 1952-ben jelentetett meg a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a Moszkvai Egyetem. A szovjet egyetemeken így tanulják a renaissance mibenlétét: »A korai burzsoa kultúra a renaissance kultúra Itáliában alakul ki először. Itt keletkezik mindent megelőzően a feudális rend méhében az új burzsoa rendszer. Azonban Európa más országaiban is a városi élet fejlődése, nagy vagyonok felhalmozódása a városi vezető réteg (főként kereskedők kezében) ugyanolyan irodalmi tudományos és művészeti irányzatokat hoznak létre, mint az olasz renaissance, bár nem olyan fényes kifejezési formában, mint az utóbbi. Ezek az irányzatok a gazdag polgárok körében keletkeznek s magukkal ragadják a városban lakó arisztokráciát is és különösen a királyi és hercegi udvarokat. Ezek az irányzatok önállóan jönnek létre, de később sokat merítenek az olasz kultúra kincsesládából«. Természetesen a jelenségek nem mindenütt a leírt módon követik egymást és különösen Kelet-Európában a látható jelek először az egyetemeken, majd pedig a kancelláriákban tűnnek különösképpen szembe. Szkazkin ezután fejtegetéseiben a németalföldi, délnémet városok, a burgundi hercegi udvar, az angol, a bizánci renaissance-ra tér ki, a szláv országokra, majd a XV—XVI. századi Oroszországi renaissancera, ahol a törökvész elől menekülő bizánci és délszláv tudósok és írók második hazájukra találtak. Szkazkin megemlíti Aristotile Fioravanti híres bolognai építész Moszkvába hívását, aki az Uszpenszkij-székesegyházat építette fel,

az orosz művészet egyik legnagyobb emléket. A tények iróniája jelen vitánk szempontjából, hogy Fioravanti Budáról utazott Moszkvába, Budáról, ahol Mátyás király építkezéseiben vitt fontos szerepet. Ugyan a Budai várnak, a visegrádi nyaralónak is annyi más nagy építkezésnek csak töredékei maradtak, de a valóság így is valóság marad és a tények tények maradnak.

Mindehhez vegyük hozzá, hogy ugyancsak nagyot néznének a népi demokratikus Lengyelország irodalomtörténészei, hogyha a nemzeti elfogultság veszélyét vetnék fel előttük, amiért nemcsak Kopernikust, de Kohanovszkyt, Rey-t, Modrzevskit népszerűsítik s e korszakot, lengyel renaissance-nak nevezik. Nekiünk ugyan Kopernikusunk nem volt, de voltak Kolozsváristestvérek, volt Hunyadi Jánosunk, volt Vitéz Jánosunk, volt Hunyadi Mátyásunk és Janus Pannoniusunk, volt Dávid Ferencünk és Dudics Andrásunk, volt Balassi Bálintunk és sok másunk. Irodalmunkban létrejött az antik motívum-kincsre felépülő klasszikus dráma, szatirikus vígjáték, mese, humanista típusú verses-novella, líra és epika, államelmélet és történetírás. A Budán évekig élő Galeotto Marzio megsejti és műveiben (1463–64, 1489) meg is örökíti a kopernikusi naprendszert. Úgy érzem a valóság megtagadása lenne, ha e nagy haladó hagyományainkat meg nem becsülnénk.

Tolnai Gábor elvtárs azt is felveti: »Kérdéses az is, hogy a humanizmus oldaláról közelítve megmagyarázható-e a Balassa-kérdés?«

Úgy vélem Balassi költészetének ideológiai és irodalmi jellegzetességei elsősorban a humanizmus oldaláról közelíthetők meg s ezt követően a reformáció ad választ több kérdésre. Csak a renaissance érzelme- és gondolatvilága képes megmagyarázni szenvedélyének szabad kibomlását, elementáris természetsszeretetét, ábrázolásának éles körvonalait, klasszikus tömörségét, csak a renaissance humanista poétikája ad magyarázatot a népi dallamok és képek használására költői invenciójában. Csak ez ad magyarázatot tipikus humanista vándormotívumaira, a ciklikus dalszerkesztésre, strófa alkotására, a magasszínvonalú nemzeti nyelv művelésre. Csak humanista törekvések eredménye lehet irodalmi körének megteremtése és az életeműve körül Rimay által megteremtett magyar renaissance poétika. Csak a humanizmus tudatossága vezethet olyan autonóm emberi és erkölcsi világra mint amilyent ő teremtetett a maga számára. Szerelmi költészete, vitézi énekei és vallásos költészete egyaránt a renaissance világába vezet. A renaissance-kor személyiség-kultusza nélkül nem ő alkotta volna meg menekülésképpen a magyar reformáció legmegragadóbb zsoltártípusú költészetét.

Általában a renaissance lényegéhez, mint többször hangsúlyoztuk, hozzátartozik a reformáció és a Tolnai elvtárs hangoztatta probléma feloldható, ha e korszakot a *reformáció és a humanizmus korszakának* nevezzük. Az engelsi meghatározásnak is ezek adják meg *irodalomtörténeti* tartalmát. A rövidség kedvéért csak megemlítem, hogy a szovjet tudomány is párhuzamosnak, sőt komplementárisnak tartja a kettőt. A *Nagy Szovjet Enciklopédia* említett cikke például így ír: »A germán népeknél a humanisták működése összekapcsolódott a reformáció előkészítésével, amely új, már nem feudális, hanem burzsoá keresztény egyházak megalapítására vezetett.« A reformáció, a renaissance vallásos formája ott lép előtérbe, ahol a polgári fejlődés nem eléggé előrehaladott. A renaissance-nak nálunk tipikus a kettős formája, amely kettős formában a reformáció a hatalmasabb arányú és, mint — Turóczi-Trostler József elvtárs helyesen megállapítja, — támogatja a humanizmust. Mindez összefügg

a kapitalista fejlődés vontatottságával és elakadásával. A mátyási centralizációt és Mohácsot követő időben a reformáció túlsúlya ezzel magyarázható, azonban a Jagelló-korszakban, legalább is annak első negyed évszázadában 1490-től mintegy 1514-ig a humanista motívum az erőteljesebb. Az a körülmény, hogy az állami fejlődés Magyarországon, Ausztriában és Csehországban, Lengyelországban és Oroszországban megelőzte a nemzet kialakulását, egyrészt a kapitalista fejlődés gyengesége, mint negatív tényező miatt, másrészt a külső veszedelem fellépte mint pozitív tényező folytán, a humanizmus súlypontját szükségképpen a centralizált királyság udvarába helyezte. Amikor Hunyadi Mátyás halálával a centralizáció megszűnt, de az erdélyi központosítás még nem alakult ki, az állam megszűnéséig, tehát 1526-ig a humanizmus hivatali ága mellett kisarjadt a vidéki központoké és általában a polgári jellegű humanizmus, Mohács után pedig a hangsúly a reformáció oldalára tolódott. Humanizmusunk utolsó periódusában az erdélyi udvari humanizmus és a magyarországi törekvések mellett éppen Erdélyben nagyerejű, plebejus humanizmus fejlődött ki, s ez válik a humanista fejlődés súlypontjává.

Ez nem jelenti a polgári-plebejus humanista törekvések hagyományának hiányát. Szándékosan beszélünk polgári-plebejus törekvésekről, mert a kettő annak arányában válik el egymástól, amilyen mértékben differenciálódik városi lakosságunk. Egyes városainkban a gazdag kereskedő-réteg már korán felemelkedik és elválik. A pécsi egyetem XIV. század végi humanista beszédei mögött az udvarhoz közelálló egyetemi jogászok és a gazdag városi patriciusok állnak. Viszont a céhpolgárság melynek harcai éppen a XV. század első évtizedeire esnek, közeláll a plebejusokhoz, hasonlóképpen a mezővárosok éppen hogy kialakulóban levő polgársága is. Mindez megmagyarázza deák-rétegünk egyes humanista megnyilatkozásait a huszita háborúk idején, ennek az erősen demokratikus humanizmusnak hatását Hunyadi Mátyás irodalmi kulturális törekvéseire s a plebejus humanisták szerepét a Dózsa-háború ideológiájának kialakításában.

Minden félreértés elkerülése végett meg kell állapítanunk, hogy Ivascsenko ugyanazt érti »népi renaissance«-on amit mi : paraszti-plebejus etetnek mozgalmakat. Sőt, az őáltalá említett ilyenszerű mozgalmakban még annyi határozottan antik, illetve humanista elem sincs mint a *Huszita Biblia* pártos fordításában. Nincsen semmi olyan specifikus a »népi renaissance«-ban, amely ne állana az Itálián kívüli hasonló természetű mozgalmakra is.

Tolnai Gábor elvtárs előadásunknak egy-egy szóhasználatá miatt aggodalmat érez, ha történetesen e terminus-technikusokat nemcsak a szovjet irodalomtörténet használja napjainkban, hanem a múltban a szellemtörténet is használta. Tehát nem valami szempontról vagy idealista szellemi maradványról van szó, hanem olyan kifejezésekről, amelyeket azért használ a szovjet irodalomtörténet, mert használhatók. A szellemtörténet kérdésében kétségkívül az a helyes álláspont, melyet Fogarasi Béla akadémikus hangoztatott a Magyar Tudományos Akadémia ezévi nagyhetének bevezető előadásában, ahol a múltat megbírálandónak, felmérendőnek tartotta, de tudományunk szempontjából akut veszedelemnek egyáltalán nem az amúgysem mély gyökerű szellemtörténetet, hanem a pozitivistá idealizmus maradványait tartja, amely igyekszik csendesesen megfézni a marxizmus-leninizmussal, kerülve a nyílt elvi állásfoglalást vagy csak éppen érintgetve.

Tolnai elvtárs szellemtörténeti eredetűnek tartja azokat a helyes marxista irodalomtörténeti elveket, melyekből Balassi elemzésem kiindul

és azokat a következtetéseket, amelyekhez ez elemzés útján eljutok. Tehát azt, hogy számomra probléma Balassi Bálint abból a szempontból, hogy a feudális uralkodóosztályból származott és ugyanekkor a magyar nép első nagy lírikusa. Tolnai elvtárs úgy érzi, hogy ez annyi, mintha Ady Endre származásával kapcsolatban kérdésessé tenném Ady költészetének forradalmiságát. Majd így zárja le fejtegetését: »Nem hiszem hogy Balassát vagy akárki mást, akinek előremutató, pozitív értékei vannak, tulajdonképpen az arisztokrácia tagjának kellene tekinteni. Ő sem (t. i. e sorok elmondója) így elemzi«. Tolnai Gábor elvtárs, az a benyomásunk, itt tulajdon egykori felfogásával küzd, amikor ennek az arisztokráciának a szerepét túlbecsülte. Horváth János új könyve vitájában a közelmúltban önkritikát is gyakorolt, de már akkor is az ellenkező végletbe esett, s ennek folytatásaként jelen hozzászólásában az arisztokráciából eredő minden haladó alakot szeretne nem onnan kiindulónak tartani. Pontosan az ellenkező hibát követi el, mint Gerézdi Rabán a deákréteg magyarázatánál. Az ugyanis csak az osztály-eredetet vette tekintetbe, de a deákság egy részének további deklasszáldási folyamatát, illetve polgárosodását nem. Tolnai Gábor elvtárs elfelejti: az osztályt, amelyből a deklasszáldás folyamata során egyik vagy másik nagy alakunk többé vagy kevésbé, kiszakadt Tolnai elvtárs téved, ha úgy véli, hogy én úgy jellemeztem Balassit, mint aki nem tartozott az arisztokráciához. Úgy elemeztem, mint aki bizonyos értelemben hosszú fejlődés során leszakadt róla. Zrinyi Miklós, a költő esetében még ennyit sem mernék mondani. Ezek a nagy alakok az össznépi érdeket fejezik ki a török háború kérdésében, Zrinyi külön, a vallási türelem kérdésében, a jobbágyság bizonyos kimélese tekintetében. Azonban ez nem jelenti azt, hogy mindez nem a birtokos osztálynak is jól felfogott érdeke. Csak ennek alapján senkit osztályhelyzetéből kiemelni nem lehet. Helytelen dolog lenne elhomályosítani a lenini két kultúra elvét még akkor is, ha e nagy írók népiessége az e századokban tapasztalható legmagasabb formát is éri el. A szovjet irodalomtudományban a közelmúltban M. Necskina figyelemreméltó tanulmányt közölt *»Két kultúra az orosz nemzeti kultúrában a felfelé haladó kapitalizmus korszakában«* címmel. E tanulmány több helyes szempont mellett komoly hibákat is tartalmaz, amelyekre B. Dacjuk mutatott rá. (»Az orosz burzsoá nemzet kultúrájának két kultúrája kérdéséhez.«) Necskina akkor amikor az orosz kultúra fejlődésének egy sokkal későbbi szakaszában már, de mégis a jobbágyszabadság előtt úgy állítja be, mint a megrendelő és művész viszonyát nem pedig a kultúra-teremtő és az ezt feldolgozó művész viszonyát és egyéb hibái révén elmossa a lenini két kultúra közötti különbséget. Leegyszerűsítette a haladó orosz kultúrát és nem kapcsolta hozzá a korabeli leghaladóbb burzsoá törekvésekhez. Ennek ellenére még Necskina sem kívánja elhallgatni, hogy nemesi szerzői, akiket ő a nép kultúrája kifejezőjének tartott, ne más osztálykeretekbe tartoztak volna. Ezt így fogalmazza meg: »Jóllehet e korszak kultúrájának sok kiváló művelője a nemesi rendhez tartozott, ebből még korántsem következik az, hogy alkotásaik objektív történelmi funkciójukban a földesúri osztály érdekeit védték.« Tekintet nélkül e tézis, mint említettük már, ki nem elégítő voltára, ő is elismeri ez írók osztályeredetét.

Balassi Bálint azon felül amit eddig is mondtunk róla, népiségéről és osztályhelyzetéről, eredetéről és fejlődéséről, a felbomlott magyar centralizáció s a még ki nem alakult új centralizáció között vergődő alak és ebbeli szerepét más helyütt fogjuk részletesen kifejteni. Evvel függ össze a nemesi

parazitizmus kérdése is, amelyet Tolnai elvtárs csak csonkán idézett, ez ugyanis csak az *udvari nemesség* kapcsán felmerülő terminus-technikus. Ott alakul ki az a semmittevő, raffinált és hedonista nemesi kultúra, amely Magyarországon az itteni politikai viszonyok folytán nem jöhetett létre.

Tolnai elvtárs fentebbi megjegyzései során Ady Endre példáját hozta fel, de e példa nem nyújt analógiát. Ady évszázadokkal később élt és azok közé a kevesek közé tartozik, akik — mint Marx és Engels rámutat e jelenségre, — leszakadtak az uralkodóosztályról, hogy a forradalmi újhoz csatlakozzanak. Bekövetkezett pedig ez akkor, amikor Ady Endre a proletariátus mellé állott. De még nála sem érthetjük meg költészete teljességének sok vonását, ha nem vesszük tekintetbe, hogy a félf feudális-burzoá Magyarország uralkodóosztályáról szakadt le és tudott elérni túl a polgári demokratikus forradalmon, a proletár forradalomhoz. Ki tagadhatná, hogy ilyen eredetű tónus, stílus és egyéb különbségek vannak a forradalmi Ady és proletár költő József Attila között.

Tolnai elvtárs kifogásolta, hogy a burzoá renaissance-kutatás kritikáját nem részleteztem nevek szerint s elmulasztottam magam is önkritikát gyakorolni. Tolnai elvtárs kifogása helytálló s a mulasztást ezennel pótolom. Meg kell azonban jegyezni, hogy maga Tolnai elvtárs mint előadásom akadémiai lektora kérte az előadás részletes tervezete alapján, hogy hagyjam ki a burzoá kutatás neveit és részletes bírálatát, amely maga után vonta volna a magam munkásságának mérlegét is. Tolnai elvtárs akkor úgy vélte, hogy elég két név megemlítése. Burckhardté és mondjuk Huizingáé. Én az általános fejlődés-vonalat, ehhez tartva magamat, a továbbiakban név nélkül ismerttettem, és arra a megállapításra jutva, hogy Huizingának kutatásunkra jóformán semmi hatása nem volt, nevét kihagytam. Turóczy-Trostler József elvtárs itt a vita során helyesen állapította meg, hogy Huizinga inkább a széplelkekre hatott s például Burdach sokkal de sokkalta jelentősebb szerepet játszott mind az ő mind az én fejlődésemben. Ezeknek előrebocsátása után Tolnai Gábor elvtárs kívánságának készségesen eleget teszek.

Ha tágabb tere nyílik a burzoá felfogás kritikájának, akkor nem is Burckhardttal kezdem, hanem Michelettel, illetve Sismondival, akik Burckhardtnál is pozitívabbak. Az első a renaissance-nak mint terminus-technikusnak modern feltalálója, a második az olasz város-köztársaságok felemelkedéséhez kapcsolja a renaissance-ot. Ő az, akinél e fogalom magyarázata a legteljesebb.

Előadásomban név nélkül vázoltam, hogy a hanyatló polgári kutatás hogyan vonja kétségbe sorozatosan a renaissance individualizmusát, természet-szeretetét, hogyan figyeli az antik elemek középkori továbbélését (anélkül, hogy annak specifikusan középkori voltára utalna) s hogyan dicséri egyre fokozódóbb módon a középkort. A renaissance individualizmusának és természetismeretének kibővítését a középkorra Walther Goetz hajtotta végre egy sorozatban, amelynek címe »Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance« volt. Az antik elemek meg nem különböztetett középkori életére alapvető az Aby Warburg nevéhez kapcsolódó Bibliothek-Warburg. A középkor fokozódó és egyre hangosabb dicsérete Thorndike Haskins, Gilson és Nordström nevéhez fűződik, hogy végül tetőpontját Funck-Brentano-nál érje el. Avval kezdték, hogy kimutatták a középkori tudomány egyenjogúságát a renaissance tudományával oly módon, hogy a középkori babonás, úgynevezett tudománnyal szembenálló, értenek hírbe került, az arab szabadgondolkodásra támaszkodó néhány úttörő tudós szerepét kiterjesztették az egész középkor jellemzésére. Folytatták a Karoling- és román kori

renaissance-ok kiemelésével amelyeket egyszersmind összehasonlítottak a valódi renaissance-szal, ez utóbbitól megtagadva minden eredetiséget. Nordström már a középkort helyezi előtérbe és a renaissance-ot mint ennek hanyatlását fogja fel. Badarságait Funck-Brentano emelte rendszerré. Azt a gótikát, melyet Vasari szörnyűségesnek és barbárnak tartott, felmagasztalja, s ugyanakkor leszólja a görög kultúrát és a renaissance-ot. Közben ravaszul egybe-mossa a keletkező városi kultúrát a hanyatló feudálissal.

Ehhez képest szinte finom és megejtő Huizinga, aki lényegében ugyanezt tanítja, hogy minden megvolt már a renaissance előtt amit a renaissance-nak tulajdonítunk. Az élet esztétikai szemléletét, a fényűzést, pompát, a pogányságot, a hanyatló lovagsághoz, a korhadó feudalizmushoz kapcsolja. Úgy tünteti fel a renaissance-ot, mint ami a burgundi udvar örököse, melyet a friss polgárság átvesz. Ez a ragyogó tollú, eredetileg kitűnő filológus végzetesen tájékozatlan történeti kérdésekben. Tükrözi a hanyatló nyugati burzsoázia pesszimizmusát s megalkuvását a vadállati imperializmussal, hiszen a burgundi udvari kultúra nem genuin, hanem visszhangja a németalföldi feltörő polgárság törekvéseinek. Volt az udvarokon belül egy bizonyos szkeptikus, pogányszellemű mag, a lovagregények zárt köre, melyet a kelettel, az arab filozófiával való érintkezés, az egyetemi és városi kultúra erőteljes hatása hozott létre és amely táptalajra talált az állam és egyház között meginduló harcokban a középkor utolsó századaiban. Azonban a lovagregények világa végzetesen zárt, a legszűkebb udvari nemesség érdekeit fejezi ki. Ez a világias udvari kultúra aktívva és támadóvá csakis a nagy népi megmozdulások, a polgárság merész előretörése és a centralizmus elhatározó cselekedete révén válik. Ez az udvari kultúra nem elsődleges, hanem másodlagos. Lényege konzervatív és reakciós. Legfőbb megnyilvánulási formája az egyházi vagyonok szekularizációja lesz és a reformáció feudalizálása. Mindamellett az udvari lovagregények anyaga, a renaissance idején új szellemben, új feldolgozásokat ér meg s ezáltal élő hatóerővé lesz.

Evvel párhuzamosan jöttek azok a filologizálók, akik a renaissance-ot nem történeti társadalmi tartalmában fogták fel, hanem alapfogalmainak filológiai eredeztetésével foglalkoztak. Azt kezdték bizonyítani, hogy ezek vallási eredetűek, még hozzá ortodox eredetűek, vagy hogy az ókorban is megvoltak teljes mértékben. Az előbbi típusú kutatást Heinrich Thode és Konrad Burdach végezték, akik közül a jelentékenyebb vitán felül Burdach. Nagy hatását előmozdította az, hogy az általa nyújtott kép nem egyértelmű. Ő ugyanis sokszorosan utalt misztikus és előreformatori mozgalmakra is. Az ókori humanitás fogalom egyenjogúságát Werner Jäger és Hans Schneidewin vitatta, akinek anyagpublikációja éppen úgy, mint Burdaché adatszerűségében számunkra is használható.

Már Burekhardt is, mint erre utaltunk, elterelte a hangsúlyt renaissance-képében a teremtőkről az élvezőkre, az alkotókról a megbízókra. Diszkreditáló munkája csak kezdete a renaissance és humanizmus lebontásának. Voigt már egyenesen az ókor felújulásáról beszél s úgy fogja fel a humanizmust, mint az ókor utóéletét. Ez az esetek túlnyomó részében egyenesen a jelentéktelenség dícséretére vezet. Innen már csak egy lépés a humanizmus világi szellemének kétségbevonása, amelyet nagy apparátussal és jobb ügyre méltó buzgalommal Giuseppe Toffanin és Vladimir Zabughin végzett el. A két világháború között különösen Toffanin hatott, többek között reám is. Nem mentségül mondom, de még olyan tisztalátású marxista gondolkodót is

félrevezetett, mint Antonio Gramsci, aki végül is, a szovjet tudomány mai álláspontjától eltérően, éppen azért nem tudta a humanizmus történeti funkcióját kellő világossággal ábrázolni.

Mielőtt áttérnénk az újhumanista mozgalom és magyar visszhangjának megemlézésére, helyes, ha a magyar humanista-kutatás kapcsolódását vázoljuk néhány szóval. Voigt klasszikus filológus kutatási irányához kapcsolódik és egyzersmind a félfudális, »történeti« Magyarország öntudatát támogatta Ábel Jenő és Hegedűs Istvánnak egyéb tekintetben úttörő munkássága. Hozzájuk kapcsolódik Huszti József anyagfeltárása. Mindeme munkálatokra az is jellemző, hogy a humanizmus lényegének kérdését fel sem vetik. Áll ez olyan alapvető munkákra is, mint Huszti József Janus Pannoniusa, amely a számára legkényesebb kérdéseken átsiklik.

Horváth János, mint magunk is, egyaránt vett indítékot Burekhardtól és Voigt magyar tanítványaitól. Itt kell megemléteni, hogy Huszti József egy olasz klasszikus filológustól a Voigthoz hasonló Remigio Sabbadinitól tanult sokat módszertanilag. Kerényi Károly és tanítványainak humanizmus szemlélete már nem ehhez kapcsolódik, de összefüggésben van az újhumanista mozgalommal.

Az újhumanista mozgalom burzsoá kísérlet, helyesebben értelmiségi írói kísérlet arra, hogy a humanizmust a fasizmus fenyegető barbárságával szemben reális harci erővé tegye. Ennek a gondolatnak a jegyében ült össze Párizsban 1935-ben az úgynevezett kultúravédelmi kongresszus, melyről hazánkba jött nagyjelentőségű felolvasását megtartani Thomas Mann. Ennek a mozgalomnak az értékelését maga Gorkij adta s helyesnek tartjuk szavait idézni: »Gyönyörű vállalkozás ez és egészen természetes a kultúra mesterei részéről. Minden biznnyal elvárhatjuk, hogy a tudományok mesterei is követik majd a művészet embereinek példáját. De van egy dolog, amit nem szabad elfelejteni, hogy a humanizmus logikája nem tud eljutni a kétlábú farkasok és a vadkanok tudatába. A világon csak egyetlen osztály van, amely alkalmas arra, hogy felfogja és megértse a humanizmus világát átfogó általános emberi jelentőségét, ez az osztály a proletariátus.«

Gorkij evvel rámutatott arra, hogy az újhumanista mozgalom ha nem találja meg kapcsolatát a proletariátussal, kilátástalan, zsákutcába torkollik. Mindamelllett az adott körülmények között csatlakoznunk kellett hozzá. Többen vallottuk az ilyen értelemben vett világnézeti humanizmus időtlen tételét. Ebben a szellemben működünk az Apolló című folyóirat több munkatársa, a humanista kutatók közül Trencsényi-Waldapfel Imre és magam.

1935-ig tartó fejlődésem egyaránt ki volt téve az idealizmus különböző tudományos hatásainak, a szellemtörténetnek, a Taine-i értelemben vett pozitivizmusnak, a historizmusnak és a Max Weber-i polgári szociológiának. Bár e hatások eklektikus gondolkodásomból később sem tűntek el, már körülbelül 1934 óta, »*A virtuális Magyarország*« című dolgozatom megírása óta felfogásom jellemzője a világnézeti humanizmus volt. Az 1935-ig tartó periódusban dolgozataimat a legkülönbébb folyóiratoknál közöltem le, kezdetben a szellemtörténész »Minerva« folyóiratánál, mely a pécsi egyetem hivatalos folyóirata volt, amely egyetemnek növendéke voltam, folytattam a pozitivist »Irodalomtörténet«-nél és »Irodalomtörténeti Közlemények«-nél. Volt azonban, amit mindettől függetlenül közadakozásból vagy sokszorosítva kellett kiadnom. Külföldön Teubnernél publikáltam, 1935 után az »Apolló« mellett a pécsi egyetem új folyóiratában a »Pannónia«-ban, mely maga is eklektikus folyóirat

volt, a »Századok«-ban, a Magyar Történelmi Társulat folyóiratában és sokfelé másutt. Szemléletem idealista maradt de egyre jobban közeledtem az irodalom társadalmi kapcsolatainak vizsgálatához és ebbeli fejlődésnek a felszabadulás előtti utolsó jele, hogy 1942–43-ban elérkeztem Morus Tamás *»Utópia«*-jának fordításához.

Működésemmek a felszabadulást megelőző több mint másfél évtizede alatt több olyan tétel felismeréséhez és bizonyításához jutottam el, melyek magja a marxista-leninista tudomány alapján sem elvetendő. Ezek a következők: a magyar humanizmus kettős elve (népi mozgalom és udvari kultúra) folytonosságának gondolata, a kancellária és állam-humanizmus gondolata, az Attila-kultusz felismerése, a deákműveltség jelentőségének felismerése, a folklóre tudományos bevonása az irodalmi kutatásba, a népi humanizmus behatóbb elemzése stb.... Mindezek az elvek, tézisek azonban keverednek helytelen, fideista és idealista nézetekkel, a keret amelyben megnyilvánulnak alapvetően helytelen, mert nem a történeti materializmus alapján áll. Mindamelllett az általam felkutatott anyag jelentékeny része s a felsorolt szempontok kritikai módszerrel felhasználhatók. E munkáimnak rostálását részben az olvasó ejtheti meg, részben magam végzem el. Első és máig is általam a magam számára alapvetőnek elismert dolgozatom *»A laikus mozgalom magyar biblíája«* használható az *»Irodalomtörténet«*-ben 1950-ben, a *»Századok«*-ban 1951-ben a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya Közleményeiben 1952-ben megjelent azonos tárgyú dolgozataim alapján. A *»Magyar Reneszánsz Írók«* című antológia és bevezetése, a *»Per la filologia umanistica«*, *»A magyar-humanizmus kezdetei«* és több más dolgozatom kritikával elég könnyen használható. Felszabadulás előtti munkásságom teljes anyagának felülvizsgálatát és rostálását magam végeztem el a magyar humanizmus történetét feldolgozó befejezéséhez közeledő monográfiámban, mely a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelenik meg. E munkámnak körülbelül fele az, amely a felszabadulás előtti anyaggyűjtésemre támaszkodik. Ha ez a munka megjelenik, akkor korábbi dolgozataim megfelelő vezérfonalat kapnak.

Angyal Endre igen érdekes hozzászólásához csak azt szeretném hozzáfűzni, hogy korábbi álláspontomat a románkori renaissance jelenségek meglétét tekintve, nemkülönben az evvel összefüggő deákműveltség kérdését, egyáltalán nem tagadom meg. A szovjet tudomány értelmezése szerint helyesbitem, amennyiben a román kori »renaissance«-ot a keletkező városi kultúrához kapcsolom, a vágáns deákréteg kultúrájának tartom, de az igazi renaissance *előfutárjának* és *előkészítőjének* fogom fel. Ami pedig a renaissance kezdeteit illeti, Angyal elvtárs aggodalmai túlzottak. Mind előadásomban, ahol az olasz úgynevezett polgári realista líráról beszélek, mind pedig monográfiámban, a XIII. századi fejlődés erősödő üteme megfelelő módon kapcsolódik a meginduló renaissance-hoz.

Egyetértek avval, hogy Angyal Endre humanizmusunk törökellenes ágának külön figyelmet szentel. Ha ennek nem is adunk »vitézi« elnevezést, megvolt és jelentékenyen színezte a magyar humanizmust.

Helyesnek tartom kiegészítéseit Prága és a magyar fejlődés kapcsolatai tekintetében, azonban fel kell hívnom, az Ő és Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus figyelmét arra, hogy mind a huszita kori humanizmus, mind pedig a Jagelló-kori megfelelő hangsúlyt kapott cseh vonatkozásban is. Mindössze az Anjou Lajos uralkodásának végén szereplő Vilmos kancellár szerepéről nem beszéltem, de az idő rövidsége miatt a pécsi *»Egyetemi Beszédek«*

méltatásával együtt maradt el. Makrai Benedek alakja nagyon is foglalkoztat, de szerepét nem látom tisztázottnak és ezért a kutatás jelenlegi állása mellett nem tartottam helyesnek, hogy foglalkozzam vele. Melius Juhász Péter, hogy a *Válaszuti Komédia* kifejezésével éljek, »Péter pápa« humanizmusáról egyáltalán nem vagyok meggyőződve és az ő ilyenszerű rangadása még kevésbé meggyőző, mint a provençei trubadur költészeté.

Sajnálom, hogy Révész Imre akadémikus nincs most jelen. Értékes felszólalásában egy konkrét, viszont a magyar humanizmus fejlődésére igen jellemző esetet ragadott ki, mert Dávid Ferenc egyesíti magában a népi reformáció legmerészebb törekvéseit a legnemesebb humanizmussal. Révész Imrének különleges kompetenciája van ebben a kérdésben. Egyetértünk vele Dávid Ferenc reformációja és Karácson György felkelése közötti összefüggés dolgában. Egy dologra azonban szeretném felhívni figyelmét, arra, hogy Szervet Mihályt és Dávid Ferencet következetesen gyakorlati humanistának nevezte. E fogalmat mi a humanizmussal kapcsolatban úgy értelmezzük, hogy a gyakorlati humanizmus az emberszeretet intézményesítése. Ez Gorkij nyomán a szocialista humanizmus alapelve. A gyakorlati humanista nem egy társadalmi csoportot próbál megváltani olyan társadalmi körülmények között, amelyek lehetetlenné teszik eleve a sikert, az igazi gyakorlati emberszeretetet, a gyakorlati humanista a kommunizmus képviselője, aki megszünteti az osztálytársadalmat, megváltoztatja az egész társadalom strukturáját, hogy az egész emberiséget juttassa valóban méltó élethez. Münzer és kortársai csak kísérletet tettek a humanizmus gyakorlati átültetéséhez, sajnos Dávid Ferencnél még ezt sem tudjuk megállapítani. Dávid Ferenc tanítása nem olyan aktív, mint Münzeré volt, aki a népet tette meg a történeti cselekvés főhőisévé és központjává. Dávid istentől várja az új korszak létrejöttét, magatartása közelebb áll Gioacchino da Fiorehez, mint Münzeréhez vagy Campanellához. Nem merő véletlenség, hogy Karácson György, aki Dávid tanításán felbátorodva megy neki népével a balaszentmiklósi török palánknak, azt várja, hogy isteni csoda révén harc nélkül omlanak le a falak. Tehát a gyakorlati megvalósítás pillanatában Dávid Ferenc elméletének összes ellentmondásai kiütköztek. Mindez azonban nem von le e hős humanista bátorságából és rendkívüli érdeméből.

Turóczi-Trostler József akadémikus felszólalása éppen úgy, mint lektori jelentése, melyet előadásom végleges kidolgozása során figyelembe vettem, bővelkedett jó ötletekben, eredeti szempontokban. Szerencsés meglátása, hogy a reformáció Magyarországon segíti a humanizmus közkinccsé válását. Helyesen és nézeteinkkel egyetértően interpretálja a sztálini tételt a keleteurópai centralizáció és a nemzet kialakulásának összefüggése tárgyában. Magunknak is az a felfogásunk, hogy a kapitalisztikus formák kialakulásának vontatottsága, polgárságunk fejlődésének viszonylagos lassúsága igen tevékenyen közrejátszik atekintetben, hogy a renaissance két nagy megnyilvánulási formája közül egy meghatározott periódusban a reformáció az erőteljesebb és hogy összefonódása a humanizmussal alapvető jelentőségű. Azonban a feudalizmus erős elnyomó tendenciái igen éles reakciót váltanak ki polgárságunk alsóbb rétegéből s éppen ez magyarázza meg plebejus humanizmusunk különleges fontosságát, éppen a XVI. század második felében.

Komoly probléma, amit Turóczi-Trostler elvtárs felvet atekintetben, hogy a reformáció vallási és a humanizmus világi tendenciái között elképzelhető és elő is fordult az összeütközés és a feszültség. Azonban nem szabad

eltúloznunk. Generális megegyezés jött létre a két irány között, már a devotio moderna-ban, utána pedig az evangelizmusban és sok más jelenségben. A reformáció nemcsak segítette a humanizmust, de fékezte is, ez tény. Mint népi reformáció azonban nem fékezte a plebejus humanizmust. A Balassi Menyhárt árultatásáról szóló komédiában éppen a teológiai elemek teljes elsenyvedése a jellemző, nem hogy e vigjáték teológiája. Bajos a »*Magyar Elektra*« teológiájáról is beszélni. Már sokkal helyesebbnek érezzük, ha a reformáció és humanizmus küzdelmét Bornemisza Péter demonológiájával kapcsolatban vetjük fel.

Már megfeleltünk több ízben arra, hogy a szovjet kutatás egyáltalán nem korlátozza a renaissance-ot Itáliára és Franciaországra. Helytelen Turóczi-Trostler József elvtársnak az a kritikai megjegyzése, hogy a renaissance-ot és a humanizmust bizonytalanságból eredően használjuk mint ikerfogalmat. Egyáltalán nem. A szovjet tudomány a renaissance-ot éppen úgy, mint a humanizmust a polgárság megnyilvánulásának tartja avval a különbséggel, hogy amikor renaissance-ot mond, a korszak művészi megnyilvánulásaira és politikai elméletére inkább gondolunk. De amint a humanistákat renaissance embereknek tekintik, éppen úgy az igazi művészeket humanistáknak. Egyes kutatók nyíltan egyenlőségeket tesznek a renaissance és humanizmus közé. Ami a *Huszita Biblia* és a huszita mozgalom értékelését illeti, etekintetben a felszólaló koncepciója elmarad a valóság mögött. Hogy csak egyetlen tényt említsék meg: a *Huszita Biblia* több mint kétszáz új szót képez, új kifejezést talál. Ilyen arányú nyelvújítás már önmagában véve is korszakalkotó jelentőségű. Történettudásaink jogosan erősítenek meg abban a meggyőződésünkben, hogy a Hunyadi-ház politikája érthetetlen a huszitizmus mély befolyása nélkül. Ezt Hunyadi Mátyás államegyházi törekvéseivel kapcsolatban kimutattuk és most Elekes Lajos Hunyadi János katonai koncepciójában mutatta ki igen nagy valószínűséggel. Irodalmi felmérése alig hogy megkezdődött. Itt kell említenem azt is, hogy Turóczi-Trostler József elvtárs úgy beszél a XVI. század első három évtizedének kódex irodalmáról, mintha az középkori irodalom lenne. Erről szó sincs. Ennek a nem nyomtatott irodalomnak alapvető eleme a devotio moderna, a polgári jellegű és az eretnekséggel érintkező misztika és világias tendenciák. Neki és Gerézdi Rabánnak válaszolva megjegyzem, hogy szándékosan hagytam ki előadásomból, mint olyan témát, amelyről a Jordanszky-biblia és egyebek kapcsán külön kívánok foglalkozni és amely többünk munkájával remélhetőleg tisztázódni fog.

Turóczi-Trostler József elvtárs aggodalmait a fogalmi bizonytalanságokat illetően nem érezzük. Már kifejtettük, hogy a népi renaissance-ot mennyire tartjuk humanisztikusnak és mennyire nem s hogy egyáltalában véve nagyon le kell szűkíteni a *mindenféle haladó mozgalmat* emlegető pleonazmust és tartalmát. Korrigálnunk kell észrevételét a tekintetben, hogy a *Huszita Biblia* humanista kitételeit tárgyalva egybemossuk a cicerói humanitást a középkori keresztény irgalommal és ezt a plebejus humanizmussal. Emlékeztetnem kell Turóczi-Trostler József barátomat a humanizmus híres törvényadó szövegére, melyet Petrarca tett meg ennek, Cicero »*De officiis*«-ére, melyben kimondatik, hogy az ember az embernek segítségére kell hogy siessen csak azon egy oknál fogva, mert ember. A cicerói humanizmusnak megvan ez az oldala és segítette a polgárhumanistákat abban, hogy a feudális lovagi bajtársiasság és a sajnálkozó keresztény irgalom helyébe, ha másként nem, legalább elvben az egész emberiség eszméjét, ennek összetartozását és egymásra

utaltságát tegyék és hirdessék. Én azonban a *Husztita Biblia* kitételét még evvel sem mosom egybe, kifejezetten antifeudálisnak tartom. Turóczi-Trostler József elvtársnak annyira dialektikus a szemlélete, hogy még több érdekes kérdés lenne megtárgyalható, de mégis ezek voltak a leglényegesebbek.

Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus a felvetett kérdéseket két ponton mélyítette el. Az egyik az antikvitáshoz való viszony. Kiválóan mutatott rá a Marx-idézet révén, hogy mi volt az antikvitásban az egyik leglényegesebb felszabadító elem. Fejtegetéseivel e téren teljesen egyetértek és ami hozzáfűzni valóm van, azt Gerézdi Rabánt illető válaszomban már elmondtam.

Igen érdekes feltevést dobott bele a vitába Trencsényi-Waldapfel elvtárs, amikor azt mondotta, hogy Temesvári Pelbárt humanista volt. A felszólaló tudja, hogy ennek én örülnék a legjobban, hiszen Temesvári Pelbárt ilyen irányú megítélésére bizonyos lépéseket 1940 óta tettem, de megvallom, szerepét legalábbis nagyon ellentmondásosnak látom. A világi feudalizmust bíráló és a népet védő kijelentéseinél sokkal erőteljesebbek Laskai Osvát kitételei. Jelen pillanatban nem tudjuk őket másként látni, mint olyan tendencia képviselőinek, mely az akkori pápasággal összhangban a világi feudalizmus szekularizációs törekvéseivel szemben a népet igyekszik megnyerni.

Ez nem zárja ki humanista műveltségét, sőt, bizonyos fokú rokon-szenvét a nép iránt. A Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus által itt felhozott érvek nem egyértelműek, Avicennát idézni ebben a korban és racionális kritikát használni, mindenesetre polgári jellegű és a humanizmushoz nagyon is közelálló magatartás. Viszont a természettudományos műveltség, mely a humanizmussal érintkezett ebben az időben művelt rétegünkben olyan iramban terjedt, hogy a csodaszerűnek és a reálisnak az a szétszakadása, melyre a felszólaló Temesvári Pelbárt munkásságából annyira feltűnő példát hozott, enélkül is bekövetkezhett. Elképzelhető az is, hogy a Vergiliust illető középkori misztifikációk kritikájában nem humanista alapról indul el, hanem a keresztény elvek tisztaságából. Hogy azonban klasszikus műveltsége volt, az bizonyos. Rövidesen publikálni kívánom azokat a misztériumokat, pontosabban prófétajátékot és passiot, melyeket ő olasz nyomon dolgozott fel és amelyeknek a magyar drámai hagyományok fejlődése szempontjából nagy a jelentősége. Ezek a vallásos színjátékok a devotio elemeit tartalmazzák, nem a középkori pompázatos egyházi színművet ültetik át, hanem a laudákban gyökerező szenvedélyes népies, a biblikus történetet emberi motívumokban feldolgozó olasz devozionokat.

Érdekes, de meggondolandó, hogy mit is jelent az, hogy Temesvári Pelbártot a katolikus reakció korában eretneknek tartják. Ugyan kit nem tartottak ekkor eretneknek? Kopernikus, mint kanonok hal meg s művét halála után megégetik. Elvileg azonban igen lényeges Trencsényi-Waldapfel Imre elvtárs megállapítása a maga objektív ténszerűségével. Ő is leszögezte ezáltal azt a tényt, hogy eretnekség és humanizmus sokszor szervesen egyesülnek. Végül kiegészítőleg jogos Trencsényi-Waldapfel Imre elvtársnak az a kritikája, hogy Dudith Andrást kihagytam. Kihagytam, mert úgy éreztem, hogy nincs sok köze a magyar fejlődéshez. Ha meggyőzőnek az ellenkezőjéről, szívesen revideálok álláspontomat. Zsámbokit is csak egyszer említettem az előadásban s inkább azon az alapon, hogy volt egy jelentékeny tanítványa: Istvánffy Miklós, pedig ő is igen jelentékeny humanista, kiváló tudós az első igazi magyar filológus.

Úgy vélem, a felszólalások előrevitték problémafelvetéseikkel a vitás kérdések tisztázását és ehhez igyekeztem a magam részéről hozzájárulni.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF elnöki zárószava:

Amikor most berekesztem az órák hosszat lankadatlanul folyó vitát, nyugodtan megállapíthatom, hogy termékeny munkát végeztünk. Már maga a téma, a mindvégig gondolatébresztő, érdekfeszítő előadás számos régi és új problémát tűzött napirendre s gazdag indítékkal, meg anyaggal szolgált a felszólalóknak, akik megbírálták az előadás téziseit, feltevéseit, kidomborították ellentmondásait, mérlegelték eredményeit. Az előadó és a felszólalók dialektikus összeműködése olyan légkört teremtett, amelyben mindvégig uralkodó volt az egészséges vita szelleme, viszont a kritika szelleme mellett alig érvényesült az önkritikáé — és ez a kevés is inkább csak Tolnai Gábor, éles, pártos felszólalása nyomán.

Ha megvonom a vita mérlegét, legfontosabb eredményeként még egyszer kiemelném azt a segítséget, amelyet a szovjet tudomány nyújt valamennyiünknek eddig meg nem fejtett, vagy rosszul értelmezett problémáink helyes megfejtésénél és értelmezésénél. A második amit kiemelnék az előadónak az a jól megalapozott tétele, hogy a »magyar humanizmus történeti szükségletként jött létre, a magyar társadalom osztályharcai során«. A harmadik, hogy világosabban látjuk eddigi humanizmus-kutatásunk hiányait, ideológiai félszégeit s kitűzhetjük a kutatás új feladatait. (A magyar humanizmus sajátságos nemzeti jegyei; klasszikus formájának kizárólagos latin nyelvűsége; humanizmus és reformáció; humanizmus és elvilágiasodás; a »népi renaissance« és »plebejusi humanizmus« szerepe magyar viszonylatban stb.)¹ S tegyük hozzá mindehhez: egyszer végre sikerült, amivel mind a mai napig hiába kísérleteztünk a klasszicizmus, — a romantika vagy a legkényesebb probléma: a barokk esetében, — a magyar humanizmus esetében mindenestre elindítottuk a régóta esedékes vitát. Reméljük, hogy a vita elmaradhatatlan folytatása még termékenyebbnek bizonyul, s újabb lépés lesz azon az úton, amely a régi típusú humanizmustól a szocialista humanizmushoz vezet.

¹ A kép teljessége, a humanizmus haladó jellegének megállapítása szempontjából, éppen ezért marxista szempontból fontos volna egyszer végre tisztázni humanizmusunk viszonyát egyfelől a skolasztikához, másfelől a renaissancekori materializmus-hoz, a stoához, az új történeti és természettudományi világgéphez, a renaissance poétikához (Balassi, Rimay!) és retorikához, és végül, de nem utolsósorban tisztázni a római jog recepciójának jelentőségét.

SÖTÉR ISTVÁN
EÖTVÖS JÓZSEF

Eötvös életének és művének bonyolult, szerteágazó kérdéseit lehetetlen egyetlen előadás során még csak vázlatosan is feltárnom. E sokoldalú tevékenység értékeléséhez, mérlegeléséhez az irodalomtörténész munkáján kívül, a politikai történet és a jogtudomány szakemberének munkájára is szükség lenne. Eötvöst, aki eszméinek nem csak írói, de politikusi és jogászai eszközökkel is érvényt akart szerezni: a sokoldalú tevékenység egész szövevényének vizsgálásából érthetjük csak meg. Vers, dráma, regény egyrészt, — másrészt pedig jogalkotói, törvényhozói munka, publicisztikai működés, pártélet, közéleti tevékenység a megyegyűléseken, az országgyűlésen, valamint a miniszeri íróasztal mellett: íme, Eötvös munkaterületei. Tervekkel, feladatokkal, felelőségekkel, munkákkal teliszűfolt élet az Eötvösé. De az eszmék és a tettek harmóniáját ez az élet mégiscsak 1848 előtt mutatja, amikor a feudális viszonyok elleni harcában, az ország gyökeres átalakításának bajnokaként áll előtűnk Eötvös. Lázás tevékenysége, 1849 után, a talaját vesztett, a válságban vergődő ember túlfeszített, kétségbeesett erőlködésére árulkodik.

Eötvös életében a fordulópontot: 1848 szeptembere jelentette. A magyar forradalom balra fejlődése rántotta ki a talajt lába alól, s a Falu Jegyzője írójának meghátrálása épp azon események elől, melyek az ő eszméinek győzelmét is biztosították volna: sokak számára érthetetlen. Eötvös életében középponti helyet foglal el: forradalomhoz való viszonyának kérdése. A Karthausiban éppúgy, mint a Dózsa-regényben, az Uralkodó Eszmékben éppúgy, mint a Gondolatokban: a forradalom jogossága, mértéke, eredményessége nyugtalanítja Eötvöst. Ő, a reformer, aki az ország polgári átalakulását jogi, törvényhozási intézkedések útján képzelte el: a forradalmi út nagy kérdéseitől sohasem tudott megszabadulni.

Ha Eötvös életének és művének kulcsához egy előadás keretein belül akarunk közelférközni, hálás útnak ígérkezik a »Magyarország 1514-ben« elemzése, — részint, mivel a regény időben is közel van Eötvös 48. szeptemberi, katasztrófális fordulatahoz, — részint, mivel ugyanakkor e mű őt írói tudása teljében is mutatja. Ez a regény magábafoglalja az 1848 előtti Eötvös minden harcát és törekvését, minden útkeresését és válságát, mégpedig az útját egye-

lőre meglelt ember hívő, bizakodó módján. Ez a regény egy igen magas szintet jelöl, ameddig a liberális, felvilágosult eszmeiségű gondolkodók közül csak kevesen juthattak el. Igen, ez a regény még több is annál a felvilágosult, liberális programnál, amit Eötvös a Pesti Hírlapban, s az utolsó rendi országgyűlésig vívott politikai harcaiban hirdetett. És mégis, ez a regény már csíráiban tartalmazza 1848 szeptemberének Eötvösét, valamint a 49 utáni Eötvöst, az Uralkodó Eszmék, a Garantien, a Gleichberechtigung, a Nővérek Eötvösét, — és azt a válságot, melyből ő élete végéig nem tudott kilábolni. A Magyarország 1514-ben tehát távlatot tár visszafelé, — a reformkor Eötvösének működésére, és távlatot előre is: az összbirodalmi gondolatért egyideig rajongó, majd a kiegyezésen munkálkodó, s a 67-es Magyarországból végül is oly keserűen kiábránduló Eötvösre.

A Magyarország 1514-ben eszmeisége a gyökeres, polgári átalakulás, a felvilágosult, liberális törekvések programjában gyökeredzik, — de *ugyanakkor kritikai realista ábrázolásmódja, a realista történelmi regényírás következetes, tiszta érvényesülése következtében: túl is mutat a liberális, centralista programmon.* Mészáros Lőrinc alakjának megformálásában Eötvös a forradalmár egyéniségének olyan megértéséig és szeretetéig jut el, ameddig az ő liberális, centralista elvbarátai: soha. Eötvös érzelmileg azonosul Mészáros Lőrinc egyéniségével.

Eötvös az írói alkotás hevében eljut a forradalmár Lőrinc indulatainak megértéséig, — szeretetéig. Ugyanúgy szereti Lőrincet, mint Tengelit vagy Violát. És az alkotó művész szeretete ad is Lőrinc alakjának meleg emberiesseget, hősi fényt, vonzerőt. A forradalmár ábrázolásában Eötvöst az ő kritikai realizmusa túllendíti a nemesi lelkifurdalás sugallta felvilágosult, liberális program határain. *De ugyanakkor: magának a forradalomnak végső értékelésében, — eredményességének, célravezető voltának mérlegelésében már azokat a kételyeit, fenntartásait fedezhetjük föl, melyek az Uralkodó Eszméket jellemzik.*

Ennek az előadásnak két főkérdése van. Az egyik: hogyan alakul ki Eötvösben az a haladó, felvilágosult, liberális program, melyet ő a Dózsa-regénnyel is szolgálni kíván?

A másik: hogyan jut érvényre Eötvös kritikai realista művészete, a szerkezetben, s méginkább az alakok rajzában. — az a művészet, mely Mészáros Lőrinc megformálása kapcsán a felvilágosult, liberális, — röviden: centralista — programmon is túlmutat, — ugyanakkor, amidőn politikai tevékenységében maga Eötvös sohasem képes elfogadni a »szociális« forradalmat?

2

A Magyarország 1514-ben fölveti mindazokat a kérdéseket, melyek íróját 48 küszöbén leginkább foglalkoztatták. Fölveti a népjogok, a megszerzé-

sükhöz vezető forradalmi út, a hűbériség, a szabadság és egyenlőség, a közművelődés, a városi polgárság, — valamint az értelmiség kérdéseit. A Falu Jegyzője is hasonlóan égető kérdésekre kívánt felelni. A Magyarország 1514-ben kétségtelenül, még művészibben, a jellemábrázolás és a kompozíció még érettebb művészetével fogalmazza meg a feleleteket. A népjogok kérdésére felel a regény egész korképe, s az alakok sorában Mészáros, Dózsa, Orbán éppúgy, mint Telegdi, — a forradalmi út problémája Mészáros és Dózsa alakjában testesül meg, — a hűbérisége Ulászlóban, Bakácsban, Zápolyában, Ártándi Pálban, — a szabadság és az egyenlőség eszméje a forradalom vezetőin kívül Orbán és Szaleresi Klári sorsában, — a közművelődés feladataira utalnak Mészáros Lőrinc végszavai, — a városi polgárság helyzetére Szaleresi Ambrus alakja, — az értelmiségére pedig ugyancsak Mészáros Lőrinc, és Orbán. Eötvös a 49-as forradalom küszöbén, a kor nagy kérdéseit jellemek, drámai helyzetek, konfliktusok, szenvedélyek nyelvén fejezte ki.

Eötvös kapcsolatát a felvilágosodással és a belőle kinövő liberális eszmékkel: életviszonyai és baráti köre egyaránt elősegítették. Eötvös nagybirtokos származásánál, fiatalkori környezetének agrárkapitalista jellegénél fontosabb körülmény, hogy 1841, vagyis apjának anyagi bukása után, a nemesi értelmiségiek életét éli, akárcsak a centralista csoport többi tagja: Szalay, Csengery, Trefort, Kemény. A felvilágosodás eszméiért való rajongásában nevelőjének, a Martinovics-összeesküvésben részes Pruzsinszky Józsefnek — Tengelyi Jónás egyik feltehető modelljének — hatásán kívül fontosabb a barátság, mely ahhoz a Szalay Lászlóhoz fűzi, akinek pályája az Eötvösének megértéséhez is tanulságokkal szolgál. Eötvösnél is, Szalaynál is a felvilágosodás eszméinek szerepe egybekapcsolódik kettejük pályakezdésének romantikájával, — romantikával, mely a Karthausi lapjain még egyeduralkodó. Eötvös és Szalay pályakezdésének romantikája ugyancsak különbözik a fiatal Vörösmartyétól, mely a Zalán futásában a nemesi múlt pátoszát is idézi, — és a Jókaiétól, mely 1848 előtt még a kuriózum, az exotikum, a meghökkentő és a rendkívüli keresésében áll, — a forradalom után pedig néha ábrándokat is melengetőn sóvárog egy eszményi világ eszményi hősei után, s ezeket az ábrándokat az önkényuralom idején elsősorban a nemzeti ellenállás serkentésére, ébrentartására használja.

Eötvösök romantikájából *hiányzanak* az ábrándok, — mert ennek a romantikának épp az *ábrándtalanság*, az *illúzióvesztés* a lényege. Eötvös és Szalay romantikája legközelebb a Kölcsényéhez áll, aki készséggel vállalkozik Eötvös barátja, a korán elhalt Palocsay Tivadar egyik világfájdalmas, németnyelvű költeményének lefordítására. Eötvös, Szalay és Palocsay verseit ugyanaz a világfájdalmas romantika hatja át, ami a Karthausit. A világfájdalom: e fiatal nemzedék középponti, romantikus élménye. És ez az élmény két konfliktus mély átéléséből fakad, — átélésből, mely Eötvösnél is, Szalaynál is fájdalmas válságot fakaszt. Az egyik konfliktus: az ő haladó, felvilágosult

eszményeik egyelőre még tehetetlen összeütközése az elmaradott, feudális hazai viszonyokkal. A másik : ez eszmények összeütközése a nyugati, kapitalista államok társadalmi valóságával. Ez a kettős konfliktus váltja ki bennük a csalódás, a meghasonlás, a világfájdalom érzéseit. Világfájdalmuk a szerelem, a barátság, a társasági élet stb. területeit egyaránt hatalmába keríti. Ez a világfájdalom szólal meg ifjúkori műveikben a romantika hangján, a romantikus sorsok, életérzések, helyzetek, fordulatok és jellemek formáiban.

Ebben, a konfliktusokból fakadó, világfájdalmas romantikában — gondoljunk a Karthausira — mégsincs nyoma a valóságtól elfordulásnak, az álmokba temetkezésnek, az irrealitásba húzó nosztalgiának. Eötvösök romantikájához hozzátartozik az emberiség — és a haza haladásába vetett lelkes hit is. Ez nem az életundor, a csüggedés, a menekülés romantikája. Nem Novalis e romantika példaképe, — hanem Victor Hugo. Sajátossága e romantikának : átmeneti volta is. Mindketten »kinőnek« a romantikából, s későbbi korszakaik híjával vannak a romantikus elemeknek. Mindkettejük romantikus korszakát a politikai és jogi cselekvés korszaka váltja fel, — mégpedig nem visszahatásként, hanem a romantika egyenes folyományaként. A romantika és a jogtudomány önük nem ellentétes mozzanatok, hanem : a kérdés és a felelet viszonyában kapcsolódnak egymáshoz.

Eötvös és Szalay akkor lépnek ki romantikus korszakukból, amikor a cselekvés lehetőségét, s a legsürgősebb feladatokat megtalálják. Világfájdalmuk — a cselekvés lehetetlenségének szülötte. Ez a világfájdalom akkor szűnik meg, amikor a reformkor nagy feladatait vállalják. Ekkor lépnek át a romantikus világfájdalomból — a politikai-jogi tevékenység területére, illetve: a kritikai realizmusba. Eötvösnél a romantika : a polgári átalakulásért vívott politikai harc, és a feudális viszonyokat támadó kritikai realista művészet szerves előzménye. Tehát : a Magyarország 1514-bené is.

Eötvös és Szalay cselekvő, politikai-jogi tevékenységben oly gazdag, új korszaka a centralista csoport létrejöttével bontakozik ki. Ennek első állomásai : a Themis, és a Budapesti Szemle voltak, majd a büntetőtörvénykönyv reformja, Szalay beszéde az 1843/44-es országgyűlésen, s végül a Pesti Hírlap szerkesztésének átvétele. A Magyarország 1514-ben épűgy összefűgg a centralista programmal, mint a Falu Jegyzője is. Ezt az összefűggést most nem az olyan kézenfekvő vonatkozásokban kell szeműgyre vennűnk, aminűk a jobbűgyfelszabadítás vagy az érdekegyesítés eszműje, — hanem abból a látszűlag távoli szempontból, hogy *műlyennek* képzeltek el a centralisták a Magyarorsűgűgon megvalósítandű kapitalizmust, — és *hűgyan* akarták azt megvalósítani? Csak ennek a két kérdésnek vázlatos áttekintűse után érthetűjük meg a Magyarország 1514-ben két szembeszűkűkű vonását, — vagyis : azt, hogy Műszáros Lűrincet ěpp értelmisűgi volta kapcsolja szűrosan a nép űgyű-hez s állítja a paraszthűborű ělűre, — valamint: azt, hogy a regűny, habűr igazat ad Dűzsa népűnek, a forradalmat műgis cűlra nem vezetűk eszűkűznek

tekinti. Emlékezzünk Lőrinc beszélgetésére Orbánnal, amikor életét elmeséli neki, utal tudósi munkájára, kiábrándulására a céltalan tudományból, s hivatására, melyet végül a »népnek szentelt« munkásságban talál meg. És emlékezzünk a regény végén a Szaleresiékkel való beszélgetésben, ugyancsak Lőrinc szavaira, melyekkel bevallja, hogy addigi útja »nem vala az, mely célhoz vezethet. Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni«.

A néppel azonosuló értelmiségi, az eszméinek harcosan érvényt szerezni kívánó forradalmár, — aki végülis, a »célhoz nem vezető« forradalmi út helyett, a népet körülfogó »lelki sötétség« eloszlatásában ismeri fel hivatását : íme, az érintkezési pont a regény és a centralista program lényege között.

A megye elleni harc az adott politikai helyzetben a centralisták számára a legfontosabb feladatnak látszott, — de ennél sokkalta többet tartalmazott a programjuk. Szalay már említett beszéde, melyet az 1843/44-es országgyűlésen, Korpona követeként mond el, a polgári Magyarország kialakításának lelkes vágyát fejezi ki. Valamennyi osztály »egybeolvasztójának« kívánja Szalay a polgárságot, — de olymódon, hogy ezt a hivatását forradalom nélkül töltsse be. Még hozzá a »koronás fő« iránti teljes lojalitás és az osztrák »birodalmi érdekek« tiszteletbentartása mellett. Tudnunk kell, hogy Szalay éppoly világosan látja a nyugati kapitalizmus vásári sívárságát, mint Eötvös, aki a Karthausiban mondott a júliusi monarchiáról lesújtó véleményt. Szalay is látja, hogy a »Montmorencyak és Richelieu-k aristocratiája helyébe a boltosok aristocratiája léptetett«.

Miben reménykednek tehát a centralisták? Abban, hogy a polgári társadalmat Magyarországon valamely »megjavított« formában lehet létrehozni. Abban, hogy a »rőf és mérőserpenyő« uralma helyett nálunk az értelmiség, — és az ipari polgárság uralmát lehet megteremteni. A Szegénység Irlandban lapjain Eötvös még iparelles álláspontot hangoztat, de ezt a Pesti Hírlapban már homlokegyenest megváltoztatja. A Karthausi romantikája abból a konfliktusból született meg, mely Eötvös — illetve : Gusztáv — felvilágosult eszmeisége és a júliusi monarchia kiábrándító valósága közt jött létre. Érdemes-e a régi világ ellen küzdenünk, — hogy *ilyet* léptessünk a helyébe? — körülbelül így fogalmazhatnók meg a Karthausi mélyén lappangó, szorongó kérdést. De a Karthausi nemcsak a világfájdalom regénye, s nemcsak az útkeresése, — hanem : az út-találása is. Úté, melyet már Gusztáv nem tud végigjárni, s melyen Mózesként, Józsuát indítaná el. De ezen az úton, melyet a Karthausi reménykedő végfejezetei oly látnoki ujjongással köszöntenek : Eötvös, a reformkor Eötvöse, végig is halad. Egészen a Magyarország 1514-ben szintjéig. A Karthausi tanulságai : hazafelé, a fiatal reform-nemzedék, az Eötvös és a Szalay nemzedéke felé szólnak. Abból a válságból, melyet a júliusi társadalom látványa váltott ki Eötvösből, nagy reménykedés, bizakodás bontakozott elő : *idehaza* a jövő nem a Dufey-ké lesz, hanem a Tengelyi Jónásoké, akik a vármegyebörtönt és a szolgabírák az alispánok jogtipró zsarnok-

ságát éppúgy viselik, mint Viola. Eötvös a »pénzoligarchák« helyett a kiművelt fejű, nemes szívű emberek, a nemesi és a népből jött értelmiségiek kezében szeretné látni az új, a polgári társadalom vezetését. A reformnak, valamint Eötvös választójogi elképzeléseinek elemzése győzhetne csak meg bennünket arról, mily rendkívüli körülménnyel igyekszik ő a polgárosult országban az értelmiség helyét biztosítani. »Helyet, helyet az értelmiségieknek!« — kiáltja Szalay is. Eötvös pedig kifejti, hogy a honoráciorok a nép érdekeinek igazi képviselői, szóvivői, hisz műveltségük, tudásuk segítségével ők a népből emelkedtek ki. Óvja is őket, nehogy fölfelé emelkedtükben a nemességhez idomuljanak.

Eötvös és a centralisták programjának tehát lényege volt az az illúzió, hogy ki lehet küszöbölni a nyugati kapitalizmus általuk is oly szenvedélyesen kárhoztatott negatívumait. Ezt ők a néppel együttérző értelmiségtől várták. E hitük, ez illúziójuk nélkül lehetetlen lett volna a polgári világért harcolniok, — melyet ők éppen nem a »róf és mérőserpenyő« jegyében kívántak. Eötvösök úgy képzeltek, hogy a polgárság képes valamennyi osztályt magában felolvasztani. Ez az illúziójuk párosult azzal a másik illúzióval, hogy a polgári társadalomban a népből jött és a nemesi értelmiség vezetőszeréhez juthat a »boltosok aristocratiájával« szemben.

Eötvös e hite, ez illúziója ölt testet a Kölcselyről mintázott Völgyesy alakjában, ez Tengelyi Jónásban, sőt még a főispáni titkárbán is, aki Tengelyi és az excellenciás úr beszélgetése közben, az ellenség táborába »befogott bajnokként«, vagyis : honoráciorként, — a falu jegyzőjével rokonszenvezik. És ugyanez okok értetik meg velünk, miért rajzolta meg Orbán deákban Eötvös annak a honoráciornak tragikus sorsát, akit a szerelem és a hála a néppel ellenséges táborban tart. Végül : ugyanezek az okok értetik meg, miért nő a regényben az értelmiségi Lőrinc a nem-értelmiségi Dózsa fölébe, a nép forradalmár vezetőjévé, s miért Lőrinc az, aki rátalál a nép jövőjének igaz útjára, — helyesebben : arra az útra, melyet Eötvös igaznak vél.

Ez vezet el bennünket a második kérdéshez is : hogyan kívánta megvalósítani a centralista program az új társadalmat? A jövő *miféle* útját vélte helyesnek Eötvös?

Természetesen, nem a forradalmat. De tévednénk, ha azt hinnők, hogy Eötvös 1848 előtt eleve írtózott mindenfajta forradalomtól. Nemrégiben előbukkant, kéziratot naplójának tanúsága szerint az ifjú Eötvös látta : »Franciaország a legnagyobb példa, — annyi vérengzés után mennyit haladott«. A Karthausi avignoni jelenete bizonyos forradalmi rokonszenvet lehel. És Eötvös később is vallotta, hogy az átalakulás nem mehet végbe valamekkora rendbontás nélkül. Eötvös és a centralisták azonban egyértelműen féltek az ú. n. »szociális« forradalomtól. Vagyis az olyantól, amelyet a Magyarország 1514-ben is bemutat. Azt jelenti-e ez, hogy Eötvösök nem akarták észrevenni

a szociális problémákat, — s köztük azokat, melyek a kapitalizmussal elkerülhetetlenül együttjárnak?

Eötvös már romantikus korszakában, *filantróp módon* közeledni próbált a szociális problémákhoz. Gondoljunk a Megfagyott gyermekekre, — és melléje odaállíthatom az említett naplófüzet egyik befejezetlen versét is, mely egy bányászról szól, ugyanolyan könnyes és meghatott modorban, mint az előbbi. De a kép, amit a Falu Jegyzője és a Magyarország 1514-ben nyújtanak a nyomorról: az ilyen filantróp-szентimentális mozzanattól már mentes.

A centralisták a kapitalizmussal nem akarták átvenni a »boltosok aristocratiáját«, — de a »szociális forradalommal« viselős munkásnyomort sem. Ahogyan az előbbit az értelmiség segítségével kívánták volna kiküszöbölni, — úgy az utóbinak »megelőzésére« különböző intézményekhez kívántak folyamodni, melyeknek tervét többnyire az utópista szocialisták műveiből merítették. A Magyarország 1514-ben is a »szociális« forradalom »megelőzésére« törekszik. Mégpedig a közművelődés terjesztése által. Ugyanakkor a regény becsületesen szembenéz a szociális problémákkal, a jobbgáyság helyzetével stb. Eötvös a pauperizmussal már a Szegénység Irlandban lapjain és korábban a Karthausiban is szembenézett. Ez utóbbiban a proletár-kérdést Armand-nak nem épp hitelesen s nem is szerencsésen megalkotott, de mégis fontos alakja testesíti meg. Nem lehet közömbösen elhaladnunk a tény mellett, hogy Magyarországon, a harmincas évek végén, amikor még a jobbgáykérdés rendezésére sem került sor, egy fiatal író már a proletárság ügyén gondolkodik. Ebben a körülményben az utópista szocialista eszmék félreérthetetlen hatására kell ismernünk. Ezeknek az eszméknek érvényesülése kimutatható Eötvös és Szalay romantikus korszakában, — de a Pesti Hírlap centralista körének egész működésében is. Szalay egyik levele, melyet 1838 január 5-én Kölcseyhez intéz, de nem neki, hanem Szemerének mer csak elküldeni, *ugyanannak* a mély, vilégnézeti válságnak tanúsága, mely a Karthausit is létrehozta. E levélben Szalay kijelenti: *»Meggyőződtem, hogy míg a társaság alapintitutumait, a családot, a házasságot, a vagyomot sat. nem szabályozzuk, a szorosan politikai reformra pazarlott erő, minden törekvés mellett is, jótékony következmény nélkül marad mindörökké»*. Később Szalay már nem hallat ilyen elveket, de párizsi útján legfontosabb kapcsolatainak egyike Lermínier-vel szövődik, az ex-saint-simonista jogásszal, aki Lajos Fülöp kormányának szolgálatába szegődik. Most csak röviden akarok utalni arra, hogy a többi centralistánál is megtaláljuk az érdeklődést az utópista szocialista tanok mérsékeltebb, egyezkedőbb árnyalatai iránt, — különösen, amikor az iparosítás mellett, vagy a pauperizmus felszámolása érdekében használhatják fel ezeket az elméleteket. Trefort például Michel Chevalier-vel foglalkozik, a Pesti Hírlap 1843/44-es számaiban, — azzal a Chevalier-vel, aki III. Napóleon idején a szabadkereskedelem egyik szószólója lesz, s már korábban is Thiers bizalmát élvezi. Ugyancsak Trefort a kispolgári szocialista Pecqueur *Économie sociale*-át ismer-

teti a Budapesti Szemle 1840-es kötetében, Louis Blanc *Histoire de dix ans*-jával pedig a Pesti Hirlap 1845-ös évfolyamában foglalkozik. Az utópista szocialista eszméknek ilyen taglalásai komolyabbak, alaposabbak a Lukács Móricz kissé csevegésszerű 1842-es, akadémiai előadásánál, mely egyébként is a Lorenz Stein könyvének kivonata.

A Karthausi megírása idején Eötvöst az utópista szocialista eszmékből a kapitalizmus és általában a burzsoázia bírálata ragadhatta meg, — és a proletárság nyomorának megmutatása, aminek eltüntetésére Saint-Simon és Fourier az ipar fejlesztésében látnak orvosságot.

A centralisták a kapitalizmus megvalósításával járó »veszélyek« ellen, vagyis: a munkásság nyomora és az abból származó katasztrófák ellen: *bevallottan* is a szocialista gondolkodók elveiből merítenek orvosságot. Az »associatio«, az egyesülés, — vagyis: a szövetkezeti gondolat az, amiben ők a munkásnyomorból származó »katasztrófák« elkerülésének módját felismerni vélik. Azzal a »hátsó gondolattal« küzdenek az iparosításért, hogy különféle munkásrésztvénytársaságok s termelési munkás-szövetkezetek révén a proletárnyomornak eleve útját szegik.

A feudalizmus ellen reformokkal küzdő centralisták tehát még a *honi kapitalizmus* reformista megoldására is törekednek. *Tájékozás az egyesületi jog mezején* (1847) című írásában Szalay kijelenti: »Igenis, nekünk vérmesebb reményeink vannak, mint másoknak, általában, az emberiség s közelebbről hazánk jövődjére iránt, mert az egyesületi eszme tökéletesítése iránt nagyobb reményünk van, mint másoknak«. És Szalay nyíltan kimondja, hogy ezt a meggyőződését a szocialisták tanításából merítette: »mi hisszük a szocialisták által erősebben mint valaha proclamált tant, hogy az associatio az emberi társaság kiindulási pontja s jövődjére egyszersmind«. Természetesen, a centralisták ilyen »megelőző« törekvéseit egészen másként kell megítélnünk akkor: a kapitalizmusért folytatott harc idején, — mint a hasonló reformista törekvéseket később, a már megvalósult kapitalizmusban. Amikor az egyesületi eszméről szóló írásában Lukács Móricz a nagytőke »felfaló hatalma« ellenében a »parányi erők szövetkezésétől« vár védelmet a nép számára, s amikor úgy véli, hogy ezek az erők »gyarapulva képesekké lennének a nagy tőkékkel versenyezhetni, az ipar gyümölcseinek, az élet javainak arányosb felosztását eszközölni, s eképen a nyomort enyhítve« a gazdagok »minden hatáságának« határt szabni: bevallottan is a »polgári társaság alapjainak« konzerválására törekszik. A centralisták tehát a politikai reform-eszméken kívül — a szociális reform-eszmék hívei is, — annak a műnek érdekében, melyért küzdenek, de amely szemükben nem lenne megvalósításra érdemes, a polgári jövő valamiféle »biztosítása« nélkül. Döntően fontos a körülmény, hogy a centralisták 48 előtt az új világot nem egyetlen osztály, de az egész nép számára kívánnák jónak és emberinek berendezni. Az ő kapitalizmusuk némiképp — utópikus kapitalizmus. Hisz még Trefort is »birtokosokká lett« proletárokról álmodozik, s az 1840-es év olvasói

elé »kis várossá vált« falvak képét festi, »nagy közös házakkal, központi fűtéssel, közvilágítással s külön közhasznú intézetekkel« . . . Trefort előtt símának, — paradicsominak tetszik máris az út, melyen hazája még el sem indult : »a nagy vállalatok — melyekből haszon most leginkább néhány nagy capitalistára háramlik — közhasznúak leendenek, vagy a kormány által, vagy biztosainak felügyelete alatt fognak véghezvitetni, s az agiotage-nak, a nagy capitalisták s csalók zsarnokságának gát fog vettetni«. És Trefort előtt kitarul a kapitalista Európa ragyogónak ígérkező körképe : Németországban már ássák a Duna—Rajna-csatornát, — Angliában az új nemzedéket az olasz s görög földről hozott műkincseknél jobban érdekli a gőzmozdony, — Franciaországban utak és pamutgyárak épülnek, s az újságok a vasúthálózat »nagyszerű tervét« vitatják, — Oroszországban szaporodnak a csatornák, a tatár sivatok pedig virágzó gazdaságokká alakíttatnak át.

A kapitalizmust igenlő centralisták tehát hisznek abban, hogy az új polgári világot a »pénzoligarchia« vezető szerepe, és a »szociális« forradalom »réme« nélkül lehet Magyarországon meghonosítani. Ez a felfogásuk kifejezést nyer a Magyarország 1514-ben lapjain, amikor is Eötvös a Falu Jegyzője után újból előtérbe állítja az értelmiség vezető szerepének, s a néppel azonosulásának szükségét. És kifejezést nyer akkor is, amikor Eötvös a forradalmat mint lenyűgöző, jogos kétségbeesésből és hatalmas szenvedélyekből születő, hősi, — de : célra nem vezető vállalkozásnak mutatja be. Azok az érvek, melyeket Orbán deák és Dózsa öccse szegeznek Lőrinc ellen : kissé a centralista csoport érvei is.

A centralisták a proletár-nyomort az utópista szocialisták műveiből vett intézmények útján akarják kiküszöbölni, Eötvös pedig, a Magyarország 1514-ben utolsó fejezeteiben, épp Lőrincel mondatja ki a maga elvét, mely szerint a forradalom kilátástalan, amíg a nép tudatlanságban, műveletlenségben él. »Az anyagi szabadság, melyért a nép fegyverhez fogott, mindaddig el nem érhetik, míg szellemi szabadsága ki nem vivatott, s talán évszázadok múlnak, mielőtt ez megtörténik«. Lőrinc e szavaitól — Eötvös közoktatási törvényjavaslatáig : egyenes az út. *És Eötvös, szubjektív jószándékkal, egy, a Dózsa-háborúhoz hasonló forradalmat akar velük is megelőzni.*

3

Mindezek után azonban még nyitva marad a kérdés : ennyi-e csupán a Magyarország 1514-ben? E műnek lényeges eleme-e a forradalom elleni érvelés?

Nem. Eötvös az írói alkotás közben, részint a maga haladó meggyőződésének, részint kritikai realista művészetének hevületében, s főként a Mészáros Lőrinc alakjának megformálása révén, sokhelyütt mélyen együttérez a forradalommal, s átéli, művében is érzékelteti annak nagyságát.

Ebből azonban következik, hogy a regényen bizonyos *kettősség* vonul végig. Megtaláljuk benne Eötvösnek »*polgári rokonszenvvel*« vegyes kételyeit, — s megtaláljuk benne a forradalmár alakjával való írói azonosulást is. Ez a kettősség érződik Lőrinc alakján, aki a regény végén mintegy szembefordul tulajdon, forradalmi művével. Ez a kettősség abból származik, hogy — Révai József szavával — »szolidaritást« Dózsa forradalmával Eötvös nem tud vállalni.

A Magyarország 1514-ben nemcsak a centralista eszmék néhány lényeges elemét foglalja össze, de mindazokat az írói erőnyeket is, melyek a Karthausit, vagy a Falu Jegyzőjét jellemezték. Az a komponáló tehetség, melynek előző regényeiben oly kitűnő példáit adta Eötvös: itt teljességében kivirágzik. A Magyarország 1514-ben, kétségtelenül Eötvös legszilárdabban megszerkesztett, legművészibben fölépített műve. Világfájdalmas elmélkedések helyébe, melyekben a Karthausi bővelkedett, — és a polémikus, politikailag értekező részesek helyébe, melyek a Falu Jegyzőjének cselekményét meg-megszakították, itt: sajátosan *elemző* jellegű részesek kerülnek, melyekben Eötvös egyrészt a történelmi eseményeket, másrészt a szereplők jellemét, szenvedélyeit stb. boncolja. A portré-rajzolásnak ugyanazzal a művészetével, mely a Falu Jegyzője típusainak megelevenítésére szolgált, a Dózsa-regényben is találkozunk. Dózsa György, Mészáros Lőrinc, Ulászló, Bakács, Zápolya, a két Ártándi, Telegdi stb. portréinak megalkotásában Eötvös a történelmi hitelességre és a jellem kidomborítására egyaránt törekedett. De ezeket a portrékat a cselekmény során, az egyes helyzetek, a drámai mozzanatok, a hősök szívében végbemenő folyamatok, válságok elemzésével kelti élőkké. Ez az elemzés Eötvösnél a hősök *történelmi szerepének*, és *egyéni drámájának* érzékeltetésére egyaránt irányul. *A Magyarország 1514-ben a következőket végigvitt, lélektani elemzés első példáival szolgál a magyar irodalomban.* Ez az elemző módszer sohasem öncélú, — hanem a regényhősök társadalmi és egyéni valóságának minél megkapóbb érzékeltetését szolgálja. Majd csak a Nővérekben szakad el Eötvös analitikai munkája a *társadalmi* valóság talajáról, s válik az egyhangú pszihologizálás eszközévé. Mert a Nővérekben már nem a társadalmi erők konfliktusait ábrázolja többé, — hanem a magánélet egy szűk és érdektelen területére vonul vissza.

4

Sajátossága a Dózsa-regénynek, hogy Eötvös nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival, — s ily módon a közélet és a magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény. A középponti hősnek ez a hiánya — mely a Magyarország 1514-ben-t a Karthausitól és a Falu Jegyzőjétől megkülönbözteti — elsősorban az író már ismertetett eszmeiségében nyerheti magyarázatát.

Eötvösnek ugyanis, ha művében hiánytalanul a forradalom oldalára áll, Mészáros Lőrincet kell a regény középpontjába állítania. Ha pedig hiánytalanul elutasítja a forradalmat, — középponti hősnek leginkább Bakács alakja, a másik, történelmileg legjelentősebb egyéniségé, kívánczik. De éppen abból, hogy Eötvös elismerte ugyan a parasztháború jogosságát, — ám hatékonyságáról s eredményeiről merőben kételkedően gondolkodott, — következik az is, hogy sem a jobbagság, sem az uralkodó osztály képviselőjét nem tehetette meg regénye egyedüli középponti hősének. Valahányszor egy-egy kiélezett helyzetben, Dózsaék oldalán vagy ellentükben kellene állást foglalnia, — valahányszor az ábrázolás során olyan rokonszenves, jellemes hősei kerülnek szembe egymással, akik a parasztháborúról ellentétesen gondolkodnak: Eötvös kitér a válaszadás elől, s valamilyen »pártatlan« megoldáshoz folyamodik.

De középponti hőst Eötvös azért sem keresett, mivel nem találhatott olyat, akin keresztül 1514 egész társadalmát bemutathatta volna, akin keresztül éppúgy betekinthesett volna a királyi udvarba, mint Dózsa sátrába. A regény két *legjelentősebb* alakja: Lőrinc és Bakács, nem nyer egyforma fontosságot a cselekményben. Bakács személyisége a regény gerincét képező drámától távolmarad, sőt, az első fejezetek után mindinkább háttérbe szorul. Pedig Bakács sorsa ugyancsak bővelkedik drámai lehetőségekben: nagyravágása, szerepe a központi királyi hatalom oldalán, majd meghasonlása, összeomlása, mindez hálás és hatásos drámai lehetőségekkel szolgál. Az, hogy Eötvös ábrázolásában Lőrinc alakja mindinkább fölébenő a Bakácsénak, sőt, a regény többi szereplőjének is, — annak bizonyítéka, hogy Eötvös legmélyebb írói rokonszenve mégis inkább a forradalom felé irányul.

A szerkesztés legnagyobb feladata: a regény *közéleti és magánéleti* elemeinek egybekovácsolása volt. Eötvös éppúgy meg akarta mutatni 1514 politikai harcait, pártviszonyait, — mint az egyes emberek sorsát. A cselekményben az országos jelentőségű eseményeknek, az államférfiak tanácskozásainak, viaskodásainak, a jobbagy-vezérek viszonyainak stb. épp oly fontos helyük van, mint a különféle szerelmi bonyodalmaknak, tragédiáknak és kalandoknak. A regény közéleti anyagának, a történelmi-politikai eseményeknek feldolgozásában azonban Eötvöst az a veszély is fenyegette, hogy párbeszédre bontott, történelmi értekezéssé válnak egyes fejezetek. És ezt a veszélyt nem is sikerült mindig elkerülnie. A regényben meglehetősen elválik egymástól a közélet főszereplőinek — vagyis egyrészt az uralkodó osztály, másrészt a jobbagság vezetőinek — és a közéletben csak mellékes szerepet játszó, de a cselekményben mégis jelentős szereppel bíró alakoknak sorsa.

De a Magyarország 1514-ben mégsem szakad szét egy »közéleti« — és egy »magánéleti« regényre. Mégpedig azért nem, *mivel Eötvös a két szerelmes-pár konfliktusait a kor nagy, történelmi konfliktusaival hozza összhangba, — és sorsukon keresztül a történelmet, az egész 1514-es magyar társadalmat mozgató-vezető erőket juttatja szóhoz.*

A bonyodalmat mindig is mesterien szövő Eötvös különösen átgondolt fogással teremt egységet a regény történelmi eseményei és magán-sorsai között, — mégpedig úgy, hogy Szaleresi Klárinak, az Ártándi Pált szenvedélyesen szerető polgárleánynak sajátos szerepet biztosít a történelmi események kialakulásában. Az Ártándi Pál hűtlenségéről értesült Szaleresi Klári beszéli rá a kereszteseket Telegdi nyári lakásának megtámadására, ami bizonyos mértékben *történelmi arányú* eseménnyé válik, mivel a nyárilak felgyújtása után úgyszólván lehetetlenné válik a főnemesség és a Dózsa-tábor kibékülése. Természetesen, Eötvös óvakodik attól, hogy Klárinak valamiféle történelmi kezdeményezés szerepét juttassa, — hiszen a Telegdi-lak ostroma csak egy, a többi nemesi lak ostromának, elpusztításának sorában. És Klári tettében nincs is semmi mesterkélt vagy hihetetlen, — cselekedete arányban van a szenvedélyével, mely szenvedély, most, ebben a történelmi helyzetben kicsap a magánélet keretei közül, s természetszerűen ölt egy történelmi eseményben testet. De ennek az eseménynek következtében Klári sorsa éppúgy, mint Fruzsínáé, a regény nagy történelmi eseményeibe közvetlenül kapcsolódik, — s az országos események és a szerelmi történet közt cselekmény-egység jön létre.

A szerelmi történet teszi lehetővé, hogy a parasztháború útvonalát követhessük s különböző szinterein jelen lehessünk. Klári kétségbeesett szerelme űzte ki az országutakra Fruzsínát, — s ugyanez a szerelem szegődik nyomukba is, hogy a dráma színtere a székvárosból a parasztháború csatateretereire kerüljön át. Dózsa táborába éppúgy, mint Zápolyáéba: *a szerelmesek* vezetnek el bennünket. És Klári vak szerelme részes annak a hadihelyzetnek kialakulásában is, mely Dózsaék temesvári vereségét okozza, — a lány viszi ugyanis Bátorihoz Zápolya levelét, — Ártándi Pál kedvéért. A regénynek ebben a részében Eötvös három döntő fontosságú fordulatot kapcsol szorosan és szervesen egybe: megmutat egy főúri intrikát. (Drágfi, Perényi és Báthori megállapodását a magasabb hivatalok osztogatásáról), mely miatt Zápolya kész lenne veszni hagyni a Temesvárba szorult nemesi csapatokat, — megmutatja Ártándi Pál karrierizmusának egész csúfságát, amikor az előbbi intrika kibonyolításához és saját emelkedéséhez Klári szerelmét eszközül használja fel, — és végül: a fentieket a parasztháború sorsának alakulásával is kapcsolatba hozza. Eötvösnek tehát gyakran sikerül a közéleti és magánéleti cselekmény egybekovácsolása. Erről tanúskodik még a regény végén Klári mentőakciója apja érdekében: ez a mozzanat vezet el ugyanis logikusan Dózsa börtönébe és ez mutatja meg drámai módon, a bosszúálló osztály minden cinizmusát, kegyetlenségét.

De Klárinál sem kevésbbé szervesen kapcsolódik a nagy történelmi eseményekbe Orbán alakja. Ő ugyan nem játszik annyira kezdeményező szerepet, mint a polgárlány, — de mélabús egyéniségéhez, csendesesen szenvedő szerelméhez ez nem is illenék. Lőrincsel folytatott beszélgetései és szerelmi vívódásai

azonban élesen domborítják ki osztályhelyzetét, mely a parasztháború következtében válik válságossá. Orbán benső konfliktusait is a parasztháború élezi ki. Az a körülmény, hogy Telegdi házában szolgál Orbán, ugyancsak hozzájárul a cselekmény elemeinek s egész drámaiságának sűrítéséhez. Eötvös tudatos gazdaságossággal dolgozik, s ezért keres is módot arra, hogy Orbánt a *közéleti esemény-sor szomszédságában* helyezze el.

Klárinál is, Orbánnál is szervesebben kapcsolódik a regénynek mind közéleti, mind szerelmi bonyodalmaiba Ártándi Pál, aki a cselekmény legkülönbözőbb síkjait és színtereit köti össze: Telegdi házában és Szaleresiét, a Zápolya-tábort és a parasztokét, — s végülis, mennyegzőjének asztalánál, már *Mohács Magyarországot képviseli*.

Kétségtelen, hogy Eötvösnek a forradalommal szembeni centralista kételyei: Dózsa alakjában öltöttek leginkább testet. Az író alig mulaszt el alkalmat, hogy Dózsa ábrázolásának valamiféle kritikai hangsúlyt ne adjon, s csupán a börtönjelenetben, a tüzes trónhoz vezető út utolsó állomásánál borítja őt a forradalmi nagyság fényébe. Kezdetben amolyan történetírói, »részrehajlatlan« hangot próbál megütni jellemzésénél, — később önzőnek, nagyravágyónak mutatja, vezérré neveztetését szinte a véletlen, s a szeszély művének mondja, s — igaz, hogy a haladó szellemű Brutus forrásművére támaszkodva — még a naív cícomát is szóváteszi, mellyel a temesvári ütközet előtt díszíti magát.

Annál feltűnőbb, hogy amikor Lőrinc alakját formálja meg, mindabban az emberi nagyságban, amit Dózsától megtagadott, őt már bőséggel részesíti. Őt is végigvezeti, — akárcsak a Karthausi Armandját — a nagyravágyásnak, — helyesebben: a jobbagy-nyomorból kitörés vágyának — kínjain. Lőrinc elébb hatalomra tör, majd a tudományra veti magát, s élete értelmét végülis a nép szolgálatában találja meg. Fontos mozzanat, hogy Eötvös az emberszeretet sugalló-motívumát domborítja ki Lőrinc forradalmárrá fejlődésének rajzában. Ilymódon tehát az ő alakját olybá vehetjük, mint — az Eötvös elképzelését az eszményi forradalmárról. És még későbbi korszakában is megtalálhatjuk e típus iránti rokonszenvét, — visszfényeként annak a tűznek, mellyel ő Lőrinc alakját át tudta fűteni. A forradalom szükségének bizonyos mértékű elfogadása, a forradalommal való »polgári rokonszenv« Lőrinc alakjában ölt leginkább testet. S ebből ered a regény érzelmi melege is, mellyel az író a nép harcának ábrázolását telíti. Mindez nem áll ellentétben a forradalom *folyamatainak, kihatásainak* lényegükben pesszimista vagy legalábbis kételkedő ábrázolásával — »*Vak» erőnek mutatni be a forradalmat, — s rámutatni arra, hogy végső fokon hasznos ez az erő; megmutatni a romokat, — de megmutatni egyszerűen, hogy alattuk új termés csírái rejteznek: ebben áll Eötvös liberális attitűdje a forradalommal szemben.* Lőrinc alakja azonban arról az írói továbblendülésről is tanúskodik a centralista szemlélet korlátain, melyről már szóltunk. Eötvös az írói alkotás hevében azonosul a forradalmár alakjával és ellenmondásos

módon, ezért is bízta rá a regény végén, a maga *éppen nem forradalmi* végtanulmányait. A fentebb már említett kettősség elsősorban Lőrinc alakjában jut is ily módon érvényre.

De nem Lőrinc az egyetlen, akinek Eötvös a maga személyes mondani valójából is átadott valamit. Az ellentáborból egyetlen alak emelkedik ki erkölcsileg, — és áll emiatt közel Lőrinchez: Telegdié. Őbenne a jószándékú főurat rajzolja meg Eötvös, aki látja a nép szenvedéseit, s elismeri elkeseredésének jogosságát. De Telegdi alakja arról is tanúskodik, hogy Eötvös számol a sorssal, mely a forradalomban az »egyes embert«, — őt is érheti. Telegdi a keresztes tábor szétosztatását követeli, mert a lázadástól a népet »éppúgy félti, mint az országot«. Telegdi ugyanolyan filantrópiával gondolkodik a népről, mint korábban Eötvös is. És habár a Falu Jegyzője Völgyessyjében megmutatta már, miként kell a filantrópiának harcos, cselekvő emberszeretetté átalakulnia: még a forradalmi erőszak láttán megrendülő Lőrinc alakjába is beléző belőle valamit. Csak erőszakosan kereshetnők Telegdi alakjában a reformkor valamelyik politikusának »visszavetített« mását. De vajjon nem gondolhatott-e Eötvös a maga helyzetére, mely forradalom esetén egykönnyen válhatott volna a Telegdiéhez hasonlatossá? 1848 szeptemberében azt hihette, a Dózsa-forradalom ismétlődik meg, — s ebben ő a maga számára: Telegdi sorsát várta.

Eötvös fenyegetettnek érzi magát a forradalomtól. És ez az érzés, mely összevegyül a forradalom jogosságának tudatos, következetes elismerésével, — ez adja meg a regény tépelődő, komor, tragikus színezetét. Emiatt marad híján ez a mű a Falu Jegyzője fenntartás nélküli, tiszta, harcos egységének. A Kelet Népe-vitában Eötvös még szembefordult Széchenyi »kegyelmi« politikájával, — itt azonban a forradalomtól igyekszik óvni. A regény végtanulmánya is kettős színezetű: egyrészt tragikus zsákutcának mutatja a forradalmat, — másrészt, Lőrinc ajkán újból megszólaltatja a jövőbe vetett látnoki reménynek azokat a szavait, melyek a Karthausi, a Szegénység Írlandban és a Falu Jegyzője végakkordját is képezték. De a remény e hangja mintha veszített volna korábbi tisztaságából: mögötte ott érezzük a szívtépő kétely hangsúlyát is. *A kisemmizett tömegek forradalmát igazán elfogadni, — vagy igazán visszautasítani: egyaránt képtelen Eötvös.* Ugyan nem áll még Széchenyi oldalán, mint 1847 végétől kezdve, — de már sokkal közelebb, mint a Kelet Népe-vita idején.

Ennek a megoldatlan dilemmának, ennek az elsimíthatatlan konfliktusnak tragikumát Orbán deák sorsa fejezi ki. Az ő alakjában Eötvös a Viola-típust fejleszti tovább. Tisztaság, önzetlenség, igaz jellem: ennyit örökölt elődjétől. Jobbágyszármazék, akit Telegdi emelt ki osztályából — s Eötvös azt példázza vele, hogy a népből jött értelmiségi csak a nép szolgálatában találhatja meg élete értelmét. Orbán végülis a jobbágyok soraiban — hová úgy szólván véletlenül került, — de Telegdi családjának védelmében esik el.

A konfliktusnak ez a megoldása nem elegendő, nem oldja fel a két álláspont közti ellentétet, nem ad feleletet a kérdésre, hogy melyiküknek van igaza?

A regénynek egyébként fontos eleme a konfliktus, — a cselekmény a konfliktusok sorozatában halad előre. És konfliktus képezi a mű eszmei alapját is: a szabadság-egyenlőség eszméinek konfliktusa, a hűbéri világ, az elnyomatás erőivel. De ugyanezek az eszmék konfliktusban vannak igenlőjükkel: a néppel is, — mely Eötvös szerint *még nem tud mit kezdeni velük*. És konfliktus van maguk az eszmék, és megvalósításuk módja: *a forradalom* között. Élete második szakában, az Uralkodó Eszmék lapjain, Eötvös ezt az eszmei konfliktust majd úgy próbálja feloldani, — hogy az egyenlőség-eszmét feláldozza a szabadság-eszméért, helyesebben: a szabadverseny elvéért, Ennyiben tehát a Magyarország 1514-ben eszmeisége előkészíti az Uralkodó Eszmék problematikáját, melynek a szocialista gondolkodók elsőbbséget juttatnak.

A regény alakjai közül a minél magasabbrendűeknél: minél bonyolultabb, — és kiélezettebb konfliktusokat láthatunk, míg az alacsonyabbrendű jellemek vagy konfliktus nélkül vagy csak kevésbé kiélezett konfliktusokkal állnak előttünk. Ártándi Pál jellemének silánysága például abból derül ki, hogy habár csupa konfliktusos helyzeten vezet át útja, — egyáltalán nem éli át őket, önző szívét meg sem érintik az ellentétek, melyek például az Orbánét halálra sebeznek. A magasabbrendű jellemek viszont, csaknem kivétel nélkül egyszerre kerülnek két egymással ellentétes konfliktusba; ha az egyiket megoldanák is, összemorzsolódnak a másikkban. A konfliktusok ilyen elrendezése tragikus alapszínezetet ad az egész műnek és ilymódon annak a megoldatlan dilemmának, annak az eszmei kettősségnek következménye, mellyel már foglalkoztunk. Kétségtelen, hogy az ilyenfajta konfliktusok a regény belső, világnézeti gyengéiről tanúskodnak. Mint például az Orbán deáké, aki egyrészt saját osztályával, másrészt a Telegdi házzal kerül ellentétbe. Vagy akár a Lőrincé is, aki harcol a hűbéri világgal, de a regény végén, szívében elfordul a forradalmi úttól. Bizonyos értelemben hasonló a Telegdi helyzete is, akinek egyformán fáj *a nép elnyomatása*, — és *a nép felkelése* ez elnyomatás ellen. De Telegdiben filantróp magatartása miatt ez az ellentét nem éleződik már ki, — ő maga nem nyer drámai helyet a cselekményben, és sorsa sem annyira drámai, mint inkább *vak-végzetszerű* módon teljesedik be. Annál drámaibbak azonban a Szaleresi Klári konfliktusai, aki egyrészt szerelmével, másrészt apjával kerül szembe és ez utóbbinak bukását is okozza. Mégpedig annál könnyebben, mivel maga Szaleresi Ambrus is meghasonlott helyzetben van: tulajdon, vezéri szerepével került ellentétbe.

Láthatjuk, a regény epikus menete a jellemek, a helyzetek és fordulatok merőben drámai elrendezésével párosodik.

Eötvös ebben a művében szemmel láthatóan a véletlenek és a rekvizitumok kiküszöbölésére törekszik, de ez nem mindig sikerül neki. A kihallgatott beszélgetésnek — habár művészibben készíti elő, mint a Falu Jegyzőjében —

Szaleresi házában csaknem ugyanolyan hatása lesz a későbbi bonyodalomra, mint a Rétyében volt. Ártándi Pál levelének végzetes szerepe sokban emlékeztet is a Tengelyi okmányokéra. Az pedig, hogy a Fruzsínának szánt levél Klári kezébe kerül — ugyancsak rekvizitumként hat. És a véletlen találkozások sorában sem egészen szervesen jön létre az Ollósié Fruzsínáékkal, — illetve Klárilal, valamint Klári két találkozása Orbánnal.

A közéleti cselekmény csak a regény első harmadában válik egyeduralkodóvá. Az I. fejezet pl. teljes egészében a közélet kérdéseit dobja fölszínre, — nagy, történelmi kérdéseket : az oligarchia túlkapásait, a feudális anarchia elburjánzását, vagyis : a polgárság munkáját, boldogulását gátló körülményeket, — és ez a fejezet a Szent György-térre szorult tömegben, — akár »vízcseppekben a tengert« — az 1514-es Magyarország osztályerőit, s ezeknek egymás ellenébe fordulását máris megmutatja. Az Imre vitézhez hasonló plebejusok oldalán ott láthatjuk a Szaleresi-típusú polgárokat, akiknek gerinctelenségét már ebben a fejezetben hangsúlyozni siet az író. A plebejusok és a kispolgárok mellett a rangosabb »nagy« polgárokat is ott láthatjuk a tömegben : Nagy Pétert, Szabó Benedeket, Posztómetszőt stb. Finom társadalomábrázolási célzatossággal Eötvös majd ezek közül választja ki a házigazdát, aki a nyárilakból menekülő Telegdi Fruzsínáéknak menedéket nyújt. Figyelemreméltó, hogy Eötvös megszólaltatja itt a nemzetiségi problémát is, a német és az olasz polgárok beszélgetéseiben, — de a későbbi cselekmény során ezt a fonalat veszni hagyja.

A téren várakozók beszélgetéseit, elejtett szavait egyazon téma : az ország válságos állapota köré csoportosítja Eötvös. Hisz Dózsa kitüntetése a határokon kívül fenyegető török veszedelemre, — s a határokon belül terjedő viszályokra egyaránt figyelmeztet. Dózsa alakjának már exponálásánál is Eötvös csökkenteni igyekszik a székely vitéz jelentőségét, és ezt a törekvést mindvégig érvényesíti a regény folyamán. A Dózsáról és az ország állapotáról itt folyó beszélgetések *sajátos, logikai sorrendbe rendeződnek, olymódon, hogy azok egyazon középponti tételnek külön-külön oldalakról történő megvilágítását, értelmezését, kifejtését nyújtják.* Ez a fejtegető, taglalo módszer a tanulmányíró Eötvös sajátja, — s legtisztább, legkövetkezetesebb alkalmazásával, majd az Uralkodó Eszmékben találkozunk. De ugyanezzel a módszerrel élt már Eötvös a Karthausiban is, amikor ugyanazt a tételt — például: a júliusi forradalom teremtette helyzetet — más-más oldalakról, — egyízben: az arisztokrata, másízben : a proletár — szemszögéből világította meg, fejtette ki. És ezt a fejtegető módszert a regény során még többízben viszontláthatjuk, — így : Ártándi Tamás és Telegdi István, valamint : Bakács és Lőrinc beszélgetésében, amikor is az író országos, nagy kérdések taglalását, mérlegelését végezteti el regényalakjaival, tételek és ellentételek többé kevésbé higgadt, illetve polémikus váltakozásában. Természetesen, ez a módszer néha odavezet, hogy a regény egy-egy fejezetét inkább a történetíró, mint a költő művének érezhetjük.

Egyes fejezet-kezdéseinél Eötvös ragaszkodik a korábbi regényeiben is alkalmazott, epikusan kényelmes reflexióhoz. Ezek a fejezetkezdekési amolyan lélegzetvételeknek számítanak, hogy nyomukban szabadabban ömölhessen szava. Az egyes fejezetekben, — akárcsak a regény egészében — az általános felől a konkrét felé halad Eötvös. A regény első harmadának általánosított politikai, közéleti tételeit a későbbiekben felbontja, egyéníti, konkrét sorsokba, cselekménybe öltözteti. S ugyanígy egy-egy fejezetének elején valamely általános megállapításból, magvas gondolatból indulva ki, mintegy bevezeti az olvasót az alakokká, cselekménnyé konkretizált tétel átélésébe. Ennek az eljárásnak jellemző példája a II. fejezet is.

Bevezetőül itt az ország leromlott, hanyatló állapotáról elmélkedik Eötvös, — majd ennek a hanyatlásnak anyagi képét a széthulló királyi palotában mutatja meg, — s így vezet át a voltaképpeni cselekményhez: Ulászló készülődéseinek részleteihez. Az Olbomov-i vonásokkal megrajzolt király alakjában: megszemélyesítve áll előttünk mindaz, amire már a fejezetkezdés reflexiói és a királyi palota képe készítettek elő bennünket. A történetírói általánosításokból ilymódon konkrét, regényszerű valóság született. Érett regényírói tudása Eötvösnek olyan sommásan jellemző és sokatmondó epizódokat sugall, aminő például Ulászló húzódozása a szép, új ruhától, s görcsös ragaszkodása a megszokott, foltoshoz. Milyen sokat mond el ez az apró részlet egy emberről s egy korszakról, melyet ennek az embernek neve jegyez!

A fejezetek fűzését a regény első harmadában még inkább a történetírás, mint az elbeszélő művészet logikája szabja meg. Emiatt pl. a Bakácsot bemutató V. fejezet nagyonis merev *színpadszerűséget* nyer, — még abban az egyébként mély ötletben is, hogy a nagyravágyó, a pápai hatalomra törő Bakács itt, az egykori nagyravágyásból végkép kigyógyult Mészáros Lőrincel áll szemközt. Regényben ugyancsak szokatlan — és naív módon: a fejezet kezdetén Bakács monológjába ütközünk, melyet vetélytársának, a pápának mellszobra előtt tart, s mely »betekintést« enged terveibe, indulataiba. Ebben a jelenetben Eötvös Dózsa vezérré neveztetését igyekszik motiválni, — s Bakács titkárának tanácsa által is a Dózsa melletti közhangulatot szemlélteti. A Lőrincel folytatott beszélgetésről némi joggal jegyzi meg Péterfy, hogy Eötvös itt nem képes igazi harcot, igazi összecsapást létrehozni: pedig a jelenet végén mégis sikerült neki Bakácsot egy történelmi méretű konfliktus küszöbére állítania, — amikor a főpap azon tűnődik, hogy a keresztesek segítségével megsemmisíthetné az oligarchiát. Mégis, mint említettük, a továbbiakban ezt a konfliktus-lehetőséget az író teljesen veszni hagyja.

Az Orbán és Lőrinc drámai feszültségű beszélgetését tartalmazó VII. fejezet nehéz feladat elé állítja a liberális Eötvöst. Orbánt a keresztesek oldalára próbálja vonni Lőrinc, de a fiú elleneszegül, s a »véghetlen szenvedések kútforrására« figyelmezteti, melyet, szerinte, megnyitna a parasztháború. Eötvös szívéhez mind Lőrinc, mind Orbán alakja közel áll, — közelebb, mint bárkié

a regény szereplői közül. Mégis, ebben a jelenetben egyikük igazsága mellett sem képes állástfoglalni, egyikük nézetével sem azonosul, — *hanem megtart valamiféle írói »pártatlanságot«, ami épp önála, aki oly szenvedélyesen foglalt állást a Falu Jegyzőjében: szokatlanul és megzavaróan hat.* A jelenet »pártatlan« jellegének az a magyarázata, hogy maga Eötvös a forradalmi utat hiánytalanul elfogadni, — vagy hiánytalanul elutasítani, egyaránt képtelen. A regény eszmeiségének már említett kétértelműsége ilymódon jelentkezik a cselekményben, s az alakok, a jellemek rajzában.

Ugyanez a jelenség ismétlődik meg a VIII. fejezetben, mely Dózsáék tanácskozását mutatja be. Az Orbánhoz hasonlóan, becsületesnek és rokon-szenvesnek megrajzolt Dózsa Gergely nyíltan szembeszegül a parasztháború tervével, s ajkán az Orbán érvei még több szenvedélyességgel ismétlődnek meg. Eötvös ebben a jelenetben is »pártatlan« marad. Mégsem szabad felednünk, hogy Eötvös ilyen »pártatlanságával« csak Orbán és Dózsa Gergely *ellenzése* kapcsán találkozunk. A parasztháború *főúri és nemesi ellenségeivel* szemben megvetését nyíltan kimondja. Eötvös mindvégig a nép oldaláról próbálja a parasztháború helyességét »kétségbevonni«.

A vihar, mely Klári szenvedélyes szívében kitör a Fruzsínának szánt levél elolvasása után, rokon a parasztháború készülő viharával. Telegdi nyárilakát e kettős vihar söpri el. Az ostrom tömegjelenetében Eötvös az egyénítésnek, a tömeg egyénekre bontásának eszközéhez folyamodik. És ugyanezzel a módszerrel találkozunk a regény két másik, nagy tömegjelenetében, a kiátkozási jelenetben és a Fruzsina odaítéltetésének jelenetében is. Mindháromban a tömeg indulatait, ingadozásait, — és főként: kiszámíthatatlanságát hangsúlyozza Eötvös. Mindhárom jelenetben egy-egy szembeszegülő próbál megbirkózni a tömeg akaratával, hogy a magáé alá hajtsa. Fontos körülmény, hogy a nyárilakot ostromló tömeg rajza (XIII. fejezet) mégsem torzul el Eötvös tolla alatt, — nem fúriákat, romboló szörnyetegeket látunk itt, aminőket a polgári liberális írók képzelete szokott hasonló helyzetekben teremteni. *Eötvös bizonyos együttérzéssel, sajnálással szól a népről, s csupán egyizben hallatja, a történetekhez fűzött reflexiójában, a humanista kesernyés, csüggeteg bölcselkedését.* Irtózat helyett inkább tehetetlen pesszimizmust árul el, amikor megszólaltatja a jobbágyot, aki fiáért 20 forint vérpénzt kapott. Eötvös mintegy maghajol ez érv előtt, melynek fájdalmas bosszúkövetelésével valóban alig is lehet vitába szállni. A jelenet drámaiságát még fokozza Szaleresi kétségbeesett kísérlete, mellyel fel akarja tartóztatni az ostromot. Vele szemben a huszita Gergely személyesíti meg a tömeg akarátát — és ez az epizód-alak arra is jó Eötvösnek, hogy a parasztháború »eretnek« vallási kötöttségként élénk terítse.

A regény egyik legszélesebben, legértősebben megalkotott része a kiátkozási jelenet. Mégpedig nem csupán azért, mivel a nyárilak-jelenet után Eötvös itt méginkább elmélyíti a regény legfontosabb konfliktusait, hanem azért is, mivel Lőrinc szemünk láttára növekszik itt tömegeket mozgósító

forradalmi vezetővé. A regény egyedülálló jelentőségét a hatalmas tömeg-jelenetek adják meg, — melyeket a korabeli történelmi regényírók gyakorlatától eltérően nem holmi dekoratív, »operai« képeknek fest meg Eötvös, — hanem a kor történelmi-társadalmi valóságának beható feltárására, érzékletes megmutatására szán. A fejezet erejét és hatását az adja meg, hogy az elején a kételyei, tépelődései közé merült Lőrincet láthatjuk, akiben már felmerül a kérdés »ha egy nép áldása helyett csak ezrek átka lenne díja fáradozásaimnak : Lőrincz, mit teendesz akkor?!« . . . Ez az átmeneti megtorpanás egyrészt arra szolgál Eötvösnek, hogy előkészítse vele azt a kiábrándultságot, melyben a regény végén mutatja majd Lőrincet, — másrészt arra, hogy kissé a maga kedve szerint, a maga hasonmására alakítsa hőst, akiben mintha a Karthausi-korszak valamely visszhangja csendülne most föl.

Lőrinc kétségei nagyon is válságos időpontban támadnak : a keresztes tábor felosztatását már elhatározták az udvarnál, s nemsokára megjelenik a király hírnöke, hogy kihirdesse a végzést, s ellenkezés esetén megtörténik az egyházi kiátkozás is. De ép ez a fordulat ragadja Lőrincet a cselekvés terére. Nagyszámú szereplőt mozgat és szólaltat meg ez a jelenet ; a királyi hírnök, Dózsa, a dominikánus provinciális, valamint a tömeg indulatai, tétovázásai, ellentétes elhatározásai, — a felszólalók érvei, a szócsaták közül magasra emelkedik Lőrinc alakja, aki kétségbeesetten küzd a tömegért, forradalmi, harcoss hevével *védi az elnyomók ellen a nép érdekeit és igazát*, majd végül, részben a feszület-trükk segítségével, győzedelmeskedik, — s a kiátkozás szükségzavú, tömörségében hatásos jelenete után elmondja hatalmas, forradalmi beszédét, parasztháborúra mozgósító, megrázó szózatát, melyben egész egyénisége kiteljesedik, s a magyar regényirodalom egyik legjelentősebb teremtményévé magasodik. Történelmi és emberi valóságának gazdagsága, eszmeiségének magas hőfoka, — de mindenekelőtt Lőrinc egyéniségének magávalragadó forradalmisága miatt : ez a jelenet a Falu jegyzőjének statáriális jelenete mellett, — Eötvös epikai alkotóművészetének legnagyobb teljesítménye.

Alig robbant ki a parasztháború, — a regény máris, a befejező katasztrófához visz közel bennünket, anélkül, hogy közben részletesebb bemutatás hiányát éreznők, — mivel Eötvösnek a rákosmezei és Temesvár alatti jelenetekben tömören, sűrítően sikerül a forradalom lényegét megragadnia és bemutatnia. Eötvös szerkesztő, elrendező művészete a regény második felében érvényesül leginkább. Finoman fűzött, egymásba a drámai és az epikai szükség-szerűség logikájával kapcsolódó fejezetek vezetnek a döntő ütközet színterére, Zápolya táborába, a besnyői parasztszökevények közé, — majd Orbán lélektanilag oly alaposan előkészített válságához, meghasonlásához.

Epika és dráma sajátos egybeszővődését nyújtják a regény végfejezetei, — ezek az *epikai* nyugalommal kiszélesített, s *drámailag* magasra feszített részek. Eötvös regényírói művészetének technikája, módszerei, eszközei úgy szövevényesen alkotás közben alakultak ki, a regény első harmadában. A nyárilak

ostromának jelenete után, az epikus, elbeszélő ihlet menetét szabadjára engedő Eötvös, a közéleti és magáncselekmény drámai egységében, a típusok valóságában, a folyamatok és események gazdagságában, sokatmondó jellegzetességében : valóban nagyot és jelentőset alkotott, — a magyar realista történelmi regényt alkotta meg, s olyan művet hagyott az utókorra, melyben az ő korának, a reformkornak demokratikus törekvései, a reformkori liberalizmus haladó elvei legtisztább irodalmi kifejezésüket nyerték el.

Eötvösnél tovább csak Petőfi jutott a Dózsa-forradalom megértésében. Mivel ő onnan indult el, — ahol Eötvösnek már meg kellett állnia.

5

Ugyanazt a fejlettséget, a kifejezési eszközök érettségét, melyről általában a regény formája tanúskodik, figyelhetjük meg a stílusban is. Eötvös első korszakában, valamilyen mélabús lírai színezetű stílus váltakozott a helyenként kiélezett, pointe-szerű, aforizmatikus modorral. Maga a Karthausi az Eötvösnél később oly fontos szerepet betöltő körmondatnak egy sajátosan romantikus, lírai változatát mutatta. Csak később, a Falu Jegyzőjében vált ez a körmondat polémikus, szatirikus élességűvé, — s ebben nagy része volt annak a polémikus feladatkörnek is, melyet Eötvös a Pesti Hírlap hasábjain ellátott. A körmondat Eötvösnél, bizonyos mértékben a Kölcsény-hagyaték egyik eleme, — s az irodalomtörténet nem ok nélkül emlegette a Parainesiszt, a Karthausival kapcsolatban.

Eötvösnél ez a körmondatosság néha a közvetlen, a realista előadásmód bizonyos mértékű korlátozójává is válik. A megyei, a nemesi stílus egyik fontos eleme él tovább körmondatainak megfinomodott, helyenként irónikus árnyalatú, de igen gyakran nehézkes formáiban. Annak, hogy Jókai válhatott nálunk a regény műfajának nagy népszerűsítőjévé, — részben Eötvös és Kemény körülményes előadásmódja is az oka. Ez a körülményesség fosztja meg Eötvöst a néphez szóló, egyszerű, és tiszta beszéd legjobb alkalmaitól — ép attól fosztja meg, aminek elérését költői céljául tűzte ki. Különösen élete második korszakának novelláiban érezzük elavultnak ezt a feszes, izzadságos, körmondati stílust, — Jókai izes, hajlékony előadásmódja mellett. Némelyik levelében pedig éppen a fáradtságról tanúskodik a körmondatok kusza, egymásbakígyózó láncolata.

A Magyarország 1514-ben stílusa gyökeresen különbözik mindezekről a művektől. A maga elé állított eszményt Eötvös ebben a művében közelíti meg leginkább. És a Nővérekben távolodik majd legmesszebb tőle. A Magyarország 1514-ben lapjain egyszerűsödik le talán leginkább Eötvös stílusa, — őriz meg valami lírai s egyben irónikus csengést, de válik is könnyedebbé, elbeszélésre alkalmasabbá. Az első fejezetek értekező nehézkességéből Eötvös stílusa fokozatosan bontakozik ki, s jut el a tiszta, epikai közlés szintjére.

Eötvös regénye magábanálló kezdeményezés a magyar történelmi regény kialakulásában is.

Eötvös számára a Jósika keze alatt kiművelt magyar történelmi regény technikája megkönnyítette a maga művének megalkotását. De lényegileg Eötvös félrevetette a Jósika-féle történelmi regénystilust és ábrázolásmódot. Jósikánál a történelem inkább csak dekoráció, dúsdíszű keret, — Eötvösnél azonban a hősök legmélyebb lelki konfliktusáig, szenvedélyeik tusájáig érvényesülő valóság. Jósika a romantikának néha valóban költői, gyengéd hatásaihoz folyamodik (pl. az Abafiban) — míg Eötvös néhol csaknem ridegen (például a regény közéleti jeleneteiben) a történelem és a politika nagy problémáihoz ragaszkodik. Az Abafiban a vékony cselekmény maga is a romantikus bonyodalom egyik cselszövény-tartozéka csupán.

Természetesen a technikai megoldás terén a két történelmi regényíró sok párhuzamossággal is szolgál. Az Abafi kivégzési jelenetének tömegképével azonos módszer szerint készült a Szent-György-tér tömegjelenete is, — de amíg Jósika inkább csak »jelezni« szándékozik e képben a történelmi eseményeket, — addig Eötvös mint láthattuk, az osztályviszonyok mélyére hatol. *Az, hogy Eötvös tudatosan kerül* az olyan romantikus különbségeket, melyeket Jósika a regény legfőbb vonzóerejének szánt (pl. Abafi jelleme, megtérése stb.), valamint a melodramatikus, kalandori mozzanatokat (pl. Deli Markó és környezete stb.), melyeket még Jókai is bőséggel kamatoztat Jósika örökségéből: *mindez realista törekvéseinek következetességét mutatja.*

Még tanulságosabb azonban Eötvös történelmi regényíró művészetének a Kemény Zsigmondéval való összevetése. A Magyarország 1514-ben — és a Gyulai Pál csaknem egyidőben jelennek meg.

• Eötvös már 1845-ben olvasta Kemény művei közül az Élet és Ábránd-ot kéziratban. És ő volt az, aki Keménynek tanáccsal s bírálattal szolgált, — mégpedig ép a Magyarország 1514-ben írása közben.

Eötvös és Kemény ars poeticája, a történelmi hűség kérdésében sok hasonlatosságot mutat. Élet és irodalom (1853) c. tanulmányában Kemény is hangsúlyozza, hogy a történelmi regényíró »elemei az emlékiratok és krónikák, melyekhez ha könnyen nem juthat, s melyekbe ha tárgyilagosan bele nem éli magát, kár volt kezébe történeti regényíráshoz ragadni tollat«. Kemény a történelem hétköznapijainak, az élet bensőségének ábrázolását tartja fontosnak, de hangsúlyozza a történelmi hűség *határait* is, — »melyeken túl a művészet szabályai szegetnének meg.« De Kemény ezt a hűséget csak addig a határig kívánja, amíg az elmúlt kor erkölcsi fogalmait az olvasó felfogni, érteni képes. Kemény tehát, nagymértékű önkényességet is megenged az írónak, az anyag »modernizálásában«. S itt már Kemény elmélete szöges ellentétbe kerül az Eötvösével.

Kemény Gyulai Pál-ja úgy szólván semmi hatással sem volt Eötvös regényére. Talán a lélekelemző módszer szélesebb alkalmazására nyújthatott

biztatást, — holott ezt a módszert Eötvös aligha Keménytől sajátíthatta el. Sokkalta inkább a francia regényirodalom, vagy méginkább Goethe Wahlverwandschaften-ja lebeghetett itt szeme előtt.

A Gyulai Pál és a Dózsa-regény közti különbségek nem utolsó sorban Kemény »modernizálási« törekvéseiből származnak. Gondoljunk csak Eötvös gyengéd pontosságára, a Szent György-téri jelenet alakjainak, s ez alakok gondolkodásmódjának, indulatainak stb. korhű megrajzolásában, — és gondoljunk például a komédiások életének bemutatására a Gyulai Pálban, mely csaknem bosszantóan, az 1840-es évek színészi életének rajzává anakronizálódik. Tudjuk, hogy Kemény a komédiások szerepeltetésére Bethlen Históriajában talál támpontot, — *de a történelmi forrás az ő keze alatt csak a történelmi hűtlenség* alibijéül szolgál. Az ilyen példákat szaporíthatnók még Kemény egyes regényeiből is, — nem utolsó sorban egyik legsikerültebb művéből, a Zord Időből, melyben az öreg Deákék alakja szinte változtatás nélkül kerül át a kortársi középnemesség köréből a 16. századba — valamint a Doráé is, akinek életmódja, az ágya körül sürgő komornával, hálószobájának csipkéivel stb. egy 19. századi erdélyi nemes kisasszony alakjának egyszerű »visszavetítéséről« tanúskodik.

De mindezekén túl, Kemény az ábrázolt kor politikai viszonyai közé is durvábban erőszakolja a maga korának politikai eszméit. (ld. a Zord idő-ben Verbőczy, Martinuzzi, Frangepán alakját, fejtegetéseit. stb.) semmint azt Eötvös bármikor is megkísérelte volna.

Kettejük történelmi regényíró művészete között a legfőbb különbség a konfliktusok megteremtésében mutatkozik. Láthattuk, mennyi művészettel kapcsolja össze Eötvös regényének magánkonfliktusait a nagy, közéleti, történelmi konfliktusokkal. Kemény viszont a Gyulai Pál-ban csak egy merőben kiagyalt, ál-konfliktust képes teremteni, — a »hűség túlzásának« konfliktusát, Eleonóránál és Gyulai Pálnál. Eötvös még legpesszimistább hangulatai közben sem veszti bizalmát az emberiség jobb jövőjében, a szabadság ügyének valamikori diadalában — Kemény azonban az emberi sorsot a feloldhatatlan végzet pecsétjével lezártnak látja (Elemér és Barnabás viszonya stb.). Eötvös lélekelemző módszere egy-egy történelmi társadalmi típus élőbbé, plasztikusabbá fejlesztését szolgálja (Orbán), — Keményé azonban valami mesterkélt, morbid pszichopatológiába torkollik, amikor például Barnabás kísértetlátásáról szól, vagy arról, ahogyan Dora elloptott selyemharisnyájából ugyanő cerebrális gyönyörrel a »lány anatómiájára« következtet stb.

Kemény realizmusának kibontakozását meggátolták művészetének beteges vonásai, — vonások, melyek már a Gyulai Pálban is föllelhetők. Az 1848 előtti Eötvöstől mindez gyökeresen idegen. Az ő művészetében a realizmus legtisztább törekvései diadalmaskodnak.

6

A Magyarország 1514-ben korszakot zár le Eötvös pályáján. Korszakot, mely a Karthausi világfájdalma alatt lappangó, nagy világnézeti kérdésektől, — a népért, a feudalizmus felszámolásáért vívott következetes írói és politikusi harcokon át, — a jobbágykérdés forradalmi oldalának ábrázolásához vezetett. 1847, — a regény megjelenésének éve, *a nagy sommázások alkalmát nyújtja Eötvösnek: így például politikai programjának végső, legtisztább kifejezését, a Teendőink című cikksorozatban.* De ugyanebben az évben kezdődik nála az a nagy változás is, mely 1848 szeptemberi magatartását megérleli. Ez a változás nem véletlenül esik egybe Széchenyihez való közeledésével. 1847, mintha a centralista politika határköve is lenne: eddig az időpontig terjed Eötvös körének haladó szerepe, — s most, miután a polgári átalakulás programját, intézményeit, kidolgozták, — mind értetlenebbül állnak majd szemben a harccal, melynek irányát, ütemét, taktikáját Kossuth egyre határozottabban diktálja.

A Dózsa-regény — igaz, csak közvetett, burkolt módon, s a cselekmény színei, változásai közé ágyazottan, — de már megszólaltatja a felvilágosodás két alapeszméje: a szabadság és az egyenlőség eszméje körüli kételyeket, — melyek majd Eötvös pályájának második felét betöltik. A polgári liberalizmus válsága, mely 1848 folyamán mélyül csak el igazán Eötvösben, voltaképp már 1847-ben megkezdődik, a Pesti Hírlap környékén. A Magyarország 1514-ben a polgári liberális Eötvös utolsó, nagy kísérlete, hogy megértse a forradalom erőit és indokait, — és átélje azt a szenvedélyt, mely a forradalmárok szívét, igazságuk tudatában átjárja.

Mint a magasra feldobott kő, melynek irama már lassul, — de a pálya csúcspontján pillanatokig csalókan időzik: Eötvös is egyideig még hitének, meggyőződésének teljében mutatkozik meg előttünk, 1847-ben. Erről a teljességről tanúskodik Petőfi-bírálat, melyet legrokonszenvesebb írásai közé sorolhatunk (Pesti Hírlap, 1847 május 14. sz.) helyes megállapításai miatt, amikkel a Petőfit ért támadásokért az »egészen idegen szempontból« ítéelő kritikát hibáztatja, — s főképp a szeretet miatt, mellyel Petőfi művéhez, egyéniségéhez fordul.

Különös, csaknem jelképes jelentőségű, hogy ép ebben az esztendőben jelenik meg Végrendelet című verse, mely egy egész pálya záróhangja is lehetne. És záróhangja is mindannak, ami Eötvösben legjobb, s az igazi nagyság záloga volt.

Búcsu-hangulata van a Végrendeletnek, — s elmondhatjuk, hogy Eötvös nagy korszaka: két búcsú-vers közé esik.

De ebben a búcsú-hangulatban a fájdalom valamely árnyéka, — a »göröngyös útját« megjárt ember rezignációja is benn rejlik. *Hisz 1846—1847 fordulója a kényszerű visszavonulás időszaka volt, a centralista Eötvös számára.*

Eötvös műve és magatartása 1847 táján túlhaladottá válik, Petőfi műve által, melyben az ő reformköltészetének tartalmait : forradalmi tartalmak váltják fel. Petőfi és Eötvös művében nem egy párhuzamosságot figyelhetünk meg, — mégpedig nem csupán abban a rokonszenvező felfogásban, mely Eötvös 1847-es kritikájában tükröződik.

Ezek a párhuzamok világosan mutatkoznak meg Petőfi két versében : a *Palota és kunyhó*-ban, valamint a *XIX. század költői*-ben, — melyek Eötvösnek a *Vár és a kunyhó*, valamint az *Én is szeretném . . .* című költeményeivel rokon ihletből születtek. De épp e rokonság teszi is lehetővé, hogy lemérhessük, mily mértékben haladta túl Petőfi költészete mindazt, amit az Eötvösé képviselt. A Vár és a kunyhó érzelmesen, a gróf-fiú és a jobbágyleány boldogtalan szerelmének drámájával érvel a népnek juttatandó jogok mellett. Tíz esztendővel később, Petőfi Palota és kunyhó-ja már a »végtelen jövőt« ígéri a »szegény jó emberek«-nek, és forradalmi hangon vádolja a palotát »orozott kincsei« miatt. A két költemény közé nem csupán az évtizednyi idő von távolságot, hanem a népert felülről lehajló liberális költő, és a népből jött, a nép igazát alulról követelő költő magatartásának gyökeres különbözőése is. Petőfi ebben az időben nyilvánvalóan az utópista szocializmus eszméitől elteltlen fordul a *jövő felé, melyet Eötvös soha sem mer ennyire a nép jövőjének látni*. Petőfi a nép forradalmáról a világszabadság véres napjairól álmodik már, amikor az Eötvös megénekelte témához újból, — és újfajta módon hozzányul.

Még világosabb a különbség az *Én is szeretném . . .* és a *XIX. század költői* között, melyeket pedig csak egy év választ el egymástól. (Érdekes, hogy Petőfi mindkét, az Eötvösével rokon témáját 1847 januárjában dolgozta föl.) Eötvös gondolatára (»Kit nem hevít korának érzeménye, Szakítsa ketté lantja húrjait.«) világos párhuzammal felel a Petőfié :

*»Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
saját fájdalomad s örömed;
Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát félretedd.«*

De amíg Eötvös a költő feladatát inkább az iránymutatásban, a szenvedésekkel való együttérzésben jelöli meg (»*S ilyen legyen dalom: egy villám fénye, Egy könny, kimondva ezrek kínjait . . .*«) — addig Petőfi világosan és félreérthetetlenül : forradalmi feladatot tűz a költők elé, vagyis, annak a világnak a kiharcolását, melyben a »bőség kosarából mindenki egyaránt vehet«.

Eötvös verse : becsületes, őszinte vallomás, Petőfié azonban : mozgósító szózat, s a forradalmi hivatásérzet egyik legtisztább kifejezése a magyar költészetben.

Eötvös regényének megjelenése előtt, Petőfi már 1847 márciusában megírja a Nép nevében-t, melynek Dózsa-képe ugyancsak különbözik az Eötvösétől. A verset a költő 1847 március 17-én, az Ellenzéki körben szavalta el,

vagyis körülbelül abban az időpontban, amikor Eötvös a regény utolsó fejezetein, a Dózsa hősi példáját elismerőn, dolgozhatott. Nem tudhatjuk, hatottak-e rá Petőfi forradalmi szavai, melyekkel Dózsa mellett hitet tett.

A Falu Jegyzője megjelenésekor még úgy érezhettük, Eötvös az, aki a legtöbb következetességgel harcol a rendi Magyarország ellen. De két esztendővel később máris túlhaladottá válik az ő politikai álláspontja.

Talán ennek felismerése is hozzájárul lassú, írói meghátrálásához.

1848 szeptemberében a nemzeti függetlenségért, a Bécestől való elszakadásért vívandó harcoktól riad vissza Eötvös, — ő és centralista társai ugyanis attól tartanak, hogy az ország függetlensége csak ideiglenes lehetne, s az elszakadó nemzetiségek miatt a teljes széthullás várna Magyarországra. Az ötvenes években Eötvös majd az összbírodalmi gondolatért lelkesedik, polgári alkotmányos osztrák monarchiát képzelvén el — és az Uralkodó Eszméket valójában egy ilyen liberális állam tervének szánja. Később a kiegyezésen munkálkodik, s csaknem teljesen felhagy az írói tevékenységgel. De élete utolsó művében, abban a közoktatásügyi *Jelentés*-ben, melyet kultuszminiszterként készül az országgyűlés elé terjesztetni, még egyszer visszatér a Magyarország 1514-ben végtanulságaihoz és kiábrándult szeme, mellyel a 67-es Magyarországon körültekint, ismét megragadja a már-már elveszett, nagy álmod és reményt, az emberiség boldog jövőjébe irányulót, melyet ő a közművelődés programjával szeretne megközelíteni. Iskola-tervei, kulturális politikája, elképzelése arról, hogy a legalacsonyabb iskola-típustól a legmagasabbig lehessen emelkedni s ily módon törni át az osztályok közt emelkedő falakat, — harca a Vatikán befolyása ellen, s a primási, a klerikális reakcióval: mindez arról tanúskodik, hogy ő a regényében kifejezett liberális eszméket egy olyan társadalomban is megvalósítani igyekezett, amely valójában a felvilágosult, liberális eszmék teljes csődjét jelentette. Utolsó korszakából fontosnak kell éreznünk Naplójának vallomását, mellyel az egész emberiség fejlődése mellett tesz hitet: »Hiszem, hogy az emberi nem olyan haladásra képes, melyről még fogalmunk sincs, és a jólétnek és szellemi hatalomnak oly fokára emelkedhetik, mely legvérmesebb reményeinket felülmúlja. Csak hogy az emberek nagy része jelenleg még nem emelkedett intelligens lényvé, és hogy mielőtt társadalmi és politicus helyzetükben a nagy haladást reménylhetjük, nagy haladást kell tennünk a civilisatióban. Ennek emelése a fődolog. A többi játék.«

Eötvös e magasztos hitvallása is bővelkedik az illúziós elemekben, hisz amit ő »játéknak« vél, — az nem egyéb, mint a »szociális« forradalom, melyet ő a művelődés révén kívánna távol tartani. De még így is, nagy terve, hogy hazája népét fölemelje, s a jólét magas fokára a művelődés segítségével vezesse el: a mi harcaink előharcosának, — s bizonyos értelemben a mi kultúrforradalmunk előfutárjának is mutatja a »Magyarország 1514-ben« íróját.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BÓKA LÁSZLÓ:

Azt gondolom, hogy Sötér elvtárs előadása erényeinek méltatása nem feladatom itt, hiszen ez az előadás bizonyos mértékig önmagáért is beszélt. Ehelyett az idő előrehaladottságára való tekintettel inkább olyan pontokat szeretnék érinteni, ahol előadását bizonyos értelemben vitatottnak látom.

Sötér elvtárs arra a nem kis feladatra vállalkozott, hogy Eötvös József írói alakját egyetlen regény tükrében mutassa fel előttünk. Ez módszertanilag érdekes. A vállalkozás ugyanis rendkívüli veszélyeket rejt magában, egyrészt azt a veszedelemet, hogy a tárgyalt regény »Magyarország 1514-ben« aránytalanul eluralkodik Eötvös életművének az egészen és a valóságos és valóban nem kis jelentőségén is túlnő, másrészt azt a veszedelemet, hogy az élet és az életmű egysége, valamint egy életpályának a dialektikus fejlődése bizonyos értelemben eltorzult.

Sötér elvtárs ezek ellen a veszedelemek ellen, amelyeket szemmeláthatóan maga is látott, azzal igyekezett védekezni, hogy szigorú téziseket szabott maga elé. Két kérdést tűzött elé. Az egyik az, hogyan alakult ki Eötvös liberális programja, másrészt, hogy milyen művészi eszközzel fejezte ki ezt a programot. Ehhez az első feladathoz Sötér elvtárs egy monografikus széles ismeretei alapján rendkívül nagy anyaggal és nagyon széleskörű perspektívával látott hozzá.

Itt különösen kiemelem, hogy nagyon érdekes lenne közelebből is megnézni, hogy milyen gyümölcsözőnek mutatkozik Eötvös és Szalay kapcsolatának párhuzambaállítása. Ez nemcsak Eötvös életművét világítja meg, hanem Szalay történetírói munkásságának értékelésénél is igen hasznos. Azt gondolom azonban, hogy annak a feladatnak a kiindulásában, amelyet ő első feladatként tűzött maga elé, olyan hiba van, amely azután az egész tanulmányon végigfut.

Sötér elvtárs abból indult ki, hogy Eötvös életében 1848 szeptembere jelentette a fordulatot. A magyar forradalom balra fejlődése rántotta ki a talajt a lába alól: a Falu jegyzője írójának meghátrálása éppen azon események elől, amelyek az ő eszméinek győzelmét biztosították volna, sokak számára érthetetlen.

Ezt a tételt Sötér elvtárs részben Eötvös sajátos liberalizmusából, részben a franciaországi események — gondolok itt a júliusi monarchia tapasztalataira — hatásából igyekezett megmagyarázni, sőt Széchenyivel való személyes kapcsolatának szorosabbra válását is mint egyik kardinális elvet emelte ki.

Jóllehet, hogy ezek igazak, így azonban ebben az összetételben egyik sem igaz, mert Sötér elvtárs rámutat és igen helyesen mutat rá Eötvös kapcsolatára Kölcseyhez, de nem mutat rá az egész reform-mozgalomhoz való kapcsolatára. Ennek következtében elfeledkezik arról a döntő forradalmi eseményről, amely nemcsak Eötvösre és a centralistákra, hanem az egész magyar reformpolitikára egyaránt hatott. Gondolok itt a 46-os galíciai parasztfelkelésre és annak következményeire. Ez a parasztfelkelés a nemesi reformmozgalomból nőtt ki és a végeredménye az volt, hogy részint a felkelt parasztság, a saját nemessége ellen támadt, (elég fenyegető tanulság ez a reformnemesség számára),

másrészt a felkelt parasztság mozgalma után egy még nagyobb gyarmati elnyomás következett be. Elég figyelmeztetés ez Eötvös számára a Habsburg-kérdésben. Ez volt az a döntő esemény, amely ismétlem nemcsak Eötvöst és a centralistákat, de szerintem az egész nemesi reform-mozgalmat meg-hátrálásra készítette.

Eötvös állásfoglalásának másik döntő motívuma pedig, amiből egész politikai pályájára nézve tanulságokat vonhatunk le, a Habsburg-kérdésben elfoglalt álláspontja volt. Eötvös, mint annyian a reformpolitikuskok közül, sőt mint sokáig maga Kossuth is, nem látta lehetőnek Magyarország teljes politikai és gazdasági önállóságát, s nem látta annak a konkrét szükségét, hogy a szociális haladásnak, a polgárosodásnak a kérdése elválaszthatatlan kapcsolatban van a Habsburg-kérdés forradalmi jellegű megoldásával.

A galíciai parasztfelkelés tanulságát Eötvös úgy vonta le, hogy forradalmi megoldás nélkül kell megváltoztatni az elnyomottak sorsát és a polgárosodás útját csak a Habsburg birodalom nagy, külpolitikailag jelentős tömbjén belül látta megoldhatónak.

Tehát én úgy gondolom, hogy Eötvös állásfoglalásában nem 1848-ban következett be valamiféle döntő változás, sőt nem is a francia forradalom és annak következményei időszakában. Erre Sötér elvtárs maga idézett igen meggyőző bizonyítékokat. És ezért tudott együttthaladni Eötvös egészen 1848 derekáig a magyar politikai élettel szinte zökkenés nélkül és ezért vonult vissza olyan pánikszerű gyorsasággal szeptemberben – mint azt Pulszky emlékezéseiből olvashatjuk. Akkor nem egy fordulat állt be fejlődésében, hanem ő a régen megtörtént fordulat értelmében csak reagált az eseményekre.

A másik megvitatandó és vitatható pontja Sötér elvtárs tanulmányának az, ahol azt mondja: »Eötvös az írói alkotás közben részint a maga haladó meggyőződése, részint kritikai realista művészetének hevületében és főként Mészáros Lőrinc alakjának megformálása révén sok helyütt mélyen együttérez a forradalommal és átéli, művében is érzékelteti annak nagyságát.« Sötér elvtárs itt a regény kettősségéről beszél. Eötvös polgári rokonszenvvel elegy kételyeiről és a »forradalmár alakjával való írói azonosulást« is említi. Ezzel rendkívül nehéz elvileg egyetérteni. Azt hiszem, le kell szögeznünk azt, hogy Eötvös fenntartás nélkül forradalomellenes. Egy pillanatig sem érez együtt a forradalommal és nem azonosul soha a forradalmár alakjával. Ellenben együtt érez az elnyomott és szegény néppel, és rokonszenvezik a rokonszenves forradalmár típusával, de ezt a típust nem az azonosuláson, hanem a megértő emberi részvételen keresztül nézi, magyarul mondva a polgári humanizmusnak a szemével.

Attól félek, hogy a kritikai realizmus helytelen értelmezésére vezetne, ha itt a realista igényű feltárást, ha a differenciálást és a más álláspontot elfoglalókkal szemben való megértést azonosítanók a forradalommal való rokonszenvvel vagy egyenesen a forradalommal való bármilyen időleges azonosulással. Néha a nagy orosz kritikai realistáknál, olykor egy pillanatra az utolsó műveit alkotó Móricznál talán érezhetünk valami ilyet, de Eötvösnél alig. A forradalom Eötvös szemében nem több, mint fenyegető lehetőség, amelyet figyelmeztetésül kell bemutatni, a kora elé tárni, nem pedig megoldásként, még bármiféle költői ihletettség és megfélelkezés közben sem. De Eötvösnél ilyen maga-megfélelkezett pillanat nincs ebben a regényben.

Azt gondolom, hogy nem lenne helyes Eötvösből egy balsaci fordulattal egy forradalomellenes magatartású íróból ihletettségében forradalmárrá

hevülő író formálni. Balsac példájával különben sem árt csínján bánni. Eötvösnél csak egy ponton érezzük azt — és ez a döntő kérdés — hogy azonos Mészáros Lőrinc alakjával, ott, ahol ő váratlanul, megdöbbszentően, a regény koncepciójában váratlanul feladja a forradalom elveit és a szabadságot a vad erőszaktól, tehát a társadalmi haladást a forradalomtól elválasztja. Nagyon sok minden következik ebből az állásfoglalásból és ennek következtében nem mutat rá olyan kínálkozó problémára sem, mint amilyen Eötvös egyházpolitikai kompromisszuma később. Ismeretes az, hogy mi az egyházpolitikai kompromisszum. Durván úgy lehetne megfogalmazni, Eötvösnek az egyházpolitikai harcokban való állásfoglalása a végsőkéig leegyszerűsítve az, hogy az egyház veszedelmes, ha politikai hatalommá válik a haladás ellen, de az elnyomatás idején igen hasznossá válhat, mint asylum. Ilyen kérdésekre nagyon jól rávilágítana éppen a Bakách-Mészáros ellentétnek ilyen szempontú kifejtése. Ezért futtatja előre bizonyos mértékben Eötvöst és Eötvöséket és az ő kapcsolataikat az utópista szocialistákkal.

Felvetem a kérdést, hogy vajon az utópista szocialisták felé való tájékozottságuk mit világít meg az eötvösi koncepcióból? Az utópistákat Petőfiék is olvasták — egyre jobban tudjuk, hogy olvasták — de felvetődik az a kérdés, hogy mennyire más konzekvenciákkal olvasták. Önmagában Eötvöséknél az utópista szocialisták felé forduló érdeklődése ezen a téren sokkal kevésbé megvilágító, mint az egész magyar reform-mozgalomnak az értékelése és a magyar irodalomtörténeti fejlődésbe való szorosabb befűzés többet jelentett volna.

Sőtér elvtárs ott jár legközelebb a megoldáshoz és ez az ő szép tanulmányának a csúcspontja, ahol az eötvösi és petőfii állásfoglalás közötti különbséget világítja meg. Bizonyos mértékben ez válik a tanulmány központjává, ebből bontakozik ki a helyes koncepció is. Ez az oka annak is, hogy a romantika kérdése itt bizonyos mértékben csak eléggé vázlatosan vetődik fel. Helyesen jellemzi Eötvösék romantikájának a jellegét, de nem jut el annak a konzekvenciának a levonásáig, hogy Eötvösék romantikája nem valamely pozitív állásfoglalás és főleg adósunk marad annak bizonyításával, hogy a későbbi lépcsőfokon haladóbb állásfoglalásuk romantikájuknak egyenes folyománya, amit csak megállapít, de ez nem bomlik ki ebből a koncepcióból.

A másik kérdésre adott válasza, tehát a regénynek az elemzése sokkal megnyugtatóbb. Ha nem is érték mindenben egyet azzal, ahogy a regény analitikai lélektani jellegét értékeli, de annál inkább azzal, hogy a kritikai realista történeti regény megteremtésében — és itt nagyon hasznosnak és megvilágítónak tartom részint a Jósikával, részint és különösen Keménnyel való egybevetését — mondom, a kritikai realista történeti regény megteremtésében a tanulmány egyértelműen Eötvösnek nyújtja a pálmát. Itt érvényesül igazában, a regényelemzésnél az, amit Eötvös sajátos liberalizmusáról kifejtett az előbbieken. Itt tudja a konfliktusos szerkezeten keresztül Dózsa alakjának a változatain át Eötvös igazi állásfoglalását bemutatni. Azok az elmélyült és mindig az eszmeiségből kiinduló és annak érvényesülését kereső formai jellemzések arról győznek meg, amit ugyan nem formuláz meg Sőtér elvtárs, de kitűnően igazol tanulmányában, hogy a regénynek az a jellegzetessége, amit ő a regény drámaiságának nevez, ez nem a regény kritikai realista mivoltának az erénye. Nem sematikus, de ellentmondás nélküli típusok, és tiszta, szélesáradású epikus koncepció — ez a realista regénynek az eszménye és az, hogy tanulmányoszerűbb, hogy a drámai szerkezetet egy-egy

ilyen tanulmányyszerű részlet szakítja meg, az ellentmondásos eszmeiségnek a kifejezése. És ez nagyon kitűnően bomlik ki Sötér elvtárs tanulmányából.

Előljáróban ugyan azt mondtam, hogy nem szándékozom különösebben Sötér elvtárs méltatásával foglalkozni, szeretnék azonban itt egy olyan kérdésben nagyon határozottan állást foglalni, ami a tanulmánynak a formájára vonatkozik. Ami kissé elszürkülő, vagy mondjuk folyamatos elszürkülésben lévő tudományos stílusunkat illeti, ennek rossz hagyományától Sötér elvtárs tanulmánya eltér. Az ő tanulmányának meglevenítő a stílusa, — és itt korántsem írói erényeit dícsérem Sötér elvtársnak, hanem egy tudós erényt dícsérek, azt a tudós erényt, amit mi a szovjet tudománytól szeretnénk megtanulni, az exaktságot és azt a vonzó formát, amely nem essay-szerűen, tehát írói fogásokkal akar hatni, hanem amelyet a Párt szeretete és a meggyőzés vágya melegít át.

SZIGETI JÓZSEF :

Az idő meglehetősen előrehaladt és ezért csak néhány szempontot vetek fel Sötér elvtárs előadásával kapcsolatban.

Az egyik szempont az : nézzük meg, hogy mit is jelent Eötvös regényírói művészete a mi számunkra, mit is jelent mint haladó hagyomány, mint olyan hagyomány, amely nemcsak támogatja a mi osztályharcunkat és világnézeti harcainkat, hanem támogatja egyszersmind új irodalmunk fejlődését is. Eötvös regénye a »Magyarország 1514-ben« mint haladó hagyomány sok tekintetben példát mutat arra, hogyan lehet bizonyos problémákat, bizonyos történelmi kérdéseket művészileg mélyen, beható módon ábrázolni.

Azt hiszem, annál is inkább jogosult e kérdés felvetése, mert ámbár pártunk szakadatlanul felhívja a figyelmet arra, hogy mi a haladó hagyományok jelentősége és az is kétségtelen, hogy újabb irodalmunk tanul nagyjainktól is, mégis meg kell állapítani, hogy ebből a tanulásból hiányzik egy szín, az a szín, ami pedig mind a magyar, mind a világirodalomban megvan és igen fontos. Hiányzik az a szín, hogy egyes írók tanulmányokat írnak azokról az írókról, művészekről, akiket ilyen vagy olyan szempontból a maguk előfutárának tekintenek. Gondoljunk arra, hogy pl. Schiller és Goethe a maguk drámai formálása számára elméletileg is hogyan próbáltak tanulságokat levonni a shakespearei művészetből. Gondoljunk arra, hogyan próbálta Puskin a dráma fejlődéstörténetét röviden végigtekintve feltárni azokat az elemeket, utakat a régi drámában, amelyek az ő drámai stílusához, a Puskin-féle drámához vezettek. Gondoljunk arra — hogy a szocialista realizmusból idézzek egy példát — hogyan tanulmányozta Maxim Gorkij az olyan írókat és művészeket, akik ilyen vagy olyan módon hozzásegítették őt alkotói problémáinak megoldásához. És végül de nem utolsósorban gondoljunk arra, hogy a mi irodalmunkban hogyan foglalkozott Arany Zrinyivel, Ady Petőfivel stb.

Hosszan lehetne folytatni ezt a sort. Ez a szín még messzemenően hiányzik újabb irodalmunkból és annak ellenére, hogy bizonyos írók és költők közvetlenül visszanyúlnak ilyen vagy olyan klasszikusainkhoz, elméletileg, tanulmányokban nem igen írják még meg azt, hogy tulajdonképpen mit is tanultak ezektől az íróktól és költőktől. Pedig ez nemcsak az irodalomtörténészek számára járna nagy haszonnal, hanem az ő számukra is, nem is beszélve a kezdő írókról, akik ebből rengeteget tanulhatnak.

Másrészt viszont úgy gondolom, hogy az a harc, amit pártunk vív azért, hogy a szocialista realizmus magyar talajon minél gyorsabban és minél mélyebben gyökeret verjen, az irodalomtörténész és az esztétikust arra kötelezi, hogy felvesse azt a kérdést, miért lehet és kell és hogyan lehet és kell tanulni régi nagy íróinktól, klasszikusainktól.

Tanulni lehet úgy — és a tanulás legalapvetőbb formája az — hogy megnézzük, hogy ez vagy az a régi nagy író hogyan, mily írói eszközökkel, milyen módszerrel fejezte ki a maga világát, mint érte el azt, hogy ezt a világot klasszikus fokon, a realizmus magaslatán tudta kifejezni. S azután feltesszük azt a kérdést, hogyan, milyen eszközökkel, milyen módszerekkel kell kifejeznem a saját világomat, ha a régi világot így lehetett és így kellett kifejezni. Ennek a szempontnak az alapján lehet azután feltenni azt a további kérdést is, hogy az illető klasszikusnak melyek azok az eszközei, amelyek a mi számunkra közvetlenül hasznosíthatók.

Eötvös művészete mindkét szempontból hálás anyag és nagy aktuális jelentősége van. Miben látom ezt a jelentőségét?

Mindenekelőtt abban látom, hogy ellentmondásosan ugyan, de Eötvös olyan író, aki világnézetileg, elvileg közeledik a valósághoz és így próbálja feldolgozni azt.

Másodszor abban látom, hogy nála a magyar realista regény mindjárt oly módon születik meg, hogy realizmusa átfogja kora egész magyar társadalmát, és átfogja annak a korszaknak egész magyar társadalmát is, amelyet 1514 Magyarországgal kapcsolatban rajzol meg. Esméinek haladó magva, ami 48 előtt uralkodott nála, tette ezt lehetővé számára és vezette őt a magyar regény elavulhatatlan nagy teljesítményeihez. Ha arra gondolunk, hogy később Mikszáthnak és Móricznak milyen harcot kellett vívnia azért, hogy ezt megismételjék, hogy egy regény boltíve alá foglalják koruk társadalmának döntő kérdéseit, akkor világosan látjuk ennek jelentőségét.

Harmadszor abban látom Eötvös művészetének aktualitását, hogy Eötvös regénye irodalmunknak úgyszólván a kezdeténél, realista alapvetésénél olyan pozitív hőst alkot az irodalomban, mint amilyen Mészáros Lőrinc alakja.

Negyedszer abban látom, hogy azok az eszközök és módok, ahogyan ezt a forradalmárt ábrázolja, sok tekintetben segítséget adnak íróink számára is abban, hogy a maguk pozitív hőségét, a kommunista embert méltó módon kifejezhessék. Eötvös Mészáros Lőrinc nagyságát azzal az írói eszközzel mutatja meg, hogy megmutatja azt, milyen problémái vannak a tömegeknek, mik azok a problémák, amelyek mozgatják a társadalmat és Mészáros Lőrinc a köz- és magánélet úgyszólván minden döntő konfliktusánál, mint a megoldást jelentő forradalmi elem jelenik meg.

Végül ötödször abban látom Eötvösnek ezt az aktuális jelentőségét, hogy egyike azoknak a magyar íróknak, akik alakjaik szellemi arculatát, világnézetét, eszméit élesen és határozottan megrajzolják. Ez nem túl gyakori jelenség Eötvös utáni regényirodalmunkban. Jelentősége tehát kézenfekvő.

Az idő eljárt és nem fogom hosszan igénybevenni figyelmüket. Ezért nem fejtem ki az egyes pontokat, csak az első pontnál, Eötvös eszmeiségének a kérdésénél fogok részletesebben időzni, mert itt szeretnék vitatkozni azzal, amivel nem értek egyet egészen Sőtér elvtárs tanulmányában.

Mi volt Eötvös világnézete? Ha egészében nézzük ezt a világnézetet, azzal lehet jellemezni, hogy kora polgári humanizmusának legmagasabb

színvonalán állt. Kétségtelen az, hogy az Eötvös utáni magyar regény fejlődésében a korszerű világnézet nem túlságosan gyakori jelenség. 48 bukása, 67 uralma, azután az imperialista korszak, íróinkat és regényíróinkat sok tekintetben az irodalmi ösztönösség felé sodorták, afelé, hogy egyes nagy, korszakos világnézeti problémáktól elszakadva próbáljanak teremteni. Nem áll ez ilyen nyersen, csak erős korlátozásokkal regényirodalmunk kimagasló nagy képviselőire. Ezzel szemben Eötvös olyan író, aki világosan látja azt, hogy elvi alapon kell állástfoglalnia a kor politikai harcaiban és elvi alapon kell néznie azt a valóságot is, amelyet ábrázol, akár saját kora valóságáról, akár 1514 Magyarországnak valóságáról van szó. Olyan író, akinek éles és határozott feudálisellenes világnézete van, amely megfelel annak a ténynek, hogy a liberálisizmus 48 előtt még nem kerül olyan élesen szembe a demokratikus mozgalmakkal, mint azután. Tehát bizonyos szembekerülés van, de politikailag a szakítás még nem következik be.

Eötvös eszméi éppen azért, mert ezek az ellentmondások a liberalizmus és a demokratikus áramlatok között már megvannak és felszínre kerülnek, nem fedik már minden kérdésben a kor haladásának szükségleteit. De annak ellenére, hogy nem fedik, nem kétséges az, hogy az 1514 osztályharcaihoz, paraszti harcaihoz való hozzányúlásban Eötvös éppen saját világnézete pozitív, haladó elemeinek köszönheti azt, hogy olyan mély és széles képet tud adni 1514 Magyarországról, mint ahogy ezt teszi. Nem kétséges az, hogy ha a mai burzsoá ideológiák előtt behódoló irányzatoknak a képviselői elgondolkodnának azon, hogy Eötvös hogyan tudta a maga világnézetének pozitív, haladó elemei alapján megérteni a saját korát, és megérteni 1514, tehát a parasztháború Magyarországot, akkor a magyar haladó hagyományban láthatnák azt, hogy művészi szempontból is milyen óriási pozitívumot jelent az, amikor valaki korszerű, elvi, eszméi alapokon közeledik a valósághoz.

Szeretném előrebocsátani azt, hogy Sötér elvtárs tanulmányával nagyjában és egészében egyetértek, alapos elemzésnek tartom, amely Eötvös eszméit, eszméi fejlődését igen jól és az eddigiekhez képest rengeteg új anyagot feltárva tisztázza. Azt hiszem azonban, hogy a hangsúly Sötér elvtársnál kissé eltolódik a mű elemzésekor. Eltolódik abban az értelemben, hogy Eötvös ingadozása és ellentmondásossága túlságosan előtérbe kerül, annak ellenére, hogy leszögezi azt helyesen, hogy a realista elem az uralkodó a regényben.

Ez a szempont a hibáknak ez az előtérbeállítása jogos egy Eötvös-életrajznál, amikor a hősnek a következő fejezetben megtett fordulatát motiválni, indokolni kell már az előző fejezetben, ahol kétségtelenül előkerülnek ezek az ingadozások, előkerülnek annak a negatív reakciós fejlődésnek a csirái, eszméi alapjai, amelyet Sötér elvtárs itt elemzett. Ugyanakkor azonban világos, hogy a műnek független élete van attól az élettől, amelyet írója később követ és ha nem abból a szempontból nézzük a regényt, hogy később mi történt, vagy mi nem történt írójával, akkor az olvasó számára ezek a meglévő negatívumok kevésbé állanak az előtérben, akkor az a haladó elem, amely — hangsúlyozni kívánom — Eötvösnél eszméi alapokon jön létre, bizony elnyomja, háttérbe szorítja a negatív elemeket. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy azokat az ellentmondásokat, amelyek Eötvös regényében megvannak, leköszöröljük, elsimítsuk, csak azt akarom mondani, hogy ha a művet, jelen esetben az 1514 Magyarországról adott korképet elemezzük, akkor abban az arányban és azokban a méreteken kell ezeket az ellentmondá-

sokat megmutatni, ahogyan azok a regényben magában ténylegesen megvannak. Nem szabad elfelejteni azt, amit Sztálin elvtárs mondott, Solohov könyvével kapcsolatban: lehetnek egyes durva hibák ebben a könyvben, a kérdés azonban az, hogy mi a regény össztendenciája. Én azt hiszem, hogy Eötvös regényének az össztendenciája továbbmegy annál, mint amit Sötér elvtárs mutatott itt nekünk. Minthogy Eötvös regényének negatív oldalairól másutt részletesen beszéltem, felmentve érzem magam attól, hogy ezekre is kitérjek.

Mindenekelőtt egy módszertani, elvi megjegyzést szeretnék előrebecsátani, mert azt hiszem van egy bizonyos módszertani alapja annak, hogy Sötér elvtárs nem értékelte eléggé ennek a regénynek a jelentőségét. Van bizonyos hajlandóság e tanulmányában arra, hogy leegyszerűsítse a világnézet és a művészi alkotás kapcsolatát, mégpedig abban az értelemben, hogy úgy fogja föl a kérdést, — karikírozva, túlélesen fogalmazom meg és hangsúlyozom, hogy ez csak bizonyos hajlam volt, — mondom kicsit úgy fogja fel a kérdést, mintha Eötvös világnézeti eszméihez és tételeihez egyszerűen illusztrációs anyagot keresett volna 1914 Magyarországon. Ez azonban nem helyes.

Ha megint a mai irodalmi harcok szempontjából nézzük ezt a kérdést, akkor azt látjuk, amikor a Párt kritizálja azokat, akik behódolnak a burzsoá ideológia előtt, kritizálja a kispolgári áramlatok képviselőit, akkor azt mondja nekik: tanuljanak az élettől és az élet tanulmányozását ne szakítsák el a marxizmus tanulmányozásától, mert a marxizmus-leninizmus tanulmányozása segíti őket abban, hogy az életnek, a mi szocialista életünknek a problémáit, sajátosságait, mélyenjáró fejlődési folyamatait megértsék. És ugyanakkor a sematikusok felé azt hangsúlyozza, hogy a marxizmust elszakítják a konkrét gyakorlati élettől és ahelyett, hogy az élet tanulmányozására alkalmazzák, megpróbálják az élettől elszakítva felhasználni az irodalmi ábrázolás céljaira. És különösen világos az, hogy a marxizmus nem erre szolgál, Sztálin elvtárs utolsó tanulmányai óta, ahol a marxizmusnak ilyenértelmű szubjektív idealista eltorzítását rendkívül keményen és határozottan kritizálja.

Ami a jelen irodalmi harcaiban áll, a mi világnézetünk, a marxizmus-leninizmus és az élet megismerése, valamint a művészi ábrázolás viszonyára, az mutatis mutandis áll arra is, amiről Eötvösnél van szó. Eötvös nem egyszerűen azoknak az eszméknek, tételeknek és kételyeknek, ingadozásoknak és meggyőződéseknak az illusztrálására használja fel a parasztháború anyagát, amelyek 1847-ben őt foglalkoztatták, hanem világnézetét arra használja fel, hogy megpróbálja megvilágítani ennek a világnézetnek, ezeknek az eszméknek a segítségével azt a konkrét történelmi folyamatot, amely 1914-ben Magyarországon lezajlott. És azt lehet mondani, hogy sok tekintetben nem rosszul világítja meg.

Ennél a megvilágításnál, 1914 harcainak, a parasztság feudalizmus-ellenes osztályharcának az átvilágításánál van egy határ, amelyet Sötér helyesen emel ki, amikor azt mondja, hogy Eötvös maga végeredményben polgári rokonszenvvel nézi ezt a mozgalmat, anélkül, hogy azonosulni tudna vele. Ez valóban így is van. De ennek ellenére fel kell vetnünk konkrétan azt a kérdést, hogy mennyire sikerült ezt az anyagot feldolgoznia Eötvösnek; mennyire sikerült abból az objektív folyamatból, amely Magyarországon 1914-ben lezajlott, megértenie a döntő kérdéseket. Én azt hiszem, hogy Sötér elvtársnak Eötvös regényét sok tekintetben behatóbban kellene és kellett

volna összehasonlítani azokkal a harcokkal, amelyeket a parasztság vívott Magyarországon. Nem szabad elfelejteni, hogy maga Eötvös gúnyosan elutasítja azt, mintha ő kora eszméit egyszerűen bele akarná vetíteni a múltba. Arról beszél, hogy »az olvasók egyrésze a régi hősök szájáról saját nézeteit szereti hallani . . . Ha Dózsa az alkotmányosság hőse gyanánt lép fel e kötetekben, hihetőleg több kedvességre számíthat . . . de meggyőződésen szerint ezáltal elveszté vala minden becsét.« Világos tehát, hogy Eötvös a maga világnézetét arra használta fel, hogy megpróbálja mélyen megérteni és feldolgozni azokat a történelmi harcokat, amelyek Magyarországon 1514-ben lezajlottak.

Ezért Eötvös ábrázolásának összehasonlítása a történelmi valósággal elengedhetetlen, nemcsak általában, úgy hogy arról beszélünk, azonosult-e a forradalommal vagy sem, hanem konkrétan és következetesen minden főmotívum esetében.

Itt néhány kérdést szeretnék ennek az általános tételnek az illusztrálására elmondani.

Különösen fontosnak tartom Eötvösnek a forradalomhoz való viszonyát. Nem kielégítő Sötérnek az a jellemzése, hogy Eötvös sem nem tudta elfogadni, sem nem tudta igazán elutasítani a forradalmat. Eötvös el is tudta fogadni és ugyanakkor el is tudta utasítani a forradalmat. Azt mondhatnám, hogy az ellentmondás, ami Eötvösnél a forradalom kérdésében van, a múltra és a jelenre eloszolva jelentkezik nála. Nevezetesen Eötvös — és ebben nem áll egyedül — mint a liberalizmus adott fejlődési fokának egyik képviselője, úgy képzei, hogy a régi forradalmak, a XVI.—XVII. és XVIII. század polgári forradalmi szükségszerűek voltak. Szükségszerűek voltak és nem is voltak eredménytelenek. Maga Sötér elvtárs idézi azt, hogy a francia forradalomnak azok a harcai, amelyek kétségtelenül a polgári forradalmaknak — legalább is ami a régi polgári forradalmat illeti — a legradikálisabb harcai voltak, Eötvös szerint is meghozták a maguk gyümölcsét. Eötvös túl mély és józan politikai gondolkodó volt ahhoz, semhogy ne látta volna azt, hogy a XVII. századi angol forradalom meghozta a maga polgári gyümölcseit, hogy a XVIII. századvégi francia forradalom szintén meghozta a maga gyümölcseit. Itt tehát Eötvösnél az az ellentmondás van — múltra és jelenre elosztva, — hogy a múlt forradalmainak szükségszerűségét és szükségességét elismeri, ezzel szemben tagadja a jelen forradalmainak szükségszerűségét és szükségességét. Tagadja azon az alapon, hogy a polgári forradalmak lezajlottak, hogy Európában egy polgárosult társadalom áll előttünk, és hogy ezen az alapon — ahogy ő felfogta idealista illúziók alapján — többé már felesleges forradalmakat csinálni, mert a józan észre, a műveltségre stb. apellálva át lehet alakítani a társadalmat reformisztikus úton is. Ezzel nem áll egyedül Magyarországon sem. Mindenki tudja, hogy Széchenyi nem volt forradalmár, és mindenki tudja, hogy Széchenyi, még a 30-as 40-es évek Széchenyije is jobbra állt Eötvöshöz képest. De ez a felfogás még Széchenyinnél is megvan. Nem tudok idézni — felesleges is volna — de kétségtelen, hogy Széchenyinnél is megvan a liberalizmus ezen szakaszára igen jellemző felfogás, nevezetesen az, hogy a múlt polgári forradalmi szükségszerűek voltak, ma azonban ezek a forradalmak feleslegessé váltak. Ezért Eötvös anélkül, hogy azonosulna a Dózsa-féle forradalommal, olyan polgári rokonszenvvel nézi ezt a forradalmat, amely elismeri, hogy ez a forradalom a fejlődés adott szakaszán szükségszerű volt, habár kétségtelen az, — amint Sötér elvtárs is kimutatta itt, — hogy regénye végén megpróbálja ráerőszakolni könyvének hőseire forradalomellenes,

liberális »tanulságait«. De ez az eszmei pozíció, amelyről beszéltem, mégis azt jelenti, hogy a parasztháborút igen mélyen tudja elemezni és ábrázolni. A mi számunkra kicsit természetes, ha azt osztályharcnak fogja fel, kicsit úgy képzelik, mintha egy forradalmat nem is lehetne máshogy felfogni, csak mint osztályharcot. A valóságban azonban nemcsak az elmúlt magyar fasizmus szellemtörténészei, de a XIX. század forradalomellenes, royalista, legitimista, ellenforradalmi historikusai is bemutatták azt, hogyan lehet a forradalmat úgy felfogni, mint nem osztályharcot, hanem mint érthetetlen katasztrófát, amely a tömegek irracionális ösztöneinek vak lázadásából következik. Eötvös mérhetetlenül felette áll ennek a felfogásnak és éppen azért áll felette, mert a múlt forradalmainak bizonyos értelmű jogosultságát és gyümölcsöző voltát elismeri. Mindenesetre mélyebben értheti meg a forradalmat, mint ahogyan azt Sötér elvtárs elemzéséből láttuk. Ez a mély megértés — ebben teljesen egy vagyok Sötér elvtárral — elsősorban Mészáros Lőrinc alakjában mutatkozik meg. Bár távolról sem csak ebben. Csak két példát emelek ki, amelyből világossá válik, hogyan vezeti tévútra Sötért a fentjellemezett csak csírájában meglévő módszer. Az, hogy Eötvös világnézeti eszméi illusztrációs anyagaként fogja fel a regény egyes jeleneteit és nem hasonlítja össze a történelmi valósággal.

Az egyik ilyen jelenet Mészáros Lőrinc és Orbán viszonya, ahol Sötér elvtárs szerint az író nem foglal állást. A másik a Bakács és Mészáros Lőrinc között lezajlott jelenet, ahol ha Eötvös regényének a problémáját, ami ebben a fejezetben előttünk áll, összehasonlítjuk a történelmi valósággal, akkor ennek a jelenetnek mély történelmi igazsága derül ki. Azt hiszem tehát, nem lehet osztoznunk azzal a Péterfy nyomán előállt értékeléssel, amit Sötér elvtárs itt adott. Nézzük először Lőrinc és Orbán viszonyát.

Sötér elvtárs azt mondja, hogy Eötvös itt nem tud állást foglalni. Nézzük meg, mit ír le a jelenet. Azt írja le, hogy Mészáros Lőrinc Orbánt arra agitálja, hogy álljon a keresztések közé. Azért agitálja, mert tudja azt, hogy egy ilyen embernek mi lenne a jelentősége a keresztések soraiban. Hogyan végződik ez az agitáció? Úgy végződik, hogy Orbán nem hajlik Mészáros Lőrinc agitációjára. De mivel zárul ez a fejezet? Azzal, hogy Mészáros Lőrinc azt mondja Orbánnak: »Menj uradhoz s áruld el rokonaidat . . . de ha urad parancsára te is valahogy fegyvert kötsz, tudd meg, két nővéred férjestől táborunkban van s ők elhozták gyermekeiket is, nehogy urok nemes szokás szerint rajtok bosszulja meg szüleik megszökését. Siess, hídd össze urad népét s támadd meg táborunkat; mi szép érdem, ha kezeid testvéri vérral festve mutathatod jőtevéidnek! De tudd meg, bármit téssz értök, körükben sohasem léssz egyéb, mint szolga, soha mást mint keserűséget nem fogsz találni házaikban.«

Kétségtelen, hogy Eötvös nem mondja meg semmiféle kommentárban, hogy ő azt tartja, hogy Mészáros Lőrincnek van igaza. De ha megnézzük, hogy ez a fejezet mit mond, kétségtelen azt mondja, hogy Mészáros Lőrincnek van igaza: amit Eötvös úgy ér el, hogy az élet kemény és elevenbevágó tényeit mondatja el Mészáros Lőrincel, — olyan szavakkal, amelyeket a későbbiekben az Orbánnak juttatott sors teljesen igazol. Állástfoglal tehát: a tipikus helyzeten a jellemeken és a cselekmény vezetésén keresztül.

Nem lehet a kérdéseket leegyszerűsíteni. Engels azt mondotta — és ez igen is érvényes a XIX. század realizmusára, ha nem is érvényes így a szocialista realizmusra, — hogy az irányzatnak a helyzetből és a cselekményből kell folyni. Ha a helyzetet és a cselekményt nézzük, véleményem szerint kétség-

telen az, hogy Eötvös Lőrincnek ad igazat; helyesebben úgy ábrázolja Lőrincet, hogy kiderül ebből az igazság. Gondoljunk Malenkov elvtárs tételére. Malenkov elvtárs az SzKP XIX. kongresszusán arról beszélt, hogy a művészet pártosságának alapvető megnyilatkozási szférája a tipikus. Ez a Malenkov-féle tétel azt jelenti, hogy a tipikusnak rendkívül döntő, alapvető jelentősége van a szocialista realizmusban is és világos, hogy döntő jelentősége volt Engels tétele értelmében a kritikai realizmusban is. Ha kommentárszerűen nem is foglal állást Eötvös, kétségtelen az, hogy abból, ahogyan itt a típusokat összeütközteti egymással, ahogyan az egész jelenetet megkonstruálja, mind-ebből Mészáros Lőrinc emberi, erkölcsi, és mindenféle fölénye derül ki.

A szocialista realizmusnak sajátossága az, hogy ámbár — amint Malenkov elvtárs mondja — a tipikus a pártosság alapvető megnyilatkozási szférája, de mégsem egyetlen megnyilatkozási módja, ellenkezőleg, a szocialista realizmust át kell, hogy hassa a pártosság a típusalkotástól egészen azokig a kommentárokig, azokig a nyílt világnézeti állásfoglalásokig, amelyekkel a regényíró — műfaj szerint más-más ennek a közvetlen világnézeti állásfoglalásnak az eszköze — az eseményeket, a helyzeteket és a cselekményt kíséri. A régi realizmusban viszont a tipizálás nem egyszer az irányzatosság egyetlen megnyilatkozása. Azt hiszem tehát, csak akkor lehet arról beszélni, hogy nem foglal itt állást Eötvös, ha nem kritikai realizmus, hanem a szocialista realizmus mértékével mérjük, ami azonban nem a kritikai realizmusnak a mértéke, mert nem lehet olyasmit megkövetelni, amit a társadalomnak csak egy magasabb fejlődési fokán adhat az író.

A másik ilyen kérdés Bakács és Mészáros Lőrinc jelenetének a kérdése. Azt hiszem, nem helyes az, ha ezt a jelenetet úgy értékeljük, hogy technikai ügyetlenségei alapján vizsgáljuk. A magyar regény kialakulóban van, Eötvös rendkívül sokat tett azért, hogy ezt a regényt az eddigi technikai nivójánál magasabb színvonalra emelje, de kétségtelen az, hogy Eötvös koncepcióinak a mélysége és egyes jelenetekben a technikai kifejező készsége nem állnak arányban egymással, sokszor összeütközésbe kerülnek. Bizonyos fokig ilyen összeütközés van kétségtelenül ebben a jelenetben. De nézzük meg a jelenet eszmei tartalmát, azt az eszmei tartalmat, amelyet haladó világnézete alapján, a kor mélyenjáró tanulmányozása alapján tudott Eötvös ebben a jelenetben megmutatni. Mi derül ki? Az derül ki, hogy Eötvös rendkívül zseniális módon felveti azt a kérdést, amelyet a marxista történetírás még nem oldott meg ma, hogy mi volt a belpolitikai célja Bakácsnak a kereszteshad létrehozásával? Tehát nem állapodik meg annál, hogy felvesse azt a kérdést, amit értünk és ami világos, hogy mi volt a külpolitikai célja: a török elleni harcok stb. hanem felveti azt, hogy mi volt a belpolitikai célja? És a regénynek egyik mély és lényeges vonása az, ami kiderül akkor, ha a történelmi fejlődés menetével hasonlítjuk össze a regényt, hogy a központosított királyi hatalomnak a kérdését veti fel élesen. A központosított királyi hatalomnak a kérdése pedig mindenképpen olyan kérdés volt, amely ebben a szakaszban Európa-szerte a fejlődésnek egyik igen fontos kérdése. És Bakácsot most már Eötvös abban az értelemben ábrázolja, hogy ő szeretett volna ezt a központosítást, szeretett volna egy központosított abszolút monarchiának magyar Richelieu-jé lenni és belpolitikai célja ezzel a kereszteshaddal az, hogy az oligarchiát megfékezze. Az összeütközésnek mély történelmi igazsága éppen ott van, hogy Mészáros Lőrinc viszont túljutott ezen, tudja, hogy a parasztok valami mást szeretnének és akarnának, mint amit Bakács akar velük. És ebben a jelenetben az az emberi

fölény, amivel legyőzi Bakácsot, amivel a lelke legmélyéig lemezteleníti ezt a papi politikust, megmutatja azt, hogy Eötvös itt is egészen világosan amellelt foglal állást íróilag, — a tipizálás módjából és a cselekményből következően, — hogy ennek az osztályharcnak a magyar történelemnek abban a szakaszában elsőbbsége van a központosító törekvésekkel szemben.

Eötvösnél van bizonyos ingadozás, de nem a feudálisok és a nép között ingadozik. Eötvös gyűlöli, megveti és elítéli a feudális oligarchiát, amely az országot széttagolja. Ugyanakkor polgári rokonszenvvel kíséri Dózsa forradalmát. Viszont tesz bizonyos kísérleteket regényében arra, hogy a szolidaritást azokkal az emberekkel vállalja, akik a központi királyi hatalomnak a megerősítése mellett vannak, — centralista illúzióinak megfelelően. De végső fokon mégis a forradalom az, ami Eötvösnél az előtérbe nyomul, mert megérti azt, hogy ez a forradalom — a polgári fejlődésnek az erőiről van szó — a polgári fejlődést mozdítja elő, és annak ellenére, hogy nem azonosul vele, a forradalom dialektikáját sok tekintetben igen mélyen rajzolja meg az egész regényen keresztül. Nem csekélység az, hogy Eötvös például képes arra, hogy a Dózsa-féle hadseregnek forradalmi propagandisztikus kisugárzását megmutassa a besnyői parasztokon. S még egy sereg más kérdésre utalhatnék, ami mind a valóságos történelmi folyamatnak a rendkívül mély felfogását jelenti. Csak a végén domborodik ki, hogy ráerőszakol bizonyos reakciók, liberális, forradalomellenes következtetéseket arra az anyagra, amelynek konkrét történelmi dialektikáját olyan mélyen tudta ábrázolni.

Tehát, befejezésül állapítsuk meg: Eötvös regényében az irányzatosság, a haladásért való harc erősebben jelentkezik, mint ahogy az Sőtér elvtárs tanulmányából látszik. Eötvösnek ebből az irányzatosságából érthető meg ennek a művének népi jellege, amiről szintén nem esett szó. Népin itt nem egy Petőfi-féle népiséget értek. Nyilvánvaló, hogy nem a forradalmi néppel való azonosulásról van szó, ellenben igenis szó van arról, hogy Eötvös úgy látja az életet, a történelmet, hogy abban az osztályok mozgása, a nép helyzete alapvető és meghatározó szerepet játszik, szemben azokkal a késői és nem is késői 48 utáni dekadens polgári felfogásokkal, amelyek különböző udvari intrikákban és egyes kimagasló emberek ötletszerű elhatározásában látták a történelem mozgató erejét.

TAMÁS ANNA:

Sőtér elvtárs előadásához abból a szempontból szeretnék hozzászólni, — anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznék — hogyan viszonylik saját korábbi értékeléséhez, az 1952 elején megjelent kismonográfiájához. Éppen ezért, az összevetés céljából először könyvről szeretnék néhány szót szólni és elsősorban — minthogy mai előadása is főképpen ezzel foglalkozott — a »Magyarország 1514-ben« értékeléséről, arról, hol helyezi el Sőtér elvtárs ezt a regényt Eötvös életművében a kismonográfiában és hol mostani előadásában.

Sőtér elvtárs Eötvös-könyve igen hasznos, sok értéket tartalmazó munka, amely a budapesti egyetemen elhangzott előadások után először tárja fel részletesebben nagy kritikai realista írónk életművét. Természetesen nem akarok most mélyebben belemenni a könyv elemzésébe, csak arra szeretnék rátérni, amit közvetlenül össze akarok vetni Sőtér elvtárs mai előadásával. A kis-

monográfia arányaival nem mindig értek egyet. Nemcsak arra gondolok itt, hogy az arány irodalmi és történelmi elemzés között nem mindig oszlik meg szerencsésen az irodalom szempontjából, hanem az irodalmi elemzésen belül is fennáll bizonyos aránytalanság és még hozzá a legfontosabb művek tárgyalásánál. Itt szeretnék rátérni a »Magyarország 1514-ben« kérdésre. Semmiképpen sem indokolható Eötvös e legnagyobb művének az a háttérbeszorítása »A falu jegyzője«-vel szemben, amivel Sőtér elvtárs könyvében találkozunk. Megmutatkozik ez már magában a terjedelemben is. Míg »A falu jegyzője«-vel 17 oldalon keresztül foglalkozik, a Dózsa-regénynek alig jut valamivel több 11 oldalnál. És ez a formai tényező tartalmi mozzanatokat takar. »A falu jegyzője« egyes fogyatékoságaival szemben elnéző a szerző, pl. meg sem említi a műnek azt az igen komoly korlátját, hogy a végén Tengelyi sorsa rendbejön és így Eötvös nem viszi következetesen végig a társadalom bírálatát. Ezzel szemben a »Magyarország 1514-ben« korlátait Sőtér elvtárs túlhangsúlyozza, nagyságát szűkszavúan, nem a megérdemelt módon és mértékben elemzi. Nem akarja meglátni, mennyit fejlődött Eötvös művészete, tisztánlátása »A falu jegyzője« óta, sőt inkább az csendül ki soraiból, mintha eszmeileg visszafejlődést látna ebben a regényben. Eötvöst nem 1845 felől, tehát fejlődése irányában, hanem 1848-as magatartása oldaláról akarja megérteni és megértetni. A hangsúly túlságosan az író szemléletének korlátaira esik, számos pozitív vonását nem említi, vagy éppen csak, hogy megemlíti. Bizonyos mértékig — hangsúlyozzuk, hogy csak bizonyos mértékig — de kísért ebben a felfogásban az a veszély, amire Révai elvtárs mutatott rá 1950-ben a »Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez« című cikkében, mikor arról beszél, hogy Eötvöst nem lehet megérteni csak abból, hogy báró volt és a Batthyány-kormányának a szabadságot cserbenhagyó minisztere. Természetesen nincsen szó arról, hogy Sőtér István könyvében *csak* ebből akarná a Dózsa-regény Eötvösét megérteni, hogy ne látná a haladó politikai-meggyőződés számos megnyilatkozását a műben, de kelletténél nagyobb hangsúlyt kap könyvében a báró és a megriadó miniszter, mert nem *eléggé* emeli ki a pozitívumokat és *túlságosan erős* fényt vet a mű ellentmondásaira.

Mit mutat ezzel szemben mai előadása? Megállapítható, hogy a »Magyarország 1514-ben« értékelése terén Sőtér elvtárs sokban előre jutott. Elismeri és nem egy helyen mutat rá arra a *fejlődésre*, amit ez a regény jelent »A falu jegyzője«-hez viszonyítva is. És ez minőségi változás korábbi értékeléséhez képest! Megállapítja például, hogy bár »A falu jegyzője« is hasonlóan égető kérdésekre akar felelni, de ez a regény művészibb, a jellemábrázolás és kompozíció érettebb művészetével fogalmazza meg a feleleteket. A regény elemzése kapcsán sokhelyütt nagyon szépen és elmélyülten mutatja be Sőtér elvtárs ezt a magasrendű ábrázolóművészetet. — Leszögezi azt is, hogy a mű forradalomellenessége nem a döntő része mondanivalójának, hogy a forradalom elleni érvelés nem lényeges eleme. Ezt a helyes tételét azonban nem mindig támasztja alá elég meggyőzően fejtegetéseivel, bár a törekvés megvan benne. Mi az oka, hogy ez mégsem egészen sikerül? Nézetem szerint az, hogy a művet túlságosan csak arról az oldaláról vizsgálja ebben a tanulmányában is, milyen volt Eötvös viszonya a forradalomhoz, helyeselte-e vagy sem. És nem kap kellő súlyt Sőtér elvtárs mostani elemzésében sem Eötvös társadalombírálata a jobbágynyomást illetően, Eötvös együttérzése, szeretete a nép iránt. A jobbágság nyomorát oly élénk színekkel bemutató és leleplező részeket nem állítja előtérbe, holott ezek a legnagyobbhatásúak a műben, ezek azok

a részek, amelyek forradalomért kiáltanak akkor is, ha írójuk nem volt forradalmár. És ezek a részek leleplező voltukban jelentik a regény legfontosabb mondanivalóját, fontosabbat, mint az, hogy az író személy szerint helyesli-e a forradalmat vagy sem. Ha erről az oldalról nyúlt volna Sőtér elvtárs a kérdéshez, még inkább sikerült volna a mű nagyságát a maga valójában érzékeltetnie és egységesebbnek is látnia. — Előrelépést jelent korábbi elemzésével szemben az is, hogy mai előadásában jobban aláhúzta a tömegjelenetek szerepét, bár ezeknek is — úgy érzem — kissé túlhangsúlyozza ellentmondásos voltukat. Helyes az a megállapítása is, hogy a Dózsa-regénynek a stílusa is gyökeresen különbözik Eötvös minden műve stílusától, szebb, világosabb, elbeszélésre alkalmasabb, tehát ebből a szempontból is művészete csúcspontját jelenti.

Egy részletkérdést szeretnék még érinteni Dózsa György ábrázolásával kapcsolatban. Egyetértek természetesen Sőtér elvtárs értékelésével abban, hogy Eötvös a regény folyamán nem azonosul a parasztháború vezérével és csak az utolsó jelenetben állítja az őt megillető helyre. De ki szeretném egészíteni valamivel. Úgy gondolom, amikor ezeket a tényeket megállapítjuk, hangsúlyozni kell azt a körülményt is, hogy a nemesi történetírás hazugságaival szemben, amelyekkel Dózsa alakját bemocskolták, még az is nagy lépést jelent, ahogyan Eötvös a regény elején és a regény folyamán élénk állítja, nem beszélve természetesen a legutolsó fejezet nagyszerűségéről.

Összefoglalva röviden hozzászólásom lényegét : Jelentős előrelépést látok Sőtér elvtárs előadásában 1952-es kismonográfiájához viszonyítva abban a kérdésben, hogy elismeri a Dózsa regény művészi magasabbrendűségét »A falu jegyzőjé«-hez viszonyítva és így — ha még nem is minden tekintetben sikerült megvilágítania, a maga teljes valóságában feltárnia a mű igazi nagyságát — Eötvös életművében a megfelelő helyre állította a »Magyarország 1514-ben«-t.

SÖTÉR ISTVÁN válasza :

Bóka elvtárs és Szigeti elvtárs igen helyes szempontokat vetettek fel, bár úgy érzem, hogy ezen a mai vitán különösen az ő hozzászólásaikban két ellentétes értékelés alakult ki a Magyarország 1514-ben-ről. Pedig ne felejtjük el, hogy Révai elvtárs megadta a regény értékelését. És kétségtelen, hogy Eötvös polgári rokonszenvet érez Dózsa forradalmával, de azzal szolidaritást vállalni nem tud, és Dózsával feltétel nélkül szolidáris csak Petőfi lesz. De ez a polgári rokonszenv igen sokat jelent és amint előadásomban is leszögeztem s ezt az állításomat továbbra is fenntartom, — s örülök, hogy Szigeti elvtárs ezzel egyetért — ez a polgári rokonszenv feltétlenül elsősorban Mészáros Lőrinc alakjának szeretettel, együttérzéssel történt megformálásában jut kifejezésre.

Az 1846-os galíciai parasztfelkelés fontosságát Bóka elvtárs helyesen emelte ki. Ez közismert tény, de figyelmeztetni szeretnék arra, hogy jelentőségét nem szabad eltúloznunk. Hisz maga Kossuth is aggodalommal fogadta a galíciai felkelés híreit. Ha Eötvösre — ahogy Bóka elvtárs állítja — ez a 46-os galíciai parasztfelkelés olyan mély hatással volt, akkor nem tudom megmagyarázni Eötvös 1847-es politikai arculatát. Akkor 47-ben kellett volna már valamiféle fordulatnak bekövetkeznie, holott 47-ben írja meg Eötvös azt az eddigi kutatásban kellőképpen nem méltatott, rendkívül fontos politikai

vallomását, politikai programösszefoglalását, amely Teendőink címmel jelent meg, cikksorozatként a Pesti Hirlapban. Ha a 46-os, események őt annyira érintették volna, akkor annak, ami 48 szeptemberében történt, már sokkal több korábbi jele kellett volna, hogy legyen.

Eötvösnek kétségtelenül voltak egyházpolitikai kompromisszumai, mondjuk pontosabban 1848-ban elsősorban az iskolakérdésben hátrált meg, de ebben az egész kormány meghátrált vele együtt. Tudjuk, hogy a közös iskolák ügyében Eötvös javaslata rendkívül haladó és előremutató javaslat volt haladóbb a francia közoktatási törvényénél is. De nem szabad megfeledkeznünk Eötvösnek 67 utáni, egyáltalán nem kompromisszumos egyházpolitikájáról, amelynek lényege a magyar katolikus egyháznak Rómától való bizonyos mértékű függetlenítése volt. Eötvös a világi, a laikus elem befolyásának, ellenőrzésének kívánt tágabb teret engedni, s éppen az egyházi vagyon és az egyházi iskolák kérdésében akart nagyobb befolyást adni neki. Eötvöst emiatt súlyos támadások érték a klerikális lapok részéről, — Palásthy Religió-ja valószínű hajsztát indít ellene — s azt merném állítani, hogy 1871 februárjában bekövetkezett korai halála nem utolsósorban a katolikus autonómia-kongresszus körül támadt, klerikális hajsza következménye. Hogy Eötvös ezekről a kérdésekről mennyire nem kompromisszumos módon gondolkodott, arról Eötvös Lorándhoz intézett levelei tanúskodhatnak.

Viszont Szigeti elvtárs hozzászólásával kapcsolatban szeretném leszögezni azt, hogy a »Magyarország 1514-ben«-t nem lehet kiszakítani Eötvös fejlődéséből, mely fejlődés mégis csak 1848 szeptemberéhez vezet. És nem szabad kiszakítanunk a kor egész politikai valóságából sem, és azokból a fontos eseményekből, amelyek 1847-ben lejátsszódnak, azokból a harcokból, amelyekben Eötvös résztvett 1847 végén és 1848 elején. S itt meg kell említenem azt, hogy B. Tamás Anna elvtársnő téved abban, hogy én lényegében másképp ítélem meg a »Magyarország 1514-ben«, mint kismonográfiámban. Pontosan ugyanúgy ítélem meg, csak ebben a tanulmányban több terem volt nézeteim kifejtésére. A falu jegyzőjében nem szerepelt a forradalom kérdése, de a falu jegyzője egészében forradalomért kiált és világosabban érvel a forradalom mellett, mint a Magyarország 1514-ben. A falu jegyzője, mint korábbi alkotás, Eötvös első kritikai realista alkotása, nehezkesebb, darabosabb mű. Kétségtelenül, a Magyarország 1514-ben sokkal művészebb, sokkal érettebb szerkesztést, stílust, jellembrázolást nyújt, mint a Falu jegyzője. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a Magyarország 1514-ben megírása után Eötvös — igaz, hogy elszigetelt politikai helyzete következtében, hiszen az ellenzék táborán belül külön álláspontot képviselnek a centralisták, — olyan akciókba kezd, amelyek 48 szeptemberi magatartását nagyon is megmagyarázzák. Vagyis: résztvesz Kemény Zsigmonddal, Széchenyivel, Kovács Lajossal stb., tehát a későbbi békepárttal és a magyar szabadságharc belső ellenzékével együtt, a Kossuth megbuktatására irányuló kísérletben.

Nem akarok itt kitérni arra a vasútiügyi intrikára, amelyet Széchenyi szervez meg 1847. novemberétől kezdve Kossuth ellen, — ezt a vasútiügyi intrikát majd csak a párizsi forradalom kitörése akadályozza meg. Eötvös tagadhatatlanul résztvesz ebben a Kossuth ellen folytatott intrikában, melynek az a célja, hogy Kossuthot politikailag diszkreditálják. Résztvesz ebben Eötvös annak ellenére, hogy 1848. februári Széchenyihez intézett levelében elismeri, hogy Kossuth a legnagyobbak egyike. Eötvös az osztrák kormánnyal, az Apponyi kormánnyal éppen úgy nem akar együttthaladni, mint Kossuthal.

Nagyon nehéz ezt a 47 végén, sőt 47 nyarán Eötvösnél már meglévő magatartást, — ami nyilván kiütözik a 47-es választások alatt Kossuthtal szembeni magatartásából, sértődéseiből — úgy lokalizálnunk hogy ne lássuk meg az összefüggéseket a Magyarország 1514-ben és Eötvös 47 végi, 48 eleji és 48 szeptemberi magatartása között.

Igenis fenntartom azt az eredeti állításomat, hogy ezek a körülmények, ingadozások kimutathatók már a Magyarország 1514-ben egyes fejezeteiben is. Nem értek egyet Szigeti elvtárssal arra vonatkozólag, hogy én ezt a regényt úgy fogom fel, mint illusztrációt Eötvös ingadozásaihoz. Nem. Eötvös ingadozásai, problémái feltétlen kifejezést nyernek ebben a regényben, annak ellenére, hogy maga a regény rendkívül haladó ábrázolást nyújt a jobbágyság helyzetéről és végső fokon ugyanúgy a jobbágyság felemelését célozza, mint A falu jegyzője.

Sőtér István válasza után Waldapfel József mondott zárószót.

NÉPI ÉS EGYÉNI MŰALKOTÁS A ZENETÖRTÉNETBEN

I

Ez a vázlatos beszámoló nem tarthat rá igényt, hogy a címében jelzett hatalmas tárgykört akár megközelítőleg felölelje. Nem lehet más célja, mint hogy az idevágó kérdések egyrészének felsorolásával ráirányítsa a figyelmet a legkiemelkedőbbekre, amelyek egyben legidőszzerűbbek számunkra, azokra, amelyeknek felvetése és megoldása művészi és tudományos életünknek szinte mindennapi feladatává lett. Már ebből is látszik, hogy a téma, melyről szólni kívánunk, nem az elvont tudományos problémák, nem a levéltári kutatás tárgyai közé tartozik, még abban a részében sem, mely történeti anyagot sorakoztat fel és tudományos bizonyítást igényel. A zenetudományi kutatás a multban is mindig csak akkor talált rá a maga központi kérdéseire, amikor bennük az élő zenekultúra égető kérdéseire igyekezett választ találni; a mai zenetudományra ez sokszorososan áll, hiszen ez a tudomány és benne éppen a mi, valósággal csak napjainkban megszülető magyar zenetudományunk, kezdettől fogva szoros kapcsolatban állott és áll mindennapi életünk döntő művészi és tudományos feladataival, felfedezéseiben, kétségeiben, vitáiban, eredményeiben mindig az igazi alkotóművészet fegyvertársa volt, és céljait soha meg sem fogalmazhatta, amint hogy ma sem fogalmazhatja meg, az élet valóságának, a nemzet, a nép, a közösség igényeinek figyelembevétele nélkül. Ma pedig még inkább, mint valaha, ennek az életnek, ennek a közösségnek reális igényeiből fakad, a maga teljes egészében.

Közösségi és egyéni műalkotás problémája olyankor válik különösen időszzerűvé és fontossá, amikor a művész öntudatosan egy közösség tagjának érzi magát és e közösséghez való viszonyát akarja teljes felelősséggel felmérni. Tehát ha a költő a nép költője akar lenni, a tudós a nép tudósa, az alkotó és előadóművész a maga nemzetének képviselője és állásfoglalásának hordozója. Semmi sem természetesebb, mint hogy az alkotó ember épp a műalkotás, a teremtés kérdésében igyekszik tisztázni a maga viszonyát ahhoz a közösséghez, amelynek nevében megszólal.

A közösségi és egyéni műalkotás e viszonyának pontosabb meghatározását különösen Sztálin nyelvtudományi cikkeinek tanulsága tette a mi

számunkra is időszerűvé. A zenetudományban újból felmerült a kérdés: mit nevezünk és nevezhetünk hivatásszerű és mit népi művészetnek, nálunk szokottabb kifejezéssel: mit műzenének és mit népzenének. Jogosult-e a kettőnek olyan éles szétválasztása, ahogyan az a zenetörténeti irodalom túlnyomórésztében szokásossá és már szinte unottá, mesterségessé vált? Ha nem: melyek a kettőnek összefoglaló jellegzetességei s melyek a mennyiségi és minőségi fokozatok, amelyek egyikből a másikba vezetnek? A kérdés messzirevezető szálaít itt ma nincs módunkban nyomon követni. Annyi kétségtelennek látszik, hogy a művészi zenében igen erős a más művészetekkel közös ideológiai jelleg, míg a népzene ősi intonációi, sokban a nyelvhez hasonlóan, hosszabb-életűeknek, lassabban alakulóknak, a társadalmi változásokat lomhább ütemben követőknek látszanak. De épp ezért döntő jelentőségűnek bizonyult a kérdés: mit, mikor és milyen értelemben merít az ú. n. művészi zene a népi zenéből? A mai szovjet zeneesztétika állásfoglalása a népzene kérdésében annyira egyértelmű és annyira közismert, hogy szinte közhelynek hat, ha itt megismételjük: a népzenét a demokratikus nemzeti kultúra szerves részének tekinti, az öntudatos művészi törekvések haladószellemű alapját és támaszát látja benne, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy realista jellegű »hivatásos« művészet csak a népi művészet talajából fakadhat. Íme néhány idevágó idézet: »Minden nép művészetének nemzeti sajátossága a népi alkotásban gyökerezik — írja M. P. *Stokmár*, az irodalomtörténész. — A népi építészet, a népi díszítőművészet, a népi tánc, a népi dallam, a népköltészet: megannyi kimeríthetetlen kincsesbányája a nemzeti öntudatban gondosan megrostált műalkotásoknak; hatásuk alól a nemzeti kultúra egyetlen ágának művelője sem vonhatja ki magát... Nem a művész egyéni származásának formális jegyei határozzák meg, hogy ehhez vagy ahhoz a nemzeti kultúrához tartozik-e, hanem az a képesség, hogy bele tud kapcsolódni a népi művészetbe és alkotó módjára tudja megeleveníteni e népi művészetnek azokat a nemzeti vonásait, melyek az illető nép művészi öntudatában megfigyelhető hosszas felhalmozódás eredményei«. (L. Irodalomtudományi Értesítő 1953. I. 59—60. lap.) »Az orosz klasszikus zenei hagyomány mindazon jelenségei, amelyek különösen nagy és tartós jelentőségűek, épp a demokratikus nemzeti kultúrához, a zenei nyelv nemzeti alapjaihoz kapcsolódnak. Ez a tétel általánosabb formában a művészet minden megnyilvánulására érvényes. A mi területünkön pedig a nemzeti stílus széles, hosszú ideig ható életerős alapelemei különösen nagy mértékben függenek össze a zenei nyelv népi alapjaival, nevezetesen azzal, amit Glinka szavai szerint a nép teremt, azzal, ami a zenében az emberek érintkezésének eszköze« — írja T. *Livanova* zenetörténész. (L. Zenetudományi Értesítő 1952. 2. sz. 20. 1.) — »Mennél finomabb a zeneszerző hallása, mennél gyorsabban képes felfogni a zenei életben, a népzenei gyakorlatban megjelent újat, (mert a zeneéletben mindig több az új elem, mint amennyi a régiből elvész): annál korszerűbb műveinek nyelvezete, annál jobban megfelel az adott

korszaknak» — írja I. *Jeliszejev* zenetudós (L. Zenetudományi Értesítő, 1952. 4. sz. 6. l.).

A magyar irodalomnak, a magyar tudománynak régi felismerése, hogy a népköltészet mindenfajta nemzeti irodalom, s a népzene mindenfajta nemzeti zenekultúra alapja; hogy jelentőségük épp a nemzet függetlenségi mozgalmi idején nő meg hatványozottan, amikor fegyverévé válhatnak a haladó társadalmi erőknek. A magyar irodalom, művészet és tudomány képviselőinek hosszú sorát idézhetnők itt Kölcsey Ferenctől és Mátray Gábortól kezdve, Erdélyi Jánoson, Aranyon, Petőfin keresztül, Bartók Béláig és Kodály Zoltánig. Csak emlékeztetnünk kell itt arra, hogyan látták meg Kölcsey és Mátray már a múlt század huszas éveiben a magyar népdalokban »a nemzeti karakter valóságos fenntartóit«; hogyan ismerte fel Petőfi a nép politikai uralomrajutásának előkészítőjét a népiesség irodalmi győzelmében; hogyan látta meg Erdélyi és Arany, hogy a magyar irodalom igazi kibontakozása nem egyéb »a népi elem fölvételénél«, s hogyan mutatott rá épp Erdélyi egy nevezetes cikkében arra, hogy a magyarsággal szomszédos népek kultúrájával való összefogás, mely szellemi életünknek egyik középponti feladata, a népzeneben sikerült eddig legteljesebben; hogyan küzdött érte Kodály Zoltán évtizedeken át, hogy az a nemzeti klasszicizmus, melyet ő a néphagyomány dallamaiban pillantott meg, valóban szerves nemzeti zenekultúrává váljék: »hogy nemzetté lehessünk, előbb újra meg újra néppé kell lennünk!« Figyeljük meg, hogy mindezek a nagy felismerések a nemzet életének válságos időszakaira estek; egyik a reformkor kezdetén hangzott el, a másik a szabadságharc küszöbén, a harmadik az abszolutizmus mélypontján, a negyedik a fasiszmus legfenyegetőbb inváziójának napjaiban. Csupa olyan válságos pillanat, amikor a népköltészet, a népzene fontosságának felmutatása a nemzet élet-halálharcának egyik jelentős fegyvere, fennmaradásának, megmenekülésének vagy győzelmének egyik fontos, bátorító és eszméltető erőforrása lehetett. Ha volt döntő jelentőségű felismerése a mi régi irodalmi köztudatunknak, akkor bizonyára ez volt: irodalom és népköltészet, egyéni művészet és közösségi hagyomány állandó egymásrautaltsága.

II

Népi zene és műzene elvi különbségei: régi témája az európai zenetudománynak, de tudományunk szinte a legújabb időkig sokkal gondosabban figyelte a kettő közötti *különbségeket*, mint azokat a vonásokat, sőt azokat az elvi alapokat, amelyeken a kettő találkozik, vagy éppenséggel egybeforr. Aminthogy természetes is: az elmúlt század társadalmi fejlődése sokkal kézzelfoghatóbban figyelmeztette a zenekutatót, s nevezetesen a nyugat-európai zenekutatót népzene és műzene eltéréseire, mint közös alapjaira.

Hiszen ez a fejlődés egyre jobban elválasztotta a falut a várostól, a népeletet az uralkodó osztályok életétől s már-már áthidalhatatlan úrnek, tüntette fel azt a távolságot, mely a kettő között tátongott. A népzene kutatás szemében a népi muzsika egyre elrekesztettebb, egyre különállóbb s egyre sorvadóbb színben tűnt fel, régi századok ittfelejtett, kallódó hagyatékának, mely fejlődésében megakadt s melynek közeli kihalása elkerülhetetlen. Csak a szocialista fejlődés mutatta meg, hogy a kapitalizmussal szakító új társadalmi rendszerben a népi zenekultúrák új virágzásnak indulnak s hogy szembenállásuk a városi műveltséggel nem szükségszerű és örök kényszerállapot. De erről később szólunk.

Mi volt tehát oly szembetűnő különbség népi és műzene lényegében? A régebbi kutatás számára elválaszthatta őket egymástól a rendeltetés, a funkció, a társadalmi szerep különbözősége. Hiszen nyilvánvaló, hogy népzene csak azt a dallamkincset nevezhetjük, amellyel sokan, sokáig és sokhelyütt élnek, ami tehát közösségben születik, közösségben terjed s a közösségnek szól; míg a művészi zene nyilván egyes ember, a művész egyéni leleménye, mely esetleg hosszabb időn át szűk körben, tehát látszatra a »kevesek ügye« marad. A népi zenét a típuszerűség és az anonimitás jellemzi: egymáshoz hasonló képletekben, csoportosan, egyénhez nem kötötten virágzik, azt a véglegességet, mely az egyéni műalkotásra jellemző, nem igényli, hiszen időbelileg és térbelileg egyaránt sokféle változatot ismer és e változatokban jelenik meg igazi élete. Fenntartója nem az írás, hanem a szájhagyomány, — ellensége mindenfajta rögzítésnek. Típus és változat, névtelenség és folytonos átalakulásra való készség: ezek azok a döntő tényezők, melyek a népzene és általában a népi alkotást a keletkezés, a terjedés, a fennmaradás és az elhalás feltételei tekintetében is oly élesen szembeállították a művészi, a hivatásszerű, az egyéni alkotásmóddal.

Ezek az ellentétek azonban jórészt felületieknek, eltúlzottaknak, sőt mondva csináltaknak bizonyultak az újabb kutatások fényében. S itt meg kell mondanunk, hogy a zenetudományban ez a felismerés már voltaképp régóta érlelődik. A népzene külön sajátosságának, középponti jelentőségének hangsúlyozása persze éles, tüntető, forradalmi hangsúlyt nyerhetett nem egyszer, válságos időszakokban — gondoljunk csak Bartók Béla állásfoglalására. De voltak, s ugyancsak a legkitűnőbbek sorában, akik felismerték és hangsúlyozták, hogy népzene és műzene, bár lényeges különbségek vannak közöttük, számtalan vonatkozásban összefüggenek és egymásra utalnak. Egymásra utalnak annál inkább, mert *az egyikben felgyűlt elemek állandóan útban vannak a másik felé.*

Ezek az egymásra utaló vonások egyre szembetűnőbbé váltak az utóbbi évtizedekben, nevezetesen a népzenetudomány új fejlődése folyamán. Kodály Zoltán egyik tanulmányában, közel másfél évtizede, kitűnő összefoglalásukat adta már (»Népzene és műzene«, az Eckhardt S.-szerkesztette »Úr és paraszt

a magyar élet egységében» c. kötetben, 1941). Idézzünk néhány mondatot ebből a tanulmányból. »A népzeneben szigorúan véve minden alkalommal új 'átírat': variáns keletkezik a daloló ajkán. Ezt a feltétlenül rendelkező tulajdonjogot többször kiemelték, mint a népdal lényeges sajátosságát. De megvolt régebben a magasabb művészetben is (itt Kodály Shakespeare-re, Bachra és Händelre utal), s ma sem merné senki Arany Toldiját plágiumnak minősíteni, bár benne van az egész Ilosvai... A termelés módja látszólag egészen más: itt egyéni alkotás, ott a meglevőnek lassú variálása, mely apróbb eltérések láncszemein át visz lassankint új műre. De nézzük csak közelebről a zene történetét: valóban annyira egyéni, semmi meglevőhöz nem hasonló alkotások ugranak ki a szerzők fejéből, mint Minerva Jupiteréből? Még a legnagyobb mesterek kezdőalkotásai is csak utánzatok, elődeik műveitől sokszor alig különböznek. Mondhatjuk: 'variánsokat' írnak, nem új műveket. Csak lépésenként fejlődik ki eredetiségük, jön meg a saját hangjuk. S még legeredetibb műveikben is találni mások hatását. Wagner első operái után senki sem sejtette a Trisztán szerzőjét. Ő maga még 30 éves korában is kételkedett magában, annyi utánzást és idegen hatást látott műveiben. Ez természetes. A művész nem él légüres térben, hanem emberek társaságában. Azt érzi, gondolja, amit milliók, neki csak jobban sikerül kifejezni... A művészettörténeti iskolák, csoportok, követők serege azt jelenti, amit a népzene terén a variáns... Új daltípus a meglevőből csak lassan fejlődik variálás útján, mindjobban elkülönözve, de alig lassabban, mint a műzenében. Ott is egy-egy új stílus megjelenése a maga korában kirobbanásszerűen hatott. A zenetörténet többnyire ki tudja mutatni lassú előkészítését, feledésbe merült művek hosszú során át.« Arra az érvre, hogy a népzene szájhagyományszerű, íratlan, a művészi zene pedig írásos, rögzített életet él, Kodály megjegyzi: »A mai európai műzenében is vannak elemek, amiket csak élő hagyomány tud fenntartani... Egy művet ugyanaz a művész sem játszik egyformán.« És végső konklúziója a következő: »Mindent összevéve azt mondhatjuk: a kettő közt lényegbeli különbség nincs. Ugyanazon emberi funkciók különböző megnyilvánulásai. A különbségek oka a történeti, nemzeti, társadalmi és műveltségi rétegződés. Legértékesebb megnyilatkozások: egyenrangú. A többi művészi értéke méri. Nem járnak tehát annyira külön utakon, hogy ne hatottak volna egymásra. Így a nagy klasszikus korok kialakulásánál mindig ott találjuk a népi vagy népszerű zenét mint ösztönzést, példaképet az egyszerűség felé való törekvésben.«

Amit itt Kodály oly példaadó világossággal foglal össze, alapvető felismerése a teljes mai zenetudománynak. Az egyéni és közösségi, a népi és a hivatásszerű műalkotás merev elkülönítését immár nyugodtan elhagyhatjuk s új, meggyőzőbb, lényegbevágóbb meghatározással kell helyettesítenünk. Élőszóban vagy írásos, rögzített alakban való terjedés, végleges és változó forma, egyéni képlet és variáns, eredeti és nem-eredeti alkotásmód: mindezek nem bizonyultak döntően elhatároló, megkülönböztető kritériumoknak.

Sokkal fontosabb, ami a kettőben közös. Közös alapjuk, kiindulásuk bizonyosfajta köznyelvi konvenció: ha úgy tetszik, a »falu nyelve«, ha úgy tetszik, a »kor stílusa«. Közös fejlődési útjuk az egyszerű típusból kifejlődő magasabb típus alkotása; ha úgy tetszik, a Fehér László-ballada legszebb formája, — ha úgy tetszik, az a legjobban megoldott bécsi daljáték, mely véletlenül a Varázsfuvola címet viseli. És mert a párhuzamosság immár kétségtelen, természetesennek tűnik az is, hogy az öntudatlanul rokon törekvések a mult korszakokban is mindennél erősebben hatottak egymásra és gazdagították egymást. Más színben látjuk azokat a korszakokat, amelyekben a népzene hatására közvetlenül új műzenei stílusok születtek, s azokat is, amelyekben a népi zenék többet vettek *át és vissza* a műzene eredményeiből. »A művész nem él légüres térben«, de a zenekultúrák és zenestílusok sem légüres térben, emberektől és társadalmaktól függetlenül bontakoztak ki: hordozójuk, teremtményük, formálójuk az ezerfelé nyitott, ezerféleképpen élő és egymással ezerféle viszonyban, harcban és szövetségben álló emberi közösség.

Így nyilvánvaló ma már, hogy az európai zenetörténet ama nagy korszakai, melyekre Kodály utal s melyekben a népi zenestílusokból új és gazdag műzene-kultúrák fakadtak, egyben a népi tömegek egy-egy jelentkezését, betörését, felemelkedését vagy legalább is fokozott előnyomulását jelentik. Így történt a XVI. században, a reformáció idején, amikor az európai kórusművészet népi dalformák hatására alakult újjá; így a XVIII. században, a francia forradalom előestéjén, amikor az olasz vígopera és a kisebb népies zene-formák döntő jelentőségű s végül a »nagy klasszicizmusba« torkolló stílusfordulatot idézték fel a teljes európai zenében; így történt a XIX. és XX. században, a keleteurópai forradalmi-demokratikus szabadságmozgalmak megérlelődése idején, amikor orosz, lengyel, majd magyar földön népzenei hatásra támadtak új, nemzeti jellegű, de világjelentőségű zenestílusok. Mind e politikai mozgalmak és zenei megújulások háttérében egyaránt a társadalom mozgása érezhető; mindegyikben megfigyelhetjük egy-egy új réteg vagy egész osztály felemelkedését, többé-kevésbé szoros, többé-kevésbé ideiglenes szövetségben a mögöttük megmozduló s őket vállukon emelő népi tömegekkel, — innen a népi zenék új meg új forradalmi betörése mindezekben a korszakokban. Ma még távol állunk attól, hogy a stílusok születésének kérdésében tisztán lássunk; de egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a fejlődés útja ezen a téren is, mint egyebütt, a *felgyülemelés* és az *áttörés*; más szóval: az erők fejlődése itt is felbontja a régi viszonyokat és új kereteket, új kapcsolatokat teremt. Hadd utaljunk itt olyan szembetűnő példákra, mint a német korál anyagának és jelentőségének felgyülemelése Bach előtt és kiteljesedése Bach művészetében, a népies olasz dalformák megsűrűsödése Verdi körül és diadala Verdi művészetében, a verbunkos-zene felemelkedése Erkelig és Lisztig, az orosz népdalé Glinka és Musszorgszkij, a magyar népdalé Bartók és Kodály művészetében. A zenetörténet idevágó példái többnyire azt is tanúsítják, hogy az ilyen fel-

gyülemlés és kirobbanás majdnem sohasem történhetik könnyen, ellenállás, feszültség, sőt válság nélkül. S hogy ez még a látszólag »könnyű« megoldások esetében is így volt, azt csak a legutóbbi évtizedek kutatása világította meg igazán. Ma már tudjuk, hogy azt a látszólag könnyű és egyszerű győzelmet, amellyel Pergolesi művészetében 1730 táján az új olasz realista népművészet elfoglalta a vígopera színpadát, évtizedek lassú gyűjtő- és feszegető-munkája előzte meg, épp a spanyol iga alatt senyvedő Nápolyban; ma már nyilvánvaló, hogy Haydn Józsefnek, annak a nagy művésznek, aki a délnémet népdal anyagából-szelleméből építette fel a bécsi klasszikus művészet monumentális világát, ez a csodálatosan leszűrt, népies egyszerűség többévtizedes megfeszített küzdelmébe került s csak legérettebb, meglettkori műveiben, az 1780-as évek szimfóniáiban és vonósnégyeseiben jutott el az öntudatosan kész, példaadóan tökéletes megoldásig; hogy olyan génusz, mint Mozart, csak élete végén írhatta meg legnépiesebb remekművét s ez a remekmű egyben az Emberi Jogok deklarációjának visszhangja; hogy Beethoven harminc éven át kereste és csak fejlődése végső magaslatán fedezte fel leghalhatatlanabb s legnépszerűbb dallamát; hogy Schubertnek, az osztrák nép nagy dalköltőjének, kora ponyvairódműéből kellett kiindulnia és túl volt századik dalán, mikor a »Vadrózsa« népi egyszerűségű, klasszikus dallamára rátalált. Ami *addig* pusztán ösztönös kísérőjük volt, művészetük teljében érett öntudatos eredményé.

Hadd idézzünk itt néhány ütemet ezekből a művekből és népi ihletőikből; hangsúlyozzuk, hogy nem a népdal egyszerű átvételére, átíratára, idézésére, feldolgozására akarunk rámutatni mindezekben az esetekben, hanem a népdal hangjából és dallamából való *kiindulásra*, tehát a zeneszerző emberi és művészi állásfoglalására a népzene motívumvilágán, nyelvi és hangulati elemein keresztül.

(*Példák Pergolesi, Haydn, Schubert, Musszorgszkij, Bartók, Kodály műveiből.*)

III

Azt a kérdést, amely Kodály rövid tanulmányában oly éles és útjelző megvilágítást nyert: népzene és műzene, közösségi és egyéni műalkotás szoros kapcsolatát, perdöntő erővel világította meg a szovjet zenetudomány munkássága a legutóbbi húsz év folyamán.

Ez a tudomány ugyanis a kettő közötti *átmenet* különböző formáit vette vizsgálat alá s az érintkezési pontok, az egyikből másikba vezető fokozatok felismerésére és kimutatására sajátos módszereket dolgozott ki. Kiderült, hogy népzene és hivatásszerű zeneművészet csak addig látszanak élesen elhatárolt, külön kategóriáknak, ameddig az egyikből másikba vezető láncszemek homályban maradnak. Da a kapcsolat mindjárt szembetűnőbbé válik, ha fel-

ismerjük, hogy a névtelen közösségből kiemelkedő népénekes, népköltő, népzeneész már a maga személyében bizonyosága a kétféle alkotásmód összefüggésének ; hogy a népi zenegyakorlat a múltban is, ma is világosan látható fozatokon át vezet az öntudatos, hivatásszerű előadógyakorlathoz ; hogy a népdal motivikája, hanglejtése, hangulati tartalma szerves alkatrészévé válhatik a nagyszabású műalkotásnak ; s végül, de nem utolsósorban, hogy a népköltészetű mű, a népi műfaj mint forma is tagjává, alkatelemévé vagy középpontjává válhatik az öntudatos művészi szerkezetnek. Beszélhetünk ezek szerint olyan *személyszerinti*, olyan *fokozatbeli*, olyan *intonációs* és olyan *formai* átmenetekről, melyek közvetlen hidat vernek népzene és műzene, közösségi és egyéni műalkotás között.

Világítsuk meg ezeket a jelenségeket néhány példával. Ami az első kérdést, a személyszerinti átmenetet illeti : a szovjet zene- és irodalomtudomány az 1930-as évek óta egész sor nagyjelentőségű monográfiát tett közzé egyes népköltőkről és népénekesekről, akik a maguk régi énekmondói szerepét töretlen, sőt megnőtt jelentőséggel őrizték meg az új szocialista fejlődés közepette s így mintegy műhelyét tárták fel a régi és új népköltői, népénekesi alkotásmódnak. Uldzuj Lubszan-Huresi a mongol, Dzsambul Dzsabájev a kazah, Szulejmán Sztalszkij a dagesztáni, Pjotr Lebovics Jarkov az orosz, Toktogul Szatilgánov a kirgiz énekmondó és népköltő típusaként jelent meg ezekben a monográfiákban s költészetük, verseik, dallamaik, előadásmódjuk azóta az egész világ zenei és irodalmi kutatásának figyelmét magára vonta. Hasonlóan történt a mesekutatás területén, ahol az orosz és közelveleti folklór tudománya gazdagodott új felfedezésekkel. A névtelen népköltészetből, íme, kézzelfoghatóan kiemelkedett a dal- és meseteremtő egyéniség, a nótafa, a népköltő, az az embertípus, melyet eddig nálunk még nem (vagy csak alig) sikerült megvizsgálni — itt csak a mesekutatás hivatkozhatik olyan kezdeményekre, mint Ortutay Fedics-kötete —, de amelyről már száz évvel ezelőtt megsejtette a magyar zenetudomány úttörője, Mátray Gábor, hogy mint »a nép között névtelenül eltűnő« alkotótehetség, legfőbb hordozója a nép költészetének.

A fokozati vagy történeti átmenetet, tehát a népi gyakorlat látható átalakulását tudatos művészi gyakorlattá részben a múltban, részben a jelenben kutatta fel a szovjet zenetudomány. Olyan művek, mint *Rabinovics* monográfiája az orosz daljáték kezdeteiről (1948) és *Jampolszkijé* az orosz hegedűművészet történetéről (1951), meggyőző bizonyosságát szolgáltatották a klasszikus műfajok és a klasszikus előadógyakorlat népi eredetének. Rabinovics főleg azokkal a népszerű daljátékokkal foglalkozott, melyek a XVIII. század utolsó harmadától kezdve közvetlenül előkészítették az orosz operairodalom kibontakozását. Megmutatta, hogyan állítják színpadra különböző szerzők már az 1770—80-as évektől kezdve az orosz népi melódiákat, s igen jellemző, ahogyan rávilágít : »a lényeg nem az idézett melódiákban van, hanem abban, hogy milyen magatartással fordul a szerző az átvett népi anyaghoz, hogyan hasz-

nálja, hogyan dolgozza fel, mit ad hozzá a magáéból s mit hoz ki belőle; más szóval: *mit lát meg a művész a népi anyagban* és mit mond el rajta keresztül. Különösen figyelemreméltó, ahogyan nyomon követi a népzene támaszkodó, de egyre önállóbb kompozíciós stílus kibontakozását az orosz daljátékszínpadon. Jampolszkij a XVIII. század orosz rezidenciáin működő jobbágyzenekarok életviszonyairól, műsoráról és jelentőségéről ad széles távlatú és számos részletében meglepő képet. Rámutat, hogyan lettek ezek a jobbágyzenekarok és sokoldalú zenész-tagjaik, akik olykor a színészeket is helyettesítették, nemcsak a nemzeti operajátszásnak, hanem a teljes szimfónikus kultúrának is alapvetőív Oroszországban, hogyan ihlették meg a maguk népi dal- és tánc-interpretációival, a maguk variációs és rögtönző készségével a XIX. század orosz zeneszerzőit és pedagógusait; hogyan adják például Glinka számára a gyermekkorában jobbágy-zenekartól hallott orosz népdalok az első, döntő indítékot »az orosz nemzeti zene kifejlesztésére«, s hogyan alapulhat az 1784-ben megjelent első orosz hegedűiskola a maga módszerében és anyagában közvetlenül az orosz népi muzsikán. Csupa olyan részlet, olyan adat, olyan mozzanat, aminőt a magyar zenetörténetből, fájdalom, csak elenyészően keveset tudunk felmutatni, — többnyire szerves folytatás nélkül maradt, szórványos kezdeményeket. — Az említett történeti monográfiák sorát azután szervesen kiegészíti a mai kor népeletére vonatkozólag az a nagyszámú tanulmány és beszámoló, mely az utóbbi évek folyamán a »Szovjetszkája Muzika« c. folyóirat hasábjain látott napvilágot. E tanulmányok szerzői gondosan beszámolnak róla, hogyan születik, hogyan alakul a mai népdal a kolhozokban, az üzemi csoportokban és előadó-brigádokban, hogyan formálódnak meg és csiszolódnak ki például a voronyezsi körzet parasztjai és munkásai, tehetséges társaik útmutatásával és közreműködésével egy-egy új dallamot néhány nap alatt, hogyan veszi át azt környezetük és hallgatóságuk, hogyan javítja, változtatja, bővíti új meg új javaslatokkal, hogyan válik a sikerültebbjéből nagy területek s néha az egész ország kedvelt népdala. Olyan műhelyfolyamatokba láthat itt bele a népzene-kutató, amilyenekről azelőtt sejtelve sem lehetett. — Hozzá kell tennünk, hogy az új népdalnak e kibontakozási és felnövekedési tendenciáját ma szervesen kiegészíti és támogatja egy »ellenkező irányú« mozgalom, a hivatásos zeneművészet tervszerű törekvése a nép felé, *tömegdalok* formájában.

Harmadiknak említettük az intonáció átmeneteit. A mi számunkra viszonylag ez a terület a legismerősebb, hiszen módszereit — úgy ahogy — a régebbi zenetudomány is ismerte. Azt, hogy egyes melódiákat kik és hányszor dolgoztak fel műveikben, valóban megtaláljuk régebbi tudományos kimutatásokban is. De csak most derült ki igazán, mennyire foggyatékos és mennyire felületes volt mindeddig az ilyenirányú zenetörténeti munka. Foggyatékos volt mennyiségileg, — hiszen épp a nagy európai klasszikus mesterek művészetének beható megvilágításával maradt leginkább adósunk: éppen Bach, Händel, Haydn, Mozart, Beethoven zenéjének népi kapcsolatairól tudtuk meg mind-

eddig a legkevesebbet. És felszínes maradt ez a kutatás minőségileg is, mert hiszen népi dallamok átvételét, feldolgozását nem elég statisztikai számokkal megállapítani; ahogyan Rabinovics imént idézett fejtegetésében helyesen hangsúlyozza: még sokkal fontosabb az ilyen felhasználás szellemi légkörének, hátterének, művészi szándékának, állásfoglalásának megállapítása. Szomorúan jellemző, hogy három évvel ezelőtt, amikor Bach János Sebestyén halálának kétszázadik évfordulóját ünnepelte a zenetudomány, minálunk idehaza, de német kortársaink között is meglepő újdonságnak hatott, ha Bach művészetének népi vonatkozásait kezdtük számonkérni a kutatóktól. S talán még elképesztőbb, hogy Haydnal, Beethovennel és Schuberttel kapcsolatban sem áll jobban a helyzet; aminek nyilván az a magyarázata, hogy a múlt század második felében — száz évvel Herder után! — az alapvető zenetörténeti kutatásokat végző tudós-nemzedéknek és tudós-körnek már igen kevés érzéke volt a népzene és a népi kapcsolatok iránt. 1880: gondoljunk Wagner megtorpanására, Brahms ellenzékbe-szorulására, Liszt elsötétülésére, Verdi elmagányosodására; a nép s a vele szövetkezett nagy művészet ellenségévé fordult kései kapitalizmus kora ez. A történeti és kritikai tudományok jórésze, mintha megijedt volna tulajdon eredményeitől, főleg pedig az előző tudósnemzedék szélesebb távlatú munkásságától, amolyan göresös arisztokratizmust választott életelvéül. Valósággal feltűnő, hogyan vonult vissza a népi tájékozás egészségesebb zeneérzék a teljes nyugati kutatásban még inkább az 1900-as évek óta; azok a fiatalabb kortársaim, akik az 1920—30-as években, mint magam, német egyetemeken végeztek tanulmányaikat, egyértelműen tanúsíthatják, mily idegenkedéssel fogadták legjobb tanáraink és kollégáink is a mi idevágó nyugtalanító kérdéseinket, azoknak a tapogatózásait, akik már Bartók és Kodály iskolájából, az ő szempontjaik ismeretében indultak külföldi tanulmányútra. — A klasszikus zene ilyenirányú megvilágítása mindenesetre egyik legsúlyosabb tartozása a világ mai zenetudományának. Említsük meg, hogy az orosz klasszikus mesterekre vonatkozólag példamutató munkát végzett ezen a téren *Brjusova* monográfiája, »Az orosz népdal a klasszikus orosz és szovjet zenében« (1948); követői között pedig olyan értékes kezdeményezéseket tartathatunk számon, mint E. H. *Meyernek*, a kitűnő berlini kutatónak tavaly magyarul is megjelent Beethoven-tanulmányát. A behatóbb ezirányú munkát azonban egyelőre még a jövőtől kell várunk.

Negyediknek említettük a *forma* átmeneteit, helyesebben azokat a szerkezeti módokat, ahogyan a népköltészeti termék alapjává és anyagává lehet a nagyobbszabású, »hivatásszerű«, személyes műalkotásnak. Ha ilyen szempontból futólagosan végigtekintünk az európai irodalom és zene történetén, szinte önként kínálkozik, hogy a formateremtésnek, a nagy formák születésének négy- vagy ötféle típusát különböztessük meg. Talán leginkább győz elölhetjük meg őket: *beépítés*, *rögzítés*, *összefűzés*, *kifejtés*, és végül külön kategóriaként: *intonációs kibontás*. Mindezek a típusok természetesen távolról

sem jelentenek egymástól élesen elkülönülő módozatokat, inkább csak a szerkesztés legfőbb eljárási technikáit, folyamatokat, amelyek egymást szüntelenül áthatják, sőt egymás nélkül alig is képzelhetők. Néhány példa mindezt világosabbá teheti. Szovjet irodalomtörténészek (Tronszkij, Gornung, Szergejev és Szokolov) nyomán csak nemrég mutatott rá *Trencsényi-Waldapfel* Imre a homéroszi eposzokba beleépült népi énektípusokra. Valóban, a népi sirató, a hősdal és a históriás ének, melyek kezdeti fokon alig válnak el egymástól, de később mind önállóbb utakra térnek, — vagy hozzájuk hasonlóan a nászadal, az aratódal, a munkadal, a csatadal, a varázsének és a zsoltár, — könnyen válnak az irodalmi-zenei fejlődés során nagy művészi koncepciók alkatrészeivé vagy összetartó alapjává. Az ótestamentumi teremtetés- és honfoglalástörténet vagy az Énekek Éneke, az Edda és a Kalevala, az Ilias és az Odysseia nyilván részben beépítés, részben összefűzés és részben kifejtés útján alakultak a maguk népi előzményeiből. Az úgynevezett naiv eposz így önmagában jelképesen példázhatja azt a történelmi fordulópontot, azt a műfajt, mely a névtelen közösségi alkotásmódból átível a személyes és öntudatos alkotás területére. Arany János híres felismerése, hogy »a valódi eposzt nem írják, az valamely nép közös költeménye«, — csak itt és ilyen értelemben válik világossá. A zene története ugyancsak bőségesen ismeri az idevágó példákat. A XVII. századi olasz opera nagy siratójelenetei elképzelhetetlenek a XVI. század olasz népies ponyvairodalmának »siralmas énekei«, pianto-i, lamento-i nélkül. Haydn akárhány szimfónia-tétele, Musszorgszkij nagy drámai jelenetei sokszor egy-két népi dallam kifejtéséből alakulnak. Maga az összefűzés technika persze más és más: a legkülönbözőbb koncepciók lehetőségeit tárja fel. Említsünk itt csak néhány találmányra kiragadott példát. A XVIII. századi angol »Koldusopera« és francia meg német kortársai: a Lesage-féle párizsi vaudeville, a Sailer- és Hiller-féle »Singspiel«, alig mennek túl népdalok és utcai rigmusok operettszerű összefűzésén; az 1760-as évek Zrunek György nevéhez fűződő gyöngyösi pásztormiséi (melyekben két angyal, Menalka és Miklós mellett »bíró uram« meg egy pásztor az énekes szereplők) a karácsonyi mise formáját tisztán népének, népdalok egybefűzésével és stilizálásával igyekeznek megszerkeszteni. És mindezekről mily hallatlan távolságban, mégis fejlettebb testvérükként, hogyan építi fel Kodály Székelyfonó-ja 1932-ben a magyar népi zenedrámát, népi dallamok szimfonikus összefűzése és felfokozása útján!

A formálás átmeneti típusai között említettük a rögzítést is. Ez a folyamat a zene történetében még jóval fontosabb, mint az irodalom számára. Itt ugyanis az előadás rögtönzesszerű elemei, azzal, hogy fokozatosan átalakulnak rögzített stílári, formai és apparátusbeli elemekké, a zenei nyelv fontos tényezőiként nyernek új, kötelező, konstruktív jelentőséget. Utalhatunk itt arra, hogy a zenei ornamentika írásbafoglalása, a zene pillanatnyi életnyilvánulásainak szigorú megkötése csak igen-igen lassan ment végbe és csak nagy fenntartásokkal sikerült. Az átmenet hosszú ideig eltarthat: a verseny-

műben még a XIX. század első felében is rögtönzik a kadenciát, a szólóhangversenyeken való rögtönzés szinte csak napjainkban szűnt meg teljesen, — a dallamvonalat a régi muzsikában önkényesen cifrázták (akárcsak maig a népi előadók) s az ilyen szabad változtatgatások ellen még a múlt század közepén is küzdeniök kellett a karmestereknek; a tempó és dinamika pedig, a leggondosabb előírások ellenére, maig ingadozik művészeink előadásában. De még fontosabb, amit a zene épp formai téren köszönhet a rögtönzésszerű elemek rögzítésének. Gondoljunk mindenekelőtt a variációra, keleti és nyugati zene maig közös formaelvére. A rondóforma kialakulása éppoly elképzelhetetlen a népi táncdal bizonyos élő változatainak megragadása nélkül, mint ahogyan az ókori antifóna és responsorium is csak egyes rögtönzött, élő előadásformák megkötéséből érthető, — ahogyan a kánon egy előadásbeli különösség állandósulása, ahogyan a renaissance ostinato-táncai nem egyebek a régi utcai énekesek sajátos rögtönzéseinek rögzítésénél, s ahogyan a concerto műfaja sem egyéb, mint az együttes népi muzsikálás egy improvizatív elemének, a szólista és a zenekar felelgetésének, váltakozásának művészi kikristályosodása. Valahányszor a rögtönzésszerű hangvétel felbukkan e klasszikussá vált nagy formákban, mindannyiszor érezzük a népi háttér megelevenedését is: Bach, Händel és Vivaldi ilyen pillanatokban sokkal közelebb állnak népi elődeikhez, mint szándékosan vulgarizáló kisebb művész-kortársaik, bizonyosságul annak, hogy *a nagy alkotóművész, a maga személyes és bonyolult mondanivalójában is, újra meg újra visszatál a nép alkotásmódjához.*

Utolsó, legösszetettebb típusként említettük az intonációs kifejtés lehetőségeit. A művek, melyekre ezzel a kifejezéssel utalunk, már túl vannak az átmenet minden fokozatán, már mindenképp a személyes alkotás területére tartoznak, de hangvételükben, irányukban, szellemükben, állásfoglalásukban tükrözik a közösséget, melyből felmerültek s melynek hangot adtak. Jókai regényeinek java mögött még ott áll a magyar népmese, a Toldi mögött a magyar históriás ének, a Kékszakállú herceg vára és a Fából faragott királyfi mögött a magyar népballada. A nép hangja nem »oratio recta«-ként van jelen e művekben, hanem bonyolult áttételeken keresztül, egyéni, különleges hangsúllyal, öntudatos és szövevényes művészi formák rendszerébe ágyazottan; a közösség mégis magára ismerhet bennük és magáénak vallja őket, annak tudatában, hogy végső soron azok is belőle fakadtak és hozzá térnek vissza.

IV

Amit már most valamennyi említett típusról és formáról összefoglalólag el kell mondanunk: a népi művészetnek a hivatásszerű műalkotásba való átívelésével egyben megtörténik az átmenet az írás nélküli gyakorlatból az írásosba, az ösztönösből a tudatosba, a körvonalazó technikából a véglegesbe, a személytelenből a személyesbe. Itt is hangsúlyozzuk, hogy az átmenet

hosszú ideig, esetleg évszázadokig eltart s közbeeső fokai a legkülönbözőbb értékű és sajátosságú műalkotásokat hozhatják létre. Emlékezzünk itt arra a rendkívül tanulságos, sok mindent megvilágító fokozati rendre, amelyet Arany János állapított meg nevezetes, posthumus tanulmányában, »A magyar népdal az irodalomban« címűben. »Első időszak«-nak nevezi itt azt az állapotot, amikor »öntudatlan, nyelvkénytelenségből s általános dalösztönből vegyül népi elem, népi hang, a magasabban tartani szándékolt költeménybe«. Második időszaknak, amikor »a dal formáját keresi az író, az idegen példa vagy nagyon idegen neki, vagy nem képes mozogni benne, s a népdalhoz hajlik, fél akaratlanul, fél öntudattal«. Harmadik időszaknak, amikor »bizonyos műveltebb faja az iskolások dalának keletkezik, mely a sajátképi népdaltól elüt«, — amikor »költők kivételesen *leereszkednek* a népdalhoz«, amikor a népdalt »mint genre-t kezdik művelni, — a népet *magukhoz* s a műköltészet felé, *emelni* akarják«. Végre a negyedik időszak, mikor »a költő, leereszkedés és fölemelés nélkül, az igazi népdalok hasonlatára akar népdalt szerezni«. Tehát — így foglalja össze Arany mindezeket a fejlődési fokozatokat : »1. A nép-elem, mint önkénytelen vegyülék. 2. A nép-elem, mint a dalformához nélkülözhetetlen segédeszköz. A nemzeti dalforma alakulásának kezdete. 3. A nép-dal tárgyasán, mint *curiosum*, melyhez a költő *leszáll*. 4. A nép-dal tárgyasán, mint genre, melyet *emelni kell*. 5. A nép-dal, tárgyasán — néha alanyiság maszkjául is — tisztán, mint műforma«. Ezt a fejlődési vonalat Arany nagyjában a XVI. századtól a XIX. századig rajzolja meg ; az utolsó stádium, amelyre utal, az ő korának, Petőfi és Arany korának magyar költészetét jelenti, a nemzeti klasszicizmust, amelyben a költő teljes azonosulással, mint Arany mondja : »leereszkedés és fölemelés nélkül«, teszi magáévá a népköltészet hangját.

A magyar zene történetében ilyen logikus és rendszeres fejlődés vonalát nehéz volna megállapítani. De kétségtelen, hogy a XVI. századtól kezdve nem egy figyelemreméltó kísérletet ismerünk a magyar művészi zene emlékei között, kísérleteket a népi dallam tömör formájának megközelítésére egyfelől s a népi dallam szűkszavúan zárt formájából való kilépésre másfelől ; tehát kísérleteket a népivel kapcsolatban maradó szélesebb művészi formák kibontására. Hadd említsünk itt néhány idevágó típust. Első helyen mutathatunk rá a Balassi-formára, mely az ismeretlen régi magyar dallamszerzők invencióját alapjában népies, de kereteiben a népdalon túlmenő művészi formára ösztönozte. Az első ilyenjellegű kísérletekkel már a XVI. században, Balassi századában találkozunk s legmegragadóbb idevágó dallamemlékünk épp Kodály Zoltán népdalgyűjtéséből ismeretes : a »Magas kősziklának« klasszikusveretű, híres dallama ez. Van egy nem méltatlan párja a XVII. századi kéziratokban is : a »Tegnap gróf halála« kezdetű ének melódiája. Megemlíthetnénk még néhány históriás dallamot, de ezeknek szerzői nagyjából nem jutottak túl a népdalszerű formai kereten, csak dallamfordulatokban érkeztek új, itt-ott gazdagabb eredményekhez. — Második típusként említhetjük a XVI—XVII. század

jellegzetes magyar táncformáját, a hajdútáncot vagy ungarescát, melyben ugyancsak félreismerhetetlen a kettős kapcsolat: a népi tánczenével egyik, s a magasabb műzeneformákkal a másik irányban. Harmadiknak a XVII—XVIII. század néhány elszigetelt, de igen figyelemreméltó dallamkísérletét sorolhatjuk ide, amelyek hol a régi, hol az új magyar népdaltípusból kiindulva, mindig szövegformáktól inspiráltan jutnak összetettebb, bonyolultabb, többnyire ingó, de színesebben és szabadabban mintázott szerkezetekhez. Ilyen a XVII. század virágénekei közül a »Térj meg bujdosásidből«, a XVIII. század kollégiumi diákdalai közül a »Beborult régi napom fénye« szövegű dalkompozíció. (Utóbbi már elképzelhetetlen az időközben hozzánk beáradott idegen dalformák ismerete nélkül.) És végül itt említhetjük meg azt a mind gazdagabb rétegeződésű formatechnikát, mely a XVIII. században meginduló ú. n. verbunkos-irodalmat jellemzi, megint csak szoros kapcsolatban a népi tánc- és dalformákkal egyik oldalon, s a magasabb műzenei szerkezetekkel a másikon.

(Példák)

Mindezek a kísérletek a népi és népiesből kinövekvő, bonyolultabb formák kialakítására, különös időszerűséget nyernek ma, amikor zeneszerzőink tömegdal-mozgalma hasonló értelemben igyekeznek a népzeneből (sokszor egy inkább csak elképzelt új népzeneből) *kiindulni*; történetileg azt bizonyítják, hogy a régi magyar zene viszonylag egyszerű, egyszólamú dallamvilágában sem hiányzott a hajlam, a lehetőség, a »szándék« az Arany Jánostól jellemzett fejlődési folyamat megindítására. Sokféle, bonyolult oka lehetett, amiért a fejlődés itt távolról sem mutatja az Arany-féle koncepció egységes és világos vonalát. Mégis rámutathatunk, hogy ennek az útvonalnak két döntően jellemző fázisa: a népdalhoz, mint »genre«-hez való »leereszkedés«, és a népdal hangján, mint a művész természetes anyanyelvén való megszólalás — tehát mondjuk: az út, amely Csokonai népiességétől a Petőfiéhez vezet — a mi zenei fejlődésünket is jellemzi az utolsó másfélszáz év folyamán: XIX. századi, majd XX. századi mestereink művészetében. A két fázist szinte előre kijelölt, természetes útvonal köti össze, — s mégis forradalomnak kell megneveznünk a nemzet, az ország, a társadalom testét, hogy az első után a második létrejöhessen.

V

Beszámolónk végére érve, hadd foglaljuk össze az elmondottak tanulságát, elsősorban a zene társadalomtörténeti kapcsolatainak szempontjából.

Főleg három tanulság kínálkozik itt számunkra. Az első az irodalmi rögzítés megjelenését, a műköltészet területére való végleges »átlépést« illeti. Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusnak az Ilias új fordításához írt előszavában olvassuk a következő, számunkra is figyelemreméltó megállapítást:

»Ugyanazon a határvonalon, ahol az ősközösségi rendből az osztálytársadalom kibontakozik, különül el a nép költői szájhagyományától az irodalom, de olymódon, hogy a költői szájhagyománynak egész addigi fejlődését feldolgozza magában«. Nyilvánvaló, hogy ezt a zenéről ilyen konkrét pontossággal nem mondhatjuk el: ott az a folyamat többször megismétlődik, sőt azt merném mondani, szakadatlanul megújul, tehát nem *egyetlen*, meghatározott társadalmi átmenet függvénye. Inkább valamiféle folytonos társadalmi áramlást tükröz, amely persze meggyorsul és kiélesedik a társadalmi formaváltások mesgyéin, válságok, betörések, elárasztások, felszökések és alámerülések alakjában. Néha — ritkán — robbanásszerű ez az átalakulás, sokkal gyakrabban állandó szivárgás- és infiltráció-jellegű, — időszakonként pedig, mint mondtuk, meggyorsul és élesebb hangsúlyt kap. Ha tehát annak a nevezetes folyamatnak, amikor a szájhagyományszerű költészet írásos-személyes-tudatos költészetté alakul, társadalmi háttérét keressük, nem nyomozhatjuk azt egyedül az ősközösség és az osztálytársadalom határvonalán, ahol nyilván először, de nem utoljára jelentkezett, nem azonosíthatjuk pusztán és egyesegyedül az osztálytársadalmi rend első kibontakozásával, hiszen később, az osztálytársadalmak életében is szembetűnő példái akadnak. (Hogy csak egyre hivatkozzunk: Magyar- vagy Oroszországban a feudalizmus világa a népi kultúra életformája tekintetében az írásnélküliséget, a polgári műveltség a kezdődő írásbafoglalást, a bontakozó szocializmus az írást teljesen birtokbavevő tömegműveltséget jelenti.) Rámutathatunk itt többek között a *nemzetté válás* döntően jelentős újkori folyamatára, mint amely a zenei hagyomány formája és értelmezése tekintetében is új helyzetet teremtett. A zene történetében tehát azt a roppant változást, melyet a szájhagyomány világából az írás világába való átlépés jelent, inkább teljes általánosságban *minden* régi társadalmi rend elsüllyedéséhez, *minden* újnak akár részleges, esetleg helyi kibontakozásához szeretném kapcsolni, amikor az új, írásbafoglalt művészet valóban az addigi szájhagyomány gazdag és tudatos örökösének vallhatja magát.

A második tanulság ugyanezzel a folyamattal függ össze. A szovjet kutatók eredményei rámutattak, hogyan léphet át a szocialista forradalom hatása alatt egy régi, sokáig megrekedt, még a nemzeti szervezetre maradványait őrző írásnélküli népköltészet hirtelen, *szinte minden átmenet nélkül* az új, írásos-személyes-öntudatos, szocialista jellegű népköltészet területére. Ez természetesen sokkal nagyobb megrázkódtatást jelent a régebbieknél, — de a Jarkov, Dzsambul, Sztalszkij és Toktogul-féle kiadványok mindennél szemléletesebben, új fényben mutatják be egyben a népköltészet halhatatlan erejét és egységét, a maga tartalmi és formai átváltozásaiban.

Harmadik tanulságunk megint csak általános jellegű. Nyilvánvaló, hogy az ösztönös közösségi megnyilatkozásból *állandóan* és mindenütt kifejlődően s kiemelkedően van a tudatos művészi alkotás. Sikerül-e valóban kibontakoznia, — ez már a sajátos viszonyokon múlik. Kétségtelen azonban, hogy nép-

művészet és tudatos, »hivatásos« művészet kapcsolata később is szoros és kölcsönös minden valóban teremtő időszakban ; mindig csak hanyatló időszakok, hanyatló társadalmi osztályok veszítik el, s e kapcsolat elvesztése épp egyik legfőbb jele széthullásuknak és pusztulásuknak.

Szóljunk befejezésül arról is, ami a mi magyar népdalköltészetünk számára az elmondottakból adódik. Népművészetünk, mint népünk egész műveltsége, korszakos átalakuláson megy át napjainkban. Az új formákat, új eredményeket még csak derengő körvonalaikban látjuk, de az irány, amerre a fejlődés halad, kétségtelen és napról-napra világosabb. Mialatt népzene tudományunk olyan buzgalommal, olyan lehetőségekkel fog a munkához, mint eddig soha, s máris olyan eredményekre mutathat rá, aminőkről százötven év óta legfeljebb csak álmodhatott, — mialatt a népi együttesek, az országos és helyi kulturális versenyek szinte máról-holnapra felszínre hozzák s a tudományos vizsgálat előterébe állítják nemcsak a régi, személytelen népdaltermést, hanem a közösségből kilépő új, egyéni népdalköltészetet is, — mialatt népzene-szek és népdalköltők szerepének megvilágítása új fejezetet készül nyitni egész tudományunk történetében : egyre világosabbá válik számunkra a magyar népköltészet fejlődésének az eljövendő szocializmusban megnyíló útja is. Világossá válik a hivatásos és a népi, a személyes és a közösségi művészet fokozódó közeledése, összehajlása s talán összenövése az elkövetkező fejlődés során ; világossá a város és falu, a paraszti és munkás-életforma határainak fokozódó elmosódása egy újszerű, szerves integrálódás jegyében; és világossá a népművészet mindjobban kibontakozó új fogalma is, abban az új világban, ahol a népi és a hivatásos műalkotás közös, egyetlen létrehozója, gazdája és közönsége a dolgozó és teremtő nép lesz.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BARTHA DÉNES:

Szabolcsi B. előadása a tőle megszokott alapos, mélyenszántó és szellemes módon világította meg a felvetett alapvetően fontos kérdések csoportját. A hozzáértő minden sorában, minden mondatán jól érezte, hogy mekkora anyagismeret, milyen aggályos felelősségérzet vezette minden egyes mondatának megfogalmazásában. Ez mindenképpen indokolt is volt — hiszen igen súlyos és felelősségteljes elvi kérdéseinkről volt szó.

Azt hiszem, nemcsak a magam, hanem szinte valamennyi kartársam véleményének adok hangot, amikor megállapítom, hogy zenetudományi-szakmai szempontból Szabolcsi B. alapvető téziseinek mindegyike teljes összhangban áll a haladó szellemű zenetudományi kutatás eredményeivel és arra hivatott, hogy azt jelentős lépéssel vigye előbbre. Hogy a felvetett átfogó kérdések problematikáját egy alig félórás előadás keretében teljesen kimeríteni nem lehetett, ő maga megmondta s a dolog természete szerint ez alig is lehetne másként. Magam természetesen még kevésbé vállalkozhatom ilyenre a hozzászólás rövidre szabott keretében. Így hát arra szorítkozom, hogy Szabolcsi B. gondolatainak némelyikét (olyat, amelyet zenetudományi elvi szempontból különösen jelentősnek tartok) megkísérlem kissé részletesebben kifejteni, kibontani, egy-egy ötlettel, adattal kiegészíteni.

Előadásának első szakaszában Szabolcsi idézte Jeliszejev szovjet zene-kutatónak »A zene nyelvezetéről« című, a Szovjetszkaja Muzika 1952. évfolyamában megjelent tanulmányát. Érzésem az, hogy ebből a kiváló dolgozathól még több tanulságot is aknázhathatunk ki a magunk számára. Az előadásban idézett megállapításon túlmenően Jeliszejev cikkének egyik fő tanulsága az, hogy a zene nyelvezetének kutatását mindenekelőtt a *dallam* sajátosságainak megfigyelésére és vizsgálatára kell építeni. A cikk két fontos idevonatkozó mondatát szósz szerint idézem: »A zenei nyelv fejlődésének tanulmányozásakor főleg a melosszal és a melosz fejlődésével kell foglalkoznunk, mivel a zenei kompozíció alkotásának alapvető eszköze: a dallam.« És tovább: »A zenetudósok figyelmét még ma is elkerüli a zene kifejezési formáinak történelmi értelemben vett fejlődése és gyarapodása. Bizonyos eredményeket ugyan elértünk a harmónia-nyelv és a zenei formák történetének tanulmányozásában, de a zenei nyelvezetben nem ez a legfontosabb. *Magának a dallamnak a fejlődése, a zene intonációs szerkezetének gyarapodása egyik vagy másik nép történetében — ez az, amivel különösen foglalkozniok kell a zenetudósoknak*« (kiemelés tőlem, B. D.).

Jóleső büszkeséggel mutathatok rá, hogy az, amit Jeliszejev itt joggal reklamál, számonkér a nyugati zenetudománytól, a magyar zenetudományi kutatásban — elsősorban Kodály Zoltán útjelzése nyomán — már folyamatban lévő munka és olyan tudományos teljesítménnyel dicsekedhetik, mint Szabolcsi Bence »A melódia története« című nagy munkája. Kultúrpolitikáinknak és tudományos propagandáinknak bizonyos lanyhaságát, nemtörődömségét mutatja, hogy a szovjet kutatók előtt 1952-ben — megfelelő fordítás híján — ismeretlen maradt a magyar zenetudománynak ez az 1950-ben megjelent publikációja.

Jeliszejev cikkének egy másik fontos passzusa a zenei nyelvben végbe-menő stílusváltozásokról szól; kiindulópontja Sztálin nyelvtudományi munkáinak idevonatkozó megállapítása: »A marxizmus azt tartja — mutatott rá Sztálin elvtárs — hogy a nyelv átmenete a régi minőségből egy új minőségbe nem robbanásszerűen, nem a meglévő nyelv megsemmisülése és új nyelv keletkezése, hanem az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következésképpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján megy végbe.« Ehhez fűzi Jeliszzejev a maga zenetudományi következtetését: »Hasonló folyamat játszódik le minden nép zenei nyelvvezetében. Évszázadokon át fejlődve, a zenei nyelv fokozatosan bővíti kifejezési lehetőségeit. A nyelv gyarapodásának, az új intonációs elemek, az új harmóniák, hangszínek felhalmozódásának ezt a folyamatát *egy ellentétes folyamat* is kíséri; egyes elavult kifejezésmódok fokozatosan elhalnak. (Tökéletesen meggyőződhetünk erről, ha összehasonlítjuk pl. a Glinka előtti korszak orosz románcának kifejezőeszközeit a múlt század 60—70-es éveinek kifejezőeszközeivel.) — Ilymódon tehát bármely korszak »zenei szótárának« egy bizonyos része elhal, elhull, helyébe újabb »szavak« lépnek.«

Jeliszejev itt a zenei nyelvkincs történeti kutatásának egy eddig szinte teljesen elhanyagolt fontos területére hívja fel a figyelmet: az olyan zenei-nyelvi kifejezőeszközök vizsgálatának fontosságára, amelyek bizonyos idő múltán elveszítették eredeti jelentésüket, hatóerejüket és ezzel formálissá, triviális, banális formulává váltak. Aránylag sokan foglalkoztak már a zenei nyelv különböző korokban történt g a z d a g o d á s á n a k kérdésével, az újonnan meghódított kifejezőeszközök feltűnésének a vizsgálatával, míg a vele párhuzamosan haladó ellentétes folyamat: a zenei nyelvkincs elavult, elkopott elemeinek fokozatos elhalása, eddig szinte teljesen feltáratlan terület. Pedig hogy ez a kérdéscsoport nemcsak elméleti, akadémikus érdekű, hanem pl. a zeneszerzés tanításában nagy gyakorlati-pedagógiai fontossága is van, alig szorul bizonyításra. Ha szabadna a saját pedagógiai praxisunkból példát felhoznom: a Zeneművészeti Főiskolán folyó zenetörténeti tanításban évek óta soha sem mulasztjuk el, hogy hallgatóinkat rávezessük a tárgyalt kor zenei nyelvének időtálló, ma is kifejezőnek, beszédesnek érzett elemei, másfelől a banálissá, elkopottá vált, elhalásra ítélt elemei közt való különbségtévesztés fontosságára, — hiszen végeredményben ettől függ, ezen múlik a zenei intonáció kérdésében való ítéletalkotás lehetősége.

* * *

Szabolcsi Bence előadásának második szakaszában pontos és mindnyájunk által élményekkel tanúsítható helyzetképet rajzolt arról, hogy az 1900-as századforduló nyugati zenetudománya milyen szkematikusan, mereven elválasztotta, szembeállította egymással a (hivatásszerű) műzene és a népzene területét és arról is, hogy mekkora felszabadulást jelentett idegenben képzett sokunk számára Kodálynak az 1941. évi híres cikkében oly mesterien kidolgozott irányítató állásfoglalása, mely a két nagy zenei terület alapvető egységét, — történeti és aktuális jelenbeli egymásrataltságát fejtette ki perdöntő okfejtéssel. A kettejük, számunkra klasszikussá vált megállapításaihoz alig lehet valamit is hozzátennem. Talán csak ezt a csekélységet: Kodály ama megállapításához, hogy »még a legnagyobb mesterek kezdőművei is csak utánzatok...« hozzátehetjük még azt, hogy a régebbi korok mindenfajta művészeti pedagógiája valósággal rászorította erre a fiatal művészeket:

hiszen nemcsak a zenében, hanem éppúgy a képzőművészetben és az iparművészetben is a művészi nevelőmunka javarésze elismert mintadarabok egyszerű másolásából állt, — ha éppenséggel ki nem merült benne. Hogy csak a zenénél maradjunk: Bach Sebestyén művészi fejlődése elképzelhetetlen az ohrdrufi, lüneburgi, arnstadti, mühlhauseni, sőt még a weimari évek tömérdek másoló- és kivonatoló munkája nélkül (gondoljunk csak Bachnak már kész, érett mester korában Vivaldi s más olasz mesterek concertoí nyomán készített átírat-sorozatára).

Amit Szabolcsi B. a népzeneből merítő új zenei stílusok születéséről, a népzenei elemek lassú felgyülemelésének és végül való áttörésének folyamataról, Pergolesiről, Haydnról, Verdiről, Erkelről és Lisztről, Glinkáról és Musszorgszkijról itt elmondott, mindazt szívünkbelől, szívünk szerint mondta; meggyőződésem, hogy elvi megállapításai haladó zenetudományunk időtálló közkincsévé lesznek. Itt különösen értékesnek és mai zeneszerzőink tekintetéből is elgondolkoztatónak, megszívlelendőnek érzem azt a megállapítást, hogy a népzene típusainak, kifejezőeszközeinek a hivatásszerű műzenébe való beépítése a zeneszerző számára egyáltalában nem felelőtlen kényelmet, valamiféle könnyebbséget, hanem éppen megfordítva: fokozott felelősségvállalást, keményebb munkát jelentett és hogy a legnagyobb mesterek: egy Haydn, Mozart, Schubert is csak hosszas fejlődés, odaadó, felemésztő, hallatlanul koncentrált munka árán jutottak el ahhoz a stílusukhoz, amelyet a szó legnemesebb, legkorszerűbb, leghaladóbb értelmében a nép művészetének: művészivé emelt, stilizált népzeneinek nevezhetünk. Igen meggyőzőek e tekintetben a népzenei stíluselemek beolvasztásának Szabolcsi előadásában tanulságosan elhatárolt minőségi fokozatai, melyeket az előadó a »*beépítés, rögzítés, összefűzés, kifejtés és az intonációs kibontás*« terminusokkal oly érdekesen jellemzett (ezzel kapcsolatban megvallom, hogy ezt a felosztást kissé túl aprólékosnak, szkematizálónak érzem, így pl. az utolsó kettőt konkrét esetben alig-alig tudjuk szétválasztani; különben Szabolcsi maga figyelmeztetett az átmenetek, a keveréktípusok nagy szerepére).

Nyilvánvaló, hogy az előbb említett nagy klasszikus mesterekre (különösen legnagyobbabású, legértettebb műveikben) éppen a legmagasabb rendű felhasználási mód: a kifejtés és az intonációs kibontás a leginkább jellemző (különösen szembetűnően pl. Haydn vagy Schubert esetében); ez pedig a zeneszerző részéről az érettségnek, a művészi öntudatnak és a koncentrálás képességének egészen rendkívüli fokát követeli.

E jelenség másik oldala viszont az, hogy az ilyen művekben a népi intonáció elemeinek, sajátosságainak a felfedezése és kimutatása is egészen speciális beleélő készséget, úgy mondhatnók »intonációs éleshallást« követel a kutatótól. A nyugati zenetudománytól erre való nevelést alig kaptunk. Legtöbbünk fülét Kodály Zoltán iskolája nyitotta fel e tekintetben.

A századforduló idejének nyugati zenetudománya erre a fajta kutatásra valóban nem volt kellően felkészülve. Az akkor leginkább uralkodó pozitívista irányzat (legkiválóbb példája Wyzewa és St. Foix híres Mozart-monográfiája) nemcsak azért hanyagolta el a klasszikus műzene népi kapcsolatainak felkutatását, minthogyha a népzeneit valamiképpen lenézte volna (ez már csak azért sem lehet, mert hiszen javarészt ugyanebben az időben jött létre a nemzetközi folklorisztikus anyaggyűjtés jelentékeny része), hanem talán azért is, mert a népzene felhasználásának csak a legprimitívebb, idézetszerű módszerét ismerte fel és ismerte el (az olyanokat, mint pl. az orosz témák Beethoven

Op. 59. Razumovszkij quartettjeiben). Ilyen alapon pedig éppen a zene nagy klasszikusainál csak kevésre megyünk (még Musszorgszkijnál is). Vajjon melyikünkön nem lett úrrá bizonyos kielégületlenség, csalódás érzése, amikor az 1952-ben lezajlott Beethoven évforduló alkalmával átolvastuk a német demokratikus köztársaság egyik előkelő zenetudományi pozícióját betöltő tudásának, E. H. Meyernek »Beethoven és a népzene« című, magyarra is lefordított tanulmányát, amely igen sok periferikus jelentőségű kisebb mű tematikájának népzenei szempontú vizsgálata mellett sajnálatos módon adó-sunk maradt éppen a legnagyobbbszabású, leginkább a nagy tömegekhez szóló zeneművek, pl. a szimfóniák zenei nyelvében a népi vonatkozások, az intonációs sajátosságok vizsgálatával?

Hasonlóan problematikus és pontos dallamösszevetések útján kellően még fel nem derített kérdés *Bach Sebestyén* és a népzene kapcsolatának a problémája. Ösztönszerűen mindnyájan érezzük Bach művészetének mélységesen népi gyökerű mivoltát; tudjuk, hogy a legőszintébben egynek érzi magát német népével és annak legmélyebb emberi érzéseiről, problémáiról szól. Ezt az ösztönszerű érzést azonban egyelőre nem sikerült megfelelő mennyiségű adattal, kutatással alátámasztani. Természetesen mindnyájan jól ismerjük a fiatalkori esküvői *Quodlibet* és a 35 évvel későbbi *Parasztkantáta*, javarészt szöszereiinti idézetek formájában megjelenő népzenei vonatkozásait. Ez azonban még csak zsánerszerű, leereszkedő népiesség és mind súlyát, mind mennyiségét tekintve Bach oeuvrejének inkább csak a perifériáján jelentkezik. A mélyebb, igazabb népi hangot, népi jelleget nyilván nem itt kell keresnünk. Hogy mely művekben és mily formában, arról ma még csak homályos sejtéseink vannak, — komoly, anyagszerű vizsgálat úgyszólván semmi. Bizonyos, hogy a népi kapcsolatok jónéhánya vallásos köntösben, a templomi tömegének, a korál formáját magára öltve jelentkezik. Ma már közhelyszámba megy az európai népi tömegmozgalmak hőskorából, Münzer Tamás és Dózsa idejéből származó koráldallamkincs népi, tömegének-jellege. Ezen az alapon Bach sokoldalú korálhasználatát is a népdalfeldolgozás kategóriájába sorolhatjuk. Látnivaló, hogy éppen ezen a téren találkozunk a legmagasabbrendű feldolgozási módok: a *kifejtés* és az *intonációs kibontás* legművészeibb és legfejlettebb formáival. — Hogy a Bach korabeli világi népdal és néptánc dallamtípusai (köztük itt-ott jellegzetes keleteurópai típusok) milyen mértékben és milyen formában szóltak bele Bach műzenéjébe, lényegében még felkutatásra váró, megoldatlan kérdés. —

Befejezésül megállok egy pillanatra az előadó egy másik idézeténél, amely Rabinovics szovjet zenetudós könyvéből való és megállapítja, hogy »a lényeg nem a népi melódia idézése, hanem az: mit ad hozzá a zeneszerző a magáéból, mit tud kihozni belőle?«

Úgy hiszem: ez a megállapítás mindenfajta népi dallam felhasználásának döntő kérdését, sarokpontját érinti. A zeneszerzőnek először önmagában kell tisztáznia: mit akar az adott helyen kifejezni a népi dallammal? Közhelyet mondunk azzal, hogy a népdal felhasználása nem lehet öncél és semmiképpen sem pótolja az önálló, egyéni mondanivaló hiányát. Úgy érzem, komoly segítséget nyújt mai zeneszerzőinknek, hogyha a népdal felhasználásnak, intonációs kiaknázásának módját illetően is minél behatóbban tanulmányozzák a klasszikus mesterek műveit.

Összefoglalva: Szabolcsi Bence előadásában rendkívül nagy jelentőségű elvi kérdéseknek alaposan átgondolt, messze távlatokat nyitó megvilágítását

kapta a magyar zenetudomány. A jövő fogja megmutatni, mennyit tud kutatásunk ezekből az értékes útmutatásokból módszeresen kidolgozni és a magyar zenekultúra javára gyümölcsöztetni.

*

KODÁLY ZOLTÁN :

Hozzászólásom lényegét, mint Szabolcsi tagtársunk említette, már tizenkét éve elmondtam, ehhez ma keveset tudok hozzátenni. A kérdés tudományos tárgyalásra nálunk még nem érett meg. Majd ha a népzene egésze és a műdalok kritikai kiadása kézben lesz, akkor lehet hozzáfogni.

A néphez közeledő egyéni alkotás első fecskéi (Arany második és harmadik kategóriája) a XIX. sz. derekán jelennek meg nálunk. Horváth Ádám saját dallamai többnyire idegenszerűek. A későbbi dallamszerzők közt sok az egynótájú: csak egy-egy daluk terjedt el. De sok olyat termeltek, ami máig él itthon és nem kisebbek tették világhírévé feldolgozásaikkal, mint Liszt és Sarasate. Ennek »Cigánydalaik«-ban rejtve lappangó Szentirmay és társai kiemelése a homályból, stílusuk elemzése lesz az első lépés. A M. T. Akadémia legközelebb már kiadja Szentirmay dallamait és ezt követni fogják másoké is. A rádió súlyos bűne, hogy bár folyton szerepelteti őket, nevüket elhallgatja, holott gondosan kiteszi minden nyúlfarknyi kozmopolita táncdarab szerzőjét is. Így magyar emberek művei világszerte a cigányság nimbuszát gyarapítják, nevük és magyar voltuk elsikkad. A nép ma már tudni akarja kinek köszönheti azt a dalt, amiben örömét leli.

A p h o n a s c u s (így nevezi Glareanus Dodekachordon c. művében 1547. aki csak dallamot tud kitalálni) és s y m p h o n e t a (aki csak meglévő dallamhoz tud többszólamú kíséretet írni) két külön ága a zenének. A teljes művészet ott kezdődik, ahol a kettő egyesül. Azt a népet lehet nevelni a symphonetáig, amely phonascusait annyira megbecsüli, mint a magyar. Ne csodáljuk, hogy symphonetáink idáig hidegen hagyták, műveikben nem igen ismerhetett magára, hisz jobbára idegen minták után indultak formában és tartalomban. XIX. századi phonascusaink is meglehetősen leszakadtak a hagyomány régi gyökereiről, de még mindig elég magyarok voltak arra, hogy a nép magáénak érezze művüket. Azonban a nép bármennyire felkarolta őket, máig kitartott a hagyomány mellett és várta, hogy abból nőjön ki az a magasabb zene, melyet majd teljesen magáénak érezhet.

Minden összefügg. A zene élete egységes organizmus a falutól az Operáig s az ovodától a Zenei Főiskoláig. Ha egyik tagja nem jól működik, az egész megérzi. Művelt népet csak művelt zenészek tudnak teremteni. A közlekedő edények törvénye szerint velük emelkedik a nép is. Ezért volt évtizedes küzdelmünk zenészeink szakmai és általános műveltségének emeléséért. De a magyar népet csak magyar műveltségű zenészek tudnák emelni. Ebben még sok a hiányosság. A népzene még igen sok zenészünk számára terra incognita. Ezen még a Főiskola, most már hároméves, heti egy óras tanfolyama sem segít, ha különbeni zeneéletük a népzeneétől távol esik. Olyan zenész, akinek a népzene iránt nincs érzéke, csak olyan tehertétel a nemzeti tudatosság felé haladásban, mint a magasabb zene iránt érzéketlen tömegek. Mindkettő föl-számolásán gyorszerre kellene dolgozni.

Az utóbbi munka főtere az általános iskola, ahol még ma is édes-kevés történik a nép zenei nevelése érdekében.

Ami a zeneszerzést illeti, kevesen tudják, és sohasem emlegetik, hogy már Erkel Ferenc elindult azon az úton, amelyen a zenét a nép felé, a népet a zene felé közelíteni lehet. Egész sor népszínmű zenéjét írta meg, népdalok felhasználásával. A Zenei Lexicon pótfüzete csak egyet említ, a »Zsidó«-t. Ezenkívül még négynek kézírata maradt meg a Nemzeti Színház könyvtárában. Jelenleg az Operában letéve.

Kár, hogy nem ment tovább. Túlságos nagynak látta a távolságot népdal és opera közt, hogysem áthidalására döntő kísérletet tett volna. Pedig e nélkül nem remélhető, hogy a nép és a magasabb zene valaha összekeverüljön.

Hogy a nép hangját megszólaltassuk, előbb meg kellett ismerni, a falusi rezervációból, ahova az idegen befolyás nyomása elől menekült, újra a nemzet színe elé hozni, az egész nemzetet újra ráismertetni. Ez hosszú időt kívánt és ma sincs befejezve. Szerényen kell kezdeni, ha a nép hangját tovább akarjuk fejleszteni. Újra ott kellett kezdeni, ahol Erkel abbahagyta. Így lett a Székelyfonó, igazi kollektív mű, amelyben a symphoneta csak társszerző, afféle Homeros. Ezen a korszakon keresztül fejlődhetünk csak, — ha minden kedvez — olyan nagyobb egyéni művekig, amelyekben majd a nép is magára ismer, mert úgy érzi köze van hozzá, része van benne, olyan mintha maga írta volna.

LEGÁNY DEZSŐ »

Az elhangzott előadás, sokrétűsége mellett, oly markánsan összefogott, a felvetett szerteágazó problémák végső egysége annyira kétségtelen, hogy annak épületéhez mindössze néhány részlettel szeretnék hozzájárulni. Előre kell azonban bocsátanom két általánosabb szempontot, mintegy annak magyarázatául, miért ilyen s nem más részletekkel álltam elő.

Az egyik a népzene és a műzene viszonyának szorosabb megfogalmazását illeti. A műzene ugyanis korántsem annyira egyirányú, mint a népzene, amely mindig nagy összefogás és nemzeti stílus, forma vagy nyelv kialakítását eredményezi. Ezért a két fogalom vizsgálatánál elsősorban a műzenének arra az ágára kell összpontosítani a figyelmet, amely tudatosan vagy tudat alatt végeredményben nemzeti stílus vagy legalább is helyi kolorit kialakításának az igényével és vágyával lép fel, vagy nagy összefoglalást céloz. Kapcsolat elsősorban az ilyen műzene és a népzene között lesz, és ez akkor a legintenzívebb, ha nemzeti stílustörekvések és klasszikus leszűrés egymással találkoznak.

A nemzeti stílus megteremtését célzó küzdelem a múlt századok folyamán bármennyi ösztönzést vett is fel a fejlettebb nyugat zenei kultúrájától, Magyarországon és a tőlünk északnyugatra, északra és keletre fekvő országokban a jelenségek időpontjai, megnyilatkozási módjai és célkitűzései szempontjából annyi hasonlatosságot mutat fel, hogy ez a magyar zene történetének mélyebb megértésére parancsoló szükségszerűséggel írja elő az említett államok zenei művelődésének tanulmányozását. Az említett országok zenetudósai a múltban mindig csak a távolibb nyugat felé tettek összehasonlításokat és a közvetlen határaiknál fekvő szomszéd a látókörükből majdnem teljesen kimaradt. Pedig ha az ideált, az átütő nemzeti stílus vágyát ezek az országok messzibbről is merítették, fejlődésük irányát és tempóját csak úgy tudják megérteni, a felvetődő számtalan miértet csak úgy tudják megválaszolni,

a egymásra nagyobb gondot fordítanak. De ez az egybevetés mindaddig ingatag, amíg a vonatkozó társadalomtörténeti háttér alig tisztázott. Ezekben találhatnók meg a további kutatások második általános szempontját.

Ilyen meggondolások bírtak arra, hogy tárgykörünk kiegészítéséül felsoroljak néhány kevésbé ismert orosz zenetörténeti adatot, szomszédaink közül ugyanis eddig ott történt a legtöbb a műzene népi alapjainak a tisztázását illetően s egyúttal a lehetőségig szerves összhangban az orosz társadalom fejlődésével. Időnkint, inkább csak utalásszerűen térek majd ki a magyar zene történetének hasonló jelenségeire, minthogy ezek általánosan ismertek.

Az orosz művészi zene nemzeti vonásai először az 1770-es években kezdődő orosz operairodalomban kezdenek feltűnni, s itt mintegy 60 évnyi erőfeszítés után fokozatosan közelednek Szabolesinak ahhoz a végső konklúziójához, mely a hivatásos és a népi, a személyes és a közösségi művészet összehajlását s talán összenövését jövendöli. Orosz földön is — néhány évtizednyi késlekedéssel — megindulását azok az európaszerző hatalmas arányokban bontakozó társadalmi és ideológiai változások mozdítják elő, amelyek másutt az olasz opera buffa, az angol Ballad-opera, a francia opera comique és a német Singspiel vígoperái álarca mögé bújtak. Orosz földön a kezdeti kiindulópont tehát vígopera, mégpedig ennek két alaptípusa. Az egyik a népi színjátás, a vásári-komédiásjelenetek s főként az orosz lakodalom dalokban bővelkedő szertartásainak az elemeit fűzi össze, s itt fokozatos emelkedéssel jut el a műzenéig. A másik — épp a kor legkiemelkedőbb orosz mestereinél — a klasszicizmus anyagát hozza lassacskán közelebb az orosz közízléshez, s a klasszicizmus elemeinek folytonos átalakításával ereszkedik alá nemzeti stílusképződményekké. A kiindulópont azonban e kezdeti operáknál a népdalnak tisztán szórakoztató jellege, mulattató vagy operettszerű alkalmazása, melyeknél — miként Tyitov »Feduk«-jában — a feudális nézeteknek megfelelően olcsó tréfákat űznek a paraszt rovására. Óriási változásnak s fejlődésnek kell bekövetkeznie ahhoz, hogy 60 év múlva a végpont Glinkánál, Odojevskij szavai szerint, »a népi dallamnak tragédiává való emelkedésében csúszosodjék ki. De ezzel a változással kevesen tartanak együtt, bár az 1830-as években sok szó esik a népiességről a művészet terén. A széles közvélemény nemzeti jellegen akkor azt érti, hogy a kompozíció minél több népi dallammal legyen teli. Glinkának az »Ivan Szuszanyin«-ja éppen a csekélyszámú mozaikoknak, a közvetlen népi dallamidézeteknek a révén arat sikert, s a kor észrevételül megy el az operának azon részei mellett, amelyek a legtökéletesebbek, amelyekben Glinka az új nemzeti stílus nagy kezdeményezője. Elszórt hang abban az időben Glinka barátjának, Melgunovnak a kritikája, amely szerint »egy zenei iskola jellegét nem kizárólag a nemzeti dallam határozza meg, amint hogy a festőiskolákat sem kizárólag az arckifejezés nemzeti jellege szerint különböztetik meg egymástól«. Melgunov megállapítja, hogy Glinka ennek a szónak: »orosz zene«, másképp fogta fel a jelentését, mint elődei. Nem szorítkozott a népi dallamokhoz többé-kevésbé igazodó utánzásokra, hanem »mélyrehatóan tanulmányozta az egész orosz dalkincset, e dalok népi előadásmódját, a hirtelen felkiáltásokat, az éles átmeneteket a komolyból az élénkebbé, a hangosból a csöndesbe, az árnyalatokat, a váratlan fordulatokat, végül azt a sajátos harmóniavilágot és motívumtovábbszövést, mely nem valamiféle kölcsönzött szabályokra támaszkodik. Egyszerűen: feltárta az orosz melódia és harmóniakészlet egész rendszerét, melyet magából a népi zenéből merített, s ami nem egyezik a megelőző iskolák egyikével sem«.

Sztaszov, a mult század legkiemelkedőbb orosz zenetudósa is azt tartja egy-két évtized múlva, hogy »a nemzeti jelleg nem a dallamokban van, hanem az általános jellegben, a különféle és széleskörű föltételek összességében. Ahol mindezeket nem tartják be, ott egészen elenyészik az egyes dallamok jelentősége, még ha népi származásukban nem is kételkedhetünk«. Érdekes, mennyire azonos ez a százéves álláspont Rabinovicsnak 1948-ból való véleményével, melyet Szabolcsi Bence már említett, s amely így hangzik: »A lényeg nem az idézett melódiákban van, hanem abban, hogyan viszonylik a szerző az átvett népi anyaghoz, hogyan használja, hogyan dolgozza fel, mit ad hozzá a magáéból s mit hoz ki belőle«.

A pusztai népi dallam vagy arra történő hivatkozás a műzenében még nem jelent népi jelleget. Amikor az elsőnek vélt magyar opera, a »Pikkó herceg és Jutka Perzsi« szövegkönyvírója, Szalkay, Jutkának atyját elsirató énekénél megjegyzi, hogy »néhány helyeken még most is szokás, hogy az Asszonyok a meg-holt atyokfiakat keservés énekkel el-síratják«, ezzel még csak az első lépés, a népi anyag észrevétele történt meg. Nálunk is több mint fél évszázadba kerül, míg Erkel monumentális zenedrámái megszülethetnek.

Szabolcsi Bence hivatkozott arra, hogy Arany János milyen fokozatokat állapított meg a népi művészetnek a hivatásszerű művészetbe történő átmeneténél. Itt Arany János egyúttal arra is rámutat, mik a népi művészetbe való közeledés okai, az átmenet különféle fokain milyen lelkiállattal tekint a népi művészetre a költő. Érdemes ebből a szempontból átfutni az első orosz népdalgyűjteményeket.

Tekintsünk el az első ilyenféle anyagtól, egy oxfordi tudós, Richard James lelkésznek 1619 táján készült, hat nagyorosi dalból álló szöveggyűjteményétől, amely egyébként is inkább történelmi jellegű szövegeket tartalmaz, és induljunk ki onnan, amikor ez a gyűjtés hirtelen s bizonyos rendszerességgel és hamarosan a dallamokra is kiterjedően általánosabb formát ölt. Újra az 1770-es években vagyunk, tehát a Pugacsov-féle felkelés körüli ideológiai változások éveiben, amikor az orosz vígopera is útjára indult. Terjedni kezdenek az orosz népdalok és a 80-as években a cári udvarban is divatosak lesznek. Lvov, az udvari zenekar igazgatója, visszatekintve erre a korra, 1834-ben azt írja, hogy »a felvilágosodás oroszországi elterjedése során dalaink magukra vonták az irodalmárok figyelmét«. Katalin cárnő is az irodalmárok közé sorolta magát. Kitűnő politikai érzékkel felismerve az új áramlat előnyeit, saját drámai műveibe népdalokat szőtt be, és divatba hozta az udvarnál a népdalt, mert meg volt győződve arról, hogy egy olyan nép, mely énekel és táncol, nem törheti rosszban a fejét... A népdal arra is felhasználható volt, hogy politikai aspirációk támogatására felvonultassák. Katalin a remélt görög trónon egyik családtagját szeretné látni, és néhány szorgalmas zenetudós a jogfolytonosság igazolására nyomban bebizonyítja, hogy az orosz népdal egyenesen az ógörögből származik. Orosz földön itt válik a zenetudomány a politikai célok kiszolgálójává.

Ami a népdalgyűjteményeket illeti, bennük sok oly vonásra bukkanunk, amelyek a XVIII. századbéli magyar melódiáriumokra és a XIX. századból való népdalgyűjteményeinkre is jellemzőek. Csulkov, az úttörő még nem azt a célt tűzi maga elé, hogy népdalokat gyűjt: ezek másokkal együtt, mintegy másodszor kerültek a gyűjteményébe. E kéziratokban és kiadványokban a népies műdal eredeti népi dalokkal keveredik, s ez így lesz az orosz daloskönyvekben jóformán még az egész XIX. század folyamán is. Az előszóban ezt

írja Csulkov: »A dalok közt lesznek színpadi, álarcos menethez tartozó, karácsonyi, jóslással egybekötött, továbbá körtáncdalok kapcsolatos dalok, egyszóval mindenféle énekek«. Egy másik daloskönyv-szerkesztőt, Novikovot, aki korának jelentős irodalmi alakja, amikor 1773-ban megkezdte »Régi orosz könyvtár« c. sorozatának kiadását, saját szavai szerint az a célkitűzés vezeti, hogy »vázolja őseink erkölcsét és szokásait«, azért, hogy tudomást szerezhessünk »az ő egyszerűséggel ékes lelkük nagyságáról«. Egy harmadik gyűjtemény összeállítója Trutovszkij. Valószínűleg ő az utolsó udvari guzliművész. Gyűjteményének előzetes tájékoztatójában többek közt ezt olvashatjuk: E dalok kiadása »nem csekély fáradságomba került, mivel jóformán mindegyik dal szövegében sok szabálytalanságot találtam, s kénytelen voltam ezeket egyes helyeken kiegészíteni vagy megrövidíteni, egyszersmind pedig az egyes hangjegyek alá elrendezni«. Csaknem a XIX. század utolsó negyedéig a legtöbb orosz gyűjtő így járt el a népdalok zenéjével: amit darabosságnak és szabálytalanságnak érzett, azt beleszorította egy konvencionális, leginkább német ritmika, dallam- és harmóniavilág kereteibe. A népdalhoz tehát leereszkedőn nyúlnak, fel akarják emelni magukhoz. Trutovszkij gyűjteményében az anyag ugyanolyan tarkán keveredik, mint a mi XVII. századbeli virginálkönyveinkben. Népi anyagon kívül olasz barcarollára emlékeztető dallamokat, quadrille-szerű nápolyi motívumokat, az énekmondók repertoárjához tartozó gúnydalokat, menüett-zenét, lengyel mazurkát, polonaiset, városi múdalt és népieskedést, a korabeli udvarházak zenéjét s a dallamok alatt lévő szólamban olyasféle kíséretet találhatunk, amelyet az étkezés közben játszó guzli játékosok adhattak elő. A dallamoknál helyenkint nótautalások is feltűnnek, s ez a gyakorlat az első orosz operák szövegkönyvíróihoz is átkerül, akik szólószámaikat ismert dallamokra szerezték, s erre a tényre a szövegkönyvben is rámutattak. Az orosz operákban elég pontosan meg lehet találni az Arany János meghatározta átmeneti fokozatokat a népművészetből a hivatásszerű műalkotásba a népi elem, mint önkénytelen vegyüléktől kezdve a népdalhoz való leereszkedésen, a népdalnak zsánerszerű kezelésén át egészen a népköltésszettel »leereszkedés és fölemelés nélkül« való teljes azonosulásig Glinkánál, majd Muszorgszkijnál.

A népdal tehát minden születő nemzeti művészetnél először kuriózum, különlegesség, »önkéntelen vegyülek«, de néha úgy érzik, hogy a népzene egyik-másik sajátsága gátolja egy magasabb fejlődési szintvonal elérését. Amikor Maróthi György, akinek a magyar zene sok mindenért hálás, 1740-ben átülteti hozzánk a francia zsoltyárdallamok többszólamú előadásmódját, és ezzel elindítja a magyar kórusirodalmat, azt javasolja, hogy a templomi éneklésben mondjanak le a hangoknak »minden hijábavaló kényes tzikornyázásáról, tekeréséről, fatsarásáról, hegyen völgyön fel 's aláhordozásáról«. Ezzel a népzene rögtönzesszerű, cikornyás előadásmódját szeretné kikapcsolni, mint a többszólamú együttes ének akadályozóját. A rögtönzesszerű elemeket, a melizmát, ékesítést később mégis ott lehet találni a református kollégiumok diák-melodiáriumaiban.

A rögtönzés minden régi népzene természetes sajátsága. Szabolcsi Benő^e igen részletesen foglalkozott a XVII. századbeli magyar zenekarok rögtönző technikájával »A XVII. század magyar főúri zenéje« c. munkájában, amikor ott az Ungarische Wahrheitsgeige adataira mutatott rá. Orosz földön, ahol a hagyományokat szilárdabban őrzik, ez a rögtönzési készség még a XIX. század jobbagyzenekarainál is virul.

Épp e jobbágyzenekarokkal kapcsolatban szeretnék még néhány adatot hozzáfűzni Szabolcsi Bence rendkívül átfogó előadásának ahhoz az egyik legizgalmasabb részéhez, melyben a népzenenek a műzene felé tartó személyszerinti, fokozatbeli, intonációs és formai átmeneteiről beszél. Az orosz jobbágyzenekarokkal a fokozati vagy történeti átmenetek közt foglalkozik, Jampolszkij könyvére hivatkozva. Jampolszkij itt azt is elmondja, honnan nyerték e jobbágy-zenészek ismereteiket, és a jobbágyrendszer megszűntével hogyan váltak Moszkva és Pétervár opera-zenekarainak és filharmonikus társaságainak kimagasló tagjaivá. A nagy jobbágyzenekaroknál, amilyen például a Horvát földbirtokos zenekara, szigorú órarenddel rendszeres tanítás folyt. A jobbágy-zenészek képzésére többhelyütt zenei szakiskolák létesültek, amelyekben többnyire a kiváló jobbágy-zenészek tanárkodtak. Dargomizszijskijt is egy jobbágymuzsikus tanította hegedülni, ahogy nálunk, Magyarországon Fáy Andrást atyjának jobbágyai tanították latin nyelvre. Némelykor a jobbágyok Pétervárra, Moszkvába vagy külföldre, például Drezdába utaztak többévi tanulmány folytatására. Megtörtént, hogy a zenekar tulajdonosa is kiválóan képzett muzsikus volt. Így Pancsulidzev földbirtokos, aki Pétervárrott a legjobb pedagógusoknál tanult, és Párizsban Rode-nál fejezte be tanulmányait. Zenekarának műsorán Haydn, Mozart, Beethoven, Mendelssohn szimfóniák és Glinka »Kamarinszkaja« c. műve szerepeltek. Csupán ilyen alapos kiképzéssel válhattak kitűnő szimfonikus és operazenekarokká, mint például Vszevolozsszkij jobbágyzenekara; ezt a maga korában Esterházy herceg zenekarához hasonlították, amit — ahogy mondták — »a nagy Haydn dirigált«. A cári színházak igazgatósága gyakran vásárolt vagy vett bérbe jobbágyzenekarokat, és amikor a jobbágyrendszer megszűnt, a jobbágyok vagy szerződéses viszonyra léptek volt gazdáikkal, vagy önálló hangversenyvállalkozásokba fogtak, többen pedig fontos szerephez jutottak Moszkva zenei életében, mint karmesterek vagy a moszkvai Nagy Színház első hegedűsei.

Az ilyen természetű magyar zenetörténeti adatok jóval ritkábbak, de nem érdektelenek. A XVII. század rezidenciáinak muzsikusai bizonyára nagy részben magyarok, legalább is túlnyomórészt azokat találni az Esterházyak trombitásai között, akiknek egyikéről egy Hárlich-közölte okmányrészletben azt olvashatjuk: »... emellett az házát is felszabadítottuk, tartozik azért bennünket mint az többi szabadok szolgáltni. Ez arra vall, hogy e trombitások között jobbágyszármazásúak is voltak, vagy talán túlnyomórészt azok. Sajnos, a század végének idegen áradata lesodorta őket a porondról. De a XVIII. század vége felé újra érdekes dolgokról olvashatunk a népi jellegű zenekari muzsikát illetőleg. Pest és Buda zenei művelődéséről szólva Isoz Kálmán részletesen foglalkozik a pesti toronyőrök zenéjével. Fúvós zenekaruk hosszú éveken át nap mint nap igen népszerű térzenét ad, és komoly szerepet vállalt a város minden zenei megnyilatkozásában. Amikor II. József császár a toronyőr-intézményt és ezzel zenekarukat is megszünteti, még néhány évig a hajóhidnál lévő ligetben minden nyári este nagy látogatottságnak örvendő népszerű hangversenyt ad valamiféle zenekar, amelynek tagjai bizonyára a felosztatott toronyőrök közül kerülnek ki. Később e zenekarnak nyoma vész, de hihető, hogy tagjai közül néhányan bekerülhettek a Pesten és Budán ekkor kicsírázó zenés színházi előadások muzsikusai közé. Érdemes megjegyezni azt is, hogy a Magyar Színháztársaság első előadásán a bevezető és felvonásközi zenét a nógrádi cigányzenekar szolgáltatja. Még egy adat, a XIX. századból. E század első felében — Szabolcsi Bence megállapítása szerint —

egy Musikai Szorgalomtársaságnak nevezett zeneegyesület működik Kolozsvárt. A város egész hangversenyéletének ez a magva. Zenekara félig hivatásosokból, félig műkedvelőkből kerül ki és egyebek közt értékes operaelőadásokat, Mozart szimfónia és Haydn oratórium hangversenyeket rendez. A zenekar megmaradt kótatárában nagy számmal fölöttébb érdekes zenekari átiratokat lehet találni: verbunkos dalok és népies műdalok zenekari átiratait. Kétségtelen, hogy a Szorgalomtársasággal éveken át együtt dolgozó, együtt hangversenyező ifjú Erkel Ferenc nem ment el közömbösen e zenekari átiratok mellett.

Összefoglalásul még egyszer hangsúlyozni szeretném a szomszéd népek zenei művelődésének fontosságát, hangsúlyozni szeretném a népzene kapcsolatai szempontjából a nemzeti stílusú és a klasszicizmushoz tartozó kompozíciók nagy szerepét, és azt, hogy fel kell tární a magyar zene egész idevágó anyagát.

Ezzel Szabolcsi Bencének mindannyiunk számára komoly élményt jelentő előadásához a hozzászólásomat lezárom. Most, a végén érzem, hogy tulajdonképpen nem is szóltam hozzá. Csupán kiegészítő adatokat soroltam fel, amelyek legfeljebb azért hiányoztak az előadásból, mert annak terjedelmébe nem is férhettek volna bele. De még adatokat összehordani is öröm volt egy ilyen égető témához, a műzene és népzene kapcsolataihoz, amelynek alapjait már tizenkét éve nemcsak nekünk, magyaroknak, hanem sok más nép számára is lerakta valamennyiünk tanítómestere: Kodály Zoltán.

PAIS DEZSŐ elnöki zárószava :

A hozzászólások után szükségtelen, hogy az előadást méltassam. Annál kevésbbé volna ennek értelme, mivel nem vagyok szakember. Csak azt hangsúlyozom, hogy előadó tagtársam nemcsak a zeneművészetnek, hanem általában a művészetnek egyik alapproblémáját fejtegette, világította meg a tőle megszokott kitűnő anyagismerettel, elmélyedő és finom elemzéssel. Kiemelem még, hogy egyéb tudománykörök felé szintén nagyon fontos távlatokat nyitnak az ő észrevételei és megállapításai.

Néhány mondatot kívánok még mondani KODÁLY ZOLTÁNNAL kapcsolatban. Mindannyian tudjuk azt, hogy ő különösen jelentős súllyal nyilatkozhatik, sőt bizonyít — még ha nem nyilatkozik is — a tárgyalt kérdésekről: az egyéniség és a közösség viszonyának a kérdéseiről a tekintetben, hogy a nagy egyéniség hogyan fakasztja ki a közösségből, a népi, nemzeti hagyományban ránk maradt közösségből a maga művészetének a forrásait. Különösen kitűnő példája ő ennek. Élő és éltető bizonyosság arra, hogy az egyén és a közösség hogyan válik páratlan egységgé, SZABOLCSI szerint a típus és a változat egységévé. Egyén nélkül nincs közösség, és közösség nélkül nincs egyén. Az egyén sajátosságai igen nagy mértékben éppen a közösséghez való viszonyai révén jelentkeznek, sőt jönnek létre.

Végül megköszönöm SZABOLCSI akadémikus társamnak az előadást, köszönetet mondok a hozzászólóknak felszólalásukért, a közönségnek pedig az érdeklődésért, amit ezeknek az előadásoknak és hozzászólásoknak nem volt nehéz lekötöniök.

A kiadásért felel: Mestyán János

Műszaki felelős: Farkas Sándor

Kézirat beérkezett: 1953. VII. 15. Terjedelem: 26¹/₄ (A/5) ív.

Akadémiai nyomda, V., Gerlóczy-u. 3. — 25694/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Waldapfel József</i> : A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1952—53-ban.....	1
H o z z á s z ó l á s o k :	
Németh Gyula elnök.....	11
Bárczi Géza	11
Bóka László	11
Lakó György	13
Tolnai Gábor	14
<i>Pais Dezső</i> : A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései.....	17
<i>Tompa József</i> : Anyanyelvünk leíró nyelvtana	33
H o z z á s z ó l á s o k :	
Bárczi Géza	58
Kovács József	64
Benkő Lóránd	66
Lőrincze Lajos	68
Papp István	71
Sulán Béla (Pais Dezső előadásához).....	80
Elekfi László	89
Károly Sándor	93
Tompa József válasza	96
Pais Dezső elnöki zárószava.....	100
<i>Németh Gyula</i> : A szovjet turkológia.....	105
H o z z á s z ó l á s o k :	
Czeglédy Károly	117
Rásonyi László	119
Angyal Endre	122
Pais Dezső elnöki zárószava	123
<i>Lakó György</i> : Tanulmányutam a Szovjetunióban.....	125
H o z z á s z ó l á s o k :	
Hajdu Péter	143
Kálmán Béla	146
Pais Dezső elnöki zárószava	147
<i>Kardos Tibor</i> : A magyar humanizmus kérdései.....	149
H o z z á s z ó l á s o k :	
Gerézdí Rabán	180
Révész Imre	184
Tolnai Gábor	188
Trencsényi-Waldapfel Imre	191
Angyal Endre	197
Turóczi-Trostler József	201
Kardos Tibor válasza	208
Turóczi-Trostler József elnöki zárószava.....	231
<i>Sőtér István</i> : Eötvös József	233
H o z z á s z ó l á s o k :	
Bóka László	258
Szigeti József	261
Tamás Anna	268
Sőtér István válasza.....	270
<i>Szabolcsi Bence</i> : Népi és egyéni műalkotás a zenetörténetben.....	273
H o z z á s z ó l á s o k :	
Bartha Dénes	289
Kodály Zoltán	293
Legány Dezső	294
Pais Dezső elnöki zárószava	299

BÁRCZI GÉZA elnöki megnyitója

Tisztelt kongresszus! Kedves kartársaink! Kedves Vendégek!

A nyelvtudomány fontossága művelt, gondolkodó ember számára nem lehet egy pillanatig sem kétséges. A nyelv az a mindennapi eszköz, melynek emberi mivoltunkat köszönhetjük, a társadalmi lét alapja, gondolataink kicserélésének eszköze. Ez tesz lehetővé mindennemű fejlődést, azt, hogy az elmúlt nemzedékek tapasztalatai nem mennek veszendőbe, hogy a természet közömbös vagy éppen ellenséges erői ellen való küzdelmet nem kell mindenegyres nemzedéknek újra kezdenie, sőt mindenegyres embernek külön megvívnia. Kétségtelen, hogy a nyelv az emberiség legnagyobb vívmánya, a legfontosabb emberi alkotás, melyet a nemzedékek végtelen sorának állandó erőfeszítése teremtett meg és fejlesztett ki, s egyszersmind a legszükségesebb, a legfontosabb eszköz, melyet sohasem tudunk nélkülözni. Attól kezdve, hogy a gyermek eszmélni kezd, a nyelv, természetesen az anyanyelv, állandó társa, melyre a nap minden órájában, minden percében szüksége van. Érthető, hogy a nyelv és tudománya nemcsak azokat érdekli, kik tanulmányozásának szentelték életüket, nemcsak azokat, akik rendszerének titkaiba vezetve be az ifjabb nemzedéket, a nyelv és a gondolkodás szoros és sajátos kölcsönhatása következtében az anyanyelv szabatos, helyes tudásán keresztül bennük a szabatos és helyes gondolkodás alapjait rakják le, s végül nemcsak azokat, akiknek a számára a nyelv különös gyönyörűség: művészi anyag, örök szépségek forrása, tehát az írókat és az irodalomtudomány kutatóit. Minden eszmélő ember, ha önmagához méltó akar lenni, ennek a mindennapi és mindennél fontosabb eszköznek, minden gondolata formálójának szerkezetét igyekszik megismerni.

Nyelvünk mai állapotának, rendszerének, hajlékony lehetőségeinek, majd szépségeinek tanulmányozása, az élő nyelv szerkezetének megismerése legalább nagy vonalakban mindenki számára öröm és kötelesség. Mégis az élő nyelv bonyolult rendszerének sok apró részecskéje néha fárasztónak és száraznak tűnhet fel, mint egy gépben minden kis csavar elhelyezése a felületes szemlélő számára talán érdektelen, de aki a dolgokba mélyebben behatol és valóban meg akarja őket ismerni, az tudja, hogy minden összefügg, semmi sincsen hiába, és minden érdekes, mert egy nagy összefüggés része.

Géphez hasonlítottam a nyelvet, de ez a gépezet a legbonyolultabb szerkezet volna, melyhez viszonyítva a technika legravaszabb, legnehezebben

áttekinthető, legsokoldalúbb csodája egyszerű gyermekjáték. De hát ez a hasonlat is, mint a legtöbb, egy kissé sántít. A gép szerkezetében állandó, úgy ahogy megépítették, működik, míg baja nem támad, s akkor vagy megjavítható, vagy ócskavassá válik. A nyelv azonban szakadatlan változó, épülő, átalakuló, fejlődő valami, melyet nem egy mester vagy mérnök javít vagy módosít időnként, hanem az egész népi közösség állandóan formál, tökéletesít. Szerkezetében, melynek segítségével társadalmi funkciójának, a gondolatok kölcsönös közvetítésének megfelel, sokszor érthetetlennek, szeszélyesnek tűnhetik föl, következtelenségeit, látszólagos kivételeit, bonyolultságát önmagából, a mai nyelvből gyakran nem tudjuk megmagyarázni. A leíró nyelvten egyrészt regisztráló, másrészt normatív tudomány, sok mindent nem magyaráz, csak megállapít: így van, így kell tudni és használni. Az emberi elme azonban hasonló feleletekkel rendesen nem elégszik meg. Keresi a *miértet*. Ezt a *miértet* adja meg a nyelv története. A nyelv sok évezredes fejlődés eredménye. Történeti fejleményeket pedig csak úgy lehet teljesen és helyesen megérteni és értékelni, ha beállítjuk őket a fejlődés folyamatába, ha a nagy összefüggéseket keressük. Éppígy a nyelvnek, társadalmi, s ami ezzel azonos, emberi létünk alapjának igazi megértése, megismerése csak úgy lehetséges, ha megismerkedünk azokkal a történeti előzményekkel, melyek eredménye mai magyar nyelvünk. Nyelvtörténet nélkül tehát nincs igazi nyelvismeret. A nyelv tulajdonképeni megismerésére történeti fejlődése belső törvényszerűségeinek feltárása vezet.

De még sok más szempontból fontos mindnyájunk számára anyanyelvünk története. A nyelv fejlődése szoros összefüggésben van gondolkodásunk fejlődésével, s a nyelv a gondolkodás testet öltött valósága. A beszéd hangos gondolkodás, a gondolkodás néma beszéd. A mai nyelvünket beszélő emberi közösség gondolkodásának fejlődése tárul fel előttünk a nyelvtörténet segítségével sok ezer éves távlatban, rajta keresztül követhetjük az emberi tudatnak bővülését, színesedését, s figyelhetjük meg, miként emelkedik az ember, a mi elődünk, az őt környező világ fölébe. A kezdetleges, csak a mában élő, csak térképzettel rendelkező embertől a bonyolult, finoman differenciált agyú civilizált emberig végig kísérhetjük a nyelven azt a nagy átalakulást, aminek köszönhetjük, hogy azok vagyunk, amivé lettünk. És általában föltárul a nyelv történetében az egész múlt, annak minden küzdelme, erőfeszítése, győzelme, sőt öröme, fájdalma. — S anyanyelvünk mellett a nyelv általános törvényei, nagy összefüggései az élet minden megnyilvánulásával szintén izgató kérdéseket adnak fel, s akiket érdeklődésük az általános nyelvészet felé von, mindnyájunk számára igen fontos tanulságokkal szolgáló, munkánkban nagy segítséget jelentő kutatásokkal járulhatnak hozzá az elvek tisztázásához.

A nyelv kutatóira tehát fontos feladatok háramlanak, s e feladatok gyűjtötték össze bennünket, a legemberibb tudomány művelőit és barátait, e kongresszus keretében, melynek a körülmények különösen súlyt adnak.

Egy-egy tudományág kongresszusa vagy vándorgyűlése rendszeren összetett célú. Egyrészt ünnepi seregszemle. Oly számbavétele a munkás agyagnak mely lehetővé teszi az erők előnyös, gazdaságos elosztását, s rámutat esetleges hézagokra vagy gyöngébb pontokra, de egyszersmind erőt és öntudatot ad, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy senki sincsen elszigetelve, munkája egy nagy egészbe illeszkedik bele, melyben még a legapróbb részletkutatás is értelmet kap. Másrészt baráti összejövetel, melynek kedélyesebb, fehér asztal mellett lepergő része sem megvetendő eleme a szükséges összemelegedésnek, de amely az előadások és az azokat követő viták során mélyebb ismerkedést tesz lehetővé: tudományos meggyőződések összevillanása, mely egy-egy szempillantásra rávilágít a sokféleségből összeálló egységekre. A kongresszusokon nemcsak jobban tájékozódunk arról, hogy egy-egy, a munkától kissé távolabbra eső tárgykör egyes részleteivel ki foglalkozik, megtudjuk, kihez forduljunk, ha munkánk során más területekre kell futólag átrándulnunk, de kartársaink problémáinak, munkájuk sajátos természetének, belső nehézségeinek megismeréséhez is közelebb férkőzünk, esetleg érdeklődésünk nagyobb távlatokat kap. Hiába tudjuk ugyanis, ki mely terület művelője, hiába olvassuk lehiggadt, megírt eredményeiket, kartársaink részletproblémáit, termékeny és tanulságos vívódásait ezekből rendszeren nem hámozhatjuk ki. De megismerkedhetünk itt új, érdekes eredményekkel is, a viták során döntő, mindnyájunkat egyformán érdeklő elvi kérdések tisztázódhatnak vagy közelebb jutnak a megoldáshoz; kötetlen, szabad formában irányt jelölő ötletek, gondolatok pattannak elő, melyek jövődő munkánkra termékenyítőleg hathatnak. Hiába ismerjük mindnyájan egymást, mint egy nagy család, sokan közülünk mégis ritkán találkoznak, mert szét vannak szórva az ország különféle részein, de még azok is, akik egy városban laknak, a rendkívüli mértékben tömörült munkafeladatok minden időt lefoglaló igényeitől lekötve, hosszabban, feloldottabban ritkán ülhetnek együvé, hogy közelebbről is megismerkedjenek kartárs a kartárssal, szakember a szakemberrel, s ember az emberrel.

Ez a kongresszus azonban nem szokványos vándorgyűlés, nem merő seregszemle, nem is pusztá ismerkedés és összemelegedés, hanem határvető esemény: komoly számvetés tudományunk multjával, jelenével, jövőjével. Ennek nagyon is itt az ideje ma, több, mint két esztendővel SZTÁLIN döntő közbelépése után, mellyel tudományunkról bénítóan súlyos béklyókat tört le.

Mindnyájunknak élénk emlékezetében van, hol és hogyan állottunk három-négy év előtt. Egyetemi oktatásunkban, melytől tudományunk jövője, munkás seregünk kiegészülése, fejlődése és pótlása függ, legfejlettebb, legnagyobb múltú és leghaladóbb tudományunk, a magyar és a finnugor nyelvészet képtelenül méltatlan helyre szorult, épen csak megtűrve, gyakran szinte meg sem tűrve, heti egy, legföljebb két órára kárhoztatva tengődött. Ellenséges indulatok valóságos nyelvészetgyűlölő hangulatot terjesztettek, hirdették többé-kevésbé burkoltan, a legvulgárisabb elgondolás alapján, hogy a nyelvészet

főlöszleg, nincsen semmi kapcsolata az étellett. S akit hajlama mégis e tudomány felé közelített, annak szembe kellett néznie szinte a kiközösítéssel. Az eredmény nem maradt el. Oly magyarszakos tanárok távozhattak az egyetemről, akiknek nemcsak a magyar nyelv múltjáról és jelenéről volt felette hiányos tájékozottságuk, de néha még elemi nyelvtani ismereteik sem voltak biztosak. Ezek pedig a középiskolába kerülve szellemi életünk alapjainak építéséhez csak elégtelen eszközökkel fölszerelve járulhattak hozzá. — A nyelvtudomány maga támadások tűzébe került. Arakcsejevi módszerekkel próbálták elérni, hogy lemondva a szívós, kemény munkáról, nyelvészeink húzódjának be a kuckóba s ott kérődzzenek MARR téves, vulgáris tanain, melyeket legerőszakosabb követelőik sem értettek, sőt nem is ismertek.

De nem akarom a mult sötét kísérteteit idézni. Szomorú évek voltak. Aztán jött SZTÁLIN nyelvtudományi megnyilatkozása, s vele a nagy felszabadulás. Friss levegő áramlott, végtelen munkalehetőségek tárultak föl, melyek előtt csak az a gondolat szorongat mindnyájunkat, vajon számunk, erőink elegendők-e hozzájuk. Számban kevesen, mindnyájan tízféle feladattal küzdünk, de szívesen és örömet dolgozunk és dolgoznánk többet is, ha időnk jelentékeny részét sok egyéb vitatható értékű és fontosságú kötelezettség nem foglalná le. Hatalmas közösségi munkák indultak, tudományunk évtizedes mulasztásait kell pótolnunk, oly mulasztásokat, melyek nem a tudomány munkásainak lelkén száradnak. S a munka folyik lendülettel, kormányzatunk áldozatot nem kímélő támogatásával, soha nem álmodott anyagi megalapozottsággal. Egyetemi oktatásunkban is kedvezőbb helyzet állott be, ott is hozzá lehetett látni nemcsak a romok eltakarításához, de magához az építéshez is, mind jobban növekvő erőfeszítéssel és mind inkább biztató reményekkel, sőt talán már bimbózó eredményekkel. A mult árnyai talán nem oszlottak még el egészen. Szívós, alapos munka helyett a kuckóban való ötlés szirénjei még kísértének. A szervezésben vannak súlyos hiányok, főleg az agyonszervezés irányában, az alkotó munkának még vannak fel-felbukkanó akadályai. Magunk is bizonyára sokszor hibázunk; bármilyen óvatosan lépkedünk a megjelölt úton, meg-megbotlunk. Munkánkon van javítani, csiszolni való. Tudjuk, hogy SZTÁLIN csak az alapokat rakta le, építeni nekünk kell, s tudjuk, hogy bármilyen szilárdak az alapok, az építésbe hibák csúszhatnak be, s a szilárd alapokra kártyavár is épülhet. SZTÁLIN világosan megjelölte főfeladatunkat nyelvünk fejlődése belső törvényeinek kutatásában. Ezt igyekszünk végezni, folyton csiszolódo módszerrel, nem zárkozá el a nyelvnek, mint valami önmagába visszatérő rendszernek tanulmányozásába, de bogozva a kivezető szálat, melyek a nyelvet és fejlődését a társadalomhoz és ennek fejlődéséhez, az emberi gondolkodás alakulásához fűzik, egy pillanatra sem feledkezve meg a nyelv hatalmas társadalmi funkciójáról, beleállítva a nyelvtudományt a tudományok, az egész emberi tudás egyetemlegességébe. A nyelvtudomány végtelen nagy területének egy-egy kisebb-nagyobb részét igyekszik kiki ez elvek alapján művelni a maga hajlamai, érdeklődése irányában. S ebben

az aprólékos részletmunka, vagy az eredmények összegezõ, átfogó egybeépítése éppúgy a tudomány céljait szolgálja, mint az általános elvek tisztázása.

Jelen Kongresszusunk célja, feladata megvizsgálni, hol állunk e pillanatban azon az úton, melyet SZTÁLIN cikkei vágtak számunkra, áttörve az elénk tornyosuló gátat. Tudományunk mely haladó hagyományaiból indulunk ki, mit végeztünk az utóbbi években, mit haladtunk, s milyen jövõ, milyen feladatok várnak ránk? Hol áll oktatásunk, az egyetemen, ahol a jövõ oktató- és tudósgárdájának nevelése folyik, a középiskolában, hol az egész magyar jövõ szellemi alkatának alapjait rakják le? Abban a meggyõzõdésben, hogy megbeszéléseink termékenyen járulnak majd hozzá e nagy kérdések tisztázásához, a II. nyelvtudományi kongresszust megnyitom.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY HALADÓ HAGYOMÁNYAI

A tudomány, így természetesen a nyelvtudomány is, kétségtelenül társadalmi jelenség, tehát lényegét, funkcióját, fokozatos fejlődését csak akkor látjuk tisztán, akkor értelmezzük helyesen, ha történeti folyamatnak tekintjük, ha megvizsgáljuk, hogyan halad a nem-tudástól a részleges tudás, a részleges tudástól a teljes tudás felé vezető hosszú úton. Fejlődéstörténeti vizsgálatunkban mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy viszonylagos ismereteink nem egyes nyelvtudósok szerencsés fölfedezésének meglepő eredményei, holmi hirtelen a felszínre robbant tűzhányók, hanem egymásután következő nemzedékek szorgalmából felépített piramisok. Ki csak egy törékeny téglával járult hozzá, ki vastag, szilárd réteget épített bele ebbe a piramisba.

De az is kiderül, hogy a tudomány az antagonisztikus osztálytársadalomban szüntelen harc színtere: minden haladó lépést az ellentétes érdekek és erők küzdelme, a haladó és reakciós irányzatok, a materializmus és az idealizmus, a dialektika és a metafizika közt lefolyó párviadal kíséri.

Végül arról is meggyőződhetünk, hogy a tudomány — így a nyelvtudomány is — szoros kapcsolatban van a társadalom adott szakaszának gazdasági rendjével, az úgynevezett *a l a p p a l*, de ugyanakkor számtalan szál köti össze a társadalom politikai, jogi, vallási, filozófiai nézeteivel, valamint intézményeivel, vagyis az úgynevezett *f e l é p í t m é n n y e l* is. Tapasztalati tény viszont, hogy a társadalom forradalmi átalakulásakor a tudomány maradandó értékei túlélnek az alap és felépítmény pusztulását, sőt nemcsak túlélnek, hanem megtisztulva a múlt elavult üledékétől, reakciós lerakódásaitól: új fejlődésbe lendülnek. Fejlődésükben az új rend alapjából és felépítményéből, gondolataiból és uralomra jutott igazságaiból táplálkoznak ugyan, de fölhasználják mindazt az értéket, amelyet az előző időszak, illetőleg időszakok az abszolút igazság megismerése terén elértek. Ezért mondhatta teljes joggal LENIN 1920-ban a proletárkultúráról szóló határozati javaslat tervezetében: »A marxizmus mint a proletáriátus forradalmi ideológiája azáltal tett szert világtörténelmi jelentőségre, hogy korántsem vetette el a polgári korszak igen becses vívmányait, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezeréves fejlődésében értékes volt.« (Lenin Művei XXXI. k. 322 l. magyarul.)

Ennek a bölcs marxista tételnek dőrien hebehurgya elutasítása vagy alattomos ellenforradalmi aknamunkából történő megcsúfolása miatt váltak köznevetség emlékezetes figuráivá a proletkult osok, rappisták, a trogloditák, akik fennen hirdették, hogy a régi rend megszüntetésével le kell mondani a múlt minden tudományos és kulturális örökségéről, mint idejétmúlt ócskaságot sutba kell dobni a burzsoázia minden technikai vívmányát, természettudományi felfedezését és művészeti remekművét, mert a proletáriátus legelülről kezdve alkot majd helyettük osztályöntudatát nem sértő újat, tökéletesebbet.

Jól tudjuk, hogy lényegileg ugyanilyen tévedésnek esett áldozatául MARR és iskolája is, amikor – tűzijáték-kedvelő gerjedelmében – egy vérmes kézlegyintéssel válogatás nélkül boszorkány-máglyára vetett a nyelvre vonatkozó minden korábbi ismeretet, jót és rosszat egyaránt, s olyan új nyelvelméletet agyalt ki, amelynek tudományellenes fantazmagóriájától és garázda hybrisétől csak SZTÁLIN elvtárs zsenialitása tudta megmenteni a tudományt. — Az efféle szertelenkedő esetek tapasztalatain okulva ma már elmondhatjuk, hogy nem lehet igazi alkotó szakember, aki mereven elzárkózik a múlt értékes hagyományaitól, nem lehet lelkiismeretes tudós, aki nem ismeri tudománya történetét, vagy lebecsüli, elvszerűen semmibe sem veszi az elődök vívmányait. TROSIN hasonlata szerint olyan az efféle tudós, »mint az egyedül pizsmogó kisiparos, vagy az a földműves, aki kapával túrja a földet a traktorok és kombájnok korszakában« (A dialektikus és a történelmi materializmus kérdései J. V. Sztálin nyelvtudományi munkájában, 356 l. magyarul).

* * *

Ezen általános elvi szempontok előrebecsátása után rátérhetek előadásom konkrét tárgyára, a magyar nyelvtudományban ható haladó hagyományok bemutatására. Mikor, milyen körülmények közt, ki termelte ki e hagyományokat, hogyan érvényesültek tudományunk történeti fejlődése során, s mit várhatunk tőlük sokkal könnyebbé vált jövőendő munkánkban?

Végigtekintve a magyar nyelvtudomány történeti viszontagságain és eredményein, lényegileg arra a végső megállapításra jutunk, amire szépirodalmunk vizsgálata alapján RÉVAI JÓZSEF elvtárs is jutott: »A magyar költészet szinte egészben a haladás költészete. A magyar nép joggal lehet rá büszke, hogy nincs költője, aki így vagy amúgy ne a társadalmi haladást, a nemzeti megújíhadást szolgálta volna.« (Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. III. kiadás 340 l.)

Ha a nyelvtudományi dolgozók sorából kizárjuk — jogosan zárjuk ki — az alkotó munkára inkább zavarólag, mint segítőleg ható izgága műkedvelőket, a héber rokonítás és a keleti romantika ámokfutó imperialistáit, az uralkodó osztályok szájaíze szerint ágáló lakájokat, a nemzeti hiúság megszállottjait,

a turáni mozgalmak széllélbélelt írástudatlanjait és a fasizmus agyafúrt szállás-csinálóit, ha csak a lelkiismeretesen dolgozó szakemberekre gondolunk, bátran elmondhatjuk, hogy komolyan számbaveendő nyelvtudósaink szinte egytől-egyig, SYLVESTERTől MUNKÁCSI BERNÁTIG a tudományos haladás ügyét szolgálták, a művelődési fejlődés elmélyítésén fáradoztak. Bár idejük, energiájuk jelentékeny részét az uralkodó osztályok ellenállásának leküzdésére, az előítéletek eltakarítására, a szándékosan félrevezetett tömegek fölvilágosítására, a személyi becsületükre, hazafiasságukra, szakmai illetékességükre szórt rágalmak megcáfolására kellett elfecsérelniük, még a szerencsétlen körülmények közt is, félkézzel is olyan eredményes munkát tudtak végezni, amely lényegesen hozzájárult kulturális emelkedésünkhöz, a magyar tudományosság elismeréséhez és szaktudományunk legbüszkébb nemzetközi vívmányaihoz is.

Mindezeknek az állításoknak jogosságát csak az egész magyar nyelvtudomány történetének bemutatásával tudnók meggyőzően igazolni. Sajnos, a rendelkezésünkre álló idő rövidsége nem engedi meg ezt a módszeres bizonyító munkát, tehát kénytelenek leszünk az arányos áttekintés igényeiről lemondva néhány, a fejlődéstörténeti vonalba eső, tanulságosabbnak ígérkező példára szorítkozni.

A magyar nyelvtudomány hosszú századokon át ugyanabban a bajban sínylődött, ami Európa többé-kevésbbé minden nemzeti nyelvének ügyét gúzsban tartotta, t. i. a latin nyelv felsőbbrendűségének végzetszerű hiedelmében és a görög-latin nyelvészkedés megkövült sematizmusában. Az oktató, művelődési munkának és a hivatalos életnek szinte egész területén a latin nyelv egyeduralkodó jogokat élvezett, s a mindenből kisemmizett magyar nyelv eleinte tetszhalottnak látszott.

Csak a humanizmus, majd különösen a reformáció idézett elő számottevő javulást. Saját tapasztalatuk felismertette a prédikátorokkal, tanítókkal, írástudókkal azt az igazságot, hogy *t a n í t a n i, n e v e l n i, m ű v e l t s é g e t t e r j e s z t e n i - f e j l e s z t e n i, e s z m é k n e k h í v e k e t t o b o r o z n i* csak *a n y a n y e l v e n* való oktatással lehet. MÉLIUSZ PÉTER mutatott rá találóan a soron lévő feladatra: »Hog tanéthatonc, ha nem érti pál biro a deákot, sidót, Görögöt. Hát meg ird neki magyarul!« Azonban a kezdet próbálkozásából az is kiderült, hogy az anyanyelv csak akkor tud megfelelni a reá váró fontos szerepnek, csak akkor válhatik a fejlődés és harc alkalmas eszközévé, ha jobban megismerjük, tanulmányozzuk s használatában szorgalmasan tökéletesítjük magunkat. — Ilyen gyakorlati célból jelent meg SYLVESTER JÁNOSnak, a XVI. század széleslátókörű magyar hitújítójának és hányatott életű tudósának gondozásában 1527-ben a két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány, majd 12 év múlva az első nyelvtan, mely ugyan a latint foglalja rendszerbe, de a sablonos DONATUS, PRISCIANUS-féle kereteket humanista, főleg MELANCHTONra utaló meghatározásokkal, szempontokkal frissíti fel, s ami ennél is jellemzőbb: sóvár szeme előtt állandóan a magyar nyelv anyagának, szerkezeti jellegzetességeinek különössége és népnevelő rendeltetésének felfedezése lebeg. Egymást

érik a magyar hivatkozások: »noster sermo«, »sermo noster hungaricus«, »in nostra lingua«, »in patrio nostro sermone«, s a birtokos személyragozás magyar sajátosságát, a számnévi jelzett egyesszámban hagyását és a többi magyar hang-, alak-, mondattani gondolatait, nyelvrokonsági sejtelmeket, helyesírási, nyelvművelő, nyelvtani-terminológiai megjegyzéseit szinte loppal, de mindenestre olyan ujjongó fegyelmezetlenséggel, egyúttal olyan történeti felelősséget is vállaló bátorsággal csempészi a fakó szövegbe, hogy eljárásából a magyar népért, nyelvért, kultúráért lüktető érzelmi telítettség túlárado kibuggyanásait érezzük.

Amint a fiához címzett előszó is elárulja, nem unatkozó kedvtelésből, hanem lelki kényszerből veti papírra mondanivalóit: »Scribimus autem non otii abundantia, sed necessitate compulsi.« Konkrét adatok hiányában is gyaníthatjuk, hogy a latin grammatikai rejtelmek feszegetésére szánt szerény könyvecske hány meg hány magyar ifjú érdeklődését, szeretetét, tettvágyát szította lánggra — nem a latin *accidentia participii* megismerése iránt, hanem a magyar nép elmaradottságának leküzdésére, az anyanyelv méltó szerephez juttatása érdekében. Tudjuk, hogy SYLVESTER nemcsak latin grammatikai munkáiban szállt síkra a műveltség terjesztéseért s a mostohán elhanyagolt anyanyelv védelmében, hanem Új Testamentum fordításában is fennen hirdeti az igazságot: »Minden nípnek az ű nyelvin«, sőt azt is ki meri mondani, hogy a lenézett népnyelv, különösen a tűzzel-vassal üldözött népi virágénekek nyelve, tele van kifejező erővel, szépséggel, magyar poézissel, hogy benne szunnyad a fejlődés minden ígérete, »az rejtek kincs, az kifolyó víz, az tudomány«.

SYLVESTER példaadó kezdeményezését lelkesen folytatják kortársai, követői: mindenekelőtt a baj legfőbb okának tekintett tudatlanságon kívánnak segíteni, tehát »szorgalmatossággal légyünk rajta: Udvarokban, Városokban, Falukban légyenek mindenütt Magyar Oskolák«. »A Tanulónak elméjét kell tanulástól idegenítő és abban megtompító 's késleltető bojtortjános praejudiciumoktól megszabadítván, elkészíteni. Az Áts elsőben a görtsöktől megbárdollya' 's gyalullya gerendáját, 's azután építi a házat. A' Kováts elsőben megmelegíti a vasat 's úgy hajttya 's formállya lántzát. Az Ötves megtisztittya aranyát, 's úgy művel drága munkát. A jól megkapáltt szőlő terem édes mustot. Készítsd-el jól a' tanulónak elméjét 's megnyerted munkádnak felét« (CorpGr. 588.).

A közvetlen utódok is vallják az anyanyelvi oktatás jelentőségét s először az *Ungaris Ungarice!* jelszót rebhentik szárnyra, majd sűrű egymásutánban magyar grammatikákat tesznek közzé. Ezeken is észrevehető ugyan a latin grammatikai rendszer Prokrusztész-ágya, de már határozott fejlődést árulnak el a tárgyhoz, a magyar nyelv rendszeréhez való alkalmazkodás tekintetében. Fokozatosan észreveszik pl. a magánhangzók hangrendi kettősségének törvényszerűségeit, s ki így, ki úgy igyekszik ezt a hangstruktúrai jellegzetességet jelentőségének megfelelően értelmezni, érvényesíteni; lassanként rádöbbennek, hogy a hat esetes névszóragozási séma illik a latinra, de gépies átvétele erőszakot

követ el a magyar nyelven. Először elhagyják tehát a *v o c a t i v u s t*, azután a ragozási paradigmákba beillesztik a *m u t a t i v u s t*, sejtetve, hogy a viszonyító szóalakok sorában hasonló jogos hely illetné meg az *-n*, a *-ban*, *-ben*, *-ból*, *-ből*, *-ba*, *-be*, *-ról*, *-ről*, *-ra*, *-re*, *-nál*, *-nél*, *-től*, *-től*, a *-hoz*, *-hez*, *-höz*, a *-val*, *-vel*, az *-ig*, az *-ért*, a *-stul*, *-stül* stb. ragos alakokat; sok fejtörést, magyarázkodást okoz a szótőváltozások bonyolultsága, a birtokos személyragozás és a tárgyas igeragozás újszerűsége, általában mindazok a különbségek, amelyek a latin és a magyar szerkezet-típus között oly nagy számban és igénnyel jelentkeznek.

Legrégibb grammatikusaink azonban nemcsak az ilyen jellegű örökséggel sáfárkodtak eredményesen, nemcsak a nép művelődési színvonalát iparkodtak emelni, s ennek a célnak szolgálatában nemcsak az anyanyelv megismerését, megismertetését sikerült előmozdítaniuk, hanem örökölték, sőt tovább is fejlesztették a latin-görög nyelvészeti gyakorlatból a *t ö r t é n e t i s z e m l é l e t n é l k ü l v a l ó*, s éppen ezért már születésénél fogva is helytelen szószármaztató eljárást, másrészt, szinte kivétel nélkül elfogadják a teológus műveltséggel és világszemléletükkel kitűnően összeegyeztethető héber rokonítás hiedelmét is. Tudjuk, hova vezetett idővel a betűk önkényes csereberéjével űzött irányzatos játék és a héber-magyar rokonság dogmájából szinte észrevétlenül tovább burjánzott keletieskedés: OTROKOCSI FÓRIS FERENCÉK és a HORVÁT ISTVÁNOK végzetes képtelenségekben tobzódó nyelv-, valamint történetkutató szertelenségébe. Az lett a cél, hogy magyar ősökkel, magyar hősökkel népesítsék be az antik és a mai föld színét. Azt hitték, hogy etimológiai bűvészmutatványaikkal ezt el is érték.

A nyelvtudománynak ez a fattyúhajtása Európaszerte kisarjadt, de a legtöbb helyen idejében észrevették kártékony meddőségét, és siettek visszanyesni buja venyigéit. Sajnos, ez a komolytalan és célzatos túlzás magyar földön sokáig élvezte az elismerés, dédelgetés, sőt a hivatalos gondviselés verőfényét, s mindent elborító szövevényeivel, kábító kipárolgásaival nemzedékeket mérgezett meg: csábító gyümölcseivel először kiváltságos osztályok hiúságát hízlalta egyre betegesebben puffedtté, másodszor elszívta a nedvet azok elől a kevesebbet ígérő hasznos magvak elől, amelyeket józan gondolkodók vetettek el.

A nyitott szemmel járók-kelők kezdtek meggyőződni, hogy a keleti rokonítás és a vele közös gyékényen áruuló betűtologatós etimológizálás szemfényvesztő játék csupán, sőt azt is kénytelenek voltak belátni, hogy a magyar nyelv merőben elüt a körülöttünk élő vagy velünk történeti kapcsolatban volt európai népek nyelvétől, a szlávokétól éppúgy, mint a germánokétól, siker reményével tehát valamilyen nem-indoeurópai nyelvrendszerrel való egybevetés felé kellene fordulni. — A XV. századtól kezdve történtek is ilyen felderítő tapogatódzások; a külföldiek és hazaiak alkalmilag hol itt, hol ott bukkantak Lelyes nyomokra, de a tudós világ nem igen vette komolyan a meglepő felfedezések híreit, nálunk pedig dühös sértődöttséggel utasították vissza a nemzeti becsület him-

pellér sértegetésének érzett és ünnepélyesen rágalmazásnak minősített halk finn, meg ugor suttogásokat.

Érthető meglepetésül a XVIII. sz. végén mégis két magyar tudós vállalkozott a vitakérdés megoldására. Munkáikkal nemcsak a magyar nyelv származás szerint való hovatarozandóságának konkrét problémáját döntötték el, hanem a nyelv történeti fejlődéséről, a nyelvrokonság mibenlétéről kifejtett világos felfogásukkal és a rokonság módszeres bizonyításának alkotó továbbfejlesztésével egyetemes érvénnyel is helyes irányba lendítették a nyelvhasználat ügyét. SAJNOVICS 1770-ben kiadott *Demonstratio*-ja volt az egyik, GYARMATHI 1799-ben megjelent *Affinitas*-a a második mérföldkő. E magyar kezdeményezők munkásságára, érdemeik méltatására ezúttal csak futólagosan térhetek ki: kellő részletességgel szoltam róluk a »Modern nyelvtudomány magyar úttörői« című munkámban, amely rövidesen nyomtatásban is napvilágot lát.

SAJNOVICS és GYARMATHI szakított a korábbi külföldi és magyar nyelvészeti irányzatok történetellenes szemléletével, valamint sematikus módszerével és a nyelvet nem öröktől fogva változatlan isteni adománynak, természeti adottságnak tekintette, hanem a társadalomban együttélő emberek érintkezési eszközének, a beszélő közösség életviszontagságai szerint folyvást változó, fejlődő történeti jelenségnek fogta fel, amelynek létrejöttét és fejlődése törvényeit csak az anyanyelv elhalt formáinak és a rokonnyelveknek összehasonlító-történeti vizsgálatával lehet megismerni. Mintha sejtették volna SZTÁLIN elvtárs klasszikus igazságát, amely szerint »a társadalmon kívül nincs nyelv. Ezért a nyelvet és fejlődése törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével, annak a népnek történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója, hordozója.«

SAJNOVICS is, GYARMATHI is utalt a magyar nyelv régi emlékeinek fejlődés-történeti tanulságaira, de igazi céljuk az volt, hogy az egymásnak ellentmondó feltevések kusza sokadalmából kikeressék az igazi nyelvrokonokat és módszeresen bebizonyítsák a rokonságot, hogy aztán a bebizonyítottan rokon nyelvek összehasonlításából történeti tanulságokat vonjanak le. Amint ma már minden tárgyilagos szakember elismeri, alapvető feladatukat sikeresen végezték el: bebizonyították, hogy a magyarnak az ú. n. finnugor nyelvek a rokonai.

Elévülhetetlen érdeme SAJNOVICSnak és GYARMATHInak az is, hogy egyikük sem érte be a korábbi nyelvhasználat kezdetlegesen szűk kelléktárával, a szóegyeztetésekkel, hanem a nyelvrokonság bizonyításában döntő szóhoz juttatták a nyelv legfontosabb, legszívósabb, legjellegzetesebb anyagát, az alaktani, nyelvszerkezeti elemeket is. Tudták, s e felfedezésüket nekünk is tudomásul kell vennünk, hogy a nyelv nem külön szavak tárháza, nem téglarakás, hanem olyan rendszer, amelyet a szavaknál sokkalta jobban jellemeznek az új képzetek kifejezésére és a sokféle mondatbeli viszonyítás jelölésére szolgáló eljárások és

eszközök. Tapasztalati tény, hogy amíg a nyelvhasznító kizárólag szóegyezésekre hagyatkozik, véleménye csalóka ingovány, amely egyáltalán nem alkalmas arra, hogy építsünk reája. Az alapnak ezzel a lazaságával magyarázható az a gyakori földcsuszamlás és fellegjárás, amely a szűklátókörű régi nyelvhasznítást nyomon szokta követni. A nyelvhasznító munkájának csak a grammatikai egyezések vetnek szilárd alapot, biztosítanak tudományos hitelt, s mi örömmel és büszkén állapíthatjuk meg, hogy ezt az igazságot két magyar tudós felfedezésének köszönhetjük.

SAJNOVICS és GYARMATHI úttörő érdemeit és történelmi jelentőségét főképpen a külföldi szakkörök ismerték, ismerik el: míg más magyar nevet csak elvétve találunk az egyetemes nyelvtudomány történetét ismertető munkákban, BENFEYTől GABELENTZig, THOMSENTól SANDFELD-JENSENig, SAJNOVICSÉ és GYARMATHIÉ egyikből sem szokott hiányozni. Nekünk tehát hazafias és egyúttal tudományos kötelességünk, hogy minél alaposabban megismerjük, és minél fejlettebb formában kövessük értékes vívmányaikat. Ezzel az igazságszolgáltatással régi mulasztásunkat tesszük jóvá, mert SAJNOVICS és GYARMATHI munkásságát holt muzeális furcsaságnak, elszigetelt műemléknek szoktuk tekinteni, ahelyett, hogy kezdeményezésük példamutató, iránytszabó, eleven erejét a haladás szolgálatába állítanók.

SAJNOVICS és GYARMATHI nemcsak a történeti és nyelvhasznító nyelvtudományban jelentett régóta nélkülözött egészséges fordulatot, hanem beleszóltak a magyar nép józan önkritikájának és helyes világszemléletének kiformalódásába is: az előkelődi önhittség misztikus fellegeiből visszahoztak bennünket a realitások szilárd talajára. Hiába lázongtak a fikciók délibábjaiban sütkérező hazafiak, hiába tessékelték volna ki SAJNOVICSOT és GYARMATHIT kedves rokonaikhoz, hogy »vélek száraz halból készült málén« vezekeljenek elkövetett bűneikért, a gondolkodó magyar többség tudomásul vette, hogy mi sem rózsabokorban jöttünk a világra, hanem az emberi társadalom-fejlődés rögzös útján felfelé emelkedve, szomszéd népekkel érintkezve, keveredve, a fejlettebbektől tanulva és a fejletlenebbeket tanítva alakultunk azzá, amik vagyunk. Finnugor rokonságunk ilyenén tanulsága pedig arra figyelmeztetett és figyelmeztet majd ezentúl is állandóan bennünket, hogy ne essünk az önteltség, a nyelvi vagy faji sovinizmus végzetes hóbortjába. Az érzékeny lelkű, agyon sértegetett SAJNOVICS a teljes visszavonultság csendjében talált vigaszt, legfeljebb a csillagászat alapelemeinek gyakorlati értékesítésén bibelődve; GYARMATHI, a buni remete pedig tanítói tevékenységgel, hasznos aprómunkával, botanizálgatással, szövegércséléssel, az 1817. évi erdélyi nagy éhínség sujtottjainak istápolásával, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR érdekében végzett támogató szorgoskodással élte le öregsége napjait, pedig szeretne volna munkáját folytatni, továbbfejleszteni.

SAJNOVICS-hoz és GYARMATHI-hoz hozzá kell vennünk RÉVAI MIKLÓS nagyformátumú alakját is, hogy többé-kevésbé tisztán lássuk a XVIII–XIX. század fordulója körüli magyar nyelvtudomány büszke kezdeményezéseit,

valamint azokat a művelődési elmaradottságunkból folyó áldatlan nehézségeket, amelyek kerékkötői lettek a kezdeményezések kibontakozásának és érvényesülésének. A nyelvhasznító munka magyar hőseinek modern gondolatai és eredményei hosszú időre feledésbe merültek: még RÉVAI-nak, a szorosabb értelemben vett nyelvtörténeti kutató irány szenvedélyes előharcosának sikerült aránylag legnagyobb nevelőhatást elérnie. A »tiszteletes« mult írásbeli emlékeinek felfedezése, hatalmas arányú földolgozása és a haladás szolgálatában való értékesítése kevésbé állt ellentétben az uralkodó körök osztályelőítéleteivel és érzelmi korlátozottságával, sőt egyben-másban a felvilágosodottabb hazafias törekvések malmára hajtotta a vizet. Mindenesetre igen nagy kár volt, hogy az *Antiquitates* és az *Elaboratio Grammatica* szerzője világszemléleténél és *rudbeckianizmusánál* fogva a nyelvet isten ajándékának tekintette, amely eredeti tökéletességéből a beszélő nemzedékek ajkán folyvást lazul, kopik, romlik, tehát az emlékek tanulmányozása elsősorban arra való, hogy a tanulságok felhasználásával a további romlásnak gátat tudjunk vetni. Ugyanabba a tévedésbe esett eszerint RÉVAI, mint nagy zoológus kortársa, a francia CUVIER, aki óriási paleontológiai anyaggyűjteménye alapján megállapította a geológiai korszakokban élt és a jelen korban élő állatok közti különbségeket, de ezeket az eltéréseket nem a természet-fejlődés eredményének értelmezte, hanem metafizikai úton katasztrófák, többszörös teremtetési aktusok feltevésével magyarázta. CUVIER és RÉVAI példája is azt mutatja, hogy a tudománynak két oldala van: az emberi tudattól függetlenül létező tények, törvények és a tényeket magyarázó tudósok osztályhelyzetével összefüggő világnézeti oldal, vagyis a tudomány igazában csak akkor fejlődhetik, ha az objektív tényeket a dialektikus materializmus alapján értelmezi. Ahogy az utóbb napfényre került paleontológiai tények megcáfolták CUVIER kataklizma-elméletét, a RÉVAI utáni nyelvtudomány is másként magyarázza a nyelv eredetét és történeti fejlődésének menetét.

Újabb és minden eddiginél megtermékenyítőbb hatású haladó hagyományok szálltak ránk a múlt század közepe táján kibontakozó nyelvtudományi mozgalmak korából, REGULY—HUNFALVY—BUDENZ működéséből.

Világos, hogy ez a nyelvtudományunk történetében sorsdöntő kiugrás nem elszigetelt jelenség, hanem szervesen összefügg a korszak általános lázas forrongásával, haladó lendületével. A látszat azt mutatja ugyan, hogy a véletlen szeszélye ajándékozott meg bennünket REGULY-val és REGULY munkájának továbbépítőivel, de mélyebbre nézve meg kell állapítanunk, hogy a belső erők kikristályosodási folyamata, a tömegek aktív ihletése tolta őket előtérbe. Nem REGULY volt az első magyar ifjú, akit a világlátás vágya kiröpített a szűk hazai környezetből, de ő az első, aki Nyugatra indult s Keletre jutott, aki idegen népek polgáriasodásának újszerű vívmányait kereste s a magyar mult rejtelseit fedezte föl.

REGULY pályájának fordulata Stockholmban következett be, amikor megismerkedett egy finn tudóssal, a gyújtó hazafias működése miatt Finn-

országból száműzött ARWIDSONnal. A két »testvér« között tüstént szóba került az állítólagos nyelvrokonság kérdése is. Szót szó, gondolatot gondolat követett; REGULY kíváncsian elővette SAJNOVICS munkáját, tanulmányozni kezdte GYARMATHI Affinitását és varázsütésszerűen tiszta távlat bontakozott ki előtte: »Ha Gyarmathi csekély ösmérete mellett a nyugoti finnek rokonságát a Magyar-
 ral valószínűvé tehettem, érdekes, és üdeje volna, egy félszázad múlva, egy tellyesebb tudománya által a finn nyelveknek, okkal és alappal végre a kérdéshez szólni, és ezt vagy azt megalapítani, vagy eldönteni. . . . Ily szolgálatot hazá-
 nak tehetni én örültem és az eltökélés e munkára nem volt nehéz.« Majdnem két évet töltött Finnországban, elsajátította a nélkülözhetetlen általános nyelvészeti tudnivalókat, jól megtanult finnül, megismerkedett a finnség történetével, irodalmával, hagyományaival, sőt huzamosan foglalkozott a lapp, majd az észti nyelvvel is, mert már ekkor vallotta hogy »a hasonlító nyelvvizsgálat annál gyümölcsözőbb, minél több nyelvre terjeszkedhetik ki«. Tanulmányai közben végleg megbizonyosodott SAJNOVICS és GYARMATHI tanításának igazáról, a magyar-finn-lapp nyelvrokonság kétségbevonhatatlan tényéről. A kezeügyébe került gyér és gyarló adatok alapján mást is sikerült megállapítania, azt t. i., hogy a nyugati finneknél nyelvileg jóval közelebb állanak hozzánk a keleti finnek, kivált a manysik és a chantik. 1841-ben az orosz fővárosba, Pétervárra telepedett át. Az Orosz Akadémia tudósai szokatlan szívélyességgel fogadták és hathatós jóindulattal támogatták. Amikor a hazuról ígért utiköltség ügye aggasztóan húzódott, halogatódott, orosz megbízást kínáltak föl neki. REGULYt végtelenül elszomorította az érthetetlennek látszó hazai viselkedés, megalázónak érezte, hogy idegen zsoldon szolgálja a legnemzetibb magyar tudomány ügyét, s már-már a visszavonulás, a hazatérés keserű gondolatával foglalkozott. Végre aztán mégis csak kitisztult az égbolt. A kedvező döntés hallatára menten elfeledte a marcangoló kétségeket, fájdalokat s repeső örömmel rohant tudományos vágyainak ígért földjére, az Urál vidéki obi-ugorok közé. Bejárta a manysik hatalmas területét, közben óriási mennyiségű nyelvi, legfőképpen népköltészeti anyagot gyűjtve, de figyelme kiterjedt a rokonnép anyagi és szellemi életének minden formájára, megnyilvánulására, sőt a településtörténeti viszonyok vizsgálatára is. A manysi után a másik obi-ugor nép, a chanti tanulmányozása következett. Részben egészségi, részben anyagi okokból sajgó szívvel abba kellett hagynia a szibériai munkát, s abban a reményben, hogy később még lesz alkalma chanti gyűjtései folytatására és ismeretei kiegészítésére, visszatért Kazánba. Egyelőre még az orosz fővárosban maradt, majd rövid magyarországi látogatás után egy mecklenburgi vízgyógyintézetben kezelte magát.

Tizenegy évet élt még, ha ugyan életnek nevezhetjük megrendítő össze-
 roppanását. A magyar közönség, sőt a külföld is feszült érdeklődéssel várta a hosszú tanulmányutakon végzett kutatások eredményeit: helyt állnak-e a nyelvünk finn-ugor rokonságáról elterjedt hírek, és megtalálta-e REGULY a magyarságnak keleten visszamaradt testvéreit. Egyesek azzal magyarázták a

hosszú hallgatást, hogy REGULY teljes gyűjteménye közzétételével akarja meglepni a türelmetlenkedőket, mások KÖRÖSI CSOMA tévedésének megismétlődését gyanították, a beavatottak azonban lesújtva látták, hogy az évekig tartó hajsza és szenvedések teljesen fölemésztették erejét, felőrölték idegzetét, sőt emlékezőtehetsége is elborulóban van. — 1858 augusztusában bekövetkezett a tragikus vég: Reguly sírba szállt anélkül, hogy csodálatosan gazdag finn-ugor gyűjteményeiből bármit is közkinccsé tehetett volna.

Mégis REGULYt tekinthetjük a magyar nyelvhasználat egyik legnagyobb értékének, szüntelenül ható hajtóerejének. A halálos áldozat, amelyet hazafias és tudományos meggyőződésért hozott, nemzedékek lelkét ihlette meg, s az örökség, melyet hátrahagyott, a mesebeli kincs varázsával vonzotta maga köré a kutatókat. Mindenekelőtt az ő kézirati hagyatékának köszönhetjük, hogy összehasonlító-nyelvészeti iskola fejlődött ki nálunk, és döntő jelentőségű magyar közreműködéssel oldódott meg a magyar nyelv hovatartozásának és a magyarság eredetének nagy kérdése. Nem lehet kétséges, ha REGULY rendezhette, feldolgozhatta és közzétehetette volna páratlanul gazdag gyűjteményeit, óriási lendületet adott volna nyelvtudományunk fejlődésének és a magyar közvélemény végleges kialakulásának. Bár így hosszabb időbe telt, míg a rendezetlen állapotban maradt nyers anyag fokozatosan belekerülhetett a tudomány vérkeringésébe, jórészt mégis ez az elárvelt kincs tartotta nálunk ébren az érdeklődést, és biztosította összehasonlító-nyelvtörténetünknek a helyes út egyenesében való továbbfejlődését. Még elképzelnünk is bajos, mi lett volna a magyar nyelvtudománynak és a filológiai eszközökkel dolgozó őstörténetkutatásnak a sorsa — REGULY nélkül.

A REGULY tanulmányútjai és megrendítő tragikuma hatása alatt felébredt jóindulatú érdeklődés nem állt meg, azaz csak nagyon rövid időre állt meg az újabb csoda-várás határán. A közvélemény egymásután döngette az előítéletek bálványait, s a tudomány terén is nyiladoztak a fülek és szemek az igazság szava előtt. Egy korabeli megállapítás szerint: »SAJNOVICS és RÉVAI óta meglehetősen sokat beszéltek a mieink a magyar, finn és lapp nyelvek rokonságairól: de annyi sok nyilatkozó és ítélni bátorkodó közt nem volt egy sem, ki tanulás által meggyőződött volna arról, mi nyilatkozásának vagy éppen ítéletének tárgya vala.« HUNFALVY állt élére ennek a tanulást, szervezett szakkutatást sürgető mozgalomnak. Az volt a vezérgondolata, amit egyesek már előtte is hangsúlyoztak, hogy az ú. n. nemzeti tudományok művelésével az egyetemes tudományosságnak is hasznos tényezőivé válunk, s hazafiúi kötelességeinket is teljesítjük, különösen a szabadságharcunk leverése után következő elnyomás éveiben. Hirdette, hogy »élünk s akarunk élni, tehát kötelességünk dolgozni is, hogy az élethez való jogunkat senki kétségbe ne vonhassa«. A germanizáló törekvések idején az anyanyelv védelmét, a magyar nyelv anyagának összegyűjtését és a rokon-nyelvek tanulmányozását tekintette legelső feladatnak.

1856-ban megindította az első magyar nyelvtudományi folyóiratot, mert szerinte ez jelenti a levegőt, a munka folytonosságát, utánpótlás nevelését. REGULY halála után ő kap megbízást a páratlan értékű hagyaték feldolgozására, s bár önfeláldozó kísérletezései nem mindig jártak sikerrel, az ilyen célból eltelt két évtized mégsem volt kárbavesztett meddő erőpazarlás, ellenkezőleg: éppen ez tette lehetővé, hogy mégis tisztulhatott, megérlelődhetett a jövő.

REGULYt a ködös magyar mult megismerésének pátosza hajtotta nyelv-rokonaink körébe, HUNFALVY, ez a sokoldalú és tiszta logikájú tudós hazafias érdekből szervezte meg a tervszerű építkezés munkáját, munkatársa, majd utóda, BUDENZ pedig a maga kitűnő szakképzettségével, módszeres fáradhatatlanságával és irányító erényeivel végezte feladatát. Német származású volt s jórészt a nagyhírű göttingai egyetemen szerezte filológiai iskolázottságát, történeti-összehasonlító nyelvtudományi elveit, módszerét, sőt azt a meggyőződést is, hogy a tudomány műveléséhez a szakértelmen felül tárgyszeretetre és önmehtagadó áldozatokat is vállaló készségre van szükség. Letelepdedése után értékes nyelvjárástanulmánnyal és hangtörténeti értekezéssel mutatkozott be, majd a hazai körök érdeklődését és szükségletét fölismerve bekapcsolódott a magyar nyelv genealógiai kapcsolatainak felderítése körül folyt nagy harcba. Rendszeres törökségi és finn-ugor előtanulmányok után arra a végső megállapításra jutott, hogy nyelvünk vitathatatlanul finnugor. Meg-megbotlott, míg ideért, de nem csüggedt, míg a magyar nyelvhasználókat véglegesen nem vezethette erre az egyedül helyes útra. Amikor 1868-ban a budapesti egyetem magántanárává képesítette, majd 72-ben külön tanszéket szerveztek számára, s így méltó keretek között dolgozva terjeszthette ismereteit és igazságait, megtelt hittal és derűlátó önbizalommal. A magyar nyelv finnugor elemeinek feldolgozása eredményeképpen jött létre legnagyobb szabású alkotása, a MUSz., a modern finnugor összehasonlító nyelvtudomány e szilárd talapzata. Ne akarjuk eldönteni, az egyeztetések anyagi gazdagságán vagy a magyarázatok gondolati erején van-e több okunk csodálkozni. BUDENZ áll előttünk itt is, ott is, aki vasszorgalommal kilenc nyelv legelrejtettebb forrásaiban lappangó adatok ezreit gyűjtötte össze, BUDENZ, aki éles elmével a többévezredes élet porrétegeivel eltakart összefüggések finom erezetét tárja fel. Tudjuk, hogy vannak fogyatékoságai, tévedései, de ezt Budenz is tudta. Hatalmas haladást jelentő értékeit itthon is elismerték, a külföld illetékes szakemberei is meglátták, hisz a finn DONNER OTTÓnak egyidejűleg kiadott finnugor etimológiai szótárával összehasonlítva meg kellett állapítaniok BUDENZ vitathatatlanul óriási fölényét. Több mint félszázad múlt el a MUSz. megjelenése óta s ez idő alatt nagyot fordult a világ: bőséges megbízható nyelvi anyagra tettünk szert, sokkal jobban megismertük a nyelv életjelenségeit, számottevő mértékben tökéletesedett a vizsgálati módszer is, ám BUDENZ szótára ennek ellenére ma is ott áll íróasztalunkon; a legtöbbet forgatott kézikönyveink seniora, ha valami finnugor etimológiai gondolatunk támad, legelőször őhozzá fordulunk tanácsért, döntésért.

A finnugor nyelvhasználat munkásai nálunk kezdet óta kedvezőtlen légkörben dolgoztak: nemcsak a nagy tárgyi nehézségekkel, hanem a közvélemény ellenséges érzületével is állandóan számolniuk kellett. A múlt század 50-es és 60-as éveiben aránylag csend volt, s a nagyközönség, ha megértő visszhangjával nem bátorította is a kutatókat, közömbös türelme legalább lehetővé tette HUNFALVY és BUDENZ háborgatlan dolgozását. Időnként azért már ekkor is hallható volt egy-egy fülsértő elszólás. Különösen MÁTYÁS FLÓRIÁN háborgott és lövöldözött mérges nyilakkal: »Becsüljék nemes sajtóságú nyelvünket, s ha már jogtalanul akarnak rokonítani, válasszanak egyenjogú nyelvet, ne kössenek a legnyomorúbbakhoz, mert e szándékos működést méltán tekintjük sérelemnek. Vallják meg rokonság fölötti tudatlanságukat; elemezzenek mordvint, osztyákokot stb., de a *velünk rokon* jogtalan kifejezést hagyják el« (NyK. II, 294). E kemény szavakat MÁTYÁS FLÓRIÁN mondta ugyan, de haragja, fájdalma, gyűlölete és gyanúja ott gomolygott sok tájékozatlan magyar szittya lelkében. A levegő fülledtsége elárulta a vihar közeledését. VÁMBÉRY ÁRMIN egy tárgyilagos kritikától megsértődve és bosszúvágytól lihegve 1882-ben kiadta »A magyarok eredete« című könyvét, amely arra a végső következtetésre jut, hogy rossz úton járnak, tudva vagy tudatlanul bünt követnek el azok, akik nyelvünket finnugornak magyarázzák, mert a magyar fajnak és vele a magyar nyelvnek az alapja, magva török. Restelli, úgymond, hogy 13 évvel korábban még ő is áldozatul esett a tömeghiszékenységnak, de azóta volt alkalma meggyőződni az igazságról: felvilágosította, kiábrándította a finnugor tétel hirdetőinek újabb munkássága, kivált pedig BUDENZ érdemtelenül agyondicsért MUSZ.-ának »negatív eredménye«. — BUDENZ tüstént jelentkezett, s ragyogó »Felelet«-éből a biztonság, a szilárd meggyőződés ígérete sugárzik ki. Megvizsgálja VÁMBÉRY minden nyelvi adatát, érveit, pőrére vetkőzteti ellenfele tudománytalan, kezdetlegesen csalapinta, adatidomító nyelvhasználati módszerét, s aztán megnyugvással hirdeti, hogy a magyar nyelvhasználat bátran mehet tovább a maga egyenes, bár rögzös útján. A harclángra lobbantotta a nagyközönség lelkében BUDENZÉK tanítása ellen felgyülemlett haragot, s boldog-boldogtalan illetékesnek érezte magát, hogy megfordítsa az idő kerekét. Hogyne érezte volna, mikor VÁMBÉRY az »agyrémeket teremtő theoretikus tudósok« ellenében a hagyománytisztelő honfitársak józanságára és nemzeti büszkeségére fellebbezett.

A szenvedélyes harc, az ú. n. török-ugor háború, a finnugor tábor teljes győzelmével végződött, a tapasztalatok azonban, amelyekről jobb hallgatni, sok keserűséget okoztak BUDENZnek. Munkakedve, erélye mintha megbénult volna, pedig tudta, hogy még fontos, nehéz tudományos feladatok megoldása vár rá. A MUSZ. befejezése után megkezdte a finnugor nyelvek alakrendszerbeli egyezéseinek összegyűjtését, mert meg volt győződve, hogy az efféle egyezések még a szókészletnél is nyomatékosabban bizonyítják a finnugor nyelvek együvé tartozását és nyelvünk finnugor voltát. BUDENZnek ez a műve az első, s máiglan egyetlen tüzetes finnugor összehasonlító alaktanunk. GYULAI PÁL egy ízben

ezekkel a gondolatokkal üdvözölte Budenzet: »Megkísérelem őt új címen ünnepelni: mint magyar hazafit, mint azon magyar tudósok és írók egyikét, kik az elnyomatás napjaiban küzdöttek a nemzetért. Ő akkor szerette meg nyelvünket, mikor azt üldözték, akkor csatlakozott hozzánk, mikor ellenségeink, de még egyes honfitársaink sem igen hittek jövőnkben. Magyar hazafi lett, élő bizonyossága annak, hogy nem a közös eredet, nem a faj teszi a nemzetet, hanem a nyelv, az eszmék és törekvések közössége.«

Amikor BUDENZet egyetemi tanszékre emelte a bizalom, egy másik nyelvészeti- sőt művelődéstörténeti esemény is történt: ekkor indult meg a Magyar Nyelvőr, SZARVAS GÁBOR szerkesztésében. A folyóiratnak az volt a rendeltetése, hogy rendet teremtsen a magyarság rohamos fejlődésével kapcsolatban jelentkező nyelvfejlesztő szükségletek kielégítése terén. SZARVAS GÁBOR rátermettsége leküzdötte a nehézségeket, helyes mederbe terelte a szélsőséges, sőt elfajult irányokat, s ezzel megteremtette az egészséges nyelvfejlődés feltételeit, egyúttal lehetővé tette a néptömegek akadálytalan előrehaladását a művelődés útján. — SZARVAS GÁBOR irányító munkáját folytatta SIMONYI ZSIGMOND, BUDENZ egyik leghűségesebb tanítványa, aki azonban nemcsak a nyelvfejlődés, fejlesztés ügyére viselt gondot, hanem alapvető magyar nyelvtörténeti munkáival, nyelvjárásaink tanulmányozásával, a külföldi nyelvészeti szakirodalom legértékesebb vívmányainak meghonosításával is hálára kötelezett bennünket. Jövőre ünnepeljük születése 100. évfordulóját, s ezt az alkalmat felhasználva hódolunk majd drága emlékének.

A BUDENZ-iskola másik kimagasló tudós értéke MUNKÁCSI BERNÁT. Céltudatos munkásságának fő színteréül a magyar nyelvhasználat és a filológiai eszközökkel dolgozó őstörténet-kutatás szolgált. Belátta, hogy nyelvtudományunk egyik legsürgősebb teendője a REGULY hagyatékának megfejtése, valamint kellő mennyiségű és megbízható friss anyaggyűjtés, a helyszínen. Belátta és örömmel vállalkozott a nélkülözéseket, szenvedéseket jelentő kincskereső utakra. Gyalogszerrel és lóháton, törekeny ladikon és fel-felboruló szekéren, égő fenyvesen és kínai falnál áthatolhatatlanabb ingoványokon keresztül mindig eljutott a célhoz, és mindig meghozta, amit keresett. Udmurt gyűjteményei, szótára, különösen pedig a Vogul Népköltési Gyűjtemény vaskos kötetei büszkeségei a magyar nyelvtudománynak. Nemcsak az egyes rokonnyelvekkel foglalkozó nyelvésznek és folkloristáknak kiapadhatatlan forrásai e művek, hanem értékes tanulságokat meríthet belőlük és egyéb kisebb-nagyobb monográfiáiból az emberi fejlődés megnyilatkozásait fürkésző összehasonlító nyelvtudomány is. Tudományos életünk becsületbeli kötelességét teljesíti, ha mielőbb feldolgoztatja és közreadja MUNKÁCSI hagyatékának eddig méltatlanul kallódó értékeit is.

Ha az idő megengedné, illő volna megemlékeznünk a BUDENZ-tanítványok közül a szintén nagyérdemű SZINNYEI JÓZSEF-ről, HALÁSZ IGNÁC-ról, VIKÁR BÉLÁR-ról, ZOLNAI GYULÁR-ról stb., akik a maguk szakterületén ugyancsak értékes

munkát fejtettek ki, és sikeresen szolgálták tudományunk fejlődésének nagy ügyét. Méltatnunk kellene a Budenz-iskola tagjainak tanítványait: PÁPAY JÓZSEFet, GOMBOCZ ZOLTÁnt, MELICH JÁNOST stb., mert ők is akkora tehetséggel, annyi új értékes szemponttal, kezdeményezéssel, sőt klasszikus alkotásokkal gazdagították ismereteink különféle területeit, hogy időtálló eredményeikre büszkén hivatkozhatunk ma is és hivatkozhatnak utódaink is.

* *
* *

Igazán tiszta képet csak akkor adhatnánk a magyar nyelvtudomány haladó hagyományairól, ha részletekbe menően végigvizsgálhatnók egész történetét, váltakozó ellenséggel és változatlan előítéletekkel vívott küzdelmeit, minden becses eredményét és görbén, szinte spirálisan haladó emelkedését. Ilyen jellegű áttekintésünkből kétségtelenül kiderülne, — erre bevezető szavaimban már céloztam is —, hogy elődeink a ma is tiszteletben tartandó értékeknek olyan tömegét hagyták ránk, hogy a marxizmus klasszikusainak tanítása szerint troglodita dőreség lenne megtagadnunk őket. Gondoljunk csak a szocialista hazafiság, az osztálytársadalomban elnyomott néptömegek kulturális felszabadításának, az idealizmus és a metafizika csábításait elutasító materialista meggyőződésnek példáira, a nyelv társadalmi funkciójának fölismerésére, történetének helyes értelmezésére, a nyelvrokonság vizsgálatának modern tudományos módszerére, — hogy örökségünknek csupán néhány elvi jelentőségű tételét említsem.

Természetesen súlyos hibába esnénk, ha ennek a reánk szállott hagyomány-magnak minden időre szóló mindenhatóságában bizakodva görcsös korlátoltsággal eleve elutasítanánk a további gyarapodás szükségérzetét és lehetőségét! Az örökség értékeihez ragaszkodva folyton keresnünk kell a feljebb emelkedés új feltételeit. Meg is találjuk őket, ha SZTÁLIN elvtárs bölcs útmutatását meg szívlevélve a nyelvtudományban is iparkodunk meghonosítani az alkotó marxizmust. Az antik világban az volt a tapasztalat: »Jaj a legyőzötteknek!« Ezt a szólást a szocializmus építésének korszakában így módosítanám: »Jaj az elmaradottaknak!«.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BÁRCZI GÉZA :

ZSIRAI kartársunk szemléletes, színes előadásában pompás összefoglalást adott nyelvtudományunk története egy szakaszának haladó hagyományairól, s ezt mindnyájan bizonyára éppoly élvezettel, mint tanulsággal hallgattuk. Érthető, ha főleg az összehasonlító nyelvészetre vetette a fő súlyt. Nekem, ki a tudománytörténet mezején csak méltatlan portyázó vagyok, a hozzászólások során a magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vezérvonalát kell a legrövidebbre fogva megrajzolnom. Hozzászólásom a tárgy nagysága és a rendelkezésre álló idő rövidege miatt szükségszerűen töredékes lesz, s ezért előre is elnézést kérek.

A magyar nyelvtudomány nagy előfutárjai közt föl kell említenünk KEMPELEN FARKAST, ki nemcsak a fonetikai kutatásnak BRÜCKE előtt világviszonylatban legjelentékenyebb előfutárja volt, s kinek rendkívül fontos, a tudományt nagy mértékben előre lendítő szerepét maga BRÜCKE is kiemeli, de akinek az általános és az összehasonlító nyelvészet terén vallott nézetei, melyeket sajnos csak túlságosan röviden fejtett ki (*Mechanismus der menschlichen Sprache* 2. rész), részben korának leghaladóbb színvonalán álltak, részben itt-ott meg is előzték azt. Nemcsak azt látta, hogy a nyelv gondolatok és érzelmek közlésének eszköze, mégpedig tagolt hangokból álló jelek segítségével, nemcsak fölhívja a figyelmet az állatok tudattartalmat kifejező módjaira, valamint a gesztusnyelvre, szembeállítva vele a hangnyelvet, de érvek, mégpedig ügyes érvek sorával bizonyítja a nyelvi monogenezis elméletének képtelenségét, kikelve a nyelv theogonikus származtatása ellen. Megállapítja a nyelvek változékonyságát, de azt is, hogy e változékonyságnak korlátai vannak, noha a határok megvonásának kérdésébe szűkszavúságában nem hatol mélyebbre. Hangsúlyozza a nyelv és a gondolkodás egységét és a nyelvnek az emberi gondolkodással párhuzamos, vele szorosan összefüggő fejlődését. De nyelvtörténeti szempontból is fontos és helyes részletmegállapításokat tesz. A szókincs egybevetésével kapcsolatban megkülönböztet 1. közös eredetből, 2. átvételből, 3. véletlen összecsengésből magyarázható hasonlóságokat. Persze a kritériumai elmosódottak, s a szabályos hangmegfelelések gondolata még nem sarjad ki nála, aminthogy ezt akkor az egyetemes nyelvtudományban legföljebb egyesek homályosan sejteni kezdték, de fontosságukra csak jóval később ébredtek a kutatók. Különösen hangsúlyozza, hogy a nyelvek összefüggésének vizsgálatában nem a szókincset illeti a főszerep, ő ezt a nyelv alkatában, syntaxisában, szerkesztésmódjában látja. Magának a szerkesztés és a szóalkotás anyagi eszközeinek a fontosságát még nem ismeri föl, sőt mintha kételkednék benne (a szókincssel egy szintre teszi ezeket az elemeket), ami érthető is, a hangmegfelelések ellenőrző szerepe nélkül a formánsok összecsengése még megbízhatatlannak látszhatott egy oly kritikus elme számára, mint Kempelen, de az elmondottak is meggyőzhetnek arról, hogy e nagy magyar tudós nemcsak mechanikai lángelme volt, oly csodás virág, mely noha sokszor igen becses, de a léha bécsi udvar kedvezőtlen talajába ültetve néha viszont sajnálatosan hozzá nem egészen méltó gyümölcsöket termett, nemcsak a fonetikának, mint tudománynak teremtetten meg olyan alapjait évek fáradságos munkájával, amelyen aztán minden jövő kutatás épült, de a nyelv általános kérdései iránt is mélyen érdeklődött, s megállapításai nyelvészkartársainak éppúgy élvonalába állították, mint műszaki létesítményei a technikai tudományok bűvárai között az elsők

közé emelték. Sajnálatos, hogy RÉVAI, úgy látszik, nem ismerte munkásságát, mert ez bizonyára megtermékenyítőleg hatott volna rá.

RÉVAI előadó kartársunk igazságos ítélettel állítja az őt megillető helyre. Valóban, RÉVAI sok tekintetben mintha szinte visszakanyarodást jelentene. Híve a monogenezisnek; hiába látja, sőt kifejti, mennyire helytelen a magyar nyelvi tényeket a latin grammatika nyűgébe verni, *Elaboratio grammaticá-jának* felépítése pontosan a latin nyelvtant veszi mintául, s ezért benne a magyar nyelv rendszere bizonyos fokig eltorzul, s általában sok ponton a megkötő, egyes esetekben a középkorig visszamenő hagyományoktól sem tud elszabadulni. Kétségtelenül útmutató, sőt korát megelőzi azonban azzal, hogy a nyelvtörténeti kutatás szükségességét hangoztatja és meg is indítja. E kutatás szükségességének felismerésére ADELUNG-tól kapott ugyan ösztönzést, de tévedés volna RÉVAI nyelvtörténeti érdeklődését a kor romantikus szemléletének történelem-rajongásába belerekeszteni. Igaz, az ő nyelvtörténeti kutatásának célja elhibázott: az élő nyelvet akarja a régi nyelv mértékére húzni, de az a tény, hogy *Antiquitates*-ének első kötetét a Halotti Beszéd magyarázatának, tehát nyelvtörténeti fejtegetésnek szenteli, nemcsak nálunk teszi a történeti nyelvkutatás első munkásává, de gyakorlati kísérletével az egyetemes tudománytörténetben is (ha nem számítjuk az ókor nagy filológusait) az elsők között áll. Tudjuk, hogy a BécsiK.-et is lemásolta, s magyarázatokkal ki akarta adni; sajnálhatjuk, hogy ez nem történt meg, a nyelvtörténet ilyen nyomatékosabb hangsúlyozása talán követőket csábított volna. S nyelvtanában is, noha leíró vagy éppen szűk purista szempontok vezérlik, ismételten fordul a régi nyelv tanulságaihoz. Hiba volna őt GRIMM-hez mérni; magánkörülményei éppúgy, mint az a közösség, amelyben élt, olyan fokú kibontakozást, mint GRIMM-é, nem engedhetek meg, de talán szellemi alkata sem irányította volna őt ugyanolyan távlatokba, útmutatása, érdemei mégis elvitathatatlanok. Bár sajnos éppen abban, amiben haladó, tulajdonképeni iskolát nem nevelt, de nem feledjük, hogy mégis fölkelte az érdeklődést régi nyelvünk iránt. KRESZNERICS szótára, mely részben nyelvtörténeti szótár, de a DÖBRENTÉI-féle mintaszerű magyar nyelvemlék-kiadások, majd később JERNEY Nyelvkincese, MÁTYÁS FLÓRIÁN nyelvtörténeti szótárkísérlete, sőt talán bizonyos fokig FEJÉR Codex Diplomaticusa is voltaképen RÉVAI kezdeményezését ápolják, s legalább halmozzák az anyagot a század második felében meginduló, a kor színvonalán álló nyelvtörténeti kutatás számára.

Elvek tekintetében azonban, meg kell vallani, a XIX. század első fele rosszul áll. A nyelvtudomány több ponton jelentős haladást tesz, sőt még a nyelvtörténet terén is éles viták keletkeznek, így elég talán az árja jövevényszavakkal kapcsolatos harcokra gondolni, s a szókincskutatás általában halad, noha GYARMATHI Vocabulariuma, vagy éppen LESCHKA és DANKOVSKY etimológiai szótárai e haladásnak inkább szerény állomásai; de jó tanulmányok is látnak napvilágot, pl. HORVÁT ISTVÁNNak mongol és török jövevényszavaink kérdésével foglalkozó értékes dolgozata. Mégis a nagy úttörők után határozott hanyatlás tapasztalható. A külföldi elvek és elméletek megtalálják ugyan itthon is sokszor kései visszahngjukat, mint pl. a kantianus nyelvfilozófia SASKU KÁROLY művében (1840.), de egyrészt HORVÁT ISTVÁN és társai tragikus eltévelyedése, másrészt a szerencsétlen gyökelmélet, melyet FOGARASI hangszimbolikán alapuló metafizikai rendszere tarkít, az oly nagy léptekkel meginduló magyar nyelvtudomány váratlan lemaradásáról tanúskodnak. Az egyetlen, ami valóban a jövőt építi, a már említett anyaggyűjtés. S ebben a magyar és a finnugor

nyelvészeti terén sajátos párhuzam észlelhető, s ez a párhuzam továbbra is világosan megmarad. A két testvér-tudomány együtt indul virágzásnak, együtt szenved és küzd, s egyaránt arat sikereket.

A század második felében, az elnyomatás legsötétebb korában, a tűz fellobban. Szinte egyidőben HUNFALVYVAL, ki a finnugor összehasonlító nyelv-tudomány modern megalapozásához fog, a magyar nyelvtörténet is megszületik vagy legalábbis megfogant, egy kiváló magyar nyelvész, a későbbi nagy magyar nyelvésziskola semmiképpen sem méltatlan előfutárja érdeméből. Mindnyáján ráismertünk, RIEDL SZENDÉRŐL akarok beszélni.

Az újabb magyar nyelv-tudomány mind jobban megbecsüli RIEDL SZENDÉT, ki főleg Magyar Hangtanával és Ungarische Grammatik-jával megvetette a magyar nyelvtörténeti kutatás alapjait. Igen tüzetesen tanulmányozta kora leghaladóbb nyelv-tudományi elméleteit, HUMBOLDT VILMOS, STEINTHAL, de főleg a pszichológus HEYSE műveit, és Magyar nyelvtanának első részében kitűnő összefoglalásban valóságos általános nyelv-tudományi kézikönyvet ad. Fejtegetéseiben kétségtelenül igen sok az idealisztikus vonás, sok a téves kiindulópont vagy a hibás következtetés, de ha nem mindenáron hibáit akarjuk pellengérezni, hanem helyes szemlélettel korába állítjuk bele, lehetetlen meg nem állapítani, hogy a legnagyobb mértékben saját ideje haladó tudományos gondolatát képviselte nálunk, s hogy számos esetben meglepően helytálló megállapításai vannak a gondolkodás és a nyelv egységéről, a nyelvtörténetről, a nyelvjárások keletkezéséről és fontosságáról. S nem vak utánzója külföldi forrásainak, hanem mer állást foglalni velük szemben — pl. HUMBOLDTnak, STEINTHALnak és MÜLLER MIKSÁnak értékítéleteivel szemben — csakúgy, mint szembeszáll a körülötte burjánzó »atomistikaik« és »metaphysikaik« irányzatokkal. — Kétségtelenül fontosabb azonban általános nyelvészeti állásfoglalásánál, hogy nem állt meg az átvett vagy akár önállóan fejlesztett elveknél, hanem hatalmas és korszerű tudását, amilyenhez hasonlóval nálunk akkor legfeljebb HUNFALVY PÁL rendelkezett, gyakorlatilag is alkalmazta a magyar történeti nyelvtan terén végzett kutatásaiban. Történetileg igyekszik gondolkodni, fejlődést, átalakulást lát, s ennek összefüggéseit keresi. Kutatásaiban mindig történeti anyagra épít és a nyelv változásaiban keresi a törvényszerűségeket. Sokszor téved, mint minden úttörő, főleg mert a rendelkezésére álló nyelvtörténeti anyag igen hézagos, de meg mert magában van, társtalanul, mások kutatásait nem használhatja föl, segítségre nem számíthat. Ámde sokszor nemcsak szándéka és módszeres elgondolása helyes. Egyes megállapításai, ha itt-ott módosítva, vagy részleteikben helyesbítve, kiegészítve, néha ma is, mintegy 100 év múlva még élnek a tudományos köztudatban, pl. a magánhangzók nyíltabbá válásáról, a kettőshangzók fejlődéséről tett egyes megállapításai még ható elemei mai tudásunknak. De e részleteknél fontosabb az a példa, amit a nyelvtörténet tervszerű, módszeres művelésére adott, irányt mutatva utódainak.

Mert az utódok lassan gyülekeznek. Érik a gondolat, hogy a nyelv kérdéseire nyelvtörténet nélkül nem lehet nyúlni. SZARVAS GÁBOR a magyar ige-idők kérdését nyelvtörténeti anyagon vizsgálja, s ha a Nyelvőrben eleinte a nyelv történeti vizsgálata alárendeltebb szerepű, mert még kevés az ilyen kutatáshoz értő ember, de szemmel láthatólag gyarapszik, a szavak és formánsok etimológiájának tárgyalásában mind nagyobb mértékben veszik igénybe az akkor még nehezen összekaparható nyelvtörténeti anyagot, oly időben, amikor MIKLOSICH pl. szláv-magyar egyeztetéseiben a magyar nyelvtörténetre nem sok ügyet vet.

S közben dolgozni kezd SIMONYI. Döntő fontosságú munkásságára, ahogy az monográfiáiban, Tüzetes magyar nyelvtanában, rengeteg cikkében föltárul, nem térek ki, ezt BEKE kartársam fogja nálamnál hivatottabban kifejezni, annyit azonban szabad legyen megjegyeznem, hogy BUDENZcel és a Németországból visszatérő SIMONYIval az újgrammatikus iskola, e kor igen jelentős tudományos vívmánya lép be Magyarországra.

A két mester számos tanítványt, leendő mestert nevel. Közben az új szükségletek kielégítésére újult erővel folyik a nyelvtörténeti anyag gyűjtése. Sajnos, e korbéli szövegkiadásaink nagy visszaesést jelentenek DÖBRENTÉIhez viszonyítva. Ám a Magyar Nyelvtörténeti Szótár minden hibája ellenére rendkívül termelékeny munkaeszköznek bizonyult, s ezt később a kitűnő Magyar Oklevélszótár és a nyelvtörténeti szempontból is fontos Magyar Tájszótár egészíti ki.

Az újgrammatikus iskola eredményeinek, elveinek a magyar nyelvtörténetben való alkalmazásával nyelvtudományunk egy lendülettel újból a kor legmagasabb színvonalára emelkedett. Ám nem állt meg a pontos, a szolgai átvételnél, a magyar nyelvészek kezében az újgrammatikus módszer mind jobban vesztett merev formalizmusából, mind jobban közeledett az élethez. A magyar nyelvemlékek nyújtotta tanulságokhoz pl. a hangtörvények gépies értelmezése nem is illett. A merev álláspont óvatosan módosult. Amellett számos újítás, módszerbeli ötlet jellemzi a 900-as évek rendkívül termékeny korszakát. Évekkel a GILLIÉRON—EDMOND-féle Atlas Linguistique de la France megjelenése előtt használja fel magyar nyelvész nyelvtörténeti tanulságokra a nyelvföldrajz elvét; nyelvészeink szűknek érzik a nyelvet, mint zárt rendszert, keresik a nyelvet beszélő emberi közösség történetéhez, társadalmi intézményeihez, művelődéséhez kivezető szálakat; a Szót igyekeznek családjába és környezetébe állítani; kutatják a személynévadás társadalmi hátterét stb. Megszületik lassan az ú. n. budapesti iskola, ez az egészen különleges nyelvtörténeti irányzat, melyet nyelvészeti realizmus jellemez s amely gyökereit ugyan az ENGELStől is oly nagyra becsült újgrammatikába eresztí, de már nagyon föléje fejlődött, a módszer gépies alkalmazását elvetette, vagy legalábbis erősen bontogatja a formalisztikus nyúgót, hogy a nyelvi történetet kapcsolatba hozza az élettel, a magyar közösségnek és környezetének életével.

A nagy szintézisek, melyek oly ragyogóan indultak a Magyar Etymológiai Szótár első kötetével, a 20—30-as évek tudománynak nem kedvező levegőjében sajnos elmaradtak anyagi eszközök hiányában, a súly a részletkutatásokra esett, de nyelvészeink jó része szinte ösztönösen érezte a nyelvészeti pozitivizmus veszélyeit. Hibák, tévedések történtek, a tudomány útja ezekkel van kikövezve, de még ebben a nehéz korszakban is világosan rajzolódik a magyar tudomány fejlődése. A módszer mind rugalmasabbá válik, anélkül, hogy pontosságából veszítene, s minél sokoldalúbb összefüggésekbe igyekszik beágyazni a vizsgált nyelvi tényeket. Szinte ösztönszerű sejtéssel vagy a józan észről vezérelve ment a magyar nyelvtörténeti kutatás botlásai, akadozásai ellenére a helyes irányban. Nem csoda tehát, ha a SZTÁLIN hozta nagy felszabadulásba a magyar nyelvtörténeteseknek nem esik nehezükre beleilleszkedniük, mert hagyományaik már régen a haladó irányba mutattak, s most megkapva a szükséges elméleti segítséget, a múltból örökölt hibákat és a tökéletlenségeket szívós munkával bizonyára le fogják küzdeni. Haladó hagyományaink ezt követelik, s ebben egyszersmind segítségünkre vannak.

BEKE ÖDÖN :

A magyar nyelvtudománynak nemcsak haladó hagyományai, hanem mártírjai is voltak. Nem a Horthy-korszakban kezdődött a haladó tudósok üldözése, az ú. n. szabadelvű korszak csak a nevében viselte a liberalizmust. Nem juthatott egyetemre MUNKÁCSI BERNÁT, BUDENZ után legnagyobb finnugor nyelvészünk és turkológusunk, ki egyben a magyar őstörténet egyik legkiválóbb kutatója volt. Nem kapott katedrát, sőt 29-szer buktatták ki az Akadémiából BALASSA JÓZSEF-et, aki az általános nyelvtudomány, a fonétika és nyelvjáráskutatás megalapítója hazánkban. Ott rekedt nyugdíjazásáig a középiskolában számos kiváló fiatal nyelvészrel együtt, mint KERTÉSZ MANÓ és SIMAI ÖDÖN, hogy csak az elhunytakat említsem. A Proletárdiktatúra bukása után még kenyérüktől is megfosztották, akik egyetemi előadásokat tartottak a Tanácsköztársaság idején; az idősebbeket, akiknek idegzete nem bírta az állandó izgalmakat, valósággal a halálba kergették. Az Akadémia, az egyetemi vizsgáló bizottságai páratlan kíméletlenséggel, szinte durvasággal bántak el legnagyobb tudósainkkal.

Az első áldozat SIMONYI ZSIGMOND volt, aki már 1919. november 22-én itthagyt bennünket. A legnagyobb magyar szlávista, a szentpétervári Akadémia tagja, 1920-ban az utcán esett össze. Neki különösen nagy bűne volt: a Tanácsköztársaság alatt vállalta az egyetemi dékánsságot. Legkiválóbb magyar indogermanistánk, SCHMIDT JÓZSEF, még egy ideig a tudományos munkába merülve iparkodott megfeledezni arról, hogy mi folyik Horthy-Magyarországon, de néhány év múlva ő is összeroppant.

Tehát nemcsak haladó hagyományai vannak a nyelvtudománynak; a haladó tudósok üldözésének is voltak hagyományai. SIMONYI ZSIGMOND egész élete bizonyság erre.

SIMONYI ZSIGMOND, a magyar nyelvtudomány igazi megalkotója, 1853. január 1-én született Veszprémben. Vidéki középiskolai tanulmányai megszakításával 16 éves korában a fővárosba jött, s egy év alatt két osztályból vizsgázott, úgyhogy 17 éves korában az érettségi bizonyítvány már a kezében volt. A véletlennek köszönhetette, nem ő: a magyar nyelvtudomány, hogy éppen abba a gimnáziumba került, ahova éppen akkor helyezték át SZARVAS GÁBORT. Csak egy évig volt a tanítványa, de ez az egy év döntő volt jövő pályafutására. A bölcsészkarra iratkozott be az érettségi után, s ekkor már tudta, hogy nyelvész lesz. Az egyetemen is jó kézbe került: BUDENZ JÓZSEF kezébe, s neki köszönhetette azt is, hogy az egyetem végeztével külföldi tanulmányi ösztöndíjat kapott, s Német- és Franciaországban, Lipcsében, Berlinben és Párizsban kora leg-híresebb nyelvészeinek tanítványa lehetett.

17 éves korában kezdte meg egyetemi tanulmányait, s 20 éves volt, mikor tanári oklevelét megkapta. 1874-től 1876-ig tartózkodott külföldön. 1876-ban, 23 éves korában lett doktor finnugor tárgyú disszertációjával. 1877-ben, 24 éves korában, egyetemi magántanárrá habilitáltak, s a következő évben helyettes tanárrá nevezték ki a budapesti egyetemre. Ő volt a magyar nyelvészet első professzora, mert addig csak finnugor tanszék volt az egyetemen, azt is BUDENZ JÓZSEF számára szervezték; a magyar nyelvtudománynak nem volt külön tanszéke. TOLDI FERENC, a magyar irodalomtörténet tanára tartott magyar nyelvészeti előadásokat is.

Ezzel a helyettes tanársággal kezdődik Simonyi tragikus élete. Származása miatt nem nevezték ki évekig rendes tanárrá, sőt a már családostudóst az a

veszély fenyegette, hogy még helyettes tanári állását is elveszti. Az elbocsátástól csak a katolikus vallásra való áttérése mentette meg. Végre 1885-ben kinevezik nyilvános rendkívüli, majd 1889-ben nyilvános rendes tanárrá.

Pedig már ekkor nagy tudományos múlt volt a háta mögött. Első írásai 1872-ben, tehát 19 éves korában jelentek meg a Magyar Nyelvőrben. Attól fogva állandó dolgozótársa volt SZARVAS GÁBOR folyóiratának. De nemcsak a nyelvtudomány foglalkoztatta, hanem az iskolai nyelvtanítás is. 1876-ban a gyakorló gimnázium megalakulásakor a Magyar Tanügy számára írta cikksorozatát »Adalékok a magyar nyelvtanítás újjáalakításához« címen. Ez a tanulmánya és rövidesen megjelenő iskolai nyelvtana új irányt szabott nyelvünk tanításának. Nyelvtanai azonban nem sokáig voltak forgalomban, mert a reakció mindent elkövetett a középiskolákból való eltávolításuk érdekében.

1879-ben jelent meg híressé vált Antibarbarusa, mely az első nyelvhelyeséget tárgyaló munka volt nálunk. Ez volt az alapja későbbi Helyes magyarság és Jó magyarság címen több kiadásban megjelent munkáinak.

Az Akadémiába 1879-ben, tehát 26 éves korában választották be, először persze levelező tagul, s csak 1893-ban, 14 év múlva lehetett rendes tag. Akadémiai székfoglalója »A jelentéstan alapvonalai« címmel 1881-ben jelent meg.

Ekkor már javában dolgozik SZARVAS GÁBORral együtt a magyar nyelvtudomány egyik leghatalmasabb alkotásán, a Magyar Nyelvtörténeti Szótáron, melynek I. kötete 1890-ben, a II. 1891-ben, a III. 1893-ban fejeződött be. Húsz évi szakadatlan munka eredménye ez a még hibáiban is nélkülözhetetlen alkotás.

Közben egymás után készülnek és kerülnek ki a sajtó alól A magyar nyelvtudomány alapvető művei: A magyar kötőszók (1881—1883), A magyar határozók (1888—1895), A magyar nyelv c. népszerű műve (1889, 2. kiadás: 1895, németül: 1907). A millenniumra jelent meg a Tüzetes Magyar Nyelvtan I. kötete, amelynek alaktani része az ő műve, a hangtörténeti, ma már elavult részt BALASSA JÓZSEF írta, de az Alaktan még ma is egyetlen ily tárgyú munka. Kisebbségben, de jelentőségben nagyértékű munkái még: A magyar szórend, Az ikes igeragozás, Az igenévi szerkezetek, majd megint egy nagyobb szabású munka, Simonyinak talán legértetesebb és legértékesebb műve, A jelzők mondattana, végre pedig egész életművének betetőzéséül megírta a Történeti Magyar Mondattant az Akadémia pályázatára. A pályadíjat el is nyerte; műve azonban már nem került nyomdába a háború és az utána következő politikai viszonyok miatt. Özvegye benyújtotta ugyan kiadásra az Akadémiának, de ott nyoma veszett, s máig sem került elő a kézirat. Hogy szándékosan sikkasztották-e el ezt a nagyértékű művet, vagy másként tűnt el, nem sikerült kideríteni. Annyit lehetett csak megállapítani, hogy az Akadémia akkori főkönyvtárosának, SZINNYEI JÓZSEFnek az íróasztalában volt a kézirat, de hogy miért került oda, arra már senki sem tud választ adni.

Ezek csak SIMONYInak legfontosabb munkái. De írt még latin szókönyvet, Magyar és német szólásokat, Középiskolai műszótárt, Balassával együtt Magyar-német és Német-magyar szótárt, amely messze fölülmúlta az akkor közhasználatban levő Ballagi-féle szótárakat, melyek csakúgy nyüzsögtek a nyelvújítás és saját szörnyalkotásaitól. De ennek az volt a szerencsétlensége, hogy éppen akkor jelent meg a német helyesírás reformja, s a kiadó nem volt hajlandó ezt az új kiadásba belevinni.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy BUDENZ halála után, 1892-től 1895-ig ő szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket, majd pedig ettől

kezdve haláláig a Magyar Nyelvőrt. A folyóirat szerkesztése is rengeteg idejét elfoglalta, mert akkor még havonként megjelent.

Ma fel se tudjuk fogni, hogy bírta ez a gyenge szervezetű, állandóan betegeskedő ember ezt a megfeszített munkát. S még kevésbbé azt, hogy ennek a csupa-szív embernek, aki a nap minden órájában rendelkezésére állt tanítványainak, támogatta őket anyagilag és tanácsaival, útbaigazításaival, könyvekkel, hogyan lehetett annyi ellensége.

SIMONYI szorgalma és tehetsége volt az, ami kihívta a tehetségtelen és reakciós nyelvészek irigykedését, majd gyűlöletét. Nem bírták elviselni, hogy az Akadémia összes pályadíjait ő nyeri el, hogy hatalmas, korszakalkotó munkái egymásután látnak napvilágot.

Már említettük, milyen hajsza indult egyetemi tanársága és iskolakönyveivel. De a gyűlölet lángja igazán akkor lobbant föl ellene, mikor az akkori közoktatásügyi miniszter őt bízta meg az iskolai magyar helyesírás kidolgozásával.

Már régóta nagy zavarok voltak a magyar helyesírás területén. Az Akadémiának volt ugyan helyesírási szabályzata, de ez már annyira nem felelt meg az életnek, hogy az iskola, az újságok, az írók egyáltalán nem vették tekintetbe. Mindenki úgy írt, ahogy akart.

SIMONYI 1891-ben négy pontból álló javaslatot terjesztett az Akadémia elé a helyesírás reformja ügyében: 1. a kétjegyű *cz* egyszerű *c*-vel való írása; 2. a kétjegyű mássalhangzók kettőzésének három betűvel való írása; 3. az *aki*, *ami* vonatkozó névmás egybeírása; 4. a meghonosodott idegen szavak magyaros írása.

Ma már mindez átment az életbe. Szinte érthetetlen, hogy akkor ez a szerény javaslat miként lehetett a gyűlölködés és a személyeskedés forrásává. Az öttagú szakbizottság elfogadta mind a négy pontot, de mire az összesülés elé került a javaslat, a kivénhedt rendes és tiszteleti tagok egytől-egyig leszavazták.

1899-ben a Budapesti Népnevelők Egyesülete küldöttség útján tüzetesen megokolt kérvénnyel fordult az akkori közoktatásügyi miniszterhez, elpanaszolva a helyesírástanítás nehézségeit. A miniszter SIMONYI-t kérte föl, hogy szakértők tárgyalásai alapján dolgozza ki a helyesírás rövid és könnyen érthető szabályzatát. SIMONYI munkáját az Országos Közoktatási Tanács bírálata alá bocsátotta, amely az iskolákra nézve üdvösnek minősítette a javaslatot, örömmel fogadta, megvitatta, részleteiben megjavította, s mind a négy pontot majdnem változatlanul és majdnem egyhangúlag elfogadta. A miniszter az így kidolgozott helyesírási szabályzatot 1903-ban a vezetése alatt álló összes iskolák számára kötelezővé tette.

A reakciós elemek természetesen nem merték a minisztert támadni, tehát dühüket SIMONYI ellen fordították. Az Akadémia GYULAI PÁL indítványára megvonta a Nyelvőrnek addig nyújtott évi 2000 korona támogatást, abban a reményben, hogy ezzel a Nyelvőrt megszüntetik. Ezt a tervüket arra alapították, hogy megalakult a Nyelvtudományi Társaság, amely eredetileg a Nyelvőrt akarta hivatalos lapjává tenni, de éppen a Nyelvőr megsemmisítése céljából új folyóiratot indítottak, a Magyar Nyelvet.

SIMONYI-nak legnagyobb érdeme, évtizedes munkásságának legnagyobb sikere, hogy immár két nyelvészeti folyóirat is megélhetett egymás mellett, tehát a Nyelvőr sem vált feleslegessé. SIMONYI tanítványai versenyeztek abban, hogy ki tud több új előfizetőt szerezni a Nyelvőrnek, s talán ez nem is volt oly

nehéz munka, hisz a Nyelvőr már rég fogalommá vált, a napilapok minden egyes számát ismertették, vitacikkei országos érdeklődést keltettek. Egyik tanítványa egymaga 110 új előfizetőt szerzett.

Ez csak kezdete volt a Nyelvőr elleni hajszának. A Tanácsköztársaság bukása után a reakciós nyelvészek természetesen mindent elkövettek a Nyelvőr elgáncsolására. MELICH JÁNOS keresztülvitte, hogy a főváros 200 példány előfizetését vonta meg, s így a fővárosi iskolák tanárai és tanítói attól fogva nem olvashatták lapunkat. Ez valóban nagy csapás volt a Nyelvőrré, mert abban az időben is sokat jelentett 200 példány előfizetése. De SIMONYI tanítványai megint kiálltak folyóiratuk mellett, s újabb előfizetők szerzésével továbbra is biztosították a Nyelvőr fennmaradását. Csak 1940-ben sikerült a reakciós nyelvészeknek elérni a Nyelvőr betiltását, de akkor is a kormány kénytelen volt a »papírhiány« fügefalevelét borítani rendeletére.

A Nyelvőr azonban nem halt meg, csak »elrejtezett mélyen«, de Pártunk 1946-ban újból feltámasztotta, s ismét oly népszerű folyóirattá lett, hogy példányszáma elérte a 3500-at s ha most valóban nem lenne papírhiány, még tovább emelkednék, mert nemcsak a pedagógusok olvassák, hanem írók, fordítók, újságírók, s bizony már vannak a Nyelvőrnek munkáelőfizetői is.

A Nyelvőr tehát fennmaradt, a reakciónak nem sikerült, legalábbis két évtizedig megsemmisíteni. A Nyelvőrnek ekkor fontos hivatása volt, mert nemcsak a haladó nyelvészek folyóirata volt, hanem itt találtak menedéket más haladó tudósok is, irodalomtörténészek, néprajzosok stb. akiknek a kurzus folyóiratai nem adtak teret.

A Nyelvőr fennmaradása azonban akkor pyrrhusi győzelem volt, mert az üldözések következtében »elhulltanak legjobbaink«.

A Tanácsköztársaság bukása után különösen két dolgot nem tudott SIMONYI-nak a reakció megbocsátani: 1. hogy egyetemi előadásait a Tanácsköztársaság alatt is megtartotta, 2. hogy a Nyelvőr 1918. november-decemberi számában megírta »Az úri igeragozás« című cikkét.

»Mi magyarok szeretjük az úri tempót — így kezdődik a cikk — s ez még a nyelvben is nyilatkozik. Mindenki, aki valamely középfokú iskolát elvégez, megtanul abban egy külön úri igeragozást, amelyet a magyar nép nem ismer, mert az elemi iskolában száz év óta se tudta megtanulni: az ikes ragozást. Az úri osztály így beszél: *törődöm, törődöl, törődik; lakom, lakol, lakik; enném, ennél, ennék; dolgozzam, dolgozzál, dolgozzék; igyam, igyál, igyék; írjak, írj, írjon; dolgozhatik, ehetik, ihatik, eszem valamit, eszem a mézet.*

A magyar nép viszont azt mondja: *törődök, törődsz, törődik; lakok, laksz, vagy lakol, lakik; dolgozok, dolgozol, dolgozik; ennék, ennél, enne; dolgozzak, dolgozz vagy dolgozzál, dolgozzon; igyak, igyál, igyon; írjak, írj vagy írjál, írjon; dolgozhat, ehet, ihat, eszek valamit, eszem a mézet.* Hát nem furcsa dolog ez? Hát van-e még olyan nyelv a világon, amelyben a műveltek másképp ragozzák az igéket, mint a nép? Ezt látjuk ugyanis az ilyen alakokban: *ennék, innék, törődnék, vesződnék, birkóznék.* A nép nyelve szerint én *ennék, innék*, a műveltek szerint ő *ennék, innék*...«

Az ikes ragozás már a XVI. és XVII. században megromlott. Arany János is megírta: »Tartozik-e túrni a költészet a nyelvtan jármát oly igen, hogy örökké nyelvficamító *olvas-sz, keres-sz* stb. mellett maradjon?»

RIEDL SZENDE is elítélte az élőbeszédnek hátatfordító irodalmi és úri szokást, ÁGAI ADOLF író pedig *ikes* igerának nevezte az ikes igeragozást.

SZARVAS GÁBOR már a Nyelvőr III. kötetében, tehát 1875-ben írta, hogy »az irodalmi nyelv az ő ikés ragozásával éles ellentétben áll a közhasználattal. Az a kérdés áll elénk, melyiké az elsőség, a jelené vagy a múlté; melyiknek hódoljunk: a mai vagy pedig a régi nyelv útmutatását kövessük? A régibb s a természetes úton fejlődött újabb használat küzdelmében mindig az utóbbié a győzelem«.

Már MÜLLER MIKSA azt tanította népszerű felolvasásaiban, hogy az irodalmi nyelv el nem kerülheti halálát, ha szentesített formákban megállapodik, megkövül; a nép nyelvéből kell mindig új életerőt merítenie s azt kell még hangtani fejlődésében is lépésről lépésre követnie.

Íme, az új és a régi harca a nyelvben, a nyelv dialektikája!

MÉSZÖLY GEDEON:

Aki Tabajdon járt, tapasztalhatta, hogy ott él az ikés ragozás a nép nyelvében is.

BEKE ÖDÖNnek SIMONYI ZSIGMONDOT méltató szavaival egyetértek, de úgy vélem, hogy az ikés ragozásnak az irodalmi nyelvben való alkalmazása összefér a haladó szellemmel: ezt mutatja PETŐFI nyelve. Ugyanez áll a *-tatik*, *-tetik*-re is: ezt mutatja KOSSUTH nyelve.

BEKE ÖDÖN:

MÉSZÖLY professzor úr véleményével majdnem teljesen azonosítom magam. Ki gondol arra, hogy PETŐFI, ARANY, de még hozzáteszem, VÖRÖSMARTY, CSOKONAI és BALASSA nyelvét is ne tanítsuk az iskolában? Azonban még a művelt emberek beszédje és írása közt is van különbség. Amikor tollat veszünk a kezünkbe, előttünk lebeg, hogyan írt PETŐFI, ARANY, JÓKAI, MIKSZÁTH, MÓRICZ ZSIGMOND, de amikor beszélünk, nemcsak pongyolább a beszédünk, hanem bizony még évtizedek múlva is fülünkbe cseng szülőföldünk nyelvjárása, s akkor nem sokat törődünk azzal, hogy a nyelvtan szabályai szerint az ikés igéket ikésen, az ikteleneket iktelenül ragozzuk. Nemcsak erről van szó. A beszédben pl. azt mondjuk: *látniuk kellett*, de ha csak levelet írunk is, akármelyik barátunknak, vagy hozzátartozónknak, önkéntelenül is azt írjuk: *látniok kellett*. Tehát a nyelvben is vannak átmeneti állapotok, amikor a régi még birkózik az újjal, de majd kialakul, hogy melyik győz. Természetesen az egyik nyelvjárásban tovább tart ez a birkózás, mint a másikban. Amelyik forma aztán diadalmaskodik, az kerül bele a köznyelvbe, az irodalmi nyelvbe.

A nyelvben igazi demokrácia van. Amit az egy nyelven beszélők többsége elfogad, az kötelező a kisebbségre is. Még a nyelvhibákat sem ostromozzuk már, ha az egész országban elterjedtek. Meddő küzdelem is volna ezek ellen hadakozni. Hiszen aki nyelvünk történetét ismeri, tudja, hogy nemcsak számtalan idegen szót vett fel nyelvünk, hanem mondatszerkezeteinkben is sok idegen hatás ment végbe.

Közismert, mily harcokat vívott a Nyelvőr megindulásakor SZARVAS GÁBOR nemcsak a germanizmusok, hanem a nyelvújítás szörnyszülöttei ellen is. De már a Nyelvőr X. s későbbi köteteiben, a nagy harcok elülte után, erősen közeledett a nyelvújítás védői felé. A második szerkesztő, SIMONYI ZSIGMOND pedig az Akadémiában tartott felolvasást 1899-ben »Elévült hibák és látszólagos hibák« címen (megjelent a Magyar Nyelvőr XXVIII. kötetében). Már ez a cím

is mutatja, hogy nagy nyelvészeink nem keresték a minden áron való harcot, de amikor nyelvünk épségéről és szépségéről volt szó, akkor bizony kiálltak. De amikor már az egész ország elfogadta, ami eredetileg idegenszerűség volt, akkor ez ellen már hiábavaló lett volna minden küzdelem.

Úgy vagyunk ezekkel, mint a jövevényszavakkal. Új korukban még érezzük idegen voltukat, de mikor már teljesen beilleszkedtek nyelvünk szókészletébe, éppen olyan magyarnak érezzük őket, mint eredeti szavainkat.

Van olyan eset is, amikor az idegenszerűség volt egykor az eredeti, s ma az ősit tekintjük idegennek, mert más nyelvekben úgy használják őket. Ma pl. azt mondjuk *tűzifa*, a régi nyelvben azonban még *tűzfát* mondtak; az ilyenek az összes rokonyelvekben főnévi összetételek voltak. A régi nyelvben még azt mondták *rizkorsó*, ma is mondjuk *télisz idején*, a régi és a népnyelvben *őszbúza*, *taraszbúza*, *lőszekér*, *karszék*. Ma az ilyeneket idegennek érezzük, s azt gondoljuk, hogy ezek németes összetételek, pedig ezek a főnévi összetételek finnugor maradványok.

A nyelvvel nem könnyű megbirkózni. Általában magától változik, de néha a nyelvet beszélők is segítenek rajta. Ott volt pl. a nyelvújítás, de ez egészen más eset volt. Mesterszavakat azonban ma is alkotunk, mert az új fogalmakra, új nevek szükségeseek. Tehát alkotó munkát is végzünk a nyelvtudományban. Azonban természetesen tanulmányoznunk kell nyelvünk fejlődésének belső törvényeit is és mikor az új többségre jut, Pártunknak az a jelszava: »A kisebbségnek alá kell magát vetnie a többségnek.«

Még néhány szót az ikes igeragozásról. MÉSZÖLY GEDEON azt mondja, hogy a fejérmegyei Tabajdon még megőrizték a zikes és iktelen ragozást. Nagyon nehéz ezt elképzelni, ha tudjuk, hogy az ikes ragozás romlása már a XVI. században megindult. Éppen Tabajd lenne az a kis sziget, ahova az általános nyelvfejlődés nem hatolt be? Ha valóban így áll a dolog, akkor ez csak azt jelenti, hogy ott az irodalmi nyelv hatása nagyobb volt, mint másutt, de ez is nehezen képzelhető el.¹

VÉRTES EDIT:

Ami az ikes alak 1. szám 1. személyét illeti, az írás mind a kettőt használja: az ikes és az iktelen alakot is.

LŐRINCZE LAJOS:

Nem állíthatjuk azt, hogy a magyar nyelvjárásokból az ikes ragozás teljesen kiveszett. A Magyar Nyelvatlasz munkálatai során szerzett tapasztalatok nem ezt mutatják. Sőt, vannak nyelvjárások, amelyek az iktelen igét is ikesen ragozzák bizonyos alakokban. A kétféle ragozás nem különül el teljesen egymástól, erősen keveredik. A feltételes és a felszólító módban az ikes igének ikes és iktelen ragozása is járatos ugyanazon a nyelvjárás-területen, s méginkább a köznyelvben.

¹ Ugyanez a megjegyzésem LŐRINCZE LAJOS felszólalására, aki a Magyar Nyelvatlasz kutatásai alapján állítja, hogy az ikes ragozás a magyar nyelvjárások jórésztében megvan. Ha megvan, akkor ez nem lehet régi állapot maradványa, hanem a művelt emberek, az újságok, a könyvek, a rádió stb. nyelvének hatása. De különben is nem az ikes ragozás volt hozzáfűzési tárgy, erről lehet és kell is még beszélni, hanem az, hogy miért kellett a legnagyobb magyar nyelvésznek egész életét harcban, küzdelemben töltenie, s miért kellett életével fizetnie mind ezért.

PATAKI SZILVESZTER :

Más nyelvekben is vannak különbségek az irodalmi és a köznyelv alakjai között. Például a németben egyre jobban terjedőben van a gyenge *fragen* igének erős múltidejű alakja : *er frug*. Az irodalmi és a népnyelv között mindig volt különbség és lesz is valami különbség. Ellentmondások esetén valószínű, hogy a művelt kisebbség fogja az ikes ragozást tovább fenntartani.

MÉSZÖLY GEDEON :

Ügyeljünk arra a nyelvtan tanításában, hogy haladó szellemű klasszikus íróink művei minél tovább tartsanak és ne avuljanak el. Nekünk tanítanunk kell nemcsak az ikes ragozást, hanem az igék elbeszélő múltidejét is, tekintet nélkül arra, hogy mi történik most az élő nyelvben. Ne bélyegezzük meg azt a bizonyos igeragozást azzal, hogy úri.

LIGETI LAJOS

AZ URÁLI ÉS ALTAJI NYELVEK VISZONYÁNAK A KÉRDÉSE

MARR és követői legélesebb támadásaikat kétségtelenül az összehasonlító-történeti módszer ellen intézték: az összehasonlító-történeti nyelvtudományt teljes egészében elvetették, helyette a maguk négyelemes analízisét próbálták ráerőszakolni a szovjet nyelvészekre.

SZTÁLIN a marristák e téren is megmutatkozó ál-marxista, idealista módszereit leleplezte és megállapította: »Marr nagy hangon idealistának pellen-gérezi ki az összehasonlító-történelmi módszert. Pedig ki kell jelenteni, hogy az összehasonlító-történelmi módszer, komoly hiányai ellenére, még mindig jobb, mint MARR valóban idealista négyelemes analízise, mert az előbbi munkára, a nyelvek tanulmányozására ösztönöz, ezzel szemben az utóbbi csak arra ösztönöz, hogy a kemencepadkán heverjünk és kávézaccból jósolgassunk a hírhedt négy elem körén belül maradvak.

»MARR minden olyan kísérletet, amely a nyelvcsoportok (családok) tanulmányozására irányul, nagy hangon az »ősnyelvi« elmélet megnyilvánulásának minősít. Pedig tagadhatatlan, hogy az olyan nemzetek nyelvi rokonsága, mint a szláv nemzetek, nem kétséges, s hogy e nemzetek nyelvi rokonságának tanulmányozása a nyelvtudománynak nagy hasznára lehetne a nyelvfejlődés törvényeinek tanulmányozása terén. Érthető, hogy az »ősnyelv« elméletének ehhez semmi köze».¹

A sztálini útmutatás nyomán a nyelvtudomány e területén is élénk munka indult meg a korábbi pangás helyén.

A kiváló szovjet nyelvészek egész sora vette védelmébe a megrágalmazott összehasonlító-történeti módszert. Így L. BULAHOVSKIJ már a vita során megállapította: »Az összehasonlító-történeti módszernek igen nagy érdemei vannak a nyelvtudomány területén. Gyakorlati felhasználhatósága kimeríthetetlen. Még igen sok — az indoeurópai és más nyelvrendszerrel kapcsolatos — nyelvi kérdést lehet és kell megoldani ezzel az eljárással.«² V. V. VINOGRADOV mindjárt a vita után megjelent első cikkei egyikében csatlakozott BULAHOVSKIJ

¹ И. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания, Госполитиздат 1950, 68—69; magyarul: A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita), Szikra, 1950, 247.

² L. БУЛАХОВСКИЙ, А материалиста языкознание: Marr-vita, 193.

véleményéhez.³ A. Sz. CSIKOBAVA szerint: »A nyelveknek eredetük szerinti rokonsága és a genealógiai osztályozás megmaradnak a szovjet nyelvészetben, annak ellenére, hogy N. J. MARR és tanítványai egyiket is, másikat is csaknem negyedszázadon keresztül tudománytalannak, fajelméleti fogalomnak bélyegezték.«⁴ Ismét BULAHOVSKIJ másutt ezt írja: »Az összehasonlító-történeti módszer érdekében sok jót lehet mondani, s az az állhatatosság, amellyel a legtapasztaltabb és legjártasabb nyelvészek kitartanak mellette, nem csökönység: ennek a módszernek az ápolása a módszer valóságos, a történelmi tapasztalattal ellenőrzött érdemeinek a következménye. Arra, hogy nem vettünk tudomást erről a módszerről, tudományunk részleges pangásával drágán ráfizettünk.«⁵

Több szovjet nyelvész élesen rámutatott arra is, hogy a marrizmus az összehasonlító-történeti módszer historizmusával antihistorizmust szegezett szembe. »Az antihistorizmus — írja CSIKOBAVA — a mai külföldi nyelvészet idealizmusának lobogója.«⁶ Tovább így nyilatkozik: »A kialakult viszonyok között megvédelmezni a historizmust annyit jelent, hogy megvédelmezzük a nyelvtudományt, mint szigorúan pozitív társadalomtudományi tudományt. Sem a szociológiai pozitívizmus, amely a pszichológia felé irányította a tudományt, sem a vulgáris materializmus nem voltak képesek megvédeni a historizmust, ellenkezőleg — aláaknázták a historizmus pilléreit.«⁷ Hasonló értelemben kritizálja MARR antihistorizmusát A. V. GYESZNICKAJA is.⁸ A. A. FREJMAN hangsú-

³ В. В. Виноградов, Труды И. В. Сталина по вопросам языкознания и новые пути развития советской науки о языке в связи с итогами лингвистической дискуссии: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 59—60. Magyarul: V. V. VINOGRADOV, I. V. Sztálinnak a nyelvtudomány kérdéseiről szóló munkái és a szovjet nyelvtudomány fejlődésének új útjai a nyelvészeti vita eredményeivel kapcsolatban: NyIK. II, 1. sz., 31.

⁴ А. С. Чикобава, Состояние и задачи советской науки о языке в свете указаний И. В. Сталина: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 90. Magyarul: A. Sz. CSIKOBAVA, A szovjet nyelvtudomány állapota és feladatai I. V. Sztálin útmutatásának fényében: NyIK. II, 37.

⁵ Л. А. Булаховский, О некоторых вопросах и задачах сравнительно-исторического изучения славянских языков: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 99. Magyarul: I. A. BULAHOVSKIJ, A szláv nyelvek összehasonlító-történeti tanulmányozásának néhány kérdéséről: NyIK. II, 50. Vö. még: убо., Сравнительно-исторический метод и изучение славянских языков в свете высказываний И. В. Сталина: Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию (Москва 1952), 237—59. А. И. Смирницкий, К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкознании: Вопросы Языкознания I (1952) 4: 2—19. Б. В. Горнунг, О границах применения сравнительно-исторического метода в языкознании: В. Я. I, 4: 20—38. А. В. Десницкая, Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная грамматика индоевропейских языков: В. Я. I, 4: 39—58. П. С. Кузнецов, Вопросы сравнительно-исторического изучения славянских языков: В. Я. I, 5: 38—55.

⁶ А. С. Чикобава, Сталинский этап в развитии советского языкознания и проблема историзма: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 335. Magyarul: A. Sz. CSIKOBAVA, A szovjet nyelvtudomány fejlődésének sztálini szakasza és a historizmus problémája: NyIK. II, 2. sz., 9.

⁷ Id. mű; oroszul: 336, magyarul: 11.

⁸ А. В. Десницкая, Сравнительно-исторический метод и изучение истории языка: Изв. Ак. Наук СССР X, 1951, 336—38.

lyozza, hogy a marrizmus a szovjet tudománynak a legnagyobb kárt antihistorizmusával okozta.⁹

A szovjet nyelvtudósok azonban nem álltak meg az összehasonlító-történeti módszer rehabilitálásánál, hanem széleskörű ankétot indítottak annak megállapítására, melyek e módszer komoly hiányai és hibái, melyek azok a módok, amelyekkel ezeken segíteni lehet.

B. A. SZEREBRENNYIKOV nézete szerint: »Az összehasonlító-történeti módszer legfőbb fogyatékoságai két kategóriába sorolhatók: a) objektív jellegű hiányok, amelyek nehezen, sőt néha egyáltalán nem küszöbölhetők ki; b) szubjektív jellegű hiányok, amelyek a kialakult erős hagyomány következményei, vagy pedig abból származnak, hogy az összehasonlító nyelvészek helytelenül alkalmazzák ezt a tudományos kutató eljárást.«¹⁰

SZEREBRENNYIKOV a megjelölt fogyatékoságok legjellemzőbb eseteit az indoeurópai összehasonlító nyelvészet köréből vett példákkal illusztrálva be is mutatja. Fejtegetéseiből ezeket a következtetéseket vonja le: »Az összehasonlító-történeti módszer felsorolt — és szerintünk leglényegesebb — fogyatékoságai sem csökkentik e módszer értékét. Az összehasonlító-történeti módszer bizonyos fókig tökéletesíthető a lehetőségek határain belül. A mai nyelvek nyelvjárásainak és az egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek közötti kapcsolatoknak tüzetesebb vizsgálata, új anyaggal kell, hogy szolgáljon összehasonlító tanulmányozásukhoz. Ezt a szókészletit, az összehasonlítás tárgyát alkotó anyagot oly módon növelhetjük, hogy feltárjuk a más rendszerű nyelvek jövővényszavait. Az egyes nyelvek és nyelvjárások tüzetes tudományos leírása fejlődésüknek egy bizonyos szakaszán szintén sok anyagot szolgáltathat a nyelvek történetének összehasonlításához és tanulmányozásához.«¹¹

Az összehasonlító-történeti módszer történeti módszer lévén, fokozottan kell ügyelni arra, hogy a »nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója«,¹² GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV rámutatott arra, hogy a polgári komparativisták általában figyelmen kívül hagyják a nyelvnek a nép történetével való összefüggését. »Még ott is, ahol néhányuk össze igyekszik kapcsolni a nyelv történetét a nép történetével, ez utóbbit idealista nézőpontból szemléli, és nem képes e két folyamatnak tudományos történeti elemzését nyújtani. ENGELS munkái példaképpül szolgálnak

⁹ А. А. Фрейман, Сталинское учение о языке и иранское языкознание: Изв. Ак. Наук СССР X, 1951, 64—5.

¹⁰ Б. А. Серебренников, К вопросу о недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 179. Magyarul: B. A. SZEREBRENNYIKOV, A nyelvtudomány összehasonlító-történeti módszereinek fogyatékoságairól: NyIK. II, 2. sz., 15.

¹¹ Б. А. Серебренников, id. mű, 185; magyar fordítás: 22.

¹² И. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания, 45—6; Marr-vita, 238.

nekünk arra, hogy hogyan kell alkalmazni a rokon nyelvekre és egy-egy nyelv nyelvjárásaira az összehasonlító-történeti kutatás eljárásait a marxista történeti módszer alapján.«¹³

A nyelvcsaládok kialakulásának és fejlődésének helyes történeti szemléletével összegyeztethetetlen az ú. n. »családfa-elmélet«. Ennek az elméletnek a képviselői a nyelvcsaládok szétválását egyszeri aktusnak fogták fel, amelyet grafikusan — a családfák módjára — úgy ábrázoltak, hogy egy fatörzsből (az alapnyelvből) ágak módjára nőttek ki a nyelvcsalád tagjai.

A »családfa-elmélet«-nek épügy, mint az annak ellenhatásaként keletkezett »hullám-elmélet«-nek közös hibája, hogy a nyelv történetét többnyire a népnek a történetétől elszakítva próbálta vizsgálni. »E történelemellenes nézetekkel szemben meg kell jegyeznünk, hogy minden rekonstruált alapnyelv úgy tekintendő, mint igen bonyolult képződmény, amelyről fel kell tennünk, hogy benne, létezésének egész időszakán át a nyelvjárási különbségek szakadatlanul fejlődnek és változnak. E különbségek közül egyesek kimélyülnek (az elkülönülő csoportok határain), mások, ellenkezőleg elmosódnak (a csoportokon belül). Az előbbiek bizonyos történelmi viszonyok között új nyelvek kialakulásához vezettek, vagyis ahhoz, hogy az illető nyelvjárás-csoport számára megszűnik a lehetősége annak, hogy a más nyelvjárásokkal közös új képződményeket túlélje. Az utóbbiak csak mint a régi nyelvjárások csökevényei maradtak fenn.«¹⁴

Nincs most terünk arra, hogy minden felvetődött fontos kérdésre kitérjünk. Összefoglalóan azonban megállapíthatjuk, hogy SZTÁLIN nyelvtudományi cikkeinek megjelenése óta a szovjet nyelvészek komoly munkát végeztek: a nyelvtudománynak az összehasonlító-történeti módszerrel kapcsolatos kérdései terén a legfőbb irányelvek tisztázása megtörtént, a részletek tekintetében a legkirívóbb hiányosságok kiküszöbölése megindult. A már folyó munka során, újabb aktuális kérdések kapcsán nyilván újabb és újabb részeltkérdések tisztázása várható.

A szovjet nyelvészek különben sort kerítettek arra is, hogy az érdekeltek bevonásával megvitassák azokat a komplex-témákat, amelyekben a nyelvészettnek, elsősorban az összehasonlító-történeti nyelvtudománynak szerepe van. E viták során tisztázódott, hogy bizonyos területeken, így a néprajzban, régészetben, etnogenezis-kutatásban stb. a marrizmus bizonyos csökevényei még megőrződtek, és hogy e hibák a sztálini nyelvtudományi cikkek alapján haladéktalanul kiküszöbölendők. A vita anyagából itt két tételt emelnénk ki.

A néprajzosok között a legutóbbi időig elterjedt nézetek közé tartozott »az ősi nyelv folytonosságáról« vallott tétel. Ez az elmélet GORNUNG, LEVIN és

¹³ Б. В. Горнунг—В. Д. Левин—В. Н. Сидоров, Проблема образования и развития языковых семей: Вопросы Языкознания I, (1952) 1: 42. Magyarul: B. V. GORNUNG—V. D. LEVIN—V. N. SZIDOROV, A nyelvcsaládok kialakulásának és fejlődésének kérdése: NYIK. III, 111.

¹⁴ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 42—3 és 52—3: magyarul: 111—12 és 122.

SZIDOROV megállapítása szerint »lényegében tagadja, hogy a nyelvcsaládok egy közös forrásból erednek«, és »arra készítetik a szovjet nyelvészeket, hogy élesen felvessék a nyelvcsaládok keletkezésének és fejlődésének kérdését. A probléma megoldása csak annak a ténynek az elismeréséből indulhat ki, hogy vannak rokon nyelvek (egymáshoz közelálló vagy egymástól többé-kevésbé eltávolodott rokon nyelvek) és vannak nem-rokon nyelvek, eredetüket tekintve egymástól különböző nyelvek. Közbeeső jelenségek nincsenek és nem is lehetnek. A »hibrid nyelv« fogalma fikció : összeegyeztethetetlen a sztálini tétellel, amely szerint »a kereszteződésnél az egyik nyelv rendszerint győztesként kerül ki, megőrzi nyelvtani rendszerét, megőrzi alapszókincsét és saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődik tovább, ezzel szemben a másik nyelv fokozatosan elveszti minőségét és fokozatosan elhal.«¹⁵

A másik tétel az etnogenezis-kutatással kapcsolatos. A három szerző itt rámutat arra, hogy az etnogenezis problémáinak tisztázásához mennyre fontos szem előtt tartani a nyelvtudomány eredményeit, majd így folytatják: »De a nyelvészek bevonásával folyó komplex vizsgálat csak úgy lehet eredményes, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a nyelv az etnikai közösségnek legfontosabb ismertető jegye, de nem egyetlen jegye. A nép felcserélheti saját nyelvét, alávetve magát egy másik nyelv hatásának, és feltöltheti amazt a népet, a győztes nyelv hordozóját. Az tehát, hogy — mint a régészek megállapították — valamely területen az anyagi kultúra fejlődésében folytonosság van, nem lehet döntő bizonyítéka annak, hogy az illető területen folytonos nyelvi hagyomány lenne, éppúgy, mint ahogy az a történetileg igazolt tény, hogy egy bizonyos területen megjelent valamely nyelv, sem jelenti, hogy az e nyelvet beszélő mai nép kialakulásában nem vett részt az illető területnek egy régibb idegennyelvű lakossága, amely a jövevények nyelvét vette át.«¹⁶

Hazai nyelvészeink SZTÁLIN nyelvtudományi munkáinak megvitatása során szintén megvizsgálták az összehasonlító-történeti nyelvtudomány problematikáját. A Magyar Tudományos Akadémia 1950 november 27-én tartott ülésén — a »Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány« c. szesszió keretében — NÉMETH GYULA a dolgok lényegére tapintott, amikor a nyelvtörténettel kapcsolatban CSIKOBAVA vitacikkéből azt a részt idézte, amely szerint MARR nem-marxista, idealista tételeinek az elsőprése nem jelenthet visszatérést semilyen polgári idealista nyelvtudományi irányhoz.¹⁷

Ugyanezen az ülésen ZSIRAI MIKLÓS korreferátumában az összehasonlító-történeti módszer kérdését tárgyalva ezeket mondotta: »Hogy esetleges félreértéseknek idejében elejét vegyük, ki kell jelentenünk, hogy nem a régi történeti-összehasonlító nyelvtudomány félbeszakított vonalát kívánjuk kritika nélkül,

¹⁵ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 61; magyarul: 131.

¹⁶ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 64; magyarul: 134.

¹⁷ NÉMETH GYULA, Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai: I. Osz. Közl. I, 18.

változatlanul folytatni, hanem a materialista elmélet tanításait elsajátítva és a dialektikus módszert alkalmazva akarjuk tudományunkat felépíteni.«¹⁸ ZSIRAI előadásában egyben utalt arra is, melyek azok a hibák, szemléleti és módszer-tani hiányok, alkalmi túlzások, amelyek az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásából kiküszöbölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében 1951 első felében tartott szakmai-ideológiai előadások során KÁLMÁN BÉLA részletesen foglalkozott az összehasonlító-történeti módszer alapvető kérdéseivel, valamint kiküszöbölendő hiányosságaival.¹⁹ KÁLMÁN BÉLÁnak már számottevő szovjet anyag is rendelkezésére állott, a szovjet nyelvészek példáit ugyanakkor magyar és finnugor anyaggal közelebb hozta hozzánk, sőt nem egy esetben a felvetett kérdéseket sikeresen tovább is fejlesztette. A hibák taglalása során KÁLMÁN röviden utalt nyelvészetünk bizonyos egyoldalúságára is, amely — főleg korábban — a nyelvtörténettel szemben a nyelvtudomány számos alapvető problémájának az elhanyagolásában jelentkezett.²⁰ Ha figyelembe vesszük azokat a társadalmi és történeti viszonyokat, amelyek között több mint száz évvel ezelőtt a magyar nyelvtudomány megindult és kifejlődött, érthető és könnyen megmagyarázható az a fokozott érdeklődés, amely a magyar nyelv története és rokonsága iránt akkor jelentkezett. Az egyoldalú nyelvtörténeti érdeklődés azonban nyelvtudományunk kára nélkül tovább fenn nem tartható. Kétségtelen, e téren jelentős lépést tettünk előre, hiszen tervmunkáinkban a nyelvtörténet mellett már bőségesen szerepel a nyelvjáráskutatás (nyelvatlasz), nyelvtan, lexikográfia, nyelvművelés stb.; azonban az általános nyelvészet nagy problémái iránt még távolról sincs akkora érdeklődés, mint amilyent ezek megérdemelnének.

A speciális hazai viszonyokra természetesen nyomatékosan ügyelnünk kell akkor is, amikor az összehasonlító-történeti módszer hiányosságait ki akarjuk küszöbölni. Nálunk a dolgok természeténél fogva a kutatások súlypontja az anyanyelvünk rokonságát jelentő finnugor, illetőleg uráli nyelvcsaládra esik. Az általános nagy kérdések tekintetében ez ugyan nem jelent különbséget, a részletek terén azonban számolnunk kell olykor sajátos nehézségekkel is. E részleteket természetesen nem lehet tisztázni másként, csak úgy, hogy az általános konsziderációkról áttérünk a konkrét kérdések felvetésére.

A helyesen értelmezett, helyesen alkalmazott összehasonlító-történeti módszerre azonban nemcsak a már felismert és elismert nyelvcsaládok további problémáinak a kutatásához van szükségünk. Ehhez a módszerhez kell folyamodnunk azokban az esetekben is, amikor a korábbi nyelvtudományi kutatások nem tudták tisztázni, részben objektív nehézségek, részben a módszer helytelen

¹⁸ ZSIRAI MIKLÓS, Sztálin cikkei és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány: I. Oszt. Közl. I, 43.

¹⁹ KÁLMÁN BÉLA, A történeti-összehasonlító módszer: NyIK II, 6. sz., 64—76.

²⁰ KÁLMÁN BÉLA, id. mű, 73—4.

alkalmazása következtében, hogy bizonyos nyelvek genetikus összefüggésben állnak-e egymással vagy sem. Ez utóbbiak közül számunkra kétségtelenül a legérdekesebb, bennünket anyanyelvünkön keresztül a legközelebről érintő problémák egyike az ú. n. urál-altaji nyelvrokonság kérdése.

*

Az urál-altaji nyelvek rokonságának a feltevése — ha első képviselőjének J. PH. STRAHLENBERGET fogadjuk el²¹ — kétségtelenül régibb, mint az indoeurópai nyelvek összetartozásának a felismerése. Mégis, a STRAHLENBERG után CASTRÉN-nel, SCHOTT-tal, BOLLERrel meginduló kutatások száz év alatt elért eredménye felettébb soványnak mondható.²² Ezek közé tartozik mindenesetre, hogy véglegesen megállapodtak az állítólagos nyelvcsalád elnevezésében; az 'urál-altaji' kiszorította az ugyanilyen értelemben használt korábbi 'tatár', 'altaji' stb. neveket. Kijegyecsedett a feltett nyelvcsalád két nagy csoportja, a finnugor és a szamojéd nyelveket magában foglaló uráli ág, továbbá a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvekből alakított altaji csoport. Ezt az osztályozást lényegében nem érintik az újabb hipotézisek, mert a legtöbbször csak bővítik a feltett rokonság körét (kivételnek talán csak a szintén elfogadhatatlan uráli-indoeurópai rokonságot tekinthetjük, de itt is vannak »egyeztetők«). Így sem a COLLINDER-féle jukagir-elmélet²³, sem a koreainak az altaji nyelvek közé sorolása nem jelenti az eredeti osztályozás módosítását. Annak a feltevésnek, amely szerint a japán szintén az urál-altaji nyelvek közé tartoznék, akár mint a nyelvcsalád önálló külön csoportja, akár mint az altaji nyelvek újabb ága, ma már nincsen számottevő képviselője. Az aleuti-eszkimó állítólagos urál-altaji (vagy uráli) rokon-

²¹ J. PH. STRAHLENBERG, *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730.

²² Az urál-altaji nyelvhasználat leglényegesebb bibliográfiai adataira vö. O. DONNER, *Die uralaltaischen Sprachen*: FUF. I (1901), 128—146. SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar nyelvhasználat*⁷ (Budapest 1927), 1—3. W. SCHMIDT, *Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde* Heidelberg 1926, 45—55. TH. A. SEBEOK, *The meaning of »Ural-Altai«*: *Lingua* II (1950) 124—39. Meg kell jegyeznünk, hogy SCHMIDT tájékoztatója a kérdés állásáról csak erős fenntartással használható. Nemcsak hogy rendszertelen és felettébb hiányos az általa megadott bibliográfia (ez még menthető volna), hanem félre is vezet olyan kérdésekben, amelyekben a tudomány végleges, nem vitatható eredményekre jutott már régen. Így pl. a két török peremnyelv közül az egyiket, a csuvast, amely különben egészen sajátos, különálló török nyelvtípust képvisel, a kirgiz dialektusok csoportjába sorolja, a másikat, a jakutot meg éppen mongol nyelvnek tartja (Vö. id. mű 55). Teljesen tájékozatlan a mandzsu-tunguz nyelvek belső tagolódását illetőleg is; így a mandzsu nyelvek közé tartozó gold (= nanaj) és sibe nála a tunguz nyelvjáráások között szerepel, ugyanúgy, mint az archaikus mongol nyelvek közé tartozó dahúr is.

²³ A finnugor (később uráli)—indoeurópai rokonság első komoly képviselője N. ANDERSON. *Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen*, 1879. Vö. K. B. WIKLUND, *Finnisch-ugrisch und indogermanisch*: *Le Monde Oriental* I. H. PAASONE, *Zur Frage von der Urverwandschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen Sprachen*: FUF. VII. H. PEDERSEN, *Zur Frage nach der Urverwandschaft des Indoeuropäischen mit dem Ugrofinnischen*: MSFOu. LXVII. B. COLLINDER, *Indo-uralisches Sprachgut*, 1934. A jukagir elméletéről: B. COLLINDER, *Jukagirisch und Uralisch*: *Uppsala Universitets Årsskrift*, 194,

ságának a kérdése ez idő szerint szintén lekerült a napirendről²⁴; ugyanez lett a sorsa a többi, még inkább ötletszerű rokonsági hipotézisnek.

Tagadhatatlanul teljes csőddel végződött az urál-altaji rokonság kutatásának első korszaka, amelyet úgy jellemezhetnénk, hogy felületes szerkezeti és szókészleti hasonlóság alapján, a részletek ismerete nélkül, a bizonyítékok mellőzésével, mintegy rohammal próbálták a kérdést megoldani.

Ennek az iránynak utolsó, elkésett képviselője H. WINKLER, aki nyelvi tények helyett kitartóan általánosságokkal vagy éppen a »Sprachgeist« hánytorgatásával próbált bizonyítani. Egy olyan korban, amikor az indoeurópai, finn-ugor stb. nyelvészetben a már kialakult összehasonlító-történeti módszer a kérdések felvetésével szemben komoly igényeket támasztott, WINKLER módszerével csak azt lehetett elérni, hogy az urál-altaji rokonság tétele a bizonyítatlan (vagy bizonyíthatatlan) feltevések közé szorult, amellyel szemben a nyelvtudósok többsége vagy a teljes elutasítás, vagy az erős tartózkodás álláspontjára helyezkedett.

Először a finnugristák (SETÄLÄ, PAASONEN, SZINNYEI stb.) fordultak el az urál-altaji rokonság gondolatától, példájukat rövidesen követték kimagasló altajisták is (RAMSTEDT, PELLIOT stb.). Nem meglepő tehát, ha GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV az urál-altajit azok között a rokonsági elméletek között említik, amelyek a szemünk előtt roskadtak össze.²⁵

Kétségtelen, hogy az indoeurópai nyelvészet kedvezőbb körülményei között kitűnő és aránylag gyors eredményeket biztosító összehasonlító-történeti módszer sikeres alkalmazásának az útjában igen komoly tárgyi akadályokkal kellett megküzdenie, amikor az urál-altaji rokonság kutatására került a sor. A legfőbb akadályok közül megemlíthetjük a következőket.

A feltételezett urál-altaji nyelvcsalád kutatóinak korántsem állott a rendelkezésére a nyelveknek olyan gazdag hálózata, mint az indoeurópai nyelvcsalád a maguk területén. A feltett nyelvcsalád egyes csoportjain belül a legtöbb esetben olyan kismérvű a nyelvi differenciálódás, hogy annak segítségével a jelentékenyen ősbibb formák, a szükséges kronológiai következtetések megállapítása alig lehetséges. Ezzel szemben az egyes csoportok közötti különbségek olyan nagyok (ha valóban rokonsággal állunk szemben), hogy valósággal szakadékokat képeznek, amelyeket a csoportok kis száma miatt szinte lehetetlen áthidalni. Az ú.n. urál-altaji nyelveknek számottevő régi, írásos emlékéanyaga nem maradt fenn. Hogy ez gyakorlatilag mit jelent, az könnyen elképzelhető, ha arra gondolunk: mennyire jutott volna az indoeurópai összehasonlító nyelvészet gazdag nyelvi hálózata ellenére, ha nem rendelkezne az i. sz. VII—VIII. századnál régibb időből származó nyelvi anyaggal (ez u. i. a türk feliratok, az »urál-altaji« nyelvek legrégebb írott, összefüggő emlékeinek a kora). Mindezek

²⁴ ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk, 19. A kérdés történetére vö. W. SCHMIDT id. mű 52—4.

²⁵ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 56—7; magyarul: 127.

felül pedig a rendelkezésre álló sovány anyagból is világos, hogy az érintett nyelvek történetében az egyes csoportok között hosszabb-rövidebb ideig tartó, olykor megismétlődő kereszteződésekkel is kell számolnunk. Ez a körülmény, tudjuk jól, lényegesen kedvezőbb körülmények között is komoly akadályt jelent az összehasonlító-történeti módszer útjában és könnyen súlyos tévedések forrása lehet.

Ám a módszer alkalmazásának szubjektív jellegű hiányosságaira is bőven akad példa. Hogy csak a legismertebbekre hivatkozzam, ilyenek: az egyes nyelvek történetére vonatkozó ismert adatoknak figyelembe nem vétele, a szókészlet jövevényelemeinek az alapnyelvbe utalása, bizonyos mondattani sajátosságok indokolatlan visszavezetése egysíkú őstípusokra stb.

Mindeme hiányosságokat felismerték, a legtöbbször azonban érvek kovácsolódtak belőlük, amellyekkel a rokonság ellenzői azt igyekeztek bizonyítani, hogy kielégítő egyezések nincsenek, nem is lehetnek, mert urál-altaji nyelvcsalád nincs.

A ki nem elégtő egyezéseken kívül különben nagy súllyal esett latba a rokonság ellenzőinek érvei között még egy körülmény. Azzal mindenki tisztában volt, hogy urál-altaji rokonságról csak abban az esetben lehet beszélni, ha — többek között — feltehető, hogy az egyes nyelvágakat beszélő népek ősei valamikor egy közös területen, »őshazában« együtt laktak, s idők folyamán onnan vándoroltak szét. Nos, a finnugor és szamojéd rokonság tisztázása során az uráli népekre vonatkozóan ezt az »őshazát« súlyos meggondolások alapján a nyelvészek egyöntetűen az Urál európai oldalára helyezték; a tudomány mai állása mellett ezt a megállapítást kétségbevonni ma sincs sem okunk, sem jogunk. Ezzel szemben az ú. n. altaji nyelvek »őshazáját« máig sem vették korszerű módszerekkel vizsgálat alá. Régen, a rokonság felvetésének az idején az Altaj-hegységet jelölték meg meglehetősen homályosan, inkább sejtésszerűen »őshazának«; innen a nyelvcsalád elnevezése is. Azóta mindössze egyes csoportok »őshazáját« illetőleg hangzottak el bizonyos — egymással olykor homlokegyenest ellenkező — nézetek. Így, még legutóbb is, a török nyelvek »őshazáját« keresték Nyugat-Szibériában (NÉMETH) és Kína északi szomszédságában (RAMSTEDT).²⁶ A mongol és mandzsu-tunguz nyelvek esetében a kérdés újabban fel sem merült (SHIROKOGOROFF tunguz-kínai elméletében a nyelvi tényezőt jóformán teljesen figyelmen kívül hagyta); lényegében ezeket eredetüket tekintve — hallgatólagosan — keletázsiai nyelveknek tekintették. Mindezt azonban igen sokan úgy értelmezték, hogy az uráli és altaji nyelvek számára lehetetlen közös »őshazát« feltenni.

²⁶ G. J. RAMSTEDT, Über den Ursprung der türkischen Sprache: Sitzungsber. d. Finnischen Ak. d. Wiss. 1935 (Helsinki, 1937), 81—91. RAMSTEDT elméletével szemben tett ellenvetéseimre vö. MNy. XXXV (1939), 57—61. NÉMETH GYULA, A törökség őskora (Bp., 1934), kny. 8 és Probleme der türkischen Urzeit: Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata (Bibl. Or. Hung. V, Bp. 1942—47), 63, 95. (Ugyane dolgozat 57—62. l. NÉMETH GYULA a török őshazára vonatkozó korábbi nézeteknek igen jó kritikai áttekintését adja.)

A nyelvrokonság kérdésének az »őshaza« természetesen csak egyik része, egy rész-kérdésnek a kapcsán az egész kérdést illetőleg helytelen volna itt apriorisztikusan állást foglalni vagy akár a részletek taglalásába bocsátkozni. Arra azonban rá kell mutatnunk, hogy bármennyire is a lényegét érinti az »őshaza«-probléma, annak tisztázása a legnehezebb feladatok közé tartozik : itt elegendő utalnunk az indoeurópai »őshaza« sokat vitatott kérdésére.

De nyomatékosan rá kell mutatnunk arra is, hogy maga az összehasonlító-történeti módszer sem alkalmazható gépiesen, mereven ragaszkodva a megszokott indoeurópai sémákhoz, amikor e módszer segítségével eddig még nem igazolt rokonsági kapcsolatokat kívánunk tisztázni. Most csak két példára emlékeztetnék. A nyelvek rokonságának a szókészleti egyezések terén mutatkozó kritériumai közé szokás sorolni többek között a számnevek egy részének egyezését is. A finnugor és szamojéd nyelvek példája azt mutatja, hogy ilyen jellegű egyezések megléte rokon nyelvek között sem szükségszerű. Hasonlóan a szókészlet egyező elemei közt tartják számon az elsődleges testrészneveket. A törökben az elsődleges testrészek neveinek egy csoportja igen régi belső képzésű új szó, amely kiszorította a régi, eredeti elnevezést : lépő (láb), néző (szem), fogó (ajak) stb.²⁷

Bármennyire is kompromittálta WINKLER tudománytalan kísérleteivel az urál-altaji rokonság feltevését, bizonyos megfontolások alapján egyre többen annak a nézetüknek adnak kifejezést, hogy a kérdés koránt sincs elintézve, és a feltevés még mindig a lehetőségek határain belül van. Valóban, nagyon lehetséges, hogy az egyes csoportok között legalább is valamiféle kapcsolatok lehetnek, és végső soron a nyelvcsalád esetleges bizonyíthatóságától függetlenül kereszteződésekből származó nyelvi kapcsolatok felderítése feltétlenül lehetséges, legalább is bizonyos fokig, bizonyos részleteiben.

Természetesen ma is vannak, akik a rokonság apriorisztikus feltevéséből kiindulva hangtani, alaktani, vagy szintaktikai részletkérdések megoldását kísérlik meg, a korábbiaknál igényesebb módszertani elvek szem előtt tartásával. Meg kell mondanom: nem hiszem, hogy az ilyenféle vállalkozások eredménnyel járassanak a dolog lényegét, a rokonság tisztázását illetően.

Az urál-altaji kérdés kutatásában az utóbbi évtizedek során jelentkeztek azonban újabb irányzatok is.

Az egyik felfogás szerint az urál-altaji rokonság helyett az uráli és az altaji csoport, vagy sokkal inkább az utóbbinak egyik ága, a török közötti »ősi kapcsolaton alapuló rokonságról« kell beszélni. Ezt a nézetet képviseli NÉMETH GYULA, aki az uráli és a török nyelvek kapcsolatait vizsgálva arra a végső következtetésre

²⁷ NÉMETH GYULA, Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata : NyK. XLVII (1928—1930), 83—4. A mi szempontunkból is tanulságos az a kép, melyet HERMAN JÓZSEF nyújt a testrésznevek alakulásáról a román nyelvekben ; vö. HERMAN JÓZSEF, A szókincs és fejlődése : NyIK. II (1951), 6. sz., 28.

jutott, hogy ez a kapcsolat »szoros«, »rokonságszerű«, amely i. e. négy-ötezer évvel ezelőttre megy vissza.²⁸

A rokonság kérdését azzal az éles, elméleti tisztasággal vetve fel, mint GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV (akik szerint vannak rokon nyelvek és nem rokon nyelvek; közbülső, afféle hibrid nyelvekről szó nem lehet), természetesen NÉMETH GYULA eredményei úgy értelmezendők helyesen, hogy az uráli és a török nyelvek nem rokonok (az egyezések ugyanis NÉMETH szerint nem vezethetők vissza közös alapnyelvre), és a két nyelvcsoporthoz közti mutatózó alaktani és szókészleti egyezések egy igen régi kereszteződés emlékeit képviselik.²⁹

Lényegében igen közel áll NÉMETH GYULA felfogásához B. COLLINDER nézete, amely szerint tagadhatatlanul vannak bizonyos egyezések az uráli és az altaji nyelvek között; ezek az egyezések azonban nem okvetlenül e nyelvek genetikai kapcsolatából magyarázandók. Véleménye szerint az egyezések sokkal inkább magyarázhatók kölcsönzésből vagy »affinité élémentaire«-ből.³⁰ COLLINDER eltér NÉMETH-től abban, hogy az uráli csoport kapcsolatát nem korlátozza a törökre, hanem kiterjeszti az egész altaji ágra. Az általa felvetett »affinité élémentaire« (elemei egyezés, kapcsolat), amelyet élesen elválaszt a rokonságtól (»parenté«), végeredményben igen közel áll a »rokonságszerű kapcsolat« fogalmához.

Egy merőben más felfogás képviselői félretolják az uráli és altaji nyelvek genetikai összefüggésének problémáját, mint számukra teljesen lényegtelen, és a kérdéses nyelveket tipológiai alapon fogják össze.³¹ Szerintük az uráli és altaji nyelvek között kétségbenvonhatatlanul kimutathatók bizonyos tipológiai jellegű egyezések. Ezek függetlenül a köztük meglévő vagy meg nem lévő genetikai kapcsolattól önmagukban is eléggé indokolják, hogy urál-altaji nyelvi egységről, pontosabban urál-altaji nyelvtípusról beszéljünk.

A nyelvtipológia tehát voltaképpen megkerüli a kérdést. De a tipológia a maga ahistorikus szempontjával nem is oldhat meg egy olyan kérdést, a gene-

²⁸ NÉMETH GYULA, Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolata; NyK. XLVIII, 62—84 Uő., A törökség őskora, kny. 1—19. Uő., Probleme der türkischen Urzeit, 57—102. Ez utóbbi dolgozatban vö. 82—3. 1.: »Auf Grund dieser Entsprechungen ist das Verhältnis der uralischen und türkischen Sprachen als eine enge, verwandtschaftsartige, aber auf mehrere (vier—fünf) Jahrtausende vor unserer Zeitrechnung zurückgehende Verbindung zu betrachten«. Bevallom, valami ellentmondásfélét érezek tanulmányának e helyén megfogalmazott, nyilván végső következtetésnek szánt álláspontja és ugyane tanulmányának egy előbbi helye között, ahol ezt mondja (65): »Die Beziehungen zwischen den uralischen und türkischen Sprachen können als Urverwandtschaft oder als Folge der in der Vorzeit erfolgten Berührungen aufgefasst werden«.

²⁹ Itt jegyzem meg, hogy NÉMETH GYULA, A kevert nyelvrendszer kérdéséhez (I. Oszt. Közl. II, 313—332) c. előadásához fűzött hozzászólásomban (uo. 332—8) a »kevert nyelvrendszerű« nyelv műszóval szemben fenntartásomnak adtam kifejezést, minthogy annak tartalmát »bizonytalannak és kétértelműnek« éreztem, és helyette — egyelőre — az általa is használt »keveréknelv« kifejezést ajánlottam. Ma már úgy látom, hogy ez a műszó sem megfelelő, mert könnyen a »hibrid nyelv« képzetét kelti.

³⁰ B. COLLINDER, La parenté linguistique et le calcul des probabilités: Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar, 1946—48, 24.

³¹ Az urál-altaji tipológiai összefüggés kérdését Т. А. СЕБЕОК, id. mű 136—8 ismerteti. СЕБЕОК, úgy látszik, maga is e felfogás képviselői közé tartozik.

tikai összetartozás kérdését, amely lényegében történeti. A kérdést az összehasonlító-történeti nyelvtudomány vetette fel, megoldani is csak az tudja a maga összehasonlító-történeti módszerével, — ha az egyáltalában megoldható.

NÉMETH GYULA említett tanulmányának jelentőségét éppen abban látom, hogy a helyes módszerhez folyamodva vette vizsgálat alá a kitűzött kérdéseket. De nemcsak ebben, hiszen előtte többen is megpróbálkoztak azzal, hogy az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásával vigyék előbbre a kérdést. Az ő érdeme abban van, hogy az általa elfogadott, ill. kimutatott egyezések valóban kifogástalanok, és — úgy vélem — további kutatásaink komoly kiindulási pontjául szolgálhatnak. Ebből a szempontból nem lényeges, hogy az egyezésekből levóntható következtetéseket illetőleg vele egy véleményen tudunk-e lenni, vagy sem.

NÉMETH GYULA végigvizsgálta az uráli és a török nyelvek nyelvtani szerkezetét és szókészletét és összefoglalta mindazon egyezéseket, amelyeket elfogadhatóknak tart. Leglényegesebb eredményei kétségtelenül a szókészleti egyezések területén vannak, éppen ezért ezekkel kapcsolatban vetnék fel néhány problémát. E problémák nézetem szerint nemcsak az uráli és török, hanem az uráli és az altaji nyelvcsoporthoz többi tagjai közt is felmerülnek, nem közömbösek tehát számunkra akkor sem, amikor az uráli és altaji nyelvek rokonságának (vagy nem-rokonságának) a kérdését kutatjuk.

A következő uráli-török szóegyezéseket fogadja el hiteleseknek NÉMETH GYULA (a felsorolásban őt követve nem magukat a szavakat, hanem a jelentésüket adom): 1. ember; 2. férfi; 3. máj; 4. száj; 5. lenni; 6. aludni; 7. hallani; 8. elfeledni; 9. elfáradni, leromlani, lesoványodni; 10. nyalni; 11. dugni; 12. varázshot, varázsolni; 13. sógornő, sógor — meny; 14. moly; 15. hód; 16. serke; 17. szó; 18. munka, baj; 19. szemölcs, pattanás; 20. földhát; 21. hab, hullám; 22. kéve; 23. erő, képesség; 24. hamu; 25. zsír; 26. alsó rész; 27. tíz. A lista hosszú meggondolás, mérlegelés eredménye; a korábbi magyar változatban szereplő szavak közül elmaradt öt, mint amelyekkel szemben hangtani vagy egyéb kételyek merülhetnek fel (megkapni; hagyni; belemenni, beleférni; öcs; ángy).

A megtartott egyezések hangtani és jelentéstani tekintetben egyaránt megnyugtatók; mindössze egynek, a 3. 'máj'-nak a tekintetében éreznék némi bizonytalanságot.

A szerintem is kifogástalan etimológiák azonban, azt hiszem, nem mind helyezhetők ugyanarra a kronológiai szintre.

Így két török szó (15. 'hód' és 17. 'szó') megfelelői csak az ugor nyelvekből mutathatók ki. Lehetséges, hogy gondos kutatással az ilyen típusú példák száma is szaporítható, mint ahogy nincs kétségem a felől, hogy a helyes etimológiák végleges száma korántsem 27. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e két szó, amely más vonatkozásban is foglalkoztatta nyelvtudományi irodal-

munkát, egészen más természetű problémákat is felvet.³² De számolhatunk esetleg azzal is, hogy a protolapp—szamojéd—ugor viszonyt tisztázó legújabb, nagyjelentőségű kutatások kapcsán³³ ebben a vonatkozásban még egyéb lehetőségek is felmerülnek.

A 25. 'zsír' finnugor eredete ezzel szemben teljesen biztosítottnak látszik (szamojéd megfelelői ez idő szerint nincsenek kimutatva), viszont igen érdekes, hogy a megfelelő szó a török régiségben teljesen ismeretlen. A mai török nyelvek közül is csak a volgai (kazáni tatár és baskir; ezek valamelyikéből való a kirgiz adat) és a szibériai (altáji, teleut, lebed, sór) nyelvekben van feljegyezve, amelyeknek bizonyos finnugor nyelvekkel való, századok óta tartó kapcsolata közismert. Ez annyit jelent, hogy a török *mai* 'zsír' jelenlegi adataink alapján semmiképpen sem vezethető vissza a török alapnyelvre, ellenkezőleg, a török nyelv aránylag kései finnugor eredetű jövevényszavai közé sorolandó. De tovább mehetünk: az sem bizonyos, hogy a finnugor szó már a legrégibb kipcak (és szibériai török) nyelvbe került volna, és onnan sugárzott volna szét a mai nyelvjárásokba. Nagyon meglehet, hogy a mai török előfordulások különnyelvi kölcsönzésekre mennek vissza, azzal, hogy egyik-másik török nyelv nem is közvetlenül finnugor forrásból vette a szavát, hanem valamelyik szomszédos török nyelvből, amelyikben a finnugor szó átvétele már megtörtént.

A kiragadott példákkal nem »tévedésekre« akartam rámutatni, hiszen a megadott etimológiai megfelelések ezekben az esetekben is gáncs nélkül valók, hanem arra akartam velük kapcsolatban nyomatékosan rámutatni, hogy a finnugor (uráli), valamint az egyes altaji nyelvek közti kereszteződések kérdése rendkívül bonyolult. Súlyos hibát követnénk el, ha az elkövetkező kutatásainkban a kereszteződéseket egyszeri érintkezésre próbálnánk leegyszerűsíteni.

A 27 etimológia rá kell, hogy irányítsa figyelmünket a leglényegesebb kérdésre is. NÉMETH GYULA a 27 etimológia közül 10 török szó mellett megadja azok általa is elfogadott mongol (mandzsu-tunguz) megfelelőit is; további öt török szó mellett kétesnek tartott megfelelőket jelez. (Most az nem is nagyon fontos, hogy a megadottakon kívül további mongol, ill. mandzsu-tunguz megfelelésekkel is számolhatunk.) Mindennek ellenére NÉMETH GYULA uráli és török különnyelvi kapcsolatokról beszél, mert — mint mondja — véleménye szerint a felsorolt török és mongol (mandzsu-tunguz) egyezések »rendesen« (gewöhnlich) nem nyúlnak vissza az alapnyelv korába.³⁴

NÉMETH GYULÁNAK ez az álláspontja természetesen következik abból, hogy ő nem tartozik az altaji rokonság hívei közé. Tegyük hozzá sietve, az adott

³² Legutóbb vö: BÁRCZI GÉZA, Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez: I. Oszt. Közl. II, 347—59; SZ. KISPÁL MAGDOLNA, LAKÓ GYÖRGY, MOÓR ELEMÉR hozzászólásai uo. 359—71. SZ. KISPÁL MAGDOLNA, Ugor-török érintkezés: NyK. LIII (1952), 49—74.

³³ N. SEBESTYÉN IRÉN, Adalékok a protolapp nyelv problémájához: NyK. LIII, 24—41.

³⁴ NÉMETH, Probleme, 68: »Ich habe zu den Zusammenstellungen auch die mongolischen (und mandschu-tungusischen) Entsprechungen, insofern sie mir bekannt sind, hinzugefügt, muss aber betonen, dass diese m. E. gewöhnlich nicht auf ursprachliche Zeit zurückgehen«.

esetben ezt az elutasító álláspontot megcáfolni az sem tudná, aki az altaji rokonság hívének vallja magát. De nem is tudhatja, mert az altaji nyelvek genetikusan összetartozása ma is csak feltevés, melyet az összehasonlító-történeti módszer segítségével még nem igazoltak félreérthetetlen, meggyőző módon.

Ezzel el is érkeztünk egyben az urál-altaji nyelvrokonság kulcskérdéséhez. Addig beszélni sem lehet az urál-altaji nyelvrokonság komoly kutatásáról, amíg nem sikerül tisztázni: mivel is rokon az uráli nyelvcsalád? Van-e tulajdonképpen altaji nyelvcsalád?

*

A modern összehasonlító altaji nyelvészet G. J. RAMSTEDT munkásságával kezdődik; mindannak, ami a korábbi időkből származik, inkább csak tudománytörténeti értéke van ma már.³⁵

Meg kell állapítani mindjárt azt is, hogy, amit RAMSTEDT és kortársai, B. J. VLADIMIRCQV, W. KOTWICZ, P. PELLIOT, GOMBOCZ ZOLTÁN és mások a nyelvtudománynak ezen a területén teljesítettek, összehasonlíthatatlanul magasan felette áll, mind mennyiség, mind minőség tekintetében annak, ami azelőtt és azóta az általános urál-altaji kutatások terén történt. Hogy a kérdés kíváncsító, teljes tisztázásához még sem jutottunk el, annak különleges okai vannak.

Kutatásaik során számos alapvető kérdést vizsgáltak meg az altajisták. A felvetett kérdésekre majdnem minden esetben meglepő, egyben világos és kétségtelen megoldást adtak. De jóformán valamennyi megoldás újabb, alig leplezett kényes kérdéseket vetett fel, amelyekkel komolyan már nem néztek szembe, s amelyekre máig is adósok vagyunk a felelettel. Nem utolsó sorban ezeknek a felelet nélkül hagyott kérdéseknek a következménye az, hogy az altaji nyelvrokonság ma is csak hipotézis. De lássunk néhány példát. Példáinkat az altaji összehasonlító-történeti hangtan területéről vesszük, onnan, amelyet az eddigi kutatások a legalaposabban vizsgáltak.

Sikerült tisztázni, hogy bizonyos esetekben a köztörök szóbelseji és szóvégi *z*-nek és *ž*-nek a csuvasban, továbbá a mongolban (és a mandzsu-tunguzban) szabályosan *r*, illetve *l* felel meg.³⁶ Arról hosszú és szenvedélyes vita folyt, hogy

³⁵ Az altaji nyelvhasználat történetére vonatkozó főbb könyvészeti utalásra vö. a 22. jegyzetben említett anyag idevágó részén kívül: W. SCHMIDT, *Die Sprachfamilien*, 48—51; W. KOTWICZ, *Contributions aux études altaïques I—III*: *Rocznik Orientalistyczny* VII (1930) 131—52; G. J. RAMSTEDT, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*: MSFOu. CIV: 2, II. *Formenlehre* (Helsinki, 1952); W. KOTWICZ, *Studia nad językami altajskimi*: *Rocznik Orientalistyczny* XVI (1950), 1—318.

³⁶ GOMBOCZ ZOLTÁN, *Az altaji nyelvek hangtörténetéhez*: NyK. XXXV (1905), 247—57 (rotacismus), 257—67 (lambdacismus). Uő., *Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen*: KSz. XIII (1912—13), 1—22. A korábbi erre vonatkozó nézeteknek, melyek különben lényegében megegyeznek a GOMBOCZ-féle felfogással a hangok eredetét illetően, ma már inkább csak tudománytörténeti értékük van (vö. W. RADLOFF, *Phonetik*, §§ 192, 286, 288, stb.; E. SETÄLÄ: FUF II, 273). Az *r* és *l* (*r'*, *l'*) eredetisége mellett foglalt állást: G. J. RAMSTEDT, *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen*: JSFOu. XXXVIII (1923), 1: 1—34; ism.: *Asia Major* I,

melyik állapot az eredetibb ; a vita végeredményben ma sem tekinthető lezárt-nak. Ugyanakkor alig szenteltek valami figyelmet egy másik, nem kevésbé fontos kérdésnek : miért van az, hogy a szépszámú etimológiát tartalmazó példa-anyagban alig akad komoly mandzsu-tunguz megfelelés, olyan meg jóformán egy sincs, amelyben a mandzsu-tunguz adat közvetlenül, mongol párhuzam nélkül volna összekapcsolható a török adatokkal.

Egy másik megfigyelés szerint az irod. mong. $-\gamma-$ (ritkábban $-b-$, $-m-$, $-ng-$) egy része mongol alapnyelvi* $-\beta-$ -re megy vissza és a példák tömegével igazolható szabályossággal megfelel a török alapnyelvi $-p-$ -nek (ma : $-p-$, $-b-$, stb.).³⁷ A példatár anyagában a mandzsu-tunguz megint legalább is kétértelműen viselkedik, de ennek az okát sem kísérelték meg felderíteni.

Egy ismét másik, alapvető megállapítás szerint az altaji alapnyelvben igazoltnak kell tekinteni a szókezdő p -t. Ez a szókezdő a mai altaji nyelvekben a következőképpen van képviselve : nanaj (gold) $p-$, mandzsu $f-$, egyéb mandzsu-tunguz nyelvjárások $\chi-$, $h-$, \emptyset ; mai közmongol nyelvjárások \emptyset , mongol peremnyelvjárások $\chi-$, $f-$, közép-mongol $h-$, (kitaj $p-$) ; török \emptyset (? $q-$, $k-$).³⁸ Ebben az esetben meglepő módon az előbbiekkal homlokegyenest ellenkező jelenségnek vagyunk a tanúi : a több mint száz példát számláló anyagban csak elvétve akadunk elfogadható, sőt feltételelesen javasolható török etimológiára ; a kérdéses hangtani megfelelést igazoló példák jóformán mongol és mandzsu-tunguz párhuzamokra korlátozódnak. Ezzel szemben igen érdekes megfigyelni, hogy a

1924, 775—82, különösen 778. M. RÄSÄNEN, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremisschen : MSFOu. XLVIII (1920); vö. Z. GOMBOCZÄ : KCsA. I (1921), 83. Altaisch und Urtürkisch : Ung. Jb. VI, 94—121. Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen : KCsA. II (1926), 65—83, kül. 78—80. Б. Я. В л а д и м и р ц о в, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия (Ленинград 1929), § 217. M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen : Studia Orientalia XV (Helsinki, 1949), 22—3. GOMBOCZ Z., Magyar szókészlet, I. rész (Honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavaink), Budapest 1930 (egyetemi előadásainak litografált jegyzete), 29—31, »az eddig általánosan elfogadott felfogással szemben« valószínűbbnek tartja RAMSTEDT álláspontját. A korábbi álláspontot továbbra is képviseli — részben újabb érvek alapján — NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása (Bp. 1930), 92—5, továbbá NYK. XLIII, 129 (a kérdés története szempontjából érdekes), valamint : Probleme der türk. Urzeit, 70, 82—3, jegyz.). A korábbi, most már NÉMETH-féle nézetet képviseli még : J. BENZING, Tschuwassische Forschungen : ZDMG. XCIV (1940), 391—8 és Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen : ZDMG. XCVIII (1944), 24—7.

³⁷ G. J. RAMSTEDT, Zur Geschichte des labialen Spiranten im Mongolischen : Festschrift Wilhelm Thomsen (Leipzig, 1912), 182—7. VLADIMIRCOV, Сравнительная грамматика, 207—13, § 116, stb.

³⁸ P. SCHMIDT, Der Lautwandel im Mandschu und Mongolischen : Journ. of the Peking Oriental Society IV (1898), 29—78. G. J. RAMSTEDT, Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache : JSFOu. XXXII (1916—1920), 1—10. P. PELLIOU, Les mots à $h-$ initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles : Journ. As. 1925 I, 193—263. (Vö. ugyanitt, 262 : »Enfin, dans trois notes au bas des pages 3, 5 et 6, à propos de la série ma. *falanju*, »paume«, ma. *fere*, »sol, fond«, et ma. *feye*, »nid«, M. Ramstedt propose des rapprochements avec le finno-ougrien qui, pour un profane, sont assez impressionnants. C'est donc la grosse question de la parenté éventuelle des langues altaïques avec le finno-ougrien et les langues samoyèdes qui est à nouveau soulevée par l'étude de l'ancienne labiale sourde initiale du mongolo-turc commun.« P. PELLIOU, Les formes avec et sans $q-$ ($k-$) initial en turc et en mongol : T'oung Pao XXXVII (1944), 73—101. L. LIGETI, A propos de l'écriture mandchoue : Acta Orient. Hung. II, 291—3, note 33.

határozottan urál-altaji rokonság-ellenes RAMSTEDT indokoltnak tartotta felhívni a figyelmet több esetben valóban elgondolkodtató további, finnugor (szamojéd) egyezésekre. X

Különösnek tűnhetik fel, hogy RAMSTEDT mindennek ellenére nem altaji, hanem török-mongol alapnyelvre viszi vissza a szókezdő *p*-t, még pedig annyira határozott formában, hogy azt cikke címében is szükségesnek tartja rögzíteni. Eljárásának természetesen megvannak az okai. RAMSTEDT pályája kezdetén széles alapokon kezdte meg kutatásait és vizsgálódásait kiterjesztette az altaji nyelvcsalád mindhárom ágára. Későbbi munkássága során azonban egyre kisebb szerephez jutott nála a mandzsu-tunguz nyelvág. Úgy látszik, mintha az altaji rokonság hipotéziséről áttért volna a szemében egyedül bizonyosnak tűnő török-mongol nyelvrokonság elméletére; ez a felfogása számos tanulmányának a címében is tükröződik.³⁹ Munkásságának utolsó szakaszában, talán éppen koreai tanulmányainak következményeképpen, RAMSTEDT visszakanyarodott eredeti álláspontjához: ezt látszik bizonyítani utolsó, igen jelentős posthumus munkája is, »Einführung in die altaische Sprachwissenschaft«.

A mandzsu-tunguzzal szemben tanúsított tartózkodás azonban nemcsak RAMSTEDT tudományos munkásságának bizonyos szakaszán mutatkozott meg, jelentkezett az más altajistáknál is. E tartózkodás okát korántsem kereshetjük kizárólag a mandzsu-tunguz anyag szegénységében (bár ez is jelentős tényező volt) és a mandzsu-tunguz nyelvészeti tanulmányok elmaradottságában.

Tagadhatatlan ugyanis, hogy az eddigi kutatásokból egy olyanféle különös kép alakul ki, mintha valami furcsa kettősséggel kellene számolni az altaji nyelveket illetőleg: a török szerves kapcsolatban áll a mongollal, másfelől hasonlóan szoros kapcsolat mutatkozik a mandzsu-tunguz és a mongol között. E kettősségen túl, kimondatlanul, egy még különösebb helyzetkép körvonalai bontakoznak ki: a mandzsu-tunguz semilyen kapcsolatban sincs a törökkel.

Ameddig az efféle alapvető ellentmondásokat nem sikerül kiküszöbölni, addig az altaji nyelvek összetartozandósága természetesen távolról sem tekinthető bizonyítottnak.

De rá kell mutatnunk arra is, hogy az eddigi altaji nyelvészeti kutatásoknak — komoly értékei mellett — vannak még egyéb, súlyos fogyatékoságai is.

Az altaji összehasonlító nyelvészet terén számos, a maga korában igen értékes monográfia, tanulmány foglalkozott a nyelvtan és a szókészlet kérdéseivel. E részlettanulmányok azonban eredményeikkel együtt megmaradtak mind-

³⁹ Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen: JSFOu. XXVIII: 3, (1912) 1—86. Az *ŋ* hang a mongolban és a törökben: NyK. XLII (1913), 229—38. Egy állítólagos török-mongol hangtörvény: NyK. XLII (1913), 69—74. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte. I. Mongolisch-türkisches *č*. II. Mongolisches *ʃ* und seine Vertretungen im Türkischen: KSz. XV (1914), 134—50. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte. III. Der *j*-Laut und damit zusammenhängende Fragen: KSz. XVI (1915), 66—84. Ezekhez tartozik fent említett dolgozata a szókezdő zöngétlen labiálisról. Az 1924-től kezdve megjelent munkáiban ismét az »altaji« felfogás érvényesül a címekben is; KARL-ERIK HENRIKSSON, Sprachwissenschaftliche Veröffentlichungen von Prof. Dr. G. J. Ramstedt: Studia Orientalia XIV: 12 (1950), 9—13.

végig részleteknek, amelyekből nem tudtak előtörni az e g é s z lényeges elemei. Tévedés volna ennek az okát csak abban látnunk, hogy bizonyos, olykor nem is lényegtelen kérdések megvitatása még mindig nem került sorra. Az eddigi módszerekkel, az eddigi anyagból lényegesen messzebbre jutni akkor sem tudnánk, ha minden fontosnak tartott, korábban nem tárgyalt részletet is vizsgálat alá vennénk. Minden érvelésnél meggyőzőbben igazolja ezt a nézetünket RAMSTEDT posthumus munkája, amely első kísérlet arra, hogy az altaji összehasonlító nyelvészet egyik összefüggő területét, az alaktant szerves egységként tárgyalja. E mű ugyanis az egyes alaktani kérdéseket oly módon tárgyalja, hogy az egyes esetek hogyan viselkednek az egyes nyelvekben, élesen elhatárolva mindenkor a török, a mongol, a mandzsu-tunguz és a koreai nyelv megfelelő anyagának a vizsgálatát. Hogy mi is hát a mai altaji nyelvekben a megőrzött közös sajátság, annak eldöntését RAMSTEDT előljáróban a »kritikailag iskolázott« olvasónak a megítélésére bízta.⁴⁰

RAMSTEDT összefoglaló altaji nyelvészeti posthumus művét KOTWICZ hasonló természetű munkájával együtt az eddigi altaji nyelvészeti kutatások zárókövének kell tekintenünk. E művek összefoglalják a korábbi, legtöbbször saját kutatásaikból leszűrhető legjobb eredményeket, ugyanakkor számos olyan megfigyelést tartalmaznak, amelyek jól felhasználhatók a jövő kutatások számára is. Hogy azonban valóban tovább juthassunk, ki kell küszöbölnünk az összehasonlító-történeti módszer e téren megmutatkozó korábbi hiányosságait. Ennek érdekében :

1. az eddiginél alaposabban kell tanulmányoznunk az egyes ma élő altaji nyelveket ;

2. komoly figyelmet kell szentelnünk az egyes (török, mongol, mandzsu-tunguz ; koreai) nyelvek történetének ;

3. az egyes nyelvek történetét az illető népek történetének szemmel tartásával kell vizsgálnunk.

E feladatok sikeres megoldásának ma jobban megvannak a kedvező feltételei, mint valaha. Valamennyi felmerülő kérdésnek a taglalásába ezúttal sem bocsátkozhatom, néhány kiragadott részlet-probléma bemutatása talán jobban is szemlélteti az előttünk álló feladatokat.

A ma élő altaji nyelvekkel kapcsolatban szólnunk kell a Szovjetunió területén élő török, mongol, mandzsu-tunguz népek nyelvi és nyelvészeti anyagáról. Ebben a körben mindenki előtt ismeretes, hogy e népek milyen hatalmas fejlődésen mentek keresztül a Nagy Októberi Forradalom óta kulturális szempontból is ; ez a fejlődés különösen erőteljesen jelentkezik az anyanyelvi kultúra terén.

Az új nyelvi anyag, amelyet egyik-másik területen áttekinteni is nehéz, óriási segítséget jelent a nyelvészeti kutatások szempontjából is. Török nyelvi

⁴⁰ G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 15, jegyz.: »Die kritisch geschulte Leser wird darum in dem morphologischen Abschnitte alles das gesammelt finden, was in diesen Sprachen als gemeinsames Gut noch vorhanden ist oder als solches betrachtet werden kann«.

területről most csak N. A. BASZKAKOV rövid beszámolójára utalnék,⁴¹ valamint arra, hogy NÉMETH GYULA »A szovjet turkológia« c. készülő művében részletes tájékoztatással fog szolgálni ebben a vonatkozásban.⁴² A mongol nyelvi szovjet kiadványokról, nyelvészeti művekről nem áll rendelkezésre a BASZKAKOVéhoz hasonló kalauz, azonban gazdag termése jól ismeretes minden mongolista előtt.

Nyelvészeti szempontból a legjelentősebbnek mégis azt kell tartanunk, ami a mandzsu-tunguz nyelvek és nyelvjárások megismerése terén történt. Az itt számbajövő, korábban teljesen írástudatlan, elmaradt kis népek nyelvére vonatkozóan — a legrégebbi szórványos, kezdetleges feljegyzéseket nem számítva CASTRÉN, GRUBE, PROTOGYJAKONOV művei voltak a főforrásaink.⁴³ Ma viszont az evenki (= tkp. tunguz), nanaj (= gold), olcsa, even (= lamut) népeknek nemcsak saját írásuk van, hanem egész sereg iskolai tankönyv, szótár, fordítás, sőt eredeti mű tanúsítja kulturális felemelkedésüket, amelyek természetesen egyben a nyelvészeti kutatásoknak is elsőrendű, sokáig nélkülözött segédeszközei.⁴⁴ Tudományos szempontból igen értékesek V. I. LEVIN, V. I. CINCUSZ

⁴¹ Н. А. Баскаков, Развитие языков и письменности народов СССР (на материале тюркских языков): Вопросы Языкознания I (1952) 1: 19—44. Jól használható anyag található a tudományos irodalomról: А. К. Боровков, Востоковедение в СССР за 30 лет: Изв. Ак. Наук СССР VI (1947), 395—407.

⁴² Előzetes beszámolóként I. NÉMETH GYULA, A szovjet turkológia: I. Oszt. Közl. IV (1953), 105—116 (részletesebben ismerteti BASZKAKOV cikkének gondolatmenetét is), valamint CZEGLÉDY KÁROLY, RÁSONYI LÁSZLÓ, ANGYAL ENDRE hozzászólásait és PAIS DEZSŐ elnöki zárószavát, uo. 117—123.

⁴³ A. CASTRÉN — A. SCHIEFNER, Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre, nebst kurzem Wörterverzeichnis. St. Pbg. 1856. W. GRUBE, Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis mit vergleichender Berücksichtigung der übrigen tungusischen Dialekte: Dr. Leop. v. Schrenck's Reisen und Forschungen im Amurlande, Anhang zum III. Bande; St. Pbg. (1900). Пр. Протодьяконов, Гольдско-русский словарь, Владивосток 1901. GRUBE id. munkája a korábbi anyag egy részének a bibliográfiáját is tartalmazza (IX—X).

⁴⁴ Az igen gazdag ilyen természetű anyagból íme néhány számomra is hozzáférhető mű. Evenki (tkp. tunguz) nyelven: Г. М. Василевич, Букварь, на эвенкийском (тунгусском) языке для эвенкийской начальной школы, Ленинград 1946. Л. Н. Толстой, »Азбукадук« улгурил (Л. Н. Толстой, Рассказы из Азбуки; М. С. Савин fordítása, a könyv végén az orosz eredetivel), Ленинград 1949. А. С. Пушкин, Нимнгакан тэгэмэрдүли салтандули (А. С. Пушкин, Сказка о царе Салтане, И. В. Моханова fordítása), Ленинград 1948. В. Катаев, Полкхутэн (В. Катаев, Сын полка, М. С. Савин fordítása), Ленинград, 1949. Л. Кассиль, Сингил дысучимнилли (Л. Кассиль, Твои защитники, В. А. Горцевская fordítása), Ленинград 1946. А. И. Любарская, Сингил гиркилли, улгурилвэ умивун (Твои товарищи, Сборник рассказов; összeállította А. И. Любарская, Г. М. Василевич fordítása), Ленинград 1946. Nanaj (gold) nyelven: Л. Кассиль, Си кандёмдисалси (Л. Кассиль, Твои защитники, В. А. Аврорин fordítása), Ленинград 1946. Л. Савельев, Зимнийвэ апами дяпаохан (Л. Савельев, штрум зимнего, С. Н. Оненко fordítása), Ленинград 1950. Аким Самар, Нанай дярин (Аким Самар nanaj nyelvű költeményei, orosz fordítója О. Суник Ленинград 1946. Even (lamut) nyelven: Н. П. Ткачик, Танганмайду книга, нонап хупкучэк III класстун és Н. П. Ткачик, Перевод книги для чтения III классе эвенской (ламутской) начальной школы, Ленинград 1948. Л. Кассиль, Хин дысучимнгэлси (Л. Кассиль, Твои защитники, К. А. Новикова, В. И. Инута, Е. И. Слепцова fordítása), Ленинград 1946. С. Маршак, Мен-дюр аткекан (С. Маршак, Двенадцать месяцев, Б. Л. Кронгауз fordítása), Ленинград 1949. Е. Чарушин, Тэлэнгэл (Е. Чарушин, Рассказы, Г. Семенов fordítása), Ленинград 1949. Д. Н. Мамин—Сибиряк, Тэлэнгэл (Д. Н. Мамин-Сибиряк, Рассказы, И. В. Вальтер fordítása), Ленинград 1950.

K. M. MILJNYIKOVA, T. I. PETROVA, A. N. ULITYIN, G. M. VASZILEVICS és mások munkái.⁴⁵

Ami az egyes altaji nyelvek történetét illeti, kétségtelenül a török nyelvek története terén a legkedvezőbb a helyzet. Ez azt jelenti, hogy jelentős mennyiségű régi emléket tártak fel és adtak ki, nem kevés az egyes részletkérdéseket tárgyaló monográfiák száma sem; a legalaposabban a török hangtörténetet kutatták. A helyzet távolról sem mondható azonban kielégítőnek. A legszembe-tűnőbb az alaktani vizsgálódások elmaradottsága, az egyes fontosabb török nyelvek történetének a feldolgozása. Az összefoglaló nagy török nyelvtörténet megírása szintén a jövő feladatai közé tartozik. A török szókészlet történetének a kutatása még a kezdet kezdetén tart.

A mongol nyelv emlékeinek a megismerésében — a török mögött néhány évtizeddel megkésve — komoly mértékben előre jutottunk. Valóban, a mongol filológia első száz éve után az elmúlt huszonöt esztendő a mongol nyelvemlékek feltárásának és kiadásának nagy korszakát jelenti; ez a korszak azonban még nem ért véget, még mindig számos ismert emlék van feldolgozás alatt, illetőleg vár kiadásra.

A feldolgozott nyelvemlékek közül terjedelménél és koránál fogva (1240) kétségtelenül a Mongolok Titkos Története a legfontosabb. Ez a nyelvészeti, történeti, társadalomtörténeti, néprajzi, irodalomtörténeti szempontból egyaránt alapvető jelentőségű mű eredeti ujgur-mongol írásban nem maradt fenn, hanem csak egy 1390 tájáról való kínai átírásban. A kínai átírással mongol szöveg visszaállításával, fordításával, magyarázatával többen is megpróbálkoztak; legfőbb forrásaink e téren HAENISCH, KOZIN, PELLLOT kiadásai, ill. feldolgozásai.⁴⁶ A kínai átírásban fennmaradt mongol nyelvemlékek közül meg kell

⁴⁵ А. П. Конаков, Манжуристика в России и в СССР: Изв. Ак. Наук VI (1947), 417—24. Е. Титов, Тунгусско-русский словарь, Иркутск 1926. Г. М. Василевич, Эвенкийско-русский словарь, Ленинград 1934. Г. М. Василевич, Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) словарь, Москва 1940. Г. М. Василевич, Русско-эвенкийский (русско-тунгусский) словарь, Москва 1948. Т. И. Петрова, Краткий нанайско-русский словарь, Ленинград 1935. Т. И. Петрова, Ульчский диалект нанайского языка, Москва—Ленинград 1936. В. И. Левин, Краткий эвенско-русский словарь, Москва—Ленинград 1936. Материалы для исследования тунгусского языка (Наречие баргузинских тунгусов), Ак. Наук СССР, Ленинград 1927. К. М. Мыльникова—В. И. Цинциус, Материалы по исследованию негидальского языка: Тунгусский Сборник I (1931), 107—218. А. Н. Улитин, Материалы по гольдскому (нанайскому) языку: Язык и мышление I (1933), 119—47. В. И. Цинциус, Очерк грамматики эвенского (ламутского) языка, Ленинград 1947. Г. М. Василевич, Очерки диалектов эвенкийского (тунгусского) языка, Ленинград 1948. В. И. Цинциус, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, Ленинград 1949.

⁴⁶ E. HAENISCH, *Manghol un niuca tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ye Têh-hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Leipzig, 1937. E. HAENISCH, *Die Geheime Geschichte der Mongolen aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss, erstmalig übersetzt und erläutert.* Leipzig 1941. (Zweite verbesserte Auflage, Leipzig, 1948). E. HAENISCH, *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi), *Geheime Geschichte der Mongolen.* Leipzig, 1939. С. А. Козин, Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г., под названием *Mongγol-un niuca tobčiyan*. Юань чао би ши; Монгольский обыденный изборник. Том I. Введение в изучение памятника, перевод, тексты,

említenünk több Yüan- és Ming-korból származó kínai-mongol szójegyzéket, valamint közülük az egyikhez, az 1389-ből való *Hua-yi yi-yü-höz* csatolt okmány-gyűjteményt. Eddig csak az 1389-i szójegyzéket és az okmány-gyűjteményt dolgozták fel⁴⁷, a többi még kiadatlan.

Nemcsak számszerűleg gyarapodott meg a 'phags-pa írásos mongol nyelvemlékek korábbi anyaga, hanem az emlékek helyes olvasása és értelmezése terén is jelentős haladást mutatnak M. LEWICKI és E. HAENISCH 'phags-pa nyelvemlékkiadásai.⁴⁸

Az ujjur-mongol írásos emlékek közül szintén egész sor kiadás és feldolgozás látott napvilágot. Megjelent az Aranyhorda egykori területéről előkerült nyírfakéregre írt mongol versek feldolgozása, az Olon-szume közelében feltárt régi emlékek egy részének a kiadása.⁴⁹ A perzsiai ilkhánok mongol nyelvű emlékei közül kiadták *Abaya* menlevelét (1267-ből, vagy 1279-ből), *Aryun* levelét 1290-ből, *Gasan* levelét 1302-ből, valamint a Teheráni Múzeum mongol okmányait, végül az isztanbuli, 1453-ból való kínai-mongol rendeletet.⁵⁰ Az új epigráfiai anyagból kiemelkednek az 1335-i, 1338-i, 1346-i és 1362-i kínai-mongol feliratok.⁵¹ A legrégebb (XIV. század) mongol fordításokból, amelyek nagyjából a mi kódexeinknek felelnek meg, eddig négyet tártunk számon. Közülük kettő részlegesen megjelent: a *Bodhicaryāvatāra* mongol fordítását kiadta VLADIMIROV, a *Subhāṣitaratnanidhi* mongol fordításának facsimiléjét magam tettem

гlossарии. Москва—Ленинград 1941. (Több nem jelent meg.) P. PELLIOТ, *Histoire secrète des Mongols. Restitution du texte mongol et traduction française des chapitres I à VI.* Paris 1949. A kutatás történetére vö. E. HAENISCH, *Der Stand der Yüan-ch'ao-pi-shi-Forschung: ZDMG. XCVIII (1944), 109—120; P. AALTO, Zur Geschichte der Yüan-ch'ao-pi-shi-Forschung: JSFOu. LV, 3 (1951), 1—14.*

⁴⁷ M. LEWICZKI, *La langue mongole des transcriptions chinoises du XIVe siècle. Le Houa-yi yi-yü de 1389. Édition critique précédée des observations philologiques et accompagnée de la reproduction phototypique du texte.* Wrocław 1949. E. HAENISCH, *Sino-mongolische Dokumente vom Ende des 14. Jahrhunderts: Abh. d. Deutschen Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1952.* Több más kínai-mongol szójegyzékre vonatkozó megjegyzéseimet l.: *Études Slaves et Roumaines II (1949), 53—4; Acta Orient. Hung. I (1950—51), 168, note 2.*

⁴⁸ M. LEWICKI, *Les inscriptions mongoles inédites en écriture carrée: Collectanea Orientalia Nr. 12 (Wilno 1937).* E. HAENISCH, *Steuergerechtesame der chinesischen Klöster unter der Mongolenherrschaft: Berichte über die Verhandl. d. Sächs. Ak. d. Wiss. XCII, 2. Heft (Leipzig 1940).* LIGETI L., *A 'phags-pa írásos nyelvemlékek: Melich Emlékkönyv (1942), 222-37.*

⁴⁹ *Золотоордынская рукопись на бересте: Советское Востоковедение II (1941), 81—134 és XXIV tábla. SHIRŌ HATTORI, The Mongolian documents found at Olon-Sume, Inner Mongolia: Tōhō gakuho XI: 2 (1940), 257—78, két táblával (japán nyelven).*

⁵⁰ A. MOSTAERT — F. W. CLEAVES, *Trois documents mongols: HJAS. XV (1952), 419—506, VIII táblával. F. W. CLEAVES, The Mongolian documents in the Musée de Téhéran: HJAS. XVI (1953), 1—107. Uő., The Sino-Mongolian edict of 1453 in the Topkapı sarayı Müzesi: HJAS. XIII (1950), 431—46, VIII táblával.*

⁵¹ F. W. CLEAVES, *The Sino-Mongolian inscription of 1335 in memory of Chan Ying-jui: HJAS. XIII (1950), 1—131, XXXV táblával. Uő., The Sino-Mongolian inscription of 1338 in memory of Jigūntei: HJAS. XIV (1951), 1—104, XXXII táblával. Uő., The Sino-Mongolian inscription of 1346: HJAS. XV (1952), 1—123, XII táblával; Uő., The Sino-Mongolian inscription of 1362 in memory of Prince Hindu: HJAS. XII (1949), 1—133, XXVII táblával.*

közzé a budapesti kézirat alapján, teljes feldolgozása erősen előrehaladott állapotban van.⁵²

Ujgur-mongol írásos emlékeink mai állománya lényegesen túlnő azon a kereten, amelyet VLADIMIRCOV még 1929-ben is megjelölt,⁵³ ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a VLADIMIRCOV-féle jegyzék számos darabja mai napig kiadatlan.

A XIV—XV. századi arab írásos mongol nyelvemlékek most már szintén számottevő forrásai a mongol nyelv történetének. A régebb óta ismert Ibn Muhanna-féle arab-mongol szójegyzék meglehetősen romlott szövegének a javítását az isztanbuli kiadás nem egy esetben lényegesen megkönnyíti. HOUTSMA kipszak szótárából jól ismert leideni névtelen szerző kéziratának megjelent a mongol része is. E csoport legfontosabb emléke egy terjedelmes arab szótárnak, a Muqaddimat al-adabnak a mongol anyaga, amely megfelelő kiadásban ma már szintén hozzáférhető a kutatás számára.⁵⁴ Kiadásra vár még PEIOTH feldolgozásában egy eddig ismeretlen arab-mongol szójegyzék, valamint egy isztanbuli polyglott (arab, perzsa, török, mongol) szótár mongol nyelvű anyaga.

E vázlat szerű áttekintés alapján is megállapíthatjuk, hogy e mongol nyelvemlékek új helyzetet teremtettek és a régi mongol nyelv tanulmányozását új alapokra kell helyezni. E nyelvnek, melyet közép-mongolnak nevezünk (XIII—XIV. század), összefoglaló jellemzésére még nem került sor, nem is kerülhet a közel jövőben mindaddig, míg az új emlékek publikálásában valamelyes nyugalmi helyzet nem következik be. Az új anyag alapján annyi azonban már is látható, hogy a feltárt nyelvemlékek nem csak számbeli gyarapodást jelentenek, hanem mind szókészleti, mind nyelvtani vonatkozásban igen sok figyelemreméltó újat hoztak, amely komoly segítséget jelent az összehasonlító történeti kutatás számára.⁵⁵

A mongol nyelv történetének további vizsgálása szempontjából számolnunk kell még egy igen nagy jelentőségű tényezővel. A mai, tulajdonképpen mongol nyelvről való legrégibb ismereteink a Dzsingiszkhán megjelenése körüli időkből származnak, gyakorlatilag a XII—XIII. századból. A mongol nyelvet

⁵² Б. Я. Владимирцов, Bodhicaryāvatāra I: Bibliotheca Buddhica XXVIII, Ленинград 1929. (A megjelent rész a kritikai kiadást tartalmazza, mongol írással.) L. LIGETI, Le Subhāṣitaratnanidhi mongol, un document du moyen mongol. Partie Ière: Le manuscrit tibéto-mongol en reproduction phototypique avec une introduction. Bibliotheca Orientalis Hungarica VI. Budapest 1948.

⁵³ Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика, 34—9.

⁵⁴ Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift: Изв. Ак. Наук СССР 1927: 1009—1040, 1251—1274; 1928: 55—80. Монгольский словарь Мукаддима ал-адаб I-II Москва Ленинград 1938, III 1939. П. Мелиоранский, Араб филолог о монгольском языке: Зап. Вост. отд. Русск. Арх. Общ. XV (1904), 75—171, Az isztanbuli kiadás 1921-ben jelent meg, gondozója Kilisli mu'allim Rif'at. E szójegyzék az isztanbuli kiadás alapján megjelent a Muqaddimat al-adab idézett kiadásának függelékeként is, betűrendbe szedve, rövidített formában (I—II, 432—451).

⁵⁵ Ideiglenes áttekintést nyújt pl. a Mongolok Titkos Történetének a nyelvről: E. HAENISCH, Grammatiche Besonderheiten in der Sprache des Manghol un Niuca Tobca'an: Studia Orientalia XIV: 3 (1950), 1—26.

természetesen az ezt megelőző időkben is beszélte már számos — más és más nevet viselő — törzs. Ezek között a legnagyobb jelentőségű a kitaj nevet viselő törzsszövetség, amelynek történetét az i. sz. IV—V. századáig tudjuk visszafelé követni. A kitajok elfoglalták Észak-Kínát is, amely felett *Liao* néven 907—1125-ig uralkodtak.⁵⁶ Nevük különben átment nomád utódaikra, a dzsücsücsükre, onnan Észak-Kínára, majd Kínára általában; a kitaj elnevezés az utóbbi értelemben bizonyos nyelvekben (mongol, orosz) mind a mai napig megőrződött.

A kitaj nyelvre vonatkozó ismereteink fő forrása még ma is az a nem nagyon terjedelmes szórványemlék-anyag, melyet a kínai művek őriztek meg, valamint a *Liao-si* 116. fejezetét képező rövid kitaj-kínai szójegyzék. A kínai évkönyvek értesítéseiből tudjuk, hogy a kitajoknak saját írásaik voltak: a 'kis' és a 'nagy' kitaj írás. Tudjuk azt is, hogy segítségükkel több, kínaiból kitajra fordított művet írásban is rögzítettek. A 'kis' kitaj írásnak, amely valószínűleg azonos az ujgur írással, semmi emléke nem maradt ránk. A 'nagy' kitaj írásnak, melyet 920-ban készítettek a kínai írásjegyek alapján, egy-két egészen rövid és bizonytalan emléke már régebb óta ismeretes; 1922-ben azonban ezzel az írással két terjedelmes feliratos emléket (az egyik 856 írásjegyből áll) fedeztek fel, ezeket később újabb emlékek feltárása követte.⁵⁷ Az írást mindezekig nem sikerült megszólaltatni senkinek. A magam kutatásai alapján annyi azonban máris világos, hogy a 'nagy' kitaj írás kétféle íráselemből tevődik össze: szójelekből és szótagjelekből. A szójelek ideogrammák, kiejtésüket az írásból magából megállapítani lehetetlen. A szótagjelek, amelyek képzők és ragok, sőt egyes, szójellel nem rendelkező szavak leírására is szolgáltak, bizonyos körülmények között megfejtethetők, illetve elolvashatók.

A kitaj emlékek megszólaltatása természetesen nemcsak a mongol nyelvtörténeti kutatásoknak lesz nagy eseménye.

A mandzsu-tunguz nyelvek legtöbbjének nem volt írása, ezeknek az írás nélküli nyelveknek nem ismerjük a történetét. Az egész csoport történetét, illetve korábbi állapotát az összehasonlító-történeti módszer segítségével bizonyos fokig rekonstruálhatjuk. Írásos emlékei a csoport déli ágába tartozó mandzsunak vannak, még pedig a XVII. század elejétől kezdve.⁵⁸ Ez az írásos nyelv azonban emlékeiben túlságosan homogén, időben is mindössze 300 évet jelent, így egymagában nem alkalmas arra, hogy segítségével a mandzsu nyelv történeti fejlődését kellően megvilágítsuk. A rokon nyelvekkel, elsősorban a déli ág egyes nyelveivel való összehasonlítása azonban gazdag eredményeket

⁵⁶ LIGETI L., A kitaj nép és nyelv: MNy. XXIII (1927), 293—310. ROLPH STEIN, *Leao-tche T'oung Pao* XXXV (1939), 1—54. K. A. WITTFOEL—FÉNG CHIA-SHÉNG, *History of Chinese Society, Liao (907—1125)*, Philadelphia 1949.

⁵⁷ L. KER, *Le tombeau de l'empereur Tao-tsong des Leao (1055—1101) et les premières inscriptions connues en écriture k'i-tan*: *T'oung Pao* XXII (1922), 292—301. J. MULLIE, *Les sépultures de K'ing des Leao*: *T'oung Pao* XXX (1933), 1—25.

⁵⁸ L. LIGETI, *A propos de l'écriture mandchoue*: *Acta Orient. Hung.* II (1952), 235—301.

ígér, főleg az eddig teljesen ismeretlen közép-mandzsú hangtan és alaktan szempontjából. A szovjet nyelvészek alapos és bőséges anyag-publikációikkal megteremtették az eredményes munka feltételeit.

A mandzsú-tunguz nyelvcsoporthoz is megvan a maga »kitaj-problémája«. A csoportnak egyetlen — nem is nagyon régi — írásbeliséggel rendelkező ága lévén, ennek természetesen fokozottan nagy a jelentősége.

Ez esetben ugyanis szintén ismerünk egy régi mandzsú-tunguz népet, melyet forrásaink dzsürcsi vagy dzsürcsen néven emlegetnek. A dzsürcsikre vonatkozó legrégibb értesítések — szintén a kínai forrásokban — az i. sz. V. század végéről valók. A XII. században a dzsürcsik elfoglalják Észak-Kínát, éppen az előbb említett kitajoktól, és ott *Kin* néven uralkodnak 1115—1234-ig. A dzsürcsi uralomnak Dzsingiszkán mongoljai vetnek véget. A dzsürcsiknek is voltak írásaik és volt ezekkel az írásokkal lejegyzett eléggé gazdag, jórészen kínaiából fordított irodalmuk. Írásaik közül a legfontosabb a 'nagy' dzsürcsi írás (1119), amely lényegében a 'nagy' kitaj írás átvétele, továbbá az utóbbiból egyszerűsített 'kis' dzsürcsi írás (1138). Mind a kettővel maradtak ránk emlékek, a legfontosabbak közülük a Kin-kori feliratos emlékek. A 'kis' dzsürcsi írás ismerete megőrződött Kínában és Koreában a XV—XVI. századig. A XVI. századból ránkmaradt a kínai fordítói iskola egy dzsürcsi-kínai szójegyzéke, amelyben a dzsürcsi írással leírt dzsürcsi szavak kiejtését kínai írásjegyek biztosítják, ugyanakkor minden egyes szót kínai értelmezés kísér. A kínai átírás azonban nem alkalmas arra, hogy a dzsürcsi írásjegyek, illetve szavak pontos kiejtését rögzítse. A szójegyzék dzsürcsi anyaga ebben a formában — érthető módon — használhatatlan a mandzsú-tunguz nyelvtörténeti kutatások céljaira. A 'kis' dzsürcsi írás problémáival huzamosabb ideje foglalkozom, vizsgálódásaim főbb eredményeiről a Magyar Tudományos Akadémia 1945. okt. 15.-i ülésén beszámoltam.⁵⁹ Az aprólékos munkát és sok időt igénylő teljes anyag-feldolgozást, benne a kb. 700 'kis' dzsürcsi írásjegy egész példatárát és a szójegyzéket, belátható időn belül szeretném közrebocsátani.

A 'kis' dzsürcsi írás kifogástalan értelmezése első lépés a 'nagy' dzsürcsi írás megfejtése felé; ez utóbbi viszont bizonyos fokig kulcsa a 'nagy' kitaj írás megfejtésének.

Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy a dzsürcsi nyelv a mandzsú-tunguz nyelvek déli ágába tartozik és a legközelebb áll a ma már kihaltnak tekinthető mandzsún kívül a Szovjetunióban beszélt nanajhoz és olcsához.

A nyelvemlékekben a dzsürcsi nyelv fejlődésének két, világosan tagolható szakasza jelentkezik (Kin-kor és Ming-kor), ugyanakkor a nyelvjárási tagozódás igen érdekes jelenségei is jól megfigyelhetők.

⁵⁹ W. GRUBE, Die Sprache und Schrift der Jučen. Leipzig, 1896. LIGETI L., Egy XII. századi mandzsú-tunguz írás. A 'kis' dzsürcsi írás értelmezése: Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből, XVI. köt., 9. sz., 43 l. Budapest 1948.

Az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásának legnagyobb fogyatékossága az altaji nyelvészetben az volt, hogy nem vette kellően figyelembe azon népek történetét, amelyeknek nyelvét kutatta. Kétségtelen, hogy a módszernek ezen a ponton bizonyos nehézségekkel eleve számolnia kell. SZEREBRENYNYIKOV indoeurópai példák kapcsán rámutatott arra, hogy sok esetben »az illető nyelven beszélő nép története egyáltalában nem ismerhető meg«. ⁶⁰ Ez természetesen így van az altaji nyelvészetben is bizonyos kronológiai határon túl; az i. e. 1000 körüli és az azt megelőző időkből jóformán semmit sem tudunk az altaji nyelveket beszélő népek történetéről. Nem is erről van szó. A hiba ott van, hogy az eddigi kutatások az illető nép történetét nem vették figyelembe akkor sem, amikor az jól ismeretes vagy pedig kifogástalanul megismerhető, legalább főbb vonásaiban.

Az anyag ezúttal is igen nagy, meg kell elégednünk, hogy mindössze néhány példa kapcsán mutassunk rá a felmerülő fontosabb problémákra.

A történeti forrásanyaggal dokumentált korokból intenzív és megismétlődő kapcsolatokról van tudomásunk az »altaji« nyelveket beszélő népek között.

Figyelmen kívül hagyva a kazár nyelv mongolos kapcsolatainak vitás kérdése mögött meghúzódó esetleges érintkezést, ⁶¹ ismeretes, hogy 552-ben a türkök (a kínai források *t'u-k'üü* népe), miután hosszú ideig a zsuan-zsuanok leigázott szolgálaként azok bányáiban dolgoztak és kovács-munkáikat látták el, ⁶² Belső-Ázsiában nagy nomád birodalmat alapítottak. Kapcsolataik ezután sem szűntek meg korábbi uraik mongol nyelvűeknek tartott zsuan-zsuan és eftalita népeivel. E kérdést eddig még nem vizsgálták meg a kellő alapossággal. Hasonlóképpen nem kutatták azt sem, hogy a türkök, majd az ujugrok kapcsolatban álltak Mandzsúria mongol törzseivel is. Az orkhoni feliratok *qitañ* és *tatabi* neve korántsem pusztá alkalomszerű említés, a kínai források világosan függési viszonyról beszélnek: a kitajoknál állandóan türk helytartó tartózkodott a 697-i nagy vereség óta. ⁶³ A kitajok a X. században megsemmisítik a kirgizek nomád birodalmát. A kitaj fejedelem helyreállíttatja az ujugur *Bilgä qayan* sírfeliratát, ugyanakkor felajánlja a kirgizek előtt Turfán vidékére vonult ujugroknak, hogy térjenek vissza Orkhon-menti korábbi földjükre. A kitajok elsőnek az ujugur írást, az ú. n. 'kis' kitaj írást veszik át. Mielőtt Dzsingiszkhán kiterjesztette hatalmát a szomszédos törzsekre, a később szintén meghódított, majd mongol nyelvűekké vált najmanok török nyelvet beszéltek: A Mongolok Titkos Történetében az egész najman nomenclatura még tisztára török jellegű. Dzsingiszkhán kancelláriáját »ujgur«, török írástudók (*Činqai*, *Ta-ta tonga*) segítségével alapítja meg. A mongol buddhista irodalom első fordítói ujugur írástudók

⁶⁰ I. m., oroszul: 179: magyarul: 15.

⁶¹ L. LIGETI, L'étymologie du slave *chorogy* 'drapeau': Études Slaves et Roumaines II, 56.

⁶² Н. Я. Бичурин (Я а к и н ф), Собрание сведений о народах обитавших в средней Азии в древние времена I (Москва—Ленинград 1950), 228. É. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, 221—229.

⁶³ Н. Я. Бичурин, op. cit., II. 74—6. R. GROUSSET, L'empire des steppes, Paris 1948, 180—81.

közül kerülnek ki. A mongolkori Kínában óriási szerepet játszanak különböző török törzsek képviselői, sőt a mongol mellett maga az uigur nyelv is. A listát folytatni és bővíteni lehetne tetszés szerint.

Szándékosan utaltam a VI. századtól kezdve kimutatható török-mongol kapcsolatoknak teljesen heterogén típusaira, sokszor a források primitív fogalmazásában, anélkül, hogy teljességre törekedtem volna (nem szóltam pl. az igen fontos kereskedelmi kapcsolatokról). A kapcsolatoknak itt felsorolt valamennyi fajtája ugyanis nyomot hagyhat és hagy is az érintkező népek nyelvében, azzal a meggyőződéssel természetesen, hogy a különböző kapcsolatok nyelvi hatása erősen különböző, intenzitásban és tartósságban.

Az egyszerű adófizetési kapcsolat nem érinti egyik nyelvnek sem a nyelvtani szerkezetét, a legtöbbször az alapszókészletét sem. Igen sok példánk van azonban arra, hogy az adóba küldött ritka vagy nem ismert termék vagy termelvény eredeti neve behatol az idegen nyelvbe. Ebben a tekintetben az idegen-nyelvi átvételekkel szemben annyira elhárító jellegű kínai nyelv sem kivétel. Elegendő utalnunk a Yüan- és Ming-kor kínai szójegyzékeire, amelyekben olyan »kínai« szavakkal találkozunk — a lónevek között —, mint *a-lu-ku ma* (ujg. *aryumaq*), *ha-la-hu-la* (ujg. *qara qulaq*) stb.⁶⁴ Hasonlóan megy végbe bizonyos árucikkek nevének a terjedése.

A zsuan-zsuan példa jól mutatja, hogy amikor egy nomád nép egy másik nomád nép államát megsemmisíti, hogy maga vegye kezébe irányítását, annak adminisztratív stb. intézményeit átveszi, az intézményekkel azok — számára idegen — elnevezéseit is sokszor megtartja. A türk *ışbaras*, *tarqat*, *tigit* szavak tehát végeredményben zsuan-zsuan méltóságnevek, a bennük jelentkező mongol vagy mongolos -s és -t a zsuan-zsuanok mongolnyelvűségén keresztül magyarázható helyesen, és téves minden olyan kísérlet, amely csupán e méltóságnevekben mutatkozó többesjelek alapján akarja közelebb hozni egymáshoz a mongol és török többesszám-jeleket.⁶⁵

Ta-ta tonga és *Činqai* szerepével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az idegen hatásra létrehozott kancelláriai írásbeliség átvehet bizonyos mennyiségű idegen szókészleti stb. elemet is, mindenekelőtt persze stílus-sajátságokat, így különösen a kezdő és befejező formulákat. A mongol kancellária hatása szembetűnő többek között a mongol-kori töröknyelvű kancellária nyelvére, bár a kérdést ebből a szempontból még nem vizsgálták meg tüzetesebben. Az uralom megszűntével, mely ezt a kancelláriát létrehozta és fenntartotta, megszűnik a kancelláriai gyakorlat is. Hatása tehát viszonylag rövid életű, az általa felhasznált idegen szókészleti elemek a legtöbbször végleg el is tűnhetnek. Amikor egy-egy szó történetével foglalkozunk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezen az úton is kerülnek át jövevények egyik nyelvből a másikba.

⁶⁴ Kao-č'ang kuan-yi šu I, 17b.

⁶⁵ L. LIGETI, Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise : Acta Orient. Hung. I (1950—51) 149. G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, 53—4,

Az ujjur fordítók által készített mongol nyelvű fordításokból kiderül, mint az ilyen természetű fordításokból általában, hogy az idegen (ujgur) nyelv szókészletéből számos elem kerül át abba a nyelvbe (a mongolba), amelyre a művet fordítják. Ezek egy része nem tud gyökeret verni az új nyelvben, hamarosan kiszorítja valamely eredeti szó, más része azonban meghonosodik, és gyarapítja az átvevő nyelv szókészletét. Az ujjur közvetítésű *sariγ munga* 'borax' nem maradt meg a mongolban,⁶⁶ ezzel szemben a sajátosan török ragos alakban jelentkező *turqaru* 'mindig' < ujj. *turqaru* 'ua.' és *tetürü*⁶⁷ 'hamis' < ujj. *tätrü* 'ua.' szavakat a buddhista irodalom a legújabb időkig megőrizte. Megjegyzendő, hogy a szentnek tartott szövegeknek szinte a betűjéhez való ragaszkodás folytán a fordítások nemcsak a szókészletet, hanem gyakran a nyelvtani szerkezetet, főleg a mondattant is befolyásolhatják.

Az efféle átvételekre különös gonddal kell ügyelnünk, mert a nyelvemlékes anyagban lépten-nyomon felbukkannak, és súlyos hiba volna őket akár a török, akár a mongol alapnyelvre visszavezetni, vagy éppen az altaji nyelvrokonság bizonyításához felhasználni.

Utoljára hagytam a legbonyolultabb, legnehezebb esetet, azt, amikor két nép intenzív érintkezése folytán az általuk beszélt nyelvek kereszteződnek. Tudjuk, az ilyen esetben a küzdelem az egyik nyelv győzelmével, gazdagodásával végződik és a másik eltűnésével, de belőle sohasem származik egy harmadik nyelv, amely egyikre sem hasonlít. A fenti példák közül igen tanulságos, hogy a najmanok elvesztették korábbi török nyelvüket, és átvették a győztes mongol nyelvet. De a mongol nyelv ebből és más küzdelmekből győztesen került ki, gazdagodott a legyőzött nyelvek számos elemével. Más esetekben ugyanezt elmondhatjuk egyes török nyelvekről, amelyek bizonyos mongol nyelvek felett arattak hasonló győzelmet.

Ez annyit jelent, hogy a török nyelv történetének aránylag jól ismert 1500 éves szakasza alatt számos alkalommal állott mélyreható, tartós érintkezésben a mongol nyelvvel. E tényt hiba volna szem elől téveszteni akkor, amikor azt látjuk, hogy a korábbi altaji nyelvészeti kutatások szorosabb kapcsolatot véltek látni a török és a mongol között, mint pl. a török és a mandzsú között. De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a török nyelv utolsó 1500 éve történetének csak egy része, talán még nem is a fele, és hogy a megelőző tekintélyes idő alatt hasonló intenzív érintkezésben állhatott más nyelvekkel is, olyan nyelvekkel, amelyek közé ma már eltűnt, ismeretlen típusú nyelvek is tartoztak. Mindezekon kívül figyelembe kell vennünk, hogy a török nyelv

⁶⁶ L. LIGETI, *Le Subhāṣitaratnanidhi*, facsimile 6b: *sariγ munga teneger-i qo yar-ača: busu nigen öngge bolun* < *bolun* > *bui*. Az ujjur szóra vö. G. R. RACHMATI, *Zur Heilkunde der Uiguren* I, 8, 10, 20 és B. LAUFER, *Sino-iranica*, 308, 3. jegyz.

⁶⁷ Kow. III, 1629 a szót tévesen *taduru*-nak olvassa. Vö. kalm. *tetγ* (RAMSTEDT, *Kalm. Wb.* 395a).

hosszú története folyamán szakadatlanul gazdagodott belső fejlődés útján is.

A mongol nyelv története számos ponton közös a törökével, de távolról sem azonos azzal, mint ahogy nem azonos a két nép története sem.

Mint láttuk, a mongolok története nem a XII. században kezdődik Dzsingiszkán megjelenésével, hanem az a kitajokon keresztül visszavihető az i. sz. V. századig. Ennél is fontosabb, hogy a kínai források segítségével a mongolok korai történetének egy lényeges szakaszát kezdjük tisztán látni. A mandzsúriai *tung-hu* nép, melyet helytelenül azonosítottak régebben a tunguzokkal, a hiungnuktól szenvedett vereség folytán két részre szakadt: az új népalakulatokat a kínaiak *wu-huan* és *sien-pi* néven ismerik. Az utóbbiakból, akikről i. sz. 45 óta tartalmaznak pontosabb értesítéseket a kínai források, váltak ki a kitaj és a tatabi (*hi* vagy *ku-mo-hi*) törzsek. Ezek Dél-Mandzsúriában telepedtek meg. Észak-Mandzsúriában a T'ang-kortól (i. sz. VII—X. század) kezdve a *sien-pi* eredetű *ši-weiek*et találjuk; a két nevet egyesek, mint PELLiot, azonosnak tartják. Mármint a kínai források a *ši-wei* törzseket név szerint is felsorolják, közülük az egyik a *mongyol* nevet viseli.⁶⁸ Ennek az értesítésnek különösen nagy az értéke, ha meggondoljuk, hogy a *ši-weiek* lakóhelye — a mai Mongol Népköztársaság északkeleti sarka, az ezzel érintkező északnyugati mandzsúriai részek, valamint Szibéria velük határos területe fel egészen a Bajkálig — azonos azzal a területtel, ahol a XII. században Dzsingiszkán mongol törzsei megjelennek. Más szóval, a kitajok és mongolok a mandzsúriai mongol nyelvű népeknek két különböző — déli és északi — ágát képviselik.

Nehezebb kérdés, amelyben még korántsem látunk ilyen tisztán: voltak-e rajtuk kívül lényegesen nyugatibb településű mongol törzsek is? Ha valóban mongol nyelvűek a zsuan-zsuanok, mint ahogy ma felteszik, honnan kerültek az i. sz. IV. században az Orkhon környékére? Nem kevésbé fogas kérdés a szintén mongol nyelvűeknek tartott eftaliták vándorlásának a kérdése. Lehetséges, hogy a mongol népek és nyelvek »őshazáját« valahol az Altaj és Szaján-hegység környékén kell keresnünk, de ez is, mint minden ettől eltérő vélemény, ez idő szerint csak feltevés, melyet nem tudunk kellő súlyú bizonyítékokkal sem igazolni, sem cáfolni.

Bárhogyan is áll a dolog, a mongolok mandzsúriai ágainak megléte nem tartozik többé a feltevések közé.

⁶⁸ A *sien-pi* és *wu-huan* törzsek kialakulására vö.: O. FRANKE, Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen: Abh. d. Preuss. Ak. d. Wiss. 1904, 7; W. M. MCGOVERN, The early empires of Central Asia (Chapel Hill 1939), 471; J. MULLIE, La rivière Jao-lo: T'oung Pao XXX (1930), 184—8. A *ši-wei* törzsszövetség *mongyol* törzséről legutóbb P. PELLiot, L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei: T'oung Pao XXVI (1929), 126—8. A *sien-pi* nyelv szórványemlékeit összegyűjtötte FANG ČUNG-YU, Sien-pi yü-yen k'ao; Yen-ching Journal of Chinese Studies 1930, 1429 és köv. l. A *sien-pi*—szabír állítólagos azonosságáról, ill. a *sien-pi* nyelv állítólagos török jellegéről vö. LIGETI: NyK. LI (1941), 199.

Hosszú időn keresztül a déli ág, a kitajok és rokon törzseik történetét ismerjük részletesebben. Forrásainkból világos, hogy a déli mongolok történetük egész ismert szakaszán szakadatlan érintkezésben vannak egyebek közt a szomszédos területek mandzsú-tunguz törzseivel. Ez utóbbiak közül a legjobban ismerjük a *wu-ki* népet, melyet később *mo-ho* néven emlegetnek a kínai források, majd az ő utódainak tartott dzsürcsiket.⁶⁹

Nem szükséges ezeknek az érintkezéseknek a részletes tárgyalásába bocsátkoznunk, hogy lássuk : mekkora a jelentősége a kitaj és dzsürcsi nyelvre vonatkozó kutatásoknak ebből a szempontból is.

A nyelvi kereszteződések ez esetben is elsősorban a szókészletben hagytak nyomot. A hangsúly tehát eleve a szókészletre esik, szerencsére a rendelkezésre álló, ma még erősen töredékes kitaj és dzsürcsi anyag főképp az ilyen természetű kutatásokat teszi lehetővé. A kutatásnak, meg kell mondanunk, eddig komoly akadályai voltak. A kitaj és dzsürcsi szórványemlékek, mint ismeretes, kínai átírásban maradtak fenn, kifogástalan, eredeti alakjukba való visszaállításukhoz alapos kínai nyelvtörténeti ismeretekre van szükség. Ez az akadály ma már nehézségek nélkül leküzdhető. De az ily módon megközelíthető kitaj és dzsürcsi szókészleti anyag sem mondható túlságosan gazdagnak : az ez idő szerint ismert kitaj szavak száma nem éri el a százat, a dzsürcsiké ugyan már jóval meghaladja az ezret. Itt azonban nyomatékosan rá kell mutatnom arra az eddig fel nem ismert tényre, hogy a korai mandzsú (dzsürcsi) ~ mongol (kitaj) szókészleti érintkezésekhez legfőbb forrásunk maga az irodalmi mandzsú szókészlet. A mandzsú szóanyag felületes átvizsgálása is meggyőzhet ugyanis mindenkit arról, hogy mily nagy benne az olyan világosan mongol, vagy ismeretlen eredetű szavaknak a száma, melyeknek nyomát sem találjuk a többi mandzsú-tunguz nyelvben ; ezeket a mandzsú-tunguz alapnyelvre visszavezetni nem lehet. Megállapítható ugyanakkor, hogy a mandzsú szókészlet mongol elemeinek elenyészően kis hányada származik a C'ing-korból (1644—1911) : túlnyomó többségük megtalálható már a XVI—XVII. századi mandzsú emlékekben. Ez annyit jelent, hogy a mongol elemek jelentős része a Ming- és a Yüan-korban került a mandzsúba, a még megelőző korok mongol szavai pedig a kitajból valók. A XVI. századnál korábbi időkben az átvevő nyelv persze nem a mandzsú, hanem a dzsürcsi ; ennek egyik nyelvjárásából fejlődött később a mandzsú. Ilyen körülmények között természetes, hogy a mandzsú saját »dzsürcsi-korszakának« tekintélyes mennyiségű szókészleti elemét is megőrizte. Íme egy-két példa.

⁶⁹ A *wu-ki* (ókin. *muät-kiät*) és *mo-ho* (ókin. *muät-yät*) ugyanannak a névnek két különböző korból való átírása. A *mo-ho* nevet korábban egyesek tévesen próbálták a *mongol* névvel összefüggésbe hozni. A *wu-ki* történetre vö. Н. Я. Бичурин, id. mű II, 69—72, 91—3. Törzseikről : J. MULLIE, id. mű. 196—201 (uo. a történetükre vonatkozó főbb kínai források adatai is). A *wu-ki* és rokon törzsek kínai forrásokban megőrzött szórványemlékeiről (a *ši-wei*-jel együtt) még mindig csak K. SHIRATORI, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme (Tokio, 1900), 58—64 áll rendelkezésre, korszerű feldolgozásuk szintén a jövő feladatai közé tartozik.

A ma. *čooxa* 'Heer ; Krieger, Soldat ; Krieg', Gab. 34 (ebből *čooxala* 'ein Heer ausrüsten, Krieg führen') szóban a *-xa* (\sim -*xe*) funkciójavesztett kicsinyítőképző, amely előtt a tövégi magánhangzó vagy mássalhangzó el szokott tűnni. Nem tartozik a mandzsu-tunguz nyelvek eredeti szókészletéhez ; a nanaj (gold) *čóxa* 'Soldat', manegir *čoyá* 'Heer', dahúr *čuyá* 'ua.' (GRUBE 60) kései kölcsönzések a mandzsuból. A szó történetét követve a mongolhoz jutunk, ahol az irodalmi nyelv ugyan nem ismeri, de vö. a következő megfeleléseket : Mongolok Titkos Története *ča'ur* 'Kriegszug, Raid' (HAENISCH, Wörterbuch 26), *čaura* 'in den Krieg ziehen', *ča'ura'ul* 'auf einen Kriegszug ausschicken' (uo.) ; Či-yüan yi-yü (XIII. századi kínai-mongol szójegyzék) *čaurači* 'harcos, martalóc' (ISHIDA MIKINOSUKE 22, 518°). A mai. mongol nyelvjárások csak a *čerig* 'katona; sereg' szóval kombinálva ismerik : ord. *tš'irik tš'ūr* 'soldats, armée' (MOSTAERT 719), burj. *sereg sūr* 'войска, война' (ČEREMISOV 417), nyug. khalkha (*tserik-*) *tsūr* 'война, смута, целое войско' (VLADIMIROV, СРАВН. ГРАММ. 209). Nyelvtörténeti szempontból figyelmet érdemelnek még a Mongolok Titkos Történetének elvesztett eredetijét tükröző Altan tobči nova *čayurla-*, *čayurayul-*, *čayurlayul-* alakjai (ulanbatori kiadás II, 20, 23). A szó kimutatható a kitajból is : K'i-tan kuo čí XXVII, 3b *č'ao-li* 'háború, hadjárat', Liao-ši LII, 14b és CXVI, 15b *č'ao-wu-li* 'ua.' ; e kínai átírások alapján *čaur* és *čawur* alakokat kell feltennünk a kitajban. A mandzsu *čooxa* tehát egy korábbi **čaur-xa* alakra vezetendő vissza, a Kin-korra vonatkozóan valóban ez az olvasata annak a két 'kis' dzsürcsi írásjegynek, amely e szó átírására szolgál. Nem vitás tehát, hogy a ma. *čooxa* dzsürcsi közvetítéssel a kitajból származik.

A 11-19-ig folyó régi számnevek (a mandzsu csak egy részüket őrizte meg, a teljes listát a Ming-kori dzsürcsi-kínai szójegyzék tartotta fenn) eredetileg összetételek, amelyek első tagja a legtöbb esetben világosan mongol eredetű. E számnevek a következők :

12 = ma. *jorxon*, *joryon* 'a 12. (hónap)' < **jirxon*; szolon *jurjun*, *jurūyun* (IVANOVSKIJ) < ma. ; dzs. *jirxon* ~ mong. *jirin* 'kettő, mind a kettő (ambo)', *jirigüle* 'mind a ketten', *jirmüsün* 'terhes (tkp. kettős)', *jitüger* < **jirtüger* 'második feleség' ;

13 = dzs. *yorxon* ~ mong. *yurban* '3' ;

14 = dzs. *durxon* ~ mong. *dürben*, *dörben* '4' ;

15 = ma. *tofoxon* 'a hó 15. napja', nanaj *tookon*, dzs. *tobuxon* ~ mong. *tabun* '5' ;

16 = ma. *niolxun* (olv. *ńolxun*) 'az 1. hó 16. napja' < *ńorxun* < *ńirxun* ; dzs. *jurxun* (Kin), *ńixun* (Ming) < *ńirxun*, *jirxun* ~ mong. *jiryuyan* ;

17 = dzs. *darxon* < **dalxon* ~ mong. *doluyan*.

(A 18 és 19 etimológiája ez idő szerint kétes.) E számnévi egyezések igen régi nyelvkereszteződés emlékét őrzik. Ha kitaj eredetűek, akkor a kitaj-kor

legrégbbi szakaszára teendők, de az sem lehetetlen, hogy még a kítaj nyelv kialakulása előtti időkre nyúljanak vissza.¹⁰

Magától értetődik, hogy e kérdések tisztázásának nagy a jelentősége a Mandzsúria régi népeire vonatkozó etnogenetika-kutatások szempontjából is. Ezen a téren komoly segítséget jelent az a figyelemreméltó eredmény, melyet néhány kiváló orosz tudósnak köszönhetünk.¹¹

Összefoglalva a mondottakat, ki kell emélnünk az északkeleti történeti módszer korábbi komoly hiányosságait és e módszer segítségével jelentős eredményeket érhetünk el az ó. n. altaji nyelvek egymáshoz való viszonyának a tisztázása terén is. Néha nem ismerték át, csilárd eredményekre csak akkor juthatunk, ha sikerül elhárítanunk az útból az eddigi legfőbb akadályt, azt, hogy nem tudtuk megkülönböztetni az ősi egyeteket a későbbiekkel, különösen ha azok igen régi időkre nyúljanak vissza. A legfőbb teendőnk e téren: az egész altajis területen a nyelvkevereződések beható vizsgálata, az átvételből származó közös elemek elhatárolása és kronológiai rendszerezése, a lehetőségek szerint. Csak a későbbi, jövővénylemek kirekesztése után megmaradó ősi elemek alapján határozhatjuk meg a török, mongol és mandzsou-tungus nyelvek esetleges genetikai kapcsolatát, valamint azt, hogy — amennyiben e nyelvek közös alapnyelvből származnak — szétválásuk egy időben történt-e, kell-e számolnunk még más rokon nyelvekkel is, stb. Az ó. n. altaji nyelvek rokonsága mellett ma sok mozzanat szól, de a rokonság kérdésében a módszeres kutatások.

¹⁰ B. LAUFER, *Jurcs and Mongol numerals*. KCA. I (1921), 112—5; W. KORTICE, *Contributions aux études altaïques*. Recueil d'opuscules VII (1920), 182—190. LAUFER határozatlan formában — a danduru és mandzsou nyelv e számjegyit a hung-ou, azaz a kítaj nyelvből próbálja magyarázni. Még kell megjegyeznünk, hogy a hung-ou nyelv északkeleti és mongollal ma már tarthatatlan, vö. Acta Oriental. Hung. I, 143. Ami a kítaj eredetét illeti, amennyire nem gondolnám, hogy e számjegyek közvetlenül a kítajban alakultak volna ki, legfeljebb annyi valószínű, hogy a kítaj szintén nemrég érte el a kortlag közvetlét a danduru felé. Annakban az a feltétele is bizonyos lehetőségekre utalunk. A 'nagy' kítaj történelve nem tudjuk olvasni, azonban bizonyos, gyakran előforduló kítaj szójegek kímái megfigyelés, így jelentőséket is, meg lehet állapítani. Nos, feltűnik, hogy pl. a 13, 14 számjegyektől a kítaj két szójeggel írja le (az első szójegy mind a két esetben azonos), ebből arra lehet következtetni, hogy a kortlag felírásában a 13-at és 14-et nem danduru módon, északkeleti számjegyekkel írták le, hanem úgy, ahogy a mongolban, tehát 10 + 3, 10 + 4. Ez annál megkérdőjelezhető, mert a Hung-ou danduru szójegek a 11—19 számjegyek mindegyikét egyetlen egyenlő szójeggel adja vissza, ami teljesen északkeleti van azaz a tényvel, hogy e számjegyket északkeleti számjegyekkel írták le. A kítaj nyelv szerepe a kérdésben ezzel a közvetlét erővel nem tudom lehet tisztázottak tekinteni. A 'nagy' danduru kétféle danduru számjegy, pl. az 1134-t felírta, a kítaj rendszerrel közvetve két szójeggel írja le e számjegy azonos előjele, hogy a kím-banban is bevezették kell tekinteni a jorzon, yorzon stb. alakok megfigyelés, mert az a kím-banban való 'kím' danduru szójegyben kívül az aznál teljesen független kímái átvételébe glomath is igazolják. Ami mármint e számjegyek második tagját képező -zon-t (egyszer: zon) illeti, annak magyarázatát magyarázta. Egyet a török on '10' segítségével próbálta magyarázni, magam valószínűbbnek tartom, hogy az kortlag a mong. quram '20' az egy korábbi változattól ('qo') függ össze. E feltétele mellett való, hogy a quram r-jé nem etimológikus eredetű, vö. qo-yar '2', qo-vi-ne 'után' (jelentésénél RANSTON 'utóadás' magyarázta meggyőző), továbbá az, hogy olyan számjegy rendszerrel állunk szembe, mint a törökben és ujjuriban, ahol pl. két yagum nem '25', hanem '15', tehát '5 a második tizedel'.

¹¹ Е. М. Зализняк, *Китайские и их этнические связи*; Советская Этнография 1948 I: 47—62 С. М. Васильевич, *К вопросу о индийских и тунгусских*; Советская Этнография 1949 I: 155—160

nak kell kimondaniok a döntő szót. Amíg ez meg nem történik, korai és elhamarkodott állásfoglalás volna az uráli és altaji nyelvek rokonságát akár elfogadni, akár elutasítani. A kutatások mai állása szerint is valószínű azonban, hogy — függetlenül a rokonság kérdésétől — számolnunk kell egyes uráli és egyes altaji nyelvek közötti különnyelvi érintkezésekkel.

Befejezésül legyen szabad néhány szót szólnom a koreai állítólagos altaji rokonságáról.

A korábbi bizonytalan értékű kísérletek után, amelyek között kétségtelenül SHIRATORI KURAKICHI terjedelmes, de módszertelen tanulmánya a legkimagaslóbb teljesítmény,⁷² G. J. RAMSTEDT kutatásai nyomán merült fel komoly formában a koreai nyelv altaji rokonságának a kérdése. RAMSTEDT 1928-ban jelentette be első ilyen tárgyú dolgozatában azt a nézetét, amely szerint a koreai nyelv helyét sikerült »egyszersmindenkorra« (once for all) megállapítania.⁷³ Azóta számos más művében igyekezett tételét igazolni, azonban cikkei, »bizonyítékai« nem tudtak meggyőzni senkit, aki a nyelvrokonság igazolásával szemben komoly módszertani igényekkel lépett fel. Nem is tudhattak, mert RAMSTEDT szinte bámulatos vaskövetkezetességgel mellőzött mindent, ami a koreai nyelv és a koreai nép történetével a legcsekélyebb mértékben is kapcsolatban állott.

A koreai nyelvnek igen régi emlékei vannak. A legelső művek kínai írással készültek, kínai nyelven; a kínai írásjegyek kiejtését (eredeti jelentésüktől függetlenül) koreai szavak, ragok és képzők leírására használták fel: ez az ú. n. *li-tu* rendszer. A mai betűírás 1444-ből való. A gazdag nyelvemlékanyagból most két típust emelnék ki, a VII—VIII. századi szino-koreai költeményeket⁷⁴ és a XII. századi kínai-koreai szójegyzékeket. A koreai nyelv történetét azonban önmagában szinte lehetetlen tanulmányozni, mert a kínai nyelv az i. sz. I.—II. évszázadtól kezdve, különböző mértékben, de szinte napjainkig hatása alatt tartotta a koreait. A különböző korokban csaknem az egész kínai szókészlet átkerült a koreai szókészletbe; a koreában a kínai szavak megőrizték mindmáig lényegében annak a kornak a kínai kiejtését, amelyikben az átvétel történt. A legjelentősebb az a VII—VIII. századi kínai jövevényszó-réteg, amelyet egyszerűen szino-koreainak nevezünk, s amely a mai koreai nyelv kínai szókészleti elemeinek túlnyomó részét képezi.

Korea északi határa szomszédos Mandzsúriával, eleve valószínű tehát, hogy Korea és Dél-Mandzsúria szomszédos népei érintkeztek egymással. Hacsak

⁷² SHIRATORI KURAKICHI, A comparative study of Korean language and Ural-Altaic languages: Tōyō-gakuhō IV (1914), 143—182, 287—330; V (1915), 1—40, 143—188, 295—327; VI (1916), 145—184, 293—328.

⁷³ G. J. RAMSTEDT, Remarks on the Korean language: MSFOu. LVIII, 441—453; The nominal postpositions in Korean: MSFOu. LXVII, 459—464; Koreanisch *kes* »Ding, Stück«: JSFOu. XLVIII 4: 1—19; A Korean grammar: MSFOu. LXXXII; Studies in Korean etymology: MSFOu. XCV; ezenkívül: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft.

⁷⁴ Ch. HAGUENAUER, Le Coréen: A. MEILLET — M. COHEN, Les langues du monde² (Paris, 1952), 433—434.

a forrásanyaggal bőségesen dokumentált történeti kornak egy rövid szakaszára irányítjuk figyelmünket, akkor is azt látjuk, hogy a szien-pik, kitajok, másfelől a mo-hok és egyéb rokon törzsek szakadatlan kapcsolatban állnak nemcsak egymással, hanem Észak-Korea népeivel is. A T'ang-korban a mo-ho törzsek egy része *Po-hai* néven egy mandzsu-tunguz-koreai államot alapít, melynek a kitajok vetnek véget a X. században ; az egykori po-hai terület ekkor a kitaj keleti főváros körzetéhez kerül közigazgatási szempontból. A kapcsolatok nem szakadnak meg természetesen a kitajok után sem, ellenkezőleg, még intenzívebbé válnak a dzsürcsi, majd a mongol korszakban. Az érintkezések kimutathatóan tovább fokozódnak a két szomszédos terület népei között a Ming- és a C'ing-korban.

Az intenzív érintkezések szükségszerűen az érintett népek nyelvében is nyomot hagytak. SHIRATORI és RAMSTEDT valóban elfogadható szó-készleti egyeztetései túlnyomó részben ezekből az érintkezésekből magyarázhatók és semmi közük az altaji vagy éppen urál-altaji alapnyelvhez.

RAMSTEDT koreai kutatásainak mindenesetre nagy pozitívuma, hogy ráirányította a figyelmet a koreai nyelvre és annak problémáira. Most már rajtunk fordul meg, mennyire tudjuk hasznosítani a koreai nyelv értékes vallomását legalább is egy olyan területen, ahol annak jelentősége többé nem vitás : a mongol és mandzsu-tunguz, elsősorban pedig a kitaj és dzsürcsi nyelvek történetére vonatkozó kutatásainkban.

HOZZÁSZÓLÁSOK

N. SEBESTYÉN IRÉN:

Ez év május 7-én mult 100 éve, hogy 38 éves korában meghalt CASTRÉN, aki életét áldozta az összehasonlító nyelvtudományért. CASTRÉN elképzelhetetlen fáradságok és szenvedések árán sorra tanulmányozta a finnugor és a szamojéd, valamint a török, a mongol és a tunguz nyelveket, amelyeknek ősrökonságában nem kételkedett.

Az elmúlt évszázadban SCHOTT alapvető művének (*Versuch über die tatarischen Sprachen*, 1836) és CASTRÉN gazdag anyagának az Orosz Akadémia áldozatkészségéből történt megjelenése óta sokan foglalkoztak az urál-altaji nyelvviszony kérdésével, anélkül, hogy a probléma megszűnt volna probléma lenni. RAMSTEDT, az altaji nyelvek nagynevű finn kutatója kereken tagadta a két nyelvcsalád összetartozását, RÄSÄNEN, a kiváló finn turkológus, az etimológiák tömegével és hangtani megfelelésekkel bizonyítja az uráli és az altaji nyelvek ősrökonságát (*Uralilais-altailaisia sanavertailuja*, *Virittäjä* 1947, 162—173; *Uralilais-altailaisesta kielisukulaisuudesta*, *Suomalainen Suomi* 1948, 215—220; *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1949, 249 l.)

Mikor a tudomány valamely területén zsákutcába kerül a kutatás, mint ahogy a RAMSTEDT és a RÄSÄNEN felfogásában mutatkozó éles ellentéttel zsákutcába került az urál-altaji nyelvviszony kutatása, elsőrendű feladat a kutatás anyagának és módszerének kritikai megvizsgálása, az elvi kérdések tisztázása és a részletkutatások irányának megjelölése.

Ezt a súlyos feladatot vállalta LIGETI akadémikus most elhangzott előadásában és azt minden vonatkozásban meg is oldotta. Az összehasonlító-történeti módszerre vonatkozó mélyenjáró fejtegetései mindnyájunkat, akik az összehasonlító nyelvtudomány munkásai vagyunk, a módszer fogyatékosságainak kiküszöbölésére és a módszer szétlúzni szellemében való továbbfejlesztésére ösztönöz és kötelez. Nagyszerű anyagismerettel és biztos kritikai érzékkel vetette fel és világította meg LIGETI akadémikus a rétegeződés elvének alapvető fontosságát és jelölte meg a megoldásra váró feladatokat.

A részletkutatások szervezett, programszerű megindítása altaji területen nemcsak fontos, hanem sürgős feladat. RÄSÄNEN két finnnyelvű dolgozatában bejelentette azt a szándékát, hogy a maga egészében megvizsgálja az urál-altaji nyelvviszony kérdését annál is inkább, mert RAMSTEDT koreai etimológiai szótárának gazdag anyaga indokoltá teszi az eddig ismert anyag felülvizsgálását.

RÄSÄNEN etimológiáiban elsősorban a legújabb időben a Szovjetunióban megjelent mandzsú-tunguz szótárak anyagát értékesíti, bár maga is elismeri, hogy a tunguz hangtörténet lényegében még nincs felderítve. RÄSÄNEN érdekes egyeztetéseit — kevés kivétellel — a LIGETI akadémikus előadásában kifejtett elvi szempontok világánál egyelőre úgy kell tekintenünk, mint hasonlóságon alapuló egyezéseket, nem pedig mint hangtani és jelentéstani szempontból tudományosan igazolt szóegyeztetéseket.

Az urál-altaji nyelvviszonyra vonatkozó kutatások eddigi irodalmából ki kell emelnem NÉMETH GYULA tanulmányát: *Probleme der türkischen Urzeit* (*Bibliotheca Orientalis Hungarica* V, 57—102), melynek 27 szóegyeztetését, az egyeztetésekből levont hangtani tanulságait és néhány alaktani egyeztetését szilárd alapnak tekinthetjük a további kutatások számára.

A finnugor, illetőleg uráli-török alaktani egyezésekkel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet az elsősleges nomen-verbumokra, azokra az alakilag egyező névszó- és igetövekre, amelyek közül sem az egyik, sem a másik nem tartalmazott soha képzőelemet. Ilyen *fagy, les, nyom*-típusú nomen-verbumok nem csupán az uráli nyelvekben vannak,* hanem a törökségben is (vö. Ligeti: MNy. XLIII, 14; NyK. XLIX, 224; L, 232 jegyz.; Deny, Grammaire de la langue turque § 849. 1, 2), sőt LIGETI LAJOS szíves közlése szerint a mongolban és a mandzsiban is.

Kétségtelennek tarthatjuk, hogy az uráli alapnyelvben a névszók és az igék kategóriája — minden formális megkülönböztető jel nélkül — határozottan elkülönült egymástól.**

A nomen-verbumok egy jóval korábbi nyelvi állapot emlékei, amikor egy nomen-verbum vagy verbum-nomen önmagában egyaránt betölthette egy nomen és egy verbum funkcióját (vö. WIKLUND: JSFOu. X, 211.).

A szerkezetbeli egyezéseken túlmenően az urál-altaji nyelvviszony tisztázásánál, az uráli, helyesebben praeuráli-őstörök érintkezés vagy pedig az uráli-török, illetőleg urál-altaji nyelvrokonság kérdésének eldöntésénél a leg súlyosabb bizonyítékokat az alapszókincs legprimitívebb fogalmi köreihez tartozó szók egyezése és az egyezésekből levonható hangtani tanulságok szolgáltatják.

A hangtani és jelentéstani szempontból kifogástalan etimológiák, első sorban NÉMETH GYULA egyeztetései alapján megállapíthatjuk, hogy az a kettőség, amely uráli területen (a magyarban, az obi-ugor nyelvekben és bizonyos esetekben a szamojédságban) a palatalis és a velaris magánhangzó előtti szókezdő *k*-hang megfelelésében mutatkozik (TOIVONEN: FUF. XXII, 134—146; PAASONEN, Beitr. 194; DONNER K.: JSFOu. XXXVII₂ 1—4; LEHTISALO: FUF. XXI, 32—33), a török nyelvekben is tükröződik:

A finnugor nyelvek elsősleges nomen-verbumaira vonatkozó fontosabb források: magyar BUDENZ: NyK. XVIII, 303—304; MELICH: MNy. IX, 253—254; KLEMM: MNy. XXIII, 331; — chanti: SCHÜTZ: NyK. XL, 27; — manysi: BUDENZ, i. m. 298; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 59; LIMOLA: FUF. XXIX, 168; — komi: BUDENZ i. m. 300; — udmurt: BUDENZ i. m. 300; MEDVEČEKY: NyK. XLI, 311; — mari: BUDENZ i. m. 297; — mordvin: BUDENZ NyK. XIII, 69—70; — finn: BUDENZ NyK. XVIII, 462; HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, 64; — lapp: WIKLUND: JSFOu. X, 210—216. — Nomen-verbumok a jurák-szamojédában: C. *ḡawar* 'Essen', *ḡauar* (vö. Sprachpr. 385) 'essen'; *ḡamea* 'Brustwarze': *ḡamea* 'säugen'; *ḡaia*, *ḡāja*, *ḡaija* 'Körper': *ḡājā*-, *ḡaia*- 'fett werden': *ḡesy* 'Zelt, Zeltdorf': *ḡesy*- 'stehen bleiben und sein Zelt aufschlagen' *juda*, *judea* 'Traum': *judea*- 'träumen'; *mu*-, *mun* 'Laut': *munā*- 'tönen'; *sabce*-, *sabtē* 'Speichel': *sabce*-, *sabtē*- 'speien'; *wāda*, *wada* 'Wort': *wadie*- 'sagen, erzählen'; C. *jabta* 'Tau', Sprogis' *jāpto*: *jā-jāpto* id.: Bud. *japtu*- 'megnyirkosodni'; Bud. *aptie* 'szag': *aptie*- 'bűz, fojtós levegő van'; Sprogis *ḡāpte* 'Geruch': *naptē*- 'riecken, stinken'; Bud. *hāle*, *halē* 'hal'; Fisch': *halē*- 'halászni; fischen'; Sprogis: *hōnē* 'Traum': C. *hony*- 'schlafen', Bud. *hōnē*- 'aludni'; Bud. *si*, *śi* 'lyuk, seb': *si*- 'átlyukasztani', (mindkettő töve *sit*-v. *sid*-); Sprogis *ḡor* 'Speise, Nahrung, Futter': *ḡor* 'essen, speisen, fressen'; *ḡan* 'Schlitten': *ḡane*- 'auf Schlitten (führen) fahren'; *jake*- 'Rauch': *jake*- 'rauchen'; *tēs* 'Tropfen': *tēse*- 'tropfen' stb.

* Wir haben eine überwältigende Menge von Wörtern, wie *kala*, *kivi*, *puu* usw., die in der uralischen Ursprache deutlich Namen von Gegenständen waren und die sich nicht mehr von einem anderen verbalen oder nominalen Stamm herleiten lassen. Ebenso gross aber ist die Zahl von unzerlegbaren Wörtern wie *juoksee*, *ui*, *tulee*, *menee*, *pesee* usw., die ein Tun, eine Handlung bezeichnen und die ebenso nicht von anderen Wörtern abgeleitet werden können. Der Unterschied zwischen Nomina und Verben war also vorhanden, aber er wurde nicht durch etwas Formales angegeben« (RAVILA: FUF. XXVII, 83).

a) Palatalis magánhangró előtti *k-* (> m. *k-*) szókezdő hangnak a 'sógornő, sógor; meny' jelentésű szócsaládban, a f. *käly* 'sógornő' szó török megfelelőiben, minden nyelvben, a csuvasban is — *k-* szókezdő hang felel meg, az oszmánliban *g-*:

finnugor: chanti *käli* stb. 'jüngere Schwester der Frau; Tochter des jüngeren Bruders der Frau; ältere Schwester der Frau; Tochter des älteren Bruders der Frau; Mann der jüngeren Schwester der Frau; Mann der älteren Schwester der Frau' | komi *kel* 'Schwägerin' | udmurt *kali* 'Schwägerin; Schwiegertochter' | md. *k'el* 'Frau des Mannesbruders' | f. *käly* 'Schwägerin' | lp. *gallo-jædne* 'fratria (mariti)' ~ szamojéd: T. *sealun*, *šalun* 'Männer zweier Schwestern' | Jen. *seđi*, *seri* id. ~ török: sor *käli* 'Schwiegertochter' | türk *kälin* 'Schwiegertochter, Schwägerin' | Käsğ.— Brock. *kälin* 'Braut, Schwiegertochter' | oszm. *gälin* 'Braut, junge Frau; die Frau des Sohnes' | QB. csag. stb. *kälin* 'Schwiegertochter, Frau des jüngeren Bruders oder nahen Verwandten' | csuv. *kin* (< **kälin*) 'Schwiegertochter, Frau meines jüngeren Bruders' | jak. *kinūt* 'die Frau eines jüngern Verwandten: Schwiegertochter, Frau des jüngern Bruders, des Neffen stb.; des Bruders Frau' | bar. stb. *käläš* 'Braut, Geliebte, junge Frau' | kaz. *käläš*, 'verheiratete Frau, Gattin' (NÉMETH, Probleme ... 75—76, 13. sz.).

Uráli **k*-hangnak török (csuvas) *k-* felel meg a következő egyeztetésben is: finnugor: chanti *kēt*, *kōä* stb. 'Wort, Nachricht' | komi *kil* stb. 'Zunge, Sprache, Rede, Wort, Stimme' | udmurt *kil* stb. 'Zunge, Sprache, Rede, Wort' | mari *kəl* stb. 'Saite' | md. *keł* stb. 'Zunge; Klöppel; Sprache' | f. *kieli* 'Zunge, Sprache' | lpN. *giella* 'vox, sermo, lingua' ~ szamojéd: szam Jur. *šē*, *šie* 'Zunge' | T. *sieja* | Jen. *siođo*, *sioro* | O. *ši*, *sie*, *šē* | K. *ši-kä* | Kobj. *se-ka* | Mot. *ka-šte* | Taigi *kū-šte*, *кя-штя* | Karag. *zbi- cme* id. ~ török: csuv. *kala-s* 'sprechen. Vö. mongol: *kelen* 'Zunge, Sprache', *kele* 'sprechen' (RÄSÄNEN: Virittäjä 1947, 167. vö. PAASONEN, Beitr. 194; LEHTISALO: JSFOu. XXI, 32—33; DONNER K.: JSFOu. XXXVII₂, 3.)

A szamojéd megfelelőikben mind a két esetben a szókezdő sibilans (*s-*, *ś-*, *š-*) nem-jésített affrikátán keresztül **k*-ból fejlődött: *s-*, *-ś*, *š-*, < **č*- < **k*- (PAASONEN i. m. 195).

b) Velaris magánhangzó előtti uráli **k-* szókezdő hangnak a magyarban *h-*, az obi-ugor nyelvekben *χ-*, *kh-*, a törökségben általában *q-*, a csuvasban azonban *χ-* felel meg a 'Welle, Woge' jelentésű m. *hab*, az 'audio; hören' jelentésű m. *hall* és a 'Biber' jelentésű m. *hód* megfelelőiben:

finnugor: m. *hab* 'fluctus, unda, Welle, Flut, Fasserwelle; spuma' | chanti *χump* 'Welle' | manysi *χump* id. | md. *kumboldoms* 'in wogender Bewegung sein', *kopıldums* id. | f. *kumpuaa* 'hervorquellen' ~ szamojéd: Jur. *hāmba*, *hamba* 'Welle' | O. komb. *kōmb*, *komba*, *kuomba*, *kūmb* | T. *konfu* | Jen. *kaba* ~ török: CC. Grönb. *qom* 'Wellen, Wogen' | Houtsma, Gloss. *qum* (olv. *qom*) 'Welle' | Ibn Müh. *qom* 'Welle' | alt. *qom* 'Welle' | oszm. Zenker *qom* 'bewegte Welle oder Brandung des Meeres' | csuv. *χum* 'Welle, Woge' | Käsğ.— Brock. *qum* (olv. *qom*) 'wogen' stb. (NÉMETH i. m. 79, 21. sz.).

finnugor: m. *hall-* 'audic; hören' | chanti *χöl-* | manysi *χül-* | komi-udmurt *kil-* | mari *kol-* | md. *kułə-*, *kule-* | f. *kuule-* | lpS *kulla-* ~ török: türk *qulqaq* 'Ohr' | oszm. stb. *qulaq* | csag. *qulyaq* | jak. *qulgaχ* | csuv. *χəlχə* id. (NÉMETH i. m. 72. 7. sz.)

finnugor: m. *hód* 'Castor fiber, Lutra, Bibertier' | manysi *χundil*, *χuntil* 'Maulwurf', *quontel*, *χüntel*, *khontel* 'Biber'. (Az északi-chanti *χundyl* 'Maulwurf' jövevényt az északi-manysiból) ~ török: türk *quntuz* 'Biber' | Käsğ.— Brock.

qunduz, Biber' | kir., oszm., csag. *qunduz*, Biber, (kir.) Fischotter' | bar., sor *qundus*, (bar.) Biber, (sor), die (grüne) Eidechse' | kaz. *qondöz*, Biber, Otter' | mis. *qandis*, Biber' | tel., alt., leb., sor., szag., kojb., kacs. *kumduş*, Biber' | csuv. *χândâr* id. stb. (NÉMETH i. m. 76, 15. sz.)

A *hód* szóval kapcsolatban egy kis kitérést kell tennem és érintenem kell a rétegződés elvi jelentőségű kérdését. NÉMETH GYULA ősi uráli-török érintkezés vagy uráli-török rokonság bizonyítékát látja a *hód* szóban, RÄSÄNEN (Suomalainen Suomi 1948, 218) az urál-altaji nyelvrokonság egyik bizonyítékát. A *hód* szó török megfelelőiben a szóközépi *-nt-*, *-nd-*, *-md-* mássalhangzó-kapcsolatok Räsänen (Lautgesch. 238) szerint őstörök **-mt-* (*-md-*) mássalhangzó-kapcsolatra mennek vissza. Mivel a finnugor nyelvekben általában összeestek az uráli szóközépi **-mt-* és **nt-* folytatói (az eredeti különbséget csak a mari és a lapp őrizte meg), a m. *hód* szóvégi *-d* hangja éppen olyan jól visszavezethető egy eredeti **-mt-* szóközépi mássalhangzó-kapcsolatra, mint a *tud-* 'wissen, könnyen' ige szóvégi *-d* hangja (vö. PAASONEN, Beiträge 85, 147. sz. A *tud-* igeének nincsenek obi-ugor megfelelői.). Az a tény, hogy a m. *hód* szóban nincs képzőelem, szintén a szó ősrégisége mellett bizonyít. Az a MUNKÁCSITÓL (Ethn. VI, 137) származó felfogás, amely ma közvéleményszámba megy és amely szerint a *hód* obi-ugor megfelelőivel együtt ugorkori török jövevényszónak tekintendő, nem hangtani kritériumokon, hanem csupán azon a tényen alapszik, hogy ez az állatnév uráli területen csak az ugor nyelvekből van kimutatva. Ez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy *hód* szavunk a magyar nyelv alapszókincsének legősibb rétegéhez tartozik. Ugyanazon állat vagy fa régi neveiben nemcsak időrendi, hanem területi, dialektikus különbségek is tükröződhetnek, így a *hód* névben is szemben a f. *majava* szóval és megfelelőivel. Ezzel az érveléssel még nem tartom bebizonyítotttnak azt a felfogásomat, hogy a *hód* nem ugorkori török jövevényszó, hanem arra szeretnék rámutatni, hogy a *hód* szó eredete vitatható, tehát ezt a szót nem lehet az ugorkori török érintkezés kétségtelen bizonyítékának tekinteni.

Visszatérve az urál-altaji hangtani megfelelésekre, a szókezdő nasalisokkal kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy uráli szókezdő **n-* török, illetőleg altaji megfelelésére nincs egyetlen elfogadható szóegyeztetésünk sem.

Uráli szókezdő **n-*hangnak egy világos egyeztetés szerint a m. *nyal* 'lecken' ige családjában őstörök *j-* (jak. *s-*, csuv. *ś-*) felel meg: finnugor: m. *nyal* 'lambo, lingo; lecken' | chanti *ñal-*, *ñal-* | manysi *ñälent-* | komi-udmurt *ñul-* | mari *nâl-*, *nul-* | md. *nola-* | f. *nuole-* | lpS. *ñöellu-*; lpN. *ñovllü-* ~ szam K. *nü-*: *nüläm* id. ~ török: kún, oszm. stb. *jala-* 'lecken' | jak. *salā-* id. | csuv. *śula-* id. — A mongol *doluga-* aligha tartozik ide (NÉMETH i. m. 74, 10. sz.).

RÄSÄNEN korábbi felfogásával (UJb. XIX, 99—100) ellentétben finn nyelvű cikkeiben (Virittjä 1947, 167; Suom. Suomi 1948, 219) és török hangtörténetében (Lautgesch. 18) a m. *nyak* 'Hals, Nacken, Kragen' szót nem egy feltételezett ó-bolgár *ñaga* szó átvételének tartja, hanem a f. *nikama* 'Halswirbel' szóval együtt — nyilvánvalóan ősrökonságra gondolva — egyrészt a turkomán *jaqa* 'боротник' szóval, másrészt a következő tunguz szavakkal egyezteteti: lamut *ñakan* 'Hals', *nekan* 'Hals; Wirbel', olcsa *ñikin* 'Rücken' s a magyar és a tunguz szókezdő hangok alapján urál-altaji *n-* szókezdő hangból indul ki. Bármennyire érdekesek a tunguz adatok, bármennyire világosnak látszik a szókezdő hangok egymáshoz és egy urál-altaji **n-* szókezdő hanghoz való viszonya: m. *ny-*, f. *n-* ~ őstörök *j-* (> kir. *ž*: kir. *žaka* > mong. *žaya*) ~ tunguz

n-, *n-* — RÄSÄNENnek ezt az egyeztetését is fenntartással kell fogadnunk mindaddig, míg a tunguz hangtörténet problémái tisztázódnak. Foglalkoznunk kell azonban a *nyak* szónak a f. *nikama* 'Halswirbel' szóhoz való viszonyával. A f. *nikama* képzett szó, amelyben a *-ma* elem ősi képző (vö. HAKULINEN, SKRK I. 113—115; LEHTISALO, Suff. 83). A képző nélküli f. *nika*-tő végvokálisában a fgr. végvokális őrződött meg. — ITKONEN ERKKI (Virittäjä 1948., 140) megállapítása szerint finn első szótagbeli *i* hang a második szótag velaris vokálisa előtt eredeti hangnak tekintendő. Így kell felfognunk az *iho* 'Haut', *ilma* 'Luft', *Wetter*, *Luftkreis*, *Luftraum*, *Welt*', *pihka* 'Harz', *sitta*, *sittu* 'stercus ex alvo' szavak *i* hangját. Egy ilyen finn *i* hangnak az obi-ugor nyelvekben és a szamojéd nyelvekben (utóbbira vö. a f. *sitta*, *sittu* megfelelőit, PAASONEN, Beitr. 75., 134. sz.) palatális magánhangzó felel meg, de az *iho* szó mordvin megfelelője *joz* (SETÄLÄ: FUF XII. Anz. 57), az *ilma* szó norvég-lapp megfelelője (NIELSEN) *ålbme* 'Himmel', P. 'dichtes Schneewetter' (vö. WICHMANN: FUF XV. 40) és így jogosan felvethetjük a kérdést, vajjon a f. *nika*-tőben az első szótag *i* hangja nem eredeti velaris vokalisból fejlődött-e az eredeti dentipalatalis **ñ*-hatására éppenúgy, mint a m. *nyaláb* szó finn megfelelőjében, a *nito*- 'összefűz' igében (vö. SZINNYEI NyH⁷ 159). Ha ez így van, ha a f. *nika*-tő egy **ñska*-tőre vezethető vissza, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy a magyar és a finn szót egyeztessük a 'Nacken' jelentésű osztják-szamojéd *nug*, *nog*, *nuga*, *nukka*, *nukku* szóval. (A magyar és az osztják-szam. szók összefüggését kételkedve PAASONEN is felvetette, vö. Beitr. 293.) Az osztják-szam. adatok *n-* szókezdő hangja nem akadálya az egyeztetésnek, mert a szamojéd nyelvekben sok esetben elmosódott az eredeti különbség az **ñ*- és az **n*- szókezdő hang között. A magyar és a finn szó jelentésének megfelelésére vö. tunguz: lam. *ñäkan* 'Hals', *nekan* 'Hals; Wirbel'. Itt meg kell jegyezni, hogy sem a m. *nyak* szónak, sem az osztják-szam. *nug*, *nog* stb. szónak, sem pedig a turkomán *jaqa* szónak semmi köze sincs a jurák-szamojéd (Castr.) *jik*, *jik*, (BUD.) *jik*, (REG.) *ik* 'Nacken, Hals' jelentésű szóhoz. Az erdei jurákban (Castr. mscr.) *weäk*, *wiäk*, *wiek* stb. alakváltozatok vannak, tehát a jurák szókezdő hangok ebben a szóban **β*-szókezdő hangra mennek vissza.

Tekintettel a f. *nika*- (*ñska*-) tőre és az osztják-szam. *nuga*, *nukka* adatok vallomására, bizonyosnak látszik, hogy a szó az uráli alapnyelvben is *a*-tővű volt.

Ha be lehetne bizonyítani azt, hogy a tunguz szók, amelyek RÄSÄNEN egyeztetésében szerepelnek, a tunguz nyelv alapszókincséhez tartoznak és hogy a tunguz szókezdő *ñ*- és *n*- visszavezethető egy altaji **ñ*-szókezdő hangra, akkor új alapon, hangtörténeti alapon lehetne bizonyítani az uráli és a török-tunguz szók összetartozását s akkor ez az egyeztetés érdekes távlatot nyitna meg a kéttagú uráli *a*-tövek történetére vonatkozólag, mert arra lehetne következtetni, hogy az uráli kéttagú *a*-töveknek altaji területen kéttagú *a*-tövek felelnek meg.

RÄSÄNEN a Virittäjä 1947. évfolyamában megjelent cikkében megállapította, hogy az eredeti affrikáták és sibilánsok általában megőrződtek az uráli-altaji nyelvekben (173.). Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy sem a szókezdő uráli nem-jésített *s*- és *š*-, sem pedig a nem-jésített affrikáta török, illetőleg altaji megfelelésére nincs egyetlen biztos adatunk sem.

Azonban bizonyosnak látszik, hogy az uráli szókezdő jésített *š*- (? és *š*-) hangnak és a szókezdő jésített affrikátának a törökségben, illetőleg az altaji nyelvekben *s*-szókezdő hang felel meg a md. *šardo*, *šarda* 'Elentier', a f. *saiivar* 'lens pediculi' (a csuvasban *š*-!) és a m. *süly* megfelelőiben.

*š-: finnugor: md. *šardo*, *šarda* 'Elentier', nyelvjárásilag Renntier | mari *šorôâ*, *šarôâ* id. | északi-manysi *surti*, Renntierkalb' | chanti *surti* 'ein Jahr altes, im zweiten Jahr stehendes zahmes Renntier', stb. ~ szamojéd Jur. (Castr.) *siraei* 'jährges Renntierkalb', stb. ~ török: északi török *sardak*, *sartak* (RÄSÄNEN, Suom. Suomi 1948, 218).

š- (? š-): finnugor: f. *saivar* 'lens pediculi' | lp. *čivros* | mdM. *šafhka*, E. *šarko* | mari *šorgonže*, *šorgenče*, *šaryenče* | udmurt *šeräl*, *serär* | komi *šerov*, *serol* stb. id. (Mivel a vogul nyelvjárásokból nincsenek adataink, nem lehet eldönteni, hogy uráli š- vagy š- szókezdő hangból kell-e kiindulnunk). ~ török: Kašg.-Brock. *sirkä*, 'Nissen' | oszm., alt., kir. *sirkä*, 'Nisse' | szog., kojb., kacs. *sirgä* | kojb., kacs. *syrya* | csag. *sirkä* | csuv. *šärga* id. (bolg.-tör. *širkä > m. *serke*), stb. ~ kalmük *širkä* 'ein rotes Ungeziefer od. Insekt, das auf dem Vieh lebt rote Läuse', afg. *sirkaī* 'name of a scarlet insect, the scarlet fly' (NÉMETH i. m. 77, 16. sz.).

tš-: finnugor: m. *süly* 'kelés, pattanás, bibircsó; Feigwarze, Skorbut' | mari *šəyal* 'Warze' | md. *tšilge*, *šilge* 'Warze, Hautpustel' | f. *syylä* 'Warze', f. karj. *tšüpläni* id. | lpN. *tšü'li* 'Pustel, Finne' ~ török: Kašg. — Brock. *sikil* 'Warze' | oszm. *sigil*, *sijil*, *sivil* 'Geschwür, Schwieler, ein kleiner, harter Auswuchs; kleine Blase auf der Haut, Hitzbläschen, Pickel'. | keleti-török *sögäl* 'Warze' | tar. *söbäl* id. | küer. *süäl* id. | kir., bar. *süöl* 'Warze, Geschwulst' | kaz. *söjä'ol* 'Schwieler, Warze' | tob. *süjäl* 'Warze' | alt. *söl*, *sööl*. Vö. mong. *sögel*, kalm. *söl* 'Warze (am Finger)' (NÉMETH i. m. 78, 19. sz.).

A f. *saivar*, valamint a md. *šardo*, *šarda* és megfelelőik szókezdő hangjai alapján új szempontból vizsgálhatjuk meg a m. *szó* (plur. *szarak*) 'vox, verbum, vocabulum; Wort; — loquela, dictio, sermo; Rede; — sonus; Stimme, — sermo; Gerede, és obi-ugor megfelelői (chanti *saŋ* 'Laut, Ton; Gesang; Melodie', manysi *sāβ* 'Wort; Laut, Stimme') szókezdő s- hangjának a török megfelelők s- hangjához való viszonyát (török: türk *saw*, *sab* 'Wort, Rede, Sprichwort, Nachricht', stb.; | *sawčy*, *sabčy* 'Bote, Dolmetscher' | Kašg.-Brock. *sav* 'Wort, Sprichwort, Geschichte', stb. | csag. *savči* 'Bote, Vermittler, Führer, Heiratsvermittler' | tob. *saucy* 'Freiwerber, Kuppler' | oszm. *sava* 'Neuigkeit, Nachricht', *savadžy* 'Überbringer von Nachrichten, Neuigkeiten'; vö. NÉMETH i. m. 77, 17. sz.). Ha a 'Wort, stb. jelentésű magyar *szó*-t obi-ugor megfelelőivel együtt nem törökből való átvételnek magyarázzuk, hanem ősi uráli-török kapcsolat bizonyítékának tekintjük (függetlenül attól, hogy ez a szócsalád uráli területen csak az ugor nyelvekből mutatható ki éppen úgy, mint a *hód*). és ha abból a megfontolásból indulunk ki, hogy mind az ugor, mind pedig a török adatok szókezdő hangjai eredetei jésített *š- folytatói, nem kell magyarázatokat keresnünk az ugor s- és a török s- megfelelés tisztázására, mert a hangtani nehézségek maguktól megoldódnak.

Ezek azok a hangtani tanulságok, amelyek a kifogástalanoknak tekinthető uráli-török szóegyeztetésekből a régi eredmények kiegészítéséül levonhatók. Hogy ezek a tanulságok mennyiben terjeszthetők ki a mongol és a mandzsutunguz nyelvekre, azt a LIGETI akadémikus előadásában kifejtett elvek és szempontok figyelembevételével az altaji nyelvek specialistái hivatottak megállapítani. Az altaji nyelvek hangtörténetének eredményei alapján lehet majd megoldani az urál-altaji nyelvviszony problémáját. Ha a hangtani megfelelések egyes tényeiből kialakul a szabályos hangmegfelelések rendszere, az ősi érintkezések és kereszteződések lehetősége mellett tudományosan bebizonyított igazsággá válhat az urál-altaji nyelvrokonság lehetősége is.

KÁLMÁN BÉLA :

Az összehasonlító nyelvtudományi módszer alapelve, hogy a fogalom, tárgy és annak neve között nincs szükségszerű, szerves kapcsolat, nem tekintve a minden nyelvben előforduló, de minden nyelv szókincsének elenyészően csekély hányadát kitevő hangutánzó és hangulatfestő szavakat. Ha tehát két vagy több különböző nyelvben az alapszókincs jelentékeny része és a nyelvtani rendszer szabályos hangmegfelelések alapján megegyezik, ez feljogosít minket annak a feltevésére, hogy valaha ezek a nyelvek többé-kevésbbé azonosak voltak, és csak a több évszázados, illetve a legtöbb nyelvnél több évezredes különélés, egymástól eltérő hangtani fejlődések, egymástól különböző művelődési hatások okozzák az egyre elmélyülő különbségeket. Minél közelebb áll két rokon nyelv egymáshoz, annál valószínűbb, hogy az elválás nem régi keletű, vagy a földrajzi közelség és a megszakítatlan nyelvi érintkezés nem engedte ezeket a különbségeket elmélyülni.

Ugyanazon a nyelven belül is időnként az elkülönülési, máskor az egységesülési irányzat érvényesülhet. De az előbbinek külön nyelvjárások, majd az elkülönítő ok állandósulása folytán egymással rokon nyelvek keletkezése lehet a következménye, az utóbbinak pedig rokon vagy nem rokon nyelvek egybeolvadása. Az ilyen keveredés pedig SZTÁLIN elvtárs tanítása szerint mindig az egyik nyelv győzelmével végződik.

A nyelvek fejlődésének ezek az irányzatai a történelem egész folyamán át, állandóan működtek. A nyelvet mindig az azt beszélő társadalom történetével kapcsolatban kell vizsgálnunk, mert a kettő kölcsönösen fölteszi egymást: társadalom nem élhet közös nyelv nélkül, de nyelv sincs társadalom nélkül.

Ha már most az urál-altaji nyelvviszony kérdését vizsgáljuk, a megfelelő óvatossággal kell eljárunk. A nyelvtudományban elemi felismerés, hogy a szókincsbeli egyezések egy része lehet jövevényszó, vagyis érintkezésen alapuló átvétel, és lehet genetikusan, a többé-kevésbbé közös alapelvekre visszamutatató egyezés, de lehet végül véletlen egyezés is. A szókincs természete is meghatározza nagyjából azt, hogy a szókincsbeli egyezéseket kölcsönzéseknek tekinthetjük-e vagy ősi rokonságnak. Az alapszókincs egyezései természetesen sokkal többet nyomnak a mérlegen, mint a műveltségi szavak. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a gazdasági és társadalmi változás az ősi szókincs egy részét a peremszókincsbe szoríthatja, ugyanakkor jövevény elemek is válhatnak a peremszókincs tagjává. A peremszókincs tagjai pedig idővel elavulhatnak, sőt nyomtalanul eltűnhetnek.

Két nyelv genetikai kapcsolatát viszont csupán szókincsbeli egyezések alapján nem bizonyíthatjuk, hanem csak az alapszókincs és a nyelvtani rendszer együttes tanúsága alapján tisztázhatjuk a nyelvi rokonságot.

A finnugor nyelvek ősi rokonsága kétségtelen tény. Hasonlóképpen nem vitás az uráli nyelvrokonság sem. A rokonnyelvek egymáshoz való viszonya azonban korántsem ilyen világos. Az uráli nyelvcsaládban éppen a legutóbbi időkben TOIVONEN, ITKONEN, N. SEBESTYÉN I. és HAJDU PÉTER kutatásai valószínűsítették, hogy a lappok egy viszonylag újabb időben elfinnugorosodott szamojéd társadalmi egység.

Az ugorok etnogenezisére is CSERNYECOV és STEINITZ kutatásai derítettek némi fényt, de a kérdés még korántsem tekinthető megoldottnak.

Hasonlóképpen tisztázásra vár még a kétségtelenül meglevő kapcsolat a permiek és a magyarság közt a magyarságnak az ugorságból való kiválása után. Ezt a kérdést BÁRCZI és MOÓR többször érintették, de még kidolgozásra vár.

Régen tudott és elismert dolog, hogy szókölcsonzések rokon, sőt közeli rokon nyelvekben is végbemehetnek. Közismert tény, hogy az obi-ugor nyelvekben számos komi jövevényszó van, sőt a manysiban találhatunk kétségtelenül chanti eredetű elemeket, és viszont. Ilyen rokonnyelvi érintkezések régebben még sokkal fokozottabb mértékben meglehettek, már csak azért is, mert az i. u. X—XII. században a mai Szovjetunió európai területének északi felét az Uraltól a Balti tengerig finnugor törzsek, nemzetségek megszakítatlan láncolata népesítette be. A rokonnyelvek közti érintkezésen alapuló egyezések vizsgálata természetesen roppant nehéz feladat, és sokszor az illető nyelvek történetét nyelvemlékek hiányában csak hozzávetőlegesen tudjuk rekonstruálni.

Hogy állunk mármost az altaji nyelvek kérdésében? Az altaji nyelvekben nem vagyok szakember, ezért a szakemberek véleményeire utalva csak annyit mondhatok, hogy ők sem tartják a kétségtelenül meglevő egyezések ellenére sem bizonyítottnak az altaji nyelvrokonságot. NÉMETH GYULA pl. (Berz. eml. 162) egy Keleteurópát és Ázsiát nyugat-keleti irányban összefüggően átfogó indoeurópai-uráli-mongol-tunguz-mandzsú — esetleg koreai — nyelvláncolatról szól. Ezek a nyelvek állandó érintkezésben lévén a szomszédos csoportokkal, nyelvileg erősen közeledhettek egymáshoz. Ha tehát még az altaji nyelvrokonság sincs bebizonyítva, hogy beszélhetnénk urál-altaji nyelvrokonságról?

Ezért NÉMETH GYULA nem is urál-altaji nyelvrokonságról szól, hanem csak ősi uráli-török kapcsolatokról (NyK. XLVII, 62—84). A tanulmányban fölhozott bizonyító anyag egy részét (*hód, szó*) az ugor-kori elemek közé kell utalnunk (l. Bárczi, I. OK. II, 1—4), de egy jelentékeny része, noha nem nagyszámú egyezésről van szó, kétségtelen. NÉMETH GYULA azonban nem nyilatkozik pontosabban arról, vajjon ezt a kapcsolatot milyen természetűnek tartja.

Így tehát, ha ősi ugor-török érintkezésről beszélhetünk, — ami PAASONEN és KANNISTO merev elutasítása után is valószínű, — MUNKÁCSI, GOMBOCZ, ZSIRAI és BÁRCZI nyomán a *hód, hatyú, szó* és esetleg az *ír* (KISPÁL M.) tanúsága alapján, nem zárkozhatsz el egy ősi finnugor-törökségi érintkezés gondolatától sem, noha előbb azt kellene tisztáznunk, beszélhetünk-e törökségről i. e. a IV. évezredben, hiszen a kutatók az uráli közösség szétbomlását legalább ebbe a korba helyezik. Egy-egy tunguz (*egér*) vagy mongol szó kerülhetett nagyon változatos utakon is az uráli nyelvekbe és viszont, de ezeknek mindegyike és az átvétel iránya is még külön-külön tisztázandó.

Ü. KÓHALMI KATALIN:

Az urál-altaji nyelvrokonság hipotézise már régóta kísért, de egységes állásfoglalás ebben a kérdésben mindeztideig nem tudott kialakulni. Sőt az altaji nyelvcsoportha sorolt nyelvek rokonságával kapcsolatban is több a tisztázatlan, mint a tisztázott kérdés. LIGETI akadémikus feltárta az eddigi sikertelenségek legfőbb okát: az altaji és urál-altaji nyelvészek ahistorikus szemléletmódját.

Az uráli és altaji nyelvek rokonítása terén fennálló nehézségeket SEBEOK (The meaning of Ural-Altaic: Lingua, 1950, 129—39 l.), úgy igyekszik áthidalni, hogy a két nyelvcsalád közt mutatkozó egyezéseket övezeti jelenségeknek nevezi. Az övezeti jelenségek természetesen úgy is értelmezhetők, mint egymással szoros történelmi kapcsolatban élő népek nyelveinek meghatározott időszakban létrejött, a szókészletre és a nyelvtani rendszer egyes körülhatárolt terü-

leteire kiterjedő egyezései¹, ebben az esetben azonban nyitva marad az a kérdés, hogy az övezeti jelenségeket felmutató nyelvek, az övezeti jelenségektől függetlenül, rokonságban vannak-e vagy sem. SEBEOK fogalmazása azonban inkább arra mutat, hogy az övezeti jelenségek fogalmával helyettesíteni akarja a nyelv-rokonság elméletét, és ilyenképen a Sprachbundtheorie és a nyelvfolytonosság reakciós elméleteit viszi az urál-altaji kérdésbe.

Rátérve hozzászólásom tulajdonképeni anyagára, mondanivalómat LIGETI akadémikusnak a nyelvcsaládon belüli kölcsönzésekről tett megjegyzéseihez szeretném kapcsolni. A jövevényszavak felderítésének ugyanis meg kell előznie a nyelvrokonság bizonyítását. Az ú. n. altalaji nyelvekből származó jövevényszók erősen rétegezettek, minthogy az altaji nyelvcsalád egyes tagjai között az érintkezések a történelem folyamán többször megismétlődtek. Ezt a megállapítást néhány adalékkal szeretném alátámasztani, amelyeket az altaji nyelvcsaládba sorolt török, mongol és mandzsu-tunguz nyelveken beszélő s az állattenyésztő nomád életformában élő népek fegyverneveivel és haditechnikai kifejezéseivel foglalkozva gyűjtöttem.

A fegyverek fontos szerepet játszottak a lovasnomád életformában élő népek életében. Ezért az egymással érintkezésbe jutó nomádok igyekeztek megismerni egymás fegyvereit, elsajátítani azok használatát. Az átvett fegyverekkel vagy azoknak egy-egy fejlettebb változatával együtt a fegyvernevek is vándoroltak egyik nyelvből a másikba. A jövevény fegyvernevek ilyenképpen néhány olyan jellegzetességet mutatnak, amelyeknek ismerete a jövevényszó-rétegek megállapításában is hasznosítható. A fegyvernevek és haditechnikai kifejezések között alig találunk olyan egyezéseket, amelyek a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvcsoporthoz egyaránt megvannak. Ilyenek:² tör. *čäri* 'sereg' ~ mong. *čerig* 'ua' ~ Nercsa-menti tunguz *čärik* 'ua' v. ö. magyar *sereg* (a Szófsz. szerint átvétel vmely török nyelvből a honfoglalás előtt); tör. (már Kāšyārī szótárában) *qalqan*, *qalqaŋ* 'pajzs' ~ mong. *qalqa* 'ua' ~ ma *qualqa* 'ua'; tör. *yida*, *jidä* 'lándzsa' ~ mong. *jidä* 'ua'. ~ ma. *gida* 'ua'. Nercsa-menti tunguz *gida*, *gedda* 'ua'. vö. magyar *dzsida* (EtSz.) < oszm. *jidä* > lengyel *dzida*, szerb-horvát *džida*, *dzida* 'ua'; tör. *tuŋ* (már Kāšyārīnál) 'zászló' ~ mong. *tuŋ* 'ua' ~ ma. *tu*, nanaj *tung* 'ua', vö. kínai *tu*, *tou* < arch. kin.* *d'ôk*, **d'ôg*, ó kin. *d'uok*, *d'au* (KARLGREN, Grammata Serica, № 1016 b)³

Az itt felsorolt fegyvernevek és haditechnikai kifejezések nem ősi egyezések. Erről tanúskodik egyrészt a szavak túlságosan megegyező hangalakja, másrészt fejlett haditechnikára utaló jelentése. A feltett altaji nyelvi egység idejére ugyanis csak a legelemibb fegyverek ismerete tehető fel (kés, balta, nyárs, esetleg íj és nyíl). A fenti példákban tehát kétségtelenül jövevényszavakat kell látnunk, sőt az altaji nyelvcsaládon kívüli elterjedtségük miatt vándorszavaknak is

¹ V. ö. SZEREBRENYIKOV; A nyelvtudomány összehasonlító-történeti módszerének fogyatékoságáról: NyIK II 2, 19-20 l.

² A török és a mongol nyelvek csoportjából rendszerint csak az oszmánli ill. az irodalmi mongol adatokat adjuk meg, ezért a *tör.* jelzés oszmánli, a *mong.* jelzés irodalmi mongol adatra utal. Más török vagy mongol nyelvből csak kivételesen közlünk adatokat, ilyenkor megjelöljük az illető nyelvet. Ami a mandzsu-tunguzt illeti, a török és a mongol adatokkal rendszerint csak az irodalmi mandzsu (jelzése: *ma*) mutat egyezést; ha a kérdéses szó más mandzsu-tunguz nyelvben is előfordul, akkor az adatokat közöljük.

³ A kínaiiban ez a szó már a Csou-korban ismeretes, és így megelőzi a belsőázsiai előfordulásokat.

nevezhetjük őket. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a legősibb fegyverek nevei (kések, íj, nyíl, stb.) különböznek az egyes altaji nyelvekben.

A fegyvereknek és haditechnikai kifejezéseknek a török, mongol és mandzsutunguz nyelvek közötti kölcsönzései két főcsoportra oszlanak: 1. a török és mongol nyelvek közti és 2. a mongol és a mandzsutunguz nyelvek közti egyezésekre. Az első csoportba tartoznak például a következők: tör. *balta*, *palta* ~ mong. *balta süke* 'balta'; tör. *bäkter* ~ mong. *begter* 'vért'; tör. *quramsaq* ~ mong. *qorumsaya* 'íjtók'; stb.

A legtöbb török nyelvben igen gyakori az arab és perzsa eredetű fegyvernév. Kivételek a szibériai török nyelvek, a kirgiz és a jakut, amelyek elkerülték a mohamedán befolyást, illetve később kerültek alája. (V. ö. Н. А. Баскаков, Развитие языков и письменности народов СССР: Вопр. языкознания, 1952 № 3, 19-34.) Közülük az Altaj-vidékiek és a kirgizek főképpen mongol hatásnak voltak kitéve. A mongol hatás következtében számos olyan kétségtelenül mongol eredetű fegyvernév és haditechnikai kifejezés ismeretes náluk, amilyeneknek a többi török nyelvekben nyoma sincs. Pl.: mong. *jebe* 'hadinyíl' ~ alt. tör. *čebe* 'ua.'; mong. *urtuyčın numun* 'hosszú íj' ~ alt. tör. *ortoqšin* 'az íjnak már jelentésnélkülivé vált díszítő jelzője' (mong. *urtu* 'hosszú'); mong. *ildü* 'kard' ~ alt. tör. *toboli üldü* 'ua.'; stb.

A mongolban és kirgizben, illetve az altaji törökben megegyező fegyvernemek némelyike a mongol és mandzsutunguz kölcsönzések közt is megtalálható. Pl.: mong. *tebke* 'az íj bütyke az ideg felerősítésére' ~ kirg. *tepkä* 'ua.' ~ ma. *tebke* 'ua.'; mong. *seleme* 'kard' ~ kirgiz *säläbä* 'ua.' ~ ma. *seleme* 'ua.'; mong. *qayimuyur*, *qayimur* 'nagy háromszögletes hegyű nyílfajta', Mongolok Titkos Története *keyibur sumun* 'nyílfajta' ~ alt. tör. *qaybur* 'ua.' ~ ma. *keifu* 'ua.'; stb.

Az altaji nyelvek közötti kölcsönzések másik csoportját a mongol-mandzsutunguz egyezések alkotják. Ezek közül néhány már az előbb felsorolt példák közt is szerepelt. Mutatóba közöljük még a következőket: mong. *küyir* 'csomó az idegen' ~ ma. *kuyerxen* 'ua.'; mong. *učıqa* 'íjtók takarója' ~ ma. *učıxa* 'ua.'; mong. *oni* 'nyíl rovátkája' ~ ma. *wen* 'ua.'; mong. Mongolok Titkos Története *yor* 'zengő nyílhegy' ~ ma. *yoro* 'ua.'. stb.

Igen gyakori mongol-mandzsutunguz viszonylatban a többtagú fegyvernév lefordítása, a tükörfelfejtés: mong. *sam sumun* 'fésűs nyíl' ~ ma. *ıjıfun niru* 'ua.' (*sam* ill. *ıjıfun* 'fésű'; *sumun*, ill. *niru* 'nyíl'); mong. *angya sumu* 'villás nyíl' ~ ma. *xente niru* 'ua.' (*angya*, *xente* 'villa'); mong. *bars qarbuqu sumu* 'tigrislövő nyíl' ~ ma. *tasxa yabıara niru* 'ua.' (*bars*, *tasxa* 'tigris'; *qarbu-*, *yabıa-* 'nyilazni'); stb.

A jövevényszavak átvétele és átadása a mongol és mandzsutunguz nyelv között mindkét irányban végbement és ezek a kölcsönzések, mint erre LIGETI akadémikus utalt, a történelmi érintkezéseknek megfelelően több hullámban történtek. Hozzászólásunkban az egyes rétegek szétválasztását természetesen nem kísérelhetjük meg, de példaképpen megemlítjük, hogy a mongol *yor* 'zengő nyílhegy' csak a Mongolok Titkos Történetéből mutatható ki, sem az irodalmi mongol, sem a nyelvjárások nem ismerik, a mandzsutunguzban tehát okvetlenül régi átvétel.⁴

A rétegek szétválasztása szempontjából különösen tanulságosak a kétszeres átvételek. Például a mongol *qarbu-* 'lőni' igét is két ízben vette át a mandzsutunguz.

⁴ Az átvétel irányát mutatja az, hogy a mandzsutunguz — amely az *n*-en kívül nem ismer más szóvégi mássalhangzót — a mongol alakot megtoldotta *o* hanggal, míg ellenkező irányú átvétel esetén a mandzsutunguz szóvégi vokális nem kopott volna le a mongolban.

nyelv, egyszer *γab-ta-*, egyszer meg *qalbi-* alakban. Az első alak régebbi átvételnek látszik. A többi mandzsu-tunguz nyelv tanúsága szerint ugyanis — mint azt LIGETI akadémikus megállapította, — a mandzsuban **-rb-* > *-b-* hangváltozás ment végbe (vö. ma. *gebu* 'név', nanaj *gerbu*, ua.': LIGETI LAJOS 1947. évi »Mandzsu hangtan« c. egyetemi előadása). Az átvétel idejében a szó alakja tehát ma. **γar-bu-* v. **qar-bu-* lehetett (ebből képzéssel *γar-ma* 'öthegyű nyílfajta'), amit a nanaj *garpai* 'nyilazni' szó is bizonyít. A *γab-ta-* átvétele következeképpen a mandzsu **-rb-* > *-b-* fejlődés megindulása előtti időre tehető. A mandzsu nyelv a későbbi jövevényszók *-rb-* hangkapcsolatát *-lb-* vel helyettesítette, így került be a mandzsuba újra a mongol *qarbu-* 'lőni' ige *qalbi-* alakban (ebből képződött *qalbiqô* 'nyílhegy' szó). Hasonló hangtani jelenséget mutatnak még: mong. *qarbing* 'a has alsó része' ~ ma. *qalbîn* 'lányék'; mong. *irbas* 'mosoly', *irbaski-* 'mosolyogni' ~ ma. *ilbasa-*, *ilbarila-* 'ua.'; mong. *qarba* 'egy folyami halfajta neve' ~ ma. *qalfini* 'halfajta neve.'

A mongol-mandzsu egyezések közül néhány megtalálható más mandzsu-tunguz nyelvekben is, pl.: mong. *qobdo* 'tegez' ~ ma. *qobdon* 'ua.', nanaj *koptone* 'ua.', olcsa *kopto* 'kéchüvely', Nercsa-menti tunguz *kobdu* 'tegez' (vö. burját *qobto* 'ua.'): mong. *aysarya*, *aysaya* 'fegyvertartó öv' (*aqsa-* 'akasztani') ~ ma. *aysaryan* 'ua.', szolon *asaraa* 'ua.'; mong. *süke* 'balta' ~ ma. *suxe* 'ua.', orocs *sjuko* 'ua.', Nercsa-menti tung. *suka* 'ua.', szolon *suxxu* 'ua.'.

Szeretnénk itt megjegyezni, hogy a Nercsa-menti tunguz a mongol szavakat nem a mandzsun keresztül, hanem közvetlenül a mongolból, pontosabban: a szomszédos burjátoktól vette át. Van rá példa, hogy a mandzsu nyelvbe ezek a szavak nem is kerültek be. Pl. mong. *jebe* 'hadinyíl', burját *zebe* 'hegyes nyílhegy' ~ Nercsa-menti tung. *jäwä* 'ua.'. A Nercsa-menti tunguz ~ mongol összefüggések tehát a mongol ~ mandzsu-tunguz egyezések külön típusát képviselik.

Az irodalmi mandzsu valamint a többi mandzsu és tunguz nyelv, illetve nyelvjárások között alig találunk egymással megegyező fegyverneveket. Ezzel szemben a szibériai mandzsu és tunguz nyelvekben — úgy látszik — vannak olyan fegyver-elnevezések, amelyeknek megfelelői más szibériai nyelvekben (még a legnyugatibb obi-ugor nyelvekben is) megvannak. Ezeket bizonytalan eredetű szibériai vándorszavaknak tekinthetjük. P. SCHMIDT [Šmits] (*The language of the Samagirs*, Riga 1928. 271.) például a ma. *luxu*, bunkóshegyű nyíl szót, nivh(gilják), odul(jukagir) és ainu (utóbbi nem valószínű), K. VILKUNA (MSFOu XCIII, 346—47. l.) pedig nyenyec (jurák-szamojéd), enyec (jeniszeji szamojéd), chanti (osztják), és manysi (vogul) ugyancsak bunkós hegyű nyilakat jelölő szavakkal egyezteteti.

A fegyvernevek közül szibériai vándorszavaknak tarthatjuk még a következőket:⁵

A mandzsu *butalin* 'a nyílhegy egy része' szónak nincs etimológiája a mandzsuban; a mongolban ez a szó szintén ismeretlen. Esetleg összefüggésben lehet a manysi (vogul) *marau* *potalin* 'nál', 'kerek, gömbös nyíl' kifejezés *potalin* szavával, amelynek jelentése 'bunkós gömbös'.

Az orocsban ismeretes egy *dönu*, illetve más feljegyzés szerint *denku* nevű coboly-nyíl, az evenkiben (tunguz) pedig egy *dönu-ro*, *dinu-ro* nevű íjjascsapda, amely szintén a cobolyvadászok fegyvere. MIDDENDORF tunguz gyűjtésében is található egy *dynke* 'coboly' szó. E mandzsu-tunguz adatokat összekapcsolhatjuk a manysi (vogul) *tane* 'mókus' szóval (nyílnévben is: *tane* 'not

⁵ Az obi-ugor adatokért Cs. FALUDI ÁGOTÁNAK mondok köszönetet.

„mókus nyíl”), valamint a török *tīŋ, täjiŋ* „mókus” szóval. A török szót NÉMETH GYULA (A honfoglaló magyarság kialakulása, Bp. 1930. 116. l.) a cobolyosztjások (Zobel Ostiaken) *Deŋ, Denka* névével (KLAPROTH, Asia Polygl. 169. l.), feltehető **tīŋlig* „prémes” származékát pedig egy i. u. III. századbéli délszibériai prémkereskedő nép kínai átírással ránkmaradt *ting-ling* névével egyezteteti. Mindez arra enged következtetni, hogy az itt tárgyalt *tīŋ* — *denku* szó valószínűleg „*prémesvad” jelentésben a szibéria prémvadász népek igen régi kultúrszáva.

Az eltérések — egyrészt a lovasnomád mandzsuk, másrészt a főképpen vadászéletmódot folytató többi mandzsu-tunguz nyelvű nép fegyvernevei között — jól megvilágítják azt, hogy az egymáshoz közel élő rokonnyelvek szókészletében is jelentős különbségek lehetnek, ha az illető nyelvek hordozói más-más életformában élnek, mert »eltérően a felépítménytől, amely a termeléssel nem közvetlenül, hanem a gazdasági élet közvetítésével függ össze, a nyelv közvetlenül az ember termelő tevékenységével van kapcsolatban éppúgy, mint bármely más tevékenységével, munkájának kivétel nélkül minden terén. Ezért a nyelv szótári szókészlete, amely a legérzékenyebb a változások iránt, majdnem szakadatlanul változó állapotban van, — s eközben a nyelvnek a felépítménytől eltérően, nem kell megvárnia az alap felszámolását — változásokat vissz be szótári szókészletébe az alap felszámolása előtt és függetlenül az alap állapotától» — állapítja meg SZTÁLIN elvtárs Marxizmus és nyelvtudomány c. művében (A szovjet nyelvtudomány kérdései, Bp. 1950. 239—40. l.).

Ha most összegezzük az elmondottakat — annak ellenére, hogy teljességre nem törekedtünk, — megállapíthatjuk, hogy a fegyvernevek és haditechnikai kifejezések kölcsönzése, vándorlása az altaji nyelvek között két főcsoportra oszlik, melyek közül az egyik a mongol és török nyelvcsoporthoz tartozik, a másik a mongol és a mandzsu nyelv közötti érintkezéseket bizonyítja. Ezeket a kapcsolatokat tárta fel LIGETI akadémikus előadása is. A kölcsönzés két főirányának vannak kisebb elágazásai, módosulásai a szorosabb vagy lazább történelmi kapcsolatoknak megfelelően. Ilyen, egyrészt a mongol és a szibériai török nyelvek, illetve a mongol és a kirgiz nyelv, másrészt a burját-mongol és a Nericsa-menti tunguz közötti kapcsolat. Megállapítható, hogy a mandzsu-tunguz nyelvcsoporthoz belül bizonyos különbségek figyelhetők meg. Az irodalmi mandzsu — legalább is a fegyvernevek terén — több egyezést mutat a mongollal, mint a többi mandzsu-tunguz nyelvvel. Az utóbbiak viszont néhány olyan fegyvert ismernek, amelyeknek neve — úgy látszik — Szibéria egyéb nyelveiben is megvan.

SULÁN BÉLA

EGYETEMI NYELVÉSZETI OKTATÁSUNK HELYZETÉRŐL ÉS FELADATAIRÓL

A tegnapi ülésen elhangzottak után bevezető helyett mindössze két rövid megjegyzésre szorítkozom.

1. BÁRCZI akadémikus elnöki megnyitójában már vázolta nyelvtudományunk helyzetét a marrizmus befolyásának éveiben és méltatta SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi munkáinak jelentőségét, azt a segítséget, amit ezek a cikkek nyújtottak. Így BÁRCZI akadémikus elnöki megnyitója felment engem az alól, hogy ismertessem a bizony sivár közelmúltat, és ezáltal lehetővé teszi, hogy többet foglalkozzam a jelennel: egyetemi nyelvészeti oktatásunk mai helyzetével és legégetőbb problémáival, valamint egyetemi nyelvészeti oktatásunk jövőjét meghatározó feladatainkkal.

2. Második megjegyzésem a marxista tudománynak a régi tudományhoz, a gyakorlathoz és a kritikához való viszonyát illeti.

ZSIRAI akadémikus nyelvtudományunk haladó hagyományairól beszélve, méltatta SZTÁLIN elvtársnak a primitív anarchisták minden régi lerombolását követelő ideológiájáról mondott bírálatát, továbbá a marristáknak a régi nyelvtudomány eredményeit lebecsülő magatartását bíráló szavait, igen helyesen hangsúlyozva azt, hogy át kell vennünk mindazt, ami jó, ami haladó régi nyelvtudományunkban. Igen, a marxista tudomány átveszi mindazt, ami jó és haladó a régi tudományban, de nem pusztán átveszi, hanem *átveszi és továbbfejleszti*. — De van a marxista tudománynak egy másik sajátossága is, amit szintén nem árt hangsúlyoznunk, amikor a régihez való viszonyunkat meghatározzuk. »A tudományt — mint SZTÁLIN elvtárs mondja — éppen azért nevezik tudománynak, mert nem ismer el fétist, nem fél fölemelni a kezét arra, ami lejárta magát, ami elavult, és éberén figyel a tapasztalat, a gyakorlat szavára«. Az igazi tudománynak éltető eleme a kritika, amelynek szabadsága nélkül semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket.

Ennek a kritikának a jegyében szeretném az egyetemi nyelvészeti oktatás fő kérdéseit felvetni és itt a kongresszus részvételével megvitatni.

I.

Egyetemi nyelvészeti oktatásunk SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi cikkeinek megjelenése óta ért el bizonyos mértékű fejlődést: emelkedett a nyelvészeti órák száma az egyetemi tantervben; a magyar szakos hallgatók módot kaptak arra, hogy egy kollégium keretében megismerjék SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi cikkeinek legfontosabb tételeit; javultak a nyelvészeti vizsgák eredményei; megindultak a munkálatok az egyetemi tankönyv megírására, a tankönyv több részlete már meg is jelent; az egyetemeken a marrista időkben általánosan elterjedt, nyomasztó nyelvészet-ellenes hangulat nagyjából eloszlott és némileg javult az egyetemi hallgatóknak a nyelvészeti stúdiumok iránti érdeklődése.

Ezek mellett az eredmények mellett azonban még súlyos hiányosságok mutatkoznak a nyelvészeti oktatásban.

Mutatja ezt többek közt az egyetemi nyelvtudományi intézetek helyzete is. A budapesti egyetemen pl. nem sikerült még elosztatni a Nyelvtudományi Intézetnek és általában a nyelvészeti tanulmányoknak a marrista korszakban elmélyült népszerűtlenségének maradványait. Jellemző példa erre a tavaly lezajlott egyszakosítás, amelynek során 125 negyedéves magyar szakos hallgató közül alig néhány hallgató választotta szakdolgozata tárgyául a nyelvészetet. (Debrecenben ugyanakkor kb. a hallgatók fele választott nyelvészeti témát). Még súlyosabb a helyzet a szegedi Nyelvtudományi Intézetben, ahol már hosszú évek óta alig volt hallgató, aki a nyelvészeti utánpótlás területén számításba jöhetett volna. A múlt tanévi negyedéves magyar szakos egyetemi hallgatók véleménye szerint az elmúlt tanévben Budapesten 5%-ot tett ki a nyelvészet iránt érdeklődők száma, a hallgatók 15%-a közömbös volt a nyelvészettel szemben és 80%-a ellenszenvesnek tartotta a nyelvészetet. Az alsóbb évfolyamokon természetesen jobb a nyelvészet iránti érdeklődés.

A nyelvészettel kapcsolatban éveken keresztül tanúsított ellenséges vagy közömbös állásfoglalásnak az »eredményei« a hallgatóknak a nyelvészeti vizsgákon és a gyakorló iskolában való szereplésében mutatkoznak meg.

A nyelvészeti vizsgák tapasztalataiban is kifejezésre jutott a hallgatók nagy részének ellenszenve a nyelvészet iránt. Egyes kiváló tudású hallgatók mellett a hallgatók zöme csak felületesen tájékozott a vizsgaanyagban és még mindig akadnak többen, akik nagyfokú tudatlanságról tesznek tanúságot. Némelyiktől professzoraink adomákba illő feleleteket kapnak. Az ilyenek persze ritkán előforduló szélsőséges esetek, de a zöm tudása is nagyon felületes.

Világos, hogy ilyen nyelvészeti »felkészültséggel« hallgatóink az iskolába kerülve aligha állják meg helyüket. Már a gyakorló iskoláknak az a tapasztalata, hogy a tanárjelöltek gyakran még a helyesírás szabályaival sincsenek tisztában. A budapesti Fővárosi Tanács Oktatási Osztályának a megállapítása szerint a gyakorló tanárjelöltek az »alsóbb osztályok tananyagában (stilisztika, verstan,

leíró nyelvtan) kevésbé tájékozottak, mint az irodalomban». A legsúlyosabb problémát számukra a magyar nyelvtan tanítása okozza. Iskoláink szinte kivétel nélkül arról számolnak be, hogy a gyakorlók nyelvtani tudása hiányos: nincsenek tisztában a szófajokkal, még az alapfogalmakkal sem, ezért több jelölt nem is vállalkozik a magyar nyelvtan tanítására vagy nem mer a táblára írni. A budapesti Apáczai Gimnázium igazgatójának jelentése szerint még a legjobbak is »hihetetlen tudatlanságot árulnak el a nyelvtan terén«. A koltói gimnáziumban gyakorlók irodalmi gyakorló tanításuk alkalmával lépten-nyomon követtek el helyesírási hibákat a táblavázlat készítésénél. A Kölcsey Gimnáziumban gyakorlók közül az egyik jelölt továbbtanítását az igazgató leállította, mivel súlyos helyesírási hibákat követett el a táblavázlatban. Az ilyen és ezekhez hasonló tapasztalatok elég gyakoriak a mostanában végzett magyar szakos tanárjelöltek gyakorló tanítása során.

Ezek az esetek mindenestre azt mutatják, hogy az iskolai anyanyelvi és egyetemi nyelvészeti oktatás eredményei nem kielégítőek és sürgősen arra hívnak fel, hogy felkutassuk nyelvészeti oktatásunk lemaradásának okait. Az egyetemről kikerülő magyar szakos tanárok elég széles körben tapasztalható nyelvtani tudatlansága és nyelvészeti tájékoztatlansága azonban arra figyelmeztet, hogy forrásukat ne kizárólag a hallgatók érdektelenségében keressük.

II.

Valahányszor professzorainkkal nyelvészeti oktatásunk nem kielégítő eredményeiről beszélünk és megpróbáljuk azok okait megkeresni, mindig főleg a következőket halljuk:

a) A hallgatók lebecsülik a nyelvészetet; még mindig hat a nyelvészettelenes hangulat; a marrizmus csökevényei még mindig élnek.

b) Kevés az óraszám.

c) Az egyetemre tudatlanul kerülnek a hallgatók. ●

Megvizsgálva ezeket az okokat megállapíthatjuk, hogy ezek a körülmények bizonyos mértékben még valóban fennállanak, mint a nyelvészeti oktatást gátló tényezők. Komoly felelősség terheli a KM-et azért, hogy ezeket a gátló tényezőket, ha már előbb nem, éppen professzoraink figyelmeztető felhívásain elindulva, nem fedte fel, nem vizsgálta meg alaposan és nem tette meg mindezideig a szükséges intézkedéseket azok kiküszöbölésére.

a) A nyelvészet és a nyelvtan lebecsülése nem újkeletű gátló tényező: már a középiskolákban jelentkezik, de ott sem új, nem a marrizmus szülte, hanem már a felszabadulás előtt megvolt az anyanyelvi oktatásban is érvényesülő pedológiai és egyéb burzsoá eltévelyedések hatása alatt. A régi gimnáziumokban az alsó osztályokban jól-rosszul, kényszerből tanították a nyelvtant, a felső négy osztályban viszont egyáltalán nem volt nyelvtantanítás. Az érettségi tételek között — ha egyáltalán szerepeltek nyelvtani kérdések — csak mint

melléktételek jöhettek számításba, és ezen az akkoriban végzett tanárok sem tudtak segíteni, de nem is tartották fontosnak a segítséget. Nem ismerték a nyelv társadalmi szerepét és a nyelvi kultúra jelentőségét. Középiskolai tanáraink többsége irodalmi érdeklődésű volt és, ha akart is, — kellő hozzáértés hiányában — nem tudott eredményesen nyelvtant tanítani. A nyelvészet azelőtt sem volt népszerű stúdium: az órákat a hallgatóknak csak kis töredéke látogatta rendszeresen, a nyelvészeti intézetekben alig néhányan dolgoztak; az egyetemen a mai magyar nyelv nyelvtanával — és általában a középiskolai magyar nyelvtanítás kérdéseivel — nem foglalkoztak; ilyen tárgyú előadások csak az ú. n. »tanárképzőben« folytak, ezek látogatottsága azonban igen alacsony volt. Az a néhány végzett hallgató, aki egyetemi tanulmányai folyamán a nyelvészet iránt komolyan érdeklődött és professzorának fáradhatatlan munkája révén nyelvészé fejlődött, rendszerint az egyetemen maradt, vagy könyvtárban, esetleg levéltárban helyezkedett el. Ennek az állapotnak természetesen a középiskolai nyelvtanítás vallotta elsősorban kárát, de természetszerűen visszahatott ez megint az egyetemi oktatás színvonalára is. A tanárok nem tudták megszerettetni középiskolásainkkal anyanyelvünket, nem ébresztették fel diákjainkban a nyelvészet iránti érdeklődést. Így az egyetemekre egyre kevesebb, a nyelvtanban jól tájékozott, nyelvészeti érdeklődésű hallgató került és mindinkább zsugorodott azoknak a végzett egyetemistáknak a száma, akik megfelelő nyelvi kultúrával felvértezve mentek a középiskolába tanítani.

A felszabadulás után nem javult, hanem egyre rosszabbodott a helyzet. A közoktatásügyünkben elburjánzott pedológia elmélyítette a nyelvtani oktatás válságát. Az egyetemeken hozzájárult ehhez a marrizmus magyarországi hatása, amely az egyetemeken főleg a marrizmust határozottan elutasító nyelvész professzoraink iránti bizalmatlanságban nyilvánult meg. A nyelvészettel szemben mutatkozó bizalmatlanság légkörében egyesek »politikai kérdést« csináltak abból, ha valaki nyelvészettel »merészelt« foglalkozni. Ebben a légkörben divat lett a nyelvészetellenesség, és szinte erény lett nem készülni rendszeren a nyelvészeti vizsgára. A KM maga nem figyelt fel erre a káros jelenségre, sőt magában a minisztériumban is talajra talált a nyelvészetellenesség. SZTÁLIN elvtárs nyelvészeti cikkeinek megjelenéséig — amint tegnap BÁRCZI akadémikus mondotta — teljesen sivár, szinte kilátástalan volt a nyelvészeti oktatás helyzete. A sztálini cikkek valóban a felszabadulást, az egyetemi nyelvészeti oktatás felvirágoztatásának a lehetőségét hozták.

A sztálini cikkek a nyelv és a gondolkodás kapcsolatának a megvilágításával, a nyelvtan jelentőségének a megmagyarázásával, a nyelv és a társadalom viszonyának, illetőleg a nyelv roppant társadalmi szerepének a kifejtésével megmutatták a nyelvi kultúra jelentőségét is. Sajnálatos, hogy nyelvtudományunk nem tudatosította a széles tömegekben — éppen SZTÁLIN elvtárs tanítása alapján — a nyelvi kultúra jelentőségét általában és különösen szocialista kulturális forradalmunk viszonyai közepette.

b) Az egyetemeken elharapódzott nyelvészetellenesség hivatalos állami okirataiban is érvényesült: a tantervben aránytalanul kevés óra jutott a nyelvésznek. Jó példa erre a tantervi aránytalanságra a jelenlegi negyedéves magyar szakosok »multja«. Ezek tehát csak első évüket élték a marrista érában, további tanulmányaikat már a sztálini nyelvészeti cikkek megjelenése után végezték. Ennek ellenére ezek a hallgatók az első három évben átlagban heti 3 órában tanultak nyelvészetet, amikor heti 9 órában tanultak irodalomtörténetet. A nyelvészetellenesség mély begyökerezettségét és a szaksovinizmus befolyását mutatja az a tény, hogy míg SZTÁLIN elvtárs cikkeinek megjelenése előtt (a jelenlegi negyedévesek tanulmányainak I. évében) 19 : 9 volt, a sztálini cikkek megjelenése után 20 : 4 (a II. évben), majd 16 : 7 (a III. évben) lett az irodalmi és nyelvészeti órák aránya. Gyakori viták forrása volt az ez aránytalanság. Az irodalmárok »ideológiai alátámasztásként« azzal érveltek, hogy az irodalom szolgálja csak a hallgatók eszmei fejlődését, a nyelvésznek ezen a téren semmi szerepe sincs; a nyelvészethez nincs kedvük a hallgatóknak, az irodalomhoz viszont van stb., ezért kell az irodalmat nagyobb óraszámban tanítani. De ma már ez is a múlté.

Azóta, ha igen vontatottan is, de javultak a nyelvészeti óraszámok az egyetemi tantervekben. Ez különösen az egyszakos hallgatók tantervében jelentett lényeges javulást. Mindemellett le kell azonban szögezni, hogy a jelenlegi egyetemi tantervi óraszámok még mindig nem tükrözik a nyelvészet, a nyelvi kultúra jelentőségét. Ha a szovjet négyéves tanárképző főiskolák új tantervének nyelvészeti és irodalmi óraszámát összehasonlítjuk, látjuk, hogy itt még nagy eltérések vannak.

félév	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	össz.
a nyelvészeti { szovjet } órák száma a { magyar } tantervben	6 4	6 4	6 4	9 4	12 5	8 5	3 7	3 6	53 39
az irodalmi { szovjet } órák száma a { magyar } tantervben	6 5	3 5	3 5	4 5	8 4	10 5	7 3	8 4	49 36

Különösen jelentős különbséget állapíthatunk meg, ha az I—IV. félév arányait külön megvizsgáljuk. Itt rakják le ugyanis a nyelvtudomány alapjait és ennek megfelelően a szovjet tantervben lényegesen magasabb óraszámot kap a nyelvészet, mint az irodalom. A szovjet tantervben az I—IV. évfolyamon tartott heti nyelvtudományi órák száma 11-gyel több, mint az irodalomé. Ugyanakkor a magyar tantervben még mindig 4-gyel kevesebb, nem is szólva arról, hogy a négy év alatt megtartandó nyelvészeti heti óraszám összege a szovjet tantervben lényegesen nagyobb (53), mint a miénk (39).

c) A hallgatók előzetes képzettsége tekintetében a helyzet egyre javul. A felszabadulás utáni években az igen hiányos képzettségű háborús évfolyamokkal valóban nagy többségükben tudatlan hallgatók kerültek az egyetemre. Az utóbbi években azonban, középiskoláink tanulmányi rendjének és fegyelmének megszilárdulása nyomán, jobb felkészültséggel jönnek a hallgatók az egyetemre. Az elmúlt tanévben beiratkozott I. évesekkel kapcsolatban az általános tapasztalat az volt, hogy tudásuk már megfelelő, az idei elsőévesek előképzettsége még jobb. A szakérettségis hallgatóknál szintén nagy mértékű javulás tapasztalható az előző évfolyamokkal szemben. A pesti és a debreceni magyar nyelvészeti tanszéknek is voltak az elmúlt tanévben olyan szakérettségis I. évfolyamos hallgatói, akik nyelvi ismeretek dolgában egy szinten álltak a gimnáziumot végzettekkel.

E javulás ellenére rá kell azonban mutatni arra, hogy általános és középiskoláinkban a nyelvoktatás még mindig nem kap elég teret. Iskoláink arra törekszenek, hogy a tanulók megtanulják a nyelvtant és a helyesírást, de itt sokkal többre kellene törekedni, arra, hogy a nyelvtan és a helyesírás tudását készséggé fejlesszük. Ehhez azonban fel kellene emelni a nyelvtanórák számát.

Ha a Szovjetunió közoktatásügyi minisztériuma által a sztálini cikkek megjelenése után jóváhagyott tantervekkel összehasonlítjuk a mi tanterveinket, megállapítható, hogy anyanyelvi óráink száma még mindig nem kielégítő. Míg pl. a szovjet általános iskola tantervében a nyelvtan és helyesírás órászáma az alábbi:

osztály	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	össz.
a szovjet órászám	4	5	6	4	6	5	3	33, addig
a magyar órászám	—	—	2	2	3	2	2	11,

vagyis a szovjet tantervben előírt nyelvtani és helyesírási órák számának egyharmada. Ez a feltűnő eltérés élesen rávilágít nyelvi kultúránk gyöngeségének egyik fő forrására.

Gimnáziumainkban már jobb a helyzet. Mutatja ezt a szovjet tantervekkel való összehasonlítás is:

osztály	VIII.	XI.	X.	össz.
szovjet	1	1	1	3

osztály	I.	II.	III.	IV.	össz.
magyar	2	1	1	— 1	5

A gimnáziumaink javára mutató 2 órás többlet helyes értékeléséhez azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a mi általános iskoláinkban nyújtott alap — éppen a fentebb ismertetett alacsony óraszám miatt igen gyenge, továbbá azt is figyelembe kell vennünk, hogy nem minden gimnáziumban volt szokás a nyelvtanórákat megtartani. Ez az óraszám tehát csak az általános iskolai óraszám felemelése után és a nyelvtanórák céltudatos felhasználása mellett mondható megfelelőnek.

Roszbabb a tanítóképzők nyelvi óráinak az aránya:

osztály	I.	II.	III.	IV.	össz.
szovjet	3	2.5	2.5	2	10
magyar	2	1	1	1	5

Nem szükséges külön magyarázni, hogyan hat vissza a tanítóképzőintézeti alacsony nyelvtani óraszám az általános iskolai — amúgy is kis órázámban történő — nyelvtanításban.

Az anyanyelvi oktatás iskolai órázámanak a szovjet iskolák anyanyelvi órázámaival való összehasonlítása azt mutatja, hogy az utóbbi időben történő javítások ellenére a nyelvtan és a helyesírás tanítása még mindig nem kapta meg az iskolai és középiskolai tantervekben azt a helyet, amely a nyelvi oktatást a nyelvi kultúra jelentőségénél fogva megilleti. Ebben végeredményben valóban a nyelvtan jelentőségének a lebecsülése mutatkozik meg.

III.

Az eddigiekben elemzett hiányosságok valóban komoly mértékben gátolják egyetemi nyelvészeti oktatásunk fejlődését, csökkentik eredményességét. Mi azonban az egyetemi nyelvészeti oktatás nem kielégítő eredményeinek fő okait nem ezekben a kedvezőtlen külső körülményekben, hanem elsősorban a nyelvészeti tananyag hiányosságaiban és az egyetemi oktatás menetének fogyatékságaiban látjuk. Bizonyítják ezt: a) tantervünk fogyatékságai; b) az, hogy az előadott tananyagot nem hatja még át Sztálin elvtárs tanítása; c) a programok hiányából, illetőleg a tananyag egységének hiányából származó hibák; d) a tananyag felépítésében és a tárgyalásmódban megmutatókozó formalizmus, amely az előadott tananyag és a vizsgaanyag közt mutatkozó aránytalanságra vezet.

A) Tanterv

SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi cikkeinek megjelenése után a Szovjetunióban és a népi demokráciákban azonnal felülvizsgálták és gyökeresen átalakították az egyetemi nyelvészeti oktatás tanterveit. Minálunk ez, sajnos,

nem történt meg. Beértük azzal, hogy a meglevő tantervbe »A marxizmus klasszikusainak tanítása a nyelvről« címen egy egyféléves heti 2 órás kötelező kollégiumot iktattunk be. Ez a lépés kezdetnek helyes volt, mivel azonban további lépések két teljes év során nem követték, téves értelmezésre adhatott és adott is okot egyetemeinken: úgy vélték, hogy a marxizmusnak a nyelvészeti oktatásban való meghonosítása ennek az egy kollégiumnak a keretében történik és a többi kollégium előadójának nincs semmi tennivalója ezen a téren.

A minisztérium az utóbbi évek során a tanterveket gyakran módosította, de nem gondoskodott valóban megfelelő tanterv kidolgozásáról. Részben a gyakori tantervmódosítás következményének tudható be az, hogy az egyes kollégiumok közt nincs szerves kapcsolat. Az 1951/52-es tanévben érvényben volt tanterv szerint az I. éves hallgatók pl. mindjárt olyan nyelvészeti előadásokat hallgattak, amelyeknek a megemésztése bizonyos alapismereteket tételez fel. Ezeket az alapismereteket a tanterv szerint csak a VI. félévben kapnák meg. Tavaly az I. évesek egyszerre 5, heti 1—2 órás, nyelvészeti kollégiumot hallgattak (fonetika, mai magyar nyelv, finn-ugor népek és nyelvek, magyar stílus, magyar nyelvemlékek), melyeknek a párhuzamossága éppen az I. évben indokolatlan, arról nem is szólva, hogy a tananyag ilyen apró előadásokra való széttördelése elkerülhetetlenül ismétlésekre, átfedésekre vezet és lehetetlenné teszi a tananyag egészében meglevő nagyobb összefüggések feltárását és megmutatását. A magyar stílussal foglalkozó órákon olyan kérdésekkel kerültek szembe a hallgatók, amelyek felteszik a leíró magyar nyelvtan teljes és alapos ismeretét. A mai magyar nyelv c. előadás megértéséhez viszont olyan fonetikai ismeretek is szükségesek, amelyek a fonetika órán még nem kerültek tárgyalásra. A nyelvemlékekről szóló kollégium olyan nyelvtörténeti ismereteket tételez fel, amelyeket a hallgatók csak a III. évre előírt nyelvtörténeti előadások nyomán fognak elsajátítani. Így a nyelvtörténet kiküszöbölésével tartott nyelvemlék-órák nem korlátozódhatnak másra, mint nyelvemlékeink pusztá felsorolására, formális tárgyalásukra. Ugyancsak e tanterv szerint a II. éves hallgatók »Bevezetés a nyelvtudományba« és »Marxizmus és nyelvtudomány« címen hallgattak volna előadásokat. Ez a kettéválasztás szükségtelen, mert a »Bevezetés a nyelvtudományba« c. előadásnak éppen a marxista nyelvtudományba kell a hallgatókat bevezetnie. A III. és IV. évfolyamon a hallgatók magyar nyelvtörténeti és finn-ugor összehasonlító nyelvészeti előadásokat hallgatnának e tanterv szerint. Hiányoznak a tantervből a kötelező nyelvészeti szemináriumok, a magyar irodalmi nyelv történetével foglalkozó kollégium, az irodalmi művek nyelvi elemzésére tanító gyakorlatok.

Összefoglalva: a jelenleg érvényben levő, 1951. nyarán kidolgozott és perspektivikusnak szánt tanterv a következő alapvető hibákban szenved:

a) nem biztosítja a középiskolából az egyetemi oktatásra való egészséges átmenetet;

b) a tanterv felépítésében hiányzik a szerves, logikus kapcsolat az egyes előadások közt ;

c) a tananyagot apró részletekre szabdalja s így nem teszi lehetővé a tananyag koncentrált tárgyalását ;

d) nem biztosít megfelelő óraszámot az anyag elmélyítését szolgáló szemináriumok és gyakorlatok számára.

B) *Tananyag*

Nem szorul bizonyításra, hogy a tanárnak, aki ma a nyelvtudomány kérdéseiről ad elő, a sztálini cikkeket kell alapul vennie. Ez először is azt jelenti, hogy minél teljesebben és minél alaposabban ismertetnie kell SZTÁLIN megállapításait. Ez azonban még nem elegendő. A sztálini cikkek jelentősége nem merül ki abban, hogy megoldották a nyelvtudomány számos alapvető kérdését és számos kérdést helyes útmutatással a megoldáshoz segítettek, hogy tehát nagyfontosságú megállapításokkal gazdagították a nyelvtudományt. Ezek a cikkek azáltal idéztek elő fordulatot a nyelvtudomány történetében, hogy a nyelvtudományi kérdéseket az egyetlen valóban és teljesen tudományos világnézet, a dialektikus materializmus alapján vizsgálták és oldották meg és ezzel napirendre tűzték a marxizmus meghonosítását a nyelvtudományban.

Komoly hibát követett el a Köznevelési Minisztérium akkor, amikor a sztálini cikkek megjelenése után (és mind a mai napig) nem törekedett olyan nyelvészeti konferencia megszervezésére, amely nyelvészeti oktatásunknak a marxizmus alapján való megújítását tűzte volna ki céljául. Így az egyetemi nyelvészeti oktatás területén a sztálini cikkekből adódó következtetéseket és tanulságokat mindezekig nem vontuk le. Igaz, hogy egyetemeink sem jelentkeztek ilyen célkitűzésű konferencia összehívására vonatkozó igényükkel vagy javaslatukkal. A marxizmus egyetemi oktatásunkba nem hatolt be, és így nyelvész professzoraink úgy vélték, hogy SZTÁLIN elvtárs, amikor szétzúzta a marxizmust, tulajdonképpen igazolta az ő felfogásukat, hiszen ők a marxizmussal szembenálltak. A sztálini nyelvtudományi cikkek ilyen korlátozott értékeléséből bizonyos meglepőedség származott, és ennek légkörében egyetemeinken nem is merülhetett fel az egyetemi nyelvészeti oktatás átalakításának igénye. És mivel a sztálini cikkeknek ez az értékelése jellemzi nyelvtudományi életünket is, az egyetemi nyelvészeti oktatás a hazai nyelvtudomány szervei részéről sem kaphatta meg azt a segítséget, amelyre szüksége lett volna ahhoz, hogy tananyagát a marxizmus alapján megújítsa, átalakítsa.

Ennek a sajátságos fejlődésnek következménye az, hogy SZTÁLIN elvtárs nyelvészeti tanításai és útmutatásai nem váltak egyetemi nyelvészeti oktatásunk alapjává és még ma sem állnak nyelvészeti előadásaink és jegyzeteink tengelyében, annak ellenére, hogy akadémikusaink és professzoraink SZTÁLIN elvtárs

nyelvtudományi munkáit őszinte örömmel üdvözlötték és azóta is több alkalommal tettek hitet a sztálini tanítás mellett.

Természetesen értékelnünk kell azt, hogy egyetemeinken az 1950/51. tanévtől kezdve megtartották »A marxizmus klasszikusainak tanítása a nyelvről«, illetve a »Marxizmus és nyelvtudomány« című kollégiumot, amelynek kidolgozására és megtartására pl. Budapesten ZSIRAI MIKLÓS akadémikus vállalkozott. Értékelnünk kell továbbá azt, hogy egy-két előadásban (pl. BÁRCZI GÉZA és PAIS DEZSŐ akadémikusok »Nyelvtudományi alapismeretek«, illetve »Bevezetés a nyelvtudományba« c. kollégiumában), dicséretre méltó kísérlet történt SZTÁLIN elvtárs tanításának a hasznosítására. Végül értékelnünk kell azt is, hogy több kollégiumban egy-egy kérdéssel kapcsolatban ismertették az előadók SZTÁLIN elvtárs tanításának megfelelő részletét. Mindez azt mutatja, hogy egyetemi oktatóink a sztálini útmutatást követve akarnak dolgozni.

Rá kell mutatnunk azonban arra is, hogy a sztálini tanítások ezekben a kollégiumokban valahogy a régi keretekben helyezkednek el, kiegészítik — de nem újítják meg, nem alakítják át a régi tananyagot. Ezek az előadások ismeretik a sztálini tanításokat, de nem mennek el odáig, hogy — a polgári nyelvtudomány következetes bíralatával, a polgári nyelvtudomány idealista tévedéseinek leleplezésével, régi egyetemi tananyagunk átalakításával megmutatnák a marxizmus meghonosításának jelentőségét a nyelvtudomány továbbfejlesztése szempontjából.

Ennek a szemléltetésére a három legfontosabb magyar nyelvészeti kollégium példáját említem meg.

a) A tavaly érvényben volt tanterv szerint a magyar-szakos hallgatók a II. évfolyamon »Marxizmus és nyelvtudomány«, a III. évfolyamon pedig »Bevezetés a magyar nyelvtudományba« címen hallgattak bevezető kollégiumot. Világos, hogy az ilyen alapozó jellegű, a hallgatók nyelvészeti felfogását kialakító kollégiumokra hatványozottan áll az, amit a tananyaggal szemben támasztott általános követelményekről mondtam: a tanár, aki a hallgatót a nyelvtudomány alapjaiba, általános kérdéseibe vezeti be, kimerítően kell, hogy ismertesse a sztálini megállapításokat, de úgy, hogy megmutassa a marxizmus meghonosításának jelentőségét a nyelvtudományban.

Az említett két bevezető előadásban, illetve jegyzetben azonban nem ez történik.

Míg az első kollégiumban a budapesti egyetemen ZSIRAI akadémikus igyekezett alaposan ismertetni a sztálini tanítás legfontosabb tételeit, a másik főkollégium — PAIS akadémikusnak BÁRCZI akadémikus eredeti előadása alapján készült jegyzetvázlata szerint — a sztálini nyelvelméletet már nem ilyen alaposan és rendszeresen ismertette, hanem SZTÁLIN elvtárs egy-egy tételét egy régebben kidolgozott előadás keretébe iktatta be. Az előadó tehát arra használta fel a sztálini tanítások egyes mozzanatait, hogy kiegészítse velük a maga nézeteit, illetve a nyelvtudomány korábbi — nem egy esetben

idealista — megállapításait, nem pedig arra, hogy az egész kollégiumot a marxizmus alapjaira helyezze.

b) Az I. évfolyam hallgatói »A mai magyar nyelv« címen egész éves kötelező előadás keretében kapják a magyar leíró nyelvtant. Ez az évfolyam fő kollégiuma. Ez az előadás amellett, hogy rendszerezi és elmélyíti a hallgatóknak a középiskolából hozott nyelvtani ismereteit, tudományos nyelvtani koncepciót kell, hogy adjon a hallgatóknak.

Tudvalévő, hogy SZTÁLIN »Marxizmus és nyelvtudomány« c. munkájában a nyelv szerkezetéről szóló tanításán belül behatóan foglalkozott a nyelvtan kérdésével, többek közt a nyelvtan tartalmával és felosztásával is. Az egyetemeinken tartott leíró nyelvtani előadások erről általában megemlékeznek: az elméleti bevezető részben ismertetik SZTÁLIN elvtárs tanítását a nyelv szerkezetéről és a nyelvtani rendszerről, de nem vonják le belőle az előadás felépítéséhez kínálgató következtetéseket. Így az a helyzet alakul ki, hogy az előadók ismertetik ugyan SZTÁLIN elvtárs nyelvtani felfogását, de amint a nyelvtan tárgyalására kerül a sor, figyelmen kívül hagyják a sztálini tanítást és a nyelvtant — úgy, mint újabban ez főleg RIES és SAUSSURE elméleti fejtegetései nyomán eléggé elterjedt a magyar nyelvészetben — továbbra is *hangtan, szótan, mondat-tan* c. fejezetekbe foglalva tárgyalják. Ugyanez a nyelvtani felfogás valósul meg a nyelvtörténeti előadásokban is.

Meg kell állapítani, hogy ennek a felfogásnak a fenntartása egyetemeinken egy lényegében formalista, mind a magyar nyelvtanítás legjobb hagyományaival, mind pedig SZTÁLINNAK a lényegét megragadó tanításával ellentétes felfogás fenntartását jelenti. Nem véletlen, hogy e miatt a nyelvtani felosztás miatt a közelmúltban a szovjet nyelvtudományi irodalomban kétszer is érte kritika a magyar nyelvészetet. Mindezek ellenére ez a felosztás ma szinte egyeduralkodó egyetemeinken, hiszen ennek alapján épülnek fel az I., III., és IV. évfolyamon tartott előadások.

c) Ismereteseek SZTÁLIN elvtársnak a nyelv fejlődéséről és a nyelv fejlődésének tanulmányozásáról szóló útmutatásai. Ezek közül csak a legfontosabbat említjük meg. A társadalmon kívül nincs nyelv. Ezért a nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével, — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója«. Egyetemi nyelvtörténeti előadásainkban, jegyzeteinkben azonban ezek a sztálini útmutatások még nem érvényesülnek. Ezek az előadások úgy mint azelőtt, ma is nyelvünk bizonyos elemeinek (főleg magánhangzó állományának) történetét mutatják be, többnyire megállnak a XV—XVI. században és így elhanyagolják a nemzeti nyelv történetét, ahol pedig a legjobb alkalom kínálkoznék a társadalom történetével való kapcsolat megmutatására. Így ezek az előadások tulajdonképpen nem adnak képet a hallgatóknak nyelvünk tör-

ténetéről, nem mutatják meg, hogyan alakult ki népünk története folyamán és azzal szoros kapcsolatban nemzeti irodalmi nyelvünk.

Ezekből az előadásokból tehát a hallgatók megismerhetik SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi cikkeinek tartalmát, de nem érthetik meg azt, mit jelent a marxizmus meghonosítása a nyelvtudományban. Az egyetemi nyelvészeti tananyagnak ez a nem kielégítő állapota nyilvánvalóan összefügg a sztálini cikkeknek nyelvtudományunk részéről való szubjektív értékelésével, miszerint Sztálin a marizmust és az arakcejevi rendszert zúzta szét és ezzel lényegében azokat igazolta, akik a marizmussal szembenálltak. Egyetemi nyelvészeti oktatóinknak világosan kell látniuk azt, hogy a nyelvészeti oktatás tananyagát csak úgy fogják tudni a kívánt színvonalra emelni, ha a sztálini cikkek jelentőségét helyesen értékelve a kritika és önkritika fegyverének bátor és következetes alkalmazásával megvizsgálják korábbi munkásságukat és a marxizmus alapján gyökeresen átdolgozzák a nyelvészeti oktatás egész tananyagát.

C) *A programmok és az oktatás egységes anyagának hiánya*

következtében nyelvészeti oktatásunkban még ma is nagy mértékben érvényesül a burzsoá egyetemeken honos tervszerűtlenség és rendszertelenség: a tantervet minden tanszék úgy valósítja meg, ahogy a legjobbnak véli. Az oktatás tervszerűtlenségét és rendszertelenségét kiküszöbölni az egységes tanterv és a tanterven belül előadásra kerülő tárgyak egységes programjának az intézménye hivatott. Az egyetemi reform bevezetése után a minisztérium kidolgozta ugyan az egységes tantervet, a tananyag egységét biztosító programok kidolgozása azonban csak a legutóbbi időben kezdődött meg. Így az egységes tanterv bevezetése nem biztosíthatta az oktatás régi tervszerűtlenségének a felszámolását, mivel a tanterv csak az előadásra kerülő tárgyakat és azok óraszámát határozta meg, de — természetesen — nem adott szempontokat az egyes évfolyamokon előírt tantárgyakon belül előadásra kerülő tananyag kialakításához. Az egységes tanterv tehát — a dolog természeténél fogva — nem biztosította a tananyag egységét. Ezt a hiányt a programmok elkészítéséig a minisztérium egységes tematikák bevezetésével kívánta kiküszöbölni. A tematikák, amelyeket a minisztérium egyetemi oktatóinkkal készíttetett el, röviden felsorolták az illető előadáson belül tárgyalásra kerülő legfontosabb kérdéseket. Ezeket a tematikákat a minisztérium általában egy-egy bíráló véleményének meghallgatása után — gyakran azonban a tematika megbíráltatása nélkül is — jóváhagyta és kötelező tematikaként adta tovább az egyetemeknek. A gyakorlat megmutatta, hogy a tematikák nem pótolhatják a programokat, mert nem biztosítják a tananyag egységét. Az egységes tantervet az egyes karokon továbbra is különbözőképpen valósították meg: mást és mást tanítottak, a tananyag tartalmát, felosztását és az egyes kérdések tárgyalásának terjedelmét tekintve egyaránt.

Ennek szemléltetésére lássunk néhány példát az egyetemeken használatban levő jegyzetek összehasonlítása során szerzett tapasztalataink alapján.

a) Az elmúlt tanévben először került előadásra az első évfolyamon tanuló magyar szakosok részére a »Magyar stílus gyakorlatokkal« című egyféléves heti 2 órás tárgy. A minisztériumtól kiadott tematika felsorolta az előadásban megtárgyalandó kérdéseket, megjelölve az egyes kérdésekre fordítandó óraszámot is. Ezt a tárgyat Budapesten én adtam elő. A minisztériumtól kiadott tematikához tartottam magam, de feladatokat erősen prakticista módon fogtam fel: afféle gyakorlati bevezetést adtam a fogalmazásba és a nyelv-művelésbe. A jegyzet a tárgyalt anyagot 60 lapon foglalta össze. Debrecenben ANDRÁSNÉ KÖVESY MAGDA adjunktus adta elő a tárgyat elméletibb és ugyanakkor irodalmi igényrel: jobban kidolgozta az egyes követelmények és stílusjelenségek elméleti meghatározását és az elméleti tételek bemutatásához igyekezett bőségesen kiaknázni szépirodalmunk nyelvét. Az eredmény az én jegyzetemnél színesebb, gazdagabb és terjedelmében is az enyémnek kb. háromszorosát kitevő jegyzet lett.

b) Az elmúlt tanévben az I. évesek a három bölcsész karunkon a tantervnek megfelelően »A mai magyar nyelv« című egészéves tárgyon belül leíró nyelvtant hallgattak. A jegyzetek összehasonlítása azt mutatja, hogy az egyetemes tanterv, sőt, a minisztériumtól jóváhagyott tematikák ellenére, igen nagy különbségek mutatkoznak abban, ahogy az egyes előadók feladatukat megoldották. Budapesten SZABÓ DÉNES docens csak 44 lapnyi terjedelmű bevezetés után tért rá a leíró nyelvtan tárgyalására; Debrecenben DEÁKNÉ BARTHA KATALIN adjunktus beírta egy 4 lapos bevezetéssel; Szegeden KLEMM IMRE professzor viszont bevezetés nélkül rögtön a leíró nyelvtan tárgyalására tért rá. SZABÓ az anyag egyes részeit sokszor túlzásba vitt részletességgel tárgyalja, ugyanakkor fontos részletek beható tárgyalására nem jut elég ideje; így előfordult az is, hogy a tanév végén az anyagnak egy tekintélyes részét idő hiányában el kellett hagynia. SZABÓ következetesen és teljesen a leíró szempontot követi, néha a történeti igazság rovására is. DEÁKNÉ az anyagot arányosan tagolja, ritkán megy felesleges részletekbe, viszont leíró nyelvtan helyett szinte történeti nyelvtant adott; olyan tömegű nyelvtörténeti ismeretanyagot zsúfolt leíró nyelvtani előadásába, hogy ez az I. éveseknek megemészthetetlen és szinte feleslegessé teszi a későbbi történeti nyelvtant. Szegeden KLEMM professzor megtalálta a helyes arányt a leíró és történeti szempont együttes alkalmazásában: leíró nyelvtant ad történeti utalásokkal.

c) A tantervben előírt »A magyar nyelv története« c. tárgykörből a három karon »Magyar szóalaktan« és »Történeti mondattan« címmel tartottak előadásokat a III. és IV. éves hallgatók részére. Ettől csak Szegeden tértek el: itt a történeti nyelvtan címen négy határozórag történetét tárgyalták meg igen behatóan.

Budapesten PAIS professzor »Magyar szóalaktan« c. előadásához némi rövidítéssel kiadta GOMBOCZ ZOLTÁNNAK 30 évvel ezelőtt készült »Magyar szóalaktan« c. jegyzetét is. Ezeknek a jegyzeteknek, de akárcsak a »Szóalaktan« c. jegyzetnek összehasonlítása is szemléltetően tükrözi a tananyag egységének hiányából származó jelentős különbségeket. GOMBOCZ, PAIS, BÁRCZI és MÉSZÖLY minden tiszteletet megérdemlő, alapos kutatómunkáról tanuskodó jegyzetei bizonyos közös vonásokat mutatnak: a) egyik sem valósítja meg — sem az elv betűjét, sem szellemét illetően — azt, amit a bölcsészkar reformról szóló rendelet törvény erejével kimondott, hogy ugyanis, »a kötelező előadások keretében a hallgatókkal a teljes vizsgaanyagot közölni kell«. b) Jórészt saját kutatásokból leszárt eredményeket publikálnak, — ami természetesen dicséretes — csak hogy helyenként elkerülhetetlenül ellentmondanak egymásnak: egyéni véleményt hirdetnek a tudományban általánosan elfogadott vélemény helyett, anélkül, hogy a többi véleményt ismertetnék és azokkal vitába szállnának. c) Többé-kevésbé részletproblémákat tárgyalnak, nem mutatják meg az anyag nagy összefüggéseit, a magyar történeti »szóalaktan« rendszerét. d) Tételeik bizonyítására az adatok fölöslegesen nagy tömegeit sorakoztatják fel és ezzel csökkentik az anyag áttekinthetőségét, megnehezítik a jegyzet tanulását. e) Ami mindebből következik: a történeti nyelvtan teljes anyagát a maga gyakorlati problémáival nem tárják a hallgatóság elé, nem adnak képet a hallgatóknak nyelvünk történetéről. Ugyanakkor tudnivaló, hogy nem rendelkezünk sem tankönyvvel, sem bárminemű kézikönyvvel, amelyek az előadásoknak ezeket a hiányait pótolnák, amelyek alapján a hallgatók áttekinthetnék a magyar nyelvtörténet egészét.

Ugyanez a nagy változatosság jellemzi a tantervben előírt többi tárgynak a különböző egyetemeken használt jegyzeteit is.

A programok hiánya egyébként lehetővé teszi azt is, hogy az előadó elszakadjon a tárgy címében megjelölt célkitűzésektől és olyan témakörbe kalandozzék át, amelynek ismertetését a tanterv nem kívánja meg. Elég gyakran előfordul az is, hogy az előadó jelentéktelen részletkérdésekkel túlsokat foglalkozik és a címben megjelölt tárgy fő kérdéseinek ismertetésére nem marad ideje. Mivel azonban a vizsgatematika megkívánja a tantervi címek alá foglalt teljes anyag ismeretét, a tárgytól való elkalandozás, illetve a fölöslegesen aprólékos részletezés feltétlenül a hallgatók túlterhelésére vezet. Elég legyen itt két példát bemutatni.

a) ZSIRAI professzor — egyébként igen módszeres és hasznos »Finnugor népek és nyelvek« c. jegyzete (és mindez vonatkozik MÉSZÖLY professzornak azonos című jegyzetére is), igen sok olyan részletet tartalmaz, amelyek más fontosabb ismeretek közlését lehetetlenné teszik. Ez a kollégium túlnyomórészt az egyes finnugor népek néprajzi, statisztikai, történeti viszonyait tárgyalja és terjedelmesen magyarázza az egyes finnugor népneveket. Pedig ennek a kollégiumnak elsősorban a finnugor nyelvek problémáival kellene foglalkoznia:

ismertetnie kellene a finnugor nyelvek nyelvjárási sajátosságait, olyan nyelvi jellegzetességeit, amelyek a finnugor nyelvcsaládra általában jellemzőek, valamint azokat is, amelyek csak az egyes csoportokra, illetőleg az egyes nyelvekre jellemzők; meg kellene magyaráznia a finnugor nyelvek kialakulásának kérdését, más nyelvekkel való kapcsolatát, ki kellene fejtenie az uráli és finnugor alapnyelv és a későbbi ugor, permi stb. alapnyelvek kérdését; ismertetnie kellene az egyes finnugor nyelvekben érvényesült idegen hatásokat, a magyar nyelv kialakulásának előzményeit stb. De a program hiányában mindez hiányzik a kollégiumból.

b) A budapesti egyetemen tartott »A mai magyar nyelv« c. előadás bevezetése azért nyúlt olyan rendkívül hosszúra (44 lap), mert az előadó olyan kérdéseket is részletesen tárgyalt, amelyek tulajdonképpen nem tartoznak ennek a kollégiumnak a keretébe. De magában a kollégium tulajdonképpeni anyagában is jócskán találhatunk olyan részleteket, amelyek talán csupán valamiféle rosszul értelmezett teljességre való törekvés igazolásaképpen kerültek tárgyalásra. A képzők felsorolásában pl. kissé groteszkül hat a »közönségesebb főnévképzők« cím a felsorolás előtt, ahol többek közt olyan »közönségesebb főnévképzők« szerepelnek, mint — *inca* (*fárkinca*!) — *óc*, *-óc* (*gombóc*, *gyerkőc*); *-ca* (*utca*, *tálca*, jöllehet ezekben a *-ca* végződés nem is képző, legfeljebb csak leíró szempontból látszik annak); a »közönségesebb névszóképzők« közt találjuk az *-n* képzőt is, noha ennek a képzőnek csak palatalizált változatát tudja a jegyzet példával szemléltetni, azt is csak két helységnévben (*Bőny*, *Apony*). Az ilyen túlságos »tudományosság« azonban ott is aránytalanságra vezet, ahol a szerző voltaképpen a dialektika helyes elvét kívánja érvényesíteni. Tudni való, hogy a korszerű leíró nyelvtannak is fejlődésében kell mutatnia a nyelvet, elválasztva benne az elhaló, régi és a születő, új elemeket. Az előadó azonban ezt a helyes elvet eltúlozva valósítja meg ebben a jegyzetében: aránytalanul többet foglalkozik már régóta ismeretlen vagy legalább is holt, passzív képzőinkkel, mint a valóban élő, termékeny, aktív formánsokkal. Foglalkozik többek közt pl. a denominális *-m* (*alom*, *gyermek*, *tetem*, *orom*, *sulyom*), vagy *r* (*avar*, *szemernyi*, *domború*) képzővel is, sőt olyan képzőket is tárgyal, mint a tanít *i*-jében levő ősi *j*. Viszont aránytalanul kevés időt fordít a mondattan tárgyalására, noha a nyelvtannak ez a része mind a nyelvtan ismerése, mind a helyes mondat szerkesztés szempontjából rendkívül fontos.

Ily módon a programok hiányában nincsen biztosítékunk arra, hogy az egységes tantervek alapján három különböző karon tanuló hallgatók, akik az egyetemek végeztével azonos képesítést kapnak, lényegében azonos alaptudással kerüljenek ki az életbe.

D) A formalizmus megnyilvánulásai egyetemi nyelvészeti oktatásunkban

Az egyetemi nyelvészeti tananyag összeállításában, a tananyag tárgyalásának a módjában és az egyetemi nyelvészeti jegyzetek jellegében egyaránt

érvényesül bizonyos formalizmus. Ennek a formalizmusnak a forrása az egyetemi oktatás tudományos jellegének sajátosan szűk, az egyetemi oktatás alapvető célját elhanyagoló értelmezése, veszélye pedig a hallgatók túlterhelése.

a) Nyelvész professzoraink az egyetemi oktatás tudományos színvonalát féltve úgy vélik, hogy jobb a nyelvészeti oktatás, ha a főkéllégiumok nem az egész tananyagon vezetik végig a hallgatót, hanem pl. a nyelvtörténet egy-egy kisebb részletét alaposan, minden részletre kiterjedően tanítják, és a hallgatók a vizsga teljes anyagát a folyóiratokban szétszórt szakirodalomból tanulják meg. A tanterv gyakori módosítása mellett a tanszékeknek ez a törekvése is közrejátszott abban, hogy a tanterv olyan, amilyen. Ez az irányzat az egyetemi oktatás tudományos jellegét különös módon értelmezi: egyes szűk részletkérdéseket tárgyaló kis előadások — gyakran magas — tudományos színvonalával az egész egyetemi nyelvészeti képzés tudományos színvonalát biztosítva látja, és a nyelvészeti oktatást sok apró speciális kollégiumra forgácsolja, amelyek aztán alapvető ismereteket tartalmazó kollégiumokat szorítanak ki a tantervből. Ennek az irányzatnak a hívei tehát egyenlőségjelet tesznek egyes előadások és az egész egyetemi képzés tudományos színvonala közé. Így a hallgatók tudományos képzését előmozdítani hivatott, részletkérdéseket behatóan tárgyaló, kisóraszámú kollégiumok végeredményben éppen a nyelvészeti képzés tudományos színvonalának a rovására vannak, mert mély alapozó ismereteket nyújtó kollégiumok elől vonják el az időt. A hallgatók az ilyen képzés eredményeképpen — ha lelkiismeretesen készülnek — alaposan ismerhetnek ugyan egy-egy nyelvészeti részletkérdést, a nyelvtudomány egész problematikáját azonban nem ismerik meg, nyelvtudományi koncepcióval nem rendelkeznek, nem látják maguk előtt nyelvészeti tanulmányaik perspektíváját.

Nyugodtan mondhatjuk, hogy ez az irányzat nem szolgálja eredményesen a hallgatók tudományos képzését, annak ellenére, hogy az egyes részletkérdésekről tartott előadások — mint mondtam — gyakran magas színvonalúak. Az ennyire specializált képzés ugyanis nevelhet jó mestereket, akik kitűnően ismerhetik egy-két részletkérdés minden csínját-bínját, de nem adhat olyan szakembereket, akik ismerik tudományáguk egészének fő problémáit és összefüggéseit, akik tehát — az egyetem elvégzése után — biztos alapok birtokában, széleslátókörű szakemberekké képezhetik magukat tudományáguk egy-egy részletterületén. Ennek a különbségnek a fel nem ismerése a mai egyetemi képzés alapvető céljainak a meg nem értéséről tanúskodik. Világosan kell látnunk, hogy ma az egyetemi oktatás és tanulás közügy. A múltban az egyetemi oktatók feladatuknak tekintették sok hallgató közül *néhány*, egy-egy szűkebb területen kitűnően képzett, a tanszéki utánpótlás szempontjából számbajövő fiatal szakember kiképzését, miközben a többiek képzésének az érdekeit elhanyagolható mennyiségként kezelték, ma viszont *valamennyi* hallgató jó szakemberré való képzését kell feladatul tűznünk magunk elé. Az egyetemi oktatás tudományos színvonalának a követelménye ma azt jelenti, hogy az

egyetemeken a tudomány *mai* színvonalán nyugvó biztos alapismeretekkel rendelkező, a tudomány legújabb eredményeit és leghaladóbb módszereit ismerő és alkalmazni tudó szakembereket kell képeznünk. A tudományos káderutánpótlás kineveléséről, — a gyakorlati életben szükséges szakemberek képzésének veszélyeztetése nélkül — az aspirantúra keretében történik gondoskodás.

A formalizmus eme megnyilvánulásának végső következménye a hallgatók túlterhelése azáltal, hogy főkéllégiumok többnyire a vizsgán megkívánt anyagnak összefüggéseikből kiragadott töredékeit nyújtják csupán. Tudni kell ehhez azt is, hogy nemcsak nyelvészeti tankönyvünk nincs, de még csak kézikönyveink sincsenek, és így a hallgatóknak különböző könyvekből, régi jegyzetekből és folyóiratokból kell készülniük.

b) De van ennek az irányzatnak egy másik jellegzetesen formalista megnyilvánulása is. Ez az egyetemi nyelvészeti előadások és jegyzetek egy tekintélyes részének a jellegében mutatkozik meg. E jegyzetek azt a benyomást keltik, mintha szerzőik az előadás tudományos színvonalát a tudományos munka külsőleges, formai kellékeinek alkalmazásával látnák biztosítva.

Ennek a felfogásnak a következményeként a nyelvészeti jegyzetek egy részének tartalma többnyire részletező, beosztása és tárgyalásmódja a tudományos problémalátás, a kérdésfeltevés helyett inkább a tudományos munkamódszer technikai elemeinek bemutatására való, szövegében jócskán akad nehéz műszó és elvont fejtegetés, példatára túlzottan bő, a hozzátartozó pontos évszámok és forrásjelzések, az avatatlanok számára érthetetlen írásjelek pedig elriasztóan hatnak a fiatal tanárjelöltek egy részére, — hiszen közülük a nagy többség nem speciális nyelvészeti kutatómunkára készül. Az ilyen jegyzet pedig célját téveszti, ha csak részleteket tartalmaz, a vizsgára megtanulandó fő ismeretanyag, a teljes áttekinthető rendszer azonban a tudományos apparátus formai kellékeinek tömkelegében elsikkad, vagy éppenséggel hiányzik a jegyzetből. Az ilyen jegyzetek nehezen tanulhatók, túlterhelik a hallgatókat és nem alkalmasak arra, hogy a nyelvészetet megszerettessék a hallgatókkal. Talán a nyelvészeti előadásoknak és jegyzeteknek ez a jellege is részes abban, hogy iskoláinkban sok tanár a nyelvtan tanításában nem tud különbséget tenni fontos és jelentéktelen anyagrészek között: rossz arányérzéssel tanítja a nyelvtant.

c) A formalizmus harmadik változata nyelvészeti oktatásunkban úgy jelentkezik, hogy egyes egyetemi oktatóink gyakran szembeállítják a »tudományos káderképzés« érdekeit a tanárképzés érdekeivel, lebecsülik a tanárképzés jelentőségét és az iskolai munka szabta követelményeit. Egyesek pl. a leíró nyelvtan tanítását nem tartják egyetemi feladatnak. A budapesti és debreceni egyetemen pl. a leíró nyelvtani előadást sohasem a professzor, hanem mindig tanársegéd, adjunktus vagy legfeljebb docens tartja. Mi mutatkozik meg ebben? Az, hogy a nyelvtan művelését nyelvtudósaink nem tartják tudományos

feladatnak, ami egyébként nyelvtudományi életünknek is jellemző negatívuma. Az téveszti meg őket, hogy a nyelvten gyakorlati célt is szolgál. Valóban: egy jól megírt nyelvten a tömegek kulturális felemelkedésének az eszköze lehet, és kell is hogy azzá legyen, — tehát nagy népszerűsége tehet szert. Ez azonban nem von le semmit a benne foglalt problémák tudományos jellegéből és e problémák megoldásának tudományos értékéből. Egy jól megírt leíró nyelvtenban éppen megvalósul a nyelvtudománynak a gyakorlattal, a mindennapi élettel, kulturális forradalmunkkal való kapcsolata. Nem lehet kétséges tehát, hogy a leíró nyelvten művelése tudományos munka, a középiskolainál magasabb szinten, tudományosan tisztázott és szilárd elméleti alapon való tanítása pedig az egyetemhez méltó feladat. Ez az, ami a legjobban hiányzott magyar szakos tanárképzésünkben és ami ma sem kapta még meg egyetemi nyelvészeti oktatásunkban az őt megillető helyet. Ez a nyelvten lebecsülését jelenti, és ennek légkörében nem lehet jó magyar tanárokat nevelni. Hiányzott és még ma is hiányzik egyetemi nyelvészeti oktatásunkból a nyelvészeti stilisztika és ezzel kapcsolatban az irodalmi szövegek nyelvi elemzésének, továbbá a magyar irodalmi nyelv kialakulásának a tanítása, vagyis pontosan azok a nyelvészeti diszciplínák, amelyek művelésének a hiányában mutatkozik meg főleg nyelvtudományunk egyoldalúsága. Pedig a leíró nyelvten, a stilisztika és a nemzeti irodalmi nyelv kialakulásának az ismerete jelenti főleg azt, amire a középiskolába kerülő tanárnak a leginkább szüksége van.

Így nézve az egyetemi nyelvészeti oktatás feladatát, a magyar történeti nyelvten és a finnugor összehasonlító nyelvészet tanítása sem lehet az egyetemen öncél, hanem a magyar nyelv tudatos ismeretét kell elmélyítenie és konkrét nyelvészeti anyaggal kell kitöltenie, megszilárdítania és fejlesztenie a hallgatóknak a bevezető és általános nyelvészeti előadások nyomán kialakult nyelvészeti kultúráját. Az így felépített tanárképzés egyetemhez méltó, tudományos színvonalú képzés lesz. És az így képzett tanárok nemcsak az iskolákban fogják megállni a helyüket, hanem képesek lesznek arra is, hogy szakmájukat tudományosan műveljék.

IV.

Összegezve az elmondottakat:

Egyetemi nyelvészeti oktatásunk mai lemaradásának fő okaittehat, véleményem szerint, a következőkben lehet megjelölni:

1. A sztálini cikkek jelentőségének szűk értelmezése és ennek következményeként a nyelv társadalmi szerepe és a nyelvten jelentősége megértésének a háttérbe szorulása.

2. Nyelvtudományunk elszakadása a gyakorlattól, amely a nyelvtudományunkra eléggé jellemző formalizmusból, valamint a nyelv és a nyelvten óriási társadalmi szerepének e formalizmussal mélyen összefüggő meg nem

értéséből, következésképpen nyelvi kultúránk — különösen a szocialista kulturális forradalom szempontjából való — jelentőségének a fel nem ismeréséből fakad. Egyetemi nyelvészeti oktatásunk anyagának és módszereinek hiányosságai következtében a hallgatók nem tudják a nyelvészetet megszeretni és nem tudják meglátni a nyelvészeti oktatás, a nyelvi kultúra kapcsolatát kulturális forradalmunkkal, nemzetünk életével, jövőjével. Ennek eredménye az, hogy a hallgatók nem látják nyelvészeti tanulmányaik perspektíváját sem, ezért nem tanulják lelkesen a nyelvészeti tárgyakat és nagyrészt hiányos felkészültséggel mennek ki a középiskolákba.

3. Oka végül nyelvészeti oktatásunk nem kielégítő eredményének az egyetemi reform végre nem hajtása, vagyis a programok hiánya és ennek következménye: a tananyag egységének a hiánya, illetve a „tanszéki autonómia” maradványainak érvényesülése a tananyag kialakításában és az oktatási folyamatban. Ezzel függ össze a nyelvészeti oktatás tananyagának felépítésében még érvényesülő tervszerűtlenség és rendszertelenség. Ezenkívül a programok hiánya következtében az egyetemi oktatásban továbbra is érvényesülhetnek a polgári nyelvtudomány idealista tévedései.

Ily módon az egyetemi nyelvészeti oktatás megvizsgálása nyelvtudományunk mai állapotának hiányosságaira és annak forrásaira is fényt vetett, megmutatta egyetemi nyelvészeti oktatásunk gyökeres megjavításának, a kultúrforradalomtól megkívánt színvonalra való emelésének útját. Ez az út a marxizmusnak a nyelvtudományban való meghonosítása jelentőségének a felismerésében, a nyelvtudományunkban ma is továbbélő idealista csökevények leleplezésén és kiküszöbölésén keresztül a magyar nyelvtudomány és ezzel együtt egyetemi nyelvészeti oktatásunk felvirágoztatásához vezet.

A helyzet elemzése: az eredmények regisztrálása és a fogyatékoságok feltárása után hátra van még a hibák kiküszöbölését és nyelvészeti oktatásunk helyzetét megjavítani hivatott feladatok megjelölése.

Elsősorban azokat a feladatokat kívánom megjelölni, amelyek megteremtik az oktatás megjavításának szervezeti feltételeit. Ezek a tantervre, a tananyagra és a tankönyvre vonatkoznak. Emellett azonban szeretnék utalni a Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia egy-két közvetlen feladatára is.

1. Javasolom felülvizsgálni a magyar és általában a nyelvszakos tanárképzés tantervét és kidolgozni — az irodalmi képzés tantervével összhangban — a tanterv nyelvészeti részét az alábbi szempontok szerint:

a) a nyelvészeti és irodalmi órák arányát 1 : 1 arányban kell kialakítani;
b) biztosítani kell a középiskolából az egyetemi oktatásra való egészséges átmenetet;

c) a tantervbe felvett főkérdések az egész tananyagon vezessék végig a hallgatókat oly módon, hogy mutassák meg a nyelvtudomány egész problematikáját és az egyes előadásokban behatóbban tárgyalt részletek összefüggéseit;

d) meg kell szüntetni a tananyagnak apró részletekre (1—2 órás főkéllégiumokra) való szabdalását ;

e) az eddiginél nagyobb teret kell biztosítani az anyag elmélyítését és a tudományos munkamódszer elsajátítását szolgáló szemináriumoknak és gyakorlatoknak ;

f) a felsőbb évfolyamokon biztosítsunk bizonyos óraszámot ú. n. speciális kollégiumok számára, amelyek — a főkéllégiumokban adott széles alapvetésre támaszkodva — egy-egy részletkérdést fejtenének ki, különös súlyt helyezve a tudományos munkamódszer bemutatására.

A minisztérium a Nyelvtudományi Társaság segítségével tegye közzé a nyelvészeti szakfolyóiratokban az új tantervet, hogy mindenki hozzászólhasson még érvénybelépése előtt.

2. A nyelvészeti főtárgyak programmtervezeteit az alábbi szempontok szerint javaslom kidolgozni :

a) minden tantárgy programja álljon a marxista nyelvszemlélet alapján. Különösen vonatkozik ez a »Bevezetés a nyelvtudományba«, továbbá a »Mai magyar nyelv« című kollégiumokra és a nyelvtörténeti tantárgyakra.

b) Ki kell küszöbölni a hallgatók túlterhelését azáltal, hogy a főkéllégiumokban részletkérdések beható tanítása helyett a nagy összefüggések feltárására helyezzük a fősúlyt.

c) Az egyetemek szervezzék meg a programok széleskörű megvitatását a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének, a pedagógiai főiskolák, az Idegen Nyelvek Főiskolája, a K. M. Iskolai Főosztálya, a KM Továbbképzési Főosztálya és a gyakorló iskolák magyar szakos vezető tanárainak bevonásával.

3. Az egyetemi nyelvészeti oktatás tankönyveinek elkészítése érdekében :

a) javaslom a KM megbízásából 1949-ben készült nyelvészeti tankönyv (füzetsorozat) tervét felülvizsgálni és az új tanterv alapján átdolgoztatni;

b) minden főkéllégium tárgyból, amelyből megfelelő tankönyv nem áll rendelkezésre — a tankönyv ideiglenes pótlására — központi jegyzet kiadását javaslom. A programok elkészültével a KM alakítson a nyelvészeti tanszékek képviselőiből munkaközösséget a tankönyvek megjelenéséig szükséges központi jegyzetek elkészítésére és dolgoztassa ki a jegyzetek kéziratát megvitatásra. — A központi jegyzetek tankönyvjellegűek, azaz a leendő tankönyvek első, kézirat gyanánt megjelenő, 1—2 évi kipróbálásra szánt változatai legyenek, amelyek a tananyagot szélesen tárgyalják és így lehetővé teszik, hogy az egyes előadók a programok alapján maguk építsék fel előadásait.

4. A KM és a MTA — a Nyelvtudományi Társaság közreműködésével — biztosítsák azoknak a nyitott kérdéseknek — vitaüléseken és a szakfolyóiratokban való megvitatását és eldöntését, amelyeknek különböző szempontú tárgyalása megbontja egyetemi nyelvészeti oktatásunk egységét. Ezek közül a legfontosabbak: a nyelvtan tárgya és felosztása; az egységes nyelvtani ter-

minológia hiánya; a magyar nyelvtörténet korszakolása és a »Bevezetés a nyelvtudományba« c. előadás néhány — nálunk még nem eléggé tisztázott — kérdése (pl. a *langue* és *parole* megkülönböztetésének módszertani elve, a mondat állítólagos elsődlegessége stb.).

Ezzel beszámolóm végére értem.

Tudom, hogy távolról sem merítettem ki a tárgyat. Tudom, hogy egyetemi nyelvészeti oktatásunknak van számos kisebb horderejű problémája, és a minisztériumnak az egyetemi nyelvészeti oktatást érintő munkájában is van több olyan fogyatékoság, amelyről itt nem beszéltem. Ezek nem tartoznak a kongresszus elé, ezeket a minisztériumnak az egyetemekkel összefogva kell megoldania. Az egyetemi nyelvészeti oktatás fő kérdéseit és azokat a hiányosságait tártam itt fel, amelyeknek a megoldásában, illetve kiküszöbölésében — úgy vélem — a Nyelvtudományi Társaság és minden hazáját szerető, népe felemelkedéséért dolgozó magyar nyelvész kész közreműködni. Ehhez kérem a Kongresszus segítségét.

HOZZÁSZÓLÁSOK

RÁCZ ENDRE:

A pedagógiai főiskolák nyelvészeti oktatásának helyzete több tekintetben különbözik az egyetemektől, bár tagadhatatlanul számos hasonlóság is fedezhető fel a kettő között.

A különbség főoka a két intézmény jellegében van. A pedagógiai főiskolákat — az általános iskolák tanárszükségletének kielégítésére — népi demokráciánk hozta létre. Tehát egyrészt a pedagógiai főiskolák célja más, mint az egyetemké; másrészt mint új intézmények már megalakulásukkor jórészt mentesek voltak a mult rendszer felsőoktatásából származó káros hagyományoktól, melyek az egyetemek munkájában sokáig gátló nehezékként hatottak.

Mégis, a pedagógiai főiskolák nyelvészeti oktatása kezdetben majdnem ugyanolyan képet mutatott, mint amilyent az egyetemeinken régebben folyó nyelvészeti oktatásról SULÁN elvtárs előadása felvázolt. Így a főiskolákon is kialakult a nyelvészet-ellenes hangulat, a marrizmus és pedológia egyformán közrejátszott ennek létrehozásában. A nyelvészeti oktatás nem volt eleven kapcsolatban a gyakorlattal; az általános iskolai tananyag: a leíró magyar nyelvtan rendszeres és alapos oktatásának rovására több helyen túltengett a nyelvészet egyes részletkérdéseinek tárgyalása, általános nyelvészeti kérdések részletező vagy elméletileg is hibás fejtegetése — tanulmányuk kezdetén — olyan hallgatók előtt, akik a középiskolák bűnéből a nyelvtan alapfogalmaival sem voltak teljesen tisztában.

Az 1950. év nyarán életbelépett főiskolai reform a sztálini útmutatásokat követte a magyar nyelvészeti órák számának és tananyagának megállapításában egyaránt. A nyelvészeti órák száma jelentős mértékben emelkedett, s az oktatás középpontjába a magyar nyelv leíró nyelvtana került. A főiskolák tanárai az 1950—51. tanévben elkészítették a főiskolai nyelvészeti tananyag teljes jegyzetét, s ebben igyekeztek érvényesíteni a sztálini tanításokat. Az oktatás színvonalának emelkedése megteremtette a nyelvészet tekintélyét, a hallgatók zöme megszerette a magyar nyelvészetet. A helyzet további javításához nagy segítséget adott az egyszakos képzés bevezetése az 1951/52. tanévben.

A főiskolák magyar nyelvi oktatásának jelenlegi helyzetét vázolva, az eredményeket és a hibákat a következőkben foglalhatjuk össze.

Az egyetemekkel ellentétben a nyelvészeti óraszámok — melyek 1950 óta állandóan emelkedő tendenciát mutatnak — lehetőséget biztosítanak — a rövid, kétéves képzés keretein belül — a tananyag eredményes oktatására. A nyelvészeti órák száma — összegezve a négy félévet — alig marad alatta az irodalmi órák számának, sőt az első félévben — az alapok lerakásának idején — ennél nagyobb. Ez utóbbi tekintetben a főiskolai tanterv követi a szovjet példát. Azonban az óraszámok aránya még pedagógiai főiskoláinkon sem teljesen kielégítő, hiszen a Szovjetunió főiskoláin a nyelvészeti órák száma múlja felül valamivel az irodalmi órák számát.

A tantervben előírt és a tematikában részletezett tananyag felöleli a teljes vizsgaanyagot. A tanítás az egyes főiskolák tanárai által készített, előzetesen megbírált központi jegyzetek alapján folyik. Ezek a jegyzetek nagyban hozzájárulnak az oktatás egységességének, az állami tervben megszabott tananyag pontos elvégzésének biztosításához. A központi jegyzetek a főiskolákon beváltak: az eredményes oktatásban — anélkül, hogy az előadót megköti-

nék — s a folyamatos tanulásban — anélkül, hogy a hallgatók jegyzetelését feleslegessé tennék — nagy segítséget nyújtanak.

Ennek a jegyzetsorozatnak, amely a teljes leíró nyelvtant is — elég részletesen — magában foglalja, még sok hibája van az egységesség, a sztálini tanítások következetes érvényesítése tekintetében. De valamennyi jegyzetben komoly törekvés mutatkozik a sztálini útmutatások követésére. Ez elsősorban a nyelvészet legfontosabb elvi kérdéseinek bevezető tisztázására, a nyelvtani rendszer jelentőségének, a nyelv és társadalom összefüggéseinek kidomborításában, a nyelvi változásokról szóló marxista tanításnak a magyar nyelv történetén való megvilágítására, a nyelv és a gondolkodás egységének figyelembevételére irányul.

A főiskolákon elért eredményekhez tartozik a hallgatók folyamatos tanulásának biztosítása, elsősorban az anyagkövető és a gyakorlást szolgáló szemináriumok segítségével. A hallgatók az első évben — elsősorban sok hiányosságot mutató helyesírási, helyes kiejtési, fogalmazási készségük fejlesztése céljából — két féléven keresztül stílusgyakorlatokon vesznek részt.

Igen fontos lépésnek tartjuk a tanárképzés szempontjából, hogy az új főiskolai tanterv — a szovjet tapasztalatok figyelembevételével — nagy fontosságot tulajdonít a nyelvoktatás módszere tanításának, s ezt a III. félévben kezdődő gyakorló iskolai hospitálások és gyakorlati tanítások mellett a módszertani kollégium óraszámának felemelése is mutatja.

A délelőtti tagozaton kívül a főiskolán még három más formában is folyik magyar szakos általános iskolai tanárképzés: az esti tagozaton, továbbá az úgynevezett szaktanárképző tagozaton, melyen tanítói oklevéllel rendelkező, működő nevelők szereznek tanári képesítést, és a budapesti főiskolán levelező tagozaton is. E két utóbbi forma új módszertani problémák elé állította a főiskolák oktató személyzetét, s a múlt félévi eredmények azt mutatják, hogy a próba — elsősorban a levelező oktatásban — lényegében sikerült.

Eredményeink azonban nem teljesen megnyugtatók a főiskolákon sem. Nincs meg még a főiskolák egységes nyelvészeti programja (csupán tematikája). A sztálini tanítások érvényesítése — mint mondtam — még korántsem következetes, főleg a leíró nyelvtan egyes kérdéseinek, a nyelvi jelenségek történeti magyarázatainak megvilágításában. A főiskolai jegyzetek egységességének rovására megy, hogy nem alakult ki még nyelvtudományunkban egységes felfogás a nyelvtan rendszeréről, felosztásáról. Erre vonatkozóan az egyes jegyzetekben ellentmondások vannak. Nem érvényesülnek eléggé a jegyzetekben a nyelvjárások tanulságai. Sovány a nyelvtörténeti anyag. Egyes jegyzetek stílusa nehézkes. Mivel a nyelvtani alapfogalmakat is sok esetben a főiskolai tananyag tanítása közben kell tisztázni, a hallgatók egyszerre — bármennyire is törekszünk a fokozatosságra — sok ismeretet kapnak, s ezek az ismeretek nem elég tartósak, a részletek mögött többször nem látják a lényegét. Persze ebben a középiskolák gyenge munkája mellett a főiskolai oktatás nem teljesen tisztázott módszere is szerepet játszik. Nem javul kielégítő mértékben a hallgatók helyesírása sem. Ebből a szempontból azonban elsősorban a nem magyar szakos hallgatók körében súlyos a helyzet.

Nem kielégítő az eredmények a szaktanárképző-tagozatokon sem, a KM ebben a formában nem érvényesítette eléggé a hasonló jellegű levelező oktatásban szerzett tapasztalatokat.

A hibák forrása: az oktató-kaderekben mutatkozó hiány és a nagyrészt fiatal oktatószemélyzet túlnyomó többségének nem kellő jártassága a nyelvtör-

ténet, s főleg az általános nyelvészet kérdéseiben. Nem kielégítő a tapasztalatcsere az egyes főiskolák között, bár a KM szakbizottsági rendszere már eredményezett némi javulást.

S ami talán a legnagyobb hiba: egész nyelvészeti oktatásunk kissé száraz, nem eléggé nevelő erejű. Nem sikerült tanítványainkban eléggé tudatosítanunk a magyar nyelv szépségét, gazdagságát, nagy kifejező erejét. Pedig elsősorban ez az a terület, ahol nyelvészeti oktatásunk a legtöbbet tehet az egyetemek és főiskolák munkájában soron következő láncszemként megjelölt, döntő feladat teljesítése, a hallgatók politikai nevelésének megjavítása érdekében. Nem áll még úgy az anyanyelv tanítása a hazafias nevelés szolgálatában, ahogyan pl. KÖLCSEY figyelmeztet erre Parainesisében: »Meleg szeretettel függj a hon nyelvén, mert haza, nemzet és nyelv három egymástól válhatatlan dolog, s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog«.

A pedagógiai főiskolák nyelvészeti oktatásáról adott helyzetkép után SULÁN elvtárs javaslataihoz — melyekkel egyetértek — kiegészítésül a következőket fűzöm:

1. Ki kell dolgozni a pedagógiai főiskolák nyelvészeti oktatásának a programját a meglévő tematika alapján. A program a jelenlegi tematikánél következetesebben érvényesítse a sztálini tanításokat, szüntesse meg a nyelvtan felosztásáról szóló felfogásokban mutatkozó ellentmondásokat, állítsa előtérbe a hazafias nevelés szempontjait.

2. Készítse el a KM a leíró magyar nyelvtan tankönyvét, mely egységes tankönyve legyen az egyetemeknek és a pedagógiai főiskoláknak. A többi főiskolai kollégiumból a meglévő jegyzetek alapján külön főiskolai tankönyvek készüljenek.

3. A nem magyar szakos hallgatók részére minden tanárképző szakon kötelező kollégiumként vezesse be a KM legalább egy féléven át a magyar nyelvismeretek oktatását. Ebből a célból, de a magyar szakos hallgatók szükségleteinek kielégítésére is, a KM készíttesse el a magyar stílusgyakorlatok kézikönyvét.

4. Az általános iskolai nevelők szaktanárképzésében a KM használja fel a levelező oktatásban szerzett tapasztalatokat, s készítse elő ennek az oktatási formának a levelező oktatásba való bekapcsolását.

5. A főiskolai oktatószemélyzet részére a KM szervezzen általános nyelvészeti szakmai továbbképzést.

6. Szervezzünk tapasztalatcserét az egyetemek és a pedagógiai főiskolák nyelvészeti tanszékei között. Ez a tapasztalatcsere mindkét felsőoktatási intézmény számára tanulságos és hasznos lesz, s minden bizonnyal előre fogja vinni a magyar szakos tanárok képzésének mindannyiunk számára oly fontos ügyét.

BÁRCZI GÉZA:

Legszívesebben SULÁN kartársunk egész előadásával foglalkoznék, pontról pontra, ez azonban lehetetlen, így csak kiragadok belőle néhány mozzanatot. Minden félreértés elkerülése végett megjegyzem, hogy mi egyetemi oktatók, professzorok, docensek, adjunktusok, tanársegédek, egyenként és összesen a legkevésbé sem vagyunk önmagunktól elragadtatva. Nagyon jól látjuk, hogy hibáink vannak, hogy nehézségekkel küszködünk, és ennek semmi sem adja szilárdabb bizonyítékát, mint az a tény, hogy évről-évre szükségesebbnek látjuk előző évi jegyzeteinknek átdolgozását, mert mindig találunk rajtuk csiszolni valót. Ha valaki benéz egy egyetemi intézet belső műhelyébe, és látja, hogy ott

milyen küszködés folyik, hogy mennyire megtárgyaljuk a napi eseményeket, hogyan kutatjuk, hogy hol van hiány, hol kellene erősítés, az meggyőződhet arról, hogy mi is nagyon jól látjuk munkánk fogyatékoságait, de viszont igyekszünk teljes jó akarattal ezeken segíteni. SULÁN kartárs említette pl. BARTHA KATALIN leíró nyelvtanát, és több elismerő szón kívül szemére vetette azt, hogy ebben a nyelvtörténetnek túlságosan nagy teret ad. BARTHA KATALIN kartársnőnknek ez volt az első egyetemi előadása. Saját maga hamarosan ugyanerre a konklúzióra jutott, és már a következő évben teljesen átdolgozta előadását, az idei évben pedig újra átdolgozza, és előadása igen jó.

Ellenben nem tudunk egyetérteni semmiképpen sem SULÁN kartársnak azzal a kijelentésével, hogy az egyetemi nyelvészeti oktatásban mutatkozó ki nem elégítő eredmény fő oka a nyelvészeti tananyag hiányosságaiiban és az oktatási módszerben keresendő. Nem az a fő ok. Vannak itt is kétségtelenül hiányosságok, azonban a fő ok sokkal változatosabb és összetettebb. Kénytelen vagyok azt hinni, hogy ebben nagyon nagy részük van a KM rendeleteinek. A jelenlegi helyzet ugyanis nagyrészt a múltnak a maradványa. Mert nem szabad elfelejteni, hogy bár kifelé megy az útjuk azoknak az egyetemi hallgatóknak, akik még át voltak itatva nyelvészet-ellenes hangulattal, a felső évfolyamok hatást gyakorolnak az alsó évfolyamokra, a saját hangulatukat tovább adják. Ilyesmi kiküszöbölése nem könnyű és nem gyors folyamat. Azt lehet mondani, hogy csodálatos az a munka, amelyet az egyetemi oktató személyzet, főleg a hallgatókkal közvetlenül foglalkozó ú. n. tansegédszemélyzet végzett, hogy ilyen rövid idő alatt ilyen nagy mértékben enyhíteni tudta ezt a hangulatot. Pl. SULÁN elvtárs tavalyról egy statisztikát közölt, én ennek előzetes ismeretében szintén nyomoztam ebben az irányban, és egészen más eredményeket találtam az idén a tavalyi második félévvel szemben. A felső évfolyamokban a hangulat valóban közelebb van SULÁN kartárs statisztikájához, noha nem olyan fekete; az alsóbb évfolyamokban pedig sokkal kedvezőbb. Nála 5% nyelvészeti érdeklődésű, 15% közömbös, és 80% ellenséges érzületű hallgatóról volt szó. A mi statisztikáink szerint a nyelvészet iránt érdeklődők száma az alsóbb évfolyamokban a 20%-ot is eléri, a felsőbb évfolyamokban pedig mindenütt 10% körül mozog. A IV. évfolyamról nem beszélek. A közömbösek alkotják a zömöt, ellenben a nyelvészet iránt ellenségeset úgyszólván nem találtunk, legfeljebb arról van szó, hogy egyesek, akik színésznek, vagy gépészmérnöknek akartak menni, és magyar tanárnak irányították őket, nemcsak a nyelvészet, de az irodalom iránt egyformán elhárító magatartást tanúsítanak.

A jelenlegi helyzet tehát nagyrésztben a múlt maradványa és ennek felszámolásában azt lehet mondani, hogy az oktató személyzet heroikus munkát végez. Reggeltől-estig ott vannak az intézetben, állandóan az egyetemi hallgatók rendelkezésére állanak, feláldozzák tulajdonképpen életüknek legkedvesebb foglalkozását, a tudományos munkát, amelyhez csak lopott percekben, éjjelente vagy pihenőnapokon juthatnak hozzá. Az a kép, amelyet SULÁN elvtárs festett az egyetemről kikerülő hallgatók hiányos nyelvészeti képzéséről, sajnos az elmúlt évekre vonatkozóan legalábbis nagyrésztben igaz. Ellenben a helyzet állandóan javul, és már az idej, még mindig meglehetősen passzív évfolyamban is lényegesen javult, és még jobb lesz a következő évfolyamokban. Tehát munkánk nem teljesen eredménytelen.

Hogy a nyelvtani oktatás már a régi középiskolában is hiányos és rossz volt, annak oka szintén nem a tanárokból volt, hanem az akkori intézkedésekben, a kis óraszámokban, a nagy tananyagban, mely irodalmat, retorikát, stilisztikát

stb. foglalt magában. A magyar nyelvtan tanításához nem jutott hozzá a tanár, és minthogy az érettségien ez mellékes tárgy volt, természetesen kevesebbet is törődtek vele. A középiskolai tanuló a gimnázium harmadik osztályában már elszakadt a nyelvtantól, és azóta csak a latin nyelven keresztül érintkezett vele. Tehát régen is voltaképpen az intézkedések voltak a hibásak.

A mai helyzet szervezési és tantervi hibáit Sulán elvtárs meggyőzően ismertette. Meggyőződött arról, hogy ezen a ponton igen komoly és alapos javítani valók vannak. Ezeket kétségtelenül meg fogjuk beszélni. Azt hiszem azonban, hogy egyéb hibák is vannak. Ilyenek bizonyos általános rendelkezések, amelyek látszólag minden egyes tantárgyra vonatkoznak, azonban a nyelvészet számára különösen éreztetik hatásukat, mert hiába, a nyelvészetben az első évben tanultakra a négy éven keresztül mindig újra meg újra szükség van. Hiába tanulja meg valaki az első évben a fonetikát, és levizsgálják belőle jelesen, ha a következő évben elfelejti, s amikor a negyedik évben újra szükség van rá, nem tudja. Az egész oktatásnak ez súlyos akadálya. A tanárnak ki kell térnie állandóan elemi ismeretek újrarágására, a gyakorlatvezetők az elemi ismereteket kénytelenek pótolni. Ennek oka pedig az a rendelkezés, hogy amit egyszer vizsgán kérdeztek, azt tételesen még egyszer nem szabad kérdezni, tehát ismétlésre nincs mód, a hallgatót nem lehet rákényszeríteni arra, hogy az egész anyagot birtokában tartsa.

A vizsgák elaprózása súlyos hiba. Tévedés az, hogy a hallgató, ha egy hónapra keresztül vizsgáztatják, akkor azt könnyebben bírja, mintha egy napon vizsgáznék. A hosszú vizsgázások végén jönnek az idegösszeroppanások. A vizsgák elaprózása hozzászoktatja a hallgatókat ahhoz, hogy vizsgaeredményekért dolgozzanak, egy-egy részletvizsga után következik megint 7 vagy 8 nap múlva a következő vizsga. Ez annyit jelent, hogy a vizsga napja kiejik a hallgató munkaidejéből, mert aznap, sem előtte, sem utána nem fog tanulni, a következő nap igyekszik elfelejteni, amiből az előző napon vizsgázott, hogy az agyát beállítsa a következő vizsgaanyagra. Ennek a vizsgarendszernek következményei egyenesen katasztrofálisak. Illogikusak az ú. n. kisvizsgák. Ezeknek az volna a rendeltetésük, hogy a folyamatos tanulást biztosítsák. Ezzel szemben a kisvizsgákat két héttel előre meghírdetik, nehogy a hallgatókat váratlanul érje és ez egy újabb vizsgakampányt, újabb izgalomsorozatot idéz elő anélkül, hogy valami komolyabb hasznát látnók.

Igen komoly hibája és akadálya az oktatók munkájának az, hogy más főiskoláknak, egyetemeknek jegyzeteihez nem tudnak hozzájutni. Mindenki magára van hagyatva, újból és újból kell összeállítania az anyagot, és természetesen az anyag nem hangolódhat megfelelően össze, mert nem tudjuk, hogy a másik kartárs milyen felfogást képvisel egy-egy kérdésben. Ugyanazon az egyetemen tanító, oktató személyzet néha még a saját jegyzetét sem tudja megkapni, de hogy egy oktatótársának jegyzetét megszerezhesse, arról szó sem lehet. Ez a jelenlegi helyzet egészségtelen. Lehetővé kell tenni, hogy minden oktató a jegyzeteket meg tudja szerezni, a jegyzetiroda ebben rendelkezésére álljon, és kívánatos volna, ha a főiskolák saját jegyzeteiket kicserélnék egymás között.

Igen nehéz kérdéseket érintett SULÁN kartárs, amikor a tananyag egyes részeinek az órarendjét, felépítését kifogásolta, és szavaiban kétségtelenül rejlik sok igazság. Azonban nem olyan reménytelen a helyzet. Lehet és kell rajta javítani. Pl. fonetikából annyit adjanak elő külön, amennyi a leíró nyelvtan megértéséhez szükséges, és azután a fonetikát bővebben tárgyalják újra. Nem tartom nagy szerencsétlenségnek, ha ilyen természetű fedések állnak elő az

egyetemi tantervben. Hasonlóképpen a nyelvemlékek ügyében is lehetne a kérdést jobban megoldani, de ilyen részletek komolyan nem veszélyeztetik az egyetemi oktatás eredményességét.

Ami az átmenet biztosítását illeti, ez nagyon nehéz kérdés. T. i. a hallgatók maguk az átmenetre egyénileg igen különféleképpen reagálnak. Vannak olyanok, akik bekerülve az egyetemre, megdöbbennek, ha olyan előadást kapnak, amely alig jelent valamivel többet, mint a középiskolában megszokott előadások. Ezt adja az egyetem? — kérdezik. Vannak viszont olyan hallgatók, akiknek minden kicsit nagyobb ugrás nehezükre esik. Itt meg kell találni a helyes középutat, és ezt másképpen, mint kísérletezés útján, tehát ismételt próbálkozásokkal megteremteni nem lehet.

Nagyon nehéz kérdés, hogy elő kell-e adni a teljes vizsgaanyagot. Az elvbe még valahogyan belenyugodnánk, bár itt is az a gondolatunk, hogy nagyon sok olyan előadni való dolog van, amelynek egyórai előadási anyagát a hallgató 10 perc alatt egy könyvből el tudná olvasni és meg tudná érteni. Tehát bizonyos pontokon időpazarlás folyik. Viszont a nyelvtudományi anyagnak sok olyan része van, amelyhez az előadás, a tüzetes magyarázat szükséges. Ámde a rendelkezésre álló idő kevés, és a hallgatók maguk is meg vannak terhelve, nagyon is erősen, így tehát egyelőre nem is tudnék megfelelő megoldást ajánlani, csak látom a dilemmát, amelyben évek óta vergődünk. Annak idején, amikor ez az irányelv fellépett, nekem nagyon nehéz problémákat okozott, és előadásaimban többféle típusban próbáltam megvalósítani. Tehát kísérleteztem, a típusok közül megpróbáltam kiválogatni azokat a fogásokat, amelyek megfelelőbbnek látszottak, de a kérdést saját magam számára sem látom megoldottnak.

SULÁN kartárs szemünkre vetette, hogy tudományos értekezés jellegűek az egyetemi előadások. Ehhez bizonyos fokig ragaszkodnánk. Nem tudunk belenyugodni abba, hogy az egyetemi tanár dióhéjakat adjon, pl. a heti egy-két órás kollégiumba szorítsa bele az egész magyar történeti mondattant. Ez valóban szinte megoldhatatlan feladat, hacsak nem fogadjuk el azt, hogy adjunk egy laza kis vázat, amelybe azután az illető, ha akarja magát továbbképezni, már be tud illeszteni nagyobb részletekre vonatkozó ismereteket is. Megvallom őszintén, nem tudom a kérdést sem önmagam számára eldönteni, és még kevésbbé tudok tanácsot adni mások számára.

SULÁN kartárs szemére vetette a jegyzeteknek az adatok bőségét. Azt hiszem, itt megint félreértések vannak. SULÁN kartárs nem hiszem, hogy úgy képzelné, hogy a jegyzetek csak azt a vázat adnák, amelyet szóról-szóra be kell vágni. A jegyzet pótolja a kézikönyvet. Belőle a hallgató észmunkával emeli ki azt, ami lényeges, mert a tanulás nem pusztá emlékezetbevésés, hanem a fontosnak és kevésbbé fontosnak lemerése. Egy hallgatóra nagyon jellemző, ha egy nyelvtudományi vizsgára megtanul adatokat és évszámokat: nyilvánvaló, hogy e hallgató ítélőképességében valami fogyatékoság van, viszont arra való a tanár és a segédszemélyzet, hogy az ilyen fogyatékoságot kiküszöbölje, és megtanítsa a hallgatót arra, hogyan kell tanulni. Azt azonban, hogy a jegyzet mondjon le a bizonyító anyagáról azért, mert azt nem kell bevágni, ezt nem tudom helyesnek elfogadni.

A tanárképzést és tudósképzést szembe szokták állítani. Ez helytelen. Mindkettőnek ugyanazokra a dolgokra van szüksége, csak az arányokban van különbség. A középiskolai tanárnak szüksége van jól bevésott ismeretekre, de aki nem tudja, hogy azok hogyan keletkeztek, az nem fogja magát továbbképezni nem fog tudni a saját szakmájában gondolkodni. Viszont nem lehet az tudós,

aki tudományának anyagát nem ismeri. Tehát a kettő kétségtelenül összetartozik. A tanárnak is tudnia kell, hogyan kell ismereteket szerezni. A tudósnak is kell szilárd ismeretekkel bírnia. Arról azonban gondoskodni kell, hogy a felsőbb évfolyamokban, amikor az érdeklődés már bizonyos irányban kidomborodik, érdeklődésük irányában kapjanak a hallgatók olyan szemináriumokat, előadásokat, amelyek számukra okulással szolgálnak. Nagyon örülünk, hogy SULÁN kartárs annyira kidomborította a szemináriumok fontosságát. A szeminárium az egyetem, nem az előadás. Voltaképpen ott történik a legerősebb tudományos és nevelő munka.

Ezért nem tudom megérteni, hogy a KM miért részesítette eddig is a szemináriumokat olyan mostoha elbánásban, mintegy másod- vagy harmadrendű óráknak tekintve őket.

Nem tért ki az előadó a személyes kapcsolatra az oktató személyzet és a hallgatóság között. Ezen áll, vagy bukik a nyelvtudomány jövője. Ha az oktatószemélyzet meg tudja teremteni a személyes kapcsolatot a maga személyes kedvességével és jóindulatával, ha a hallgató érzi, hogy ember áll az emberrel szemben, akkor máris félig meg van nyerve az illető tantárgy ügyének is. Nem lehet eléggé kiemelni, hogy a legsúlyosabb hiba a merevség és a ridegség az oktatóban; a hallgató ember és emberi magatartást, emberi viselkedést kíván. Nem fordul elő az egyetemeken, hogy a hallgatókkal nem ember módjára bánnának, de a hallgató gyakran nem érzi a melegséget, az idősebb kartárs szeretetét, segítőnívágását, amely egy-egy egyetemi intézetet szinte egy nagy családdá alakít át. A tárgy kimeríthetetlen, de azt hiszem, egyelőre ennyi is elég lesz.

TAMÁS LAJOS:

Magam is érzem, hogy egy év múlva, vagy hamarabb is, bizonyos kérdéseket másképp fogok látni. Most egy esztendő összehasonlíthatatlanul többet jelent életünkben és fejlődésünkben, mint a Horthy-rezsim alatt. Akkor módszerekben semmit sem gyarapodtunk, elsajátítottuk egyik-másik módszert, de egyiknél sem volt meg az az öntudatos érzésünk, hogy tudományunkat egy biztos módszer birtokában művelhetjük tovább. Ezt a módszert, a marxizmus-leninizmus módszerét, Pártunk és kormányzatunk támogatása és gondoskodása folytán, napról-napra jobban elsajátítjuk. Ezelőtt egy évvel az volt a panasz, hogy nincs kivel megbeszélni az eszmei kérdéseket. Most azonban erre van mód, mert éppen az ideológiai tanfolyamokon nagyobb nyilvánosság előtt felvethetjük a kérdéseket; módunk van rá, hogy ne becsüljük le a jegyzeteknek, előadásoknak tartalmi kérdéseit. A tartalmi kérdéseket előtérbe kell helyeznünk. Bennük rejlik az anyag nevelőereje, amelynek előadásaink még ma is híján vannak.

BÁRCZI akadémikus nem vette figyelembe a SULÁN elvtárs által idézett konkrétumokat, és nem utolsó sorban a saját munkássága lebegett előtte, amikor az országos méreteken megnyilvánuló hiányosságokról beszélt. Ő egyike azoknak, akik a legnagyobb buzgalommal, a legőszintébb törekvéssel igyekeznek a hibákat megszüntetni. Sajnos vannak olyanok, akiknél ugyanez nincs meg, és ő ezt egy kicsit elfelejti. Mert még sem lehet olyan súlyos módszertani hibák előtt szemet hunyni, hogy 4—5 képzővel kitöltünk egy félévet vagy egy évet. Ezt alá kell húznunk, és világos, hogy aki ilyen hibába esett, az nem fogja többé elkövetni, és nem becsületsértés erre rámutatni. A kritika vagy jó vagy rossz. Ha jó, akkor el kell fogadni, ha rossz, vissza kell utasítani; mindkét esetben előbbrejutunk.

Ami az egész anyag előadásának kérdését illeti, itt megint a túlságos elvi elvonatkoztatás álláspontját tapasztaltam BÁRCZINÁL. Azt mondta, hogy az egész anyagot nem lehet előadni. Honnan tudja, mielőtt nem tudjuk, hogy mi az egész anyag? Először megállapítjuk, hogy mi az egész anyag, és akkor az egész anyagot elő fogjuk adni. És hogy mi az egész anyag, azt mi magunk fogjuk megállapítani. Így látom ezt a kérdést. Ha más nem így látja, természetesen kötelessége kifejteni nézeteit, amelyek esetleg ezzel ütköznek.

A magyar tudományosság megújulása a nyelvészet terén fogja végső fokon megszüntetni az egyetemi előadásban, a felső oktatásban az anyagnak tartalmi tekintetben fennálló hiányosságait. A program nem megkötöttséget jelent, hanem irányt szab az oktatásnak. Mindennap küszködünk gyakorlati oktatási problémákkal. Pl. a grammatikát nem egyformán osztjuk fel, nem egységes a nyelvtani szakszókincsünk. Ugyanolyan anarchia uralkodik ezen a téren is, mint a kapitalista termelésben. Meg lehet és meg kell beszélni a sztálini útmutatás alapján a grammatika felépítését. Felesleges Pesten másképpen beosztani, mint Szegeden, attól egy professzornak még lehet tiszteletreméltó magán véleménye, de az egységes tankönyvet ez nem érdekelheti. A hallgatóságnak az az érdeke, hogy anyanyelvéről egyöntetű, világos képet kapjon a középiskolákban éppúgy, mint az egyetemen. Nem csodálom, hogy nincs kedvük a nyelvtanhoz, ha nem látnak egyenes, határozott vonalakat a tananyagban. Megijednek az anyagtól, ahelyett, hogy lelkesednének érte.

Hogy az előadásnak, ha az egész anyagot előadjuk, csökken a tudományos színvonala? Ezt a nézetet sem osztom. Először is nem egy ember adja elő az anyagot, és hogy miért ne lehetne közérthető, világos módon, tudományos színvonalon egy meghatározott anyagot előadni, az előttem teljes rejtély. Az nem lehet tudományos színvonal — hogy megint minden személyes él nélkül az előbbi példára hivatkozzam — hogy egy részletkérdést tárgyalunk egy álló esztendőn keresztül. Tudományosnak tarthatjuk-e azt, ha valaki éveken keresztül elbíbelődik egy részletkérdéssel, s azt agyonanalizálja? Ebből senkinek a világon nem lesz összefogó képe, mert a fától nem látja az erdőt.

Tehát ha élesen és határozottan vetjük fel a kérdéseket, ki van zárva, hogy megoldatlan problémák maradjanak, mert a felszólalásokból mégis csak azt érzem ki, hogy nemzeti nyelvünk iránt olyan óriási az érdeklődés, hogy pl. tegnap nyelvhelyességi vágányokra siklott a vita, holott a haladó nemzeti hagyományokhoz kellett volna hozzászólni. De ugyanakkor örvendetes, hogy hallatlanul nagy érdeklődés van a nyelvhelyesség kérdése iránt, és ha ezt helyesen ragadjuk meg, akkor a nemzeti nyelv iránti érdeklődést a végletekig fel tudjuk fokozni.

KLEMM IMRE:

A nyelvtani oktatásban a mondatrészeknek és a szófajoknak megkülönböztetése, egymástól való elhatárolása nehézségeket szokott okozni. A mondatrészek mivolta ugyanis nincsen a nyelvtanokban megfelelően meghatározva. A mondatrészek mivoltát kétféle viszony alkotja: tartalmi viszony és predikatív funkciós viszony. Ennek a kétféle viszonnak kell érvényesülnie az egyes mondatrészek mivoltának meghatározásában: az állítmányban, az alanyban, a határozóban, a tárgyban és a jelzőben egyaránt. Erre már BRASSAI SÁMUEL nyelvész is rámutatott. Ha ezt az elvet érvényesítjük a nyelvtani oktatásban, akkor a tanulóifjúság nem fogja az egyes mondatrészeket magukban

szereplő szavaknak tekinteni, hanem viszonytagoknak, és így a mondatrészeket és szófajokat nem fogja a nyelvtani elemzésben összekeverni. A kérdés ilyen megvilágítására azért is szükség volt, mert az utóbbi időben erről vita folyt a nyelvtani oktatásban, és a nyelvtani oktatók a nyelvtudománytól vártak fölvilágosítást.

BARÓTI DEZSŐ:

Mi, egyetemi oktató irodalmárok munkánk minden napjában összehalmozunk a nyelv kérdéseivel, és mi is sokat szenvedtünk attól, hogy hallgatóink nyelvi alapjai hiányosak voltak. Mégis a jelentős javulás után is azt tapasztaljuk, hogy hallgatóink jelentős része nem érdeklődik kellő mértékben a nyelvészet iránt. Mint a negyedik évfolyam irodalomtörténeti előadójának kellett néhány hallgatót rábeszélnem, hogy írjon nyelvészeti szakdolgozatot, és így alakult ki az a különben kedvező szám, amelyről KLEMM professzor beszámolt, t. i. 20 magyar-történetszakos hallgatónak kb. a fele írt történelem szakdolgozatot, a fennmaradó 10 szakdolgozatból végeredményben 3 nyelvészeti. És ez nem olyan kevés, mint ahogy első pillanatban gondoltuk volna. Fel kellett vetnem azt a kérdést: vajjon mi az oka, hogy hallgatóink vonakodnak, különösen az első évfolyamokban, a nyelvészeti tanulmányok alapos végzésétől. Különösen az első években nem látják a nyelvészeti tanulmányok értelmét. Mintha hirtelen beleesnének különböző részletkérdésekbe anélkül, hogy a nyelvi tanulmányok fontosságát, perspektíváját megkapnák. Tegnap többek között LIGETI akadémikus előadását hallgattam végig nagy érdeklődéssel, annak ellenére, hogy az a terület, amelyről előadott, igen távol áll az én érdeklődésemtől. Visszagondoltam egyetemi éveimre, és az jutott eszembe, hogy ilyen előadás után nekivágnék a koreai nyelv tanulásának. Beszéltem utána hallgatóimmal, és mondták, hogy milyen izgalmas dolgok vetődtek itt fel. Tehát úgy gondolom, ha valamilyen módon biztosítva lenne, hogy a hallgatók mindjárt az első években, különösen az első évben jó pedagógus vezetésével megkapnák a távlatot a további nyelvi tanulmányokhoz, és meglátnák, hogy mennyire fontos kérdésről van szó, akkor mindenesetre előbbre jutnánk. Hallgatóink azzal jönnek az egyetemre, hogy már szeretik PETŐFIT, MAJAKOVSZKIJT, és alaposan meg akarnak ismerkedni kedvenc költőikkel, íróikkal, és magától értetődően felfedeznek egyetemi tanulmányaik folyamán újabb, izgalmas területeket. Mintha a nyelvészetnél ez nem lenne meg. Nyilvánvaló, hogy itt a középiskolai oktatás hibás, de talán a nyelvészeti stúdiumok természetéből is következik, hogy később alakulhat ki érdeklődés, mint az irodalom esetében. Egyelőre el kell fogadnunk, hogy hallgatóink nagyon nagy százalékban inkább érdeklődnek az irodalom, mint a nyelvészet iránt. De ebből szintén levonhatnánk egy-két következtetést. Sikerült egy hallgatómat meggyőzni a nyelvészeti tanulmányok fontosságáról olyan érvekkel, hogy irodalomtörténeti szakdolgozatát nem fogja jól elkészíteni, ha bizonyos nyelvi kérdésekkel nem ismerkedik meg. Tehát arra gondolnék, hogy jobban össze kellene kapcsolni az egyetemen a nyelvi és irodalmi tantervet, hiszen számos olyan kérdés van, amely ezt az összekapcsolást lehetővé tenné. Esetleg, ha a helyes módszereket megtaláljuk, még az irodalmi érdeklődésű hallgatók is meglátnák a nyelvi tanulmányok nagyobb perspektíváját, nem is beszélve arról, hogy az ilyenfajta összekapcsolással nagy mértékben elősegítenők az irodalmi oktatás feladatait és különösen egyik elhanyagolt területét, a stílustörténetet, ahol jó eredmények elérése nem is lehetséges a nyelvészet és irodalomtörténet együttműködése nélkül.

Vajjon az egyetemi előadásoknak a teljes anyagot kell-e adniok? Az én tapasztalatom szerint feltétlenül. Találkoztunk olyan jelenségekkel — különben minden egyetemen megtörtént ez —, hogy a középiskolai nyelvtani anyagnak legprimitívebb részeit nem tudták negyedéves hallgatóink, és nagyon nehéz lelkiismereti kérdés előtt állottunk, hogy mit csináljunk azzal a hallgatóval, aki egyéb tárgyakból kitűnő volt, megbuktassuk-e nyelvből. Nyilvánvaló, hogy az egész anyagot közölni kell a hallgatókkal. Itt egy kérdés azonban vitatható lenne, az t. i., hogy ez szükségképpen jelenti-e azt, hogy a professzor az egész anyagot elmondja, vagy pedig nincs-e olyan lehetőség, hogy a tantervek egyes részeit szemináriumon ismertesse? Én egyszer-kétszer megtettem, hogy nem ismertettem olyan tanulmányok anyagát, amelyekkel teljesen egyetérték, hanem felhívtam a figyelmet, hogy úgy dolgozzák fel ezeket a tanulmányokat, mintha jegyzetet kaptak volna. Nem idézett elő túlterhelést, sőt ez az eljárás tette lehetővé, hogy egyes, nehezebb anyagrészekkel alaposabban tudjunk foglalkozni. Még egyszer szeretném hangsúlyozni — és azt hiszem, hogy nemcsak a magam nevében beszélek —, hogy az irodalomtörténészek részéről nincs semmiféle ellenszenv a nyelvi oktatás iránt, sőt teljes erőnkkel és ezen túlmenően szeretetünkkel is azon leszünk, hogy anyanyelvi oktatásunk nehezebb kérdései a mi közreműködésünkkel is megoldódjanak.

SZÉPE GYÖRGY

A budapesti magyar szakos tanárjelöltek nevében szólok, és főként azok véleményét tolmácsolom, akik szeretettel és érdeklődéssel foglalkoznak nyelvészettel is.

A referátum már ismertette azt a fejlődést, amelyet a marrizmus okozta mélypont óta az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás terén is megtettünk. SZTÁLIN szavai óta sokkal kedvezőbb szervezeti feltételek között folyik nyelvészeti oktatásunk, mint két-három évvel ezelőtt. De meg kell állapítani, hogy a nyelvészeti oktatás fejlődése még mindig elmarad az egész egyetem fejlődéséhez képest.

Az egyetemi magyar nyelvészeti oktatásnak csak néhány fontosabb kérdésről szeretnék röviden beszélni. Először nézzük meg az elmélet és a gyakorlat viszonyát. — Itt nagy javulást jelentett a minden évfolyamra kötelező nyelvészeti gyakorlatok bevezetése. Az elméleti kollégiumokhoz való arányszámukat azonban meg kellene javítani. A gyakorlatokon az alsóbb évfolyamú hallgatók szépen dolgoznak, és sokszor önállóan is. A IV. éven azonban a gyakorlat egyáltalán nem kapcsolódik az előadásokhoz, és nem készíti elő a tanárjelölteket a februárban sorra kerülő középiskolai tanítási gyakorlatra sem. Így megeshet, hogy alapos elméleti és történeti mondattani ismeretekkel felszerelt tanárjelöltek gyakorló tanításuk során végeznek majd először egyszerű mondattani elemzést.

A második kérdés a nyelvtanítás módszertana. Ez a IV. évesek tanrendjében az irodalomtanítás módszertanával együtt összesen heti egy órát kapott csak. Ezen belül idáig hat irodalmi tárgyú órára csak egy nyelvtani előadás jutott. Így természetesen a részletes irodalmi megbeszélések mellett a nyelvtan tanításáról csak általánosságban mozgó utalások történhettek.

A középiskolát is érintő problémák közül a nyelvművelés a harmadik. A leíró nyelvtan és a stilisztika nyelvhelyességi utalásain kívül ezzel más kötelező előadás nem foglalkozik. A hallgatók túlnyomó része nem kap rendszeres ismereteket a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdéseiről.

Egyébként az irodalmi nyelvről sincs kötelező előadás. A XIX. század irodalmával például három féleven keresztül foglalkozunk, de a XIX. század nyelvéről, sőt magáról a nyelvújításról is csak irodalomtörténeti órák keretében kapunk valamelyes ismertetést.

Megoldásra vár az irodalomtörténeti és nyelvészeti oktatás koncentrációja is. Ezzel kapcsolatban például az elsőévesek »Régi magyar nyelv« című előadására gondolok. Ez a régi nyelvemlékismertetés új névre hallgató folytatása. A nyelvemlékek külső körülményeinek ismertetése nem sok segítséget nyújt a párhuzamos »Régi magyar irodalom« tanulásához.

A fentiekén kívül még néhány kérdéssel szeretnék foglalkozni, amelyeket a beszámoló csak részben érintett. — Az elsőéves bölcsészek részére is szükséges lenne a »Nyelvtudományi alapismeretek« című előadás. Ez a Pedagógiai Főiskolán megvan az I. évfolyamon, nálunk azonban csak a II. évben. Elsőéveseink ugyanis sokszor a legelemibb tájékozottság nélkül jönnek az egyetemre. Sokszor a nyelvészeti tanulmányok felépítésével, beosztásával, sőt még céljaival sincsenek tisztában. Ez a bevezető előadás pedig idáig mindenütt nagy eredményeket ért el, ahol csak előadták: nemcsak bevezetett, hanem felkeltette a nyelvészet iránti érdeklődést is. — Az elsőévesek leíró nyelvtani előadása valóban túlságosan részletes, s ezért nehezen emészthető és nehezen alkalmazható. A túl hosszúra nyúlt bevezető rész azonban, a többi hiányossággal szemben, nem értékelhető egyértelműen negatív módon, mivel ez kísérlet volt a hiányzó bevezető kollégium pótlására. És meg kell mondani azt is, hogy a jegyzetnek ez a része komoly munka eredménye, szinte az egyetlen hely, ahol az egyetemen a nyelv és a gondolkodás viszonyával foglalkoznak. — Itt kell említeni, hogy az általános nyelvészet még mindig nem kap megfelelő súlyt az egyetemen. (Ugyanez vonatkozik a közelmúltban mellőzött finnugor tanulmányokra is.)

A tanárképzés szempontjából azonban nemcsak a magyar egyszakosok fontosak. Aki a középiskolában társadalmi jellegű tantárgyat tanít, amely tárgyaknak fontos feladata az előadó- és kifejező-készség fejlesztése is, annak okvetlenül foglalkoznia kellene egyetemi fokon is valamilyen formában a nyelvvel. Az idegen nyelvi szakosokat pedig, akiknek melléktárgya a magyar, nem szabadna elhanyagolni a magyar nyelvészeti kádernevelés szempontjából sem.

A tankönyvekről és a jegyzetéről szólva nagy javulásról adhatunk számot. Valamennyien nagy örömmel fogadtuk az Egyetemi Magyar Nyelvészeti füzeteket. Ezek pedagógiai és technikai szempontból sokkal megfelelőbbek, mint a régi jegyzetek vagy a GOMBOCZ-füzetek. GOMBOCZ Fonetikája és főleg Alaktana ugyanis messze áll a jó főiskolás tankönyv követelményeitől. Éppen ezért szeretnék, ha a nyelvészeti füzetek magyarázó szövegei kiadósabbak lennének. — Meg kell említeni, hogy sürgősen szükséges az egyetemi leíró nyelvtani tankönyv. Ugyancsak kellene egy új finn nyelvtan, egy újabb és bővebb »nyelvhasználat«, főleg pedig általános nyelvészeti tankönyv.

Végül a hallgatók nevében önkritikát szeretnék mondani. Sokan közülünk nem értették meg még most sem a nyelvészet jelentőségét, és — ahogy a beszámoló is megállapította — lebecsülik a nyelvi tanulmányokat. Ebből az állásfoglalásból származik, főleg a felsőbb évfolyamokon, az órák alatt tapasztalható érdektelenség, sőt fegyelmezetlenség, továbbá a nyelvtudomány iránt érdeklődőknek csekély száma is. A hibák megszüntetése érdekében a bölcsészkar DISz sem tett idáig sokat. Újabban azonban már a DISz-szervezetek is foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Ennek eredményeként rövidesen megalakul a budapesti

bölcsészkaron a Nyelvészeti Tudományos Diákkör, amely remélhetőleg elősegíti majd az egész karon a nyelvészet megszeretését.

A hallgatók passzivitása azonban csak részben oka a hibáknak. Sok múlt azon is, hogy az Egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézet munkájában is sok hiányosság található szervezeti, de főleg pedagógiai téren. A referátum »anarchia« kifejezését azonban túlzásnak tartom.

Befejezésül a minisztérium segítségét kérjük a még minden oldalon fellelhető hibák kijavítására. Azt is kérjük, hogy most már hosszabb időre dolgozzák ki a szovjet tapasztalatok alapján a főiskolai oktatás terveit, hogy ne legyen sokszor olyan érzésünk, mintha kísérleti tanterveket próbálnának ki rajtunk. Hiszen a sztálini tanulmányok után két és fél évvel jogosan elvárhatja dolgozó népünk, hogy megújult nyelvtudományunk eredményeit az egyetemen a legjobb formában ismertessék meg velünk.

B. LŐRINCZY ÉVA:

Anyanyelvi oktatásunk kérdéséhez részint mint középiskolai tanár a középiskola vonalán, részint mint egyetemi intézet külső munkatársa a tanárképzés síkján kívánok hozzászólni.

Mindenekelőtt megjegyezni kívánom, hogy az egyetemi oktatással kapcsolatban itt felvetődő problémákról az a véleményem, hogy jöllehet a hallgatóknak megkönnyíti a vizsgára való felkészülését az anyag teljes közlése, nem szabad megfélemlíteni arról, hogy az egyetem kutatókat és tudósokat is nevel, és nem lehet másképpen a kutató munkát megtanulni, csak úgy, ha saját maguk is kutatnak már egyetemi hallgató korukban. Már pedig ha mindent készen kapnak, akkor erre a kutatásra és a kutatási módszerek elsajátítására nagyon kevés lehetőség marad. Csatlakozni kívánok BÁRCZI akadémikus véleményéhez, hogy nem taníthat jól az a középiskolai tanár, aki saját bőrén nem tapasztalta a tudományos munka fontosságát, és aki bizonyos fokig nem tartja fenn kapcsolatát a tudománnyal, miután az egyetem kapuit elhagyta. T. i. tapasztalom a középiskolában tanító kartársakon, hogy a nyelvtudománytól való elszakadásnak lett áldozata az egész középiskolai anyanyelvi oktatás, és itt kapcsolódom bele a középiskolai nyelvtanítás problémájába.

Itt különösen két problémát kell kiemelnünk. Először a nyelvtani órák elenyészően csekély számát az irodalmi órákhoz képest, másodszor a magyar-szakos kartársak jelentős részének a nyelvtanításhoz való helytelen viszonyulását.

Az óraszámot tekintve a következő a helyzet: az általános gimnázium első osztályában heti hat óra mellett két nyelvtan, a felső osztályokban heti öt óra mellett 1 nyelvtan óra tartható. A technikumok felső osztályaiban pedig egyáltalában nincs nyelvtani óra, hanem az irodalmi órákból kell néha elcsípni egy-két percet a nyelvtani anyag ismételése. A probléma igen egyszerűen megoldható lenne, csupán az irodalmi anyagot kellene szerencsésebben elosztani, pl. olyan módon, hogy már az első osztályban meg kellene kezdeni az irodalomtörténet tanítását az irodalomolvasás helyett, ami úgyis csak az általános iskolai anyag ismétléséből áll. Így mód nyílne a leíró nyelvtan alapos megtanulására és gyakorlására, sőt az általános gimnáziumokban bizonyos nyelvtörténeti alapfogalmak elsajátítására is. Ideje, hogy az irodalomtörténetnek — igen helyesen —

igényes tanítása mellett mód nyíljék végre a magyar nyelvtudomány bemutatására is.

A fő felelősség természetesen a magyar tanárokon van, s éppen ezért sajnálatos, hogy közülük igen sok nem szereti és nem is tudja tanítani a nyelvtant. Ennek oka főképpen a nyelvtantanítás tartós elhanyagolásában, és az utóbbi évek nyelvészellenes hangulatában keresendő. Az idősebb generáció erősen lemaradt a nyelvtudomány fejlődése mögött, a fiatalok számára pedig sokszor még a szófajok felismerése is probléma. Amíg ezeken a súlyos hiányosságokon nem segítünk, hiába várjuk a nyelvtani tudás színvonalának az emelkedését, de hiába várjuk a helyesírás javulását is, mivel e kettő szervesen összefügg.

Éppen ezért vetődött fel az elmúlt iskolai évben a debreceni egyetemen bennünk, t. i. D. BARTHA KATALINban és bennem, az a gondolat, amelyet most javaslatként terjeszték a Kongresszus elé, hogy legalább ideiglenesen, de esetleg véglegesen is meg kellene osztani a magyar nyelv és irodalom tanítását az általános iskolák felső osztályaiban és a középiskolákban. Lennének tehát külön irodalom és külön nyelvtan-tanárok, ami azt jelentené, hogy ugyanabban az osztályban más tanítaná az irodalmat és más a nyelvtant. Választás elé kellene állítani a magyar tanárokat, s részint jelentkezés, részint kijelölés alapján a legjobb nyelvtantanítókartársak kezébe tenni a magyar nyelvtan ügyét. A megosztás után az egyéni továbbképzés keretén belül a nyelvtant tanító kartársakat komoly nyelvtudományi disciplinában kellene részesíteni. Kapniuk kellene elsősorban leíró nyelvtant történeti magyarázatokkal, ismertetést a magyar nyelvtudomány jelenlegi állásáról, a nyelvtudomány ötéves tervéről. Pár év múlva már lényegesen könnyebb lenne a helyzet, különösen akkor, ha megvalósítanák az egyetemi oktatás vonalán, hogy a magyarszakos bölcsészhallgatók harmadévtől kezdve választhassanak, hogy irodalom vagy nyelvtantanárok, illetőleg irodalom- vagy nyelvtudósok akarnak-e lenni. De emelkedés feltétlenül tapasztalható lesz akkor is, ha fenti javaslatunk nem kerül megvalósításra. Mint az egyetemi nyelvtudományi oktatás közeli szemlélője az elmúlt két évben azt tapasztaltam, hogy pl. a debreceni egyetemen a nyelvészellenes hangulat megszűnt, a hallgatók szívesen és komolyan tanulják a nyelvészetet, többen tanultak nyelvjáráskutatást, sőt a nyáron már gyűjtöttek is, valamint sokan dolgoznak az Új Magyar Tájszótár munkaközösségében is. De bizony még a jelenlegi elsőévesek is rászorulnak a leíró nyelvtanra és a helyesírási gyakorlatokra, pedig ezeknek a kollégiumoknak pár év múlva — természetesen csak a jelenlegi formájukban — nem lesz helyük az egyetemen. Az itt felmerülő problémák u. i. már a középiskolában tisztázódni fognak.

A jelenlegi circulus vitiosus, amely az általános iskolából a középiskolába, innen az egyetemre és főiskolákra, majd újra vissza az általános iskolába forog, valahol meg kell szakítanunk, és éppen ezt célozza D. BARTHA KATALIN-nal való közös javaslatunk. Hogy ez segítene, és hatalmas fejlődést hozna magával a nyelvtani tudás és a helyesírás terén, arról meg vagyok győződve.

TAKÁCS ETEL:

Az elhangzott beszámoló és a hozzákapcsolódó felszólalások egyaránt rámutattak arra, milyen szoros összefüggésben van egymással az egyes iskola-típusokban folyó nyelvtanoktatás. Ha az általános iskola és a középiskola tanulói nem szeretik és nem tudják a nyelvtant, ennek az az oka, hogy nem jól tanítják őket. Az általános iskolai és középiskolai tanárok pedig azért nem tanítják jól

a nyelvtant, mert maguk is megfelelő nyelvi képzettség nélkül kerültek főiskolára, egyetemre, s ott idegenkedéssel fogadták a számukra túlzott követelményeket támasztó nyelvészeti képzést.

Ezt a *circulus vitiosus*-t — ahogy SULÁN elvtárs mondta — valahol meg kell szakítani, s nem kétséges, hogy a magasabb színvonalú nyelvi képzés kiinduló pontját a tanárképzés reformjában kell keresni. A tanárképzés azonban nem egyenlő a szaktárgyi képzéssel, a leendő tanároknak a nyelvtantanítás módszerét is meg kell ismerniük.

A pedagógiai főiskolákon egy féléven keresztül heti három órában tanítjuk a nyelvtan didaktikáját. A módszertani előadásokon először is azt tisztázzuk, milyen oktatási és nevelési célok elérése érdekében tanítjuk a nyelvtant az általános iskolában. Az általános iskolai nyelvtantanítás célja:

1. a tanulók tudatos szóbeli és írásbeli kifejezőképességének kifejlesztése;
2. fogalmi gondolkodásra való nevelés;
3. az irodalmi művek tudatos formai értékelésének megalapozása; a tanulók nyelvkultúrájának fejlesztése, az irodalmi nyelv tanulmányozása útján;
4. az anyanyelv szépségeinek feltárása, az anyanyelv iránti szeretet elmélyítése.

A módszertan tematikája — többek között — a következő elvi és gyakorlati kérdéseket tartalmazza:

1. A nyelvtanítás múltja és mai helyzete.
2. A nyelvtanítás módszeres alapelvei.
3. A nyelvtanóra különböző típusai, az egyes órátípusok felépítése.

Az utóbbi témakörön belül részletesen foglalkozunk a számonkérés módjával a nyelvtanórán, a szemléltetés kérdésével, a törvényszerűség elvonásának menetével, a nyelvtani gyakorlatok és házi feladatok típusaival. A helyesírás tanításának alapelvei, módszeres eljárásai szintén több órán keresztül kerülnek tárgyalásra.

A módszertani órák fontos feladata az említetteken kívül a teljes általános iskolai nyelvtananyag áttekintése abból a szempontból, hogy melyek a tárgyi vagy didaktikai problémát jelentő anyagrészek, s hogyan, milyen módszeres eljárással lehet ezeket a nehézségeket kiküszöbölni. A módszertani órák során a hallgatók előbb az előadó irányításával, majd önállóan többször is készítenek óravázlatokat. A nyelvtani módszertannak a főiskolákon folyó oktatási módja felvet egy kérdést: helyes-e, hogy a hallgatók nemcsak elveiben, hanem a legapróbb részletekig vitt gyakorlatában is megtanulják a nyelvtan tanításának módszerét? Vajjon nem sematizáljuk-e ezzel a nyelvoktatást, vajjon nem törjük-e le az esetleges egyéni kezdeményezéseket?

Nemcsak a nyelvtudományban, hanem a nyelvtan-didaktikában is beszélhetünk haladó hagyományokról, s ezeket a haladó hagyományokat minden leendő tanárnak át kell vennie ahhoz, hogy legyen mit továbbépítenie, hogy kiki a maga gyakorlatából leszűrt tapasztalatokkal gazdagíthassa a nyelvtan-módszertan már eddig kikristályosodott s helyesnek elfogadott anyagát.

Ha úgy érezzük, hogy a pedagógiai főiskolákon jó kezdeményezés indult meg a nyelvtan-didaktika oktatása területén, javasolom, hogy az egyetemek vizsgálják meg a főiskoláknak ezt a munkaterületét, vegyék át, amit helyesnek tartanak, s együttműködésükkel segítsenek bennünket abban, hogy a módszertani oktatás színvonalát tovább emelhessük.

PÁSZTOR EMIL:

Ide, a szegedi egyetem bölcsészeti karára az ország egynegyed részének középiskoláiból jönnek a hallgatók, s akik itt tanári oklevelet nyernek, az ország egynegyed részének középiskoláiban tanítják majd a magyar nyelvet és irodalmat. Éppen ezért igen tanulságos megnézni, hogy milyen nyelvtani ismeretekkel érkeznek hozzánk az I. éves hallgatók, és milyen útravalót visznek magukkal a középiskolai nyelvtanításhoz, amikor IV. éves korukban itt befejezik tanulmányaikat.

A múlt tanévben végzett hallgatóink, akik 1948-ban jöttek az egyetemre, középiskolás korukban nem részesültek rendszeres nyelvtanításban. Hiányukat itt az egyetemen sem pótolhatták, mert sem I. éves korukban, sem később nem gondoskodott számukra az akkori tanterv arról, hogy a magyar leíró nyelvtant elméletben és gyakorlatban egyaránt alaposan elsajátíthassák. Csak IV. éves koruknak II. félévében — ebben a gyakorlati tanításuk miatt már csonka félévben — állítottak be számukra ilyen órákat. Ebben a heti 1 elméleti és 1 gyakorlati órában én foglalkoztam velük, és látva, mennyire nincsenek meg a legalapvetőbb nyelvtani ismereteik sem, munkám szinte csak arra szorítkozhatott, hogy szakvizsgájuk elérézéséig mennél többet elemezzünk. Egészen elemi hiányosságok voltak náluk, egy részük a mondatrészeket és a szófajokat sem ismerte. Könnyű elképzelni, hogy ilyen körülmények közt homokra épült mindaz, amit addig négy év alatt a nyelvészeti órákon tanultak. Akik most itt vannak közülük — mint középiskolai tanárok — a kongresszuson, ők volnának a megmondható, hogy ezen hiányosságok mennyi nehézséget okoznak ma nekik a nyelvtanításban.

Most pedig nézzük meg a helyzetképet arról a 61 hallgatóról, aki az idén került hozzánk I. évesnek. Kipróbáltuk egy-egy dolgozat keretében, hogy milyen helyesírási és nyelvtani ismereteket hoztak magukkal a középiskolából.

A helyesírási dolgozatban idézniük kellett József Attila »Mondd, mit érlel annak a sorsa« kezdetű versének ezt az első sorát, s azt igen sokan egy *d*-vel és vessző nélkül írták (*Mond mit érlel...*), tehát nem vették figyelembe, hogy itt a *mond* igének *mondjad*-ból rövidült alakjával van dolguk, s arra sem gondoltak, hogy a *mondd* után vesszőt tegyenek a főmondat és a tárgyi mellékmondat közé. A helyesírási hibák legnagyobb része a hiányos és bizonytalan nyelvtani ismeretek velejárója. A nyelvtan helyes és gyakorlati szempontú tanításával a helyesírástanításban is nagyobb eredményeket lehetne elérni. I. éves hallgatóink nyelvtani elemzési dolgozatai azonban azt mutatják, hogy hallgatóink általában nagyon hiányos nyelvtani ismeretekkel hagyták el a középiskolát.

Itteni dolgozati jegyeiket összehasonlítottuk a magyarból kapott érettségi jegyükkel, s ez az összehasonlítás igen tanulságos eredményekkel járt. Megállapítható, hogy az érettségin a nyelvtani és helyesírási hiányosságokat sok tanuló-nál nyilván figyelembe sem vették. Van példa rá, hogy az érettségin »jeles«-t kapott olyan hallgató, akinek a mi megállapításunk szerint mind a nyelvtani, mind a helyesírási tudása csak »elégséges«. Elképzelhetjük, milyen lehet a nyelvtani és helyesírási tudása azoknak, akik ugyanabban az iskolában rosszabb eredménnyel végeztek, és most nem magyarszakos tanárnak készülnek. Egy másik hallgató, aki magyarból »jó« volt az érettségin, a *volt* szóról nem tudta megállapítani, hogy az ige, s ezért »időhatározó szó«-nak vette, a *váltani* szót pedig melléknévnek. Mondattani ismereteik még hiányosabbak voltak. Az egyik elemzési feladatban előfordult az a szövegrész, hogy valakinek *kevés volt a*

zsebében talált pénze, s ebből a *talált* mondatrészt többen is nem jelzőnek, hanem részben állítmánynak, részben tárgynak írták, mivel látták, hogy *t*-re végződik. De meg kell jegyezni, hogy tavalyi IV. éves hallgatóink legtöbbszörének — még utolsó egyetemi félévük küszöbén is — ugyanilyen hibák tarkállottak a dolgozatában.

Igen nagy fontosságú tehát, hogy a magyar szakos hallgatók már I. éves korukban alaposan megismerjék anyanyelvünk leíró nyelvtanát. Természetesen itt sok mindent már ezen a fokon is történeti magyarázatokkal kell előadni. Az előadásokhoz kapcsolódó szemináriumokon pedig legyen mennél több mondat- és szótani elemzés! Így nem fog homokra épülni az, amit a későbbi években tanulnak.

I. éves hallgatóink a tanév eleje óta sok hiányosságukat pótolták. A szemináriumok és konzultációk keretében is igyekszünk minden segítséget megadni nekik ahhoz, hogy amikor néhány év múlva ők is tanárok lesznek, jól taníthassák majd a magyar nyelvet és irodalmat.

BEKE ÖDÖN:

Tudományos oktatás nélkül nincs középiskolai tanítás. Az a középiskolai tanár, aki az egyetem befejezése után nem tudja továbbképezni magát, elmarad és nem halad. Az egyetemen képezzük ki az egyetemi segédszemélyzetet, a jövőendő egyetemi tanárokat, a jövőendő pedagógiai főiskolai tanárokat. Ha nincs tudományos képzés, akkor ez mind nincs meg. A Szovjetunióból most jött meg egy ösztöndíjas tanítványom, kémikus, és elmondotta, hogy a professzorok ott már másodéves korukban felfigyelnek a hallgatókra, megállapítják, ki olyan tehetséges, hogy tudóst lehet belőle nevelni, és erre külön figyelmet fordítanak, és mindent megtesznek, hogy valóban tudományos pályára lépjen. Meg kell kedveltetni a nyelvészetet. Tegyük különbséget nyelvtan és nyelvtudomány között. Amikor gyerek voltam, nem a gimnáziumban, hanem már az elemi iskolában tudtuk, mi az alany, állítmány, főnév, ige, és a fiam is első gimnazista korában ezzel tisztában volt. Úgyhogy ideiglenes dolognak kell tekintenünk, hogy az egyetemen tanítsunk leíró nyelvtant. Ha sikerült az oktatást olyan fokra emelni, hogy a tanulók a nyelvtant már a középiskolában megtanulják, akkor rengeteg idő szabadul fel, és akkor valóban lehet tudósképzést folytatni az egyetemen. Hogy meg lehessen kedveltetni a nyelvtudományt, felhívom a figyelmet Simonyi egy munkájára: »A magyar nyelv«. Ilyenforma munkát kellene készíteni most. Ez pedig megjelent az Akadémia kiadásában a 80-as években, 1905-ben második kiadásban is. Az ú. n. művelt közönség olvasta, tehát két kiadást tudott elérni. Még németül is kiadták 1907-ben. Rendkívül fontosnak tartanám, ha akár az Akadémia, akár a minisztérium ilyen könyvet iratna, amelyben meglenne, hogy mi a nyelvtudomány, milyen érdekességek vannak a nyelv fejlődésében. Már a gimnázium önképzőkörének is oda kellene hatni, hogy már ott tudják meg, milyen szép ez a tudomány és milyen fontos. A helyzet ma rendkívül szomorú. A nyáron együtt voltam NÉMETH GYULA professzorral, aki azt mondotta, hogy az egyetemen két év óta egyetlen egy tanítványa sem jelentkezett turkológiára. Majdnem ezt lehet elmondani a finn-ugor nyelvtudományról is. Ezt külön ki kell emelnünk, mert tulajdonképpen finn-ugor nyelvészet nélkül nincs magyar nyelvészet. A finn-ugor összehasonlító nyelvtudomány a magyar nyelv történetének a történelemelőtti korszaka. Enélkül nem tudjuk, hogy mik a magyar nyelv ősi elemei, amelyek már a finn-ugor korszakban megnyilvánul-

tak. Tehát rendkívül fontos, hogy elsősorban a magyarszakosok tereljék erre a figyelmet. A magyarszakos tanárok kötelessége, hogy ezekre a tudományágakra is felhívják a figyelmet, mert büszkén mondhatjuk, hogy a turkológia és a finn-ugor nyelvészet terén a legelsőők voltunk az egész európai tudományban.

GÁLDI LÁSZLÓ :

1. A magyar nyelvészeti oktatás körül felmerült bizonytalanságok és zavarok kiküszöbölése céljából nagyon helyesnek látszott volna, ha a vita során is felmerül a speciális kollégiumok említése: egyrésztől kétségtelen ugyanis, hogy a tananyagot valóban közölni kell a hallgatósággal, lehetőleg egységesen kidolgozott és alaposan megfontolt terv szerint, másrésztől azonban a tudományos kutatási módszer alaposabb megismertetése céljából az sem felesleges, hogy a hallgatók betekintést nyerhessenek olyan — általános fontosságú — részletkérdésekbe, amelyekkel az előadó személyesen hosszabb ideig foglalkozott. Kész eredmények, rendszerezett ismeretek feltárása nem ösztönöz annyira a tudományos kutatásra, mint az a közvetlenebb előadásmód, amelynek során az előadó valósággal bevezeti a hallgatókat munkája műhelytitkaiba. Természetes, hogy e speciális kollégiumok elsősorban azok számára ajánlatosak, akik további nyelvészeti tanulmányokat kívánnak folytatni, illetve akik egy szakosak. Mivel a speciális kollégiumok hirdetése éppen e tanévben pl. a budapesti francia szakon jól bevált, nyilván lehetne alkalmazni a magyar szakon országos viszonylatban is. Ezzel anélkül, hogy bármi módon vissza akarnánk kanyarodni az »oktatási anarchia« felé, az előadók számára mód nyílnék személyes kutatásaik közlésére.

2. Mivel szintézist előadni sok esetben nehezebb, mint egy-egy kérdést behatóan tárgyalni, nagyon ajánlatos lenne, ha a szintéziseket, tehát a nagy, kötelező jellegű áttekintéseket nem bíznák az egyetemeken olyan kezdő előadókra, akiknek az anyag egészében semmiesetre sem lehet kellő jártasságuk. Sokkal ajánlatosabb a kezdő előadókra szemináriumi gyakorlatok stb. vezetését bízni, s a nagy összefoglaló előadásokra vállalkozzanak a professzorok, akik nyilvánvalóan személyes munkájuk alapján már behatóan megismerkedtek az anyag különböző részletkérdéseivel.

3. Rendkívül helyes az az elv, hogy az általános nyelvészeti jelentőségű alapkérdések tisztázása elől ne térjünk ki. Viszont mivel éppen a magyar nyelvészet oktatása jelenleg valóban tömegmunka, semmiesetre sem szabad elvi kérdések szempontjából a hallgatókat kísérleti nyulaknak tekinteni: ne vezessünk be felesleges egyéni újításokat pl. a mondattanba, hanem még az előadások meghirdetése előtt alakuljon egy olyan szűkebb bizottság, amely az esetlegesen valóban szükséges újításokat megbeszelné, jóváhagyná, ajánlaná, stb. Lehetőleg ne menetközben vegyük észre, hogy valamely terminológiai vagy felosztásbeli újításunk bizonytalanságot, zavart okoz. Szükségesnek látszanék legalább is a nagyon népes hallgatóságra számító kötelező kollégiumok esetében a tematikák részletesebb kidolgoztatása és előzetes megtárgyalása. Természetes, hogy mindezen a program s még inkább a megjelenendő egyetemi tankönyvek fognak csak segíteni; ezek azonban tükrözzenek olyan nézeteket, amelyekben nyelvészeink többsége — kellő megtárgyalás után — valóban egyetért, nehogy még a tankönyvek is egyetemenként további személyes exegézisre adjanak alkalmat.

4. Sajnálattal érezhettük, hogy nem esett elég szó a magyar nyelvészeti oktatásnak az idegennyelvi oktatással való összehangolásáról (igaz ugyan, hogy ez pillanatnyilag egyetemi vonatkozásban csak Budapesten lehet probléma). A magyar nyelvtani alapelveknek általános nyelvészeti vonatkozásban olyanoknak kell lenniük, hogy azokra rá lehessen építeni az olasz, francia, stb. nyelvtan tanítását is. A magyar-francia stb. szakos hallgatókban a legnagyobb bizonytalanságot kelti, ha általános jellegű alapkérdésekben (pl. a fonetikában, a szófajok meghatározásában, stb.) ellentét merül fel a magyar nyelvészeti és a francia nyelvészeti oktatás között.

5. Nagyon helyesen domborodott ki a sztálini nyelvészet alapelveinek érvényesítése; kevesebb szó esett viszont arról, hogy a sztálini tanulmányok óta megjelent szovjet nyelvészeti kutatások eredményeit (amelyekre BÓKA LÁSZLÓ utalt PAIS DEZSŐ előadásához fűződő hozzászólásában) oktató-személyzetünk aránylag csekély mértékben hasznosítja: pl. a Nyelvtudományi Intézet sokszorosított közlönyét egyetemi körökben igen kevesen ismerik, nemkülönben az Irodalomtudományi Dokumentációs Központ kiadásában megjelent s nyelvészeti fontossággal is bíró szovjet dokumentációs anyagot. Nyelvészeti folyóirataink kritikai rovatát tovább kell fejleszteni: a KM hasson oda, hogy minden nyelvészeti folyóiratunk (tehát a Magyar Nyelv is) rendszeresen közöljön bő ismertetéseket! A most meginduló egyetemi nyelvészeti szakkör szintén tegyen meg minden lehetőt a kurrens szovjet nyelvészeti anyag megismertetése érdekében.

SZATHMÁRI ISTVÁN:

Két szempontból akarok a referátumhoz hozzászólni: egyrészt mint az Idegen Nyelvek Főiskoláján a magyar nyelvtan előadója, másrészt mint volt középiskolai tanár.

I. Az Idegen Nyelvek Főiskoláján a magyar nyelvtan oktatásának kettős feladata van: az anyanyelv tudatos ismeretére nevelni és ugyanakkor ezen keresztül a lehetőségekhez képest segíteni az idegen nyelvek biztos elsajátítását. Az elmúlt tanévben sok nehézséggel kellett megküzdünk, mivel a hallgatók kilenczted része a középiskolában egyáltalán nem tanult nyelvtant, és nem rendelkezünk még megfelelő gyakorlattal sem. Ennek következtében az egész év folyamán, de különösen az I. félévben a hallgatók közül többen nyelvtanellenes hangulatot tanúsítottak, ezt azonban a félévre sikerült felszámolnunk, s az évvégi vizsgák azt mutatták, hogy a hallgatók zöme tudatosan és gyakorlati módon ismeri a magyar nyelvtant. Az idén sokkal jobb a helyzet: minden hallgató legalább heti 1 órában tanult nyelvtant, s így minden reményünk megvan arra, hogy a félévi vizsgákon anyanyelvi ismeretekből jól szerepelnek hallgatóink.

Az előadó által emlegetett hibák egy része nálunk nincs meg: a tanterv fokozatos felépítésű, az első évben leíró nyelvtant hallgatnak (ezen belül fonetikát is), a másodévben stilisztikát és a harmadik év első felében A magyar nyelv fejlődéstörténete c. rövid nyelvtörténeti áttekintést. Tankönyv ugyan nincs, azonban közös jegyzetet adunk ki minden szak hallgatói számára, s minden évfolyamon átvesszük a teljes anyagot. A három óra leíró nyelvtani előadás begyakorlására szolgál a szeminárium, ezen túlmenőleg a legjobb hallgatók számára kéthetenként nyelvészeti szakkört tartunk, ahol egy-egy hallgató adja elő dolgozatát, s a többiek az irodalom elolvasása után megvitatják. Természete-

sen a többi tanszék tanárai is segítik a magyar nyelv tanítását, jóllehet az elmúlt évben még nem minden tanárról mondhattuk ezt el.

A meglevő hibák kiküszöbölésére a következő feladatok megoldását látom szükségesnek:

1. még gyakorlatibbá kell tenni a nyelvtani oktatást;
2. több segítséget kell nyújtani az idegen nyelvek tanításának;
3. tisztáznunk kell a leíró nyelvtanban a leíró és a történeti rész arányát;
4. meg kell valósítani a nyelvtani terminológia összeegyeztetését;
5. tisztáznunk kell a nyelvtan felosztását, a nyelvtani kategóriákat, s ebben itt, a Főiskolán tekintettel kell lenni a négy idegen nyelvre is.

II. Az egyetemi oktatással kapcsolatban nekem is az a véleményem, hogy a hallgatónak adják elő az egész vizsgai anyagot, nagyon helyesnek és eredményesnek tartom az egységes tankönyvet és végül feltétlen fontosnak tartom a tudományos jelleg kidomborítását. Éppen ez utóbbi érdekében javaslom, hogy a szemináriumokon ne csak anyagvizsgálattal vagy esetleg cikkek ismertetésével, nyelvemlékek olvasásával foglalkozzanak, hanem minden hallgató minden évben önállóan készítsen el egy-egy szemináriumi dolgozatot, mert csak ez biztosíthatja a tudományos munka elsajátítását.

Véleményem szerint a tanárképzés és a tudósképzés nem áll ellentétben egymással. Az ezzel kapcsolatos problémát úgy lehetne megoldani, hogy lennének kötelező kollégiumok és ugyanakkor speciális kollégiumok is, elsősorban a későbbi tudósok számára, de természetesen fakultative azok is hallgathatnák őket, akik tanároknak készülnek.

Az egyetemi oktatás megjavítása azonban nem segítene azokon a tanárokon, akik már régen kint tanítanak, vagy az elmúlt években kerültek ki általános és középiskolákba. Ezeknek a száma elég magas, tehát nem nélkülözhetjük őket semmiképpen az oktatásban. Abból kiindulva, hogy csak az taníthat jól, aki szereti a tárgyát, s viszont csak az szereti, aki tudja is azt, feltétlenül szakmai továbbképző tanfolyamot kell indítani részükre.

TANTÓ ISTVÁN:

SULÁN elvtárs előadása fejlődést biztosító előadás volt.

A tétel tárgyalásában visszament az alapra, az általános iskolára, s a hibák és azok okainak felfedése kapcsán arra a feladatra mutatott rá, amelyet az előadó után elsőnek MÓD ALADÁR jelölt ki, s amelyet még TAKÁCS ETEL fogalmazott meg nagyon világosan.

SULÁN elvtárs ezt mondta: »...sokkal többre kellene törekedni, arra, hogy a nyelvtan és a helyesírás tudását készséggé fejlesszük«. MÓD ALADÁR, mint aki tökéletesen érzi a lényegét, a szóbeli és írásbeli kifejezőkészség kifejlesztését hangoztatta, TAKÁCS ETEL pedig pontosan idézte a tantervi célt.

Szerintem, mint gyakorlati nevelő szerint ezt a megállapítást az teszi jelentőssé, hogy a fenti célok elérése nélkül egész anyanyelvi oktatásunk kudarcot vall. SULÁN tehát a nyelvtantanításnak azt a mozzanatát emelte ki, amely a legfontosabbak egyike.

Állítom, hogy a készséggé fejlesztés a pedagógusok legnagyobb próbája. Türelmüket, leleményességüket, gyakorlatiasságukat ez teszi igazán próbára. A szakdidaktika nyelvén ezt így mondhatnók: érdekeltté tudjuk-e tenni tanulóinkat az anyag tanulásában, és bele tudjuk-e lendíteni őket a jókedvvel végzett, öntevékeny munkába. Ez a kérdés bővebb kifejtést kívánna.

A KM-től ezzel kapcsolatban azt kérjük, hogy a tanmenet beosztásában, főleg a VII. és VIII. osztályban, biztosítson helyet a számonkérő és begyakorló órának.

KERÉKGYÁRTÓ IMRE:

A közép- és általános iskolák, városi, falusi és tanyai nevelők százainak nevében köszöntöm a Kongresszust. Igaz ugyan, hogy előttem már felszólalt egy fiatal kartársnő, aki a hozzászólását a nevelők nevében mondotta el, s így látszólag felesleges még egyszer ugyanazoknak az üdvözetét és kívánságait tolmácsolni, a kartársnő azonban inkább egyéni észrevételeit juttatta kifejezésre s legfeljebb azoknak a problémáit, akik alig fél éves iskolai munka után mindjárt az egyetemek sajátos körülményei közé jutottak. Ilyen nevelő azonban kevés van, amint épp ezért kevés azoknak a száma is, akik magukénak valának azokat a javaslatokat, amelyeket a felszólaló a Kongresszus elé terjesztett. Éppen ezért tartom fontosnak, hogy az ő felszólalása ellenére vagy éppen amiatt én is szót kérjek, hogy rajtam keresztül olyan hivatalosan fel nem kért hozzászóló is elmondhassa, hogy mit vár az iskola az egyetemtől, a tudománytól, akit szolgálati kötelei nem az egyetemhez, de épp az érdekelt iskolákhoz kötnek.

Azzal szeretném kezdeni hozzászólásomat, hogy szakfelügyelőink jelentései, amelyek az ország legkülönbözőbb részeiből futnak be, szinte egybehangzóan emelnek ki két tényt. Az egyik megállapítja, hogy nyelvtanításunk színvonala, a tanulók nyelvtani tudása, az új évfázatokban, az alsóbb osztályokban öröndetesen emelkedik. Ennek örülünk, s úgy látjuk, hogy része van ebben annak a jelentős munkának is, amelyet SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi munkáinak megjelenése óta a Közoktatásügyi Minisztérium ezen a területen végez. A másik tény azonban szomorú. Szakfelügyelőink egyöntetűen úgy találják, hogy a leghiányosabb szakmai tudást, a legteltesebb módszertani tájékozatlanságot azoknál a nevelőknél tapasztalhatják, akik épp a legutolsó években szereztek az egyetemeken diplomát. Az egyetem a hibák gyökerét az előkészítésben keresi, szeretné azonban rámutatni, hogy mi ennek ellenére úgy látjuk, hogy ezeket a kartársainkat az egyetem nem készítette fel kellőképp jövődő feladataikra, hivatásukra.

Az iskola az egyetemektől jól képzett, mindkét lábukkal a földön járó nevelőket vár. Nem új probléma, de nem árt újra hangoztatni azt a követelményt, hogy felsőoktatási intézményeinknek meg kell találnia és teremtenie a tudósképzés és a tanárképzés egyensúlyát. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a gyermekek egy ideig tisztelettel nézik azt a nevelőt, aki az egyetemen szerzett nyelvészeti tudását mind rájuk zúdítja, később már inkább megmosolyogják, holott mi azt szeretnők, hogy tanuljanak tőle. Ehhez módszertani képzés kell s egész tömören megfogalmazva: jelenleg ilyen — legalább is nyelvészetből — az egyetemen nincs. Természetesen a módszertan tanítása csak az érem egyik oldala. A másik oldal az a követelmény, hogy leendő tanárainknak egyetemi éveik alatt kötelező előadások alakjában a lehető legmagasabb tudományos fokon meg kell ismerkedniük az egész nyelvtani anyaggal. Ez azt jelenti, hogy a kötelező tanárképző előadásoknak az egész nyelvtant fel kell ölelniük, míg ezek mellett a tudósképző előadások teljes aprólékossággal merülhetnek egy-egy részletprobléma boncolgatásába. Tudjuk jól, hogy egyesek ettől a követelménytől a tudományos színvonalat féltik. Helytelen szembeállítás. Orvostudományunk színvonala sem csökkent soha azért, hogy jövődő orvosaink az egész anyagot hallgatták, tanulták az egyetemen s

úgy gondolom, a Kongresszus tagjai is nyugodtabban fekszenek adott esetben a műtőasztalra, abban a tudatban, hogy az operáló sebész a vakbélén kívül a szív működéséről is hallott valamit egyetemi tanulmányai során. Igaz, hogy az orvostudományban ilyen aggály nem merült fel soha, műszaki tudományaink képviselői sem féltik a tudományos színvonalat attól, hogy a műegyetemen az egész szakmai anyagra megtanítták a hallgatókat.

Ezek a tudományok azonban mindig az életre neveltek, élethivatásra képeztek. Nyelvtudományunkkal szemben az élet hosszú évtizedeken keresztül semilyen igényeket nem támasztott. Ha most a helyzet megváltozik, s az élet — többek között az iskolán keresztül — dörömböl a nyelvészet kapuján, nem kell megijedni, sőt örülni kell, hogy végre nemcsak az a fontos, hogy hidjaink tartósak, embereink egészségesek legyenek, hanem az is, hogy a szocializmus építésében résztvevő milliók helyesen gondolkodjanak, tartalmilag és formailag helyesen közöljék egymással gondolataikat, érzelmeiket, akaratukat. A nyelvtudomány megtisztelő feladata, hogy erre — nem utolsó sorban épp az iskola közvetítésével — megtanítsa az egész nemzetet.

Az iskola azonban nemcsak jól képzett, szakmailag felkészült nevelőket vár a nyelvtudománytól. Munkánk eredményességében döntő szerepet játszik, hogy iskoláinkban kik tanítanak, de nem mellőzhető a mit kérdése sem. SZTÁLIN elvtárs tanulmányainak megjelenése után új utakon indult el az iskolai anyanyelvi oktatás. A rohamosabb fejlődést mégis igen gyakran meggátolja az a körülmény, hogy nyelvtudományi munkáink a legalapvetőbb kérdésekben is ellentmondásokat, ellenkező nézeteket tartalmaznak. A szocialista pedagógia elvei szerint a tantárgy didaktikailag feldolgozott tudomány, minden szaktárgy tanításának a korszerű tudomány szilárd eredményeire kell támaszkodnia. Mire támaszkodjon azonban nyelvtanításunk, ha azt tapasztaljuk, hogy nyelvészeink véleménye szerint maga ez a szó: nyelvtan, annyi-félét jelent, ahányan beszélnek róla. Valahányszor ezt a kérdést felvetjük, tudósainkban alaptalan aggály támad. Valahogy úgy képzelik, hogy az iskola a tudomány vulgarizálását követeli tőlük. Van, aki kétségbeesve tiltakozik; a tudomány nem válhat receptgyűjteménnyé. A tudományt a problémák, a viták viszik előre. Nem lehet a dolgokat mereven elskatulyázni. Mindazok, akik a kérdésre ilyen értelemben igyekeznek feleletet találni, súlyosan tévednek. Az iskola mindezekkel tisztában van. Az iskola a nyelvtudománytól csak azt a szilárd állásfoglalást követeli, amelyet 1952-ben nyelvészeink a magyar nyelvről és a nyelvtanról egyöntetűen vallanak.

Befejezésül nyomatékosan szeretném hangsúlyozni: általános és középiskoláinkban anyanyelvi oktatás folyik. Népünk nyelvének és irodalmának megismertetésén és megszerettetésén keresztül a tanulók logikus gondolkodását, szóbeli és írásbeli kifejezőkészségét, nyelvi kultúráját kívánjuk emelni. Ehhez a feladathoz ad segítséget számunkra a nyelvtudomány. Helytelen lenne azonban, ha a részt kiemelnők az egészből, a nyelvtant elszakítanók az irodalomtól, mert ez célunkat hamisítaná meg.

Meg vagyunk győződve arról, hogy nyelvészeink megértéssel fogadják kéréseinket, és segítenek feladataink megoldásában.

KANIZSAI-NAGY ANTAL:

Azt hiszem, hogy nyelvtudományunk és egyetemi nyelvészeti oktatásunk problémái elválaszthatatlanok az általános és középiskolai nyelvtani oktatás kérdéseitől. A kettő szoros kapcsolatban van, hiszen az általános és középiskola

neveli a jövő nyelvtudósait, az iskolai nyelvtanoktatás készít elő az egyetemi nyelvészeti tanulmányokra, viszont az egyetem képi az iskolában nyelvtant tanító tanárokat, s a tudományos kutatás eredményei szabják meg az iskolai nyelvtanítás anyagát.

Felszólalásomban ilyen összefüggésben szeretném a kérdést megvilágítani. Az általános és középiskolai nyelvtanítás mai helyzetét csak úgy érthetjük meg, ha röviden foglalkozunk multjával is.

A Horthy-rendszer osztályiskolaiban a nyelvoktatást is az uralkodó osztályok érdekeinek rendelték alá. Az elemi iskolában nyelvi oktatásról alig-alig beszélhetünk; munkásosztályunk és dolgozó parasztságunk fiait legfeljebb az írásra és olvasásra tanították meg úgyahogy. A kispolgárság számára létesített polgári iskolákban volt valamelyes nyelvtani oktatás, ez azonban alig terjedt túl azon a követelményen, hogy a polgárit végzett tanuló egy nyugtát vagy elismervényt jól-rosszul képes legyen kiállítani.

Elmélyültebb munka csak az uralkodó osztályok fiai számára fenntartott gimnáziumokban folyt, de itt sem annyira a magyar nyelv nyelvtanát tanították, hanem inkább a feudális hagyományok által »megszentelt« latin nyelvét. Az a lehetetlen helyzet következett be, hogy a magyar nyelvet a latin grammatikán keresztül próbálták megközelíteni. A magyar nyelv tanításának színvonala egyre hanyatlott.

A felszabadulás utáni években a nyelvoktatás átmenetileg bizonyos fokig romlott. A burzsoá elménypedagógia hatására, a tanítás »játékosságára« való hivatkozással egyre inkább kiszorították általános iskolai oktatásunkból az »unalmas nyelvtanozást«. A nyelvtanítás, a nyelvtani elemzés kiesése következtében nemcsak tanulóink szorosan vett nyelvi tudása hanyatlott, hanem helyesírási, szóbeli és írásbeli kifejezőképességük színvonala, beszédük tisztasága is. Egyes pedagógusok nyíltan kezdték hirdetni, hogy nyelvtan, helyesírás, fogalmazás tanítására nincs szükség — előadásokat tartottak Petőfiről, vagy Shakespeare-ről, de tanítványaik nem voltak képesek épkézláb magyar mondatok megformálására, s minden leírt soruk hemzsegett a helyesírási hibáktól.

Pártunk felismerte, hogy ez a helyzet tarthatatlan. Az MDP ismert határozata az akkori VKM munkájáról kisöpörte közoktatásügyünk területéről a reakciós pedagógiai elméletek előtt hajbókoló ellenséges elemeket, s élesen mutatott rá az alapos tárgyi ismeretek fontosságára. És rendkívüli jelentőségű volt SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi cikkeinek megjelenése, amelyek szétzúzták a lényegében idealista-misztikus MARR-féle elméletet, és zseniális éleslátással mutattak rá a nyelvi jelenségek lényegére s közvetve az anyanyelvi oktatás fontosságára is.

Az 1950—51. iskolai évre kiadott általános és középiskolai tanterv már előírta a nyelvtan tanítását, és megszabta a heti nyelvtani órák számát. Megjelent felszabadulás utáni első nyelvtankönyvünk az általános iskolák számára. Pedagógusaink azonban sok helyen nem tartották meg az előírt nyelvtani órákat, a nyelvtankönyv több súlyos, tárgyi tévedést tartalmazott, módszertani szempontból pedig elhibázottnak bizonyult; határozott és jól megformált ismeret-anyag helyett bőbeszédű agyonmagyarázás jellemezte, a nyelvtani ismereteket nem kötötte össze a helyesírás, fogalmazás és nyelvhelyesség kérdéseivel.

Az 1950—51-es tanév a helyzet felmérésének, a hibák és a hibák okai felkutatásának jegyében telt el. A vizsgálatok megmutatták, hogy pedagógusaink elvileg nem idegenkednek a nyelvtan tanításától, sőt világosan látják

fontosságát — de egyszerűen elszoktak tőle. Egyik tehetséges, fiatal, fővárosi tanárunk nyíltan beismerte, hogy ő eddig csak irodalomtanárnak tekintette magát, és nem is gondolt arra, hogy a nyelvtan és helyesírás tanításával »vesződjék«.

Kiderült, hogy a főiskolákról és az egyetemekről kikerült fiatal tanáraink kaptak ugyan nyelvtörténeti képzést, de mai, élő nyelvünk tudományában: a leíró nyelvtanban és a nyelvtanítás módszertanában sokan közülük teljesen járatlanok. Általános iskolai pedagógusaink egy részének nem is voltak megfelelő nyelvtani ismeretei, hiszen még a szakosító tanfolyamokon is csak 1950 nyarán indult meg a nyelvtantanítás. Középiskolai tanáraink jobban állottak a tárgyi tudás tekintetében, de ők is inkább a nyelv t a n t tudták; pontosabban: a latin, a francia vagy a német nyelv nyelvtanát, de nem a magyar nyelvet. Az ilyen felkészültséggel rendelkező tanárok órái unalmasak voltak, nem tudták a tanulók érdeklődését felkelteni, nem aknázták ki a nyelvtan logikát fejlesztő erejét. Vagy skolasztikus szabályokat magoltattak, vagy a határozott szabályoktól való félelmükben agyonbeszélték a lényegét.

Pedagógusaink jelentős részének jó munkáját és fejlődésre való törekvését bizonyítja, hogy a kedvezőtlen tárgyi feltételek ellenére az 1950—51-es tanév végén a javulás lemérhető eredményekben mutatkozott meg. Az érettségi és képesítő dolgozatok helyesírási hibáinak száma a multhoz képest jelentősen csökkent, a szóbeli feleletek nyelvtani elemzései általában jól sikerültek. Az általános iskolákból a középiskolába jött tanulók nyelvi tudása, helyesírási készsége kielégítőbb, mint a multban volt.

Az 1951—52-es tanév kezdetére megteremtettük a döntő változás reális feltételeit. A középiskolák számára új, igényes nyelvtankönyv készült, amely tudományos nyelvtani kategóriákkal, jól megfogalmazott szabályokkal dolgozik. Pedagógusaink munkájának megkönnyítésére megjelent »A nyelvtani óra vezetéke« című módszertani kézikönyv. Az általános és középiskolákban szigorú rendelet és ellenőrzés biztosítja a nyelvtani órák megtartását. Itt helyeshítenem kell SULÁN elvtárs egyik megállapítását. Az általános iskolák alsó- és felsőtagozatán ugyanis felemeltük a nyelvtani órák számát. Így pl. a felső tagozaton a nyelvtani és irodalmi órák aránya 1:1. Készül az új általános iskolai nyelvtankönyv is.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az anyanyelvi oktatás feltételeit hiánytalanul biztosítottuk. A még meglévő hiányosságok élesen vetik fel további feladatainkat. E feladatok megoldása azonban elképzelhetetlen nyelvtudásaink és egyetemi oktatóink aktív segítségével nélkül. Különösen három olyan terület van, amelyen ezt a segítséget kérjük és igényeljük:

1. Helyesírási szótár kiadása. A Magyar helyesírás szabályai címen, 1950-ben megjelent akadémiai kiadvány sok ellentmondást és pontatlanságot tartalmaz, komolyan akadályozza az iskolai helyesírási oktatás eredményességét.

2. A leíró magyar nyelvtan rendszerének tudományos, a sztálini tanításon alapuló elkészítése, a nyelvi fogalmak egységes terminológiájának kidolgozása. Enélkül jó iskolai nyelvtankönyvek kidolgozása nem oldható meg. Hogy ezen a területen milyen anarchikus állapotok vannak, arra elrettentő például csak azt idézem, hogy az általános iskolai nyelvtankönyv lényegesen eltér a középiskolaitól pl. a szófajok felosztásában és a nyelvtani fogalmak terminológiájában.

3. Harmadik kérdésünk a tanárjelöltek oktatásának megjavítása. SULÁN elvtárs elrettentő példákat sorolt fel itt a tanárjelöltek nyelvtani és helyesírási

tudatlanságáról. A példák felsorolását saját tapasztalatomból folytatni tudnám. Teljesen egyetértek SULÁN elvtárssal abban, hogy az egyetemi oktatás feladata nem 1—1 nyelvészeti »tehetség« képzése, hanem széleskörű, a középiskola igényeit is kielégítő oktatás. Ebből következik, hogy az egyetemi oktatásban — egységes program alapján — elő kell adni a teljes vizsgaanyagot, és ezen belül elmélyültebben kell oktatni a leíró nyelvtant és a nyelvtanítás módszertanát.

Mi nyíltan és bizalommal fordultunk ezekkel a kérésekkel nyelvtudósainkhoz és egyetemi oktatóinkhoz, s komolyan reméljük, hogy kérésünk meghallgatásra talál. Az iskolai nyelvtanoktatás megjavítása nyelvtudósaink és egyetemi oktatóink érdeke is. A nyelvtudósokat, egyetemi oktatókat, általános és középiskolai tanárokat összefűzi édes anyanyelvünk forró szeretete és szocializmust építő népünk kultúrforradalmának szolgálata. Az általános és középiskolai nevelők ígérnek, hogy mindent elkövetnek az iskolai anyanyelvi oktatás megjavítása terén — ehhez kérjük, ismételten, a tudomány munkásainak és az egyetemi oktatóknak segítő kezét.

SULÁN BÉLA válasza:

Összefoglalómban mindössze három kérdésre térek ki.

1. Sajnálom, hogy záró szavaimat BÁRCZI akadémikus távollétében kell elmondanom, mert első megjegyzésem az ő hozzászólását illeti.

Hozzászólásának négy fő jellemzője volt. Az első az, hogy kiegészítette referátumomat azoknak a mellékkérdéseknek felvetésével, amelyeket nem tárgyaltam. Ezért köszönet illeti. Ezekkel szándékosan nem foglalkoztam, mert egyszerre nem lehet mindenről beszélni, — mint hangsúlyoztam — a fő kérdéseket, egyetemi nyelvészeti oktatásunk legégetőbb problémáit ragadtam ki. BÁRCZI azonban ezeket a főkérdéseket elhanyagolta felszólalásában. A főkérdéseknek ez az elhanyagolása volt felszólalásának második jellemzője. Ezeket a főkérdéseket nem lehet olyan általános megállapítással elintézni, hogy oktatásunkban vannak hibák. Ezt tudjuk. Ezekről a hibákról azonban beszélni kell, ezeket a hibákat elemezni kell, le kell belőlük vonni nyílt vitában, a bírálat és az önbírálat következetes alkalmazásával a tanulságokat ahhoz, hogy ezeket a hibákat kijavíthassuk. Hozzászólásának harmadik jellemzője az volt, hogy teljesen hiányzott belőle az önkritika. Nem beszélt BÁRCZI professzor azokról a kérdésekről, amelyeket felvettem, nem beszélt arról, hogy hogyan is állnak ezek a kérdések egyetemi tanszékeinken. Felszólalásának erre a hiányosságára rámutatott TAMÁS akadémikus is. BÁRCZI akadémikus hozzászólásának negyedik fő jellemzője az a törekvése volt, amely egy olyan látszat keltésére irányult, mintha valamennyi egyetemi oktatónk az ő álláspontján volna, jómagam pedig valamilyen — az »igazi« nyelvészek számára nem érthető — szektáriánus felfogást képviselnék. Nem tartom helyesnek, hogy BÁRCZI az összes egyetemi nyelvészeti oktató nevében beszélt. Ez általában nem helyes. Ő a maga nézetét fejtette ki, mint ahogy ezt több egyetemi oktató felszólalása megerősítette akkor, amikor több kérdésben nem úgy foglalt állást, mint BÁRCZI akadémikus.

2. Szóbakerült — gyakran bizonyos fokig helytelenül értelmezve, — a tudós- és tanárképzés kérdése, illetőleg a sorok közé rejtve az is, hogyan viszonylik a minisztérium ehhez a kérdéshez. Nem arról van szó, hogy ellenségei vagyunk a tudósképzésnek. Egyáltalában nem. Igenis, tudományos képzést

akarunk az egyetemen, de abban az értelemben, ahogyan azt TAMÁS elvtárs kifejtette. Azt akarjuk, hogy a leíró nyelvtant se úgy tárgyalják az egyetemen, mint a középiskolában. Nem. Úgy gondoljuk, hogy az egyetemen magasabb fokon foglalják össze és rendszerezék a nyelvtani elméletnek, az elmélet elmélyítésének alapján azokat az ismereteket, amelyeket a legjobb középiskolákból a legjobb hallgatók hoznak magukkal. Ez nem tudománytalan dolog, hanem nagyon is tudományos dolog és olyan tudományos képzést ad tanárjelöltjeinknek, amelynek segítségével az iskolába kerülve meg fogják tudni állni helyüket. Az a véleményem — és ez TAMÁS akadémikus hozzászólásából is kicsendült, — hogy amikor a tananyag elmaradott, amikor az egyes tantárgyak között a szerves, logikus kapcsolat hiányzik, akkor ez nem felel meg a tudósképzés követelményeinek sem. És ezen a tudósképzés szempontjából is segíteni kell az egyetemen. A bírálatra és önbírálatra azért van szükség, hogy ezeket a hiányosságokat nyíltan megbeszéljük és javítsunk rajtuk. Tehát ismétlem, a minisztérium nem ellensége, nem lehet ellensége a tudósképzésnek és a tudományosságnak az egyetemen. Vulgarizálás lenne, ha a kérdést így vetnénk fel. A minisztérium igenis azt kívánja, hogy a középiskolai tanárképzés a tudomány színvonalán történjék egyetemeinken. Sajnos, ma még nem ez a helyzet. És sajnálatos módon egyetemeinken a tanárképzés külön szempontjai és érdekei sem érvényesülnek eléggé. Ez azonban más kérdés, amely nem függ össze feltétlenül egyetemi nyelvészeti oktatásunk nyelvtudományi színvonalával. Ezért nem foglalkoztam vele beszámolómban.

3. A vita után úgy látom, hogy egyes egyetemi oktatóink még most sem látják a döntő különbséget az egyetemi oktatás mai és régi jellege és feladata között. Ezt pedig minden egyetemi oktatónak látnia kell, hogy valóban eredményesen és jól végezze munkáját az egyetemen. Miben áll ez a különbség? A múltban az egyetemen az oktatás a tanszékvezető magánügye volt addig, amíg nem került összeütközésbe a fennálló társadalmi-politikai renddel; a tanulás pedig teljességgel a hallgatók magánügye volt. Ma viszont a tanítás és a tanulás az egyetemen egyáltalán nem magánügy. Ma mindkettő köz ügy, a tervteljesítés ügye. Azelőtt nem érdekelte a kormányzatot az, hogy hogyan tanulnak a hallgatók az egyetemen, hányan végeznek a beiratkozottak közül és ezen belül hányan végeznek időre és milyen eredménnyel. Ma mindez nem közömbös számunkra. Egyáltalán nem mindegy, hogy többezer egyetemi hallgatónk közül lesz-e és mikorra lesz jól képzett szakember. Ez ma egyetlen hazafi számára sem lehet közömbös kérdés. Azelőtt az egy-egy szakon beiratkozott többszáz hallgatóból néhány végzett úgy, hogy kitűnő felkészültséget kapott az egyetemen, de a nagy többségről nem tudtunk semmit. Ma viszont arról van szó, hogy ha pl. 400 hallgató beiratkozik az egyetemen egy bizonyos szakra, akkor a feladatunk biztosítani, hogy négy, vagy öt év múlva lehetőleg 400 jólképzett középiskolai tanár, vagy szakember hagyja el az egyetemet, különben nem teljesítettük a tervet. És ez nemcsak a hallgatókon múlik, hanem az oktatók munkáján is, elsősorban a tanszékvezetők munkáján. Így értem azt, hogy az egyetemi munka az egyetem tervének teljesítését jelenti és ez minden egyetemi oktatónak hazafias ügye, hazafias kötelessége. Ebből az alapvető különbségből következik az, hogy változtatni kell az egyetemi oktatás módszerein. Világos, hogy húsz hallgatót másként lehet és kell tanítani, mint 200—300-at.

BÁRCZI akadémikus azt mondotta, hogy én túl sötétnek festettem a helyzetet. Itt félreértésről van szó. Nem festettem túl sötéten. De látni kell,

hogyan az a helyzet, amelyben egyetemi nyelvészeti oktatásunk ma van, nem rózsás. Erre egyébként több felszólaló szintén rámutatott. Legjobb meggyőződésem szerint úgy vetettem fel a fő kérdéseket és fő hiányosságokat, ahogy mi a minisztériumban látjuk őket. Azért tárjuk fel teljes meztelenségében a helyzetet, mert javítani akarunk rajta. Nem látjuk tehát sötétben a helyzetet. Ellenkezőleg, nagyon mélyen optimisták vagyunk és hisszük, hogy — ezeket a kérdéseket egyetemi tanárainkkal, oktatóinkkal együtt nyíltan megvitatva — meg tudjuk javítani a mai nem kielégítő helyzetet.

Ehhez a beszámolóml vitája és a Kongresszus eddigi munkája máris nagyban hozzájárult. Ezért köszönöm a Kongresszus segítségét.

KNIEZSA ISTVÁN elnöki zárószava

Mint elnöknek engedjék meg, hogy nyomatékosan kiemeljem az előadó szempontjait. Ennél különösen nevezetes az, hogy az előadó egyúttal a nyelv-tudomány egyetemi oktatásának egyik irányítója, amit tehát mondott, az nemcsak saját egyéni felfogása, hanem a minisztérium álláspontja is. Rendkívül örvendetes, hogy a minisztérium ilyen komolyan és lelkiismeretesen foglalkozik a magyar nyelvtudomány oktatásával az egyetemeken is, az alsóbb fokozatokon is. Azt is csak üdvözölni tudom, hogy ezt a kérdést ide, a nagy nyilvánosság elé hozta, és remélem, hogy most már nem fog mellékvágányra terelődni.

A nagyszámú hozzászóló értékes előadásával az idő előrehaladottságára való tekintettel nem foglalkozom, de nem mehetek el szó nélkül BARÓTHI DEZSŐNEK, a szegedi bölcsészkar dékánjának azon megjegyzése mellett, hogy az irodalomtörténet és a nyelvészet együttműködése a nyelv és nyelvtudomány terén is múlhatatlanul szükséges. Teljesen beteg állapot, hogy az irodalomtörténet és a nyelvészet nemcsak hogy nem érdeklődik egymás munkája és eredményei iránt, hanem jóformán ellenségesen áll egymással szemben. Ez a legnagyobb mértékben elítélendő. Utoljára, de nem utolsóképpen melegen üdvözlöm MÓD ALADÁRnak, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége tagjának felszólalását, amelyből kiderül, hogy a MDP mindenféle égető, országos probléma mellett országos kérdésnek tartja a magyar nyelvtudomány ügyét is, amelyet pedig mi hajlandók vagyunk, sokszor helytelenül, csupán a magunk belügyének tekinteni. Kiderült ebből, hogy dehogy is a mi belügyünk, hanem az egész népi demokrácia egyik központi kérdése. Teljesen egyetértek vele abban, hogy a nyelvi oktatás bizonyos fokú eredménytelenségéért mi, nyelvészek is hibásak vagyunk. Nem a hallgató, hanem az előadó a hibás, ha a nyelvtan iránti érdeklődést nem tudja a hallgatóságban felkelteni. Nincs olyan száraz tárgy, amelyet megfelelő módon — elsősorban az előadónak a tárgy iránti lelkesedésével — nem lehetne érdekessé, a hallgatók számára élvezetessé tenni. A másik szemponttal is teljesen egyet értek, amelyet MÓD ALADÁR felvetett. A nyelvtanításon keresztül ugyanis az ifjúságot meg kell tanítani a logikus gondolkodásra. Én csak annyiban módosítanám ezt a gondolatot, hogy a logikus, értelmes gondolkodásra való nevelést nem a nyelvészettel az egyetemen kell kezdeni, hanem majdnem minden tárggyal és már az általános iskolában.

Végül hadd szóljak még egy-két szót egy nyelvészeti belügyről: a szakkritikáról. Egy tudomány, amelyben a kritika nem érvényesül eléggé, előbb-utóbb okvetlenül elszorvad. A kritika tehát rendkívül fontos. Sajnos, a magyar nyelvtudományban kb. 30 éve alig van kritika, és ami mégis volt, betegesen

jelentkezett, mert szinte csak személyeskedésből állt. De a régebbi, 1918 előtti időben ez egészen másként festett. Nemcsak a nyelvtudományban, hanem a történettudományban, a néprajzban is komoly viták folytak egy-egy probléma fölött és hogyha ez is itt-ott személyes sértegetésekig is fajult (úgy látszik, ezt nagyon nehéz elkerülni), a lényeg mégis az igazságért való harc volt. A nyelvtudomány terén is számos eredményt a viták során értek el. A vita tehát — néze-tem szerint — még akkor is hasznos, ha egy kis személyeskedéssel jár, de anélkül rendkívül fontos és nélkülözhetetlen. A bírálattól még akkor sem szabad tehát megriadni, ha a barátainkról van szó és féltő, hogy megharagusznak. De a tárgyas bírálatot mindenkinek birni kell.

A MAGYAR IRODALMI NYELV

Azzal kezdem, hogy ellentmondok Szent Ágostonnak. GOMBOCZ ZOLTÁN Jelentéstanában (34—5) idézi bizonyos fogalmak meghatározhatatlanságára: »Mi tehát az idő?« kérdi Szent Ágoston. Majd így folytatja: »Ha senki nem kérdezi tőlem, tudom, ha a kérdezőnek meg akarnám magyarázni, nem tudom.« — Szerintem igenis lehet találni definíciót az időre: Idő az, ami nincsen. Nem volt nekem elegendő mértékben, hogy mai előadásomat kialakíthassam, és nincs idő arra, hogy amit megírtam, egészében előadhassam.

*

A címben megjelölt tárgyhoz mint olyannak van közöm, aki tudományos pályámon irodalomtörténészként indultam, és mindig igyekeztem a nyelvészetnek az irodalomtörténet felé vezető szálait kezemre keríteni, a más tudományok: a történelem, földrajz stb. felé húzódó szálakkal együtt. Az irodalmi nyelv kérdésköre gyakorlati feladatul ezelőtt huszonnyolc éve került a munkarendemre, azzal, hogy a budapesti egyetem tanárképző intézetének a megbízásából előadott leíró nyelvtanhoz bevezetésül általában az irodalmi és köznyelvről, különösen pedig a magyar irodalmi nyelv fejlődéséről és mivoltáról, a nyelvhelyesség és nyelvművelés szempontjairól adtam tájékoztatót.

Ez a tájékoztató későbbi egyetemi előadásaimban bővült. A mai alkalomra több ponton gyarapítottam, de természetesen nem tehettem teljessé a kidolgozást. Maga az anyag és a belőle felvetődő kérdések tömegessége nagyon sok, aprólékos részlettanulmányt követel, s ezt persze nem én fogom mind végrehajtani.

*

I. Az irodalom szélesebb körű nyilvánosságnak és távolabbi jövőnek is szánt írásos tevékenység. Az irodalmi nyelv az ilyen természetű tevékenységben alkalmazott és alkalmazható nyelvi formák összesége, rendszere. Vagy más megfogalmazásban: az irodalmi nyelv egy nyelvközösség nyelvi változatait lényeges elemeikben kiegyenlítő nyelvtípus, amelyen az illető nyelvközösség számára szóló vagy szólni hivatott irodalmi művek létrejönnek vagy létrejövendők.

Az irodalmi nyelv mellett és vele összefüggésben szokták emlegetni a köznyelvet. Amint majd látjuk, valóban az irodalmi nyelv és a köznyelv között állományukra nézve lényeges egyezések, fejlődésükre nézve pedig számos — de nem minden — ponton szerves kapcsolatok vannak. Ezért, amikor az irodalmi nyelvet tárgyaljuk, foglalkoznunk kell a köznyelvvvel, másképen: társalgási nyelvvvel is.

2. Az irodalmi nyelvvé való kiegyenlítődé a nyelvten különféle ágainak megfelelően történhetik: a hangtan és vele kapcsolatosan a hangjelölés, illetőleg a helyesírás, a szókészlet, a szó és mondat alak- vagy jelentéstana és a stilisztikai formák területén.

Az irodalmi nyelvnek mint egységes nyelvtípusnak a kialakulása elsősorban nyilván az érzékelhető: a füllel és szemmel felfogható mozzanatokban indul meg és megy végbe, vagyis a hangtanban és a helyesírásban. A megértés szükséglete ugyancsak korán maga után vonta a szókészletbeli kiegyenlítődé folyamatát, de a műveltség és gondolkodás fejlődése szakadatlanul lökéseket adott a szókincs gyarapításának is.

3. Az irodalmi nyelv fejlődését vagy fejlettségét szemléltető külsőségek közül a helyesírásra, a hangalakok írásbeli feltüntetése módjainak foglalatára teszünk néhány megjegyzést.

Az írás a nyelvnek a hangoztatás mellett egyik fő — a művelődés fejlődésével mindinkább növekvő fontosságú — külső megnyilvánulása. Külső az írás, de nem a szokásos értelemben vett külsőség, amint külső, de nem külsőség a bőr sem, amely a testet nemcsak borítja, hanem szerves tényezője a test életfolyamatainak. Hasonlóképpen tényezője az írás a nyelv életének, fejlődésének. — Az írásnak az a formája vagy fokozata, amit helyesírásként jelölünk meg, — úgy, mint a nyelv is — rendszer, jelek rendszere; sőt — a nyelvhez hasonlóan — csak az idő egységében viszonylag általános, az idő egymásutánjában viszonylag állandó rendszer volta következtében felelhet meg rendeltetésének. — A helyesírás annál fogva, hogy a nyelv hangzásbeli oldalát természetesen csupán elnagyoltan tükrözteti, a maga viszonylagos egyszerűsége, kevés eleműsége és éppen ezért könnyebb felfoghatósága miatt különösen alkalmas volt arra, hogy a kiegyenlítődé, összeolvadás irányzata benne kapjon erőre, és az egységesülés elsősorban benne és általa jöjjön létre. Általa, — mondtuk —, mivel a helyesírás egységesülése egyik legfőbb előmozdítója a nyelvi egységesülésnek, illetőleg a helyesírás egysége feltétele, egyszersmind megpecsételője a nyelvi egységnek, amely az irodalmi nyelv vagy köznyelv típusaiban megelevenedik, hogy mint nemzeti nyelv egy társadalmi közösségben egyetemes érvényűvé váljék. — Ennyiben a helyesírás fejlődése szerves ága a nyelv és az irodalom fejlődésének, kialakultsága pedig nagyon is nem elhanyagolható tényezője a nyelv és az irodalom állapotának, s fontos biztosító a nyelv és az irodalom kívánatos hatásosságának, teljesítő képességének.

Rendkívül nagy segítséget nyújtanak a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténeti kérdéseinek a tisztázásához azok a vizsgálatok, amelyek eredményeit legújabbán ismerhettük meg KNIEZSA ISTVÁN két munkájában. Az egyik a »Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig« című akadémiai kiadvány, a másik a »A magyar helyesírás története« című füzet az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatában.

4. Az irodalmi nyelv csoportnyelvből vagy csoportnyelvekből indult ki, hogy meghódítsa az egész nyelvközösséget. Csoportnyelvből vagy csoportnyelvekből növekedett a műveltség integráló befolyására rétegnyelvvé.

Az irodalmi nyelv keletkezésében, fejlődésében a műveltséggel való szerfölött erős kapcsolatai következtében természetesen vannak vagy lehetnek osztályjellegű mozzanatok. Például Bessenyei vagy Baróti Szabó nem osztályhelyzetüknél fogva lettek íróvá, olyanná, amilyenné lettek, noha osztályhelyze-

tük teremtett nekik lehetőségeket és adott ösztönzéseket arra, hogy azokká legyenek. Kifejlettségében az irodalmi nyelv osztályföldröttivé válik, különösen amikor a nemzet a maga elérendő műveltségi egységesülése révén a maga egészében felfejlődik hozzá.

Nemzet és irodalmi nyelv igen szoros összefüggésben szoktak lenni egymással. A nemzet alakulásával rendszerint együttjár az irodalmi nyelv létrejötte is, de viszont az irodalmi nyelv egyike a legfontosabb, leghatékonyabb nemzetformáló tényezőknek.

Az irodalmi nyelvvel úgy vagyunk, mint általában sok mindennel: hogy milyen vagy mi, abból tetszik ki sok ízében-elemében, hogy miképen lett. Így azt is, hogy az irodalmi vagy köznyelv csoport-, réteg-, esetleg osztálynyelv-e, története dialektikájának a felismerése alapján kell szemügyre vennünk és lehet eldöntenünk. Matéria és matéria vizsgálata, nem pedig eleve megkonstruált úgynevezett elvek kinyilatkoztatása a mód, ahogy ezt a kérdést, más kérdéseket is meg lehet világítani vagy meg lehet fejteni.

5. Miből lett a köznyelv? Természetes felelet: nyelvjárásokból. — Egyes magyar nyelvtudósok, köztük GOMBOCZ ZOLTÁN is, hajlanak arra, hogy némely ősmagyar és ehhez csatlakozóan némely még későbbi, sőt mai nyelvi változatokat egy közös ősmagyar alapformára vezessenek vissza. Ezt a felfogást úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy volt egy ősmagyar köznyelv, s ebből differenciálódás útján jöttek létre a későbbi nyelvjárások. Az ősmagyar nyelvi egység feltevését elvileg is valószínűtlennek kell tartanunk. De egyebek között azért sem lehetett teljesen egységes a magyarság nyelvileg, mivel — mint tudjuk — a honfoglalás idejében és kétségtelenül azt megelőzőleg is törzsekben élt, és ezeket a törzseket meglehetősen laza kötelékek tartották össze. Sőt a neveikből következtetve a törzsek közül több, esetleg a többség nem is volt eredetileg magyar nyelvű, s már ez a körülmény is bizonyos nyelvjárási eltérések lehetőségeinek az alapját vetette meg. A törzsek közti érintkezésre, ami tudvalevőleg a nyelvi kiegyenlítő-dés főtenyezője, még leginkább a háborúk, a hadbeli együttlétek szolgáltathtak alkalmat. És azt mindenesetre figyelembe kell vennünk, hogy különösen a honfoglalás után következő kalandozások rendszerénél fogva az ilyen együttlétek elég sűrűn előfordulhattak, noha — azt is tudjuk — a kalandozások nem mindig voltak az egész nép, csak egy-két egy tájon megszállt törzs vállalkozásai. Jelentékenyebb nyelvi elkülönültséget, eltérést főképen a nyolcadik, a kabar törzsre nézve tehetünk fel, amely Konstantinos Porphyrogennetos szerint kevéssel a honfoglalás előtt csatlakozott, és még Konstantinos rá vonatkozó adatának idejében, vagyis 950—951. körül is kétnyelvű volt.

Azonban nem kell csupán elmékednünk arra nézve, hogy a honfoglalás ideje táján volt-e nyelvjárási eltérés a magyar nyelvben. A legrégebb magyar nyelvjárási adatot a Konstantinos-féle szórványokból fejthetjük ki. A »De administrando imperio« 38. fejezetében találjuk a Fekete-tenger északi partvidékén élő magyarság első vajdájának a nevét: *Λεβεδίασ* nom., *Λεβεδία* dat. Arról is értesülünk, hogy a nép akkori lekóhelyének a neve *Λεβεδία* acc. Ennek a vajdának az utóda lett Árpád mint fejedelem, miután a magyarok a kangar-besenyők támadása miatt részben nyugat felé Etelközbe költöztek. Konstantinos a honfoglalás előtt a még Etelközből 895-ben a bolgár-bizánci háborúban résztvevő magyarok fejeként említi Árpád fiát: *τὸν Λιούβριχα*. Az a név, amelyet krónikáink szerint I. Endre és I. Béla testvére, Szár László harmadik fia visel: *Leuenta*, *Leuenthe*, *Leunte*, *Levente*. — Az Árpád előtti fővezér és országa nevé-

nek magyar alakjául a görögösítések eltávolításával *Lēvedi*-t következtethetünk ki. Ebben, valamint az 1138/1329-i dömösi összeírás egyik szolgájának *Lewedi* nevében a *lēve* 'lesz — levő' igenévszó szerepel, *-di* képzővel megtoldva. Amit Árpád fiának a neveként említ a bizánci kútfő, annak a görögösítések kiküszöbölésével magyar eredetijéül ezt vehetjük fel: *Liüntik*, s úgy magyarázhatjuk, hogy benne egy *liü* 'lesz — levő' igenévszóhoz *-n + -t + -k* képzőbokor járul. A két személynévben, amelyek nem nagy korkülönbséggel tűnnek fel, a honfoglalás ideje körüli magyarság két nyelvjárásának sajátosságai őrződtek meg: egyrészt az egyik *i*-ző, a másik *ē*-ző, másrészt az egyik *j*-ző, illetőleg hiatuszó, a másik *v*-ző. A XI. század közepe táján élő Árpád herceg *Lēventa* vagy *Lēvente* neve a *Lēvedi*-féle nyelvjárási formát mutatja.

6. A X—XI—XII—XIII. századot a magyar nyelvet illetőleg főképen a vocalismus terén a zűrzavar, a megállapodatlanság korszakának láthatjuk. Mintha ezalatt az egész magyar nyelvközösségben valami gyökeres, anarchikus nyelvkeveredés ment volna végbe. Hogy ilyesmi valóban megtörténhetett, azt sokban megmagyarázhatjuk Géza és Szent István reformjaival, amelyek — úgy látszik — a törzskötelékek és ezekkel együtt a nyelvjárási keretek teljes megbontásával jártak. A szanaszét feltűnedező törzsnévi eredetű helynevekből is igen nagy nyelvjárási tarkaságra és bizonytalanságra következtethetünk. — A nyelvjárási viszonyok alakulását befolyásolta, bennük erős folyékonyságot idézett elő, s így a nyelvi kiegyenlítődésre lehetőségeket teremtett, hogy az országvédelem szükségletei szerint bizonyos népelemeket még az Árpádházi királyok idejében is az ország különböző tájain helyeztek el. Főképen az önként vagy kényszerből csatlakozott rokon etnikumú vagy hasonló életformájú népelemek, mint a kabarok, székelyek, besenyők, úzok, bizonyosfajta kunok voltak azok, amelyeket ide-oda irányítottak aszerint, hogy koronként mely oldalról fenyegette az országot leginkább külső veszedelem. Így tűnnek fel a székelységnek ugyanazon csoportjai különböző vidékein az országot körülvevő határövnök, az úgynevezett *gyepű*-nek vagy *gyepűelvé*-nek, amely egyébként idő folytán a betelepített terület növekedtével szintén változott: küljebb és küljebb tolódott. Akkor kerülnek székelyek pl. a Morva folyó mellékére Pozsony megyébe, ahol *Székelyboldogasszonyfalva* van. Így tűnnek fel olyan székely elemek, amelyek valamikor a temesi részeken őrködtek, utóbb Ugocsában és Szabolcsban (MNy. XXVII, 205—9). Ugyancsak a temesi székelyekből való őrség biztosította az ország legdélekeletibb sarkában a *Tömösi-hágót*, illetőleg szorost Brassótól délre. Az erdélyi székelység tudniillik azon az országrészen, ahol most él, nem őslakos. Az uratlan, szinte egészen lakatlan vidékeken a XII. század második felétől kezdve a szász gyarmatok védelmezőiként szállatják meg egyes csoportjait, amelyek előbb különféle országrészekben teljesítették országvédelmi szolgálatukat. Ezt a székely székek neveiből is megállapíthatjuk. A mai Udvarhely keleti részében levő *telegdi* szék a Bihar megyei *Telegd*-ről való székelyektől ered, akik korábban a Királyhágó védelmezői közé tartoztak. Így jutottak Háromszékbe a *sepsi* : *sebesi* szék székelyei a Szeben megyei *Szász-sebes*-ről, a *kézdi* székéi a Nagyküküllő megyei *Szász-kézd*-ről, az *orbai* székéi vagy a Szeben megyei *Szászorbó*-ról vagy az Alsófehér megyei valamelyik *Orbó*-ról vagy esetleg az északnyugati Erdélyben fekvő Szilágymegyei *Orbó*-ról.

Ezzel függ össze, hogy az ómagyar nyelv szintén meglehetősen erős hanykolódás képét mutatja. Az ország különböző vidékeiről összeállítható adatok arra vallanak, hogy a nyelvjárások nincsenek helyhez kötve, illetőleg ugyan-

azon körzetekben is a legkülönfélébb, egymásnak ellentmondó változatok jelentkeznek.

7. Igen nagy szerepe szokott lenni a köznyelvek alakulásában az írásosságnak. — Felmerül az a kérdés, volt-e érdemleges magyar nyelvű írásosság a honfoglalás és kalandozások korában vagy az ezután következő két-három században.

Itt lélegzőszőr az a kérdés merül fel, hogy lehet-e nálunk írásosságról beszélni a latin betűs írásrendszer átvétele előtt. — A magyarság, amely századok hosszú során át mélyreható politikai és műveltségbeli kapcsolatokban állhatott különböző török népekkel, és amelynek a nyelvében a *betű* meg az *ír* ősi úgynevezett bolgár-török vagy szabatosabban csuvasos jellegű jövevényszavak, minden valószínűség szerint korán átvette és huzamos időn át használta a törökség jelentékeny részének sajátos írását, az ú. n. rovás-írást. Hogy milyen mértékben és milyen irányban vagy irányokban, a tekintetben még a képzelődésre sem sok alapunk van. Azt azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy az írás-használat olyan arányú lett volna, hogy egy irodalmi együttes eszközeként a nyelvi életben lényeges szerepet játszott volna. Hogy a nyugati kereszténységre való áttérés után mi lehetett a sorsa a rovásírásnak, arra nézve ezt jegyezhetjük meg: Adatszerűen ugyan nem igazolható, de mint valószínűség komolyan számba jöhet, hogy a pogány ősiség maradványaként élhetett még az Árpád-királyok idejében is — legalább szórványosan, bizonyos csoportoknál vagy egyéneknél — a szorosabb értelemben vett magyarság körében is, nemcsak a székelység között, ahonnan legrégebb emlékeit ismerjük.¹

8. A kereszténység felvételével a magyarság bizonyos elemei egy újabb: idegen, latin nyelvű írásosságba kapcsolódtak bele. Azt mondtuk: »bizonyos elemeik«, mert hiszen nálunk évszázadokon át szinte kizárólagosan csak az Egyház emberei gyakorolták a latin nyelvű írásosságot, főképen az egyházi szükségletek kielégítésére. Azonban a keresztény-magyar királyság is fennállásának elejétől kezdve igénybe vette, felhasználta az egyháziaknak ilyen irányú jártasságát olyan tevékenységre, amely nem volt egyházi tárgyú, bár túlnyomórészt egyházi érdekeket szolgált. Az egyházi írástudók végezték ugyanis egyre fokozódóbb mértékben a latin írású és latin nyelvű oklevelezést, amely különösen a XI—XII. században leginkább az egyházi intézmények javára szóló királyi és magánadományok jogi biztosításának eszköze volt.

A latin oklevelezés egy bizonyos kellékével azonban együttjárt, hogy valamennyire a magyar nyelvet is belevonják az európai eredetű írásosság körébe. Ez a külföldi minták nyomán figyelembe vett kellék pedig az volt, hogy a jogi meghatározás szabatosága kedvéért a tulajdonneveket: személy- és földrajzineveket közönségesen használt formájukban rögzítsék meg, valamint némely, a meghatározás szempontjából fontos fogalmi árnyalatoknak magyar nyelvi közszói kifejezéseit is megtartsák. Ehhez járult az is, hogy az oklevelezők latin tudása sem mindig volt annyira bőséges és biztos, hogy mindenre futotta volna, s ilyenkor természetesen a nemzeti nyelvhez folyamodtak. Így keletkeztek

¹ Cs. SEBESTYÉN KÁROLY a székelyderzsi rovásírásos téglára vonatkozólag a JAKUBOVICH EMIL és köztem végbement vitához való két évtizeddel megkésétt hozzászólásában (MNy. XLVIII, 86—8) tárgyi bizonyítékot hoz fel amellelt, hogy nekem volt igazam, amikor valószínűnek tartottam, hogy a tégl a XIII. század második feléből származik (MNy. XXVIII, 274—7).

középkori latin okleveleink magyar nyelvi szórványai, amelyek a hazai eredetű ómagyar nyelvemlékek túlnyomó, a középmagyarokéinak pedig igen jelentékeny tömegét szolgáltatják. A szórvány név jellemzi ezeknek az emlékeknek azt a természetét, hogy idegen szövegbe ékelődnek, ettől függenek, és egymástól elszigetelve jelentkeznek, továbbá megfelel annak a vonásuknak, hogy nem nyújtanak szerves beszédalakulatot, azaz mondatot, hanem idegen szöveg beszédegységeibe beleolvadó — kevés kivétellel — egy es nyelvelemeket: leginkább szavakat, ritkábban bizonyos fajta szószerkezeteket.

A mi szempontunkból, azaz az irodalmi és köznyelv fejlődésének szempontjából a szórványoknak az a jelentőségük, hogy ők teremtték meg, és hosszú időn át elsősorban ők tartották fenn a szükségletet magyar nyelvelemeknek az írás keretei közé való befoglalására. Így mindenesetre okot és módot szolgáltatottak olyan szabványok kialakulására, amelyek bizonyos mértékben hozzájárulhattak valami egységesülő nyelvtípus megalapozásához. A nyugateurópai írásrendszereknek a magyar nyelvre való alkalmazása, a magyar nyelvelemek hangzásának latin betűkre való átváltása nem volt éppen egyszerű feladat. Az egyházi latin nyelv hangelemeinek lejegyzéséhez elegendő jelrendszer korántsem elégítette ki a XI—XII. századi magyar nyelv fonetikájától támasztott igényeket. Hogy magyar nyelvelemeket megközelítő pontossággal leírassanak, a mi első írástudóinknak több jelre volt szükségük, mint amennyi az egyházi latinságban rendelkezésükre állott. A többletet különféle nyugati helyesírásokból szedegették össze.

9. Ez alkalom nem arra való, hogy a magyarországi diplomatikának s ennek a körében a királyi kancelláriának vagy egyéb oklevélkiállító intézményeknek a történetéről, fejlődéséről tájékoztatást nyújtsak. Bőven foglalkozik vele JAKUBOVICH EMILLEL közös kiadványunk, az Ómagyar Olvasókönyv bevezetése (ÓMOLV. VII—XXVII. 1.).

Egy pontot mégsem hagyhatok némi megvilágítás nélkül. — A tudós, nagyobb részt külföldi iskolázottságú főpapok felügyelete alatt kiadott királyi, királynéi, ifjú királyi és hercegi oklevelek nemcsak külső kiállításra, de szövegezésre is eléri a XIII. században, s az Anjou-korban is megtartják a nyugati uralkodói kiadványok magas színvonalát. Egy-egy királytól kibocsátott oklevelek száma az utolsó Árpádok alatt százakra, az Anjouk alatt pedig ezrekre rúg. — Hogy egy ilyen méretű munka elvégzésére megfelelő szakemberek állhattak rendelkezésre, bajosan képzelhető másképp, csak úgy, hogy a kancelláriával kapcsolatban valami ilyen irányú kiképzést, iskolázást tartottak fenn. Azt kell gondolnunk, hogy a többi oklevélkiállító intézményeknél is valamiféle kiképzés biztosította, hogy a munka kellő színvonalon mozogjon. Természetesen ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy pl. minden hiteles hely mellett talán állandó diplomatikai tanfolyamokat tartottak fenn. De hogy az országban folyó oklevelezési tevékenységen többé-kevésbbé szoros kapcsolatok vonultak végig, azt lehetetlen fel nem ismernünk. Szinte magától értetődik, hogy a királyi kancellária a központ, az ő működése a követendő minta.

Ilyen — egy központi szervhez alkalmazkodó — szimultán és szukcesszív diplomatikai közösség felvételével érthetjük meg, hogy szórványaink helyesírása, — ha nyilván külföldi hatások következtében koronként változik, fejlődik is, — bizonyos időszakokon belül meglehetősen mértékben következetes. A diplomatikai közösség így a magyar szórványok helyesírásának szabályozása révén nem egészen elhanyagolható mértékben indítékokat szolgáltatott a nyelvi

kiegyenlítődéshez. Sőt talán az oklevelek közvetítésével támadó érintkezés során fel-felmerült néha a tekintélyes oklevélben feltűnő szórvány hangalakjához való hozzáigazodás motívuma is. Tehát nem lehetetlen, hogy éppen XIII—XIV—XV. századi latin okleveleink íróiban moccan meg először valami magyar nyelvi egységféleség sejtelme.

A Königsbergi Szójegyzék 2 b. hártylevelére utólag rájegyzett tollpróbálgatás (probatio calami) szövegéből JAKUBOVICH EMIL megállapította, hogy azon kódexet, melynek az emlék töredéke vagy talán inkább előzéklapja lehetett, Tapsonyi vagy Szigeti Anthim fia, János, szlavón vicebán és Körös megye ispánja (1397.), majd alnádor (1412.), végül budavári királyi várnagy (1417.) hivatali kancelláriájában használták. JAKUBOVICH (ÓMOLv. 261) ez alapon lehetségesnek véli, hogy a részben a XIV. század derekáról, részben a XIV. század végéről való kis szójegyzék egy oklevél-formuláskönyv (formularium) járuléka volt. Amennyiben ez megállana, nyelvészeti szempontból is érdekes bepillantást nyújtana a mi középkori oklevelezésünk úgynevezett »műhelytitkaiba«. Hogy a szójegyzék magyar kancelláriai vagy diplomatikai segédeszköz lett volna, annak ellene mond az, hogy több olyan német helyesírási sajátosság jelentkezik benne, amelyet a mi kancelláriai helyesírásunkban hiába keresünk.

A középkori oklevelezésünkben alkalmazott magyar helyesírást kancelláriai helyesírásnak mondtuk, ahogy KNEZSA is nevezi. Ezzel nemcsak azt jelezzük, hogy ezt a helyesírást a kancelláriában használták, hanem azt is, hogy ott keletkezett és fejlődött, továbbá, hogy onnan terjedt szét a maga időnként fellépő módosulataiban. — Vagyis a magyarság középkori életében politikai és sok más szempontból olyannyira fontos királyságnak, a királyi udvar egyik intézményének jelentős része volt nálunk a nyelvi élet — mégpedig a közösségi nyelvi élet — területén nem csekély szerepet játszó helyesírás alakulásában.

10. Egy 1925-ben megjelent cikkemben (Irtört Közl. XXXV, 272) középkori gestáinkra, krónikáinkra vonatkozólag egyebek közt ezeket adom elő: Ezek az emlékek nem elszigetelt tünetek, nem véletlen felbukkanások, hanem egyszersmind egy irodalmi közösségnek a tartozékai. — Vizsgálatuk során olyan jelek vetődnek eléink, melyek már a XI. századtól kezdve az írással foglalkozó emberek érintkezéséről, tehát az irodalmi életnek némi csíráiról tanúskodnak. Például a Szent László-kori Gestának nem sokkal létrejötte után kivonatai készültek a váradi és zágrábi egyházak, továbbá a somogyvári francia bencés apátság számára ; és ez mind csupa olyan intézmény volt, amelyik szoros kapcsolatban állott Szent László személyével. — De nemcsak idehaza, hanem a külföld felé is vannak közösségei gestáinknak, krónikáinknak. Tartalmat, adatokat merítenek az irodalmi alkat híján levő német barátkrónikákból; ismerik és bőven felhasználják a korai középkorból származó hagyományos tekintélyű történeti műveket is. A legfontosabb szálak azonban a francia műveltség körébe, közelebb-ről a párizsi főiskolára vezetnek, úgyhogy a gesta-irodalom az Árpád-kori magyar-francia érintkezésnek egyik legjelentősebb ága. Ez a francia hatás szolgáltatott ösztönzést és mintát irodalmi jellegű, illetőleg irodalmi értékű tevékenységre, ez hozta el hozzánk a gesta műfaját. — Azonban az egyidejű irodalmi közösség nyomainál még számosabb és nyilvánvalóbb bizonyosságát látjuk az időegymásutánbeli közösségnek, vagyis az irodalmi folytonosságnak. Elég az átdolgozásokra, kibővítésekre hivatkoznunk. Ennek a folytonosságnak pedig az az egyik főalapja, hogy a szerzők legnagyobb része udvari ember, közönségük meg elsősorban az udvari környezet. A krónika-szerzők nemcsak ismerik és felhasználják egymást,

hanem számolnak is egymással, sőt adat- vagy felfogásbeli kérdésekben vitába szállanak (pl. a Marót-kérdés, a néphagyomány és énekmondók értékelése). Eszerint egyik-másikban megrezdül már az érzés, hogy munkája révén valami együtteshez tartozik; és a közönségnek, folytonosságnak ez a — ha nem is tudata, de — sejtelve belejátszik tevékenységének irányításába is.

Jeleztük, hogy gesta- és krónika-szerzőink legnagyobb része udvari ember. A Szent László-kori Gesta írója valószínűleg az 1091—1099. között emlegetett Ják nemzetségbeli Koppány püspök, korábban Szent László udvari káplánja. A honfoglalási Gesta alkotója: Anonymus, illetőleg P. mester II. vagy III. Béla notarius. A Hun-krónika alakítója, a Fehér megyei származású Kézai Simon mester, Kun László hű klerikusa, udvari papja és bizonyára 1283. évi udvari notarius is. A Képes Krónika szerzője, mint JAKUBOVICH megállapította, a Veszprém megyei Kálti Szomajon fia Mihály fia Márkus 1336—1337-ben udvari pap, 1342—1352-ig a mai Víziváros helyén elterült budai suburbium Szent Péter-egyházának plébánosa, 1352-ben a királyi kápolna őre, székesfehérvári kanonok, 1358-ban székesfehérvári őrkanonok volt. (Vö. JAKUBOVICH, Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez: MNy. XXI, 25—38.)

Tehát középkori gesta- és krónikairódmunk, valamint diplomatikánk egyaránt elsősorban a királyi udvarban vagy az a körül lefolyó életnek a terméke.¹ Sőt amint láttuk, a két tevékenységi kör művelői között személy szerinti azonoság is volt, pl. P. mester, Kézai Simon mester esetében, de mindenesetre volt érintkezés, aminek természetesen az egyidejűségben és az időegymásutánban egyezések lettek a következményei. Ez az egyidejű és az időben folytatódó közönség, amely nem kolostorban meghúzódó szerzetesekből, hanem világot járt, külföldi: francia, olasz egyetemeken műveltséget szerzett udvari káplánokból, jegyzőkből, kancellárokból, főpapokból állott, a történetirodalmi és diplomatikai alkotásoknak nemcsak a külsőségein, betűformáin, formuláin, stílusán érezte hatását, hanem a beléjük iktatott magyar nyelvelemek, szórványok helyesírásának alakításában is nyilvánvalóan döntő szerepe volt. — Még rendszeresen nem vetettük össze egyrészt az oklevelezésünkben, másrészt — Anonymus kivételével — a gesta- és krónika-irodalmunkban jelentkező magyar helyesírást. Kár, hogy ezt a feladatot nem vette munkarendjére a legavatottabb szakértő, KNIEZSA ISTVÁN.

II. Ezt az előadást azzal kezdtük, hogy az irodalom szélesebb körű nyilvánosságnak és távolabbi jövőnek is szánt írásos tevékenység. Emlékeztetünk azonban arra, hogy DE SAUSSURE a homéroszi költeményekre utalva írásosság nélkül vagy csekély írásosság mellett is lehetségesnek jelzi valami az irodalmi nyelv jellegzetességeivel rendelkező konvencionális nyelvi típus megvoltát (Cours de linguistique générale 268—9). Hasonlóan vélekedik JESPERSEN OTTÓ: azt mondja, hogy még az írott irodalom keletkezése előtt létre jöhet egy irodalmi társadalom-féle, illetőleg egy oralis irodalom, amely a népnek az ajkán él, és a természeti állapotú vagy kevésbé civilizált emberre olyannyira jellemző kitűnő emlékező tehetség révén terjed és marad fenn (Mankind, Nation and Individual... 1925. 51—3). HORVÁTH JÁNOSTól meg ezt idézhetjük: »Nem tudjuk megállapítani, mit tett, mit nem tett önerejéből az irodalom alatti [vagy előtti — P. D.] világi réteg, hogy nyelvét, bár irodalmat nem ismert, íratlanul is

¹ Jó volna tudni az ilyeneket: Kikből állott gestáink és krónikáink olvasóközönsége? Tudhatott-e pl. Kun László latinul? Vagy ha nem tudott, Kézai Simon hogyan ismertette meg vele munkáját?

irodalomszerű, irodalomba átmehető fejlettség fokára emelje. Minthogy szövegtermését senki sem írta le, egyelőre nem is lett belőle „irodalom“. (A magyar irodalmi műveltség kezdetei.² 78.)

Nem térhetünk ki mi sem annak a kérdésnek a feltevése elől, hogy nekünk, magyaroknak a honfoglalás előtti időkben vagy a középkorban, vagyis az írástalanság vagy csekély méretű írásosság időszakában volt-e, lehetett-e szájbeli irodalmunk, illetőleg valami olyanféle szellemi termelésünk, elsősorban közköltészetünk, amely az egyidejűségben és az időegymásutánban több máson kívül a nyelvi konvencionizmus szempontjából is az írott irodalomhoz hasonló sajátosságot mutat.

Ehhez a kérdéshez csak úgy szólhatunk hozzá, ha megpróbálunk felelni arra a kérdésre, hogy az ősi vagy középkori magyar társadalomnak voltak-e olyan elemei: egyének vagy csoportok, akiknek egy ilyen szellemi termelés terjesztése vagy fenntartása volt a hivatásuk. — A kérdés lényegében összevág a középkori magyar mulattatók, illetőleg énekmondók problémakörével. Ezzel már elég sokat, de nem elég eredménnyel foglalkoztak. A hiba azonban nem annyira a foglalkozókban, mint inkább a kellő adatok hiányában van. — Magam a közelmúltban meglehetősen időt és munkát fordítottam ennek a területnek a tanulmányozására. Vizsgálódásaimból jelent meg »Reg« című és »A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből« alcímű dolgozat 1949-ben (a Horváth Jánosnak ajánlott Magyar Századok című kiadványban és MNyTK. 75. sz.). Ennek a folytatása »Árpád- és Anjou-kori mulattatóink« című, a Magyar Tudományos Akadémiában 1949. február 7-én bemutatott értekezésem.¹ E tanulmányaimnak még vázlatos ismertetésével sem óhajtom az időt tölteni. Csupán annyit jelzek, hogy középkori mulattatóinknak-énekmondóinknak egyébként nem jelentéktelen szereplésében ez idő szerint nem mernék olyan tényezőt látni, amely valami köznyelvféle alakulását érdemlegesen előmozdította. T. i. ők — amennyiben részben vándorhivatást űztek is — hatni, érvényesülni tudtak a mi akkori valószínűleg feltehető nyelvjárási viszonyaink mellett mesterségesen összeszerkesztett közvetítő nyelvvalak nélkül is.

12. Ami a középkori magyar írásosság mértékét illeti, a legújabb időkig az volt a vélemény, hogy annak nem szabad nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a XI—XIII. századból ránk maradt néhány egyházi írott emlék közül az egyik a Halotti Beszédet: magyar szöveget tartalmaz, nem lehetett az olyan ritka az elveszettekben sem.

A ránk maradt írott emlékeknek nem annyira a számát, mint inkább bizonyos jellemző vonásait kell alapul vennünk a magyar nyelvi írásgyakorlat fokának a megítélésében. Így ha a XI—XII. századi magyar szórványok helyesírását vizsgálat alá fogjuk, lehetetlen a kollektivitás számos jelét, egy határozott rendszer körvonalait fel nem ismernünk, lehetetlen nem látnunk, hogy az egyes oklevélírók nem teljesen elszigetelten kísérleteznek magyar nyelvelemek írásos megrögzítésével. Ahogy az idegen helyesírási rendszerek jegyeit magyar hangokra alkalmazzák, annyi gyakorlottságot, sőt nem egy tekintetben megállapodottságot mutatnak, amennyit XI—XII. századi írástudóink bajosan szerezhettek meg néhány imitt-amott elszórt szó feljegyzésével. Miképen szórványaink helyesírása huzamosabb fejlődés bélyegeit hordja magán, hasonlóan a Halotti

¹ Megjelent: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. 1953. 95—110 és MNyTK. 81. sz. 1953.

Beszéd nyelve is olyan határozott stilisztikai készséget árul el, amilyen előzmények nélkül alig képzelhető. Joggal gondolhatunk tehát arra, hogy a Halotti Beszéd nem tartozik a szövegezésre vállalkozó első magyar stilisztikai próbálkozások közé.

Így láttam 1929-ben (ÓMOLv. XXXI—XXXV. 1.) a szövegezéses magyar írásbeliség XI—XIV. századi helyzetét. Nincs okom ennek a nézetemnek a megváltoztatására. Sőt legújabbban egy minden valószínűség szerint várható felfedezés arra is rávilágít, hogy ebben a korban már világi jellegű irodalmi termékeink is voltak.

A XIII—XIV. században már még jobban megvoltak az indítékai egyházi jellegű magyar szövegek keletkezésének, mivel a XIII. század folyamán mindinkább tért hódítottak nálunk az új prédikátor rendek: a ferencesek és a dömések. E rendek tevékenységével az egyházi élet súlypontja a néppel való mind közvetlenebb érintkezés felé terelődött, s ezzel a nemzeti nyelv szóban megírásban egyre nagyobb szerephez jutott. Ennélfogva az Ómagyar Máriasiralom, A Gyulafehérvári Distinkciók és a Königsbergi Mariale-részletek szintén aligha elszigetelt különlegességekként jöttek létre.

KNIEZSÁNAK a nem kancelláriai eredetű emlékek helyesírására vonatkozó vizsgálataiból meglepő — az ÓMOLv.-ban jelzett véleményt megerősítő — mozzanatok derülnek ki. Ezek: A nem kancelláriai eredetű emlékek helyesírása kétségtelenül a kancelláriaiból fejlődött ki, azonban sokszor nem látjuk tisztán a kettőnek egymáshoz való viszonyát. Csupán egyetlen olyan emlékünkn van, amelynek hangjelölése teljesen beleillik a maga korának kancelláriai helyesírásába. Ez a Halotti Beszéd. Minden más régibb [magyar szöveg]-emlékünkn helyesírása nem egyezik teljesen a maga korának kancelláriai helyesírásával. Ez már Anonymusnál is feltűnő. Nincs egyetlen olyan oklevelünk sem, amely Anonymus következetes hangjelölésével akár megközelítőleg is egyeznék. Ez annál is különösebb, hiszen Anonymus saját szavai szerint Béla király notáriusa volt, tehát a királyi kancellária tagjának kellett lennie. Még sajtáságosabb XIV. századi nyelvemlékeinknek a kancelláriai helyesíráshoz való viszonya. XIV. századi nyelvemlékeink írása ugyanis nem a saját koruk, hanem a XII. századi kancelláriai helyesírás alapján áll. Ebből tehát KNIEZSA szerint az következik, hogy kellett lennie olyan irodalmi emlékek sorozatának, amely a XII. században indult meg, és még a XIV. században is folytatódott. Sőt mivel a Huszita Biblia helyesírásában is nyoma van, kétségtelen, hogy még a XV. század elején is kellett élnie. (Vö. KNIEZSA i. m. 184—5.)

13. Azt, hogy a könyvméretű magyar írásosság a XIV. század legvégén — a XV. század kezdetén, vagyis a Jókai-kódex és a Huszita Biblia korában indult volna meg, nem merném határozottan állítani. Amilyen szókészlet, kifejezőkészség mutatkozik ezekben az emlékekben, az megint nem kezdetre vall, hanem arra, hogy itt is lehettek előzmények. — Egyébként én ebben az időben bizonyos reformnak a tüneteit vélem felismerni. Egyik ez: Azt, hogy a kettőshangzók az egész magyar nyelvi közösségnek, a nyelvközösség minden nyelvjárásának az ejtéséből a XIV. század végéig kivesztek volna, és csak a XIX. századi népnyelvben fejlődnének ki újra, teljességgel valószínűtlennek tarthatjuk: A nyelvjárások egy részében, sőt — azt hihetjük — jelentékeny részében tovább éltek azok. A hangjelölésben, a helyesírásban történhetett valami »reform«, amely a kettőshangzók jelölését az időtől kezdve mellőzte, illetőleg egyik elemüknek a jelével tüntette fel őket. (Vö. PAIS, Irányelvek a

magyar hangtörténet tárgyalásában: MNy. XLVI, 111 és MNyTK. 78. sz. 22). Az oklevél- és szövegírók egyszerűsítő és egyenlősítő törekvése szoríthatta hátra, majd teljesen vissza a nyelvjárásokban ezen a téren bizonyára akkor is meglevő tarkaságot, s ily módon, legalább egy ilyen külsőség területén az irodalmi nyelv kibontakozásának az útját egyengette.

Hogy a kódexirodalom milyen szerepet játszott irodalmi nyelvünk történetében, arra nézve huszonöt évvel ezelőtt ezt írtam le, illetőleg adtam elő ismételtten: Felvethető a kérdés, hogy kódexirodalmunkban volt-e, lehetett-e már bizonyos tendencia a nyelvi kiegyenlítődsre. Azt kellene felderíteni, hogy a kolostori életben meglevő közösség minő lehetőségeket teremtett erre. Hogy az irodalmi élet csíráival, az irodalmi törekvéseknek bizonyos kollektív jellegével, kezdetleges együttességével számolnunk kell irodalmunk fejlődésének ebben a szakában, az kétségtelen. Egy kolostornak és rendnek a szerzetesei irodalmi téren is kapcsolatban állanak egymással, és nyelvi tekintetben a személyes és irodalmi érintkezés útján valami kiegyenlítődsen mennek keresztül, ha különböző vidékről valók, ha különböző nyelvjáráson beszélnek. A kolostori vagy szerzetesi irodalomnak voltak tekintélyei, így különösen Temesvári Pelbárt. De hogy a szerzetesi műveltségnek ez az uralkodó egyénisége nyelvi tekintetben is hatott, nem valószínű, minthogy ő nem magyarul, hanem latinul írta műveit. Szónoklatai pedig sokkal röpkébbek, mintsem hogy ilyen téren hathattak volna. — Kódexirodalmunk fellendülése korában tehát a különböző nyelvjárásokon beszélő egyének kiterjedtebb csoportjainak írásos érintkezése még nem volt annyira sűrű és eleven, hogy számottevő lökést adhatott volna egy irodalmi nyelvi norma fejlődésének megindításához. Az írott nyelv ez időszakban csak helyesírási jelek közönségessé válásával nyert a nyelvjárásokban beszélt nyelvnél valamivel általánosabb és szilárdabb formát. Középkori irodalmunk emlékeiben ahány író, annyi nyelvjárás vagy nyelvtípus. Sőt a másoló is belevitte a szövegbe a maga vidékének tájnyelvi tulajdonságait, természetesen nem következetesen. Így aztán kódexeink meglehetősen különmemű keverék nyelvet mutatnak.

Azóta magunkénak mondhatjuk a legkiemelkedőbb magyar irodalomtörténeti monográfiát: HORVÁTH JÁNOS »A magyar irodalmi műveltség kezdetei« című művét (1931., 1944.). Benne ragyogó fejtegetését vagy tisztázását kapjuk a kódexirodalmunkkal kapcsolatos legkülönbözőbb és rendkívül fontos kérdéseknek, számos olyannak is, ami bennünket mostani feladatunk szempontjából szerfölött érdekelhet. De nem bocsátkozhatunk nagyon bele a részletekbe.

HORVÁTH JÁNOS rámutat arra, hogy a szerzetesi életben a XVI. század elejétől kezdve jelentkező szervezkedések, csoportosulások szerint kódexcsaládok, ahogy ő nevezi: kódex-egységek alakulnak ki: ferencrendiek, domonkosrendiek, más szerzetesrendektől eredők. — A HORVÁTH-tól megállapított körülményekben mindenesetre bennük rejlenek egy irodalmi nyelv kifejlődésének a csírái, de — a termésből nézve — szerintem csak a csírái, amelyek nem hajthattak tovább.

KNIEZSA kódexeink helyesírásában többféle típust ismer fel és ezeket kapcsolatba hozza a HORVÁTH nyomán felvehető kódexcsaládokkal. Itt valóban számolnunk kell azzal, hogy bizonyos fokú szándékos kollektivitás: tanítás, irányítás következményével van dolgunk. Sőt KNIEZSA helyesen figyelmeztet arra, hogy némely kódexirodalombeli helyesírási sajátosságoknak későbbi folytatásai is jelentkeznek.

Régebről tudjuk, hogy hangtan tekintetében is csoportosíthatók kódexeink. Az erről az oldalról mutatkozó hasonlóságok azonban — legalább

ez idő szerint nem igen láthatjuk máskép — a szerzők vagy másolók nyelvjárásainak rokonságától függő esetlegességek, nem pedig valami összeegyeztető törekvés következményei.

Lehet-e tehát arról beszélni, hogy ebben az időszakban irodalmi nyelvünk a fejlődésnek haladottabb fokára ért?

HORVÁTH (i. m.² 258—9) ezt írja: »Maga az irodalmi közvetítés csak egyes kolostorok szűk körére szorítkozik ugyan: de az a nyelv, mely ott irodalmivá képződött: élt és terjedt a kolostorokon kívül is, s a papság által íratlanul is közkinccsé válóban volt. Nem pusztult el a középkor nagy katasztrófájában sem, sőt egyetemes alapjává vált minden további fejlődésnek. Kolostori irodalmunkban nem egyedüli birtokosát, csak megrögzített emlékét kell látnunk a középkorvégi művelt magyar nyelvnek. Élt az már ekkor írástól megválva is. Ötszáz hosszú esztendő nem telhetett el hiába! S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy százada után: méltán csodálkozunk e legkorábbi magyar irodalmi nyelv gazdagságán. Ismeretes, mily keveset változott azóta nyelvünk hangalakja s mai helyesírásra áttéve mily könnyen megérthetjük kódexeink nyelvét. Nos, szó- és stíluskincsének is él a törzse s irodalmunk szinte változatlanul él vele mind a mai napig.«

Az írásosságnak a kódexirodalomban való megszorodását és fellendülését kétségtelenül nem lehet HORVÁTH JÁNOSHoz (i. m. 258—86) hasonlóan nem értékelnünk, leginkább abban, hogy a magyar nyelvű írásosság egyre jobban lazította a latin gyámnyelvhez való kötelekeit, és kifejező formáit mindinkább önmagából gyűjtötte fel vagy alkotta meg. — Noha lehet, hogy a műszókkal való játék — tőlem ismételten megrótt, — hibájába esem bele magam is, de mégsem hiszem, hogy ekkor már volt olyan nyelvtípus, amelyet irodalmi nyelvnek vagy művelt magyar nyelvnek, esetleg köznyelvnek jelölhetnénk meg. Azt gondolom, hogy ez időszakaszban vagy mondjuk: munkaszakaszban a magyarság fogalmazási vagy stíluskézsége, gyakorlata növekedett meg — az előzményekből kibontakozva — olyan mértékben, hogy valóban egészséges, termékeny talajt teremtett a következő fejlődés, az irodalmi nyelv fejlődése számára. De a bizonyos lényeges elemekben való egység — szerintünk az irodalmi és köznyelvnek főjellemzője — nyilvánvalóan nem volt meg a kódexirodalom nyelvében, sőt aligha vehetünk észre benne effelé való közeledést. Ettől a nem is annyira egyházi, mint inkább csak kolostori irodalomtól a maga partikularisztikus megosztottságában nem is várhatjuk egy ilyen egységesítő törekvés felébredését vagy fenntartását.

Az Érdy-kódex szerzője, a HORVÁTHtól (i. m. 243—55) annyira előtérbe emelt Kartauzi Névtelen nyilatkozata az anyanyelvre való fordítás jelentőségéről az első a tudatosság látóhatáráig felderengő jelentkezése az anyanyelvi műveltség fontosságának. Abban, hogy az anyanyelv irodalmi vagy legalább írásos alkalmazásának a jelentőségét felismeri, része lehetett a szerinte »pestifera luteriana heresis«: az Egyházat fenyegető reformáció szerepe megsejtésének, sőt talán annak a — ha nem is egészen világos — megérzésnek, hogy az új vallásos mozgalom legveszedelmesebb fegyvere a vallásos életben fokozott mértékben érvényesített anyanyelvűség, s ezzel a fegyverrel szemben csak ugyanazzal a fegyverrel lehet boldogulni. A Kartauzi Névtelen ebben az ellenreformáció bajnokainak, a század második felében fellépő Telegdi Miklósnak, Monoszlói Andrásnak, majd Pázmánynak az előfutára, csak ő nem támad, hanem védekezik, szinte azt mondhatnók: védőszert alkalmaz. Azonban, hogy az alkalmazott nyelvnek jó volna egységesnek lenni, ilyen kívánalmat eszébe sem jut felvetni

a Névtelennek, mert a körülményekhez képest nem érzi ennek a szükségét.

14. Mátyás egyik humanistája, GALEOTTO ekként nyilatkozik a bennünket most érdeklő magyar nyelvi viszonyokról: »A magyarok, akár nemesek, akár közrendűek, ugyanazon módon használják a szókat és minden különbség nélkül beszélnek: tudniillik, ugyanaz a kiejtés, ugyanazok a szók, hasonló hangsúly van mindenütt. Ugyanis, hogy. Itáliáról szóljak, nálunk akkora a beszédbeli különbség, hogy a városi polgár a falusi embertől, illetőleg a kalábriai az etruszktól annyira eltér a beszédjében, hogy igen nagy nehézség forog fenn a megértésben: ellenben a magyaroknál — amint mondtuk — a beszédnek ugyanaz a formája vagy szerfölött csekély különbsége van. Innen van, hogy egy magyar nyelven kelt éneket falusiak és polgárok, a középen és a széleken élők egyformán értenek.« (CorpGramm. 691.) — Nincs okunk, hogy kétségbe vonjuk GALEOTTO eme kijelentéseit. Ezek szerint nincs érdemleges különbség a középkorvégi magyar nyelvközösségben, sem ami a különféle osztályokat, rétegeket, sem pedig ami az egyes tájakokat illeti. S ez az, amit magunk is joggal következtethetünk a ránk maradt emlékekből. S alig is lehetett máskép: A műveltség a középkor végéig nagyjában az egyházi rend privilégiuma maradt. A műveltség és irodalom hiányában alig volt a magyar társadalom alsóbb és felsőbb osztályai között lényeges különbség. HORVÁTH a GALEOTTOra való hivatkozás után ezt írja: »E nyelvi azonosságban, mely nem ismer osztályonkénti különbséget, a világi magyarság irodalomtalan állapota jut kifejezésre, mely azért oly teljes, mivel az irodalom, mely hivatott volna művelő, különfélesítő hatást gyakorolni reá, idegen nyelven szól.« (I. m.² 75.) — S ha így volt a XV. század hatvanas-hetvenes éveiben, amikorra GALEOTTO idézett megjegyzései vonatkoznak, aligha történt e tekintetben fordulat a XVI. század első harmadában.

Tehát az európai műveltségi körbe való belépése után négy-öt századig nem volt a magyarságnak köznyelve, illetőleg valami egységes norma felé közeledő irodalmi nyelve sem, de viszont nem igen voltak olyan nyelvjárásai sem, amelyek a magyarság egyes részeinek egymással való nyelvi érintkezését akadályozták vagy nehezítették volna, azaz a nyelvnek egy bizonyos társadalmi alakulat számára az akkori igényeknek megfelelő funkcióját megghiúsították volna. Ez eléggé feltűnő a nyelvközösségtől elfoglalt földrajzi terület nagyságánál és jelentős tagoltságánál fogva. Itt az emberföldrajzi tényezők között számításba kell venni azt is, hogy a magyarság jó ideig nem ment be az életfeltételeinek meg nem felelő bükkösökbe, vagyis még a nagy és sokfelé elterülő bükkerdők is nyelvjárási elkülönülésnek a tényezői lehettek. A differenciálás irányába ható földrajzi és emberföldrajzi tényezőknél — úgy látszik — hatásosabbakká váltak a nyelvet beszélő nép és népelemek érintkezését, egységesülését előmozdító politikai, társadalmi erők, főként az, hogy a mi középkorunkban a feudalizmus szétfeszítő hatásait a királyság összetartó ereje képes volt ellensúlyozni, s így a magyarságot mind a vízszintes, mind a függőleges széttagoltságtól meg tudta óvni. — A magyar feudális birtokrendszernek még egy sajátosságára lehet ezzel kapcsolatban utalnunk: a mi feudális uraink birtokai ugyanis a középkor jelentékeny részében nem egy tagban voltak, hanem a birtoklás eredetének megfelelően sokfelé elszórtan, vagyis nem is annyira latifundiumoknak lehetne őket mondani, mint multifundiumoknak, uraikat pedig magyarul nem nagybirtokosoknak, hanem sokbirtokosoknak. A latifundiumok később a gypűelvék királyi eladományozásával, illetőleg betelepítésével jönnek létre.

Íme, az egyik főok, ami miatt elhúzódott a XVI. század elejéig, sőt — amint látjuk — elhúzódik továbbra, jóval későbbre a magyar irodalmi és köznyelv kialakulása: a megértés hiánya vagy lényegesebb nehézsége soká nem támasztott szükségletet egy közvetítő nyelvtípus keletkezésére vagy létrehozására.

15. A XVI. század második negyedében indulhatott meg a magyar nyelven való nyomtatás. Legalább emlékei ebből az időből maradtak fenn. A mohácsi veszedelem utáni esztendőben, 1527-ben látott napvilágot két iskolakönyv: a Hegendorf Kristóf-féle »Rudimenta grammatices Donati« és a Heyden Sebald-féle »Puerilium colloquiorum formulae«, mindkettő a krakkói diák Sylvester János közreműködésével készült magyar értelmezésekkel. 1531-ből való ugyan-csak krakkói nyomtatvány a Heyden Sebald-féle »Puerilium colloquiorum formulae«: magyar részében szintén Sylvester munkája. 1533-ból jutott ránk az — ismét Krakkóban készült — első nyomtatvány, amely tisztán magyar nyelvű szöveget tartalmaz: Komjáti Benedek neve alatt »Az zenth Paal leueley magyar nyeluen«, amely sokáig mint az első magyar nyelvű nyomtatvány szerepelt.

A könyvnyomtatás általánosan különösen nagy erővel avatkozhatik bele az irodalmi nyelvhez vezető nyelvi kiegyenlítődés folyamatába. Ilyen irányú hatékonyságának fő tényezője terjesztési lehetőségeinek a nagyméretűsége. Az egységesítő fejlődésnek kedvez, hogy a nyomtatás útján valamely mű a szerzőtől vagy nyomtatótól megadott nyelvi formájában hamisítatlanul eljuthat a legszélesebb területre, a legkülönbébb nyelvjárásokat beszélő egyének körébe. De éppen azért, hogy a nyomtatásnak ez az előnye a nagyobb terjedési lehetőség révén megfelelően érvényesülhessen, a nyomtatvány nyelvének lehetőleg az egész nyelvközösséget ki kell elégítenie. S ehhez természetesen nemcsak az tartozik hozzá, hogy a benne megrögzített nyelv mindenütt érthető, könnyen, zökkenő nélkül felfogható legyen, hanem az is, hogy elszigetelt sajátosságaival az olvasók nyelvérzékébe bele ne ütközzék, azt idegenszerűen ne érintse. A nyomtatás alkalmazásával tehát egyrészt fokozódik a szükséglet, a törekvés egy általános nyelvi norma, egy az egész nyelvközösséget átfogó irodalmi nyelv iránt, de másrészt az eddigieknél alkalmasabb eszközök kínálóznak ennek a szükségletnek vagy törekvésnek, szándékos és szándéktalan hajlandóságnak a kielégítésére is. Főképen a nyomtatás az, melynek a segítségével az olvasás és írás ismeretének széles körben való általánosulása lehetővé válik. A nyomtatás alkalmazása előtt valamely írott nyelvi norma érvényesülése iránt rendszerint csak egy szűkebb kör lehetett fogékony. Azt mondtuk: rendszerint, mivel kivétel lehet pl. a római irodalom, amelynek nyilván egy eléggé kiterjedt réteg volt a közönsége.

A könyvnyomtatásban az irodalom és vele a nyelvi kiegyenlítődés nálunk is hatékony eszközt és rúgót nyer. A könyvnyomtatás ugyanis szaporítja az írókat, gyarapítja az olvasóközönséget, s ezzel megadja a lehetőséget egy általánosabb, egyöntetű nyelvi típus kialakulására. — A könyvnyomtatásnak ilyen irányú hatását, különösen a hatás gyorsaságát túlbecsülni azonban nem helyén való. A könyvnyomtatás korántsem hozott hamaros változást a magyar nyelv életébe és a magyar irodalmi nyelv fejlődésébe. Volt és talán még most is van olyan felfogás, amely a magyar nyelvemlék-kor felső határául a Komjáti Benedek-féle fordítás megjelenési évét: 1533-at vette fel. Az 1533. év, illetőleg az ennél korábbi nyomtatványok kiadási évei: az 1531. vagy 1527. körüli idő egyáltalában nem lényeges határ a magyar nyelv történetében. »Annál a körül-

ménynél fogva, hogy könyveket: egyet, kettőt, tízet nyomtattak rajta, a magyar nyelv nem változott meg hirtelen. A könyvnyomtatás: ez a technikai újítás a humanizmus, a reformáció és ellenreformáció szellemi áramlataival, az ekkortájt végbemenő politikai, gazdasági és társadalmi változásokkal kapcsolatban csak több évtized múltán, a XVI. század vége és a XVII. század eleje táján idézett elő lényeges fordulatot a magyar nyelv történetében. A könyvnyomtatás az olvasás és írás lehetőségének, képességének és készségének mind szélesebb körben való elterjesztésével új kollektív: együttes vagy társas lélektani erőket szabadított és növesztett fel. S ezek csakugyan igen fontos lökéseket adtak a magyar irodalmi nyelv fejlődési irányainak kibontakozásához és folyamatainak olyan kristályosodásához, amely több lényeges mozzanatában alapjául szolgált a későbbi vagy mai irodalmi és köznyelv alaki és funkcionális rendszerének. Ez azonban — újra hangsúlyozzuk — a XVI. század vége és a XVII. század eleje táján következett be: Károlyi Gáspár és Pázmány Péter korában. Ekkor és nem a XVI. század harmincas vagy húszas éveiben zárul le egy magyar nyelvtörténeti szakasz: az úgynevezett „közép-magyar“ korszak. (L. PAIS, A nyelvemlékség korhatárolása: MNy. XLV, 311.)

16. GERÉZDI RABÁN »Irodalmi nyelvünk kialakulásáról« című dolgozatában (Magyar Századok 59) azt a nézetét nyilvánítja, hogy kódexirodalmunk eredményei az erasmusi szellemet, szöveget és módszert értő »interprese« munkájával összeházasítva »irodalmi« opust s ennek velejárójaként tudatos irodalmi nyelvet hoztak volna létre, s ennek a lehetőségnek a megvalósulását a mohácsi katasztrófa megakadályozni nem, csak néhány évvel késleltetni tudta. GERÉZDI alább (i. h. 60—1) így ír: »A kor vezető, humanista, erasmista műveltsége ezekben [ezen a fokon] találkozik először a magyar nyelvvel, és ennek a találkozásnak eredménye az utóbbinak elismertetése, befogadása: az irodalmi magyar nyelv tudatos fokon való jelentkezése, vagyis a „modern“ magyar irodalom kezdete.«

Pesti Gábor 1536-ban kinyomtatott Ezópus-fordításának latin nyelvű előszavában kötelességének hirdeti, hogy hazája dicsőségére övének nyelvét és szellemét finomítsa és mind szélesebb körben terjessze. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF »A magyar nyelv felfedezése« című könyvében (46) Pestinek idevágó nyilatkozatában a nagy német humanista fordítók ösztönző szellemét keresi. Azonban a GERÉZDIéhez (i. h. 65) hasonló lehet a véleményünk: az, hogy ha valóban sablont vett is át, amit mondott, lehetett sablon, de amit a szó nyomán cselekedett, az nem volt sablon, az újítás volt, a legelső komoly lépések egyike a magyar nyelv irodalmiasítása felé.

SZABÓ DÉNES »A magyar nyelvemlékek« című munkájában (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek 40) kiemeli Pesti Gáborral kapcsolatban, hogy nyelve közel áll mai irodalmi nyelvünkhöz. Pesti Gábor valószínűleg csakugyan »pesti« volt, s így ha az irodalmi nyelvek fejlődésének a sablonját alkalmazzuk, akkor csakugyan támadhat az a gondolatunk, hogy mivel az akkori magyar nyelvjárásoknak meglehetősen központi nyelvjárása lehetett az övé, ez szolgált a magyar irodalmi nyelv alapjául. De ha körütekintünk Pesti munkáiban, nem éppen túlzottan tűnik fel a mai irodalmi nyelvvel való egyezés. Így pl. Új Test.: *ü* helyett *i* van: *ildeznek*, *ýlle* 'ülj le', *zykseg*, *ýres*, *zyleyt*, *ezýst* | *ü* helyett *i* vagy *i*: *býnes*, *kýnkew* 'kénkö', *iduezýlhet*, *erýllyetek* 'örüljete', *bewchýltet*, *wakmerewýl*, *kýwýl* 'kívül', *kewrýle* 'körüle', *kewzzýletek* | *ö* helyett *e*: *kewetý*, *Kewetek* 'követék', *temleczbe*, *kewes* 'köves', de közelében *fewld*, *ewrdegeket* | *é* helyén *i*: *kernýkbe*, *tewrtýnek*, *zekýbe* | *a* helyett *o*: *gyorson* | *o* helyett *u*:

ustoroztatta | *jt* helyett *ht* : *gyhtwen* stb. Hasonlóan a Fabulákban is : *pýchek* | *gyénerýseget*, *Az keselyreul*, *nekýl*, *repýlhetenek*, *keseryle* | *kewerek* 'kövérek', *ewremmel* | *gyhtet* 'gyűjtet' | stb.

A magyar nyelv tudatos irodalmi alkalmazásában részint egyidőbelije, részint nyomán járója Pestinek Sylvester János.¹ Az első lépést donatusi-melanctoni kapcsolatú Grammaticájával tette meg. Sylvester — munkájának fiához intézett és 1536-ból keltezett ajánlása szerint — előtanulmánynak (*προπαιδεύματα*) szánt »a mi hazai nyelvünkön, a mi fáradozásunkból« közzeéteendő Új Testamentum-fordításához (vö. GERÉZDI i. h. 66). Kiemeli az ilyenféle tanulmány jelentőségét, hangsúlyozza, mennyire hasznos, hogy »a természetes beszéddel hasonlítsuk össze az idegent«. Majd a közfelfogással szemben kijelenti: »Bolondozok bizony én a többi nemzetekkel együtt, ha neked és a hozzá hasonlóknak hasznára lehetek.« Az 1539-ben napvilágot látott *Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum recens scripta* — mint jeleztük — tulajdonképpen latin nyelvtan. A latin nyelvtani szabályok után sorakoznak benne a magyar nyelvi megfelelőek, illetőleg eltérések, s a latin grammatika egyes mozzanataihoz fűzött okos főre valló megjegyzései többször rámutatnak a megvilágításul használt magyar nyelv érdekesebb jelenségeire. Hibáit, hiányait jogosan menti az a körülmény, hogy az úttörés természetes nehézségeivel kellett megküzdenie.

1549-ben jelent meg az *Orthographia Vngarica Cracoviensis*: Dévai Bíró Mátyás munkája. Célja ennek nem az, hogy a XVI. század betűvető embereit a magyar szavak helyesírására oktassa, hanem az, hogy belőle az írástudatlan magyarok írni és olvasni megtanuljanak, s így a Szentírást jobban megérthessék.

A szójegyzékek, szótárak is jelentékeny mértékben hozzájárulhatnak a nyelv szabályozásához. És a XVI. század magyar irodalma nincs híjával az ilyeneknek.

1533-ból való a holland Murmellius János *Lexiconának*, szójegyzékének magyar átdolgozása. — 1538-ban jelent meg Pesti Gábor hat nyelvű szótára: »*Nomenclatura sex linguarum*«. Ennek az első sorban magántanulásra szánt szótárnak a kedveltségét mutatja, hogy négy, lényegében változatlan kiadása jelent meg. A szótár azonban inkább külföldön terjedhetett el, mivel magyar szavai német betűkkel voltak nyomtatva. — Nagyobb sikere volt itthon Szikszai Fabricius Balázs 1574 előtt készült szójegyzékének, amely eleinte kéziratban forgott és csak a szerző halála után tizenhat évvel, 1590-ben jelent meg nyomtatásban. A XVII. század közepéig kilenc kiadása ismeretes, és csak Comenius Amos János iskolakönyvei szorították ki. — 1585-ben jelent meg Lyonban Ambrosius Calepinus *Dictionariumának* az a kiadása, amely a magyar nyelvet is felvette a többiek sorába. Ez a már nem fogalomkörök, hanem betűk szerint rendezett tíz nyelvű és a magyar szókincs nagy részét felölelő szótár lett a forrása későbbi szótáríróinknak kétszáz éven át. — Megemlítjük még Verancsics Faustus 1595-ből való öt nyelvű betűrendes szótárát és a kéziratban maradt »Gyöngyösi latin-magyar szótártöredék«-et, továbbá a szintén kézíratos »Brassói latin-magyar szótártöredék«-et.

17. Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetének XVI. századi szakaszával TRÓCSÁNYI ZOLTÁN foglalkozott több rövidebb-hosszabb dolgozatában, főképen az »Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéről« címűben (MNy. XIV, 1, 55, 120),

¹ TURÓCZI-TROSTLER i. m. 11 kk.

utóbb meg a »Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása« című értekezésében (MNYK. I/10, 1—20; a végén az idevágó könyvészeti utalások). Ő a kor irodalmi termékeinek széleskörű ismerete alapján és igen körültekintően figyelte és jelölte meg a fejlődésnek ebben a korban érvényesülő tényezőit és ekkor jelentkező mozzanatait

A XVI. század úgynevezett irodalmi nyelvéről egyelőre TRÓCSÁNYI nyomán adunk tájékoztatást.

TRÓCSÁNYI rámutat arra, hogy 1550-ig megjelent nyomtatványaink zöme *í-ző* nyelvjárású. Azonban hangsúlyozza, hogy e nyomtatványok *í-ző* jellegében nem szabad egységes irodalmi nyelv kialakulására valló tudatos törekvést feltételeznünk. T. i. ezekben az *í-zés*nek az egyetlen és véletlen oka, hogy a szerzők nagyjából egy vidékről valók: az ország keleti és északkeleti vidékeiről, s nem is igen tudtak másképen írni, mint a saját nyelvjárásukon, amely éppen *í-ző* nyelvjárás volt. Az *í-ző* nyomtatványok ekkori uralkodó szerepe még nem döntötte el irodalmi nyelvünk hangtani fejlődésének irányát. Grammatikák meg tankönyvek, melyeket iskolában tanítottak, Új Testamentum-fordítás, melyet prédikátorok használtak, énekes könyv, melyet gyülekezetben énekeltek, vagyis közkézen forgó művek voltak *í-ző* nyelvjárásban: és mégsem hatottak irodalmi nyelvünk hangbeli jellegének kialakulására. Ennek a hatástalanságnak az oka valószínűleg nem az, hogy kevés példányszámban jelentek meg, és ezért kisebb körben terjedtek el s nem is igen maradtak fenn. — H e l t a i G á s p á r Új Testamentum-fordításának ajánlásában olyan megjegyzést tesz, amelyből arra következtethetünk, hogy ő fogatkozást látott Sylvester nyelvében. Ez a fogatkozás TRÓCSÁNYI szerint az éles, sipító, az *ő* nyelvjárásától nagyon is különböző *í-zés* meg a zártabb magánhangzók gyakorisága lehetett. Hogy a XVI. században az egyes nyelvjárások mekkora területet foglaltak el, hol és hogyan voltak elhelyezkedve, azt csak sejtjük, de pontosan nem tudjuk. Az azonban igen valószínű, hogy az a nyelvjárás, amelyiken Sylvester írt, az *í-ző*, nem volt sokkal elterjedtebb, mint manapság, és akkor is sokkal többen voltak, akik az *í-k* helyett *é*-ket ejtettek. Tehát a magyar olvasók szeme, füle számára túlnyomórészt szokatlan, visszatetsző sajátság: fogatkozás lehetett az *í-zés*. És ez állotta útját elterjedésének, állandósulásának. — Az *í-zés* a XVI. század első felének irodalmi műveiben hangtani szempontból bizonyos egységesítést teremt. Annál eltérőbb azonban bennük a helyesírás. Mindegyik szerző külön csinálta meg, vagy — ami szintén nem lehetetlen — mindenik másképen tanulta meg az iskolában a helyesírást. A helyesírási sajátságoknak ez az elszigeteltsége azt bizonyítja, hogy az írók egymástól még alig tanultak.

TRÓCSÁNYI szerint: A XVI. század második felében megjelent művekről nem lehet kimutatni, hogy a század első felének irodalmi termékei hatottak volna rájuk. S y l v e s t e r, D é v a i B i r ó következetes nyelve és helyesírása nem talált követőkre. A század második felében jóval több magyar nyelvű nyomtatvány jelenik meg, de továbbra is nagy nyelvi és helyesírási eltéréseket látunk bennük. Az *í-zés* csaknem teljesen eltűnik a nyomtatványokból és S y l v e s t e r Bibliájának 1574. második, bécsi kiadásában van meg. A század második felében az *é-ző*, *e-ző*, *ő-ző* nyelvjárások küzdenek egymással, mégpedig nagyon keveredett formában, mert a szerző tájszólása mellett a nyomdász vagy korrektor elvei is érvényesülést nyernek a kiadványok nyelvében, de korántsem következetesen. A kolozsvári, debreceni és dunántúli nyomdák kiadványainak nyelve is, helyesírása is a legnagyobb tarkaságot mutatja. Ennek az az oka, hogy az irodalom hatása alatt az írók nyelvjárása hangtanilag »megromlik«, s az *ő-ző*

szövegekbe *ë-ző*, *ë-zők*be viszont *ö-ző* alakok keverednek bele. De hogy mennyit írhatunk itt az irodalmi hatás számlájára, vagy mennyi volt ebben a része az *ë-ző* vagy *ö-ző* ejtés természetes előnyomulásának vagy visszaszorulásának a magyar nyelvterület különböző pontjain, azt eldönteni alig lehet.

Helyesírás tekintetében szintén kísérletezést, ingadozást tapasztalunk az 1550—1589. között megjelent magyar nyelvű nyomtatványokban. A következetlenség ugyanazon írónál, ugyanazon nyomdásznál is szembeszökően nagy, és az öntudatlan küzdelem a különféle helyesírások között folyik, anélkül, hogy eredményre vezetne.

HORVÁTH JÁNOS hívta fel a figyelmemet arra, hogy Vilmányi Libecz Mihály mint korrektor ezt a verset illesztette Benczedi Székely István 1559-ben Krakkóban kiadott Világkrónikája elé: »Ez könyvet valamely magyar olvasandja magába, | Erről őnéki nagy vigasága legyen: || Hogy magyari nyelven az régi dolgok, idők is | Irván vannak, igaz chronika rendé szerint. || Hogyha pedig valamint az szónak módja kilenbez, | És az szóllásnak új folyamása leend: || Mindjárt az régi székelyek nyelvére tekintsen, | Kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagyon, || Ököztök példát ez könyvbéli szóra keressen, | És tőlök módot mostani írásra vegyen.« (HORVÁTH, Magyar Versek Könyve² 62—3.) »Deakvl vgan azon« (RMKT. VI, 379). Sajátos, hogy Libecz (t. i. inkább ez a név alakja: a *bibic* madárnév változata), aki bizonyára az abaúji Gönc vidéki Vilmányra való (innen lehetett összeköttetése a Göncön lelkészkedő Bencédi Székellyel), a »székelyek nyelvét« dicséri és ajánlja mintául. Egyébként TRÓCSÁNYI (MNY. XIV, 1) szerint Székely Krónikája és zsoldárfordítása *í-ző* nyelvjárású, de »műveiben [azaz valószínűleg: nyelvjárásában; az Udvarhelyszék közepén fekvő Bencédéről] az *í-zés*nek nagyon fejletlen és következetlen állapota van meg«.¹

TRÓCSÁNYI (MNY. XIV, 56) a következő észrevételt teszi: »A XVI. század második felében még egy és ugyanazon író műveinek a nyelvében sincs meg az egység és következetesség. Ebből első pillantásra az következne, hogy a XVI. században még semmi tudatosság sem volt az írók nyelvében, hogy még nyoma sincs az irodalmi nyelv kialakítására valló törekvésnek. A valóság azonban az, hogy e korban gondolkozott, okoskodott az író is, olykor a nyomdász vagy korrektor is... Az egyetlen kivétel Heltai, aki nyelvi és helyesírási elveit ráerőszakolja „megrendelőire“, — ha szabad e korban e szót használnunk.« — TRÓCSÁNYI-nak igaza van. Az egyéni okoskodás, szeszély miatt nem szilárdulhat meg nálunk valami helyesírási vagy hangtani rendszer-féle. A könyv embereinek a saját maguk és mások fegyelmezése ez időben sikertelen maradt, s ennek a kárát a megszületendő magyar irodalmi nyelv vallotta.

18. Jelentékeny fordulatot hoz az ingadozásba, ide-oda hullámozásba Károlyi Gáspár hatalmas műve, a Vizsolyi Biblia, az egész Szentírás magyar nyelven, amely 1590-ben jelent meg. Ennek a nyelve *e-ző* (?). Ez a bibliafordító túlszárnyalja összes elődeit. Tiszta, érthető, világos stílusa, következetes helyesírása megmagyarázza azt a hatást, melyet előidézett. Szám-talan kiadást ért el, de a kiadók az eredeti szöveget mintegy szentnek tekintették, és alig-alig változtattak rajta. Így három századon át a Károlyi-biblia nyelve hangzott a református szószékekről, és ezen a nyelven olvasta a Szentírást

¹ Az udvarhelyi és a keleti székelység az eredeti zárt *é* helyett néhol *í-t*, de többnyire ehhez közel álló *é-t* vagy lapos nyelvvel ejtett *ē-t* alkalmaz (SIMONYI, Magyar Nyelv² 158).

a protestáns hívő a templomon kívül is. Mindamellett nagy túlzás van abban az állításban, hogy a magyar irodalmi nyelv kialakulását már a XVI. században Károlyi bibliafordítása eldöntötte volna. A katolikus írókra bizonyára nagyobb hatásuk volt Telegdi Miklósnak és Monoszlói Andrásnak, úgyhogy a katolikus egyházi irodalomban az *ë-ző*, illetőleg nem lehet tudni: *ë-ző* vagy *e-ző* nyelvjárást inkább ezek juttatták uralomra és nem Károlyi Gáspár. Ekként méltatja a Vizsolyi Biblia jelentőségét TRÓCSÁNYI (MNY. XIV, 122—3).

CSÜRY BÁLINT »Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához« című dolgozatában (MNY. XXXVI, 238—48) TRÓCSÁNYIHOZ csatlakozva azon a véleményen van, hogy nem tisztán Károlyi bibliafordítása döntötte el az *e-zés* uralomra jutását, ellenben azt emeli ki, hogy a Károlyi-biblia nyelvi hatása a szókincs és szóláskincs terén volt kétségtől a legnagyobb és legáltalánosabb, ez adott külön stílus-réteggé fejlődve a református egyházi irodalom és szónoklat nyelvének bizonyos archaikus szint. CSÜRY meggyőzően mutat rá arra is, hogy a népnyelv is hatása alatt volt a Károlyi-biblia nyelvének, s számos szavát, szólását, közmondását onnan vette, illetőleg az onnan vettekből formálta.

1607-ben, tehát aránylag nem sok idővel a Vizsolyi Biblia után egy újabb nevezetes terméke jelent meg a protestáns irodalomnak: Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása. Ezt szintén nagyon is figyelembe kell vennünk, mint a nyelvi kiegyenlítődés egyik korai tényezőjét. Ennél kevésbé a helyesírási vagy hangtani hatás jöhet számba, minthogy főképen élőszóval terjedt, inkább bizonyos alak- és mondattani formák, szavak és szólásmódok általánosításába játszhatott hatékonyan bele.

Annak, hogy Heltai az 1560-as években rögzített helyesírását részben következetesen alkalmazta, részben mint nyomdatulajdonos erőszakosan is alkalmaztatta, a század végén és a következő század elején érték be a gyümölcsei. Mivel a két legelterjedtebb protestáns könyv: a Károlyi-biblia és Szenczi Molnár zsoltárkönyve igen csekély eltéréssel Heltai helyesírását használta és terjesztette, az diadalmaskodott, és — amint KNIEZSA (A magyar helyesírás története 15) rámutat —, az egyszerűsített Heltai-féle helyesírás lett a XVII. századi protestáns helyesírás.

19. Érdekes, hogy a korai ellenreformáció három vezetője Biharban született: Telegdi Miklós a Nagyváradtól nem messze keletre eső Telegden (1535.), Monoszlói András Nagyváradon (1552.) és náluk nagyobb szabású követőjük: Pázmány Péter ugyancsak Nagyváradon (1570.). Ezt a földrajzi, illetőleg tájnyelvi körülményt, mint valószínű hatóókot aligha lehet elhanyagolnunk, amikor nyelvük sajátosságait és ezeken át a katolikus irodalom nyelvi jellemvonásait szemügyre vesszük és magyarázzuk. Meglepő, hogy Pázmány, aki tizenkét éves korában elkerült Biharból és nem is jutott oda vissza, mennyire erősen érdeklődik szűkebb szülőföldje iránt idősebb korában: 1626-ban neki ajánlja egyik munkáját. Így aligha felejtette el az anyanyelvjárását sem, gyakori helyváltoztatásai és legkülönbébb vidékről való emberekkel folytatott érintkezése során.

Pázmány már 1605-ben »Az mostan támat vy tudomániok hamisságának...« című könyvének az utolsó lapján »A nyomtatáfba eset fogyatkozáfokruk« címen szóba hozza a helyesírást és a nyelvet. Először megjegyzi, hogy a »Német nyomtatóf« miatt »Némely beotűc fogiatkozáfá leon oka«, hogy ő helyén *eo*, ű helyén *ü* vagy *eu*, k helyén *c*, főképen szók végén, *sz* helyén

β van. Azután így ír: »Ennek feoleotte, a Magyar Orthographiaba nincz a mi Nemzetünknek valami keonzeonfegecs regulaia, es Praeceptoma. Kibeol a keouetkeozik, hogy nem minniaian egy forman iriac vgian azon szotis, Igy lattiuk hogy nemelliec *e/merem*, egiebec *i/merem*. ki *künnien*, ki pedig *keonnien*. nemelliec *chiak*, egiebec *csak* auagy *c/ak*, etc. szokták írni. Az *y* pedig, *es h*, gyakran iratic nemellektül a magyar irasba, nemelliec pedig ritkan elnec ezeckel. En efféle aprolekra nem vifelttem nagy gondot, iollehet nem cfak a *Z*. beotának szük voltaert, de egiebc okokbolis, mindenkor cf irtam a cfakot, cfudat, cfupat es a teob efféle szokat, mellieknek, hafonlo fonuffa vagion, A *czégert* pedig, *czigant*, *teczik*, *laczik*, *halhacza*, *Constanczinapolt* es a teob hasonlo keppen hangoskodo szokat, czvel irtam.« (CorpGramm. 693—4.) — Ez világosan mutatja, hogy már írói pályája elején foglalkoztatták a nyelvi kérdések, annak a nyelvnek a kérdései, amelyben térítő törekvéseinek egyik főeszközét látta és becsülte.

P á z m á n y kitűnő érzékkel tudta felfogni a nyelvi átlagot, vagyis a magyarság zömének a nyelv szokását. Hogy pedig ezt a nyelvi átlagot terjessze, arra gyakorlati szempontok, írói munkásságának a célja készítették: nézeteivel, igazságaival minél szélesebb körhöz hozzáférközni. Ő érezte, sőt tudta, hogy ezt úgy érheti el, ha olvasóihoz nyelvi tekintetben minél jobban alkalmazkodik, ha számukra szokatlan nyelvi sajátságokkal nem ütközik bele azok nyelvérzékébe. Ebben az alkalmazkodási törekvésben — úgy látszik — saját nyelvjárási sajátosságait, ha nem is kiküszöbölte, de legalább is háttérbe szorította. Megjegyezhetjük, hogy ez az ő bihari anyanyelvjárása egyébként sem lehetett valami különösen kirívó táji beszédváltozat. Természetesen azért nem ritkák nála a mai köznyelvünkhöz viszonyítva tájnyelveinek minősülő hangalakok; pl. *szilid*, *firfiak*, *igirnek*, *itil*, *üdő*, *ujobban*, *künnyen* (Kalauz: Jeles Írók Iskolai Tára 42. sz. 82—3, 97).

Egy időben jobbra-balra vitatták annak a nézetnek a jogosultságát, hogy P á z m á n y nak döntő szerepe volt a magyar irodalmi nyelv fejlődésében. Hogy Pázmánynak mi volt a szerepe ezen a téren, az nincs elég világosan felderítve még. Az azonban nyilvánvaló, hogy hatása rendkívül jelentékeny a magyar prózai stílus kialakításában és ezzel együtt bizonyos külső-belső nyelvi sajátságoknak a szuggerálásában. Tekintélye a közhasználatban uralkodóvá tett számos hangtani, szótani stb. formát nemcsak szellemi követői, hanem ellenfelei körében is. Iratai évtizedek múltán, még a XVIII. század második felében is eleven hatóerőként érvényesültek a magyar nyelv irodalmi alkalmazásában. Természetesen ezzel korántsem állítjuk azt, hogy ő úgy teremtetette meg a magyar prózai nyelvet, hogy talán valami általános, szigorúan megszabott normát adott annak. Ő a fejlődést terelte olyan irányokba, amelyekben a magyar irodalmi nyelv tipikus sajátságai hosszú időkre kiformalódtak, illetőleg kiformalódhattak.

P á z m á n y 1570-ben, K á l d i 1572-ben, M o l n á r A l b e r t 1574-ben született, tehát majdnem teljesen egykorúak voltak. Káldi nagyszombati, Molnár szenci születésű, tehát mindketten ugyanazon vidékről valók. Sőt Káldi és Molnár nyelvének a viszonya tekintetében esetleg nem lényegtelen, hogy mindketten Győrött is voltak serdülő éveikben (BELLAAGH, Káldi egyházi beszédei: Jeles Írók Iskolai Tára 38. sz. 10). Molnár zsoltárfordítása 1607-ben, Bibliája 1608-ban, Káldié 1626-ban jelent meg.

K á l d i bibliafordítása 1605. októberétől 1607. márciusáig készült, tehát majdnem egy időben a Károlyi-bibliának Szenczi Molnártól javított és 1608-ban közrebocsátott kiadásával. De Káldi műve csak tizenkilenc év múlva, 1626-ban

került nyilvánosságra. Ettől kezdve 1732-ben és 1782-ben változatlanul, utána háromszor átdolgozva jelent meg és 1865-ig volt érvényben. Ez a körülmény magától értetődőleg nagy és tartós hatást biztosított neki.

Káldi stílusára, nyelvére maga ad magyarázatot és jellemzést prédikációi előljáró beszédében: »Az udvari ékesszóllásra sem nem érkeztem, sem nem erőlködtem«. Az emberi bölcseségnek nem »czapragos« (cafrangos) igéivel akart gyönyörködtetni. Az ő nyelve nem olyan áradó folyású, színekben gazdag, mint a Pázmányé, hanem valóban »vágott« és vágó, a dolgok velejébe vágó beszéd. Káldi bizonyára tanult, de okult is Pázmánytól. Nála — a mostani köznyelvhez viszonyítva — kevés a »nyelvjárási« alak, kevesebb, mint Pázmánynál.

»A katolikus helyesírás kialakulásában Káldi Györgynek van olyan szerepe, mint Heltainak a protestáns[é]ban... Még Pázmány is sokat tanult tőle...«: KNIEZSA nézete (i. m. 15). KNIEZSA (i. m. 16) szerint Pázmánynak azzal a módosításával, hogy a cs hangértékű *ch* helyébe a cs-t bevezette, a katolikus helyesírás a XVIII. század végéig állandósult.

20. Abban az időben, amikor az irodalmi nyelv kialakulása az ismertetett tényezők hatására fokozott mértékben előre haladhatott és szűkebb keretekben előre is haladt, egy szerencsétlen politikai fordulat és helyzet miatt a nyelvjárások természetes kiegyenlítődése — a dialektikus fejlődés érthető sajátossága! — részben megakadt, részben előre is mozdult. A török hódoltságra gondolok. Az ország középső részei majdnem teljesen kikapcsolódtak a magyar életből, s így éppen a középső nyelvjárások, amelyekben és amelyeken át az összehasonulás leginkább megtörténhetett volna, elszigetelődtek vagy kipusztultak. De a török hódoltság hatásának ez az egyik oldala: a másik az, hogy a török hódoltsági körzetből a magyarság jelentékeny részei elmenekültek, a királyi Magyarországra és Erdélybe, magukkal vitték nyelvjárásukat, és új települési helyeiken a nyelvi kiegyenlítés csíráivá lehettek.

BÁRCZI GÉZA igen megszívlelni való nézete szerint: »A XVI. századtól kezdve kialakult a laikus íródeákokból az egyházon kívül is egy külön értelmiségi réteg, melyet a latin nyelv sokkal kevésbé kötött, mint az egyháziakat. A török hódítás a tanult emberek jelentékeny részét kiűzte otthonából és összezsúfolta a Felvidékre.« (Alapismeretek.)

A magyarság uralkodó vagy felső osztályai műveltségi szintjükben — amint korábban, hasonlóan ez idő tájt — egyáltalában nem álltak vagy alig álltak fölötté az uralmuk alatt élő társadalmi rétegeknek, vagy ha bizonyos fokú iskolázottságuk révén magasabb fokú műveltség birtokába jutottak is, ezt a műveltséget latin nyelven szerezték és tartották meg. A magyar nyelv arra szolgált, hogy az egymással és az úgynevezett néppel való mindennapi érintkezésük eszköze legyen. Az ebben a mindennapi érintkezésben adódó tárgyaknál fogva nem voltak meg vagy nem támadtak egy fejlettebb vagy általánosabb nyelvtípus alakulásának indítékai, szükségletei.

Nem akarok, mert most nem tudok részletesen foglalkozni azzal a vitával, amely a Magyar Nyelv 1950—1951. évfolyamaiban folyt BÁRCZI GÉZA és DEME LÁSZLÓ között a magyar nyelvtörténet korszak-beosztásának kérdése körül (BÁRCZI: MNy. XLVI, 1—8; DEME: MNy. XLVI, 210—22; BÁRCZI: MNy. XLVII, 125—35). De az irodalmi nyelv kialakulásával kapcsolatos részleteikhez mégis — bár ezúttal röviden — hozzá kell szólnom. — BÁRCZI »A magyar nyelvtörténet korszakai« című cikkében (MNy. XLVI, 7) ezt írja: »A középmagyar korszak végét az irodalmi nyelv kialakulása adja. Természetesen ez

a dátum is önkényes. Az irodalmi nyelvre való törekvés már a XVI. század folyamán határozottan megfigyelhető, s a XVII. század eleji írott nyelv — a mai irodalmi nyelvhez viszonyítva — még túlságosan rögzítetlen, egysége csak kialakulóban van. Így elképzelhető, hogy laikus észre sem veszi, hogy e fontos eseményt nem a XIX. századtól kell datálni. Ámde az alapok le vannak rakva, s ebből a szempontból a XVI. és a XVII. század nyelve között a különbség felőtölő. — DEME (MNY. XLVI, 218) kétségét fejezi ki BÁRCZINAK azzal a fel fogásával szemben, hogy a magyar irodalmi nyelv a XVI. század végéig kialakult. Ezt jegyzi meg: »Nem tudjuk, mit nevez BÁRCZI irodalmi nyelvnek és mit nevez kialakultságnak. Az azonban kétségtelen, hogy a XVII. és XVIII. század ingadozó, a táji nyelvek minden különbségét felölelő, egyetlennek elfogadott főtípust azonban egyáltalában nem mutató állapotát irodalmi nyelvnek nem nevezhetjük...« — BÁRCZI »Nyelvtörténetünk korszak-beosztása« című cikkében (MNY. XLVII, 134) azzal kapcsolatban, hogy ő régebből keltezi a magyar irodalmi nyelv kialakulását, megjegyzi: »Deme szerint Mikes és Faludi pl. nyelvjárásban írtak. De akkor Tamási Áron is nyelvjárásban ír, mert aligha van több erdélyizmus Mikesnél, mint Tamásinál, sőt ha Faludi nyelvjárásban írt, nyugodtan mondhatjuk ugyanazt pl. Illyés Gyuláról. E szerint irodalmi nyelv ma sincs, sőt talán sehol a világon nincs.«

Amit fentebb kifejtettem, annak alapján a következő megjegyzéseket tehetem: Egyrészt Károlyi—Molnár Albert, másrészt Telegi—Monoszlói—Pázmány—Káldi vonalán, és úgy, hogy a két vonalon többé-kevésbé megállapodott elemcsoportok az ismertetett előzményeknél fogva összeestek, kialakult egy meglehetősen egységes nyelvtípus. Azt mondhatnók, hogy a XVII. század közepéig fővonásaiban szinte megvolt a magyar irodalmi nyelv, csak — nem használták. Nem használták a nyelvközösség széles köreire kiterjedően; nem használták még azok sem, akik írtak, sőt tudták, hogy irodalmat művelnek. És ezzel összefüggésben felvetődik egy olyan szempont, amit én »A nyelvemlékség korhatárolása« című cikkem idézett részletében némileg pedzettem, s amit határozottan DEME állít előtérbe (MNY. XLVI, 220—2) — szerintem joggal. S ez az, hogy egy olyan kérdésben, hogy megvolt-e már az irodalmi nyelv, nem csupán a kialakult nyelvi rendszer jellegét kell figyelembe venni, hanem a nyelvközösségben és a társadalomban betöltött funkcióját. — Ilyen funkció szempontjából pedig a XVII. század közepe tájáig kialakult nyelvi változat nyelvjárás volt — magasabb szintű és írásos nyelvjárás, de nyelvjárás. Ez a »nyelvjárás« hatott. Hatni tudott, mert megvoltak benne az irodalmi nyelvi való elterjedés feltételei. És ezeknél a feltételeknél fogva bizonyos körülmények továbbfejlődésével, más körülmények fellépésével mindig jobban és jobban érvényesült.

21. Hogy a vázolt nyelvtípust mennyire nem használták, azt szembe és fülbe tűnően bizonyítja XVII. századi, sőt a század második felebeli költészetünk.

De mielőtt ezt elővennők, persze jelenleg csak felületileg, vessünk vissza egy-két futó pillantást, vissza a XVI. századba.

Tinódiról ejtünk néhány szót. Ő a Baranya megye nyugati határán Szigetvár környékén feküdt Tinódról való lehetett; így kerülhetett Sziget urának, Török Bálintnak a szolgálatába. Erről a tájékról vihette magával az ő-zést. A Tinódi ő-zése azonban nem a mai ő-ző nyelvjárások egyenletes ő-zése. Van nála: *szörzése, löt, tisztösséges, üdvösségös és üdvességes, üdvességökre, régi-*

dedön; nem *ö-ző*: *Terek* Bálint és *terek*; *ü* helyén még *i*: *igyőkbe*; vannak *i-ző* formák, mint *szegin*, de *szerént*. Az eredeti nyelvjárása volt-e keveredett, vagy a vándor énekespálya során vegyültek-e beszédében és írásában a különféle jellegű hangalakok, erre nézve bajos állást foglalni. Az nyilvánvaló, hogy Tinódinak nem volt »köznyelve«, és ez a körülmény nem éppen akadályozta, hogy az 1540—1552. közti idő kedvelt énekes riportere és vezércikkmondója legyen.

ECKHARDT SÁNDOR »Balassi Bálint nyelve és írása« című dolgozatában (MNY. XXXIX, 89—99) ezeket az észrevételeket teszi: »A legmeglepőbb tanulság, amit Balassi Bálint sajátkezű írásainak tanulmányozásából meríthetünk, hogy a költő sohasem használt *i-ző* alakokat. Márpedig a Radvánszky-kódex legtöbb darabjában az *i-zés* uralkodik, s egyik-másik darabjának hangzását, ritmusát ez a hűtlen átírás teljesen meghamisítja.« (I. h. 91.) Utána több adatot sorol fel, mely szerint az *i-ző* formákat a Radvánszky-kódex másolója rontotta bele a költő eredeti nyelvtípusába. Majd így folytatja: »A másoló e szerint nem nógrádi vagy zólyomi ember volt, mint maga a költő, ki a magyar nyelvet Zólyomban, Kékkőn és Divinben tanulta, hanem olyan vidékről származott, ahol az *i-ző* nyelvjárást beszélték a XVII. század közepe táján.« (I. h. 92—3.) Mindebből ECKHARDT ezt a következtetést vonja le: »Balassi kritikai kiadásában tehát valamennyi *i-ző* alakot át kell írunk *é-s* alakra, mert az eredeti költeményekben ilyen *i-ző* formák sohasem voltak.« (I. h. 93.)

Hogy B a l a s s i csakugyan nem *i-ző* nyelvjárásban alkotta meg költeményeit, azt a költőnek STOLL BÉLÁTÓL felfedezett versrészleteket tartalmazó sajátkezű kézirata (MNY. XLVIII, 166—75) is igazolja, amennyiben egyetlen egy *i-ző*nek minősíthető formát nem találunk benne, pedig bőven kínálkozott volna *i-zési* lehetőség. — Hogy a költő »anyanyelvjárás«-ába egyéb nyelvjárások formái, elemei belekeveredjenek, ahhoz természetes indítékok forogtak fenn abban a maga idejében bizonyára párját ritkító mozgékony-ságban, a rendkívül gyakori helyváltoztatásban, különféle tájakról való emberekkel folytatott sűrű érintkezésben, amelyet Balassi élete adatszerűen mutat, és amely még fokozottabb mértékben feltehető.

Erősen nyelvjárási jellegű Z r í n y i nyelve. Azon, ahogy ír, világosan érződik, hogy délnyugati Dunántúlnak, ha nem is szülötte, de a gyermeke beszélhetett így. Nem igen látszik erről az oldalról a munkáin, hogy serdülő korában hosszabb ideig Pázmány közvetlen környezetében élt, ahol ok, mód, alkalom bőven lehetett nyelvi kiegyenlítődésre. Az is mutatja, amit az olvasónak mond: 'irt, az mint tudott'... s 'hogy soha meg nem corrigálta munkáit, mert üdeje nem volt hozzá, hanem első szülei elméjének'.

G y ö n g y ö s i ről nem mondok többet, csak azt, hogy palóc mint ember és palóc mint költő. És érdekes, hogy erősen palócos nyelven közönséget tudott magának szerezni és később is hosszú időn át meg tudta azt tartani. Gyöngyösinek nagy közönségsikerei voltak nemcsak a maga korában, de később is, tehát a nyelvjárási jellegzetességek nem zavarták munkáinak tárgyuknál, alakításuknál és előadásuknál fogva felkeltett és ébren tartott élvezését.

Sok a nyelvjárásiasság a XVIII. század első felének írói, költői közül a csallóközi születésű és ottani lakos A m a d é L á s z l ó nál és a nyugat-dunántúli származású és később is ott sokat forgoló d ó F a l u d i F e r e n c nél. Az önkéntelenséggel költő Amadé esetében ez nem meglepő, de különös figyelemre méltó a Pázmányt követő Faludi esetében, akiről ismeretes, hogy tuda-

tosan, sőt céltudatosan bánt a nyelvvel és rendszeres nyelvújítást folytatott. — Persze az időszaknak más íróiról is lehetne, de nem most, beszélni ebben a tekintetben.

Különös, hogy amikor a próza nyelve a XVII. század közepén legalább bizonyos csoportok műveiben nagyjában egyöntetű formát ölt, a költészet nyelve legtöbbször erősen tarkállik a nyelvjárási színektől. A fordítottját tapasztaljuk két század múlva: ekkor a költészet nyelvében valósul meg jóval előbb az egység, a próza nyelve jó sokáig elmarad mögötte a gondolatközlés szabatoságának és hatásosságának nagy kárára.

22. Társadalmi élet, amely különböző nyelvjárású embereket nagyobb számban és sűrűbb gyakorisággal összehozott, Erdélyben volt. Ennek a társadalmi életnek alapja politikai: az erdélyi fejedelemség. Az erdélyi fejedelmi udvar és a vele kapcsolatot tartó, jelentős részében eléggé emelkedett műveltségű erdélyi úri rend körében egy társalgási nyelvtípus alakult ki. Az erdélyi történet- és emlékirók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter kifejező eszköze volt ez az erdélyi köznyelv, mégpedig az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom rezgésű eszköze. Ezekkel a jelességeivel emelkedik különösen magasra Mikes Kelemennél. Irodalmunk és irodalmi nyelvünk fejlődésének igen nagy, mondhatjuk: tempóvesztése, hogy Mikes munkái általában nem jutottak idején nyilvánosságra, illetőleg amikor, 1794-ben a Törökországi Levelek közönség elé került, akkor sem egészen az írója adta hiteles formáival jelentkezhett. A nyelvtípus a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számmal lépnek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátosságait mutatják, így Jósika, Kemény.

23. Számos igen becses tanulságot nyújthat a XVII—XVIII. századi nyelvtanszerzőknek és grammatikai megjegyzéseket ejtegető nyelvbarátoknak erről az oldalról való tárgyalása. Most csak egész röviden foglalkozunk velük.

A nyelvtanírók törekedtek minél általánosabb érvényű szabályokat megállapítani, de ezt csak a megfigyelésük körébe eső anyag alapján teheték, ami a XVII—XVIII. század folyamán nem igen volt tág. Sőt még az is valószínű, hogy az esetek többségében érzelmi okokból, a maguk nyelvszokásához való vonzalmukból elsőséget adtak saját nyelvjárásuknak.

1610-ben adta ki Grammaticáját S z e n c z i M o l n á r A l b e r t. Móríc hesseni fejedelem kedvéért és megbízásából Ramus rendszere alapján. Úgy hitte és úgy is vallotta, hogy az első magyar nyelvtant ő írta meg, mivel Sylvester nyelvtanát nem ismerte. Művét két részre tagolja: az etymologiaira és syntaktikaira. A grammatika az ő felfogása szerint a helyes beszéd tudománya. Az etymologia a szavak jelentését és mineműségét tárgyalja, a syntaxis pedig a mondat szerkesztést szabályozza. Fonetikai észrevételei éles megfigyelő tehetségről tanúskodnak. Alaktani és mondattani részleteiben a latin grammatikák nyomát követi. Gyakorlati célja van: hogy könyvéből idegenek könnyű szerrel elsajátíthassák a magyar nyelvet.

Geleji K a t o n a I s t v á n t, a híres-hírhedt kálvinista hittudóst és püspököt az alkalom tette nyelvészé. Írogatása közben több észrevételt tett és ezeket a jegyzeteit jónak látta közrebocsátani részint a maga szólás-, illetőleg írásmódjának mentsége, részben pedig az ifjúság okulása céljából.

Így jelent meg a »Titkok titka« című művének a Toldalékaként a Magyar Grammatikátska 1645-ben. Geleji nem a magyar nyelv rendszerét nyújtja, hanem a jó nyelvérzéssel megáldott nyelv művelő nyilatkozik meg, aki a magyar nyelv gyakorlati használatára nézve fontosnak látszó szempontokat akarja tisztázni. Bántotta őt a helyesírásban uralkodó zavar: »csaknem mennyi magyar vagy, megannyi módon ír«. Hogy ezt a zavart eltüntesse, a helyesírást egységessé tegye, a fonetikus írással szemben az etimologikus helyesírás mellett kardoskodik. Hangsúlyozza, hogy a megotrombult, elpusztult, de eredetében ékes és bölcs nyelvet művelni kell. Figyelemre méltó nézeteket hangoztat a nyelvújítás kérdésében és érdekében.

Egyszerűen csak felsoroljuk a XVII. század második feléből való magyar nyelvtanokat: 1. Komáromi Csipkés György: Hungaria Illustrata. 1655. — 2. Pereszlényi Pál: Grammatica Linguae Vngaricae. 1682. — 3. Kövesdi Pál: Elementa Linguae Hungaricae. 1686. — 4. Szőnyi Nagy István Magyar Oskolája. 1695. — 5. A XVIII. század elejéről: Tsétsi János: Observationes Orthographico-Grammaticae. 1708.

A nyelv minőségi értékelésére vonatkozó határozott fogalmazású első megjegyzések a XVII. század végén, Misztótfalusi Kis Miklósnak 1684-ben készült és 1697-ben közrebocsátott Epistola Apologeticája III. »Ratiocinatio de Orthographia: Elmélkedés a helyesírásról« című munkájában jelennek meg. — »Curam linguae et sermonis puritatem« (CorpGramm. 608). Vagyis 'a nyelvbeli gondosságot és a beszéd tisztaságát' teszi meg vezérelvévé. És ehhez kapcsolva írja alább a következőket: »Azokban pedig, amelyeket amint hallgatás révén jelentkező egyetértéssel helyeseltetek nem mert gáncsolni senki sem, mindenkinek csodálatára szolgál a maga szabatos magyarságával Pázmány Péter, Molnár Albert, Gelei István, Medgyesi Pál, Apáczai János stb., akik hogy sokaknak a magyar nyelvben elkövetett visszaéléseit és hibáit kijavítsák, vagy nyelvtant írtak, vagy más műveikben rajzolták meg a maguk stílusával az igazi és eredeti magyarságot; és panaszt emelve a sok visszaélés ellen, a maguk példájával mentek előre, hogy a nemzetet rávezethessék arra, hogy gondot kell fordítani a nyelvre, mind a beszédben, mind az írásban. Ezt a törekvésüket kevesen ugyan kárhoztatták, de mégis kevesebben követték.« (I. h. 608.) Íme a nyelvi minta, illetőleg egyelőre a nyelvi minták lehetőségének, illetőleg szükségének a felvetése. Elsősorban ezekből a mintákból való válogatással, csak másodsorban a maga kiegészítő leleményeivel igyekezett kialakítani a maga mintáját. — MISZTÓTFALUSI 1697-ben felveti, hogy őseink korában: »tselekő/zik, scribebant per ő; iam gaudemus, (praeter paucos alicuius Hungariae anguli indigenas) ridere antiquitatem pro eo, scribentes nunc per e«: vagyis »tselekő/zik, így írták: ő-vel; ma már kinevetjük — Magyarország valamely zugának kevés számú bennszülöttei kivételével — a régieket, mivel most e-vel írjuk« (CorpGramm. 629). Egyébként az ilyenekben: *annakfölte, elröjté, a' fötétben, a' fölső házban* az ő-zést »de Felföld«: felföldi jellegűnek mondja (hasonlóan 615). — Amit Misztótfalusi »orthographia« címen tárgyal, az jelentékeny részében nem helyesírási kérdés, noha még legeslegújabbban is ezen a fedőnéven szoktak róla beszélni. A nyelv hangtani mozzanatai az irodalmi nyelv szempontjából való súlyuknak megfelelően foglalkoztatják őt. A nyelv helyesírási és hangtani elemeinek rendszerbe foglalása felé tett első komoly lépésnek kell megbecsülnünk a »Ratiocinatio«-t.

Már a Kartauzi Névtelen sorompóba lépett az anyanyelvi műveltségért, de nem önmagáért, hanem mert érezte, hogy vallásos céljának egyik fő szolgálója

lehet. A nyelvi egység azonban nem érdekelte őt, amínthogy nemzedékek következtek utána, akik nem sejtették meg annak nem mint célnak, hanem mint eszköznek a hasznosságát. Százhetven évnél, a mohácsi katasztrófától majdnem Buda visszafoglalásáig terjedő időnek, a nemzet anyagi-lelki ziláltsága és szétszakítottsága korának kellett eltelni, amikor valaki meglátta, hogy a közös nyelvnek egységesnek kell lennie. — S amikor az európai hírű nyomdász a nyomdászat fontosságát hangsúlyozta, annak megfelelő ez irányú alkalmazásáért küzdelembe bocsátkozott, valóban az irodalmi nyelv fejlesztésének leglendítőbb eszközét ragadta meg. És sajnos, hogy ezt kora »illetékeseinek« meg nem értése kicsavarta a kezéből, mert ezzel a magyar irodalmi nyelv fejlődését nem csekély időre visszavetette. Nemcsak az ő tragikuma, de irodalmi nyelvünk gyorsabb ütemű fejlődésének akadályja, hogy a technikai és szellemi tényezők összefüggésének nem időelőtti, csak ideje előtti felfedezője hajótörést szenvedett.

24. Kerékkötője volt a magyar irodalmi és társalgási nyelv fejlődésének az a sajátságos szerep, melyet a latin nyelv játszott nálunk hosszú időn keresztül. A latin nemcsak hivatalos nyelv volt nálunk, hanem a nemzet magasabb műveltségű rétegeinek társalgási nyelve is. Mellette a magyar nyelv teljesen háttérbe szorult az iskolában is; csak megtűrt, alárendelt, statisztika, csupán kisegítő eszköz. Sőt a latin nyelvhez való ragaszkodást nemzedékeken át éppen azért tekintették nálunk kötelezőnek, mert a latin nyelv használatában a nemzet jogainak egyik fő biztosítékát látták. És ez főképpen II. József németesítési törekvései ellenszereként időlegesen valóban jogosult és hatásos is volt.

Az iskola a műveltségnek nemcsak terjesztésében, hanem egységesítésében is fontos tényező, s így a műveltség fő hordozójának, a nyelvnek az egységesítésében, kiegyenlítésében jelentékeny szerepet játszik. A magyar irodalmi nyelv fejlődését megkötötte a latin nyelv uralkodó szerepe az iskolázásban és a közéletben. A latin nyelv az iskolai oktatásnak központi tárgya és fő eszköze.

Némi lendületet adott vagy adhatott a magyar nyelv iskolai tanításának és ezzel a magyar köznyelv kialakulásának a Mária Terézia korabeli közoktatási reform. Mária Terézia 1777-ben nyomtatásban kiadta rendeletét, melynek címe »R a t i o E d u c a t i o n i s totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas«. A Ratio szerzői Ürményi József és Tersztyánszky Dániel. Benne a közoktatás, amelyet addig kizárólag az egyházak ügyének tekintettek, először válik állami ügyé. Ez mindenestre haladó mozzanatként emelhető ki. — A Ratio megkívánja a »nemzeti iskolák«-ban a magyar nyelv tanítását. Nemzeti iskolákon a népiskolákat érti. Nemzetek pedig a tulajdonképeni magyar, a német, tót, horvát, rutén, illír, oláh. Első helyen sorolja fel, de a többi mellé rendeli a magyart. A magyar éppoly nemzet, mint a többi. A cél nem az, hogy a hazában élő nyelvek egyike, jelesül a magyar mint nemzeti és államnyelv érvényesüljön, hanem, hogy a tanulók anyanyelvükön kívül, pusztán gyakorlati okokból, megtanuljanak egy-két hazai nyelvet is. A nyelvnek »fajta« vagy népi, nemzeti öntudatot adó ereje teljesen ismeretlen fogalom az új rendszer megalkotói előtt. A haza és szülőföld megbecsülésének szempontjából adnak jelentékenyebb helyet a magyar nyelvnek, nem a nemzeti érzés szempontjából. — De mégis fontos lépés volt ez a magyar nyelv terjedése és fejlődése javára is. S különösen igen jelentős mértékben hathattak egy általánosabb magyar nyelvtípus kialakítására a Ratio rendelkezései nyomán használatba kerülő magyar nyelvkönyvek: ábécés könyvek és nyelvtanok. Az ábécés

könyvek szerzője nem kisebb ember, mint Révai Miklós.¹ Hivatalos jellegüknél fogva e tankönyveknek nagyobb a presztizsük, szélesebb körben terjednek, mint a korábbi nyelvtanok. Mindemellett a Rationak a magyar nyelv tanítását illető intézkedései legalább is mérsékelt eredményűek lehettek. Elégge kiderül ez egy adatból, amelyet GÁLDI LÁSZLÓnak »A magyar nyelvújítás forrásaihoz« című dolgozatában (MNy. XLVIII, 29) találunk: P á n c z é l P á l »A magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről« című 1806-ban közzétett értekezésében írja: »a nagyobb Oskolák ugy lévén formáltatva, hogy a' Deák nyelvvel bajoskodnak a' gyermekek: az Anyai nyelvet közbe lehetne tanítani rövid Grammatica szerént«. — A gimnáziumi tanítást az 1806. évi új Ratio Educationis utasításai szabályozták. Eszerint a magyar rendes tantárgy.

25. Eleven irodalmi élet, valóban szerves irodalmi közösség és ezekkel összefüggésben az irodalomnak kollektív fejlődése azzal a korszakkal kezdődik, amelyet irodalomtörténetírásunk mint a felújulás korát szokott megjelölni. A különböző irodalmi vagy költői iskolákhoz tartozó írók összeműködéséből, ezeknek az irodalmi iskoláknak vagy csoportoknak ellentéteiből és küzdelmeiből olyan mozgalom támadt, amely a kiegyenlítődést nyelvi téren is nagyban előmozdította. Az irodalom munkásai azonban ekkor már nemcsak távolból, irataik útján érintkeztek egymással, hanem helyileg is összekerülnek, fizikai érintkezésük révén is hasonulhatnak egymáshoz, mint pl. a Bécsben élő testőrírók, a kassai írók társasága, a komáromiak, a debreceniek, vagyis az úgynevezett irodalmi szállások tagjai.

Bessenyei, aki a felújulási mozgalomnak az első lökéseket adta, és a magyar nyelv ügyét annyira előtérbe állította, munkái nyelvében — a mai irodalmi nyelvhez viszonyítva — még mindig elég sok zárt körű tájnyelvi elemet használ. Mégpedig nemcsak Pontyiját vagy a Philosophus közrendű személyeit beszélteti nyelvjárásban, hanem más szereplőit is. De hogy az erős tájnyelvűséget az irodalom nyelvéből kirívónak tartja, abból látszik, hogy Pontyi udvarbírája levelét a komikum célzatával csupa gazdasági és halászlai kifejezéssel zsúfolja tele.

Csokonai vándorpályája, legkülönbözőbb tájnyelvekkel való megismerkedése elősegíthette az irodalmi nyelv egységesülését, különösen abban a debreceni vagy tiszántúli irodalmi körzetben, amelynek főtekintélye és példaképe volt évtizedeken át. Nyelvi vonatkozású észrevételeivel is hatott.

Az akkor megvívott szenvedélyes hangú polémiák sok nyelvi — az irodalmi nyelv szempontjából fontos nyelvi — kérdést felvetettek vagy tisztáztak, különösen pedig tárgyi és alanyi jellegű mozzanataiknál fogva a nyelv iránt való érdeklődést erősen fokozták. — Baróti Szabó Dávid és Rájnis József prozódiai vitájának nagyobb volt a nyelvészeti, mint a verstani fontossága, s az egységes irodalmi nyelv megalakulásával valóban összekapcsolódott. Baróti Szabó csak az élő nyelvszokást vette figyelembe, s hajlott a székely ejtés felé, míg Rájnis a szóeredetre és nyelvtörténetre is figyelt. Révai is Rájnissal tartott.

26. Mint láttuk, íróink már a kódex-szerzőktől kezdve érezték, sőt többkevesebb világossággal tudták is az élet és a nyelv, mégpedig az anyanyelv

¹ Vö. FINÁCZY ERNŐ, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I—II.

kapcsolatát. Ennek a viszonyoknak a felismerése azonban a magyar nemzetet és társadalmat valóban dinamikusan mozgó erőként lépett fel és hatott a nyelvújítás korában.

A nyelvújítás a tárgyi helyzetnek nem egy ponton lényeges és gyors megváltozása, mindenesetre sokaknak a világgal való új viszonyba lépése miatt szinte azonnali szükségletként merült fel. Ezért jelentkezik nemcsak tudatos, szándékos, hanem tervszerű, majdnem rendszeres formában. Az igények gyors kielégítésére való törekvés magyarázza nagyrészt túlzásait, nem egyszer a természetes nyelvfejlődésből groteszkül a szó szoros értelmében kirívó, kisíró torzszülötteit.

»A nyelvemlékség korhatárolása« című cikkemben ezt írom 1949-ben a nyelvújításról: »A nyelvújítás a magyar nyelv változásában, egyebek közt szókészletének a módosulásában is valóban roppant jelentőségű, katasztrofális fordulat. A „katasztrófa“ szóval itt eredetibb: 'megfordítás, fordulat' értelmének megfelelően a változás, átalakulás forradalmi jellegét és nagyméretűségét, szerfölött való sokirányúságát kívánjuk jellemezni, nem pedig „szerencsétlen“ voltát, mert hiszen a reform kedvezőtlen következményei teljesen eltörpülnek a nyelvi és szellemi megújulásnak kedvező hatásai, eredményei ellenében. Ha a „régí“ nyelv szókészletét, kifejezésanyagát akarták vagy akarjuk számba venni, a nyelvújítás valóban természetes határnak kínálkozik.« (MNY. XLV, 314.) — A felvilágosodás szellemétől nyelvünk is számtalan elemében megvilágosodott, a felvilágosodás fényétől az eddigi ütemhez képest erősebb, rohamosabb tenyészetnek indult.

A nyelvújítás dinamikájában a fő lendítő kerék szerepét Kazinczy Ferenc töltötte be évtizedeken keresztül. Ezt a szerepet nincs érkezésem még a legtömörebben sem vázolni. De gondolom, felesleges is, mivel erre vonatkozólag mindenki elegendő mértékű tájékozottsággal rendelkezik. Csupán ennyit emelek ki: Kazinczy központi irányadó fórum, szinte hatóság. Tömegesen veti fel és rögzíti meg az új szókat, a friss fordulatokat. Irányadó fórum a negatívumban is: ellenhatást vált ki, és a visszahatásból támadt éles, szenvedélyes, kíméletlen küzdelemnek, a neológia és ortológia harcának, rendkívül üdvös eredménye volt az irodalmi nyelv fejlődése terén. Kazinczyék és ellenfeleik harcában sok a hasonlóság Pázmány és protestáns vitafelei csatázásához, többek közt abban is, hogy most is a nyelven át az életért, a modern változatban a műveltségért, haladásért, a társadalom fejlődéséért folyt a küzdelem. A sztálini elvhez hasonló felfogás készítette Kazinczyt és híveit, az, hogy a nyelv a harc eszköze, a társadalom harcáé. A Mondolat-vita nem csak a nyelv, hanem az akkori magyar társadalomé egy jövőző magyar társadaloméért. És ez a társadalom igen jelentős mozzanataiban el is jött a reformkorban, midőn a szűken mérve »irodalmi reformer«-nek megjelölt Kazinczytól a gazdasági, társadalmi és politikai reformer, Széchenyi vette át a fegyvert, akinek éppen ezért a nyelv, a megújuló nyelv is a legelsőrendű gondjai közé tartozott.

Az imént azt mondtam, hogy a nyelvújítás túlzásait nagyrészt a tárgyi, illetőleg társadalmi helyzet indítékai magyarázzák. Nagyrészt! Tudniillik részben más magyarázatokkal is számolnunk kell: egyéni sajátosságokkal, legelsősorban Kazinczy egyéni sajátosságaival. Kazinczy a kelletnél kissé erősebben állította előtérbe az ízlést, a maga érzése és megítélése szerint elvont »szép«-et; előtérbe állította a költészetben, irodalomban, de a költészetben és irodalmon kívüli nyelvelemek megújításában és megteremtésében is. Ezért a nyelvújítás mozzanatai számos ponton szinte kényszerűen

felidézték a természetes nyelvfejlődésnek és a természetes nyelvfejlődés képviselőinek igen gyakran éles, szenvedélyes, de — hozzá tehetjük — nem egyszer jogosult visszahatását.

Az egészséges visszahatás segítette, sőt — mondhatjuk — képviselte a nyelv természetes szervezetét, hogy kivesse magából a felesleges és a maga fejlődéséből kiütköző újításokat. Tehát a magyar nyelvújítással kapcsolatban: a társadalom és a gondolkodás módosulása miatt szükségszerűen vannak változások, de forradalom, önmagából való kifordulás nem lehet, mivel ez a nyelv funkciójával ellenkezik.

27. Egységes irodalmi nyelvtípus kialakításában és fenntartásában jelentékeny szerepet játszik a *h í r l a p i r o d a l o m*. Az irodalmi fellendülés korában kezdődik nálunk a magyar nyelvű hírlapirodalom is. A sokat utazott, nem közönséges műveltségű *R á t M á t y á s* 1780 elején indította meg a Magyar Hirmondót. A mi szempontunkból fontos az a nyilatkozata, amelyben a hírlap nyelvére nézve jelzi álláspontját: »A mi a magyarságot illeti, amelyyela Hirmondó élni fog, az az alföldi Tisza-mellyéki, de a Duna-mellyékivel és Erdélyivel elegyedett lészen. Ezt tartja az író leghelyesebbnek.« Meglepő felfogás ez a győri polgári szülőktől származó Rát részéről. 1782-től több más szerkesztője volt a lapnak 1788-ig. Ekkor megszűnt. — Jóval tovább, 1834-ig állott fenn a *S z a c s v a y S á n d o r* tól 1787-ben Bécsben megindított Magyar Kurir a bécsi Magyar Muzsa melléklettel. — *G ö r ö g D e m e t e r* és *K e r e k e s S á m u e l* az 1789-ben megindított »Hadi s más nevezetes Történetek« című lapjukat 1792-ben Magyar Hirmondóra változtatják. Ez a különböző kérdések tárgyalására kitűzött jutalmaival eleven pezsgést idéz fel. — A komáromi *K u l c s á r I s t v á n* nak sikerült végre a fővárosban, Pesten olyan magyar hírlapot kiadni, amely az akkori viszonyokhoz mértén megfelelt az igényeknek és hosszú életet ért is mint 1806-tól Hazai Tudósítások, 1808 második felétől »Hazai és Külföldi Tudósítások«. — 1825-től a Jelenkor a Társalkodóval. 1841 januárjában *K o s s u t h* Pesti Hirlapja. Volt több is: pl. az Erdélyi Hiradó.

Folyóiratok: *Kazinczy—Baróti Szabó—Bacsányi*: Magyar Múzeum Kassán 1788—1792. *Kármán*: Uránia 1794. — Tudományos irányúak: *Döbrentei*: Erdélyi Múzeum 1813—1818. Tudományos Gyűjtemény 1817—1841. a Szépliteraturai Ajándékkal, később a Koszorúval. — Zsebkönyvek: *Aurora* 1822—1837. *Hebe* 1824—1826. — Külön szépirodalmi közlöny: *Mátray Gábor*: Regélő 1833-tól a Honművésszel. Regélő Pesti Divatlap, majd *Vachot Imre*: Pesti Divatlap 1842-től. *Frankenburg Adolf*: Életképek 1843. *Petrichevich Horváth Lázár*: Honderú 1843. *Munkácsy János*: Rajzolatok 1835—1839. szépirodalmi lap. *Bajza—Vörösmarty*: Athenaeum 1837—1843. a Figyelmezővel: *Schedel* 1837—1840.¹

A hírlapoknak, folyóiratoknak rendkívül nagy jelentőségük volt már ekkor is: a maguk viszonylag széleskörű elterjedtségével hathatós formálói a politikai vagy irodalmi közvéleménynek, a maguk folytatólágosságával pedig fenntartói annak. Az erről az oldalról is megtermékenyített talajból a közvélemény mellé egyre inkább felnövekedőben van annak hordozója: a köznyelv. A hírlapok, folyóiratok érdemei közé tartozik tartalmuknak megfelelően a nyelv tárgykörének a bővítése.

¹ Vö. id. SZINNYEI JÓZSEF, Hírlapirodalmunk fejlődése (Beöthy—Badics: A m. irodalom tört. 1906. I, 901—10).

28. A helyesírás dolgára váltunk most át. — »Az egyházak egyeduralma a XVIII. század utolsó negyedében, elsősorban a felvilágosodás hatása alatt megtört, sőt mindjobban visszaszorult, és megkezdődött a magyar irodalomnak az a korszaka, amelyet a megújulás korának nevezünk. Az írók már nem felekezeti alapon állnak, hanem valláskülönbség nélkül az egész nemzethez szólnak.« Ezt írja KNIEZSA »A magyar helyesírás története« című füzetében (19). Majd alább: »Természetes, hogy a helyesírás is kilép a felekezeti keretből, és — ha még nincs is egységes nemzeti helyesírás — legalább is elveszti felekezeti jelentőségét. Az írók most már nem aszerint írnak, hogy milyen vallásúak, hanem hogy melyik helyesírást tartják célszerűbbnek. De ezzel járt a két helyesírás keveredése is... E korszakban majd minden író keverék helyesírással ír, csak a keveredés módja nem egyforma.« (I. m. 19—20.) — Tehát mint a fejlődésben annyiszor, két egységnek fel kellett bomlani és elemeiben össze kellett vegyülni, hogy egy új egység jöjjön létre. Beszélhetünk-e ebben a korban az egységes nyelvtípusról, amit az irodalmi nyelv jelent? Alig. A megújulás korában — amint erre KNIEZSA rámutat — a kristályosodási folyamatot Révai és Verseghy — a két katolikus szerzetes — vitája, a jottista-ypszilonista háború indította el a század elején és a református Kazinczy helyesírási gyakorlata döntötte el a jottizmus javára. Rajta és követőin keresztül ez általánosult és ez vált az új irodalmi és tudományos központnak, a Magyar Tudós Társaságnak a hivatalos helyesírásává (KNIEZSA i. m. 21).

A nyelvnek látható elemeiben: helyesírási formákban és hangalakokban való egységesülése a XIX. század húszas-harmincas éveiben valósult meg, főképen azzal kapcsolatban, hogy 1832-ben napvilágot látott a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzata. Sokat mond, hogy a helyesírási bizottság előadója, tehát minden valószínűség szerint az »értelmi szerzője«: Vörösmarty Mihály volt.

Amikor itt jeleztük, hogy a magyar helyesírás végre elérkezett nagyjában a kiegyenlítettség és huzamosabb időre szóló megszilárdítottság pontjához, talán szabad röviden méltatni KNIEZSA ISTVÁNNak helyesírásunk történetének felderítése körül végzett munkásságát.

Nemcsak tanulságos, hanem igen érdekes, sőt helyenként érdekfeszítő az az ismertetés, amelyet KNIEZSA ad a magyar helyesírás általánosságáért és állandóságáért hosszú századokon át folytatott küzdelemről. Ez a küzdelem, ha nem is tudatosan és szándékosan, de ténylegesen kétségtelenül, nemcsak az írásformáknak, hanem a nyelvnek, az irodalomnak, a közszellemnek és a mögöttük levő: őket kialakító és bizonyos mértékig az ő révükön kialakuló társadalomnak is az egységéért és folytonosságáért folyt.

KNIEZSA joggal jelöli meg helyesírástörténetünk sajátosságául, hogy a helyesírás megszilárdulása nálunk nehezen, szokatlan hosszadalmassággal ment végbe. Nemcsak a kézírásosság kora, hanem jórészt az utána következő időszak is a legtarkább változatosságot, a sokszoros ingadozást és ismételt újakezdést tárja elénk. KNIEZSÁval együtt azt a nézetet vallhatjuk, hogy ez nem valami ügyefogyottságból eredő összevisszaság, hanem a mi középkori és újkori társadalmi viszonyainknak nem mindig magunk okozta zilafttségével és töréseivel együttjáró szellemi szakadozottság. Sőt egyebek közt helyesírástörténetünk hű szemléltetője annak, hogy a magyarság azokban a régi századokban is fogékonyan, de nem csekély önállósággal hatott vissza azokra a művelődési áramlatokra, amelyek közeli-távolról eljutottak hozzá, vagy amelyeknek ő maga ment utánuk.

KNIEZSA a »Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig« bevezetésében alappal emeli ki és fejtegetéseiben megfelelően érvényesíti azt a fel-fogását, hogy a helyesírástörténet különleges fontossággal bír az irodalomtörténet szempontjából.¹ Amint kimutatja, a helyesírásbeli egyezések vagy eltérések felderítése sokban hozzásegíthet, hogy ezeken a többi mozzanatoknál inkább szembeszökő formai elemeken keresztül jobban felismerhessük az irodalomtörténetünkben nyilván megvolt s annak idején az időegységben, valamint az időegymásutánban egyaránt ható együtteseket, kollektívumokat. — Itt meg kell jegyeznem valamit. Ez az, hogy mi nyelvészek szívesen látnók, hogyha irodalomtörténész társaink az irodalmi műveknek úgy is, mint nyelvemlékeknek tőlük gondozott kiadásában — főképen az akadémiaiakban — helyesírás, közlés szempontjából valamennyire számolnának a nyelvtudomány igényeivel. Nem egyszer kiderülne, hogy ezt nem is csak önzetlenül tették, minthogy a nyelvészet innen származó eredményei az ő munkálataikhoz szolgálhatnak alapokul, támasztékokul.

29. Beszélhattünk volna már korábban XVII—XVIII. századi szótáraink, így Szenczi Molnár, Páriz Pápai és Bod-féle átdolgozása, a Wagner-féle Phraseologia jelentőségéről. Beszélhetnénk a mi szempontunkból Baróti Szabó Kisded Szótáráról és a tőle »szedett« A Magyarság Virágiról, Sándor István Toldalékáról, Márton József szótárai-ról, a Gyarmathi-féle Vocabulariumról és a többiről. De a jelenlegi keretben nem tesszük. Magától értetődik, hogy igen fontos szerepet tulajdoníthatunk nekik, mégpedig nem utolsó sorban azért, mert a XVI. század második felétől genetikus összefüggéseik vannak, s ennél fogva meglehetősen egy irányban hatottak a magyar szó- és kifejezőkészlet szabályozásában, terjesztésében és kiegyenlítésében.

Hogy a nyelvközösség régibb és újabb változataiból, pl. a nyelvjárásokból miképen gazdagodhatik az irodalmi nyelv, ezúttal csupán két példára hivatkozom. — Egy 1942-ben megjelent dolgozatomban (Magyar Néprajz IV, 309—31; külön is) a *rengeteg* szó etimológiai magyarázatát kíséreltem meg, s ehhez összeállítottam a szónak — szerintem a *reng* ige eredetiben 'ingovány', majd 'nádsűrűség' jelentésű származékának — a történetét. A vizsgálódásnak a során kiderült, hogy a katonakorában az udvarhelyszéki Etéden állomásozó Kisfaludy Sándor figyelt fel a szóra. Ennek a figyelembevételnek a következményeit így jelölöm meg idézett dolgozatomban: »Tehát mi lehetett az életrsora a *rengeteg* szónak, amely az előadottak szerint nem köztulajdona régi nyelvünknek, sem újabb népi nyelvjárásainknak? Erre nézve — azt gondolom — ekképen vélekedhetünk: A székelység bizonyos részeinél — mint fentebb láttuk — használatos volt a szó, amikor a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyar szó- és kifejezőkészlet irodalmi és tudományos célokra való rendszeres számbavétele nagyobb lendülettel megindult. A székelységi nyelvből vette fel szavunkat szótárába Baróti Szabó, onnan fedezte fel és kedvelte meg Kisfaludy Sándor. Hogy a szó elterjedt és irodalmi nyelvünk elemévé lett, abban kétségtelenül döntő szerepe volt annak, hogy a páratlanul népszerű Kesergő Szerelem vitte szét a magyar olvasók ezrei meg ezrei közé! A *rengeteg* szó meg a *rengeteg erdő* kifejezés elterjesztéséhez és széles körben való meggyökereztetésé-

¹ Tapasztalataink szerint irodalmáraink általában nincsenek ezen a véleményen, sőt köztük némelyek a helyesírás tudásának időszerű fontosságáról sincsenek túlzottan meggyőződve.

hez persze jelentős mértékben hozzájárulhatott a Baróti Szabóhoz csatlakozó szótárirodalom is.» (Magyar Népnyelv IV, 315—6.) — Legújabbán a Magyar Nyelv (XLVI, 314—7, XLVII, 234—40, XLVIII, 184—6) cikksorozatában világítja meg MÉSZÖLY GEDEON, TOMPA JÓZSEF és LUKÁCS KÁROLY a minden jel szerint nyelvjárási, mégpedig közelebbről Balaton melléki *hullám* szó irodalmivá, majd köznyelvvé lételének útját. — Számtalan ilyen tervszerű és rendszeres vizsgálat szükséges ahhoz, hogy mai közmagyar szó- vagy szólásállományunk egyes lényeges, most már a sztálini értelemben vett alapszókészlethez tartozó elemei miként terjedtek és szilárdultak el dugott nyelvjárási különlegességekből az egész nemzet számára szóló gondolat-, érzelem- és akaratközvetítőkké.

Irodalmi nyelvünk szókincsének szabályozásában igen nyomós szerepe lehetett a Magyar Tudós Társaság 1835-ben megjelent német-magyar és 1838-ban megjelent magyar-német zsebszótárának. A szerzők V ö r ö s m a r t y M i h á l y és S c h e d e l F e r e n c.

30. DEME LÁSZLÓ (MNy. XLVI, 221—2) ezt írja: »A táji nyelvek önállósága: a népi nyelvek kora. Ez az állapot a feudális társadalom jellemzője. A köznyelv kialakulásával és elterjedésével a táji nyelveknek változatokká válásával a népi nyelvek kora a nemzeti nyelv korába nő át. Ez a kapitalizmus nyelvállapota. Erre a korszakra és állapotra vonatkozólag találóan nevezi PAIS egyetemi előadásaiban a köznyelvet a nemzeti nyelv főtípusának, a nyelvjárásokat pedig részlegtípusoknak.«

Itt vetjük fel azt a kérdést, hogy a magyar irodalmi nyelv egy nyelvjárásból bontakozott-e ki, és hogy melyik ez a nyelvjárás. Én — bevallom — nem látok irodalmi és köznyelvünkben valami alapnyelvjárást. A magyar nyelvközösségtől magában foglalt régibb és újabb nyelvjárási elemeknek finom keverésű ötvözete mind az írott, mind a beszélt nyelvtípusunk. Ezt pedig különösen azzal magyarázhatjuk, hogy a mi nyelvjárásaink korábban is, a közelebbi múltban is politikailag, társadalmilag, gazdaságilag, műveltségileg egyensúlyban voltak egymással. Egyik sem tolakodott a másik fölé, sőt szándékosan sem lehetett egyiket a másik fölé emelni, a többiek fölött eluralkodtatni.

LŐRINCZE LAJOS az Akadémia 1951. decemberi nagygyűlésén tartott »A nyelvművelés elvi kérdései« című előadásában olvassuk: »... a nemzeti életbe, a nemzeti műveltségbe való bekapcsolódás révén egyre nagyobb tömegek tulajdonává válik nemzeti irodalmi nyelvünk, nemzeti műveltségünk hordozója. S a fejlődés természetes útja nem a nyelvjárások felé, hanem azoktól a teljesen egységes nemzeti nyelv felé vezet. — Ebből következik, hogy a nyelvjárások és az irodalmi-, illetőleg a köznyelv egymásközi viszonya nem kölcsönös adás és vétel, tehát nem gyarapítják kölcsönösen egymást. A gyarapodás csak egyoldalú, csak a köznyelvben történik; a nyelvjárások viszont a köznyelv hatására megkülönböztető sajátságaik lekopásával általában a köznyelv irányába fejlődnek.« (A M. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtud. Osztályának Közleményei II, 417.) A fogalmazást különösen a kiváló népnyelvi és nyelvatlasz-gyűjtő LŐRINCZE LAJOS részéről nem tartom szerencsésnek. Ha dialektikusan nézzük az itt jellemzett jelenséget, pedig úgy kell néznünk, akkor aligha mondhatjuk azt, hogy a köznyelv és a nyelvjárások kölcsönhatása alkalmával csupán a köznyelv gyarapodik, úgy, hogy elemeket vesz fel ebből vagy amabból a nyelvjárásból, mert hiszen ennek folyományaként a befogadott nyelvjárási elem ki is szoríthat egy korábbi köznyelvi elemet. Tehát a köznyelv bővíthet és veszíthet

szinte egy füst alatt. De másrészt miért fogalmazzam meg kategorikusan úgy, hogy a nyelvjárás csak veszít, amikor a változás tényét akként is értelmezhetem, hogy a nyelvjárás veszít és bővül és ily módon emelkedik fel a köznyelv színvonalára?

31. A megújított irodalmi nyelv elég számos ponton egy darabig, sőt jó ideig főképen a század későbbi évtizedeiben felvetődött — leginkább szaknyelvi — újtó törekvések, sőt rohamok következtében billegett, billegett, de végül természetszerűen, elsősorban nyilván a már akkor mellette és miatta felfejlődőben levő beszélt köznyelvvel és nyelvjárásokkal való súrlódás következtében helyrebillent. Abban, hogy a nyelvújítás vadhajtasai nem kerültek bele a nyelvbe vagy leváltak róla, elévülhetetlen érdeme volt a hetvenes évektől kezdve Szarvas Gábor Magyar Nyelvőrének. Természetesen ezzel korántsem akarjuk azt mondani, hogy a Nyelvőrnek minden elvét, részletvéleményét egyszerűen magunkévá tesszük, és a jelenben vagy a jövőben kötelező erejűnek fogadjuk el.

32. A magyarországi kapitalizmus kezdetei aránylag régi időkre nyúlnak vissza, de a kapitalizmus nálunk nem tudott sohasem magyar lenni, a néptől, amelyből hasznait húzta, gyökerében idegen maradt: a belőle szerzett hasznokért legalább műveltségi javakat nem adott vissza, de úgy látszik, nem is szerzett maga sem. Így nem mozdította elő egy valóban nemzeti irodalom kivirágzását.

Vele szemben a felújulás irodalmának és nyelvének a fő mozgatói és munkásai nagy többségükben a feudális osztályok alsóbb, de felsőbb rétegének is a tagjaiból és az egyházi személyekből kerülnek ki. Ez meglehetősen magyar különlegesség. Ebben az időben általánosítva nem lehetett volna nyilatkozni a könyveket gyűlölő, mondhatatlan híres torkú, iszákos magyar urakról, ahogyan kétszáz esztendővel előbb Ilosvai rója meg a maga kortársait (PINTÉR JENŐ, A magyar irodalom történetének kézikönyve. 1921. I, 138). Ez volt a XVIII. század negyedik és a XIX. század első negyedében az irodalmi nyelvet fejlesztő és hordozó irodalom társadalmi helyzete.

Ezzel összefügg az irodalom gazdasági helyzete. »Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet« című 1911-ben megjelent értekezéséből idézek egy részt, amelyben a gazdasági viszonyoknak az irodalmi életre való kihatásait próbáltam megvilágítani. »Az irodalmi újjászületés korában az irodalom művelői megelégedtek az erkölcsi elismeréssel, a nemzeti kötelesség teljesítésének a tudatával. Szinte kizárólag az írói dicsőség az, ami őket munkára készíti. S ez érthető, ha meggondoljuk, hogy kik foglalkoztak ekkoriban az irodalommal. Általában mind olyanok, akik nem íróágukból éltek, hanem azt mellékesen űzhették, sőt e kedvtelésükért sokszor még áldozatra is hajlandók voltak. Nagyon kevés azoknak a száma, akik a literatúrát kizárólagos hivatásul választották, mint Kazinczy, aki nemzetmentő munkásságával saját anyagi javát kockáztatta, vagy mint Csokonai, aki túlzott optimismusában azt hitte, hogy az irodalomból az ő korában megélhet valaki. A 30-as évektől kezdve azonban mind több és több író látunk, ki az irodalmi munkásságot — mindenesetre nagy bátorsággal — életpályául meri választani. Ekkorra már kifejlődtek annyira irodalmi viszonyaink a gazdasági oldalról is, hogy mellettük néhány ember, ha nem is épen fényesen, megélhetett. Így tűnnek fel az előbbi műkedvelő írók mellett mind nagyobb számmal a hivatásosak, akiknek az irodalom már kenyérkereset. És ezzel egyre jobban kiszorul az előbbi idealisticus irányzat: az írók meg-

kívánják, mert meg kell kívánniok a másoknak szerzett gyönyörűségért, élvezetért anyagi javakban is mérhető viszontszolgálatot. Ennek a mértéke azonban nincs arányban az írói munka értékével, sőt később is jóval alatta marad.» (Irtört Közl. 1911: 43.) Ilyen volt a gazdasági — nem annyira: helyzete, mint inkább — mozgása annak a XVIII. század végi — XIX. század első harmadabeli irodalomnak, amelynek egyik fő életnyilvánulása az irodalmi nyelvünk funkcionális szerepében történt lényeges változás: talán úgy fogalmazhatjuk meg: a csoportnyelvből vagy csoportok nyelvéből rétegnyelvvé való kibontakozása lehetett.

33. A szorosabb értelemben vett Magyarországon a XIX. század első harmadáig hiába keressük a társas életnek olyan központját, mint aminőt a fejedelmi Erdélyben láttunk. Az, amit Kármán József 1793-ban hiába kezdeményezett, a húszas évektől kezdve a megvalósulás felé halad: Pest előbb irodalmi és tudományos, majd gazdasági, politikai s végül társadalmi központtá fejlődik német kisvárosból. — Városi élet nálunk ekkor már századok óta volt, de jelentős részében nem volt magyar nyelvű és általában nem volt magyar jellegű, azonkívül műveltségi színvonala szintén nem emelkedett annyira, hogy a finomabb árnyalatokban való nyelvi kiegyenlítés igényeit kiválthatta volna. Különösen pedig hiányzott az igazi nagyvárosban való tömeges együttlétnek szinte fizikai befolyása abban az irányban, hogy nem utolsó sorban az utánzás révén az állandóan érintkező egyének egymáshoz idomulnak sokféle vonásban, így a nyelvi jelenségek körében is. — Ez nem irodalmi nyelv, hanem köznyelv vagy társalgási nyelv. Róla aránylag kevés szót ejtettem, leginkább azért, mivel az ismertetett viszonyoknál fogva érdemleges mértékben aligha volt a korábbi időszakokban. Én azt gondolom, helyesen láthatjuk a magyar irodalmi és köznyelvnek egymáshoz való időrendbeli viszonyát úgy, hogy nekünk előbb lett irodalmi nyelvünk és később köznyelvünk, mégpedig főként az irodalmi nyelv útján elterjedt vagy »értékes«-nek minősült nyelvelemeknek a beszélt nyelvbe való átváltásával. — Pestnek, illetőleg Pestnek-Budának közép- vagy utóbb nagyvárossá fejlődésével kapcsolatban csak néhány a mi szempontunkból különösen számot tevő mozzanatra utalunk. Ilyenek a Kisfaludy Károly teremtette Aurora-kör, valamint a két Széchenyi: Ferenc és István alkotásai: a Nemzeti Múzeum és az Akadémia. Hivatkozhatunk az 1784. óta Pesten működő egyetemre, persze nem azért, mivel ott magyarul oktattak volna, még kevésbé azért, hogy a magyar nyelv tudományával eredményesen foglalkoztak volna, hanem mert különböző vidékekről összegyűjtött jó csomó iskolázott embert, és körükben a nyelvi kiegyenlítődést elősegítette. Fontos volt, hogy a magyar nyelvű színészet, amely mint a nemzet vándora a maga áldozatos misszióját a nemzet, a haza javáért éppen a nyelven, mégpedig már jelentős elemeiben bizonyára egységesített nyelven fejtette ki, állandó otthonhoz jutott Pesten az 1837. augusztus 21-én felavatott Nemzeti Színházban. A Lánchíd később nemcsak technikailag, hanem nyelvileg is összekötött; nemcsak mind inkább egy várossá, hanem egy nyelvűvé: magyarrá és ezen belül kiegyenlített nyelvűvé kapcsolta össze a Duna kétparti részeket.

A közlekedés lehetőségeinek a fokozódása, az érintkezési alkalmak szaporodása a múlt század közepétől nagyon előmozdítja a nyelvbeli kiegyenlítődést. Az állami igazgatás, katonaság, a gazdasági élet a különböző nyelvjáráson beszélő egyéneket ide-oda hajigálja, s ezzel a tájnyelvi körzetek eddigi elszigeteltségét megbontja.

34. A köznyelv kialakulása jelentékeny mértékben összefügg a nemzeti tudat és érzés kifejlődésével, amennyiben a nemzetiségnek szinte legfőbb tényezője a nyelv a vele együttjáró erős kollektív érzelmi mozzanatok révén. A nemzet politikai egységének a fejlődése és megteremtése igen szoros kapcsolatban áll az irodalmi és társalgási nyelv egységének a megteremtésével. Kölcsönhatással vannak egymásra. A nemzeti egység tudatos hordozói: a nemzet művelt rétegei bizonyos egységes normához közelített nyelvi típusokban írnak és beszélnek. Az állami egység egyik legerősebb kapcsaként lép fel az államnyelv, hivatalos nyelv. Kazinczy folyóiratokban és leveleiben küzd a magyar nyelv hivatalossá tétele mellett. Az 1790-es évek óta folytonos az erre irányuló törekvés. Értékes fejtegetése és adatközlése az idevágó kérdéskörnek SZEKFÜ GYULA könyve: »Íratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848.« (Meggjelent 1926.)

A magyar nyelv ügyében intézkednek az 1844. II. tc. és az 1868. XLIV. tc. 1. §.

35. Amikor a nyelv államnyelvként uralkodó szerephez jut, akkor az állami iskolázás talán mint mindennél erősebb rúgó hat a köznyelv kialakulására. — Azt mondtuk: »állami iskolázás«. Aminek kellett volna lenni vagy lehetett volna, de hosszú évtizedeken át nem lett, legfeljebb némi, inkább csak látszat szerinti állami irányítás vagy ellenőrzés, de ez is különösen a nemzetiségi iskolák fölött vagy szabatosabban: ellen. Itt a magyar nyelv terjesztése volt az úgynevezett »állami« cél, mégpedig oly módon, hogy az elvonatkoztatott magyar nyelvnek nem sok haszna lett belőle, de a magyar nemzetnek és a magyar államnak kára annál több.

Az állami jellegű iskolázással természetesen együttjár, hogy abban, amit tanít, már tekintélyi szempontból is ne legyenek ellentétek, feltűnőbb különbségek. Ez maga után vonja, hogy az iskolai nyelvtan, az iskolai életben alkalmazott nyelvtípus egységes szabályozást nyerjen, minthogy csak így állítható az iskola tekintélyével szentesített törvényként, követendő mintaként a tanulók elé. Ez a körülmény megköveteli, hogy az iskola számára most már egy tudatosan és rendszeresen kiegyenlített nyelvi normát nyújtsanak az iskolai nyelvtanokban.

Az iskolai nyelvtan olyanféle szerepet játszik a nyelv életében, mint a törvénykönyv a társadalmi vagy állami életben. Ami addig szokásként érvényesült, többé-kevésbé ösztönszerűen, az a nyelvtantanítás révén tudatos szabályként kötelező erővel irányítja az egyének vagy csoportok nyelvi tevékenységét.

Midőn az állami élet magasabb fejlődési fokára jutott társadalom addigi ösztönszerű, hézagos és ellentmondó szokásjogából a maga részére normát alkot, másszóval kodifikál, a szabatos formába öntés és rendszerbe foglalás révén a törvénykönyv sok mozzanatában ellentétbe kerül az illető társadalmi közönségen belül egyes csoportoknál érvényes jogszokással, vagy pedig a kánonban a rendszerezés során az emberi elme konstrukciós hajlamainál, a szerkezeti kikerekítésre való irányzatánál fogva sok elméleti jellegű, absztrakt természetű mozzanat is helyet talál.

Ilyen helyzetben vagyunk a nyelvközösségen belül meglevő nyelvszokások nyelvtani kodifikációjánál is. Gyakran egymástól eltérő, egymással ellentétes nyelvszokások közül egyiket a többiek rovására előtérbe kell állítani, követendő szabályként érvényesíteni. Olyan hullámszó, illanékony anyagnál, mint aminők

a nyelvi jelenségek, igen nehéz, sokszor határozottan lehetetlen megállapítani, hogy melyik nyelvszokás általános, vagy legalább is általánosabb. Épp ezért a nyelvtani kodifikátor nem egyszer nem tárgyi alapon, hanem szubjektív hajlandósága szerint határozza meg a kötelező normát.

A nyelvtanszerző, akármennyire tárgyilagosan törekszik megállapítani a »köznyelvi« nyelvszokást, amikor a különféle, esetleg ellentétes szokások között válogat, a dolog természeténél fogva nem csupán leír, hanem értékel is, a különböző szokások közül ezt vagy amazt a többiek fölé állítja normaként. Tehát az iskolai nyelvtan megalkotása, a köznyelvnek rendszerbe foglalása, sok tekintetben nem leíró, hanem értékelő, normatív művelet.

Amit az irodalmi vagy köznyelvre vonatkozólag »tudunk«, az nem egy tekintetben elvont, nem minden egyes elemében felel meg a természetesen fejlődött és fejlődő nyelvnek. Az irodalmi és köznyelvről felállított rendszerekben sok a logikai konstrukció, ami tulajdonképpen nem él, csak a grammatikusok következtetéseiből született meg. Azonban többször az ilyen fikció bejut az eleven nyelvszervezetbe, és ekkor már semmiben sem különbözik a természetes úton-módon létrejött nyelvi alakulatoktól. Az ilyen alakulatok használatát nem lehet, de nem is jogos megakadályozni. Nem lehet az ilyeneket helytelennek minősíteni, csak azért, mivel nem a természetes fejlődés folyama vetette fel őket.

Az iskolai nyelv határozza meg legelsőbbben az irodalmi és társalgási nyelvet. Az iskolázás révén nyer leginkább életet, megvalósulást az egyébként meglehetősen elvont köznyelvi norma, s az iskolázott emberek nyelveként mint »művelt nyelv«, mint a műveltség könnyen érzékelhető ismertetőjele értékelési tekintetben föléjük emelkedik a kevésbé iskolázott vagy iskolázatlan rétegek nyelvjárásainak. A társadalom műveltség szerint való differenciálódásának, elkülönülésének, szétszakadásának következménye, hogy hézag támad a népnyelv és a köznyelv között. Illetőleg népnyelv tulajdonképpen nincs is, csak a köznyelvi normák befolyásától nem érintett vagy kevésbé érintett rétegek körében élő nyelvjárások, tájszólások.

Az iskolai nyelvtan — mondtuk — normatív természetű. Az iskola a maga szankcióival nyelvtana szabályai értelmében követendő példát állít oda, és a szabályaiba ütköző »hibák« kerülésére késztet. Az iskolai nyelvre vonatkozó szabályok azonban egyszersmindenkorra nem vágják és nem is vágthatják be az útját a nyelv változásának, csak fékezik a változás, átalakulás menetét, tempóját. A hozzájuk való súrlódás útján csiszolódnak, csökkennek, de tökéletesen nem tűnnek el az egyéni vagy vidéki különösségek. Az iskolai nyelvtanok és stilisztikák szabályaitól, bizonyos fokig elméleti dogmáitól megkötve, az iskolai élet fegyelmező, idomító rendszerétől támogatva sem merevedik meg az irodalmi nyelv és még kevésbé a társalgási nyelv; csak viszonylagos stabilitást nyer, változásainak, fejlődésének a menete válik lassúbbá. És ez a változás az irodalmi nyelvnél jóval mérsékeltebb ütemben megy végbe, mint a beszélt nyelvnél, a társalgási nyelvnél. Az irodalmi nyelv éppen azért, mert írásban van megrögzítve, s azért, mert a régibb, az írott emlékek állandó hatása alatt áll, és a benne támadó új alakulatokat a régi minták kiegyenlítő hatása igen gyakran kiküszöböli, jóval konzervatívabb, mint a szájról szájra kelő, a pillanattal elhangzó társalgási nyelv. Az irodalmi nyelvben száz év jóval kisebb különbség, mint a közbeszédben. Köztünk meg pl. Kármán között írásban mindenesetre szorosabb a kapcsolat, mint élőszóban köztünk és Kármán kortársai között. Az iskola Aranyinak, Petőfinek, Kölcseynek és irodalmunk más

klasszikus képviselőinek a nyelvében nevel bennünket. Természetes tehát, hogy írásban közelebb állunk hozzájuk, mint beszédünkben, amely a szülői ház, az iskolán kívüli környezet hatásai alatt áll. Az irodalmi nyelv az élő beszéd hatásától nem zárkozhatik el, lépést kell vele tartania, csak hogy a változás lassúbb és nem mindig halad előre egyenes vonalban.

36. Az irodalmi vagy köznyelv — kivált az iskola révén — nyelvi eszményt szab a beszélő egyén elé. Posztulátumokat, követelményeket állít fel, amelyeket ez vagy amaz egyén többé-kevésbé tiszteletben tart, és magára nézve öntudatlanul, de tudatosan is megvalósít.

Az eszményi nyelvben is vannak vagylagosságok, egyenlő jogosságú változatok. Olyan mozzanatok, amelyekre nézve az irodalmi használat vagy az iskolai grammatika-szerzők vagy grammatika-tanítók nem tudtak, mertek vagy akartak egyik vagy másik sajátosság javára dönteni.

Az eszmény nem változhatatlan, nem örök érvényű, hanem történetileg módosuló eszmény.

A nyelvre vonatkozó eszményhitnek a folyománya a nyelvhelyesség fogalmának a létezése és hatásképessége. — A nyelvvel kapcsolatos kérdések közül az, ami az embereket legszélesebb körben és legerősebben érdekli: a nyelvhelyesség kérdése. Az, hogy ez vagy amaz a szó, kifejezés jó-e, vagy rossz. Itt ez a mondat hibátlanul van-e megszerkesztve. Ehhez mindenki érteni akar. A nyelvörkődésre való hajlam, sőt szenvedély meglehetősen általános, sajnos, főképen laikusok körében, akik a maguk »nyelvérzéke« számára a diktatúra jogát követelve osztanak életet és halált a nyelvi teremtményekre. Ha ilyen vélemények nagyobb nyilvánosságra találnak — különösen a napilapok és folyóiratok révén —, igen sok, nyelvünk fejlődése szempontjából káros tévedés vagy túlzás kaphat lábra és gyökerezhet meg.

A nyelvhelyesség nem nyelvtudományi probléma. A nyelv védelmezésének, egyszersmind fejlesztésének a kérdései nem intézhetők el a nyelv tudomán yi felfogásmód alapján, amely természetszerűen tényeket ír le, vagy okokat derít fel, de nem követendő szabályokat és tilalmakat állapít meg. A nyelvhelyesség szempontja, a nyelvi jelenségeknek értékelő szemlélete első-sorban társadalmi, politikai, irodalmi vagy egyéb a nyelvtudomány körén kívül eső — részben ösztönszerűen, részben tudatosan ható — tényezők eredője. Azonban nyelvtudományi tájékozottság, a nyelv fejlődésének tudományosan megalapozott ismerete nélkül nem lehet megtalálni az értékeléshez a helyes szempontokat. — Csak az, aki e téren a kellő iskolázottsággal rendelkezik, az bírja tisztán látni, hogy a törekvés, a nyelvállapotot bizonyos igen gyakran önkényes törvények szerint megmerevíteni, éppen úgy hiba, mint a nyelv alakulását egyes személyek vagy kisebb-nagyobb csoportok szeszélyeinek és nem egyszer politikai célzatainak teljesen kiszolgáltatni. Csak a nyelvtörténetnek, a népnyelvnek, a nyelvi élet lehetőségeinek, a nyelvi jelenségekkel kapcsolatban érvényesülő stilisztikai mozzanatoknak, az irodalmi alkotásoknak kiterjedt és biztos ismerete képesíthet valakit arra, hogy javalló és hibáztató észrevételeiben józanul ítéljen. (Így PAIS, Jelentés az 1929. évi Szily-jutalomról: MNy. XXVI, 237—8.)

A tudomány — mint mondtuk — jelenségeket, tényeket állapít meg, azoknak okát adja, de nem szabályozza, használatukat nem írja elő vagy veti el kötelező hatékonysággal. Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy nincs szükség a nyelvnek tudatos és szándékos művelésére, a nyelvhelyességi szempont

érvényesítésére. Nyelvújításunk is szándékos és tervszerű alakítása volt nyelvünknek, mesterséges tevékenység.

A nyelv fejlődésének irányítása bizonyos mértékig jogosult, nem nyelvtudományi szempontból, hanem stilisztikai vagy politikai célok kedvéért és a nyelvi elemekkel összefüggő erős érzelmi velejárók miatt is: a nyelvi formák elveszésével sokszor a közösséget érintő érzelmi mozzanatok megsemmisülése jár. A forradalmi, katasztrófaszerű változások itt sem egészségesek. A nyelvfejlődés során mindent megérteni és ezzel mindent megbocsátani a nyelvi jelenségekkel szemben: hiba, amely a nyelv, a kifejező eszköz útján a nemzeti szellemnek lehet ártalmára.

A nyelv a tudományhoz hasonlóan nem csak követi a társadalom fejlődését, hanem sokszor megelőzi, meg kell előznie azt, mivel így válhatik a társadalom fejlődésének valóban dinamikus eszközévé. Ezt nemcsak a magyar nyelvújítás és reformkorszak ismertetett mozzanatai igazolják. A nyelv feladatának, a vele való bánásnak ilyen felfogása áll jelenünkre és jövőnkre egyaránt.

37. Kölcsey Berzsenyi-bírálatában 1817-ben hangoztatta, hogy nem valók publikum elé »a helyenkint becsusztott provincializmusok is: *méhe, pirholagos, csatináz, döngécsel*, stb. Értetni kell a poétának, hogy vagynak szavak és szólások, melyekkel kivált a poézis fentebb nemeiben élni nem lehet. A németek jól tudják, mint kelljen a dialektusokat, provincializmusokat a nyelvbővítésre használni.« Persze megjegyezhetjük, hogy Kölcseynél is, később is találhatunk a dolog természeténél fogva nyelvjárási formákat, tájnyelvi elemeket, szókat, kifejezéseket.

Hogy ebben az időben, a XIX. század második harmadában nyelvi norma lényeges elemeiben kialakult, s voltak, bizonyára nem kevesen, akik hitték, hogy ilyen van, vagy ilyennek kellene lenni, arra jellemző, amit **Kölcsey** Országgyűlési Naplójából (165) tudunk. Amikor ugyanis az 1833. március 10-i kerületi ülésen az ő fogalmazta szövegben még grammatikai hibákat is véltek felfedezni, Kölcsey azzal tiltakozott, hogy az egész magyar Tudós Akadémia nevében restelli a dolgot. (SZEKFŰ, Államnyelv 407.) — Hogy mit jelent a nyelv Kölcsey szerint, azt megkapóan fejezi ki a Parainesisben: »Meleg szeretettel függj a *hon nyelvén*! Mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog.«

A múlt századi irodalmi kivirágzás korabeli nagy költőink, íróink szerepéről ejtek néhány megjegyzést. Költői, írói hatásuk útján nyert tekintélyük, presztizsük nyelvük iránt is tiszteletet keltett és önkéntelenül is annak utánzására készítetett. Egymással kölcsönhatásban álltak ekkori íróink, mégpedig nemcsak műveik révén, hanem személyesen is. Ez is nem csekély mértékben elősegítette bizonyos kiegyenlített nyelvi típus kialakulását. De ez a nyelvtípus — magától értetődik — nem lehetett sablonhalmazat. Íróinknak egyéniségük is volt, ezeknek az egyéniségeknek különféle élményeik, eltérő lelki folyamataik akadtak, s mindezeknek a tükrözésére egy teljesen átlagos írott nyelv nem lehetett megfelelő. — Ez természetesen bizonyos mértékig szerintem érvényesítendő mindenkori íróinkra is: egy — nem egyszer kieszt — nyelvi norma szabványai nem lehetnek béklyók a nyelvvel alkotni akaró és tudó művész számára. A múlt század második harmadabeli nagy költőink, íróink jelentősége az is, hogy valóban már széles közönséget neveltek az irodalmi termelés számára. És az ily módon létrejött irodalmi közösség, kollektivitás maga után vont a nyelv közösség, kollektivitás egyre határozottabb részletvonalakkal való kialakulását.

Azt mondtuk, Vörösmarty volt helyesírásunknak első kódexbe foglalója. Tehát ezen a téren szerepe volt a szabványosításban. És átlag nyelv-e egyebekben az övé? Két évvel ezelőtt jelen voltam egy irodalomtörténész megbeszélésen. Ezen felvetették és forgatták azt a kérdést, hogy irodalmi nyelv vagy köznyelv-e a Vörösmarty nyelve, s hogy jogában volt-e neki ezen a nyelven írni. Nem szóltam bele a tárgyalásba, mivel a k k o r az volt az érzésem, hogy nem egy nyelven, mondhatnám: nem a tudomány »köznyelvén« beszélnék, s nem értenők meg egymást. — Azóta egy fiatal irodalomtörténész, TÓTH DEZSŐ közölte »Vörösmarty nyelve« című értekezését (Irodalomtörténet 1951 : 186—206). Ebben több érdekes kérdést vet fel és komolyan mérlegelendő észrevételeket tesz. Most nem foglalkozhatom velük. — A magaméból jelzek néhány előzetes megjegyzést. Kétségtelenül Vörösmarty vitte gyakorlatilag diadalra a megújított magyar nyelvet, de nem úgy, hogy a nyelvújítás minden termelvényét belehalmozta volna munkáiba; ő nagyon is válogatott a raktáron kínálgató készletben, amint a nyelvteremtés olyan zsenijénél, amilyen ő volt, nem is lehetett másképp. Válogatott a meglevőben, de művészi szükségletei szerint igen gyakran újat alkotott. Ezek a szók vagy fordulatok szokatlanságuknál fogva azonban nem zavarták, inkább megragadták akkori olvasóikat, amint-hogy mi sem akadunk fenn rajtuk, hanem élvezzük őket. A helyzet, a lélektani vagy tárgyi helyzet fontosságát itt is, mint általában a nyelvi megnyilatkozások esetében ki kell emelnünk. Egy nem egészen szokványos szó vagy fordulat értelmileg világossá, hangulatilag lélekmozdítóvá válik. Ilyenkor használhatom a nyelvjárás vagy a magam szavát. De a különlegesség nem öncél. Ha túlzott mértékben erőltetem olvasóim értelmi vagy érzelmi felfogó képességét, ilyen nem szokványos elemek lépten-nyomon való feltűnése a nyelvemet fonákká, idegenszerűvé teszi és az olvasót eltávolítja tőlem. — Nézzük a »Zalán futása« előhangjabeli *ültenek* formát, illetőleg *századok ültének el* fordulatot! Az *ültének* nyilván már abban a korban archaikus változat volt az *ültek* mellett (egyéb-ként nyelvtörténeti szempontból az *ültek* az eredetibb). Ez az alakhasználatban a régiesítés mozzanata. De miért ezt a szót teszi oda a költő? Az *el-ül* igekötős alakulat a tyúkokkal kapcsolatban szokásos. Nyilván nem így esett rá a fenség körében mozgó Vörösmarty választása. T. i. *el-ül a vihar* is. És ebből a kifejezésből lett a Zalán előhangjában a *századok ültének el*; a magyar századok, a magyar nép zivataros, viharos századai. A régiség, a múlt színének ilyenféle megadása a helyénvaló, mivel az archaizálás nem járhat nyelvtörténeti nyomozást kívánó titokfejtésekkel. — Vörösmarty a Zalán előhangjának a végén a maga szaváról azt mondja, hogy »hű a *haladékony* időhöz«. A *haladékony* nyilván Vörösmarty alkotása, amelyet ez egyszer használ. Nem hiszem, hogy hatásrontó volna itteni alkalmazása. — A »Gondolatok a könyvtárban« egyik részlete: »De akik a ruhát elszaggatták, | Hogy majd belőle csinos könyv legyen, | *Számon kívül maradtak*«. A *számon kívül marad* vagy újítása Vörösmartynak vagy nyelvjárási fordulat, és akkoriban nyilván nem volt közhasználatú. Azonban ha valaki olvasta vagy olvassa, nem zökken meg a kifejezésen: a *számon kívül hagy, számba vesz, számba jön, számon tart* szólások nemcsak értelmileg teszik világossá, hanem hangulati zöngéjét is megadják. — Igaza van GYULAINAK, amikor ezt írja: »Mily kifogyhatlan a jellemző és új árnyalatú epithetonokban, mennyire nem szorúl meg soha, oly gazdagnak látszik kezei között a nyelv, mintha ő teremtené. A mondat értelme, az érzés hangulatja mily határozottan kiemelik az elavúlt, közdivatú, új vagy tájszavak árnyalatait.« (Vörösmarty életrajza VIII. fejezet.) — Azt mégis megjegyezhetjük, hogy

Vörösmarty túláradó nyelvt teremő képessége némelykor talán a kelleténél inkább kicsap az akkori nyelvi szokvány medréből.

A múlt század harmincas—negyvenes éveiben a Vörösmarty és Bajza nyomán jelentkező almanach-költészet szócsinálmányai nem újságuknál, hanem a képzetlenségükből eredő képtelenségüknél fogva már születésükkor halálra voltak ítélve.

Petőfi költeményeinek aláírásából — GREGUSS gúnyosnak szánt megjegyzése szerint — meg lehetne tanulni Magyarország földrajzát. Ezzel a körülménnyel együttjárt, hogy ő nagyon sok nyelvjárással került érintkezésbe, s így módja nyílt a beszélt nyelvi változatoknak is a kiegyenlítésére. De volt bátorsága ennek a nem csekély részben maga alkotta »köznyelv«-nek költeményeibe és egyéb munkáiba való bevitelére is. A saját korabeli sikereinek ez is egyik fő tényezője, s ez is egyik magyarázata annak, hogy annyira egynek érezzük vele magunkat.

Mészöly Gedeonnal nem kivételesen egy véleményen vagyok az ikes igeragozás dolgában. Már csak Petőfi miatt is, de számtalan más nagy költőnk, írónk miatt is »engedélyeznünk« kell azt. De nem lehet statárium alá vonni, mivel Tabajdon az a bizonyos néni és egyebütt más nénik és bácsik szintén ikesen ragoznak. Ezt, azt hiszem, elég sokan tudjuk, és LŐRINCZE kollégánk a nyelvatlaszgyűjtés alapján is megerősítette. Általában nem gondolom, hogy Vörösmarty, Petőfi, Arany vagy más költő és író nagyjainknak nyelvvel szemben más álláspontra lehet helyezkednünk, mint amire Puskinnal szemben SZTÁLIN helyezkedik.

Petőfi túlhajtásaként lépett fel és hangoskodott a Liszniai Dámó Klmán- és Szelestey László-féle daloló csoport a »Palóc dalok« és »Kemenesi cimbalom«-féle szerzeményekkel. Az irodalmi nyelv ekkor már annyira megszilárdult, hogy ezek a népieskedő, illetőleg tájnyelvieskedő produkciók nem jöhettek igazi költészetként számba, hanem napi érdeklődésű furcsaságokként merültek el.

38. Hat-hét esztendővel ezelőtt, amikor a nemzet negyvennyolc megünneplésére készülődött, a nyelvtudomány munkásai szintén kötelességüknek érezték, hogy »a maguk módján« kivegyék a részüket az ünneplésből. Munkával akartak ünnepelni. Megterveztünk egy húsz íves kötetet, amely a reformkor és 1848—1849. nyelvi mozgalmait és eredményeit mutatja be több oldalról és a társadalommal, az étellel való kapcsolataikban. A kötetbe szánt jeles tanulmányok el is készültek. Az Akadémia első osztályának a kiadványa lett volna, ha... az ügy jobbra-balra nem konyult volna némely magukat illetékeseknek minősítő tényezők voltából. A kötet most is kiadható, és ez előtt a nyilvánosság előtt hangsúlyozom: kiadandó, annál inkább, mivel vele az emlékezés sok tekintetben hatóerővé váltható át.

Egyébként nyelvészek-történészek közös kiadvánnyal is hozzá akartak járulni az ünnepléshez: egy jobbagylevel-gyűjteménnyel. A fentiekhez hasonló illetékeseknek ezt is sikerült elhúzni, majd megakadályozni. Illetőleg megjelent belőle legújabbban egy erősen megkevesbített választék, de úgy, hogy — régi panaszos nóta! — nyelvtudományi vizsgálódás céljaira lehetőleg alkalmatlan legyen. A népszerűsítés ürügyével szoktak előállni a mindenkori népszerűség-szakértők. Most is elég jól sikerült a tudománytalanítás.

39. Irodalmunknak több jelesét üdvözölhetjük körünkben. Jelenlétükkel tanúságát adják annak, hogy a nyelv ügye nemcsak a nyelvészeké, hanem az egész nemzeté és a nemzetben belül különösképen a nemzet szívverését első-sorban érző és közvetítő költőké, íróké.

Előadásom egy-két befejező részletében hadd forduljak közvetlenebbül ő hozzájuk, az ő művészetükhöz!

A nyelvjárási elemeknek az irodalmi nyelvben való alkalmazásáról ejtek néhány észrevételt.

Írónak, költőnek lehet nyelvjárási sajátosságokat, elemeket alkalmazni, de módjával. A nyelvjárási elemekkel való terheltség természetesen kártékony, hatásrontó. Valami nyelvjárás egészen különleges szavainak, kifejezéseinek a befogadása még ha nem esik is a megértés rovására, zavaróan hathat, mint-hogy a mai irodalmi nyelvvel kapcsolatban élő rendszerérzékünkbe beleütközik.

Egyik vagy másik nyelvjárás hangtani különlegességeit bele lehet, sőt némelykor bele kell vinni szépirodalmi műbe: regénybe vagy bizonyos fajta drámába vagy drámarészletekbe is személy vagy környezet, helyzet jellemzése végett. De már lírai költeményben furcsán, nevetségesen hatna, ha a költő *ő-ző* vagy *i-ző* alakokkal próbálna beavatni bennünket a maga magasröptű vagy gyengéd érzelmeibe. Ugyanez áll nézetem szerint az ének, még az énekelt népdalok esetére is: ha szélesebb körű közönségnek szól a dal, visszásan csikor-dulhatnak ki belőle — mondjuk — a *kík*, *szíp*, *lú* ejtésváltozatok vagy az *uó*, *ua*-féle kettőshangzók. — Az író vagy különösen a költő nyelve tehát általában nem mutathat nyelvjárási ejtéssajátosságokat, de amellett hangzásban mégis megvannak a maga különlegességei a szavakon kívül, — illetőleg a szavak egymásutánjában, a szavak egymáshoz való viszonyában lépnek fel hangzásbeli mozzanatok, amelyek az írói vagy költői nyelvet ilyen vagy amolyan hatásúvá teszik.

Arany János vagy Ady vagy Móricz Zsigmond nyelve nem csupán az »irodalom nyelve«, hanem Aranyé, Adyé, Móricz Zsigmondé: az irodalmi, köznyelvi állományhoz részben nyelvjárási, jelentékeny részben pedig egyéni nyelvi elemek amalgamizálódnak hozzá.

Az irodalmi nyelv állomány, de egyszersmind folyamat is. Nem annyira szerkezet, mint inkább szervezet, amely különböző okokhoz és célokhoz alkalmazkodik, miattuk módosul és fejlődik és fejleszthető. Egy és amellett más. Közhelyet mondva: egység a változatosságban és változatosság az egységben.

40. A moszkvai íróknak az irodalom és a nyelv dolgában SZTÁLIN nyilatkozatai után 1951. január 17-én—18-án tartott pártgyűlésén A. TARASZENKOV bevezető beszédében ilyen megjegyzést tesz: »Az orosz nyelv óriási gazdagsága nemcsak alapszókincsében, illetőleg szótári készletében rejlik, hanem nyelvtanának végtelen hajlékonyságában, rendkívül széles körű mondattani lehetőségeiben is. Az orosz szintaxis megengedi az egyszerű, világos és tartalmas mondatszerkesztést.« TARASZENKOV itt néhány példát hoz fel Fagyev műveiből, és bírálja mondatainak fölösleges szintaktikai bonyolultságát. TARASZENKOV e felfogásával egyetért a Pravda-vitában és a SZTÁLINTÓL megoldott vagy felvetett kérdések megbeszélésében különösen kitűnt SZEREBRENNYIKOV, a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese is. SZEREBRENNYIKOV, LEVIN és ILJINSZKAJA, a Nyelvtudományi Intézet munkatársai, a közös alkotó munkára és tapasztalatcserére hívják fel a nyelvészeket és az írókat.

Ezt nálunk is meg lehet, sőt meg is kell tenni!

41. KÓNYA LAJOS I l l y és G y u l á n a k ötvenedik születésnapja alkalmával az Írószövetségben előadott méltatásában ezt mondja a költő nagyhatású negyvennyolcas színművével az »Ozorai példa«-val kapcsolatban: »pátoszat, költői lendületét még fokozza csodálatos nyelve és nagy drámáink verses hagyományainak feltámasztása. Ezt csak hősi korban lehetett így megírni. A darab a nép nemzettéválásának, teremtető erejének eposza, dolgozó népünk nagyszerű nevelője.« (A Magyar Nemzet 1952. november 2-i száma 7. lapjáról idézem.)

A fejtegetett tényezők miatt és az imént — sokban bizonyára nem megfelelően — bemutatott mozzanatok révén kiegyenlített irodalmi és köznyelvünk akkor teljesíti egyre tökéletesebben a funkcióját, aminek a fontosságát előbb kiemelttem, ha minél szélesebb körökre kiterjed, sőt a szocializmustól általánosított műveltséggel együtt egyetemes nemzeti kincs lesz, illetőleg a gondolkodásnak egyetemes eszközévé fejlődik. Így válik az eredetiben csoport-, majd rétegnyelvként szerepelt irodalmi nyelvi vagy társalgó nyelvi típus egyetemes nemzeti nyelvvé, a nemzeti élet egységének és hatásosságának SZTÁLIN szerint is egyik legfőbb előrelendítőjévé.

*

A dolgozat minden módosítás nélkül úgy jelenik meg, ahogyan a szegedi előadásra készült. Jelentékeny részletei — mint a bevezetésben is felhívtam rá a figyelmet — akkor nem hangzottak el.

A Magyar Tudományos Akadémia 1953. évi nagygyűlésének keretében az első osztályon május 27-én »A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései« címen tartott előadásomból idézem rá vonatkozólag: »Magam az előadás alkalmával jeleztem, hogy az egyáltalában nem valami kimerítő és végleges munkát, mivel az idő nagyon is korlátozott mértékben állott rendelkezésemre... Azt, hogy fejtegetéseim hiányosak, esetleg hibásak, magam tudom a legjobban.¹ Sajnos, ahogy a körülmények állnak, alig remélhetem, hogy a régóta meglehetősen szívemhez nőtt téma érdemleges kidolgozására sort keríthetnék. Mindenesetre rajta leszek — egyébként eddig is eléggé rajta voltam —, hogy mások, köztük tanítványaim ilyen irányban minél eredményesebben munkálkodjanak.« (A M. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtud. Osztályának Közleményei IV, 22.)

Ebben a nagygyűlési előadásomban (i. h. 22—4) tettem néhány észrevételt azokkal a megjegyzésekkel, köztük kifogásokkal kapcsolatban, amelyeket MÓD ALADÁR »Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány néhány kérdéséről« című a Társadalmi Szemle 1953. januári számában (VIII. 1. szám) megjelent közleményébe foglalt bele. Remélem, ott sikerült eloszlatnom azokat a félreértéseket, amelyek elsősorban a nyelvtudomány és a nyelvhelyesség-nyelvművelés viszonyát illető véleményem körül támadtak.

¹ Előfordulhat, hogy egy-két régebbi keletű részletben nincs utalás arra, hogy az adat vagy esetleg megjegyzés honnan való.

HOZZÁSZÓLÁSOK

VERES PÉTER :

Az indokolásom ahhoz, hogy felszólaljak és beszéljek a nyelvről, az, hogy különösen az utóbbi években már meggyökerezett bennem, hogy úgy szeretnék írni, hogy mindenki megértse, és úgy szeretnék írni, hogy mindenki gyönyörködjék benne. Ehhez az igényhez mérem a saját magam és mások írói munkáját is, és ehhez szeretnék a nyelvészekről segítséget kapni. A kérdés körül való töprengéseimből most a következőket mondom el. (Rapszódikus leszek, már a dolog természetéből eredően.) Mindenki tudja, hogy az irodalom és a nyelvészet együtt indult; Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty és Arany János korában még állandó kölcsönhatásban fejlődött mindegyik. Azután a nyelvészet szaktudomány és némi részben bogarászás lett, az írók némelyike pedig a nyelvi egyénieskedés, az »eredeti« kifejezések hajszolásába tévedt (Szabó Dezső, Szomory Dezső, sőt Krúdy is). Most, amikor a dolgozó emberek százezrei kerülnek be a nemzet szellemi életébe, a nemzet *szellemi vérkeringésébe* — (ez a szó is mutatja, hogy mennyire küszködünk a kifejezéssel: *szellemi vérkeringést* mondunk, holott ez nem jó szó — képtelen kép —, és mégis érti majdnem mindenki, hogy mit akarunk ezzel kifejezni) —, és ismerkednek az új eszmékkel, a politikai és a természettudományi, irodalmi, közgazdasági és szakmai elvontságokkal, nagyon tiszta fogalmazásra volna szükség mind az ismeretek terjesztésében, mind az irodalmi kifejezések terén. Nem elég, ha a szemináriumokon, tanfolyamokon, iskolákban úgy tanuljuk meg az új fogalmakat, a szocializmus, a közgazdaságtan, a marxista-leninista elmélet bármely tételét, mint ahogyan elemi iskolás koromban tanultuk a számtant, hogy az egész szorzótáblát elénekeljük, — $1 \times 1 = 1$ és így tovább végig százig —, mert ebből az sült ki, hogy amikor magános számtanóra volt, ugyanaz a gyerek, aki jól énekelte végig az egész szorzótáblát, nem tudott válaszolni arra, hogy 6×9 mennyi. Tudom, hogy most rengeteg ember tanul, szemináriumot, pártiskolát, tanfolyamot végez, és jól tudja a leckéjét. Jó minősítést is kap, mégis a valóságos életben, a maga munkahelyén alig-alig valami keveset, némelyek pedig egyszerűen semmit sem tudnak alkalmazni a konkrét feladatokra. Tehát a nyelvtanítással foglalkozó emberek ne csak a meglevő vagy ezután létesítendő nyelvtan törvényeire tanítsák meg az embereket, hanem a gondolkodás, a fogalmazás törvényeit is meg kell velük ismertetniük. Mivel nem vagyok tudósa a nyelvnek, úgy vélem, az lenne a leghasznosabb, ha elmondanám, hogy a saját írói fejlődésemben hogyan ismerkedtem meg lassan és félig-meddig a nyelvi kérdésekkel. Eleinte csak írtam, és nem gondoltam arra, hogy nekem »nyelvem« is van, még kevésbbé gondoltam arra, hogy »stílusom« van-e, és hogy az milyen, és miben különbözik a másokétól. Most kezdem már látni, hogy mi »a gondolatközlés, mint olyan« — németül mondva — és milyen a szép és jó kifejezés. De elrémít az a tudatlanság, ami bennem kavarg, és elkedvetlenít az a nyelvészeti zűrzavar, amelyet a nyelv-tudományban sejtek. És persze megijeszt az a nyelvészeti kásahegy, amelyet a kész nyelvi fordulatok, a kész nyelvi alakzatok, a sablonos nyelvi kifejezések tömegében az értelmes, tiszta és világos magyar nyelv előtt látok. Hogy mit értek kész fordulatokon és a nyelvet elhomályosító, nehézkes műnyelvvé átfarmáló kész alakzatokon, néhány példában megmutatom (egy párat felírtam, de egész könyvrevalót lehetne írni a publicisztikai és politikai köznyelvből). Tehát: »X. Y. felszólalása osztatlan *sikert aratott*«. Alig van itt valaki, aki érezné, hogy ez milyen rossz. *Sikert aratni?* *Aratás* konkrét dolgot jelent: *búzát aratok*.

És csak búzát, illetve gabonát aratok, de a szőlőt már szüretelem, a tengerit töröm, a répát ásom, a krumplit szedem, stb., stb. De más baj is van. A magyar nép a *siker* szó irodalmi értékét nem ismeri, csak a búzalisztben levő és az igavonó állat izmaiban levő *sikérrel* ismerős. Ez is konkrét dolog. A közéleti *siker* azonban, mint mindenki tudja, megfoghatatlan, az időben folyó. *Győzelmet aratni* már inkább lehet, mert a *győzelem* konkrét és egyszeri dolog. Vagy: »szándéka hajótörést szenvedett«, »síkra szállt mellette«, »lándzsát tört mellette«, stb., stb. Ezek igen régi szóképek, annakidején megvolt a konkrét értelmük, ma már avasok. Vagy: »a szőnyegen forgó kérdések«. Nem hiszem, hogy Magyarországon az öt millió paraszt közül volna egy, aki értené, hogy mit jelent az, hogy »szőnyegen forgó kérdés«, holott nyilván a tárgyalóterem szőnyegére került és tárgyalandó dolgot jelenti. Még egy pár példát a jobban ismertekből: »Kiküszöböljük a hiányosságokat«. — A hiányosságokat, tehát nem létező dolgokat *küszöbölni* ki képtelenség, hiszen még a létezőket is nehéz *kiküszöbölni*. »Leleplezzük a béke ellenségeit«, »a szocializmus építését van hivatva szolgálni«, stb. Ezekkel a kész fordulatokkal és kész nyelvi alakzatokkal úgyszólván mindnyájan élünk, — én sem tudom elkerülni —, de viszont ma már érzem, hogy emiatt milyen nehézkessé vált a magyar nyelv. Hivatkozom történelmi példákra, amelyekre az előadó is hivatkozott, hogy volt nekünk valaha ennél szemléletesebb, egyszerűbb, világosabb és élvezetesebb publicisztikai köznyelvünk is.

A legnagyobb és legnehezebb kérdésnek én ma az elvont gondolatok teljes és valódi eszmei értékeinek a megismertetését és megértését tartom. A magyar népnyelv mind mostanáig csak az erkölcsi és pedig nem a teológiai-valláserkölcsi, hanem a közönséges, mindennapi erkölcsi eszméket ismeri. Pl. »jó ember«, »rossz ember«, »gazember«, »rongyember« stb. Ezek voltaképpen elvontságok, amelyeket a nép csinált, de ezek alatt mindig konkrét, határozott erkölcsi értékítélet rejtőzik. A valláserkölcsi vagy teológiai és bármiféle más eszméket nem tudta ugyanígy világossá és szemléletessé tenni. Hogy ez mennyire igaz, arra legyen szabad egy bizonyítékot, a hozzám legközelebb levő területről, az irodalomból felhozni. Az irodalom közismertnek vélt és minden iskolában tanított, szélében használt műszavai, mint: *költő, író, szerző, vers, regény, elbeszélés, novella, darab, dráma, tragédia, vígjáték, bohózat, mese, anekdota, adoma, cselekmény, hős, alak, szerep* stb., vagy teljesen ismeretlenek, vagy homályosan, féligértetten kavarognak az emberi fejekben, és nemcsak a falusiakéban, hanem elég nagy mértékben a városiakéban is. Éspedig nemcsak azokéban, akik most özönlenek a városba, hanem a régi városiakéban is. Nagyon érdekes például a »költő« fogalma. Homályos fogalom és amellettt gúnyos mellékíze van. Még homályosabb a »hős« fogalma általában is és mint irodalmi alak, mint »regényhős« is. A multa nézve »ős«-t értenek rajta, és még nagyapám idejében az ősök és hősök fogalma egyazon fogalom volt; a mi vidékünkön legalábbis így volt. A jelenben pedig már a valódi értelmével szemben éppen ellenkező jelentése van. Akire azt mondják pl. a Tiszántúlon, hogy »nagy hős«, azon azt értik, hogy szájhős, nagyszájú, fölényes, erőszakos alak. A »hős« valódi, »profétikus« értelmében csak a nagyon kevés literátusan művelt ember előtt ismeretes, a paraszti milliókban vagy általában a magyar nép millióiban alig-alig ismerik, homályban van az egész fogalom és a vele kapcsolatos ismeretkör. Az irodalmi fogalmak közül csak a verset, mesét és az adomát, tréfát értik annak, ami. A többi fogalom, közte az »író« fogalma is jórészt értelem nélküli vagy homályos értelmű szó. (Ajánlom pedagógus barátaimnak, hogy nézzenek utána, nem önkényes, pusztán állítás-e az, amit mondok, nem túlságosan egyénien nézem-e én a paraszti nép gondol-

kozását és általános műveltségét.) Ahogy én látom, sem a prózai, sem a költői nyelvet nem ismeri a mi népünk igazán. A költői nyelven nemcsak a formát értem, nemcsak azt, hogy a ritmussal nem tud megbarátkozni, mert nagyon sok versben nem találja a »kádenciát«, és ezért eltéveszti az értelmet is, hanem a költői mondanivaló sajátos, szellemi mivoltát sem érti meg a nép, ezért marad a levegőben a csodálatosan szép magyar líra egész világa. Csak azok a versek hatolnak le igazán a mélybe, amelyek úgy fejezik ki a valóságot, mint mondjuk: »Leveles dohányát a béres leveszi...« (Idézet Petőfitől). Az ilyet tökéletesen megérti, és gyönyörködik is benne, anélkül, hogy irodalmi tanulmányokra volna hozzá szüksége.

Miért mondom ezt el? Azért, hogy azt az igényt, amit az első mondatban megfogalmaztam, hogy »úgy szeretnék írni, hogy mindenki megértse, és úgy szeretnék írni, hogy mindenki gyönyörködjék benne«, megindokoljam. Előtttem ez a Petőfi-strófa az eszmény, és szeretném, ha a szocializmus igazságait vagy bármely irodalmi, közgazdasági tételt ilyen világosan, ennyire szólamok nélkül tudnánk elmondani, mert ebben egyetlen üres szólam nincs, mert ez prózának is tökéletes. Már pedig a népneveléshez, az új gondolatok megismertetéséhez és megértéséhez a magyar próza újjászületésére van szükség.

Igen messze vezetne — erre itt se idő, se lehetőség nincs, és nem is az én dolgom —, hogy a prózáinkat történetileg végignézzük. Annyit azonban mégis megjegyeznék, hogy nekem a XVIII. sz. prózája jobb, mint a mai, és különösen jobb, mint a XIX. századé. Mikes Kelemennek, a székelynek a levelei vagy Berzsenyinek, a dunántúlinak a mezei szorgalomról írt klasszikusan egyszerű, világos írása bizonyítja, hogy akármilyen magas közgazdasági, szociológiai gondolatokat meg lehet úgy fogalmazni, hogy nemcsak a kortársak értik meg, hanem évszázadok múlva is gyönyörködünk benne, pedig ez csak ú. n. értekező próza.

Ebből is látszik, hogy legnagyobb gondunk ma az irodalmi és közéleti nyelvben a tiszta, világos értelmezés. Megfigyeltem például, hogy a tárgyaló asztalok mellett mennyire nem tudunk beszélni. Mihelyt körülüli tíz kitűnő író vagy tíz kitűnő nyelvtudós ezt az asztalt, és elkezd »értekezni«, valami lehetetlenül rossz bükkfa-nyelven, siralmasan dadogó műnyelven mondjuk el a gondolatainkat. Én is így vagyok vele. Nem tudok úgy beszélni, mintha egy másik embertársammal beszélnék, és nem tudok úgy beszélni, ahogyan írok, ha »jó formában« vagyok. Tehát az eszmék minél tisztább, kifejezése kell az irodalmi és publicisztikai műnyelv kész fordulatai és homályos értékű szólamai helyébe. Én például úgy gondolnám, hogy az irodalomban az élő beszéd nyelvét kellene bevezetni. Olvasható, sőt felolvasható legyen minden szépirodalmi mű. Ez a kívánság nemrégiben egy olvasómozgalmi konferencián is felvetődött. Erről visszaemlékezem, hogy amikor gyerek voltam, a balmazújvárosi földművelő egyesületben néha két-háromszáz ember is összejött tanyázni és beszélgetni, »valamit hallani«, de mert minden újságból csak egy példány járt, lehetetlen volt, hogy egymás után mindenki elolvassa a napilapokat, hanem mindig rá-tukmálták valakire, hogy olvassa fel hangosan az egész nép számára. És arra is visszaemlékezem, hogy egy-egy vezércikket milyen nehéz volt értelmesen el-olvasni. Az egész újság tulajdonképpen zavaros kása volt, — szétfolyt az emberek agyában, csak itt-ott ragadt meg belőle egy-egy fogalom-szem. Most tehát, amikor százazreket tanítunk a falvakban, üzemekben és termelőcsoportokban, irodalmi, társadalomtudományi és kifejezetten mezőgazdasági ismeretekre, eszmékre és gondolatokra, — a világos fogalmazásra, a helyes hangsúlyozásra

nagyon nagy szükség van. A megértés függ tőle, vagyis a kérdés nemcsak nyelvi, hanem politikai, termelési és kormányzási probléma is. Úgy kell írni, hogy lélekzetzavar nélkül lehessen felolvasni. Lélekzetzavar nélkül, vagyis a magyar nyelv természetes ritmusában lehessen felolvasni minden írást, akár szépirodalmi, akár ismeretterjesztő jellegű legyen is az. Ez nem jelent szürkéséget és nyelvi szegénységet, mert mint ahogy minden ember másképpen beszél, úgy minden író is másféleképpen írhat, ha a saját természetét követi, és nem eltanult vagy mesterkélten csinált stílust erőszakol rá önmagára. Az igazi elbeszélő próza végtelen változatban gazdagíthatja a nyelvet. Példa rá Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond. Mikszáth tisztább, egyszerűbb, Móricz gazdagabb, tömörebb, árnyaltabb, de mindegyik szinte példázza azt, hogy mi mindent lehet magyarul elmondani kész sablonok és idegen kifejezések nélkül. X

Sokkal nehezebb feladat, és a nyelvészek, de minden tudós számára nagyon nagy munka a tudományos és a szakmai műnyelv megújítása. Ez azonban talán nem is olyan sürgős; most az a fontos, hogy a gondolatközlés nyelve újuljon meg legelőször, mert ha a köznyelvünk és irodalmi nyelvünk egyesül, akkor a különböző szakmákban a helyes nyelvérzékű munkások, mérnökök hamarabb megtalálják a saját szakmájuk helyesebb és szebb új és új műszaki kifejezéseit. Ennél sokkal fontosabb és sürgősebb a mozgalmi, politikai, újságírói és publicisztikai nyelv újjáteremtése. Ezen a mai műnyelven már nem lehet beszélni. Legutóbb a Nyelvőrben FÓNAGY IVÁNTÓL és SOLTÉSZ KATALINTÓL jelent meg egy nagyon tanulságos cikk erről a zsargonról. A módszeres nyelvtisztító és nyelvújító munkának, a részlet-munkának is, az általános elvek tisztázásának s itt van a legnagyobb és legsürgősebb feladata.

Ehhez egy pár gondolattal és tanulsággal magam is szeretnék hozzájárulni. Én ugyanis a saját példámon okulva a legfontosabbnak látom addig is, amíg a helyes és remélhetőleg végleges magyar nyelvtanítás megszületik, a magyar nyelvérzék fejlesztését. Én például nyelvtani ismeretek nélkül jöttem az irodalomba, csupán csak az otthon beszélt népi nyelvet, félig-meddig tájnyelvet kaptam útravalóul. De nagyon szerettem az irodalmat, beleértve a magyar népköltészetet és népzene is, és így jutottam el oda, hogy ha nyelvtanilag nem is hibátlan — (ezért szégyellem is magam, de nem tehetek róla) —, de hangzásban és megérthetőségben túrható magyar nyelven írok. Népi nyelven, de nem tájnyelven. És itt csatlakoznom kell PAIS professzor mondanivalójához. Igenis, én magam is lehetetlennek érzem azt, hogy a szocialista-realista írók nyelve, még a legkifejezettebben szépirodalmi műnek vagy akár a mesének a nyelve is tájnyelv legyen. Ez éppen olyan összeférhetetlen, mint a nemzeti líra vagy az általános eszmék költői kifejezése tájnyelven. Illusztrációképpen, egyes népi regényalakok jellemzéséhez nélkülözhetetlen ugyan a tájnyelv, azok az íróársaim azonban és azok a tanár-barátaim, akik a néprajzi és fonetikai kifejezésekkel is dolgozó írók, Tömörkény, Gárdonyi és Móricz Zsigmond nyelvi érdekességében gyönyörködve, még ma is ragaszkodnak a fonetikus tájnyelvhez, erősen tévednek. Mert nem a hangzásban, nem a fonetikában van — ami egyébként betűkkel úgyis kifejezhetetlen — a népi lényeg, hanem az észjárásban, abban a kifejezőmódban, ahogyan az élet és a világ dolgait és jelenségeit a nép egy-egy adott területen megfogalmazza és elmondja. Magyar irodalmi nyelven is lehet olyan könyvet írni, amelyet mind a tiszántúli, mind a dunántúli parasztember — és nemcsak parasztember — teljesen a magáénak érez, és észre sem veszi, hogy nem az ő sajátos tájnyelvi hangján írták. Érdemes a kérdéssel foglalkozni, mert én úgy érzem, hogy a szocialista-realista irodalmat

nem helyes, nem célszerű és végül nem is szép a múltékony nyelvi érdekességekkel a vidékiesség és a nyelvi pepecselés világába lehúzni. Lehetne vitatkozni a részletekről, de én ezt a problémát átadom a nyelvészeknek, mint olyat, amelyen jómagam hosszú éveken, immár másfél évtizeden keresztül töprengtem.

Végezetül pedig a magam részéről úgy gondolom, hogy a nyelv fejlődését és átalakulását nem aprólékos és szigorú nyelvtani pedantériával, hanem nagyvonalú és biztos nyelvérzéken alapuló szabadsággal kell nézni. A nép maga is örökké birkózik a kifejezésekkel, még a mindennapi dolgaiban is, azért van annyi »ízézés«, nyögdecseles, szókeresés. A nép is szünet nélkül teremti, alkotja formálja, alakítja a nyelvet, sőt játszik is vele. Az iskolai nyelvtanításnak arra kellene törekednie, hogy ezt a fogalmazási munkát megkönnyítse. Ehhez a leggyengesebb út nem a nehézkes és sok vonatkozásban tisztázatlan nyelvtani törvények és szabályok erőszakolt bemagoltatása — nem az elemi helyesírási és fogalmazási ismeretekre gondolok, mert azok nagyon is szükségesek —, hanem a nyelvérzék fejlesztése és a magyar fogalomvilág megismertetése. Ehhez pedig a legigazibb segédeszköz a jó irodalom, a realista irodalom, — beleértve a jó publicisztikát is, amely most még nincs — mert ez a magyar társadalmat, a magyar történelmet, a magyar nép életét és gondolkodását és benne a magyar nép lelki szépségeit a leghívebben ábrázolja. Ezzel be is fejezem, mert író lévén, ezt tartom a legfontosabbnak, és hozzáteszem, a leghatásosabbnak is.

ILLYÉS GYULA:

Teljesen kapásból két dologhoz tudnék megjegyzést fűzni PAIS professzor előadásából. Az egyik a prózai és költői nyelv közötti különbség. Egyéni tapasztalatom az, hogy a próza jobban beengedi magába a nyelvi helytelenségeket, a hibákat, a magyartalanságokat, mint a költészet. A versnek valami keményebb, igényesebb magatartása, szűrője van arra, hogy nemcsak az érzést és a gondolatot fejezze ki világosan, hanem hű legyen a magyar nyelv belső szelleméhez is. Legjobb példa erre: még jó prózaíró is leír a nyelvben sokszor előforduló magyartalanságot, pl.: »alkalmazást nyer«, »előjegyzésbe vesz« vagy »jól néz ki«, ilyet versben elképzelni képtelenség. A vers rögtön megméri, abban a pillanatban leleplezi azt, ami nem tartozik szorosan a nyelv belső szelleméhez. Nyilvánvalóan ennek sok az oka. Többek között az, hogy jellegzetesen versolvasó nemzet és nép vagyunk. Bármennyire kevés verset olvasnak is néha egy-egy korban az emberek, de bizonyos, hogy irodalmunkban sokkal több a nagy költő, mint a prózaíró.

A másik megjegyzésem a tájszavakra és tájnyelvekre vonatkozik. Valóban, amikor mi felleptünk, vidéki, népi származású írók, én mindig valami sértőt éreztem abban, ha a parasztot túlságosan paraszti nyelven beszéltették. Ilyet, hogy *Há mén ke-ed?* — gúnynak, megvetésnek éreztem és nem egyszer kedvem lett volna ennek a gúnyolódó rétegnek a nyelvét éppúgy átírni, ilyen gúnyos ortographiában; nagyon könnyű lett volna, mert a *nagyságos jegyző úr* sem úgy íródik, mint ahogy kiejtődik. A tájnyelvről szólva azonban bátran gondolhatunk a magyar nyelvnek egy kisebb nyelvújítására is, éppen azért, mert a népnek új, nagy tömegei kerülnek szorosabb érintkezésbe a hivatalos köznyelvvél. Hivalkodásnak érzem, felesleges születési-bizonyítvány-fitogtatásnak, ha valaki indok nélkül használ tájszavakat. Viszont rengeteg olyan fogalom van a magyar nyelvben, amelyre a köznyelv nem ismer még szót, a tájnyelv pedig ismer. Ezek a szavak még nem kerültek be sem az irodalmi, sem pedig az általános

köznelvbe. Magam dunántúli vagyok, és sokszor szégyelek leírni olyan szavakat, amelyeket nálunk használnak, de amelyek az irodalomban nincsenek meg, holott szükség volna rájuk; nélkülük egy-egy fogalmat nem tudunk megnevezni; legfeljebb körülírni. Pl. a mosatlan edényt nálunk egy szóval *csetresznek* hívják. Így a *csihatagot* is, azt a hajtást, amely a gyökérből nő fel, körül kell írni ahhoz, hogy világosan megérthessük. Ez is olyan kérdés, amellyel érdemes volna a nyelvészetnek foglalkoznia.

Üdvözlöm az írók nevében a nyelvészeket és felkínálom a barátkozást, amely eddig nagyon egyoldalú volt. Mi dolgoztunk, a nyelvészek meg elverték rajtunk a port. Hadd adok most valamit vissza. Nemzeti szégyenünk, hogy mikor Ázsia legkisebb népének is van már értelmező szótára, a magyar nyelvészek még mindig nem tudták megcsinálni a magyar értelmező szótárt, amely pedig elemi kódexe az írás megtanulásának és egyáltalában a nemzeti nyelv életének. Éppen itt értesültem, hogy valaki becsületszavát adta, most már egy év alatt el fog készülni. Én ezt az egy évet 10—20 éve hallom, így szeretném megfenyegetni a nyelvészeket, hogyha ők nem, hát majd megcsináljuk mi, írók.

De hagyjuk a haragot! Magyarországon mindenki nyelvész, s én is magamat kocanyelvésznek érzem. Át is nyujtok rögtön tudós megvizsgálás végett egy szót Bárczi professzornak. A *dér* szónak az értelmezését. A *dérnek* szerintem a ,hóharmat'-on kívül, van még egy jelentése, az hogy ,bot'. Miből következtettem erre? A *dérrel-durral* szólás hangutánzás ugyan, de alapja nyilván a bottal előidézett hang. Azután a »*lesz még kutyára dér*« kifejezésnek az ég-világon semmi értelme nincs a *dér* szónak ,bot' értelmezése nélkül, mert miért hullana éppen a kutyára hóharmat? És a *deres* szó, amely nem csak a szürke színt jelenti, hanem a verőhelyet, a botozó padot is. Igazam van? Ha igen, ha nem, kibékülésül, baráti virágszállként nyujtom át ezt a botot, bízva, hogy még ha melléfogtam is — nem vágnak vele vissza rám nagyon keményen.

BÁRCZI GÉZA:

Inkább módszertani szempontból szeretnék hozzászólni a magyar irodalmi nyelv kialakulásának kérdéséhez. Azt hiszem, akkor követjük legjobban a marxizmus szellemét, ha nem elméletből indulunk ki, hanem tényekből, úgy ahogy azt az előadó kartársunk is tette. Azonban előbb meg kell állapodnunk abban, mely tényeket keressünk ki e kérdés megvilágítására, és a tényeknek milyen tanúságot tulajdonítsunk.

Úgy vélem, abban mindnyájan egyetértünk, hogy az irodalmi nyelv, azaz az egész magyarsághoz szóló, egységre törekvő, nyelvjárásfölötti nyelvváltozat, melynek — tudatosan vagy öntudatlanul — határozott művészi igényei is vannak, nem egy napról másnapra született meg. Határt megállapítani tehát voltaképpen lehetetlen, s ez a törekvés nagyon is hasonlítana MARR robbanás-szerű változáselméletéhez. Az irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálata voltaképpen annak a kutatása, mikor jelentkezik a nyelvi egységre való törekvés, hogyan halad e törekvés a mind nagyobb egység — rendszeren, legalább nálunk, csak viszonylagos egység — elérése irányában. Kérdés már most, mely tényekből lehet a fejlődés megindulására és kibontakozására következtetni.

Azt hiszem, fontos és megfogható ilyen pont a nyelvi eszmény, a nyelvi helyesség többé-kevésbé derengő vagy többé-kevésbé világos gondolatának megjelenése. Ilyen eszmény megállapítható kedvező esetekben írói nyilatkozások-

ból közvetlenül, ezek híján, vagy ezek mellett, közvetve magukból az írásművekből. Nyilvánvaló jele ugyanis a nyelvi egységre való törekvésnek, ha az írók saját nyelvjárásukat elhagyva egy és ugyanazon más nyelvjáráson igyekeznek írni. Ez az igyekezet kezdetben, de néha még elég sokáig csak tökéletlenül valósul meg: az írott nyelven, néhány kivételt nem számítva, át meg átüt az író saját nyelvjárása. Esetleg nyelvjárásfölötti, de még erősen regionális színezetű írott nyelvváltozatok keletkeznek, melyek persze már jóval közelebb vannak egymáshoz, mint a nyelvjárások maguk. Az idő haladtával általában a nyelvjárási elemek száma csökken, a regionális, nyelvjárásfölötti nyelvtípusok is mind jobban közelednek az egységhez. Persze visszaesések is lehetnek, a politikai és társadalmi viszonyok úgy alakulhatnak, hogy egy-egy terület némiképpen elszigetelődik, s ott az irodalmi nyelv tovább őrizhet meg nyelvjárási vonásokat, esetleg ideig-óráig a közös irodalmi nyelvnek egy külön, nyelvjárási elemekkel telített változata alakul ki, és igyekszik hagyományná válni. Ezek azonban oly részletek, melyek a fejlődést hátráltathatják, de rendesen nem akadályozzák meg.

Mindebből következik, hogy az irodalmi nyelv keletkezésének, megindulásának látható, legkönnyebben megfogható jele az egységes nyelvre való törekvés, s hogy ennek a nyelvi egységnek elért foka konkrét lemérhető, ha nem is egy-egy író, de egy-egy kor szövegeiben a megállapítható nyelvjárási elemek aránya alapján.

Hogy ezek az elgondolások helyesek, legyen szabad egészen röviden a francia példán megmutatni. A XII. században jelentkeznek a nyelvi eszmények, a helyes és helytelen nyelv tudatának félreismerhetetlen jelei. GARNIER DE PONT-STEINTE-MAXENCE kijelenti (1174.) hogy az ő franciasága jó, mert Île-de-France-ban született, a lyoni AYMON DE VARENNES (1188.) viszont kifejti, hogy lemond saját tájnyelvének használatáról írásban, mert a franciák (értsd az île-de-france-iak) füle számára az túlságosan vad. CONON DE BÉTHUNE (1181.) panaszkodik, hogy a franciák (île-de-france-iak) a champagne-iak jelenlétében megrohták nyelvjárási szavaiért, holott, ha nyelve nem is kifogástalan franciaságú, érthető az île-de-france-iak számára is. S hogy ez a nyelvhelyességi eszmény valóban irodalmi, egységre törő és esztétikai igényű nyelv születésére, sőt megszületésére mutat, arra bizonyíték az, hogy az írók, származásuktól függetlenül, az új, közös nyelven igyekeznek írni. GAUTIER D'ARRAS a XII. században pikárd létére tiszta île-de-france-i nyelven ír, de a nem arisztokratikus körbe tartozó liège-i *Poème moral* (1200. táján) nyelvjárási vonásoktól szintén igen kevésbé tarkított franciaságot mutat. Ilyen példák száma igen nagy. Igaz, a teljes egységet nem sikerül egyszerre megteremteni, és még a XIV. század elején panaszkodik a lotharingiai zsoltárfkönyv írója, hogy a nyelvi egység ügye csehül áll, de maga ez a nyilatkozat is bizonyítja a nyelvi egység és a nyelvhelyesség gondolatának ébrenlétét. De ezt igazolják maguk a szövegek is. Ha a XIII. században a pikárdos színezetű irodalmi nyelv egy ideig versenytársaként jelentkezik, ha Liège-ben a XVI. században is egy vallonos alakokkal tarkított barbár francia használatos nemcsak az oklevelekben, de az irodalmi kéziratokban, ezek csak arra mutatnak, hogy a különleges helyi viszonyok hátráltatják az egység irányába vezető fejlődést, de maga a fejlődés nem tagadható.

Azt hiszem tehát, ezeket az elveket lehet a magyar irodalmi nyelv kialakulásának a kutatásában is érvényesíteni. A nyelvi egység, az anyanyelv pallérozására való törekvés, szükségességének hangoztatása tudomásom szerint a XVI.

századtól jelentkezik, de a nyelvi helyesség gondolatának homályos derengésére már régebbi időből is lehet jeleket találni. DRÁGFFY JÁNOS pl. egyik, közvetlen a mohácsi csata előtt írt terjedelmes végrendeletének egész első felében íző alak nincsen, második felében azonban előbb szórványosan meg-meg jelenik egy-egy, majd a vége szinte teljesen íző. Aligha lehet elutasítani azt a gondolatot, hogy a levél írója, ki sajátkezű levelei bizonyossága szerint, erősen íző nyelvjárást beszélt, ez ünnepélyes pillanatban szabadulni igyekezett saját nyelvjárásától, de az erőfeszítésbe belefáradt. Ebből talán nem túlságosan merész dolog arra következtetni, hogy ezidőtájt a királyi udvarban kialakulóban volt egy nyelvjárásfölötti nyelvváltozat. A mohácsi csata egyebek közt ezt is tönkretette és a fejlődésnek máshonnan kellett újból megindulnia. De talán az a tény sem mellőzendő, hogy a XVI. század első feléből való kézírataink és nyomtatványaink nagy nyelvjárási tarkasága ellenére vannak bizonyos nyelvi tények, melyek nem kerülnek az írott nyelv szintjébe. Így pl. az *ię*, *uo*, *űö* kettőshangzók ekkor már nyilván megvoltak, hiszen az *ię*-re a XV. század elejéről van már adatunk, s nem valószínű, hogy az *uo*, *űö* jóval fiatalabb volna, mégis az *ię* csak egészen kezdetleges szövegekben fordul elő a XVI. században, az *uo*, *űö* pedig talán még ilyenekben sem. A *-nott*, *-nól*, *-ni* ragsor, noha minden valószínűség szerint ősi, irodalmi szövegben nem fordul elő. Voltak tehát olyan nyelvi jelenségek, melyek még ebben a látszólag teljesen széthulló nyelvű írásbeliségben is elfogadhatatlanoknak, vulgárisoknak hatottak. Ez pedig föltesz valamelyes nyelvhelyességi gondolatot.

Azt hiszem, hogy irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdeteit és lefolyását meg lehet fogni magában nyomtatott szövegeinkben, oly módon, hogy mind-egyiknek lemérjük nyelvjárási vonásait, akár pl. a mai köznyelvhez viszonyítva. Amikor azt tapasztaljuk, hogy ezek az elűtő vonások mennyiségileg állandóan csökkennek, hogy a szövegek szemmel láthatólag közelednek nyelvre egymáshoz, kétségtelen, hogy az irodalmi nyelv fejlődése megindult. Ha ehhez esetleg azt is sikerül kimutatni, hogy egyik-másik írónk más nyelvváltozatot használ írásban, mint amelyet természetsszerűleg anyanyelvjárásaképpen beszél vagy beszélt, azaz hogy mihelyt írásban az egész magyarsághoz fordul, a nyelvjárást tudatosan elhagyja, ez csak erősítené megállapításunkat. Ezután hozzá kell majd látnunk, hogy megkeressük e jelenség összefüggését a kor történetével, művelődési és társadalmi viszonyaival, gazdasági és politikai helyzetével, azaz a jelenség magyarázatát, az okok feltárását.

Sőt talán még ebben az irányban is tud maga a nyelv segítséget adni. Ha pl. megfigyelhető, hogy a tanultabb íródeákok nyelve hamarabb közeledik az egységhez, mint az alkalmilag tollat fogó nagyúr, ebből már magából is valószínűvé válik, hogy ez a kialakuló félben levő irodalmi nyelv nem arisztokratikus jellegű volt, amivé vált volna talán a mohácsi pusztulás nélkül, hanem megteremtésében az új, laikus literátus rétegnek, a magyar diákságnak, mely a török miatt a legkülönbébb vidékekről összezsúfolódott a Felvidékre, szintén része volt. Ez más oldalról tekintve is természetes. — Az írókban, a diákokban születik meg a nemzetté alakulás vágya, az erre való törekvés, s ezzel kapcsolatban a nyelvi egység kialakításának vágya. A nyelvjárásiasság, melyről az előadó beszélt, már nem nyelvjárás. A különbség nálunk kevésbé szembeötlő, mint másutt, mert a nyelvjárási különbségek nálunk lényegesen kisebbek.

Azt a kérdést viszont, e nyelvi egység milyen fokától számítható immár az irodalmi nyelv kialakultsága, tehát mely pillanatban lehet beszélni már meg-levő irodalmi nyelvről, azt hiszem nagyon nehéz mindenki számára egyformán

kielégítő módon megoldani. Abba a kérdésbe pedig, hogy az így keletkező irodalmi nyelv mikor és hogyan válik nemzeti nyelvvé, az egész közösséget összefogó hatalmas kapoccsá, döntő módon avatkozik bele a keletkező nyelvváltozat társadalmi funkciójának, e funkció kiteljesedésének mértéke. Ebben nagy fontosságú a beszélt köznyelv viszonya az irodalmi nyelvhez. Ezt, ha teljességgel nem is, de egy bizonyos fokig meg lehet közelíteni nyelvtörténeti síkon magánlevelek és művek nyelvének egybevetésével.

KNIEZSA ISTVÁN:

PAIS DEZSŐ akadémikus előadása rám szinte lenyűgözően hatott. Tudni kell ugyanis, hogy az irodalmi nyelv kialakulásának kérdésével nálunk eddig voltaképpen nem foglalkozott senki. Mindaz tehát, amit ő itt összefoglalt, nemcsak felépítésében, hanem részleteiben is saját egyéni munkája. Ezért hatott az előadás ránk, de főképp rám, a szenzáció erejével, amelyről eddig nemcsak semmit sem olvastunk, de még beszélni sem beszéltünk. Ha itt egy-két megjegyzést teszek rá; természetesen távolról sem jelenti, hogy az előadás értékét bármiképpen is le akarnám becsülni.

PAIS akadémikus külön hangsúlyozta, hogy a magyar irodalmi nyelv másképp alakult volna ki, mint minden más ismert európai irodalmi nyelv. Szerinte ugyanis ezekkel ellentétben a magyarban előbb alakult volna ki az irodalmi nyelv, mint a beszélt köznyelv. Ez véleményem szerint nem helyes, vagy legalább is nem kétségtelen. A magyar helyesírás vizsgálata alapján ugyanis én úgy látom, hogy igenis a magyarban is volt, legalábbis kialakulóban, egy köznyelv épp úgy, mint Moszkvától Párizsig és Londonig mindenütt és ez a köznyelv szintén a királyi kancelláriából indult ki. A budai királyi kancelláriában a XV. században már volt egy többé-kevésbbé határozott nyelvi norma, amelyet nemcsak az udvari nép használt, hanem amelynek már az udvaron kívül is kezdett tekintélye lenni. Az, amit BÁRCZI GÉZA Drágffy levelében irodalmi jellegűnek tart, nem egyéb, mint a kancelláriai köznyelvnek a visszatükröződése. Nézetem szerint — de ezt érvekkel is tudom támogatni, ha most nem is — ez a kancelláriai, azaz udvari nyelv a budai királyi udvar megszűntével nem enyészett el teljesen, hanem tovább él a katolikus és protestáns irodalmi nyelvben egyaránt. A budai kancellária a mohácsi vész után ugyanis kettészakadt: egyik része nyugatra ment, a másik része keletre. Az egyik nyomán nyugaton a katolikus, a másik nyomán keleten a protestáns irodalmi nyelv alakult ki. Közismert, hogy mindkét irodalmi nyelvnek lényegében ugyanaz a nyelvjárás az alapja. PAIS is, mások is, ennek okát a két irodalom alapítóinak azonos vidékről való származásában látják. De a bizonyítás sántít. Sem Káldi, sem Szenczi Molnár nem voltak tiszántúliak, pedig nekik is igen nagy részük van az irodalmi norma megszilárdításában. Szerintem a két irodalom azonos alapja a kettészakadt budai kancellária nyelvének közös öröksége.

De itt a nyugateurópai (és ugyanúgy a moszkvai) kancelláriai nyelvvel való összehasonlítás nem teljesen helytálló. Nyugaton is (már pl. Prágában is), Moszkvában is a kancelláriai nyelv nemcsak beszélt, hanem hivatalos nyelv is volt. Magyarországon azonban a XVII. századig mindenütt, azután pedig Erdély kivételével 1825-ig a hivatalos nyelv a latin volt. A magyar udvari nyelvnek tehát hiányzott a hivatalos nyelvi funkciója, és így nyilván sokkal kevésbbé volt átütő erejű, mint másutt. Mégis, a királyi kancellária által kiadott oklevelek szórványainak hangalakja pontosan ugyanolyan nyelv-

járást tükröz, mint az ország bármelyik hiteles helyéé. Ugyancsak megállapítható, hogy a kancelláriai helyesírással írt szövegek lényegében azonos nyelvjárásúak, és komoly eltérés van köztük és a mellékjeles helyesírással írt szövegek között. Tehát nézetem szerint kellett lenni egy nyelvi normának, amely legalább is bizonyos körökben (az udvartal kapcsolatban álló főúri családoknál és azok familiárisainál) bizonyos tekintéllyel bírt.

A magyar irodalmi nyelv kialakulását talán a lengyel irodalmi nyelv fejlődése szemlélteti a legjobban. Mivel a XVII. század előtt ott sem használták hivatalos nyelvnek, akárcsak nálunk, tehát ott is csak a felszín alatt élt. De hogy megvolt, az rögtön a lengyel irodalom felbukkanása idején kiderült. A lengyel irodalom ugyanis Krakkóban, mindenesetre Krakkó környékén született meg a XVI. század elején. De itt volt a lengyel királyi kancellária is a XI. század elejétől. Krakkóban azonban (és ugyanúgy Varsóban is) egészen más nyelven beszélnek, mint az irodalmi és köznyelv. Krakkó és Varsó környékén ugyanis nem ismerik az *s*, *zs*, *cs* hangokat (helyettük *sz*, *z*, *c*-t ejtenek vagy keményen, vagy palatalizáltan, vidékek szerint), az irodalmi nyelvben és a köznyelvben azonban ezek a hangok pontosan megvannak. Lengyel népi beszédben ezek a hangok csupán az úgynevezett nagylengyel (Poznan és vidéke) nyelvjárásokban vannak meg. A lengyel irodalmi és köznyelv kérdése tehát az, hogy honnan valók benne a sem Krakkóban, sem Varsóban meg nem lévő hangok. Egyik vélemény szerint (és szerintem is) ez a nyelv a királyi udvar hagyománya még abból az időből, amikor a lengyel állam központja Gniezno volt a nagylengyel nyelvjárási területen.

Az irodalmi nyelvet tehát szerintem a magyarban is megelőzte az udvari (kancelláriai) köznyelv, amely a királyi udvarban már aránylag korán kialakulhatott. Az erre vonatkozó kutatások azonban még alig kezdődtek el.

MÉSZÖLY GEDEON:

Műfajonként különböző a nyelv, még írástudatlan népek költői alkotásaiban is. Régen volt már irodalmi nyelv akkor, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szókincse szerint alkottak. Eltévesztett út a magyar irodalmi nyelv kezdetét az írott nyelv hangtanának és helyesírásának egységessége voltában látni. Nemcsak a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom, hanem DRÁGFFY végrendelete is irodalmi nyelven van írva, akár *i-ző* alakok vannak benne, akár nem. (Talán SYLVESTER JÁNOS nem irodalmi nyelven írta *i-ző* distichonjait?)

MÓD ALADÁR

hozzászólása kibővítve megjelent »Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány néhány kérdéséről« címen. (Társadalmi Szemle 1953. január 51—71. l.).

BÓKA LÁSZLÓ:*

Ez az előadás igen világosan megmutatta nyelvtudományunknak helyét az új magyar tudományosságban. Ez a hely nem kedvezőtlen, mert igen nagy keretei vannak a magyar nyelvtudománynak, amelyeket az előadás világosan tük-

* Gyorsírásos-feljegyzés alapján készült.

rögzött: rendkívül széleskörű és beható anyagismeret, a történeti időrendnek következetes érvényesítése. A nyelvtudomány még azzal az előnnyel is rendelkezik, hogy érzi kötöttségét az irodalomhoz, ellentétben irodalomtudományunknak eddig követett gyakorlatával és bizonyos mértékben még a történet-tudomány gyakorlatával is, amelyek sajátos közönyösséggel viseltettek a nyelv iránt, akkor, amikor a nyelvtudományban megvolt az irodalomhoz való kötöttségnek állandó érzése. Ez az előadás abban a tekintetben is öröndetes jelenség, hogy segít megszüntetni nyelvtudományunknak egy alapvető hiányosságát, amellyel kapcsolatban a felszabadulás után igen sok aggályunk volt, mégpedig azt, hogy a nyelvtudomány egy ideig megmaradt a régi pozitívista szemléletnél. Nem azt akarom állítani, hogy elvtelen lett volna, de nem eléggé volt elvi. Nagy örömmel láttuk, hogy nyelvészeink milyen nagy fogékonysággal és készséggel fordultak SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi nyilatkozatai felé. Ennek hatása következetesebben mutatkozik meg műveikben is. Sokszor természetesen beérik azzal, hogy a jelenségeket bizonyos gazdasági, társadalmi háttérnek megrajzolásával teszik plasztikussá, de az osztályharc szempontja nem mindig érvényesül elég világosan a nyelvészeti, nyelvtörténeti munkákban. De éppen most láttuk PAIS akadémikus előadásában a reformkornál és egy-két más szakasz rajzolásában, hogy már a társadalmi harc szempontjai is felvetődnek a nyelvtudomány konkrét anyagfeltáró munkájában is.

Úgy gondolom, hogy a nyelvészek munkájának összefonódása az irodalomtörténészek munkájával a problémák helyes megoldásához szükséges is. Még mindig nem tudjuk ugyanis, sem a nyelvészek, sem az irodalomtörténészek, a problémákat politikai, pedagógiai szempontból is eléggé jól megragadni. Úgy gondolom, ennek az az oka, hogy nem elég komplexen vetjük fel a problémákat, hanem eléggé elkülönítve. Próbáltam megkeresni, hogy hol tudnánk a komplex problémák gyökeréig eljutni. Ha van valami csalódás bennem a kongresszussal kapcsolatban, akkor e téren az, hogy azt gondoltam, a SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi nyilatkozatai után megindult széleskörű szovjet nyelvtudományi vitáknak szempontjai sokkal erőteljesebben fognak érvényesülni.

Azt gondolom, hogy a magyar irodalmi nyelv kérdésének alapproblémája nem lehet más, mint a népnyelv és az irodalmi nyelv kapcsolatának problémája. Emlékezzünk arra, hogy Gorkij a szovjet írók első összszojetségi kongresszusán felhívta a figyelmet arra, hogy a folklór, a dolgozó nép szóbeli műveltsége alkotta meg a legmélyebb és legélénkebb, a művészileg legtökéletesebb hőtípusokat. Nem ismerheti a nép történetét az, aki nem ismeri a nép iratlan alkotásait. Azt gondolom, hogy nemcsak az irodalomnak a típusalkotó készségénél kell a dolgozó népre gondolnunk, hanem az irodalmi nyelvénél is ez kell, hogy kiindulópontunk legyen.

A másik alapvető kérdés, hogy az irodalmi nyelv fogalmát bizonyos mértékben differenciáljuk, tehát különbséget tegyünk a szélesebben megfogalmazott irodalmi nyelv és az irodalmi alkotások nyelve, tehát a szépirodalmi műveknek a művészi hatás céljából alkotott nyelve között. Ez nem egyszerű kérdés. VINOGRADOV, amikor A szovjet nyelvtudomány fejlődése c. tanulmányát írta, azt mondta, hogy az irodalmi műalkotásnak nyelve — ugyanakkor, amikor az egész nép által használt nyelv stilisztikájára támaszkodik — szervesen összefügg a szerző eszmei mondanivalójával, a mű kompozíciójával.

TOMASEVSKIJ Nyelv és író c. tanulmányában arra figyelmeztetett,

hogy van bizonyos ellentét a költői nyelv és az általános írói nyelv között. Nagyon érdekes megállapítást tesz, amikor kimondja, hogy az írói nyelv és a népnyelv közötti határ a szépirodalmi alkotásokban általában a népnyelv felé tolódik el, legtöbbször éppen a legnagyobb alkotó korszakokban. Ebből az következik, hogy a szépirodalmi művek nyelvének tanulmányozása terén a nyelv kifejező szerepének kérdése és a népnyelvvel való viszonyának kérdése alapvető probléma. Tehát írói nyelv és szépirodalmi nyelv között elvi szempontból nincs lényeges különbség. A különbség funkcionális. Az irodalom művészi alapja nem szűkíthető le valamiféle nyelvészeti tudományra, ellenben a stilisztikai kérdései azok, amelyek ebből a szempontból a nyelvészt és az irodalomtudóst egyformán kell, hogy érdekeljék. Nincs a költői nyelvnek olyan nyelvi ténye, amely valamiképpen elő ne fordulna már előzőleg a népnyelvben. Ezért kellene a nyelvészeknek a népnyelv felől megközelítve koncentrált támadást intézniük a stilisztikai alapvető kérdések megoldása felé. TOMASEVSZKIJ azt mondja, hogy a stilisztikai kérdések elhanyagoltsága miatt az irodalomtudósok és a nyelvészek szoros együttműködésére van szükség. Népszerűsíteni kell a stilisztika tanulmányozását, és meg kell valósulnia a stílus gondos tanulmányozásának. A helyes vizsgálat, akár a történeti, akár az irodalmi nyelvvel foglalkozik, a népnyelv kapcsolatát kell, hogy a központba helyezze. TOMASEVSZKIJ azt mondja, hogy egy írónak szerepét nem is értékelhetjük teljes egészében, ha nem vesszük figyelembe azt, hogy milyen nyomot hagyott az író az anyanyelv történetében.

Gondoljuk meg, hogyan emlékezik meg SZTÁLIN elvtárs Puskin-ról; a szovjet irodalom és nyelvtudomány hogyan tárja fel Puskin nyelvét: Puskin-szótár van, Puskin nyelvéről hatalmas tanulmányok készülnek. A szépirodalomnak ez a fajta tanulmányozása azért is fontos, mert a szépirodalom azok közé az alkotások közé tartozik, amelyek a nemzeti öntudatot nevelik, amelyek felkeltik bennünk a nemzeti büszkeség, a hazafiság érzését. A nemzeti egység tudata különlegesen is kifejeződik mindegyikünknek az anyanyelvhez való viszonyában. Az anyanyelvben mint kincses-tárban tükröződik az egymásra következő nemzedékeknek a tapasztalata. És ez a szépirodalomban marad reánk, tehát ennek beható nyelvi és tartalmi elemzése vezet minket arra, hogy nemzeti öntudatunkat, hazánkhoz való hűségünket egyben történeti tudattá, a nép harcának, az osztályharc különböző hullámzásainak feltárásával történeti tudattá mélyítse el. VINOGRADOV mondja: »A szépirodalom a nép nyelvét, a nemzeti nyelv szó-készletének egész gazdagságát és változatosságát felhasználja mint a művészi alkotás eszközt és formáját. A stilisztikai elemzés a nyelvet a szépirodalomban nem választhatja el az író alapeszméjétől, a szereplő személyek jellemétől és az elbeszélő alkotó személyiségétől«. PUSKIN azt mondta egyszer, hogy »az értelem kimeríthetetlen a fogalmak kigondolásában éppúgy, mint ahogy a nyelv kimeríthetetlen a szavak összekapcsolásában. Minden szó megvan a szótárban, de a percenkint megjelenő könyvek nem a szótárak megismétlései«. Amikor a mai politikai helyzetben nemzeti öntudatunkat, hazafiságunkat akarjuk elmélyíteni, akkor nemcsak a szótárak szavait kell mérlegre tennünk, hanem meg kell néznünk, hogy ezek a szavak hogyan kapcsolódnak egymásba, és ezeknek a szavaknak egybekapcsolása túlmutat a nyelvészen és az irodalomtudományon. Ha az irodalomtudósok és nyelvészek összefognak, akkor meg kell találnunk ezt a világos útmutatást, amelyet a marxizmus-leninizmus ad, hogy »a nyelv elemzésének, a szépirodalmi nyelv elemzésének útján nemzeti jövőnk útját egyengetjük«.

TOLNAI GÁBOR:

Éveken keresztül hangsúlyoztuk, irodalomtörténészek és nyelvészek, hogy az irodalom, a történetírás és a nyelvtudomány között szakadék van. Az irodalomtörténészek emlegették, hogy a szakadékot szüntessük meg. Az Akadémia Nagygyűlésén többen felvetettük, hogy az együttműködés, a komplex kérdések megoldása nem lehet másként, mint hogy munkatervszerűleg is együtt dolgozunk. A szavaknál maradtunk. Tulajdonképpen PAIS akadémikus előadása törte meg a jeget, a nyelvész nyújtott kezét az irodalomtörténészek felé, olyan alapvetően komplex kérdést vetve fel, amely ugyanannyira kérdése az irodalomtörténészeknek, mint a nyelvészeknek. Az előadást éppen ezért rendkívül fontosnak tartom. Mint minden úttörő előadásnak igen sok értéke és sok hibája van. MÓD elvtárs hozzászólása megvilágította előttünk a hiányosságokat. Szeretnék az irodalomtörténet oldaláról ötletszerűen néhány konkrét kérdést feltenni.

ENGELS több tanulmányában foglalkozik a polgárosodás történetével, és felveti, hogy a polgárosodásért vívott harcnak három periódusa van: a XVI. századi reformáció, a XVII. századi angol polgári forradalom és a XVIII. századi nagy francia polgári forradalom. Úgy gondolom, hogy a magyar nyelv fejlődése szempontjából is helyes ezt a problémát felvetni. Az előadó KÁROLI biblia-fordítása és Pázmány között mindenesetre szakadékot látott, nem tartotta azonos nyelvfejlődési típusnak KÁROLI és PÁZMÁNY nyelvét. Szeretném kapcsolni a kérdést az ENGELS-féle terminológiához. Véleményem szerint a KÁROLI-féle nyelv és a PÁZMÁNY-féle nyelv ugyanazt a nyelvfejlődési periódust jelzi. PAIS professzor említette TÓTFALUSI KIS MIKLÓSNak elmékedését a grammatikával kapcsolatban. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS világosan az angol polgári forradalom eszméi nyomán folyó polgárosodásért vívott harc második periódusának megfelelő állomás. A KÁROLI-féle biblia három századon keresztül szinte sérthetetlen könyv volt, amelyen változtatni nem lehetett. Azt hiszem, nagyon helyes a polgárosodásért vívott harcot a társadalmi harc szemszögéből is megnézni. Arról van szó — jól emlékezünk erre, — hogy ugyanaz a TÓTFALUSI KIS MIKLÓS, aki azokat a bizonyos latinnyelvű fejtegetéseit írta, a biblia szövegén alapvető és lényeges módosításokat hajtott végre a polgárosodásért vívott harc jegyében, és éppen ez is oka volt annak, hogy a feudális Erdélyben üldöztetés és a szó szoros értelmében szellemi meggyilkolás volt a sorsa.

A Tiszaháton és az erdélyi területeken, ahol bizonyos értelemben megvolt a társadalmi bázisa annak, hogy a polgárosodás második szakasza induljon meg, döntő továbbfejlődésnek lehetünk tanúi. KEMÉNY JÁNOS erdélyi fejedelem, TÓTFALUSI és BETHLEN MIKLÓS emlékiratával kezdődik ez az új fejlődési szakasz. KEMÉNY JÁNOS kikre támaszkodott és kiket támogatott? Azokat az Angliában járt diákokat, akik az angol polgári eszmékkel jöttek haza, és Gyulafehérváron megpróbálták megteremteni a polgárosodásért vívott harc ideológiáját. A sajátos erdélyi irodalmi nyelv nem lényegesen különbözik a nyugatitól, mint KNIEZSA mondta. De melyik erdélyi? A XVI. század végi vagy a XVII. század eleji? Ha a korábbira gondolt, akkor egyetértek vele. De igenis, a KEMÉNY JÁNossal, a XVII. század közepétől kezdődő stílus tökéletesen különbözik a nyugatmagyarországi stílustól irodalomtól, mert Nyugatmagyarországon nem volt meg a polgárosodásért vívott harcnak a bázisa. A tiszavidéki és keleti területeken (Sárospatak, Nagy-

várad, Kolozsvár, Gyulafehérvár) megvolt, és ez az irodalomban és a stílusban is kifejeződött. KÑIEZSA azt mondta, hogy az irodalmi és köznyelv a királyi udvarban alakult ki. KÑIEZSA külföldi, elsősorban lengyel példát hoz fel bizonyítékként. De vajjon milyen királyi udvarban alakult ki az olasz nyelv? Tehát ne kapcsoljuk feltétlenül királyi udvarokhoz az irodalmi nyelv, ill. köznyelv kialakulását.

KOVALOVSKY MIKLÓS:

Mióta a művelődés és a műveltség kiváltsága elszakadt a szoros értelemben vett »írástudó« fogalmától, s mióta a hivatásos írók és költők csak egy kis csoportját alkotják valamely nyelvet beszélő társadalom műveltjeinek, azóta különbséget kell és szokás tenni az írók és költők sajátos, egyéni stílusa, illetve a korszakokonként többé-kevésbé hasonló vagy közös vonásokat mutató irodalom nyelve és az ú. n. irodalmi nyelv között.

A kettő természetesen valamikor egybeesett: az írástudók, költők és tudósok gazdag, csiszolt, választékos kasztnyelve egyszersmind az akkori kevesekre kiterjedő műveltség formája és kifejező eszköze volt. A történelmi és társadalmi fejlődés során, a művelődés terjedésével azonban elvesztette kiváltságos jellegét; használóinak és szerepének köre egyaránt kitágult; a népi-nemzeti nyelv forrásaiból táplálkozva és gazdagodva, levette vagy magába olvasztva az egyéni írói sajátosságokat, a nemzeti műveltség egységes alkotó és közvetítő formája lett. PAIS DEZSŐNEK bevezetőben adott meghatározása, hogy »az irodalmi nyelv az irodalomban hasznosítható nyelvi formák összessége«, — világosan erre a tágabb fogalomra utal. Ezzel kizárja az esetleges mellőzött problémákat számonkérő félreértést, bár az egyetemesebb ölelésű meghatározással voltaképpen megsokszorozza a kérdés vizsgálatában szükségszerűen felmerülő és érvényesítendő szempontokat.

A szűkebb értelemben vett stílustörténeti tanulmány így bővül a magyar nemzeti nyelv kialakulását és kialakítását vizsgáló nagyarányú programmá, amelynek súlypontja nem annyira az egyes írók nyelvének elemzése, hanem a sokágú, évszázados egységesülési folyamatnak és összetevőinek történeti nyomozása.

Az úgyszólván minden lényeges tényezőt számba vevő előadás, illetve vázlat szempontjai közül néhánynak a jelentőségét érdemes kiemelni, hogy az irodalmi nyelv fejlődésének a magyar társadalmi és történeti viszonyokkal való szoros kapcsolatát hangsúlyozzuk, főleg az újabb korszakra vonatkozólag.

1. A magyar irodalmi nyelvnek mint a különféle nyelvjárások és nyelvrétegek feletti, magasabbrendű szintézisnek, »kiegyenlítő formatípus«-nak kialakulása természetesen különböző időtartamú és ütemű korszakokban folyt le. E korszakok megállapítása, jellemzése s lehető pontos és világos elhatárolása alapvető feladat. Kétségtelen, hogy irodalmi nyelvünk történetének egyik legfontosabb fordulata a múlt század első felében kezdődik, Pestnek irodalmi, művelődési és politikai központtá válásával. A fővárosnak ez a szerepe a 40-es években, főként 1848/49-ben erősödik, és a szabadságharc bukásával is csak átmenetileg, rövid időre veszít jelentőségéből, hogy nemsokára egyre uralkodóbbá válik. Az elnyomatás éveiben, akárcsak a század elején, a szellem várába húzódik vissza a nemzet ellenállási és függetlenségi harca. Az irodalom, bár a cenzúra erősen rajta tartja szemét, kihajt a sűrűn feltűnő, néha csak rövid életű, alkalmi lapokban. Mindez az élet jele, s az olvasók is megértették az irodalom nemzet-

védő hivatását ezekben az években, bár Arany és Jókai mellé csak kisebb tehetségek sorakoznak. Szükség van azonban mindenkire, aki szolgálni tudja tollával nyelvünk és magyarságunk ügyét. Az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság felújuló működése is lendületet ad az irodalmi életnek. Az írók és tollforgatók ismét Pesten tömörülnek; állandó érintkezésük, szerkesztőségi munkájuk, az erősödő irodalmi közvélemény igénye egyre inkább kialakít bizonyos nyelvi, stílusbeli egységet.

Magának a városnak a jellege is megváltozik. Mint kormányzati központ, alárendeltsége ellenére is vonzó és kisugárzó hatással van az országra. Ipára is fellendül, főleg a gyarmatosító osztrák tőke betelepülése és vállalatalapításai révén. Mindezt jelentékenyen megerősíti a meginduló vasútépítés, amely Pestet teszi az ország közlekedési hálózatának gócpontjává, s ezzel vonzását növeli.

Ilyen előzményekből születik meg a kiegyezéssel felszabaduló gazdasági lehetőségeknek a kapitalizmusra jellemző mohó kihasználása révén az ország gazdasági és ipari központja, amelynek munkástömegeit szakadatlanul küldi a földtelenség és a paraszti nyomorúság szorításában vergődő vidék. A tőkés-feudális renddel összeszövődő államvezetés támogatása a millennium és a századforduló-tájára igazi fővárossá duzzasztja és formálja a félszázaddal előbb még álmos, félig német két testvérvárost. A reformkor huszas éveitől a XX. sz. elejéig csaknem megtízszereződött a lakosság száma (1906-ban kereken 800.000), nem számítva a környékbeli községek és kisvárosok erős felduzzadását, mivel ezek közigazgatási tekintetben csak néhány év óta tartoznak Budapesthez (a növekedés arányai: 1875-ben 27.000, 1935-ben félmillió lakosuk volt).

A »dunaparti Amerika« kohójában kezd egységbe olvadni az ország minden tájáról összeverődött népesség, és a nagyváros sajátos életformája az első egy-két nemzedék meggyökerezésével lassan már kialakítja a különféle táji vonásokat magába olvasztó új, jellemző vonásokat mutató »pesti nyelvet«, amely a beszélők számát tekintve szinte vetekszik egy-egy nyelvjárással. Jelentősége és hatása szempontjából azonban magasan fölébük emelkedik mint a sajtó, a színház és az irodalom nyelvhasználatára és az egységes magyar köznyelv kialakulására egyre erősebben ható tényező.

2. Pestnek művelődési központtá válásával függ össze az egységes irodalmi nyelv kialakulásának egyik hatalmas lendítője: a sajtó szerepének ugrásszerű megnövekedése. A fejlődés ütemének és arányainak érzékeltetésére elég néhány számadatra hivatkoznunk. A múlt század negyvenes éveinek 10—20 lapja és folyóirata többségében már Pesten jelent meg, elterjedtségük azonban minden tekintélyük és értékük ellenére is igen szűkkörű. Bajza és Vörösmarty folyóirata, az Athenaeum, virágkorában 1500 példányban jelent meg. Kossuth Pesti Hírlapjának, az eleinte hetenkint csak kétszer megjelenő lapnak akkor páratlan népszerűségét és olvasottságát bizonyítja az előfizetők ötezres száma. A kiegyezés után és a 900-as évek elején feltűnő sajtótermékek gombaszaporasága, habár legtöbbjük üzleti vagy politikai vállalkozásként jön létre, a hatalmasan megnövekedett olvasótömegek igényét tükrözi.

Az 1910-es években Magyarországon kiadott másfélezer magyarnyelvű hírlap és folyóirat közül 100-nál több a napilap. A legnagyobbak természetesen Pesten jelentek meg. Volt, amelyik elérte időnkint a napi 100.000-es, sőt 200.000-es példányszámot. A kisebbeknek is 30—40—50 ezer olvasójuk és előfizetőjük volt, úgy, hogy a pesti napisajtó napi példányszáma megközelítette átlagban a milliót, ami ennél sokkal több olvasót jelent. Ehhez járultak a népszerű folyó-

iratok, hetilapok, amelyek irodalmi érték híján is rendszeresen hatottak igen kiterjedt olvasótáborukra (a Tolnai Világlapja és a Színházi Élet pl. szintén százezres példányszámot ért el).

A napisajtó az átlagolvasóhoz szól, nyelvében, stílusában tehát, ha törekszik is bizonyos választékosságra és színvonalra, általában mégsem az írói nyelvhasználat útjait követi, nem az egyéni hangot teszi meg uralkodóvá, hanem egységbe csiszolja munkatársainak stílusát. Az egyes lapok egymásra is kiegyenlítő hatással vannak, s így jön létre egy »irodalmi köznyelv«, a sajtónak sajátos formanyelve.

Az említett számokból ítélve, olvasó ember aligha vonhatta ki magát ennek a műveltségnyelvnek a hatása alól. Figyelembe kell venni ugyanis azt, hogy az írni-olvasni tudók száma, elmaradt viszonyaink közt is, sokszorosára nőtt a 100 évvel előbbi állapothoz képest. Ennek tükrre ismét az, hogy a XIX. század elejének mintegy félszáz nyomdája helyett (ebből Pesten csak 5 működött), 100 év múlva már 300-at találunk Budapesten, 1000-et vidéken; az évi 2000 könyvnek 90 százaléka azonban Pesten jelent meg. Az egyre sűrűsödő betűözönnnek állandó ráhatása az olvasóközönségre, az újságírás szokincse és közhelyei kétségtelenül igen nagy mértékben hatnak az egységes, egyre általánosabb irodalmi nyelvnek mint a műveltség és a közélet nyelvének kialakulására.

3. Az irodalmi nyelv kialakulásának második jelentős tényezője, a gyors ütemben fejlődő színházi élet, sajátos jelleget, szint adott neki, és szintén megszabta fejlődésének irányát az életszerűség felé. Az 1837. óta Pesten működő Nemzeti Színházon kívül a század második felében a német színtársulatok mellett több magyarul játszó színházi vállalkozás is létesült, így pl. a Budai Színkör, a budai és a pesti Népszínház (1875), majd a századforduló táján valóságos színházalapítási láz tört ki a fővárosban. A kiszoruló német kabarék helyett egymásután épülnek fel a magyar színházi kultúra pompás csarnokai: a Vígszínház (1896), Magyar Színház (1897), Király Színház (1903), Városi Színház (1911) stb. Budapest a színházak városa lett. A kor szelleme persze kedvezett a könnyebb műfajoknak és megoldásoknak, és ha e korszak drámairodalmában sok is a mulandó érték, kétségtelen, hogy színházi életünk és színművészetünk ekkor élte egyik virágkorát.

A színpadi műfajok jellege, tárgyválasztása és a kor stílusiránya, a polgári drámában uralkodó realizmus, sőt naturalizmus a romantikus-patetikus vagy filozófikusan költői drámai stílus után meghonosítja a színpadon az életszerűséget és könnyedséget. A dráma élő embereket szerepeltet, a drámaírónak tehát meg kell szólaltatnia a színpadon az élőszót, a maga természetességében vagy némileg irodalmivá nemesítve. Mivel a színpadi szerzők rendszerint más prózai műfajokban is dolgoznak, ott is terjedt ez a nyelvi realizmus. A darabok sikere és vidéki körútja révén pedig százezrek nyelvhasználatára hatott ez a stílus.

4. Mindezeket a fejlődési törekvéseket egységbe fogja, határozott irányba tereli irodalmunk elmúlt száz évének egyre erősödő, jellemző irányzata, a realizmus, amely természetesen az irodalom nyelvében is tükröződik, elsősorban a prózai műfajokban, a tárgyválasztás, a környezetrajz és jellemzés, az alakok beszélgetésének és a stílusnak életszerűségében. A társadalmi változások irányította emberi és írói érdeklődés kitágította az irodalom tárgykörét. Az irodalomban újonnan felfedezett életviszonyokra jellemző nyelvkincs, az

ábrázolt embertípusok sajátos beszédmódja új, hatalmas gazdagodást visz az irodalom nyelvébe. Ennek legszemléletesebb, bámulatot keltő példája Jókai életműve, amely tárgyköreinek, emberalakjainak és helyzeteinek végtelenül gazdag változatossága révén korának szinte teljes nyelvkincsét magába öleli. Zavaros, irrealista irányok, stílusdivatok, művészi útkeresésből, eredetiségéből vagy különködésből fakadó egyéni írói kezdeményezések (pl. Krúdy, Szabó Dezső, Márai stb.), bár néha jelentősen gazdagították az írói nyelvet, legfeljebb zavarták, de nem tudták feltartóztatni irodalmi és műveltségnyelvünk állandó fejlődését az életszerűség, egyszerűség, egységesség felé.

Tolnai Lajos, Mikszáth, Gárdonyi, Tömörkény, Móra, Kosztolányi és Móricz ennek a nyelvi realizmusnak képviselői a közelmúlt írói közül. Műveik jelzik azt az utat, amelyen az irodalom nyelve közeledik az élethez, hogy az író művészi érzéke, kiválasztó ösztöne, elrendező képessége által megneemesítse annak nyelvét, törvényesítse irodalmi használatát. Korunk világalakító társadalmi változásának művészi kifejező stílusa a szocialista realizmus; az az irodalom, amely a népről és a népnek szól, nem zárkozhat el egyéni, öncélú stílusjátékokba.

El kell ugyan ismernünk, hogy minden valamirevaló művész lényéhez hozzátartozik az egyéni stílus megteremtésének törekvése. Az írói kifejezés egyéni utakat kereső ösztöne azonban könnyen ellentétbe kerülhet az olvasó igényével és a megértés korlátaival, vagyis az egyén szándéka a közösség követelményével, s végeredményben a művészet céljával, a mások számára való önkifejezéssel.

Az írónak le kell győznie a maga szűkebb, belső világába való ösztönös elmerülésnek és a külső világgal, a közösséggel való egybeolvadásnak többé-kevésbé meglévő ellentétét a nyelvi kifejezés terén is. Ha ez sikerül neki, és azonosul népének törekvéseivel, a közösség mondanivalóival, akkor is meg kell vívnia a maga művészi harcát az írói nyelv és kifejezőeszközök hagyományaival, örökölt kincsével, egybe kell hangolnia a régít és újat, nem csak egyszerűen új bort tölteni a régi hordóba.

Ennek az egyéni és együttes művészi küzdelemnek eredménye az új, egyetemesebb irodalmi nyelv, amely leveti az egyéni sallangokat, különbségeket, furcsaságokat, s magába olvasztva az élő nyelvet, megteremti az összehangot író és közösség közt. A fejlődés a marxista dialektika szerint minden jelenségben mint az ellentétek és ellentmondások harca és egységbeolvadása jelentkezik. Az irodalmi nyelv történetében ez a törvényszerűség a műveltség régi, kiváltságos fogalmát felváltó új értelmezés szerint, az egyén (író) törekvésének és a közösség (olvasók) igényének a közösségi szempont javára történő összehangolódásával valósul meg. Így alakul ki az egységes, életszerű, a nyelv örökölt és új értékeit művészi eszközzé egybeolvasztó, de az egész közösséghez szóló irodalmi nyelv.

GÁLDI LÁSZLÓ:

1. Mivel az előadásnak az idő rövidege miatt sajnos, csupán egy része hangzott el, teljes egészéről még lehetetlen képet alkotnunk; hatalmas jelentősége, úttörő jellege persze így is kidomborodik. A hozzászólások azonban azért tanúskodtak sok ellentmondásról és bizonytalanságról, mert a vita során nem történt

kellő megkülönböztetés legalább három alapfogalom közt: *a) írott köznyelv* (pl. a nemzeti nyelvű okiratos gyakorlat korában), *b) irodalmi nyelv* (pl. a régi bibliafordításokkal kapcsolatban, ahol azonban a megszövegezésben semmiesetre sem az esztétikai szempont volt a döntő), *c) szépirodalmi nyelv*. Mivel mindhárom sokszor az »irodalmi nyelv« közös elnevezése alá került, az írók sokszor egészen másról beszéltek — elsősorban a szépirodalmi nyelvről — mint pl. KNIEZSA ISTVÁN.

2. A kérdés teljes megvilágításához természetesen hasznosan járulna hozzá bizonyos európai vagy legalább is középeurópai háttér felvázolása. E téren az elhangzott hozzászólások utalásai nem elégségesek. Az olasz írott köznyelv, valamint az irodalmi nyelv fejlődése sokkal bonyolultabb, mint ahogy azt KNIEZSA ISTVÁN hozzászólásának általános formulája nyomán gondolnók. Nagyon tanulságos lenne továbbá nemcsak a lengyel, hanem pl. a román fejlődést is figyelembe venni: a román irodalomtörténetírás u. i. elsősorban a régi vallásos irodalom nyomán kisarjadt *irodalmi nyelv* fejlődését tartja számon (ld. fentebb, *b)* pont), viszont nem veszi tekintetbe a régi román okleveles gyakorlatnak előbb tájnyelvi, majd a XVII. században már bizonyos »koiné«-ra irányuló törekvéseit. Ajánlatos lenne, ha a román munkaközösség, amely az Akadémia támogatásával működik, PAIS DEZSŐ kutatásaival párhuzamosan felvenné programjába az irodalmi nyelv kialakulásának tanulmányozását, s ugyanilyen kezdeményezés történnék pl. az olasz munkaközösségben is. Olasz vonatkozásban ugyanis még inkább az a helyzet, hogy csupán a szépirodalmi nyelv fejlődéséről tudunk, anélkül, hogy az »irodalomalatti« helyzetben sínylődő *a)* és *b)* nyelvtípusok fejlődéséről valamelyes fogalmaink volnának. Sem olasz, sem francia viszonylatban meg sem szokták említeni a vulgáris nyelvű okleveles gyakorlat kezdeteit, sőt kihagyják az irodalomból a régi vallásos irodalom javarészét (bibliafordítások, legendák stb.). Éppen irodalomszociológiai szempontból e téren is nagy feladatok várnának a magyar kutatókra.

ZOLNAI BÉLA:

1. Azt hiszem, az irodalmi nyelv csíráit ott kell keresnünk, ahol a beszédet írásba foglalják. Az »írott« nyelv már válogat, normák felé igazodik, stilizál. A Halotti Beszéd nyelve már írott nyelv, irodalmat teremteni akaró nyelv. Az írásba-foglalás reflexiót föltételez, szerkesztési műveletet. Az irodalmi nyelv az irodalmat teremteni akaró leírt nyelvből fejlődött, függetlenül attól, hogy ez a leírt nyelv az egész országra vagy csak kisebb nyelvközösségre célozott.

2. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a szempontot, hogy az irodalmi nyelv megszületése fokozott társadalmi törekvés, politikai tény. A latin nyelv mint egyetlen irodalmi nyelv, a maga hivatalos tekintélyével és egyházi univerzalizmusával mintaként és eszményként állott a nemzeti nyelvközösségek előtt, de egyszersmind ellenséggént is. Az irodalmi nyelv egyúttal a vulgáris nyelvek fölszabadulása volt Európa latin kultúrájú részében. Népi kultúrát akart teremteni a tudós, nemzetközi, teológiai kultúra helyett. Dante vulgáris elokvenciája már forradalom és a nemzeti nyelv az eretnecség (huszita, protestáns biblia) eszköze. Ezt az eszközt később az Egyház is magáévá tette. Az irodalmi nyelv kialakulása nem választható el a népi beszélt nyelvek írott nyelvvé és irodalmivá válásának kérdésétől.

PAIS DEZSŐ zárószava :

Örülök annak, hogy író vendégeinkkel sikerült egy véleményen lennem. Egy ponton vagyok ellenkező véleményen Illy és Gyulával. Rajta ugyanis sem én, sem a többi nyelvészek soha nem akartuk elverni a port, sőt néhány évvel ezelőtt nem utolsósorban rajtunk fordult meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia beválasztotta tagjai közé, és akkor örültem volna, ha sikerül őt a korábbi Akadémiában üdvözölnöm. Ő azonban nem tartotta meg a székfoglalóját, s így nem volt alkalmam, mint az első osztály akkori elnökének, fogadnom őt.

Mi, a nyelvtudomány művelői, nem akarjuk a nyelvvel való foglalkozást a magunk számára kisajátítani. Nemcsak azért, mert nem vagyunk annyira »beképzelték«, hogy ez lehetséges, hanem azért is, mert tudjuk, hogy mindenkinek joga van beszélni, ennél fogva joga, sőt kötelessége is foglalkozni azzal, amin beszél. Ezért lehetővé kell tenni, hogy tudjon a nyelvvel foglalkozni a különféle iskolatípusokban és az iskolákon kívül.

Mód Aladár kartárs hozzászólására válaszolva azt mondhatom, hogy valóban az előadásom korlátozott volt sok mindenféle okból kifolyólag. Egyik ok az, hogy az előadás csonka volt, tudniillik jelentékeny részét, körülbelül a felét nem tudtam előterjeszteni. Ebben a részben tárgyalom 3 lapon a feudalizmus magyarországi szerepét: a nyelvjárások kialakulásával, illetőleg az irodalmi nyelv fejlődésével vagy nem-fejlődésével kapcsolatos szerepét. Nagyon sajnálatosan nem volt módom arra, hogy az irodalmi nyelv mai kérdéseivel ez alkalommal behatóbban foglalkozzam, de nagyon fontosnak tartom, hogy a nyelvet érintő ezeket a kérdéseket is minél szélesebb körben nemcsak nyelvtudósok, hanem írók és mások is napirendjükre vegyék. Több ízben mondtam és írtam, hogy a tudomány képessége, sőt kötelessége az élet előtt járni. Ezt vallom a nyelvtudományra vonatkozólag is. Különösen pedig a nyelvműveléssel összefüggésben határozottan megfogalmaztam.

Bárczi Géza kollégám, mint — azt hiszem — általában legtöbben, megértette, hogy én korántsem tekintem lezártnak vagy elintézettnak azokat a kérdéseket, megoldásokat, amelyeket előadásomban felvetettem, hanem sok tekintetben bizonyára módosítani fogok én is az elmondottakon, s remélem, további vizsgálataim eredményeként a módosítások több ponton sikeresek is lesznek.

Kniezs István kollégámnak ennyit: A fel nem olvasott részekből kiderült volna, hogy több mozzanatra nézve nem vagyunk éppen ellenkező véleményen. Éppen a királyi udvar és kancellária szerepével 12 lapon foglalkozom. Hogy azonban a királyi kancellária révén nálunk köznyelv kifejlődött volna, azt kevésbé tartom valószínűnek, tehát ebben a tekintetben mint volt irodalomtörténész inkább irodalomtörténész kollégáimmal vagyok egy véleményen. Tudnék hivatkozni a fel nem olvasott részekből példákra, amelyekből kiderül, hogy a kancelláriára vonatkozólag ilyen irányban nem igen vannak meg a valószínűségek.

Mészöly Gedeon professzornak válaszlok: Gondolom, elég világosan kifejezésre juttattam, hogy szerintem a helyesíráson és a hangtanon át lehet legkönnyebben megfogni az irodalmi nyelv fejlődését. Az, hogy mennyire fontosak egyéb nyelvi jelenségek, talán kiderült előadásomból. De egyelőre mindezzel nem tudtam érdemlegesen foglalkozni, nem utolsósorban az időhiány miatt. A szóhasználat, a jelentés kérdésében is szerintem kiterjedt és beható vizsgálá-

latokat kell folytatni a továbbiakban. — Ugyancsak jelezhetem, hogy a kéziratot nem adtam oda másnak sem, mivel a kézirat — nem egészen rajtam álló okokból — nem volt oly mértékben készen, hogy továbbítani lehetett volna. A tartalomjegyzéket, vázlatot pedig neki éppúgy meg kellett volna kapnia, mint a többi hivatalos hozzászólónak. Azt hiszem, ez meg is történt.

B ó k a L á s z l ó kollégámmal általában egy véleményen voltam és vagyok. Emlékeztetem, hogy közös alapon álltunk annak a bizonyos irodalomtörténeti megbeszélésnek a korában is az irodalmi nyelv értékelésére nézve. Nagyon helyesnek tartottuk akkor is a komplex témáknak a valóságban való munkába vételét, mert hiszen ha a témákat csupán felvetjük, a velük összefüggő kérdések még nem intéződnek el. A többi érintett ponton is rokon nézeteim vannak az övéivel.

T o l n a i G á b o r kollégának figyelmébe ajánlom, hogy Károlyit és Pázmányt egy foknak fogtam fel a fejlődés menetében. A Molnár Albert, Geleji Katona és több nyelvbarát szerepével foglalkozó — elhagyott — fejtegetéseimből meg kiviláglik, hogy köztük és Misztótfalusi között lényeges különbséget látok.

BESZÁMOLÓ A FOLYÓ NYELVTUDOMÁNYI TERVMUNKÁLATOKRÓL

LŐRINCZE LAJOS

BESZÁMOLÓ A NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁKRÓL

Nyelvtudományunknak ezt a seregszemléjét, tudományos életünk e jelentős eseményét az eddigi gyakorlatnak megfelelően felhasználjuk arra is, hogy számotvessünk önmagunkkal: mi az, amit tudományunkban elvégzendő feladatként vállaltunk, hogyan oldottuk meg ezt a feladatot, merre megyünk a közel és távolabbi jövőben. Jó alkalom és lehetőség ez a számadás arra is, hogy a nyelvtudomány minden egyes munkása, de azok is, akik nem aktív művelői a nyelvtudománynak, belepillanthassanak munkánkba, s megtehessék vele kapcsolatban észrevételeiket.

Tervbeszámolómat azokkal a munkákkal kezdem, amelyek ma — e kongresszus tanúsága szerint is — leginkább az érdeklődés középpontjában állnak: amelyek tudományunkat az étellel, a gyakorlattal összekötik.

Ma a tudomány minden művelőjének el kell foglalnia helyét az ország építésében, meg kell találnia a módot arra, hogy a népért való tudományt ápolja, azt a tudományt, amelyet egész népünk joggal vár tőle.

Azok a munkálatok tehát, amelyek nyelvészeti vonalon népünk kulturális felemelkedését szolgálják, népünknek a jobb jövőért vívott harcát segítik elő, elsőrendű feladatai a nyelvtudománynak, az első helyet foglalják el — az első helyet kell, hogy elfoglalják — nyelvtudományi tervünkben.

Ezzel kapcsolatban egy pillanatnyi kitérővel szeretnék néhány szóval reflektálni PAIS DEZSŐ akadémikusnak a nyelvműveléssel kapcsolatban tegnap elhangzott — félreérthető — megjegyzésére.

Valahogy azt vettem ki a szavaiból, hogy véleménye szerint a nyelvművelés elsősorban nem nyelvtudományi feladat.

Pais professzor úrnak a nyelvművelésről, a nyelvművelés és a tudomány viszonyáról vallott felfogása eddigi munkásságából ítélve egyáltalán nem arra mutat, mintha ő a nyelvművelést harmadrendű kérdésnek tartaná. De — mint-hogy megjegyzését mások is hasonlóképpen értették, mint én, s Pais professzor úr véleménye nem közömbös ezen a területen sem — éppen azért kell előadásának erre a félreérthető részére válaszolnunk.

Nem fogadhatjuk el azt, hogy a nyelvművelés nem nyelvtudományi feladat. Nem fogadhatjuk el azt két okból sem. Egyrészt a nyelvtudomány alól

húznánk ki a talajt, elszakítanánk az élettől, a gyakorlattól, ha ezt az elvet vallanánk. De a nyelvművelésnek, a nyelvi kultúra ápolásának is megszüntetnénk a legértetesebb forrását, elvonnánk tőle a perspektíváját, szűkkörű, értelmetlen, kicsinyes vitákká tennénk, a nyelv dolgaihoz nem értők prédájának engednénk át.

Én azt hiszem, nagyon is nyelvtudomány a nyelvművelés, és mindinkább azzá kell, hogy legyen. Legfeljebb azt mondhatjuk, alkalmazott nyelvtudomány. De a nyelvtudományi munkának alig van valamely területe is, amely valamilyen módon, esetleg több áttétellel, a nyelvi kultúra ápolásával kapcsolatban ne lenne. Én inkább azt mondanám: a nyelvtudomány — állandó nyelvművelés.

Persze ez így kifejtetlenül nem látszik talán egészen indokoltnak, de éppen az a nagyszerű áttekintés is nyelvünk életéről, amelyet Pais professzor úr tartott tegnap, igen sok támogatást nyújt ehhez a gondolathoz.

A Horthy-rendszer tudománypolitikája elhanyagolta a széles néprétegek kulturális felemelkedését közvetlenül is szolgáló tudományos művek kiadását. Ennek köszönhető, hogy még ma sincs tudományos alapokon álló, de a nagyközönség igényeit is kielégítő leíró nyelvtanunk. Ezt a hiányt igyekszik pótolni a Nyelvtudományi Intézet egyik legfontosabb tervmunkája: A mai magyar nyelv leíró nyelvtana. A leíró nyelvtan területén tulajdonképpen kettős tervünk van. Egyrészt el kell készítenünk a rendszeres nagy leíró magyar nyelvtant, amely a magasabb tudományos igényeket is kielégítő alapossággal és részletességgel ismertetné a mai magyar nyelv rendszerét, bizonyos történeti háttérrel. E munka megírása természetesen hosszabb időt vesz igénybe; nagy, minden eddig felülmúló gyűjtőmunkának kell megelőznie. Ugyanakkor azonban figyelembe kell vennünk a gyakorlati élet követelményeit is, s a lehető legközelebbi időn belül egy korszerű, tudományos alapokon álló leíró nyelvtant kell adnunk szélesebbkörű használatra. Ez a kb. 25 íves könyv, amely egyúttal egyetemi tankönyv is lenne, normatív jellegű nyelvtan lesz. Tárgyalni fogja a nyelvhelyességi szempontból vitás kérdéseket is, s valamilyen szerkezeti megoldásban a szóalkotást és a szókincs más, általános szabályszerűségekre foglалható kérdéseit is feldolgozza.

A legelső feladat a nyelvtanok elkészítése terén megfelelő példatár összegyűjtése. A hagyományos példaszövegek ugyanis tartalmilag nagyrészt már többnyire elavultak, sokszor már elavult nyelvszokást tükröznek; másfelől hiányzik az utóbbi évtizedek számtalan új kifejezési formájának a példanyaga — főleg a mondattan terén. A másik tennivaló az öröklött nyelvhelyességi tételek korszerű kritikai megrostálása és kiegészítése. Ezen kívül megbízható részletkutatásokkal tisztázni kell még a nyelvtan sok bonyolult és tisztázatlan kérdését.

Ehhez a munkához a nyelvtani adattár gyűjtése megindult — egyelőre a mondattan fokozatosan kiszélesedő területén, mégpedig olyan formában, hogy a nagy leíró nyelvtan igényeit is szem előtt tartja. Ami a nyelvtani részlet-

kutatást és a nyelvhelyességi átértékelést illeti, van néhány biztató eredmény és még több ígéret, a munka azonban még nincs kellően megszervezve.

A nyelvtan megírásának a megkezdése előtt tisztázni kell azonban több fontos elvi kérdést is. El kell például döntenünk azt, hogy hol és milyen mértékben kap helyet a hangtan. Tisztázni kell azt, hogy a szójelentéstan, a szófajok tana és a szóalkotás tana hol kap helyet, hogyan kapcsoljuk össze a szókincs és az alaktan tárgykörét. Tisztázásra vár több kisebb jelentőségű kérdés is: hol vonjuk meg az ú. n. nyelvtani jelek és ragok határát, foglalkoznunk kell a segédszók és módosító szók elvi elhatárolásával stb.

Ezeknek az elvi és gyakorlati kérdéseknek a tisztázása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a készülő nyelvtan valóban korszerű legyen, a megfelelő magas tudományos színvonalon tükrözze vissza nyelvünk mai állapotát.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvtan egyes részleteinek a megírásával ezeknek az elvi jelentőségű kérdéseknek a tisztázásáig várni fogunk. A feldolgozó munka bizonyos területeken már a közeljövőben megindulhat, de ezzel párhuzamosan meg kell történnie az elvi kérdések tisztázásának is.

Nyelvtudományunk a sztálini tanítás szellemében nagy gondot fordít a magyar szókincs tanulmányozására is. Kötelességének érzi, hogy a nyelv építő anyagát, a magyar szókészletet feltárja és rendszerezze, a magyar nyelvet tudatosan, helyesen és szépen használni kívánók számára. Ebből a célból a Nyelvtudományi Intézet egyik osztálya a magyar nyelv **Értelmező Szótárának** elkészítésén dolgozik.

Ilyen jellegű munkának a megalkotása egyrészt már azért is fontos és sürgős feladat, mert kerek 80 esztendeje nem jelent meg olyan magyar szótár, amely megbízható tárgyi eligazítást adna nyelvünk szavainak jelentéséről, stiláris értékéről és helyes használatának kérdéseiről. Már pedig az elmúlt nyolc évtized alatt szókészletünk hatalmasan fejlődött és sok kifejező értékkel gazdagodott.

Másfelől azért is sürgős és fontos feladat — ma inkább, mint bármikor azelőtt — egy, az anyanyelvet ábrázoló korszerű szótár közzététele, mivel egy ilyen kézikönyv az országunkban végbemenő kulturális forradalomnak is egyik fontos fegyvere. Szótárunkat a dolgozó milliók, s az új értelmiség napról-napra növekvő serege számára készítjük; az anyanyelvet tanító nevelők, a nép sűrűjéből rekrutálódott tanulóiifjúság számára; írók, újságírók, fordítók, előadók használatára, de haszonnal fogják majd forgatni a nyelvünk értékeivel megismerkedni akaró idegen anyanyelvűek is.

Az **Értelmező Szótár**on dolgozó munkaközösségnek ösztönzést és módszertani tapasztalást a szerkesztési munkálatok elindítása óta az élenjáró szovjet lexikográfia mintaképül szolgáló nagy alkotásai és idevonatkozó elméleti irányításai, valamint más nyelvek szótárai nyújtanak. A magyar szótár jellegzetes vonásainak kialakításában a szerkesztőség ezek mellett természetesen felhasz-

nálta és felhasználja a magyar lexikográfia haladó hagyományait és a különleges magyar viszonyok által teremtett nyelvi és kulturális helyzetből folyó kívánalmakat és tanulságokat is.

A szótár kidolgozott címszóanyagát képező 55 000 szónak összeválogatásában a szerkesztőseget az az elv vezeti, hogy a viszonylag szűkreszabott terjedelemben eleget tudjon tenni azoknak a követelményeknek, amelyeket a szótárral szemben leendő használói támasztani fognak. A szótár a szocialista korszak új magyar értelmiségét kívánja szolgálni, ezért elsősorban a mai élő magyar köznyelvet és szóhasználatot tekinti a szótár alap-anyagának. Nem zárkózik azonban el az újabb irodalmunkban is erőteljesen szóhoz jutó tájnyelvi szóanyag egy részének felvételétől, sem pedig a régebbi magyar nyelv azon szavainak felvételétől, amelyek legismertebb irodalmi klasszikusainkban fordulnak elő. A szakmai műszavak és az idegen szavak közül a szótár a leggyakoribbakat és a szocializmus építésében legfontosabbakat veszi fel.

A magyar Értelmező Szótár elkészítésének három év óta folyó munkálatai rövidesen a befejezés stádiumába jutnak. A jelenlegi tervek szerint a szótár az ötéves terv utolsó évében, 1954-ben jelenik meg, két kötetben, mintegy 2000 lapon. *) Megjelenése azonban nem fogja a magyarországi szótári munkák befejezését jelenteni, hanem csupán az első nagyobbszabású vállalkozás eredményének közzétételét. A szovjet lexikográfia elméleti eredményeire és élenjáró gyakorlati példáira támaszkodva ekkor, illetve bizonyos tekintetben már ezt megelőzőleg is hozzáfog a magyar szótáriródalom egyéb hiányainak pótlásához is. Ezen célból a második ötéves terv-periódusban az értelmező szótárnál szerzett gazdag lexikográfiai tapasztalatok felhasználásával erőteljesen folytatja a sok-kötetes, teljes tudományos apparátussal készülő **A k a d é m i a i N a g y s z ó t á r** munkálatait. E hatalmas munkában a lehető legnagyobb teljességgel fogja a Nagyszótár szerkesztősége a XIX. és XX. századi magyar irodalmi nyelv szóanyagát feldolgozni, a benne szóhoz jutott nyelvjárási, valamint szakmai szavakkal együtt. Az Akadémiai Nagyszótár munkálatai már meg is indultak. Egyelőre főként csak az anyagrendezés, a leltározás folyik. A tulajdonképeni szótári munkálatok megindulása előtt még több fontos elvi kérdés is tisztázásra szorul. Tisztázandó elsősorban a szótár jellege, s az, hogy a feldolgozandó anyag időben pontosan meddig terjedjen.

Másfelől a második ötéves terv-periódus elején a népszerű és iskolai igények kielégítésére, szovjet példa nyomán elkészíti az Intézet az Értelmező Szótárnál lényegesen kisebb oldalterjedelemben, de viszonylag nagyobb címszóanyaggal azt a **k i s - s z ó t á r t**, amely elsősorban a mai magyar nyelv leggyakrabban használt, aktív szóanyagát fogja tartalmazni, értelmezve, képekkel illusztrálva.

* Ezt a határidőt a beszámoló elhangzása óta eltelt időben — sajnos — módosítani kellett.

Ugyanakkor az Intézetben már most munkában levő magyar történeti értelmező szótárs gyűjteményt is előkészítjük közzétételre és célul tűztük ki egy távolabbi időpontra egy összehasonlító módszerű magyar szinonima-szótár megalkotását is. Foglalkozunk ezen kívül még egy magyar stílus-szótár elkészítésének gondolatával is.

Új utakon indult, s már eddig is jelentős eredményeket ért el a nyelv művelő munka.

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő munkaközössége — szoros kapcsolatban az Akadémia Nyelv művelő Bizottságával — változatlanul végzi az egyre nagyobb tömegekre kiterjedő közönségszolgálatot: az Intézethez szóban, írásban érkező nyelvhelyességi, helyesírási problémákra való válaszadást. Megszervezte a munkaközösség a rádióban tartandó nyelv művelő előadássorozatot is. Egyelőre átlag kéthetenként hallhatnak a rádióhallgatók egy-egy 20 perces előadást a nyelv művelés valamelyik fontosabb kérdéséről. Szoros kapcsolatot tart fenn a munkaközösség a sajtó különböző szerveivel, s előadásaikkal, cikkeikkel közvetve és közvetlenül is nagymértékben hozzájárulnak nyelvi kultúránk színvonalának az emeléséhez.

Hamarosan megjelenik a munkaközösség kollektív munkájának eredményét tartalmazó kiadvány, amely a nyelv művelés főbb elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik. Ez természetesen nem teszi feleslegessé azt a gyakorlati nyelv művelő könyvet, amelyet — a nagyközönség használatára — a munkaközösség további munkájaként tervbe vett.

Bár a nyelv művelő munka jelentős eredményeket mutathat fel, még mindig nem foglalta el nyelvtudományunkban azt a helyet, amely jelentőségénél fogva megilleti. Egy kis csoportnak szinte terven felüli munkája, s inkább a felmerült kívánalmaknak megfelelően, mint előre meghatározott terv szerint folyik. A Nyelvtudományi Intézetben, de a Nyelvtudományi Társaság munkájában is sokkal szélesebb kereteket kell biztosítani a nyelv művelés számára, új munkatársak bevonásával. Meg kell indítani a nyelv művelés haladó hagyományainak feltárását, irodalmi nyelvünk kialakulása egyes fázisainak monográfia-szerű feldolgozását, valamint nagyobb íróink, stílusművészeink nyelvének vizsgálatát. A gyakorlati munka minél eredményesebbé tételére feltétlenül szükségesnek látszik egy önálló nyelv művelő folyóirat megindítása.

Nyelvünk fejlődésének, a nyelvben bekövetkezett változásoknak a vizsgálatához felbecsülhetetlen értékű anyagot nyújt a nyelv járá sok vizsgálata. Bár nyelvjáráskutatásunk — különösen a Magyar Nyelvőr megjelenése óta — igen szép eredményeket ért el, anyagi támogatás híján eddigelé többnyire lelkes gyűjtők egyéni vállalkozása volt. Anyagi támogatás hiányában — nyelvtudományunk felbecsülhetetlen kárára — csak ma valósulhat meg a magyar nyelvjárások igazi megismeréséhez feltétlenül szükséges mű, A Magyar Nyelvjárások Atlasza is. Ma már a gyűjtés előrehaladott stádiumban van — kb. a kutatópontok felén megtörtént. A magyar nyelv-

atlasz a nyelvjárásoknak nemcsak a szókincsét vizsgálja, hanem a kb. 750 kérdést tartalmazó nyelvtani kérdőív bőséges anyagon bemutatja a legfontosabb hangtani, alaktani, sőt bizonyos mértékig a mondattani kérdéseket is. A gyűjtők a kérdőívet minden kutatóponton több különböző korú egyéntől, fiatalabbaktól, középkorútól, öregtől, férfitől és nőtől végigkérdezik, minden adatnál pontosan megjelölik, hogy az kitől származik, így gyűjtésük megbízható, s az adott körülmények között a legteljesebb képet adja egy-egy falú nyelvről, tükrözve a legfontosabb változásokat, párhuzamosan egymás mellett élő nyelvi formákat, sőt bizonyos fokig a nemi és nemzedéki különbségeket is.

Az anyagot a gyűjtők ú. n. munkatérképekre írják, amelyek világosan mutatják a gyűjtés hiányait: a hiányzó vagy kétes, bizonytalan adatokat. Ezeket azután az ú. n. ellenőrző kiszállásokon pótolják, korrigálják a gyűjtők, így téve még megbízhatóbbá a nyelv atlasz anyagát.

Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy mind hangtani, mind alaktani kutatások céljaira, mind a szókincs vizsgálata szempontjából igen értékes anyag gyűlt össze, s ezeknek az adatoknak a feldolgozása erőleláthatólag nyelvtörténeti szempontból is igen értékes eredményeket hoz, s nyelvtudományunknak szinte alig lesz területe, amelyre ennek a munkálatnak az eredményei felfrissítőleg ne hatnának.

Nyelvjáráskutatásunk más fontos eredményeket is mutathat fel a nyelv atlasz készítése mellett. A közeli napokban hagyja el a sajtót KISS GÉZA Ormánysági Szótára, amelyet KERESZTES KÁLMÁN szerkesztett meg. Folyik az Új Magyar Tájszótár anyaggyűjtése, s minden reményünk megvan arra, hogy a második ötéves tervben ez a munka meg is jelenik.

A folyó munkák mellett azonban a jövőben jobban előtérbe kell helyeznünk a nyelvjárási részletkutatást. Nagyobb gondot kell fordítanunk nyelvjárási monográfiák készítésére, s nagyobb erővel kell megindulniok a regionális atlaszok elkészítésének is.

Nyelvjáráskutatásunkat, az élő nyelv vizsgálatát igen károsan befolyásolta a multban az, hogy fonetikai vizsgálatok ra szinte semmi lehetőség nem volt hazánkban. Ha egy magyar nyelvész a legegyszerűbb objektív méréseket akarta elvégezni a beszédhangok időtartamának, artikulációs sajátosságainak vagy a hanglejtés egyes kérdéseinek a tisztázása céljából, akkor külföldi fonetikai laboratóriumban kellett dolgoznia. Kormányzatunk felszámolta a mult hiányosságait ezen a téren is, s a Nyelvtudományi Intézet fonetikai osztályának a felállításával megteremtette annak a lehetőségét, hogy nyelvészeink a beszélt nyelv legkülönbözőbb jelenségeit korszerű elektro-akusztikai eszközökkel tanulmányozzák.

A fonetikai osztály arra törekedett a közelmultban, hogy minél nagyobb mennyiségben vegyen fel nyelvjárási szövegeket, s ezzel az írott nyelvemlékek mellett a jelen és jövő kutatói számára egy új, bővízü forrást tárjon fel.

Nyelvtudományunk igen fontos feladata az élő nyelv vizsgálata, a nyelv fejlődésének, e fejlődés törvényszerűségeinek tanulmányozása. Ehhez azonban feltétlenül szükséges az, hogy alaposan ismerjük nyelvünk történetét, multját. A nyelv történeti vizsgálatoknak jelentős hagyományai vannak hazánkban, mégis számos alapvető munkát nélkülözünk. Egy-egy nagyobb kort felölelő nyelvtörténeti munka elkészítése során sokszor hosszú hónapokat, sőt éveket vesz igénybe az anyag összegyűjtése. Nyelvtörténeti Szótárunk, bármilyen nélkülözhetetlen is ma még mindenfajta nyelvtörténeti kutatás szempontjából, egyre inkább hiányosnak, elégtelennek bizonyul a felmerülő igényekhez viszonyítva. Ennek a szükségletnek a kielégítésére indultak meg — egyelőre aránylag lassú ütemben — az új Nyelvtörténeti Szótár munkálatai. Ugyancsak elkezdjük a Nyelvtörténeti Adattár anyagának összegyűjtését is, amely nyelvünk grammatikai elemeinek a gyűjteményét fogja tartalmazni, könnyen kezelhető rendben. Értékes forrása lesz nyelvtörténeti kutatásunknak a Történeti Személynévszótár is.

A nyelvtörténeti kutatásokat azonban természetesen ezeknek a nagy adatgyűjtéseknek a befejezése előtt is végeznünk kell, sőt fokozottabb ütemben, mint eddig. A közelmúltban két jelentős nyelvtörténeti művel gyarapodott nyelvészeti irodalmunk. BÁRCZI GÉZA A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék című munkája a monografikus feldolgozásra, KNIEZSA ISTVÁN-munkája, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig pedig egy részlet kérdés alapos, rendszeres összefoglalására adott példát.

A jövőben folytatódnia kell egyrészt nyelvemlékeink monografikus feldolgozásának, másrészt parancsoló szükségletként áll előttünk a magyar nyelvtörténet összefoglaló megírása is. A nyelvtörténeti kutatások megkönnyítésére és eredményesebbé tétele végett feltétlenül szükséges a Szófejtő Szótár jelentősen kibővített formában való megjelenése, s a Codices Hungarici kiadásának a folytatása.

Jelentős helyet foglalnak el nyelvtudományi tervünkben a finnugor munkálatok is. Ezen a területen különösen régi mulasztást pótolunk egész sor — a kutatásból eddig szinte teljesen kirekesztett — szöveg kiadásával. Akadémiaink már az első ötéves terv keretébe beleillesztette a legfontosabb finnugor szöveg- és szógyűjtemények kiadását, s már 1951-ben három rendkívül nagyértékű kötet hagyta el a sajtót: REGÜLY—PÁPAY osztják (chanti), BEKE ÖDÖN cseremiszi (mari) és FOKOS DÁVID zürjén (komi) szövegei, s rövidesen megjelenik KÁLMÁN BÉLA munkájaként MUNKÁCSI Vogul (manysi) Népköltési Gyűjtemény-e III. kötetéhez a magyarázó kötet is.

Még nagyobb jelentőségű munkálatnak ígérkezik finnugor nyelvészeink egy másik hatalmas vállalkozása, amelynek elkészülte a finnugor összehasonlító nyelvtudománynak fog hatalmas segítséget nyújtani.

BUDENZ JÓZSEF Magyar-ugor összehasonlító szótára és DONNER O. Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen c. munkájának a meg-

jelenése óta több mint hatvan év telt el, s ez alatt az idő alatt a finnugor összehasonlító nyelvtudomány is nagy lépésekkel haladt előre a fejlődés útján. Szorgalmas gyűjtők munkája következtében egyrészt óriási mennyiségű anyag került a finnugor nyelvészek birtokába, másrészt változott az összehasonlító nyelvtudomány módszere is. Ez alatt az idő alatt dolgozták ki a finnugor hangtörténet legfontosabb kérdéseit, így a két fenti munka már elavultnak tekinthető. SZINNYEI Nyelvhasználása részben már elavult. GOMBOCZ-MELICH Etimológiai Szótára csonka, BÁRCZI Szófejtő Szótára ad ugyan útmutatást a finnugor szófejtés egyes kérdéseire vonatkozólag, de mint maga is írja a Tájékoztató-ban, nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt magyar közönségnek szól, s így minden igényt nem elégít ki, nem is beszélve arról, hogy a többi finnugor nyelv finnugor elemei sehol sincsenek összegyűjtve. Az elmúlt hatvan év alatt számos új etimológia, helyreigazítás jelent meg, ezekhez hozzáférfni, ezek között kiigazodni igen bajos, mivel az etimológiát tartalmazó folyóiratok legtöbbszörének még csak mutatója sincs. A finnugor nyelvek kutatói — mivel nem áll rendelkezésükre az egy-egy szóra vonatkozó teljes irodalom — sokszor állanak az előtt a veszély előtt, hogy helytelen magyarázatokat fogadnak el, vagy újból »felfedeznek« egyes etimológiákat.

Szükséges tehát a régi és új szófejtő irodalom eredményeinek az összefoglalása és értékelése, hogy ezzel megbízható segédkönyvet bocsássunk a kutatók rendelkezésére, s megkönnyítsük a finnugor szófejtő irodalom labirintusában való tájékozódást. Ezt a célt szolgálja A m a g y a r s z ó k é s z l e t f i n n u g o r e l e m e i c. tervmunka elkészítése. Ez a munka tartalmazni fogja mindazokat a magyar szavakat, melyeket valaha is finnugor eredetűnek tartottak, s a nyelvtudomány legújabb eredményeinek és módszereinek a tükrében vizsgálat alá veszi ezeket a magyarázatokat. A szótár egyben bibliográfiát is ad.

Jelentős eredményeket mutat fel az i d e g e n n y e l v e k kutatása is, elsősorban a szlavisztika.

Az elmúlt rendszer vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben tette lehetővé a hazánkban élő nemzetiségek nyelvének, e nyelvek történetének a vizsgálatát, pedig a magyarországi közgyűjteményekben igen sok idegen nyelvű, elsősorban a különböző szláv nyelveken, szlovák, horvát, szerb, cseh, lengyel sőt ukrán nyelven írt anyag található. Különösen gazdag a szlovák nyelvű anyag, hisz majdnem minden szlovák nyelvemlék, sőt nyelvtörténeti szempontból jelentősebb anyag a magyarországi közgyűjteményekben található. A szlovák nyelv történetét még nem dolgozták fel, nincs nyelvtörténeti szótára, tájszótára, s forráskiadványaik száma is igen kevés. Éppen ezért a M a g y a r o r s z á g i S z l á v N y e l v e m l é k e k összegyűjtése és kiadása felbecsülhetetlen fontosságú a szomszédos szláv nyelvek történetének a tanulmányozása szempontjából.

Nem tanulmányozták eddig alaposabban a m a g y a r o r s z á g i s z l á v n y e l v j á r á s o k a t sem. A szlovák nyelv területéről mindössze néhány

kisebb nyelvjárástanulmányunk van, a délszláv nyelvjárásokat pedig egyáltalán nem ismerjük. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulmányozása igen nagyjelentőségű, s jelentős mértékben gazdagítja szlavisztikai, sőt általános nyelvészeti ismereteinket is. A nyelvjárások rendkívül előnyös összetétele folytán alkalmunk nyílik ugyanis valamennyi szláv nyelv, illetőleg nyelvjárás közvetlen tanulmányozására, ezek összehasonlítására. Ezen kívül megvan a lehetőségünk az új nyelvjárástípusok keletkezésének, a kétnyelvűségnek, a magyar-szlovák kölcsönhatásoknak a tanulmányozására.

Beszámolónkhoz tartozik nyelvjárásainknak, nyelvtudományunk munkásainak külföldi tanulmányútjairól való megemlékezés is. Lakó György akadémikus, a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese és a Nyelvtudományi Társaság főtitkára a Szovjetunióban tölt három hónapot a szovjet finnugrisztika tanulmányozására és kutatásokat végez az ott lakó finnugor népek között. Németh Gyula akadémikus a Német Demokratikus Köztársaságban tölt három hónapot. Ország László Bukarestben és Kolozsváron román lexikográfusokkal folytatott tapasztalatcserét. A kultúregyezmény keretében Benkő Loránd és Lőrincze Lajos Romániában, Imre Samu és Kálmán Béla Csehszlovákiában folytat nyelvjáráskutató tapasztalatcserét, illetőleg végez gyűjtőmunkát a Magyar Nyelvatlasz számára. Tamás Lajos akadémikus Albániában volt tanulmányúton.

Mindezek a tanulmányutak nagy mértékben hozzájárulnak a Szovjetunió és a népi demokratikus országokhoz fűződő kapcsolatok elmélyüléséhez, újabb szint jelentenek nyelvtudományunkban, s újabb lendületet fognak adni a kutatómunkának.

Ez évi eddig végzett munkánkra visszatekintve megállapíthatjuk, hogy nyelvtudományunk az idén is szép eredményeket tudott felmutatni a régi évtizedek mulasztásainak pótlása terén. Persze javítani való még van bőven. Egyrészt az egyes már folyó munkálatok ütemében, módszerében, minőségében (mint ezt majd a következő hozzászólások meg fogják mutatni), de nyelvtudományunk egészének tervében is. Nem fordítottunk még elég figyelmet a mai nyelv kutatására, a nyelvtudománynak a gyakorlattal, az élettel való kapcsolatainak ápolására. Nem értünk el számottevő eredményt a nyelvtudomány haladó hagyományainak feltárásában. Nem fektettünk kellő súlyt nyelvtudományunk multjának bírálatára, újraértékelésére. S ami a legfőbb, nem tudtuk még megnyugtató módon és mértékben alkalmazni tudományunkban a dialektikus materializmus módszerét: nyelvtudományunk nem tett jelentős lépést előre abban az irányban, hogy marxista nyelvtudománnyá váljék.

Reméljük, hogy az elkövetkező év ezen a téren is gyümölcsözőbb lesz, s jövő évi számvetésünk alkalmával már több eredményről adhatunk számot.

KÁLMÁN BÉLA

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZA

A Magyar Nyelvatlasz előzményeiről, az első kísérletekről BÁRCZI GÉZA számolt be (A Magyar Nyelvatlasz előkészítése. 1944). Ezek azonban, — főleg anyagi eszközök hiányában, nem jutottak tovább a kísérleteknél. Az első kétségtelen eredmény volt az 1947-ben megjelent próbafüzet, de ez nem egy meginduló munkálat alapkőve, hanem egy kísérlet zárófejezete volt.

1948-ban, mikor a magyar nyelvtudomány is elkészítette öt éves tervét, amelyben évtizedek mulasztását akarja pótolni, a nyelvatlasz a tervmunkálatok egyik legfontosabb tételeként szerepelt. A nyelvatlasz első terveiről a Nyr-ben írtam beszámolót (Nyr. 74 : 158—64).

1949-ben a Keleteurópai Tudományos Intézetben működő nyelvész-munkaközösség, majd megalakulásától kezdve a Nyelvtudományi Intézet magyar osztálya tartotta kezében a nyelvatlasz-munkálatokat, készítette a kérdőkönyveket, jelölte ki a kutatópontokat, végezte a kiszállásokat és intézte az adminisztrációt. Figyelembe vettük természetesen a hasonló külföldi munkák, elsősorban a Szovjetunió nyelvatlaszgyűjtésének tapasztalatait. A nyelvatlasz-munkálatokban már kezdettől fogva sok támogatást kaptunk BÁRCZI GÉZA akadémikustól, aki gazdag tudásával, gyakorlati tanácsaival megbeszéléseinken, közös kiszállásaink egy részén segítette munkánkat, és akit az Akadémia 1950-ben hivatalosan is megbízott a nyelvatlasz-munkálatok vezetésével.

A végleges terv, a kutatási módszerek stb. kialakulásával nem foglalkozom részletesen, arról minden érdeklődő tudomást szerezhet BÁRCZI GÉZA cikkéből (MNyelvj. I. 154—155).

Felszólalásom során meglegésem azzal, hogy száraz számadatok tükrében mutassam be eddigi eredményeinket.

A nyelvtani kérdőfüzet 750 kérdését eddig (1952. október 1-ig) fölgyűjtöttük 148 községből, vagyis elvégeztük a gyűjtés 45 százalékát. Ebből térképre került 110 község anyaga.

A szóföldrajzi kérdőfüzet kb. 700 kérdését 92 községben gyűjtöttük föl, tehát a kutatópontok 56%-ában. Ebből térképre került 90 község.

Az adatok kicédulázása a munka ütemének megfelelően folyik.

A gyűjtés mostani állása azt jelenti, hogy kb. 170 ezer adat gyűlt össze, nem is szólva a mellékesen följegyzett, több ezerre menő tájszóanyagról.

Mivel a gyűjtés kezdettől fogva hálózatszerűen folyt, tehát az egész országot befogta kutatópontjaival, és a továbbiakban ennek a hálózatnak csak a sűrítése folyik, azt lehet mondani, hogy már van is nyelv atlaszunk, most csak a tökéletesítését végeztük. Már most, a gyűjtés mai szakaszában is elértük, ill. megközelítettük az első francia és a román nyelvatlasz kutatópontjainak sűrűségét.

A több gyűjtő rendszerének hibáit, a különböző hallási és följegyzési módból adódó eltéréseket kb. kéthetenként tartott megbeszélésekkel, közös hanglemezhallgatással és ellenőrző kiszállásokkal igyekszünk csökkenteni. Így sikerült is a hat munkatárs följegyzési módjában az optimális egységet elérnünk.

Hogy képet adjunk arról az áldozatos munkáról, amit a gyűjtők végeznek, hadd említsek néhány hozzávetőleges adatot. A kiszállások általában télen történnek, mert nyáron a mezőgazdasági munkák miatt nagyon nehéz megfelelő adatközlőket találni. Eddig a gyűjtők megtettek kb. 80 ezer km-t vonaton, 2500-at autóbuszon, 3000-et gépkocsin (ellenőrzés), 300-at szekéren és 800 km-t gyalog. Ha ehhez hozzászámítjuk a hideg szobát, a helyenként és időnként felbukkanó élelmezési nehézségeket, dicsekvés nélkül megállapíthatjuk, hogy csak a tudomány igazi szeretete, az áldozatvállalás készsége adott erőt kutatóinknak erre a szép, de nehéz munkára.

Az egész országra kiterjedő, és minden tizedik községet felölelő szóanyag célja, hogy a mai nyelvi állapotot rögzítse, föltüntetve benne minden fontosabb hangtani, alaktani és szóföldrajzi jelenséget.

Nyelvatlaszunk felbecsülhetetlen szolgálatot tesz majd mind a leíró, mind a történeti nyelvtan művelőinek, valamint a szókincs kutatóinak. Eddig teljesen ismeretlen nyelvi anyag tömeges közzétételével, a jelenségek földrajzi határainak bemutatásával új, hatalmas lendületet fog adni a magyar nyelvtudomány művelőinek. Biztos fogódzó lesz a jövőben a nyelvjárási vizsgálatokhoz is, mert megmutatja a XX. század közepének nyelvállapotát.

Természetes, hogy a kérdőívek a szókincsnek csak egy csekély hányadát ölelik föl, és nem terjeszkedhetnek ki minden jelenségre; a hálózatból területileg is kibújhat néhány nyelvtörténeti szempontból értékes adat, ez a hatalmas szintézis azonban hosszú időre nélkülözhetetlen kincsesbányája lesz a magyar nyelvtudománynak, és nemcsak eléri, de bizonyos vonatkozásokban felül is múlja a külföld hasonló vállalkozásait.

1952. nyarán kezdődött meg az ellenőrzés munkája. Eddig hét nyelvtani és öt szóföldrajzi kutatóponton történt meg. Előzőleg gondosan megvizsgáltuk a gyűjtött anyagot, és minden kétes vagy gyanús alakot kiírtunk. Így egy-egy község anyagának mintegy 15–20%-át ellenőriztük. Az ellenőrzés során kiderült, hogy a gyanús adatoknak mintegy a felét először is helyesen jegyeztük föl. Az ellenőrzés alkalmas volt arra is, hogy megmutassa, mennyire egyformán

hallanak a gyűjtők, de rámutatott azokra a hangtani kérdésekre is, amelyek gépi ellenőrzést és mérést kívánnak, mint pl. a hosszúság finomabb árnyalatai és a kettőshangzók nyomatékvizonyai. Az ellenőrzésre nagy gondot kell fordítanunk a jövőben is. Tekintettel a megteendő nagy távolságokra, okvetlenül szükség volna egy-egy gépkocsi igénybevételére, hogy a gyűjtés amúgyis fárasztó munkájában a gyűjtőt legalább az utazás kényelmetlenségeitől és a hosszas gyaloglásoktól megkímélje.

A gyűjtés módszeréről, a kutatópontok kiválasztásáról és a hangjelölésről a következő évben szándékozunk egy kötetben számot adni a nyelvtudomány iránt érdeklődő közönségnek.

A nagy nyelvatlással párhuzamosan megindultak a kisebb földrajzi egységeket (20—30 községet felölelő) regionális atlasz-gyűjtések is, amelyek kisebb, mintegy 150 szavas kérdőívvel, de a legsűrűbb hálózattal állapítják meg az egyes nyelvi jelenségek pontosabb határait. Az ilyen regionális atlaszok különösen alkalmasak lesznek a nyelvállapot rétegződésének a nagy nyelvatlasznál pontosabb megállapítására. Két regionális nyelvatlasz munkája (az Őrségé és a Nagykunságé) már folyamatban is van.

TOMPA JÓZSEF

A LEÍRÓ NYELVTAN KÉRDÉSEIHEZ

I.

Akadémiánk a leíró nyelvtan megírását Nyelvtudományi Intézete útján szervezi meg. Az elmúlt télen az intézet a magyar nyelvtan számos kutatójához körkérdést intézett, s aziránt is érdeklődött, hogy a közelmúlt ismert nyelvtanaiban ki hol lát homályt, hiányt, pontatlanságot — vagy éppen tévedést.

A válaszok azt mutatják, hogy grammatikánknak szinte minden fejezete telistele van újabb tisztázásra váró problémákkal, s hogy néhány vitakérdés egészen alapvető jellegű. Hiszen még abban sem egységes a vélemény, hogy a sztálini tanításban megnevezett két nagy nyelvtani egységen: a szóragozás tanán meg a szintaxison kívül mire terjedhet ki egy didaktikai, s mire egy tudományos célú nyelvtankönyv, s hogy pl. a fonétikai, fonológiai, szójelentés-tani, szóalkotástani ismeretek milyen mértékben és kapcsolatban kaphatnak benne helyet. (L. POSZPELOV, N. Sz.: I. V. Sztálin tanítása a nyelv nyelvtani szerkezetéről. NyIK, II/2, 25 kk; BENKŐ LORÁND: A nyelvtani szerkezet és a nyelvtan kérdései. NyIK. II/6, 36 kk; Temesi Mihály: Nyelvtudomány, nyelvtan, nyelvtanítás; »Bevezetés a nyelvtudományba« c. 1952-i sokszorosított továbbképző kiadvány 5 kk; stb.) Nyelvtanunk részleteiben természetesen még több a vitás pont. KLEMM IMRE éppen tegnap (XI. 15-én) javasolta, hogy módosítsuk a mondatrészek, ill. mondat szerkezetek megszokott rendszerét.

Szerencsére az utóbbi években egyetemi és főiskolai tanáraink a gyakorlatban már sok ilyen problémát igyekeztek megoldani. Igen tanulságosak e szempontból sokszorosított jegyzeteink; sokszor még olyan kérdésekben is helyes, új megoldásra jutottak, ahol a hozzánk beérkezett válaszok nem láttak nehézséget. Természetesen olyan eset is akad, amelyben e jegyzetek szerintem fölöslegesen tértek el a többé-kevésbé hagyományos felfogástól. (Gyakorlati téren az is csökkentette a jegyzetek jó hatását, hogy nehéz volt hozzájuk férni, meg hogy a »kézirat gyanánt« jelzés miatt nem igen lehetett anyagukat hasznosítani.)

Nézzünk néhány példatípust!

Itt az írás. Fejében a kalap. E mondatokban a GOMBOCZ-féle fel-fogás határozószói, ill. határozóragos névszói állítmányt látott; de újabban (ismét) egyre több kartárs vélekedik úgy, hogy ezek kihagyásos mondatok, s éppen a *van* igei állítmány hiányzik belőlük. Minthogy pedig múlt idejű változatukban (*Itt volt az írás. Fejében volt a kalap.*) az *itt* és a *fejében* szót valóban határozónak, nem pedig az állítmány névszói részének szoktuk tekinteni: a jelen időben, az ígétlen mondatban sem lehet másnak nevezni — mondják. Ezt az elvet egyes jegyzetek a gyakorlatban szépen alkalmazták is már, s eljárásuk ellen leíró szempontból — azt hiszem — nem is tiltakozhatnánk. A »*Szíveik összekapcsolvá*« (Honderű 1846/I, 7) típusú állítmányok t. i. már eltűntek nyelvünkől, s az *Itt az írás.* mondatba ma valóban többnyire beleérezzük a *van* állítmányt.

Egy másik kérdésben bonyolultabbnak látom a dolgot. Az összetett állítmányról egyre gyakrabban olvassuk, halljuk, hogy ez csak a kkor fordul elő, ha a névszói állítmány mellett a személy, az igeidő vagy az igemód kifejezése végett szükség van a lét-igére. Tehát pl. ennek a névszói állítmányú mondatnak: *A fiam mérnök* — összetett állítmányú felel meg így: *Én is mérnök vagyok. Az apám ács volt.* Stb. Ellenben a *marad, maradhat, múlik, múlhat* és részben a *lesz, lehet* mellett egyesek szerint igazában ragtalan határozó van: *Mérnök lett a fiam.* Stb. — Szerintem mai leíró szempontból nem így van, hiszen a mi nyelvérzékünk számára a '*mérnök vagyok*' és a '*mérnök lettem, mérnök maradtam*' már sokkal inkább egységes típus, mint a '*mérnök leszek*' és a '*mérnökké leszek*' — vagy a '*mérnök maradtam*' és a '*mérnöknek maradtam*' szerkezet-pár. De a gyakorlatban nem is lehet eldönteni, hogy pl. a '*mérnök leszek, mérnök lehetek, mérnök legyek*' igei része mikor áll közelebb a *van*, és mikor a *lesz* jelentésköréhez, hisz ez a kettő részben azonos. A kérdés eldöntése attól is függ, milyen mértékben kívánjuk a leíró nyelvtenban a történeti szempontot érvényesíteni.

Egyik jegyzetünkől idézem ezzel a kérdéssel kapcsolatban: »A névszói-igei állítmány szerkezetileg nem más, mint egyfajta adverbális állapothatározós szintagma.« Leíró szempontból ezzel sem értenék egyet. Ha t. i. az '*Én mérnök vagyok*' — mondatban a *mérnök* szó ma lényege szerint állapothatározó, akkor ebben a példában is az: *A fiam mérnök.* S akkor az effajta mondatok elemzésében pontosan oda jutunk vissza, ahonnan az '*itt az írás, fejében a kalap*' példában — láttuk — éppen elmozdultunk. Attól tartok tehát, hogy ilyen fel-fogás esetén vagy újabb ellentét lesz az egyszerű névszói és az összetett állítmány értelmezése közt, vagy pedig végül általában, elvileg is meg kell tagadnunk a névszói állítmányt. (Más, inkább történeti szempontból vizsgálja a kérdést KLEMM: MNy. XXIII, 27—8; eredménye lényegében ugyanez.)

Kezdeményezés van olyan is egy-egy újabb jegyzetünkben, amelynek a célját, alapelvét nem értem. Az egyikben pl. a tárgyas szintagmák két csoportra vannak osztva: adverbálisakra és adnominálisakra.

sakra. Tudvalévő azonban, hogy tárgyi bővítmény nyelvünkben csakis *igéhez*, mégpedig cselekvés-értelmű igeszóhoz járulhat. Jegyzetünk is csak *igenévi* vagy más *deverbális* példát említhet az *adnominális* szerkezetre: *bort inni, sokat ígérő, tanácsot kérve*. De itt a tárgy szerintem szintén csak az *igei alapszó* értelmét determinálja, nem pedig a *névszó* *származékét*; s ilyenkor a tárgy szempontjából teljesen közömbös, hogy ragos igealakkal, vagy pedig igéből származó névszóval fűzzük-e egybe: *bort iszom, ittál, igyék, inni, ivó* stb. Ugyanez a helyzet a *határozósszerkezetek* ott olvasható csoportosításában: a jegyzet t. i. a *derékig érő* szintagma-típust is az *adnominális* kategóriába sorolja. Hiszen igaz: a *határozósszintagmák* közt valóban hasznos az *adverbális*aknak az *adnominális*aktól való megkülönböztetése. Egész más típus ez: *nagyon jó, sokkal több* — mint ez: *nagyon siet, sokkal végzett*. De a *derékig érő* nem az első, az *adnominális*, hanem a második, az *adverbális* csoportba tartozik. Még a *vízbe ugrás* típus is az *adverbális*ak közé való — gondolom.

Van olyan pont is elég, amelyet sem hozzászólásaink, sem a jegyzetek nem tekintenek vitásnak, s az utóbbiakban kifejtett anyag nem is éppen újszerű; mégis olykor zavart érzek. Itt is csak egy példát említek. Az régi dolog, hogy az ú. n. *dativus possessivus* alakra is, jelentésre is hasonlít a *birtokosjelzős* szerkezethez. *Magamnak is van tollam. Pistának nincs ideje*: ezekben a mondatokban részeshatározóról beszélünk; ellenben a következőkben *birtokos jelzőről*: *Az öcsémnek a tolla elveszett. Pistának az ideje: 13 másodperc*. SIMONYI (A jelzők m. 183) szerint éppen ezért »van jogosultsága annak a föltevésnek is, amely szerint *van* és *nincs* mellett a *-nek* ragos névszó nem *dativus*, hanem *birtokosjelző*«. De több nyelv-tanunk nemcsak a *van* és a *lesz* mellett emleget egész határozottsággal *részeshatározót*, hanem olyan névszói állítmányú mondatokban is, amelyek a másik felfogás szerint kétségtelenül *megbontott szórendű birtokosjelzős* szerkezetet tartalmaznak. Így Szinnyi (Rendszeres m. nyelvian¹⁵ 100) részeshatározónak mondja a következő példát: *A munkásoknak sok a dolguk*. A gyakorlati magyarázat szerint *részeshatározó* van a mondatban, ha a *-nak, -nek* ragos szó helyére odaillenék a *nekik* névmás; ilyenkor a *birtokszó -uk, -ük* ragot kap. NAGY J. BÉLA is ilyen értelemben nevezte 1939-ben *részeshatározónak* a következő mondat első részét: *Szegényeknek sok a dolguk* (M. nyelvtan a gimn. III.—IV. o. 96); ellenben mégis *birtokosjelzőről* beszél ebben a mondatban: *A házaknak jégcsapos az ereszüik*. (Meg ebben is: *Kovácsoknak leégett a házuk*.) KLEMM ANTAL szerint *birtokosjelzők* ezek: *Magamnak is három falumat dúlták el. Magamnak is ugyan kutyául lett dolga*. Ellenben ő is *részeshatározót* lát a következő példákban: *Magamnak is sok a dolgom. Magamnak is ez a szándéka* (M. tört. mondatn. 365). — S végül egy mai egyetemi jegyzetünk szerint ez *részeshatározósszerkezet*: *Az úttö-*

r ő k n e k j ő a k e d v ü k; mégpedig azért, mert itt a birtokszó -ük, nem pedig -e ragot kapott.

Meg kell vallanom, hogy én itt nem látom tisztán az alapul szolgáló, biztos elvet. Elsősorban régi dolog, hogy nem ritka ilyen mondatokban az egy birtokosra utaló -a, -e stb. személyrag sem. Már Simonyi így írt: »Kevésbbé ajánlatos a n e m-egyeztető szerkezet, noha elég gyakran élnek vele...: Csak van a hatóságoknak annyi tekintélye« (HM.³ 37). Másrészt viszont annak a bizonyítására, hogy az effajta mondatba értelmi egyeztetéses, -uk, -ük rag való, a fönti magyarázat fonákját adjuk: »mert itt [a -nak, -nek ragos névszó] ... nem birtokosjelző, hanem részeshatározó« (SZINNYEI nyomán Msn. III, 24). Végül pedig nézzük meg még egyszer SZINNYEI gyakorlati tanácsát: »a nekik szóval dönthetjük el a dolgot; ha ez beleillik a mondatba a -nak, -nek-ragos szó helyébe, akkor többesszámú személyragot kell alkalmaznunk«, azaz részeshatározóval van dolgunk. De mit csináljunk akkor, ha nem személyekről van szó, vagyis amikor nekik helyett csak azt mondhatnánk: ezeknek, azoknak!? Hiszen ez a névmási alak valóban egyaránt lehetne birtokosjelző is! Pl.: *A s z é k e k n e k a m o t t r o s s z a l á b u k : a z o k n a k , a m o t t ! E z e k n e k a l á b a j ó .* Bizony, itt nem sokat ér a fönti tanács. Aztán bizonyos-e, hogy a neki, nekik nem lehet nyomatékos birtokosjelző? NAGY J. BÉLA — helyesen — birtokosjelzőt lát Aranyinak e mondatában: *A n y e l v n e k i s t ö r v é n y e i t — S z é p p é , j ó v á m i t é s z i ...* (Msn. I, 103); ugyanő — mint említettem — birtokosjelzőről beszél ebben a példában is: *K o v á c s é k n a k l é é g e t t a h á z u k .* Csakhogy HORVÁTH JÁNOSNAK a következő mondatában — Ignotusról szól — a neki veszedelmesen hasonló szerepben fordul elő: *K i j a v í t o t t a m n e k i i s e g y m o n d a t á t* (MNY. VIII, 7). Az csak nem lényeges, hogy itt személyről van szó, vagy hogy az állítmányt vettük előre?! SIMONYI (A jelzők m. 172 kk) sok ilyen nekem, neked stb. szót birtokosjelzőnek is tekint. — A kérdés tehát szerintem semmiképp sincs még tisztázva.

De összefoglalom végre az eddigi tapasztalatokat. Tömegével vannak fontos általános, és még sokkal bővebben magyar nyelvtani részletkérdések, amelyekben újabb, az eddiginél jobb eredményekre kell törnünk. Persze m i n d é n t nem oldhatunk meg mi, és éppen nem a sürgős: rövidebb, összefoglaló jellegű nyelvtanban. De nézetem szerint nem is azon fordul meg a munka értéke, hogy tudunk-e egy-egy általános nyelvtani jelenségnek eddigi nyilvántartott száz- vagy kétszázegynéhány meghatározásához egy újabbat csatolni, vagy hogy egy egészen ritka és nyakatekert mondatforma elemzésére biztos tanácsot adunk-e. Nekünk egyformán tisztelettel és egyben kételkedéssel kell megrostálnunk mind a régi, mind a legújabb eredményeket, s elsősorban a l e g f ő b b e l v i é s g y a k o r l a t i kérdésekben kell helyes megoldást találnunk, hogy egyetemi és főiskolai ifjúságunknak meg művelődni vágyó egyéb olvasóinknak jó segítséget nyújtsunk, a további kutatásnak szilárd alapot adjunk, a közép- és általános iskolai kartársaknak pedig irányítást. Nagyon

jól el tudom képzelni, hogy ahol most az eddigi szovjet eredmények ismeretében sem látjuk egységesen a követendő utat — pl. a nyelvten tárgyát és felosztását illetően —, ott elfogadunk egy viszonylag jó, kipróbált rendszert; vállalva, hogy mire a munkánk elkészül, már nem ezt tartjuk a legtökéletesebb megoldásnak. A tudomány fejlődésével úgylis minden téren számolnunk kell.

Módszerűl az volna a legjobb, ha a nyelvten fő részeit, alapelveit meg az egyes nagy részek íróit s az egész mű szerkesztőjét hamarosan — heteken belül kijelölné az Akadémia. Az alapelvekben pontosan kimondanánk, milyen célú, terjedelmű, nehézségi fokú stb. könyvet készítünk, milyen nagy részekből fog állni, hogyan akarjuk megláttatni benne a nyelv és a gondolkodás, a nyelv és a társadalom összefüggését, a nyelv jelen mozgását stb. A szerzők aztán kb. 1953. március végéig összeállítanák a saját tárgykörük vitás anyagát, kidolgoznák javaslatukat, s mindezt döntésre bocsátanák. Egyúttal azt is összeállíthatnák a szerzők, hogy milyen részletekben kérnének kisegítő kutatást, bibliográfiai vagy más előkészítést, s 1953. második felében már ezek a segéd munkák is teljes iramban folynának.

II.

Az elmúlt tavaszon a PAIS DEZSŐ akadémikus elnökletével tartott szakmai értekezlet úgy határozott, hogy a nyelvten megírását korszerű, új példák gyűjtésével is elő kell készítenünk.

A Nyelvtudományi Intézet belső ütemterve szerint ezt a munkát legkésőbb ez év szeptemberének elején a gyakorlatban is meg kellett indítanunk.

A példatár összeállításának kettős célja van:

a) Először is fel kell frissítenünk és ki kell egészítenünk nyelvtenaink öröklött, klasszikus példatárát XX. századi, sőt jelentős részben a felszabadulás utáni haladó szövegekből, hogy ezáltal a nyelvten példaanyaga tartalma szerint is összhangban legyen a közelmúlt legjobb hagyományaival és napjaink küzdelmeivel, az értéktelen példaszövegeket pedig törölhessük a nyelvtenből.

b) Nem kisebb jelentőségű a másik cél. A nyelvtenainkban öröklődő régi példák éppen ismert voltuknál fogva nem figyelmeztetnek arra, hogy a bennük szemlélhető nyelvi forma már elavult. Még kevésbé tükröződhetnek bennük az újabban kialakult nyelvteni kifejezésmódok. Nekünk tehát olyan idézeteket kell a nyelvtenírók rendelkezésére bocsátanunk, amelyek a legmaibb jelenségeket is igazolják.

Én magam augusztus közepén kezdtem meg munkámat a Nyelvtudományi Intézetben. Szeptember elején tehát csak olyan formában foghattunk hozzá a példatár elkészítéséhez, hogy az egésznek az átgondolása, rövid megvitatása után megkezdtük egy-két részlefnak a gyűjtését, a további szervező munkát pedig — amint mondani szokás — »menetközben« kellett vállalnunk.

A dolog lényegéből következik, hogy a hangtanban irodalmi példák gyűjtése csak elvétve vezet komoly eredményre. Ugyanígy valamivel kevesebb szükség van új példagyűjtésre a szójelentéstan, a szófajtan és a szóalkotástan, mint a mondat-terén. Mi tehát először is a szintaxisra vetettük rá magunkat. Legelőbb az alany és az állítmány kapcsolatára, majd a tárgy és a főléje rendelt mondatrész szerkezetére készítettünk egy-egy elég aprólékos kategóriajegyzéket, s ezekre a kategóriákra kerestünk példákat a kijelölt »standard« szövegekből. A jobb leltározás érdekében az egyes kategóriák decimál-számot is kaptak, de természetesen nem ez a fontos. Azóta egyébként elkészült a jelzős szerkezetek sémája is; a többi még csak előkészületben van.

Miért volt ilyen katalógusokra szükség? Tudvalévő, hogy példamondatokat csak meghatározott jelenségekre lehet keresni. Ha nincs pontosan részletezve, hogy mi is kell, akkor csak zavaros anyagot szerezhethetünk. Lehet mármost, hogy a rövidebb leíró nyelvtan szempontjából némely helyen valamivel szűkebb-körű példagyűjtés is elegendő lett volna; de a távlatokat mindig jobb szélesre nyitni, s nekünk ugyanezt a példaanyagot a szintén tervbevett későbbi, tüzetes leíró nyelvtanhoz is alkalmas módon kell összeválogatnunk. Azután: mennél elaprózottabb példatípusok rendszere várja a szerzőket, annál kevésbbé van akadálya annak, hogy ők ezeket másféleképp csoportosítsák, értelmezzék. Ne felejtjük el, hogy több típus hovatarozása még teljességgel bizonytalan. Egyébként ez az elég tüzetes katalógus megkönnyíti azt is, hogy a gyűjtő munka tudatos és arányos legyen. Arra persze gondolnunk kell azért, hogy az alapanyag összegyűjtése után — ahol szükséges — a szerzők pontosabb utasításai szerint még további kiegészítő, elkülönítő, ill. statisztikai gyűjtést is végezzünk. Azt pl., hogy több azonos értékű kifejezés közül melyik van elterjedőben, ill. kiveszőben, csak többszörös statisztika mondhatja meg.

Külön figyelemmel kell lennünk a gyűjtésben a nyelv helyesség (sőt részben a helyesírási) kérdésekre is, hiszen nyelvtanunk normatív jellegű lesz. Viszont még valószínűbb, hogy az öröklött nyelvhelyességi »szabályok« egy részét ma már nem fogadhatjuk el; a döntés azonban semmiképp sem lehet az adatgyűjtő kezében. Ezért a helyesség szempontjából vitás típusoknál még jobban elaprózzuk sematizmusunkat, hogy a szerzőknek példáinkkal lehetőleg minden szempontból jól megvilágítsuk a kérdéseket. A gyűjtés során pedig egyre tovább kell csiszolnunk, tökéletesítenünk katalógusainkat.

Itt is egy-egy példán mutathatom meg elvünket legjobban. A *mikor* kérdésre felelő időhatározónak *előtt* és *után* névutós kifejezésére két-két típust kell megkülönböztetnünk: az egyikben *időpontot* jelentő névszó fordul elő (*1954 előtt, után*), a másikban *időtartamot* kifejező névszó (*tíz év előtt, után*), minthogy nyelvművelésünk az előzőt jónak, az utóbbit helytelennek (germanizmusnak) mondta. (Alighanem ma is ez lesz a véleménye, de a gyűjtéskor nem ez a lényeges.) — Egy másik példa: az utolsó másfélszáz évben fokozatosan elszaporodott nyelvünkben a jelző értelmének hátravetett határozó-

val való kifejezése. Ez néha egészen furcsán elüt a régebbi, szokásos szerkezetektől. Így: »Gondoljunk például Rákosi elvtárs *szavaira a horthysta vérbírótság előtt*« (Új Hang 1952/4, 61), értsd: Gondoljunk például Rákosi elvtársnak *a horthysta vérbíróság előtt mondott szavaira*. Vagy: »A nyelv... *ellenállóképességén az erőszakos asszimilációval szemben* egyes történészek csodálkozni szoktak« (NyK. LIII, 5). Az ilyen szerkezetekből tehát külön példákat gyűjtöttünk. De ugyancsak összeállítjuk a velük egyértékű kifejezéseket is. Tehát azt, amelyben a határozót igenévi jelző fűzi a jelzett szóhoz, pl.: »*A nehézségekkel szemben való helytállás*« (Szabad Nép 1952. VIII. 31); azt, ahol a (névutóból alakult) -i képzős melléknév csökkentti a hosszadalmasságot: »Flaubert ... *az ábrázolt valósággal szembeni közömbösséget hirdette*« (Új Hang 1952/4, 62); vagy: »*az író a szavakon keresztüli agitáció kizárólagos eszközét alkalmazza*« (uo. 74); s végül ahol a melléknévi elem egészen kiesik: »a Loy-mozgalom *háttérbe szorítása* árán« (Szabad Nép 1952. X. 2.).

Tudvalévő, hogy — legalább is öröklött »szabályaink« szerint — a többes 1. és 2. személyű személynévmási tárgy hangsúlyosan általában *minket* és *titeket*, hangsúlytalanul ellenben *bennünket* és *benneteket*. Az adattári gyűjtésbe mármost kerülhetnek (kerültek is) olyan példák, ahol a hangsúlyviszonyok éppen megfordítva jelentkeznek, és persze emellett olyanok is, amelyekben a mondat-hangsúlyt már nem lehet egyértelmű bizonyossággal meghatározni. Ilyenformán ennek a tárgynak a gyűjtési típusai első pillanatban fölöslegesen bonyolultnak látszanak ugyan, de kevésbé elhatároltan nyilván semmit sem ér a példaanyag; ezért a hangsúly szerinti elkülönítésről nem mondhattunk le.

Gondosan megjelöljük céduláinkon, hogy melyik adat való verses, melyik prózai szövegből; mit ír a szerző a saját nevében, s mit ad szereplője ajkára. Ezáltal a példák értékelésében akarunk segíteni a gyűjtemény későbbi felhasználóinak. Természetesen valamennyi cédulánk csak ellenőrzés után kerülhet bele az adattár dobozaiba.

Nem szükséges magyaráznom, hogy a példatár — ha ilyenféleképp kitöltjük a kereteit — a maga várható kisebb-nagyobb egyenetlenségei, hiányosságai mellett is éppen olyan sok munkától kímélhetne meg minden nyelvtani szakembert, mint egy nagy szótár a szókincs kutatóját. Csak hát az időből nehezen futná arra, hogy a jelenlegi munkacsoport valóban egészen széles körben dolgozhasson. 1953. végéig lehetőleg nagyjában készen kell lennünk a mondattani alapcédulázással. Segédeszközünket nem engedhetjük tengeri kígyóvá, öncélú szervezetté nőni.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy a sietség igen fájdalmas, mert hiszen a szélesebbkörű figyelemnek végtelen sok haszna volna. November 7-i felajánlasként augusztus legvégétől minden nap soronkívül átnéztük a Szabad Népnek egypár különféle tárgyú cikkét is, s tájékozódásul általában mindenféle mondattani érdekességre, újságra vadásztunk. Próbára azonban kiírtam néhány ritkább alaktani példát is, hogy lássuk, mit hagyunk el a közvetlen cél

elérése érdekében. Íme néhány — rövidített szövegű — adatom: [Móricz méltatásában] »a „Hét krajcár“ krajcárkereső *anyájának és kisfiújának* vidámsága« (1952. IX. 4.); »*sokoldalúbbá, gyümölcsözőbbé*« (X. 2.); »*szélesebbkörű hatást*« (XI. 8.); »annál is *inkább fontos*« (XI. 4.); »nem akarják „kiszolgáltatni” az *osztályukbeli*« (IX. 29.); »a *falumbeliek* téglavetőmunkán helyezkednek el« (X. 1.); »Az *öregje* [értsd: apja] kőműves volt« (IX. 2.); »80—120 mázsát *teremtek holdankint*« (IX. 17.); »igért *füvet, fát, színpadot, futballabdát*« (IX. 2.).

Természetes, hogy a mondatban még több olyan új kötőszó-, rag- és névutóhasználat, keletkezőfélben lévő névutó, kötőszó, kevert szerkezet stb. bukkant elő, amely már a rövidebb nyelvtanban is szóbakerülhet, s amelyet célgyűjtéssel egyenként talán csak tömérdek fáradság árán lehetne összeszedni. Kiderült pl., hogy igaza van Kálmán Béla egy közben megjelent utalásának (A magy. nyelvtan tanulása. Bp., 1952., 30), hogy t. i. az alanyi igealakhoz gyakran hozzáértjük a ki nem tett *minket = bennünket, titeket = benneteket* tárgyat is. (Erről régebbi nyelvtanainkban alig olvastam valamit. Pl.: *kerestek*.) Sőt néha talán már inkább a *mindenkit, mindannyiunkat* stb. á l t a l á n o s t á r g y a t értjük hozzá egy-egy igéhez, igenévhez. (Idegenszerűség-e, nem-e, most nem vizsgálom.) Pl. »Az a párt, amellyel Déry összehozta Bálintot, *nem vonz, hanem visszalök, visszariaszt*« (X. 26.); vö. Adynál is: »A dudva, a muhar, | A gaz *lehúz, altat, befed*« (A m. Ugaron); vagy az ismert jelmondatban: A könyv *szórakoztat, nevel, oktat*. — Pedig bizonyára korántsem voltunk egészen figyelmesek és találékonyak az új jelenségek felismerésében, s időt sem szentelhettünk sokat erre a tapasztalatgyűjtő munkára.

Nem ez az új adatok nyilvánosságra hozásának a helye. Csak azt hangsúlyoznám ismét: mondatunkban az utolsó nyelvtani leltározások óta szintén rendkívül nagy változások indultak meg, s régi alakok részben vagy egészben visszaszorultak. Sokszor — szerintem helytelenül — üldöztük pl. a *míg, amíg* egyszerű és a *míg (amíg)—addig* páros kötőszó ellentétes, ill. megengedő használatát. Ma már részben visszaszorul ez a típus, de nem a régi *holott, pedig, viszont, ellenben*-féléknek adja át a helyét, hanem főleg az *ugyanakkor*-nak, *ugyanakkor — amikor*-nak, *amikor—ugyanakkor*-nak, a *miközben*-nek, *közben*-nek, a *miközben-ugyanakkor*-nak stb. Az is érdekes, hogy pl. ez az *ugyanakkor* milyen régi mellérendelő kötőszóval fordul elő együtt (*és, de, viszont* stb.), s hogy néha nem élesen szembeállító, hanem csak lazán kapcsoló funkciót tölt be.

Mindezzel nemcsak a példagyűjtés szükséges voltát akartam igazolni, hanem azt is, hogy az adattári gyűjtés köre voltaképpen végtelen nagy, s hogy nekünk bizonyára alaposságra, részletességre kell törekednünk, de emellett (ha tetszik: *ugyanakkor*) a határidők közeli voltára is gondolnunk kell. Így a most készülő adattárat kereteiben gondolatébresztően szélesre, példaszámában azonban mérsékelten nagynak tervezzük. Majd a tüzetesebb leíró nyelvtanhoz talán lesz időnk megfelelően tovább gazdagítani az egyes jelenségekre vonatkozó, szükséges bizonyító példaanyagot.

Feladataink láthatólag igen nagyok; nem rettenünk meg tőlük, de lendületes munkával is csak akkor juthatunk megbízható eredményre a közeljövőben, ha a rendelkezésre álló időt gazdaságosan és céltudatosan használjuk fel.

HAJDÚ PÉTER

A MAGYAR SZÓKÉSZLET FINNUGOR ELEMEI CÍMŰ TERVMUNKA

Lőrincze Lajos említést tett A magyar szókészlet finnugor elemei c. tervmunkánk nyelvészeti jelentőségéről. A munkálatok állásáról szóló beszámoló előtt meg szeretném még említeni azt, hogy ezt a művet a nyelvtudomány munkásain kívül más tudományágak képviselői is haszonnal fogják forgatni. Minthogy a nyelv az azt beszélő társadalom történetével szoros kapcsolatban áll, igen nagy jelentőségű a nyelv tanulmányozása az olyan korszakok történetének kutatása során is, melyekből írott történeti emlékek nincsenek. Nem kétséges tehát, hogy a szótár nyelvünk emléknélküli korszakának tanulmányozásához sok fontos adatot fog szolgáltatni az őstörténet kutatójának: régésznek, néprajzosnak, nyelvésznek egyaránt.

A szótár gyűjtési munkálatai 1950-ben indultak meg, de nagyobb lendületet csak SZTÁLIN nyelvtudományi munkáinak megjelenése után vettek.

Az anyaggyűjtésben követett eljárásunk során feldolgozzuk a finnugor összehasonlító nyelvészet irodalmát a kezdetektől fogva egészen a mai napig aképpen, hogy az egyes forrásokban közölt etimológiai összeállítások egyes tagjait nyelvenként külön cédulára kiírjuk, s az egy etimológiát alkotó cédulákat egy közös borítólapba helyezzük, melyen az etimológia tagjait feltüntetjük. Feldolgoztunk eddig ezzel az eljárással 480 folyóirat, ill. sorozatkötetet, 32 önálló művet (befejeztük a nagy anyagot adó PAASONEN: Beiträge; MUNKÁCSI: ÁKE; GYARMATHI: Affinitas; ANDERSON: Wandlungen c. munkáinak a FUF., NyK., Nyr., Vir. és több kisebb folyóirat évfolyamainak cédulázását). Ilyen módszerrel 1950-től 1952. okt. 31-ig összegyűjtöttünk kb. 82 000 cédulát (= 23 000 boríték, azaz etimológia).

Az anyaggyűjtés munkáját részben külső munkatársak, részben a Nyelvtudományi Intézet belső munkatársai végzik. Káderhiány miatt kénytelenek voltunk a gyűjtés munkálataiba olyan külső munkatársakat is betanítani, akiknek finnugor nyelvészeti szakismeretei nincsenek, illetőleg akiknek csak hiányos ismereteik vannak a finnugor nyelvészet területéről. Éppen ezért szükséges volt, hogy a külső munkatársak munkáját alaposan és folyamatosan ellenőrizzük, s ez a munka nem csekély feladatokat rótt az Intézet finnugor

nyelvészeire. Ennek ellenére a belső munkatársak derekasan kiveszik részüket az anyaggyűjtés munkájából is. Példaképpen megemlíthetem, hogy az 1952-ben (nov. 1-ig) elkészült 24 000 cédula (6800 etimológia) közül kb. 10 000 cédula (2800 etimológia) intézetünk 4 finnugor nyelvész-munkatársának teljesítménye — szemben 12 külső munkatársunk 14 000-es cédulamennyiségével — de belső munkatársaink közül is az egyik csak júliusban került osztályunkra, s csak napi 1½ órában vesz részt az Idegen Nyelvek Osztályának tervmunkájában. Különösen akkor értékelhetjük nagyra ezt a teljesítményt, ha számbavesszük belső munkatársaink sok egyéb elfoglaltságát, s jelentős egyéni kutatásait is.

Amit a szótár anyaggyűjtéséről elmondtam, az azt mutatja, hogy a munkálatok tervszerűen haladnak előre (ezévi gyűjtési tervünket máris teljesítettük), hogy a feldolgozandó anyag jó részét már felgyűjtöttük, s hogy anyaggyűjtésünket a kitűzött határidőre, 1954. végére előreláthatólag be tudjuk fejezni.

A terveknek megfelelően ez év májusában elkezdtük az *a n y a g r e n d e z é s* munkáját is. Ez igen bonyolult feladatot jelent Intézetünk finnugor nyelvészei számára, minthogy 9 finnugor nyelv és a szamojéd nyelvek anyagának elrendezéséről van szó. Az anyagrendezés elvi kérdéseivel sokat foglalkoztunk és kidolgoztuk a rendezés alapelveit, melyeket a következőkben szeretnék néhány szóval vázolni.

Az első lépés az volt, hogy anyagunkat 3 fő csoportra válogattuk szét:

1. magyar tagot is tartalmazó etimológiák;
2. magyar tagot nem, de finn tagot tartalmazó etimológiák;
3. sem magyar, sem finn tagot nem tartalmazó etimológiák.

Ezek szerint a szempontok szerint rendeztünk eddig kb. 50 000 cédulát (17 000 etimológiát), melyek közül

magyar tagú	32 500 cédula (10 500 etimológia)
finn tagú	11 000 cédula (3 700 etimológia)
egyéb tagú	6 200 cédula (2 700 etimológia)

Ezen túlmenőleg a magyar tagú csoportot a *szürke* szóig szoros betűrendbe, a finn tagúakat pedig első betűjük szerint rendeztük el.

Az anyagrendezés ezzel korántsem ér véget, sőt éppen most állunk a legnehezebb feladat: a sem magyar, sem finn tagot nem tartalmazó etimológiák elrendezése előtt. Szám szerint ugyan egyelőre ez a legkisebb csoport, de igen sok munkát fog adni az elrendezése. Munkánkhoz úgy kezdünk, hogy ezt a csoportot több külön alcsoportra bontjuk:

1. manysi tagot tartalmazó etimológiák;
2. manysi tagot nem, de chanti tagot tartalmazó etimológiák;
3. obi-ugor tag nélküli, de komi tagot tartalmazó etimológiák, és így tovább.

Ezzel a szétosztással azonban még nem lesz teljes képünk arról, hogy egy-egy rokonnnyelvi szavunkat ki és hol, mivel egyeztette. Csak egy példát említenék: a magyar *hasad*, *hasít* szót MUNKÁCSI és TOIVONEN a manysi *χusäti* szóval

egyeztetik. Ezzel szemben LIIMOLA a *hasad* szó manysi megfelelőjének a *hasl*-szót tekinti, a MUNKÁCSI és TOIVONEN által a magyar szóhoz kapcsolt manysi *χusäti*-t pedig a finn *kiskoa* igével és ennek családjával veti össze (MSFOu. 67). A rendezés folyamán a *hasad* szóhoz elrendezett borítékok anyagából nem tűnik ki, hogy a megfeleléskép átalában számontartott *χusäti*-nek más magyarázata is van, ezt pedig az etimológia szerkesztési munkálatainál a szerkesztőknek tudniuk kell, mert nemcsak azt kell tekintetbe vennünk, hogy a magyar szó rokonnyelvi megfelelései hangtani és jelentéstani szempontból illenek-e egymáshoz, hanem azt is, hogy a rokonnyelvi megfeleléseknek milyen más magyarázata jelent meg a szakirodalomban.

Hogy a szerkesztés során ilyen körütekintően járjunk el, szükséges volt kidolgoznunk az utalócédulák rendszerét. Ez azt jelenti, hogy minden olyan rokonnyelvi szócéduláról, amely nem a saját nyelvének megfelelő csoportba van beosztva, utalócédulát készítünk. Az utalócédulán a szóbanforgó rokonnyelvi adaton és a forráson kívül feltüntetjük, hogy a szó teljes etimológiai összeállítását melyik nyelv melyik címszava alatt találjuk meg, borítékolva. Az utalócédulák készítése azt jelenti, hogy pl. 130 000 cédula esetén (= kb. 30–35 ezer etimológia) kb. 10 000 rokonnyelvi céduláról kell utalólapokat készíteni, melyeket azután nyelvek szerint rendezünk el. Ez a szám még pusztán mechanikus munka esetén is nagy. A mi esetünket súlyosbítja az a körülmény, hogy a rokonnyelvi adatok számtalan nyelvjárási és lejegyzési változatban ismeretesek, s ezek között rendet kell teremtenünk. Ezért az utalócédulák készítését az *a d a t k i e g é s z í t é s* és a *c í m s z ó k i j e l ö l é s* munkája előzi meg. Az adatkiegészítés célja, hogy a régi, sokszor hiányosan, vagy elavult forrásokból idézett adatokat az új, modern rokonnyelvi szótárak és gyűjtések adataival kiegészítsük, s ezáltal nyelvenként egységes alapot biztosítsunk a címszókijelölésnek, melyeknek az elvi szempontjai még kidolgozásra várnak. A címszókijelölés rendezési munkánk igen lényeges része lesz, mert az utalólapokat csak egységes szempont alapján készített címszavak alapján tudjuk jól és használhatóan elkészíteni.

Szólni kellene még szótárunk *s z e r k e s z t é s i m u n k á l a t a i r ó l* is. Ez azonban csak munkálatunk új időszakában, a második ötéves tervben esedékes. Sok probléma tisztázatlan is még, úgyhogy a szerkesztéssel kapcsolatos kérdések tárgyalásáról lemondok. E helyütt csak azt szeretném megemlíteni, hogy a szótár szerkesztőire igen felelősségteljes, komoly feladat vár. Ahhoz pedig, hogy munkájukat sikeresen el tudják végezni, az szükséges, hogy a finnugor hangtörténet, s általában a finnugor összehasonlító nyelvtudomány területén széleskörű tudásuk és tapasztalatuk legyen, s ezenkívül egy bizonyos finnugor nyelv területén még ennél alaposabb ismeretekkel is rendelkezzenek. Szükséges, hogy a szerkesztőbizottságban olyanok foglaljanak helyet, akik között minden finnugor nyelv specialistája — még hozzá alaposan képzett specialistája —, képviselve van. Ennek a feladatnak ma nem tudnánk teljesen

megfelelni sem a sokoldalúság, sem az alapos ismeretek szempontjából. Ezért e helyütt is fel kell vetnem hazai finnugrisztikánknak azt a nagy hiányosságát, hogy pl. sem a lapp, sem a mordvin, sem a mari, sem a permi nyelveknek nincs szakértőjük a fiatalabb generáció tagjai között. S minthogy kongresszusunkon a nyelvészeti oktatás és az utánpótlás kérdése is felmerült, finnugor nyelvész-utánpótlásunk nevelésében arra kellene törekednünk, hogy a jövőben minden finnugor nyelvnek legyen szakértője fiatal nyelvészeink között. Ez nemcsak a most folyó munkával megindított Finnugor Etimológiai Szótár sorozatának megteremtéséhez, hanem a hazai finnugrisztika gazdag haladó hagyományainak követése és folytatása szempontjából is elengedhetetlenül fontos.

HOZZÁSZÓLÁS AZ ÉRTELMEZŐ SZÓTÁR TÁRGYÁBAN

Néhány adattal szeretném kiegészíteni a tervbeszámolóban az Értelmező Szótárra vonatkozó közléseit.

A kb. 55 000 értelmezett, kidolgozott címszóra tervezett Értelmező Szótár nyelvünk ma leggyakrabban használatos szóanyagának leltárát adja a ma és a holnap számára. Megadja mind e szavak helyes ragozott formáit és leggyakoribb képzős származékait. Igyekszik pontosan meghatározni, körülírni a címszavak fő jelentését és értelemárnyalatait. Közli, hogy a címszó, vagy annak valamelyik jelentése bír-e valami különleges értékkel a stiláris, társadalmi vagy szaknyelvi használat szempontjából. A címszónak írott vagy beszélt nyelvünkben való néhány leggyakoribb, többé-kevésbé állandósult kapcsolatára, vonzatára, szövegkörnyezetére mai nyelvünkben vett szemléltető példákat ad. XIX. és XX. századi klasszikusainkból származó idézetekkel a szó irodalmi nyelvi használatát, értékét is bemutatja. Nyelvhelyességi, némely esetben pedig kiejtési tájékoztatást is ad.

A feldolgozott szókincs számbeli korlátozottsága azt jelenti, hogy az Értelmező Szótár nem adhatja meg *minden* magyar szó jelentésmagyarázatát. Alapelve: a köznyelv és az irodalmi nyelv központi magját, alapszókincsét feldolgozni. A határok azonban meglehetősen lazák. Igen sok szónál nehéz eldönteni, hogy van-e létjoga, helye a szótárban. Két, egymásnak bizonyos fokig ellentmondó elvet kellett a szerkesztőségnek a címszóanyag kiválogatásánál összeegyeztetni. A szótárhasználóknak ugyanis két meglehetősen elütő szándékú és igényű típusa van. Az egyik azért keresi egy általa ismert jelentésű szó cikkét a szótárban, hogy a szó egyik vagy másik jelentésére, használati körére, stiláris értékére, mondatbeli használatának formáira, szerkesztésbeli, kapcsolási lehetőségeire találjon megbízható, anyagban gazdag tájékoztatást. Ez a gondosan fogalmazni kívánó, filológusi érdeklődésű, a nyelvet tanulmányozni vagy alkotóan használni kívánó szótárforgató típusa. Számára nyelvünk leghétköznapiabb, leggyakoribb elemei ép oly fontosak, mint a ritkák. Jogosan elvárja, hogy a legismertebbnek vélt szavakról is részletes és kimerítő tájékoztatást kapjon.

A másik típus azért fordul a szótárhoz, mert olvasmányaiiban olyan szóra bukkan, melyet nem ismer. A szótártól azt várja, hogy e ritka, elavult, régi, tájnyelvi, szaknyelvi vagy idegen szónak pontos jelentését megadja. Ez az iskolás diáknak, a klasszikusok olvasójának, a nyelvünket tanuló idegenajkúnak szempontja. Saját idegennyelvű tapasztalatunkból tudjuk, hogy a szótárhasználók zöme ebbe az utóbbi kategóriába tartozik.

A most készülő szótár terjedelmének erős korlátozottsága következtében a régi, ritka, tájnyelvi szavak keresőjét kisebb mértékben tudja majd kielégíteni,

mint az alapszókinsz iránt érdeklődött. Nem hagyja természetesen figyelmen kívül ezt a viszonylag perifériális szókinszet sem, azonban e hatalmas terjedelmű anyagból csak igen alapos megfontolás, sokféle korlátozó, rostáló szempont figyelembevételével válogat be címszóanyagot. A súlypontot a magyar lexikográfia és a magyar kultúrforradalom jelenlegi állásánál a széles értelemben vett sztálini alapszókinsz képezi. A perifériálisnak nevezett szóanyag kimerítő tárgyalása más, későbbi szótárak, mindenekelőtt az Akadémiai Nagyszótár hatáskörébe tartozik.

A szókinsz eme vízszintes tagozódása mellett nehézséget jelent a címszóanyag összeválogatásában és bizonyos fokig ennek megértelmezésében a magyar szókinsznek a felszabadulás óta meggyorsult függőleges irányú mozgása is. Szókinszünk, kifejezőkészletünk a felszabadulás óta eltelt nyolcadfél év alatt nagyobb átrétegződést mutat, mint előtte négy-öt évtized alatt. A gazdasági alap megváltozásával, a társadalmi élet fejlődésének erőteljes ütemével egyidőben a tőkés korszakra jellemző társadalmi zsargonok és szavaik erősen visszaszorulnak. Némely foglalkozási kör (pl. kiskereskedelem, kisipar, a felszabadulás előtti államszervezés és közigazgatás) szókinszének egyes elemei a perifériára kerülnek, elavulnak, kikopnak és stílis, hangulati értéket változtatnak. A kihalt régi helyére új terminológia, új szavak, új hangulati értékek kerülnek, részben új alkotások formájában (pl. a pártélet, a mozgalmi élet, a szocialista államszervezés, közigazgatás és kereskedelem nyelvében vagy a néphadsereg terminusaiban), részben a szakmai nyelv szavainak köznyelvivé válásával (amint pl. a nehézipar és építőipar szókinszének egy részénél látjuk), részben a tájnyelv egyes szavainak országos arányokban való elterjedése útján, mint pl. egyebek közt a mezőgazdaság némely ágának a szocializmus építésében nyert súlya következtében.

Az Értelmező Szótár természetesen tőle telhetőleg igyekszik a szókinsz fejlődésével lépést tartani, az eszközök és értékek változását felderíteni, lemérni és rögzíteni, legalább az 1954-es év helyzetének megfelelően. Elkerülhetetlen azonban, hogy a fejlődési-átalakulási folyamat közepén, vagy legalábbis jóval az új nyelvi eszközök megszilárdulásának korszaka előtt megjelenni szándékozó szótár nem fog szocialista korszakunk nyelvéről olyan kerek és kiérlelt képet adni tudni, mint Ozsegovnak 1952-ben már második, átdolgozott kiadásban megjelent orosz értelmező szótára, vagy akár csak Usakovnak 10 éve kiadott, a harmincas évek orosz nyelvhasználatára támaszkodó nagyértékű szótára.

A címszóanyag összeválogatása azonban csak egy, bár a majdani szótárhaználó szempontjából legkönnyebben észrevehető problémája az Értelmező Szótár szerkesztésének. A szójelentések meghatározásában és elválasztásában állandó probléma a tárgyi ismeretanyagot közlő lexikon és a filológiai, nyelvi szempontot alapul vevő magyarázó szótár szempontjainak elválasztása, továbbá a szójelentések helyes sorrendjének elvileg is, de esetről-esetre való tisztázása is. Aprólékos elmélyüléssel tisztázni kellett azt a sok elvi és gyakorlati szempontot s módszert, mely a különféle szófaji és tartalmi kategóriába tartozó magyar szavak jelentéstartalmának, értelemárnyalatainak körülírásánál, meghatározásánál figyelembe veendő és felhasználandó. A szójelentések és a szóhasználat világos és plasztikus szemléltetéséhez jó példákat és irodalmi idézeteket kellett találni. Csak ez utóbbi munka arányainak jellemzésére megemlítem, hogy a szótár előreláthatólag több mint 60 000 irodalmi idézetet fog közölni a Csokonai és Radnóti Miklós közé eső korszak klasszikusaiból, és közel 250 000 köznyelvi

példamondatot, szólásmondást és szókapcsolatot, az utóbbiak jelentékeny részét értelmezésével együtt.

A példamondatok adásával és irodalmi idézetek közlésével (éppúgy mint a címszóanyag összeválogatásával és a szójelentések körülírásával) a szótár bizonyos mértékig a helyes és szép nyelvhasználatot törvényesítő s egyben szabályozó munkát is kíván végezni. E normatív szerepének természetesen határt szabnak a szótár hagyományos keretei. Ebben a vonatkozásban óvatosságra szorítja a szótár szerkesztőségét az a tény is, hogy forradalmunk mai stádiumában, amikor az új társadalom alapjainak lerakása folyik, az új nyelvi elemek szerepe még korántsem tisztázódott. A szókincs bővülésével az irodalmi nyelv határai némely vonatkozásban ingadozókká, elmosódottakká váltak. Amíg a szocialista korszak irodalmi nyelvének fejlődési folyamata még nem tudatos, iránya nem tisztázódott, a fejlődés tendenciáiról vallott felfogás még nem jegecesedett ki, a szótár szabályozó, iránytszabó szerepének csak bizonyos határok között tehet eleget.

A bonyolult menetű szótárszerkesztés eredményességének biztosítására a Nyelvtudományi Intézetnek hatalmas szervező munkát kellett elvégeznie. Csaknem egymillió szó-adatot (cédulát) gyűjtöttünk és rendeztünk, szigorú tudományos szempontok szerint. Mintegy ötven állandó belső értelmező, szerkesztő, szakozó, ellenőrző, adatrendező, adminisztráló és gépíró, s százon felüli esetről-esetre foglalkoztatott külső munkatársat, szakmai, filológiai, nyelvhelyességi, ideológiai lektort és ellenőrt kellett a bonyolult s gondosan kikísérletezett szótáriró munka egyes ütemfészlegeivel megbíznunk. Szakkönyvtárát és hatalmas, mintegy 250 000 kartonlapra terjedő kéziratát kellett felállítanunk. A szótár elkészítésének munkáit úgy kellett megtervezni és megszervezni, hogy amire a kitűnő szovjet Usakov-szótár elkészítőinek 12 év és a gazdag orosz lexikográfia tapasztalatai álltak rendelkezésre, annak nem kisebb mását nekünk 7 év alatt sokszorosan szegényesebb előzmények után kell megalkotnunk.

Ma, 1952. november közepén, a szótári munkálatok már előrehaladott stádiumban vannak. Az adatgyűjtést és rendezést már teljesen befejeztük. A nyers, kinagyolt kézirat 90 százalékban készen áll. Az év végéig befejezzük az utolsó s egyik legnagyobb munkamenet, az egységesítés, ellenőrzés, utalózás, a tapasztalataink szerint szükségesnek mutatkozó kiegészítések és átdolgozások, a tulajdonképpeni értelemben vett megszerkesztés szempontjainak és munkamódszereinek kidolgozását és tisztázását is. 1953. elején pedig elkezdjük a nyers kézirat sajtó alá rendezésének, majd lektorálásának évekig tartó nagyigényű munkáját.

GÁLDI LÁSZLÓ

AZ AKADÉMIAI NAGYSZÓTÁR MUNKÁLATAI

A Magyar Tudományos Akadémia egyik fontos vállalkozása, immár több mint félszázada, az ú. n. Nagyszótár gyűjtése. Amint ismeretes, a Nagyszótár anyaga, csaknem 3 és $\frac{1}{2}$ millió cédula terjedelemben, elsősorban a magyar szépirodalmi nyelv fejlődését tükrözi, 1772-től 1900-ig. Ez az anyag, amely félszázados gyűjtőmunka eredménye, csupán a 30-as évek vége felé került a rendezés stádiumába: azóta megtörtént az anyag egyrészének első, illetve második betű szerinti rendezése, s 1952-ben megkezdődött a harmadik betű szerinti rendezés is. Persze egyelőre vannak még a Nagyszótár anyagának olyan részei, amelyek a rendezés körforgásába nem kerültek be; ezeknek fokozatos előkészítése a további rendezés céljából szintén folyamatban van. Mindenesetre az anyag magva, nagy klasszikusaink nyelvének adattömege, már bebizonyította használhatóságát akkor, amikor az Értelmező Szótár szerkesztősége belőle a XIX. század nagy magyar klasszikusainak adatait kiemelte, s ezeket külön rendeztetve, az Értelmező Szótár egyik fontos forrásaként használta fel.

Ez a részleges felhasználás azonban az egész anyag problémáját távolról sem oldotta meg, inkább csak felvetette, mégpedig heves sürgetés formájában, hiszen a Nagyszótár dobozai éveken át a rongálódás minden veszélyének kitéve voltak beraktározva a Történettudományi Intézetben, és — számos költözés után — végleges elhelyezésre mind a mai napig sem találtak. Mindenesetre örvendetes tény az, hogy egyelőre a Magyar Tudományos Akadémia központi épületében ismét megindult a Nagyszótár anyagának rendezése, s kialakult egy olyan munkatársi gárda, amely immár nem más vállalkozások függvényeként foglalkozik a Nagyszótár anyagával, hanem azzal a céllal, hogy magát ezt az anyagot tegye közkinccsé tudományos életünk és egész népünk számára. Most tehát annál a munkafázisnál tart, amelyet NÉMETH GYULA akadémikus találóan »a dobozok leporolásának« nevezett: számba kell vennünk az anyag állományát, meg kell állapítanunk és pótolnunk a károkat, majd — s ezzel elkövetkezik feladatunk nehezebbik része — ki kell tekintenünk a Nagyszótár távolabbi célkitűzései felé. Amint a Nyelvtudományi Bizottság ezévi július 7-i ülésén már hangsúlyoztam, csakis akkor lehet a Nagyszótár folyó munkálatain lendületesen, komoly munkakedvvel szorgoskodnunk, ha tisztán látjuk a célt, és

tudjuk, milyen jellegű szótár kerekedik ki ebből a több mint 3 millió cédulából.

Júliusban a Nyelvtudományi Bizottság e kérdés megtárgyalását egy későbbi alkalomra halasztotta, s ezúttal sem lehet Kongresszusunk célja, hogy e kérdésről érdemben döntsön. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a Nagyszótár ügye válaszütra jutott, s hogy a világos célkitűzés elől immár nem térhetünk ki. Ámde a döntés — éppen azért, mert olyan műről van szó, melyet Akadémiánk reprezentatív Nagyszótárának szántak — nem lehet csupán egy szűk grémium ügye, hanem meg kell hallgatnunk a legkülönbözőbb oldalakról jövő kívánságokat, véleményeket is. Az eldöntendő kérdésnek két ága van: az első a Nagyszótár a n y a g á r a, a második a Nagyszótár anyagának k o r b e l i h a t á r a i r a vonatkozik.

Ami a Nagyszótár a n y a g á t illeti, bevezetőmben már jeleztem, hogy gyűjtésünk zöme szépirodalmi művekből származik; szaknyelvi gyűjtés a XIX. század elejéről még van valamelyes, de később már csak elenyészően csekély. Még az irodalmi anyag határai sem világosak: nem vagyok például biztos abban, vajjon a színháztudomány és a kritika nyelve méltó módon van-e képviselve anyagunkban. Egészen homályos az irodalmi élettel sok ponton érintkező filozófiai szaknyelvünk feldolgozása is: a fejlődés első évtizedeivel hajdan szakember foglalkozott, de később ezen a téren sem történt további céltudatos kezdeményezés. Régi elgondolásom szerint ezt az irodalmi nyelvi anyagot a magyar írott köznyelv s ezen túlmenően a magyar nyelv szótárává csakis úgy lehetne fejleszteni, ha pl. decimális rendszer szerint áttekintenők a XIX. század könyv- és folyóirattermését, s legalább minden évtizedből kiválasztanók azokat a reprezentatív munkákat, amelyeket pótlólag fel kellene dolgoztatnunk. A hiányok ugyanis — a nem szépirodalmi jellegű nyelv gazdagságához és bonyolultságához képest — igen jelentékenyek: amikor pár éve néhányan az 1848. körüli magyar nyelv kérdéseivel foglalkoztunk, seregestül kerültek szemünk elé olyan szavak, amelyek — éppen az eddig feldolgozott források szűk skálája miatt — aligha vannak meg a Nagyszótár anyagában (gondolok pl. TOMPA JÓZSEFNÉ LOVAS RÓZSA társalgási nyelvi, TERESTYÉNI FERENC katonai nyelvi gyűjtésére, vagy FÁBIÁN PÁL mesterségszavaira). S nem megdöbbenő-e, hogy az anyag jóformán semmiféle képet sem ad a magyar munkásmozgalom kezdeteiről, s hogy általában a politikai vonatkozású gyűjtések távolról sem kielégítőek, hiszen sem Kossuth nyelve, sem egyetlen újság (pl. a Pesti Hírlap) vagy folyóirat sincs több évtizeden át folyamatosan feldolgozva! Márpedig ilyen források nélkül tehetetlenül állunk szemben a XIX. század szótáriródmával is: az egyes szavak gyakorlati használatáról még kizárólagosan szépirodalmi művek sem adnak fogalmat, és még kevésbé szótáraink. E kérdéstömeget tehát így foglalhatjuk össze: az 1772—1900. közti korszakkal kapcsolatban merjük-e megalkotni nem a Nagyszótárt, hanem a magyar s z é p i r o d a l m i n y e l v szótárát, avagy végeztessünk-e, még

ezzel a korszakkal kapcsolatban is, újabb pótgyűjtéseket, hogy szótárunk a k o r í r o t t n y e l v é n e k szótárává váljék. A kérdést nyitva hagyom, de annyit szeretnék jelezni, hogy a kor nyelvének alaposabb megismerése nélkül szépirodalmi adataink is mintegy légüres térben lebegnének, s abba a helyzetbe jutnánk, hogy egy-egy jogi vagy műszaki kifejezésre csak Jókait tudnók idézni.

A második problémát, a k r o n o l ó g i a i kérdést, szintén jeleznünk kell, s bele kell vinnünk nyelvészeti köztudatunkba. Tisztában kell lennünk azzal, hogy 1772-től 1900-ig terjedő szótárunk, ha megmaradunk e korhatárok közt, semmiesetre sem lesz elvben nyelvünk egészét felölelő Akadémiai Nagyszótár, hanem inkább a Nyelvtörténeti Szótár folytatása, illetve a most készülő új Nyelvtörténeti Szótárnak e korszakra eső része. Persze annak idején sem szánták az 1900-as dátumot merev korhatárnak: mivel a gyűjtés a század elején indult meg, az 1900. év inkább történelmi adottság volt, mintsem elvszerű elhatárolás. Szórványos gyűjtések történtek azért később a XX. század nyelvéből is.

Ebből az anyagból, amely kétségtelenül mai nyelvhasználatunk közvetlen történelmi előzményét tükrözi, a m a i m a g y a r í r o t t n y e l v s z ó t á r á t csakis akkor tudjuk kialakítani, ha a régi anyag rendezésével párhuzamosan megindul — a külső gyűjtők népes hadával és kellő számú tudományos irányítóval — a XX. századi anyag feldolgozása is, mondjuk 1950-ig. Ha ezt a munkát belátható időn belül, racionális terjedelemben sikerül elvégeztetni, létrejöhet olyan munka, aminő a Szovjet Akadémiának nemrég megindult vállalkozása, az Orosz Irodalmi Nyelv Szótára, amelynek anyaga Puskindól napjainkig terjed. Más nyomon indultak el a román nyelvészek: a legújabb hírek szerint egyrészt elkészítik a mai román nyelv négykötetes szótárát, kötetenként 1000 lap terjedelemben, másrészt hozzákezdenek a régi nyelv és a nyelvjárások szintén többkötetes szótári feldolgozásához. Mindenesetre a magunk számára — akármilyen irányban dőlnek is el az itt jelzett problémák — két fontos követelményt kell szem előtt tartanunk.

Az első az, hogy mindenkor a n y e l v i f e j l ő d é s lényeges sajátosságait kell megragadnunk, s kivételt csupán a legnagyobb nyelvművészekkel téve, nem szükséges szótárunkat »hapax legomenonok«, egyszer-kétszer előforduló nyelvújítási szavak vagy egyéni szóalkotások lepkegyűjteményévé tennünk. Adataink, reméljük, eléggé bőségesek ahhoz, hogy az élő nyelvi anyagot meg tudjuk különböztetni a holt anyagtól. Persze nem szabad csupán mai nyelvérzékünkkel ítélkeznünk, hanem mindig azt kell kutatnunk, vajjon egy-egy szó vagy kifejezés valóban élt-e bizonyos korban, el volt-e terjedve, bírt-e sajátos stilisztikai hangulattal, stb. A szótárszerkesztés igen nagy mértékben a szerkesztő történelmi érzékétől függ.

Második követelményünk: az anyag világos, logikus és plasztikus e l r e n d e z é s e, s e csoportosítás keretében i d é z e t a n y a g u n k helyes megválogatása. Napjainkban a Román Népköztársaság akadémiai szótárának szerkesztői így fogalmazták meg az idézetekről vallott nézetüket: legyenek

idézeteink olyanok, hogy az olvasónak kedvet adjanak az egész idézett mű elolvasására. Mindenesetre az idézett szöveg valóban sugározza a kor hangulatát: e tekintetben sokat tanulhatunk az Orosz Irodalmi Nyelv Szótárától, amelynek egy-egy Gogol- vagy Turgenyev-idézete nemcsak e szerzők szellemét kelti életre, hanem a kor történelmi levegőjét is.

Szilárdan hisszük, hogy a felvetett kérdések nyomán rövidesen megszületik egy olyan döntés, amely úgynevezett Nagyszótárunk anyagának korszerű feldolgozását valóban lehetővé teszi.

IMRE SAMU

KISEBB NYELVTUDOMÁNYI TERVMUNKÁK

Az előttem szólók részletesen ismertették a MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó legfontosabb tervmunkákat. Azok a munkálatok, amelyeknek a mai állásáról én kívánok szólni, kevésbé jelentősek. Jóval kisebb elsősorban a gyakorlati jelentőségük, kevésbé szolgálják közvetlenül a mindennapi gyakorlati élet által elének állított feladatokat; sokkal kisebb körnek, elsősorban a nyelvtudósok szűkebb csoportjának szólnak. Mégis megvan mindegyiknek a maga tudományos jelentősége: a kutatómunkát gyorsabbá, eredményesebbé, megbízhatóbbá teszik, s e munkálatok befejezése után olyan hatalmas, szakemberek által kellő gondossággal összegyűjtött anyag áll majd a kutatók rendelkezésére, mint eddig még soha.

Bár a nyelvtörténeti vizsgálatoknak hazánkban komoly multja van, s jelentős eredményeket mutathatunk fel ezen a téren napjainkban is, néhány alapvető anyaggyűjtemény vagy hiányzik, vagy ha megvan, nem áll korunk tudományos színvonalán, vagyis nincs összegyűjtve az a magasabb tudományos igényeket is kielégítő nyelvtörténeti anyag, amelyet munkánk során felhasználhatnánk. Ez készítette megújhodott Tudományos Akadémiánkat arra, hogy a nyelvtudomány első ötéves tervébe beiktassa az új Nyelvtörténeti Szótár, a Történeti Személynévszótár és a Nyelvtörténeti Adattár munkálatainak a megindítását.

1. Nyelvtörténeti szótárunk eddig is volt. SIMONYI ZSIGMOND és SZARVAS GÁBOR munkája igen értékes mű még ma is, és szinte felbecsülhetetlen értékű volt a maga korában. Sok segítséget jelentett, sőt jelent ma is a nyelvtörténet kutatói számára. Minden elismerésünk és nagyrabecsülésünk mellett is meg kell azonban mondanunk azt is, hogy ez a munka mai tudományos igényeinket nem elégítheti ki: elavult, hiányos, adatközlése nem eléggé megbízható, kutatómunkánkban tehát csak igen nagy körültekintéssel használható fel.

Az új szótár munkálatai 1951. októberében indultak meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetében, PAIS DEZSŐ akadémikus irányítása mellett. Az anyaggyűjtés teljesen új alapokon indult, a régi anyagát nem kívánja felhasználni. Feldolgozásra kerül a gyűjtés során a XII. századtól

a XVI. század végéig terjedő nyelvemlékanyag. A munka a szójegyzékek, glosszák feldolgozásával kezdődött meg, s ezeknek a kicédulázása lényegileg már be is fejeződött, CALEPINUS szótára kivételével. Igaz viszont, hogy ez az egy mű jelentősen több adatot tartalmaz, mint a többi szójegyzék együttvéve. CALEPINUS szótárából kb. 50 000 adat várható, míg a szójegyzékekből, glosszákból eddig mintegy 20 000 került ki.

A gyűjtőmunka ennek az évnek a második és harmadik negyedében különféle okok miatt kissé meglassúdott, ma azonban már újból nagy ütemben folyik, s a munka előrehaladott állására való tekintettel az Akadémia I. osztálya 1954. évi kiadványtervébe a NySz. pótkötetként felvette a szójegyzékek és glosszák anyagának a kiadását.

2. Hézagpótló munka a Történeti Személynévszótár is, amely megelőzője és egyúttal kiegészítője a NySz.-nak. A NySz. ugyanis a szórványokat nem dolgozza fel, s így a nyelvünk legkorábbi emlékeinek nagy részét kitevő tulajdonneveket nem öleli fel. Az újabb időben fellendült magyar személynévkutatás számára hiányzik tehát a korszerűen összegyűjtött forrásanyag, s a kutatók a legkisebb munkához is csak hosszantartó, sok időt fecsérő anyaggyűjtéssel szerezhetnek adalékokat. Ezeket a nehézségeket kívánja megszüntetni a Történeti Személynévszótár.

A cédulázás munkája 1950. tavaszán indult meg, s egyelőre az a cél, hogy az Árpád-kori magyar oklevelekben található összes személynév összegyűljön. Egyelőre a királyi oklevelek cédulázása folyt, s ezek 1270-ig fel vannak dolgozva. Feldolgozásra vár még a XIII. századvégi (1270—1300-ig terjedő) teljes anyag, s az 1270-ig íródott egyházi és magánoklevelek.

A munka egységességét nagy mértékben biztosítja az, hogy kezdettől fogva BENKŐ LORÁND irányításával egy cédulázó, gyűjti az anyagot — igen nagy szakértelemmel.

A jövő évben meg kell indulnia a feldolgozó munkának is, s 1954-ben elkezdődhet a személynévanyag kiadása.

3. Teljesen új utakon indultak meg a Nyelvtörténeti Adattár munkálatai. Még 1949-ben merült fel a MTA Nyelvtudományi Intézetében az a gondolat, hogy szükség volna egy olyan adattárra, amely számot ad a magyar nyelv grammatikai eszközeiről a legrégebb nyelvemlékektől kezdődően. Elkészült ennek az adattárnak a tervezete, sőt a tervezet alapján próbagyűjtés is indult. Az eredeti tervezet azonban bizonyos mértékig átdolgozásra szorult, s ezzel a munkával a MTA LAZICZIUS GYULA nyugalmazott egyetemi tanárt bízta meg. LAZICZIUS GYULA a tervezetet átdolgozta, azt egy albizottság megbírálta, s bírálatuk nyomán kialakult az az ideiglenes gyűjtési tervezet, amelynek alapján ez év szeptemberében a próbagyűjtés is megindult. A próbagyűjtés a Bécsi-kódex anyagán, sokszorosított cédulákon folyik, s előreláthatólag még ebben az évben be is fejeződik. Eredményeit még nem tudjuk, de a tervezet

előreláthatólag néhány ponton, elsősorban a szórenddel foglalkozó részben módosításra, kiegészítésre szorul.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. magyar tanszékén és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében folyik a képzők adattárának az összeállítása — ez ugyanis a LAZICZIUS-féle tervezetben nem szerepel. A végleges gyűjtés megindulása előtt azonban a két munkálatot szorosan egybe kell hangolni, ellenkező esetben nyelvtudományunk felbecsülhetetlen anyagi és tudományos kárára igen súlyos hibákat követhetünk el. Jelenleg ugyanis, — hogy csak néhány példát említsek — az a helyzet, hogy a LAZICZIUS-féle tervezetből hiányzik az *-n*, *-l*, *-t* modális (nagyon, jól, egyenest), s hiányzik a *-szor*, *-szer*, *-ször* suffixum. LAZICZIUS GYULA ugyanis ezeket a suffixumokat *képző*nek tartja, s tervezetében az elvi tisztaság megőrzése végett nem vette fel. A képzők gyűjtői pedig ugyanezeket *ragnak* tartván, szintén nem vették fel tervezetükbe. Ezt, s a próbagyűjtés során megmutatkozó egyéb hibákat az adattári gyűjtésből mielőbb ki kell küszöbölni, s a gyűjtés vezetőinek a munkálatokat feltétlenül egybe kell hangolniuk.

4. Jelentős mértékben előrehaladtak már az új Magyar Tájszótár munkálatai is. Bár SZINNYEI Tájszótára ma is teljes értékű munka, szükségesnek mutatkozott a nyelvjárási gyűjtések eredményeinek újabb összefoglalása. SZINNYEI Tájszótárának a megjelenése óta csaknem hatvan év telt el, s azóta nyelvjáráskutatásunk jelentős eredményeket mutathat fel. Az ez alatt az idő alatt összegyűlt terjedelmes anyag azonban különböző folyóiratokban, értekezésekben, gyűjteményes munkákban szétszórva nehezen hozzáférhető, s így alig használható. Ezt az anyagot foglalná magában az új Magyar Tájszótár.

A szótár munkálatainak a megindulásáról, gyűjtési elveiről, munkamódszeréről, az első év eredményeiről részletes tájékoztatást ad BOKORNÉ LŐRINCZY ÉVA a Magyar Nyelvjárások legutóbbi számában, így erre nem térek ki, inkább csak a munka mai állását ismertetem röviden.

A Tájszótár-munkálatok oroszlánrészét egészen a legutóbbi időig a debreceni egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete végezte. A múlt év októberében indult meg a munka a MTA Nyelvtudományi Intézetében, s ez év szeptemberében kapcsolódott be az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.

A cédulázás Debrecenben a kéziratos anyag feldolgozásával kezdődött meg. Feldolgozták a debreceni és a szegedi egyetemnek, a MTA Nyelvtudományi Intézetének, sőt a vidéki múzeumoknak az anyagát, CSÚRY Szamosháti Szótárát. Jelenleg a Nyelvőrt cédulázzák, de természetesen csak a MTSz. után megjelent kötetek kerülnek feldolgozásra.

A MTA Nyelvtudományi Intézetében a munka a Vasi Szemle és a Dunántúli Szemle feldolgozásával indult meg, majd sorra kerültek a Magyarságtudományi Intézet évkönyvei és az Ethnographia; ennek a cédulázása folyik még

most is. Az egyetemi Nyelvtudományi Intézet pedig a Magyar Nyelv évfolyamainak a feldolgozását kezdte meg.

A Tájszótár-munkálatok során elkészült cédulák száma 120–130 ezer között mozog. Tekintettel az összegyűjtött anyag nagy mennyiségére, a jövő évben meg kell kezdeni az anyag rendezését is.

A gyűjtés ma igen erős ütemben halad, s ha ez az iram nem csökken, minden reményünk megvan arra, hogy a gyűjtés 1954-ben befejeződik, s a második ötéves tervben egy új nagyszabású munkával lesz gazdagabb nyelv-járásirodalmunk, megjelenik az új Magyar Tájszótár.

HOZZÁSZÓLÁSOK

SULÁN BÉLA :

Kongresszusunk közel áll befejezéséhez. Az egyes ülések során az elnöklő elvtársak kiemelték a pozitívumokat. Egy körülményre szeretnék én is rámutatni.

Ennek a kongresszusnak — amellet, hogy hosszú évek óta első ízben hallottunk nyelvtudományi életünkben kritikát — új szint adott az is, hogy nagy számban jelentek meg kongresszusunkon általános iskolai és középiskolai nevelők, magyar szakos szaktanítók, tanárok és nagy számban jelentek meg egyetemi hallgatók is. Ez azt mutatja, hogy fokozódik az érdeklődés a nyelvtudomány kérdései iránt. Az iskolai nevelők elsősorban azért érdeklődnek a nyelvtudomány iránt, mert segítséget várnak tőle munkájukhoz. Kár, hogy iskolai nevelőink, anyanyelvünk ügyének legfontosabb letéteményesei, ezen a kongresszuson az idő rövidsége miatt nem igen kaptak szót és így nem mondták el, hogy milyen segítséget várnak a nyelvtudománytól. A rendezőség feladata lesz a kongresszus értékelésekor arra is kitérni, miért történt így, hogy iskoláink hangját itt alig hallhattuk, hogy a jövőben jobban rendezzük meg kongresszusunkat, vitaüléseinket.

E helyen és ez után a kongresszus után nem kell bizonygatni az anyanyelvi oktatás fontosságát és azt, hogy ennél fogva nyelvtudományunk elsőrendű feladata népünk műveltségének magas színvonalra emeléséhez segítséget nyújtani. TOMPA JÓZSEF hozzászólásából én is és valamennyi iskolai nevelő örömmel hallottuk, hogy a leíró nyelvtani munkálatok megindultak; azt látjuk ebből, hogy nyelvtudományunk igenis segíteni akar az iskoláknak. TOMPA JÓZSEFet valamennyien nyelvtani irodalmunk kitűnő művelőjének ismerjük és őszintén örülünk annak, hogy népi demokratikus rendszerünk neki is megadta a lehetőséget arra, hogy tudását idejének teljes kihasználásával a tudományos munkában értékesítse. Végre tudományos intézetben dolgozik. A beszámolójában ismertetett tervek és eddigi eredmények alapján bizvást remélhetjük, hogy munkája nyomán belátható időn belül megszületik a várva-várt magyar leíró nyelvtan. Fejtegetéseinek a részleteket illető részével általában egyetértetek. Egy állásfoglalásához azonban, amely szerintem hibás volt, szeretnék néhány megjegyzést tenni.

TOMPA JÓZSEF többek között azt mondta, hogy vannak olyan általános nyelvészeti kérdések, amelyek nemcsak nálunk nincsenek megoldva, hanem a Szovjetunióban sem; ilyen a nyelvtan felosztásának a kérdése is, amelyben a szovjet nyelvtudósok sem mondták még ki a végső szót. Természetes, hogy vannak olyan kérdések, amelyek még nincsenek megoldva. Ha ilyen kérdések nem volnának már a tudományban, becsukhatnánk a tudomány kapuit. De azt is mondta TOMPA, hogy nem is kell ezekkel az általános nyelvészeti kérdésekkel a készülő leíró nyelvtan első népszerű vázlatában foglalkozniuk, hanem ha közben akár nálunk, akár a Szovjetunióban kidolgozzák ezeket az általános nyelvészeti kérdéseket, akkor a »tudományos« nyelvtan, amely

később készül el, ezt majd figyelembe veheti. Ez nyilvánvalóan helytelen álláspont. A nyelvtan felosztásának kérdése, a nyelvtan általános nyelvészeti, elméleti vagy elvi kérdései, alapvető kérdések, úgy, mint ahogyan minden tudományban az elvi kérdések alapvető kérdések. Milyen tudományos mű az, amelynek elvi alapjai nem világosak, nem tisztázottak? Ezek azok a kérdések, amelyeknek tisztázatlansága a nyelvtan tanítása során iskoláinkban a legtöbb nehézséget okozza: más az általános iskolai nyelvtan, más a gimnáziumi nyelvtan és más az egyetemi előadások nyelvtani terminológiája, felosztása. Ez is bizonyos mértékben hozzájárul ahhoz, hogy nem tudunk kellő eredményt felmutatni anyanyelvi oktatásunk egyik fokán sem. Nyelvtaníróinknak és nyelvészeinknek általában sürgős és fontos feladata ezeknek a kérdéseknek megoldása, mert ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban várják leginkább a segítséget a nyelvtudománytól az iskolák. Nem látni az elvi kérdések tisztázottságának fontosságát — hiba. De látva ezeket a kérdéseket, nem beszélni róluk, megkerülni őket, kitérni előlük — a tudományhoz nem méltó dolog. A tudománynak az a feladata, hogy tisztázza a kérdéseket, nem pedig az, hogy kitérjen előlük.

Nem lehet hivatkozni arra, hogy a nyelvtan felosztásának kérdése a Szovjetunióban sincs kidolgozva vagy tisztázva. Ez nem így van: az alapvető kérdések megoldásának útját Sztálin elvtárs cikkei megmutatták, és csak egyes részletkérdések körül van még egészséges vita a szovjet nyelvtudósok közt. De ha úgyis volna, ahogy TOMPA mondotta, ez nem mentesítene minket mulasztásaink és feladataink alól. De van a fogalmazásnak más hibája is. A szovjet és a magyar nyelvtani irodalom között e tekintetben nagy különbség van, mint ahogy nyelvtudósaink és a szovjet nyelvészek felfogása között is van különbség. A szovjet nyelvészek nem térnek ki ezeknek az elvi kérdéseknek a megvitatása elől, nem térnek ki az állásfoglalás elől. Nem tartanak ott ezek körül a kérdések körül, ahol évekkel ezelőtt tartottak. MARRnak a nyelvtanról, a nyelvtan felosztásáról, tartalmáról vallott felfogását nemcsak, hogy elsöpörték Sztálin elvtársnak a nyelvtan tartalmáról, felépítéséről mondott szavai, hanem a nyelvtudósok ki is dolgozták már a marri nyelvtani felfogás konkrét kritikáját. De nem tartanak ott sem, ahol MARR előtt tartottak. Ez természetes. Nálunk azonban a nyelvtani felfogást illetően ott tartunk, ahol 20—30 évvel ezelőtt: J. RIES körül. Ez a lemaradás tehát tűrhetetlen, különösen most, amikor már napirendre tűztük a leíró nyelvtan elkészítését.

TOMPA JÓZSEF felszólalásából is kicsendült az a felfogás, amely úgy állítja be a kérdést, mintha a tudomány elmélete és a tanítás között, a tudomány színvonala és az oktatás szükségletei között valamilyen ellentmondás volna. Ez teljesen helytelen és természetesen helytelen a nyelvtannal kapcsolatban is. Nincs pedagógiai szempontból helyes nyelvtan, amely egyben tudománytalan volna. Nem lehet pedagógiai szempontból helyes egy tudománytalan, vagy a tudománynak ellentmondó mű. A nyelvtanírásra különösen érvényes ez. A nyelvtanírás tudományos színvonalának a próbaköve éppen az, hogy a nyelvtan

anyagát mennyire tudja világosan, kristálytisztán rendszerezni, és, ha azt ilyen tisztán, világosan rendszerezni sikerült, akkor ez didaktikai szempontból is tökéletes mű. Itt semmi ellentmondás nincs. Helytelen volna tehát — ha nem tudatosan is — szembeállítani a tudományt az oktatás követelményeivel.

Az elmondottak alapján javasolom, módosítsuk a referátumot, illetve fogalmazzuk majd a hozandó határozatunkat úgy, hogy legyen benne, hogy feladatunk kidolgozni újabkori nyelvtani irodalmunk kritikáját, különösen a 20-as évektől, amikor a pedológiás elvek kezdtek behatolni nyelvtanírásunkba, nyelvtani oktatásunkba — és SZTÁLIN elvtárs útmutatásai alapján, összhangban hazai nyelvtanírásunk legjobb hagyományaival — dolgozzuk ki minél előbb a magyar nyelvtan felosztását. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása szabad, nyílt viták keretében történjék meg, mert csak így tudunk majd ezen a téren is előbbre lépni: biztosítani azt, hogy a most elindított nyelvtani munkálatok és TOMPA elvtárs erőfeszítései meghozzák a kívánt eredményt.

ZOLNAI BÉLA:

A nyelvtudományi program egyik sürgős feladatának tartanám a h a z a i i d e g e n n y e l v e k t á j s z ó t á r a i n a k elkészítését. Elsősorban a magyarországi németiség, szlovákság és cigányság szókészletének eddig nyomtatásban megjelent anyagát kellene publikálni, esetleg újabb gyűjtéssel kiegészítve. Enélkül a magyar etimológiai kutatás nem támaszkodhatik reális alapokra. Magyar jövevényszavaknak bajor vagy osztrák szavakkal való egybevetése módszertani veszélyekkel jár, mikor a legközvetlenebb forrás Magyarországon kereshető. A hazai németiség nyelve részben maga is a legkülönbözőbb német birodalmi, idehozott dialektusok keveréke. A német telepeseikkel vegyülő f r a n c i a (lotharingiai) lakosság francia szavak közvetítője is lehetett.

PAIS DEZSŐ:

L ő r i n c z e L a j o s előadónak az engem érintő megjegyzésére óhajtok megjegyzést tenni. Tudniillik úgy látszik, hogy a nyelvtudomány és a nyelv-művelés viszonyára vonatkozó véleményemet nem tudtam eléggé megfogalmazni. Vagy ez az eset áll fenn, vagy pedig amit mondtam, azt némelyek nem tudják, illetőleg inkább nem akarják megérteni. — Mindenesetre sajnálom, hogy engem szerepeltettek az irodalmi nyelvvel kapcsolatban, s így előidéztek, hogy a kongresszust tegnap kompromittáljam.

A II. ORSZÁGOS MAGYAR NYELVÉSZKONGRESSZUS HATÁROZATAI

A felszabadulás óta népi demokráciánk nyelvtudósai immár másodízben gyűltek össze országos találkozóra, hogy a magyar nyelvtudomány eddig elért eredményeiről beszámoljanak, az időszerű kérdéseket megvitassák, a hiányosságokat, hibákat feltárják, s a jövő fejlődés útját kijelöljék.

E kongresszusunkra történelmi időpontban, a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusának befejezése után rövid pár héttel került sor. Ez a körülmény tanácskozásainkat még jelentősebbé, felelősségünket még fokozottabbá teszi. Napjainkban az imperialista tábor az emberi kultúrát megsemmisítéssel fenyegető, esztelen, új világháború kirobbantására törekszik. A világ népei azonban, s köztük mi is, tisztában vannak azzal, hogy ezt a világkatasztrófát el lehet kerülni, ha a békeszerető népek szervezeten összefognak a háborús uszítók ellen. Ilyen körülmények között minden magyar nyelvtudósunknak kötelessége, hogy tudásával, tehetségével, minden erejével síkra szálljon a béke megvédésének szent ügye mellett.

Akkor, amikor felszabadult dolgozó népünk az ötéves terv döntő évében erejét megfeszítve munkálkodik a szocializmus építésén, a magyar nyelvtudósoknak is fokozottabb részt kell kérniük a békés alkotó munkából, hogy ezzel is erősítsék a Szovjetunió vezette béketábort, az emberi haladás táborát.

Népünk ezt méltán el is várhatja tőlünk. Népi demokráciánk ma a Magyar Dolgozók Pártjának kezdeményezésére hatalmas összegekkel támogatja a tudományos kutatásokat. A folyó évben kormányzatunk nyelvészeti kutatásokra kb. ötvenszeresét fordította az 1940-ben juttatott összegnek. Újjászületett a Magyar Tudományos Akadémia, a tudományos intézeteknek egész sora létesült. A párt gondoskodása lehetővé tette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének megteremtését és fokozatos fejlesztését. Egyetemeink új nyelvészeti tanszékekkel gazdagodtak. A magyar nyelvészet fejlesztése érdekében, multbeli mulasztásaink pótlására, bőkezűen támogatott, hatalmas arányú tervmunkálatok folynak. Népi demokráciánk olyan erkölcsi és anyagi megbecsülésben részesíti tudósainkat s köztük nyelvtudósainkat is, amilyenről a Horthy-fasizmus idején nem is álmodhattunk.

Államunk gondtalan megélhetést biztosít minden tudományos dolgozónak, és azokat, akik tudományos munkájukkal kiemelkedő eredményeket érnek el, tekintélyes jutalmakkal tünteti ki. Nyelvtudósaink között számos akademikust és Kossuth-díjast találhatunk. Az aspirantúra intézménye, továbbá az új rendszerű doktori, valamint a kandidátusi fokozatok bevezetése szintén jelentős eredmény. Bízvást elmondhatjuk tehát, hogy a magyar nyelvtudomány munkásai olyan anyagi és erkölcsi támogatásban részesülnek, mint nyelvtudo-

mányunk történetében még soha. Különösen kell ezt hangsúlyoznunk akkor, amikor jól tudjuk mindannyian, hogy a tőkés országokban csak azok a tudósok részesülnek támogatásban, akik elárulva a tudományt, a háború előkészítésének szolgálatába szegődnek.

Fel sem tudjuk becsülni azt a hatalmas segítséget, amelyet Sztálin korszakalkotó nyelvtudományi művei a tudomány számára jelentenek. Sztálin útmutatásai teszik lehetővé számunkra is azt, hogy a magyar nyelvtudományt felvirágoztassuk azáltal, hogy a szovjet nyelvtudomány példáját követve meghonosítjuk szaktudományunkban a marxizmust, s e munkánk során eltüntessük az idealista polgári nyelvtudomány maradványait. Legújabbán a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával arra is sor kerülhetett, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese, Társaságunk főtitkára a Szovjetunióba utazhassék, a Szovjetunió nyelvtudósaival személyesen is megismerkedhessék, és a szovjet nyelvtudomány módszereit a helyszínen tanulmányozhassa. Meg vagyunk győződve arról, hogy utazása, amelyet az elkövetkezendő években hasonló tanulmányutak fognak követni, a szovjet és a magyar nyelvtudomány közti kapcsolatok elevenebbé tétele s ezáltal nyelvtudományunk további fejlődése szempontjából igen eredményes és gyümölcsöző lesz.

De tanulni akarunk a testvéri népi demokráciák nyelvtudományától is. Bizonyos, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus testvérállamok nyelvtudósaival együttműködve, nyelvtudományunk a marxizmus-leninizmus szellemében újult erővel, új módszerekkel s még eredményesebben folytathatja munkáját.

E kongresszusunkat a magyar nyelvtudomány fejlődésében fontos állomásnak tartjuk. A kongresszuson elhangzott előadások, hozzászólások és a velük kapcsolatosan tartott viták eredményeinek összefoglalásaként, valamint általában a magyar nyelvtudomány újabb fejlődésének vizsgálata alapján a következőket állapítjuk meg:

1. A szovjet nyelvtudomány, a marxizmus-leninizmus megismerése

A sztálini útmutatásokat, a szovjet nyelvtudomány segítségét, valamint a párt és népi demokratikus államunk támogatását felhasználva, nyelvtudósaink az elmúlt években hozzáfogtak ahhoz, hogy alkalmazzák a marxizmus-leninizmus szempontjait nyelvtudományunkban, és lerakják hazánkban a marxista-leninista nyelvtudomány alapjait. Nyelvtudósaink mind eredetiben, mind pedig fordításokban behatóan tanulmányozzák Sztálin elvtárs nyelvtudományi műveit, valamint a zseniális sztálini útmutatások nyomán készült újabb szovjet és népi demokratikus nyelvtudományi műveket. Ki kell emelnünk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Közleményeit. E sokszorosított kiadvány a Szovjetunió és a népi demokratikus országok nyelvtudományi eredményeinek közvetítése terén az elmúlt években fontos szerepet töltött be.

Szükségesnek tartjuk azonban, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus országok nyelvtudományának kiemelkedő alkotásai könyvalakban, nyomtatásban is minél előbb megjelenjenek magyarul, hogy a nyelvtudomány ügye iránt érdeklődők számára hozzáférhetővé válhassanak.

2. Bírálat, önbírálat, elvi viták, szakmai-ideológiai tanfolyamok

A sztálini nyelvtudomány alapvető kérdéseinek megvitatása szempontjából hasznos kezdetnek tartjuk azokat az előadásokat, amelyeket az elmúlt két évben a Magyar Tudományos Akadémia, valamint Nyelvtudományi Intézete

rendezett. Hiányoljuk azonban, hogy ezekkel kapcsolatban nem bontakozott ki egészséges vitaszellem, és nem érvényesült bennük a tudomány éltető levegőjét jelentő kritika és önkritika. Meg kell állapítanunk azt is, hogy nyelvtudományunknak még mindig egyik fő fogyatékosága az elméleti kérdések és általában az általános nyelvészeti elhanyagolása. A marxista-leninista filozófia terén nyelvészeink még nem eléggé tájékozottak. Az e téren mutatkozó hiányosságokat meg kell szüntetnünk, s nyelvtudományunkban meg kell teremtenünk az elmélet és gyakorlat egységét. Ennek érdekében halasztást nem tűrő feladatnak tartjuk olyan szakmai-ideológiai tanfolyamok rendezését, amelyeken nyelvtudósaink, megismerkedve a marxizmus-leninizmus elméletével, behatóan tanulmányozzák annak alkalmazását konkrét nyelvészeti kérdésekben. Ezeknek a tanfolyamoknak a megrendezéséről a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának kell gondoskodnia.

A sztálini nyelvtudományi művek megjelenése óta egyetemi és főiskolai nyelvészeti oktatásunkban értünk el bizonyos eredményeket. Ezek az eredmények azonban távolról sem kielégítőek. Míg a pedagógiai főiskolák tananyagát a főiskolai oktatók egyre inkább a sztálini tanítások alapján építik fel, egyetemi nyelvészeti oktatásunkban e téren komoly elmaradás mutatkozik. Sok javítani való van egyetemi nyelvészeti oktatásunkban a módszerek terén is, és nem fordítanak elég gondot a tanárképzés különleges igényeinek kielégítésére sem.

A kongresszus felhívja a Köznevelési Minisztérium figyelmét az egyetemi nyelvészeti oktatásban tapasztalt súlyos hiányosságokra, és kéri azoknak mielőbbi kiküszöbölését.

Nyelvtudományunk egyik hiányossága az, hogy még nem honosodott meg eléggé tudományunkban a kritika és az önkritika. Pedig a nyelvtudomány terén is szükség van komoly bírálatra és önbírálatra, elvi vitákra, a vélemények szabad harcára, mert — mint Sztálin elvtárs is mondotta — semmiféle tudomány s így a nyelvtudomány sem fejlődhet a vélemények harca s a kritika szabadsága nélkül.

A kritika és önkritika meghonosítása, az egészséges vitaszellem kifejlesztése és ébrentartása a Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságainak, Társaságunk minden egyes tagjának és minden nyelvtudományi intézményünknek állandó feladata.

3. *A magyar nyelvtudomány története, haladó hagyományaink*

Népi demokráciánk büszkén vallja magát multunk értékei örökösének, nemzeti nagyjaink munkássága egyenes folytatójának. Ez arra kötelez bennünket, hogy az eddiginél többet foglalkozzunk a magyar nyelvtudomány multjával, haladó hagyományaival. Példaképeink azok a haladó tudósaink legyenek, akik felismerték koruk társadalmának előremutató törekvéseit, és tudásukat egész életükben azok szolgálatába állították.

Elérkezett az ideje annak, hogy az eddigi kutatások eredményeinek felhasználásával, új adatok feltárásával, mindenekelőtt haladó hagyományaink számbavételével megírjuk a magyar nyelvtudomány történetét.

4. *Az irodalmi nyelv vizsgálata*

Ma, a szocializmus építésének korában, amikor kulturális forradalmunk egyik legfőbb feladata dolgozó népünk, a népből kifejlődő új értelmiség nyelvi műveltségének, anyanyelvi kultúrájának emelése, úgy látjuk, hogy irodalmi

nyelvünk kifejező eszközeinek, szókincsének, nyelvtani rendszerének vizsgálata mindennél előbbrevaló feladatunk és kötelességünk.

Ezért igen jelentős kezdeményezésnek tartjuk, hogy e kongresszusunkon irodalmi nyelvünk kérdéseit nyelvtudósaink, íróink és irodalomtörténészeink együttesen megvitatták. A magyar irodalmi nyelv kialakulásának és fejlődésének kutatása alkalmat nyújthat a különféle tudományok művelőinek, a nyelvészeknek, irodalomtörténészeknek és történészeknek nélkülözhetetlen, eredményes és alkotó együttműködésére. Nyelvészeink készséggel segítséget nyújtanak íróinknak is ahhoz, hogy történeti vagy népi tárgyú műveik nyelvi szempontból is minél hitelesebbek, tökéletesebbek legyenek.

Ezzel kapcsolatosan halaszthatatlan feladatnak tartjuk a magyar nyelvi és irodalmi stílus fejlődésének irodalomtörténészeinkkel és íróinkkal együtt való vizsgálatát, továbbá a mai irodalmi stílus kutatását, nagy íróink nyelvének tanulmányozását is.

5. Szókincs, szótárírás

Mai irodalmi nyelvünk és köznyelvünk szókincsének lerögzítése szempontjából egyik legfontosabb teendőnk a Magyar Értelmező Szótár megalkotása. E szótár elkészítésével nyelvtudományunk egyik régi adósságát törlesztjük. Népi demokráciánk rendkívül bőkezű támogatása lehetővé teszi, hogy e szótárunk még a következő években elkészülhessen.

Mindent meg kell tennünk, hogy az Értelmező Szótár, amelynek nyers kézírata, hatalmas anyaggyűjtés és évekig tartó feldolgozás után javarészt már el is készült, mielőbb sajtó alá kerülhessen, és a kellő időben megjelenhessék.

Örvendetesnek tartjuk azt is, hogy a Magyar Akadémiai Nagyszótár munkálatai ez év őszén újból megindulhattak. Kíváncsok, hogy az eddig gyűjtött hatalmas és rendkívül értékes anyag rendezése és kiegészítése a jövő évben fokozott ütemben folytatódjék.

A kétnyelvű és többnyelvű szótárak, valamint a szakszótárak szerkesztése és kiadása terén népi demokráciánk az utóbbi évek során számottevő eredményeket ért el. E hatalmas arányú gyakorlati szótárírói munkának hiányosságát jelenti azonban az, hogy nyelvtudósaink nem foglalkoznak eleget a szótárírás elméleti kérdéseivel. Szükséges tehát a lexikológia elméleti és gyakorlati kérdéseinek tudományos megvitatása, a Szovjetunió és a népi demokratikus államok szótárírói közti tapasztalatcsere.

A szótárírás elméleti kérdéseinek megvitatásával egyidejűleg elő kell készíteni egy kisebb terjedelmű, népszerű értelmező szótárnak, egy tudományos, történeti alapokon nyugvó magyar szólásgyűjteménynek, a magyar rokonértelmű szavak szótárának, valamint későbbi időpontban egy magyar stílus-szótárnak a szerkesztését is.

6. Nyelvtanírás

Megállapíthatjuk,⁵ hogy nyelvtudományunk a feudálkapitalizmus utolsó évtizedeiben a nyelvtanírást is elhanyagolta. E téren sürgősen szintén sokat kell tennünk, hogy a muftbeli mulasztásokat pótoljuk.

Mielőbb meg kell alkotnunk a magyar nyelvtani rendszerrel kapcsolatos kutatások új szintézisét.

Sürgősen meg kell írni egy tudományos színvonalú, kisebb terjedelmű leíró nyelvtant, amelyre az egyetemi nyelvészeti oktatás színvonalának emelése végett halaszthatatlanul szükség van.

Örvendetesnek tartjuk, hogy máris folyik az anyaggyűjtés egy korszerű tüzetes magyar leíró nyelvtan megírásához. Kíváncsú, hogy e munkálatok ne lankadjanak el, és mielőbb eredményesen fejeződjenek be.

7. Nyelvjáráskutatás

Irodalmi nyelvünk legfontosabb és leggazdagabb forrásának, a magyar nyelvjárásoknak tudományos vizsgálatát, a magyar nyelvatlasz elkészítését szintén népi demokráciánk támogatása teszi lehetővé. Továbbra is minden módon biztosítani kell, hogy e nagyarányú munka, melynek befejezése nélkül a magyar irodalmi nyelv kérdését nem lehet megoldanunk, mielőbb elkészülhessen és megjelenhessék.

Tovább kell folytatni a nyelvjárási kiadványok közzétételét, és mielőbb ki kell adni az új magyar tájszótárt.

Meg kell kezdeni nyelvjárásaink történetének tanulmányozását is.

8. Nyelvművelés

Fokozottabb figyelmet kell fordítanunk a nyelvművelés kérdéseire. E téren jelentős kezdeményezésnek tartjuk az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának megalakítását, valamint a Magyar Tudományos Akadémia 1951. decemberében rendezett nyelvművelő ankétját.

Kíváncsúsnak tartjuk a mai magyar nyelvművelés elvi és gyakorlati szempontjainak további megvitatását, olyan művek kiadását, amelyek útbaigazítást nyújtanak a művelt magyar beszéd, a helyes fogalmazás és a helyes ejtés időszerű kérdéseiben.

Szükség lenne arra is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának folyóirata legyen.

9. Helyesírás

Ki kell küszöbölnünk helyesírásunk még meglevő egyenetlenségeit, fogyatékoságait, s haladéktalanul sajtó alá kell rendeznünk az Akadémiai Helyesírás Szabályainak újabb, javított és teljesebb kiadását, egy bő, korszerű anyagot tartalmazó szójegyzékkel együtt.

10. Nyelvtörténet

Tudjuk, hogy a jelent a múlt ismerete alapján lehet igazán megérteni. Nyelvünk jelene is csak akkor lesz világos előttünk, ha minél jobban elmélyedünk multjának tanulmányozásába, nyelvemlékeink bűvárlatába. Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei nyelvtörténeti kutatásaink megújításához és elmélyítéséhez hatalmas segítséget nyújtanak. Sztálin elvtárs rámutatott arra, hogy a nyelv történetét nem lehet az azt beszélő nép történetétől elválasztva vizsgálni. A magyar nyelv történetének kutatása terén nyelvtudományunk tiszteletre méltó eredményeket tud felmutatni. Az összehasonlító nyelvtudomány művelése terén is megelőztek nyelvtudósaink sok más nemzetet. Ezek mellett az eredmények mellett, amelyekre méltán büszkék lehetünk, tudatában kell lennünk azonban annak is, hogy e kutatások a nyelvtörténetnek csak bizonyos kérdéseire derítették fényt.

A mi feladatunk az, hogy elődeink eredményeit és megállapításait a marxizmus-leninizmus nyújtotta szempontok alapján megvizsgáljuk, és megállapítsuk, mi bennük az időtálló, mi az ingatag, az idejétmúlt és elvetendő.

Itt van az ideje, hogy megalkossuk a magyar nyelvtörténet új szintézisét. Örvendetes, hogy a Nyelvtörténeti Adattár kiadásának előkészítése révén a történeti alaktan és mondattan kiadásához szükséges előmunkálatok már meg is indultak.

Nyelvünk multjának eredményesebb tanulmányozása végett feltétlenül kívánatos nyelvemlékeinknek hozzáférhetővé tétele is. Elsősorban facsimile kiadásokra, továbbá az egyes nyelvemlékek monográfia-szerű tudományos feldolgozására van szükség. Ez utóbbi téren máris mutatható fel eredmény.

Szükség van a Nyelvtörténeti Szótár anyagának mielőbbi kiegészítésére. Tovább kell folytatnunk a magyar szókincs egyes elemeinek, különféle jövevényszavainknak eredetére vonatkozó kutatásokat. A legközelebbi jövőben közre kell bocsátanunk a Szófejtő Szótár újabb, bővített kiadását.

11. Finnugor nyelvészet

A finnugor nyelvészet terén elért jelentős eredményeink közé számíthatjuk a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával az utóbbi évek folyamán megjelent szövegkiadványokat.

Kívánatos, hogy minél több finnugor nyelvészünk menjen tanulmányútra a Szovjetunióba, hogy ott a helyszínen tanulmányozhassa az egyes finnugor népek nyelvét és műveltségét.

Szükséges, hogy az anyaggyűjtés lezárása után mielőbb megindulhasson a tudományos szempontból oly fontos finnugor etimológiai szótár szerkesztése.

Fontos feladatnak tartjuk a további szövegkiadványokat, egyes rokon népek szótárainak elkészítését, valamint elhunyt nagy finnugor nyelvészeink hagyatékának feldolgozását.

Finnugor nyelvészeinknek a közeljövőben újból összegezniük kell a finnugor nyelvrokonságunkra vonatkozó eddigi kutatások eredményeit.

12. Szlavisztika

A hazai szlavisztika terén számottevő eredmény a magyarországi szláv nyelvemlékek most megindult kiadása, valamint a magyarországi szláv nyelv-atlasz készítése. Sikerrel folyik a magyar-szláv kapcsolatok kutatása. Szükség van a magyar-orosz nyelvészeti kapcsolatok történetének megírására is.

Hiányosságnak tartjuk azonban, hogy egyes szláv nyelvekkel csak egy-két nyelvtudósunk foglalkozik. Kívánatos, hogy fiatal kutatóink hozzáfogjanak több szláv nyelv elmélyült tanulmányozásához is. Szükség lenne szlavistáinknak a baráti, szláv nyelvű demokratikus államokba való kiküldetésére.

13. Turkológia

Mindent meg kell tennünk, hogy világhírű turkológiánk kellő utánpótlást nevelhessen és továbbfejlődhessék.

14. *A nyelvtudomány eredményeinek közzététele, terjesztése, népszerűsítése*

Hogy pedig nyelvtudományunk eredményei minél szélesebb rétegekhez eljuthassanak, és formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúránk fejlesztéséhez minél nagyobb mértékben hozzájárulhassanak, szükségesnek tartjuk az alábbiakat:

A Nyelvtudományi Társaság az Akadémia segítségével fejtsen ki széleskörű tudománynépszerűsítő munkát.

Nyelvszeink fordítsanak fokozottabb figyelmet a mozgalmi élet, a sajtó és a rádió nyelvének vizsgálatára. Az ilyen irányú kutatás azonban nem lehet öncélú szemlélődés, mert a nyelvtudománynak elő kell segítenie nemzeti irodalmi nyelvünk fejlődését.

A magyar nyelvtudomány művelőinek az eddiginél szorosabban együtt kell működniük pedagógusainkkal, hogy közösen megoldhassák az egyetemi, középiskolai és általános iskolai nyelvoktatás és a nyelvművelés időszerű kérdéseit.

Biztosítani kell, hogy nyelvészeti folyóirataink a jövőben rendszeresen jelenjenek meg, és tervszerűbb munkával segítsék elő nyelvészeti szakirodalmunk fejlesztését.

Mielőbb el kell érünk, hogy nyelvtudományi ötéves tervünk teljesítésével és túlteljesítésével, eddigi eredményeink népszerűsítésével, az új kutatások előkészítésével s mindenekelőtt a marxizmus-leninizmusnak nyelvtudományunkban való meghonosításával nyelvészeink meghálálják azt a hatalmas erkölcsi és anyagi támogatást, amelyben őket népi demokráciánk, a párt részesíti.

FODOR GÁBOR akadémikusnak, a szegedi egyetem rektorának búcsúszavai:

Elsősorban is elnézést kell kérnem, hogy az eddigi üléseken nem tudtam résztvenni, azonban alkotó szabadságon vagyok, ezért MARTONYI JÁNOS rektor-helyettes képviselte egyetemünket. A magam részéről mégis a Szegedi Tudományegyetem Tanácsa, dolgozói és hallgatói nevében meleg szeretettel üdvözlöm a kongresszus záróülése alkalmából a részvevő nyelvész-tudósokat és azokat, akik ez iránt a tudomány iránt érdeklődnek.

Az elhangzott előadások és az utánuk következő vita világosan megmutatta, hogy a magyar nyelvészet SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi cikkeinek hatására új, az eddiginél helyesebb utakon halad előre. Büszkéek vagyunk arra, hogy egyetemünk színhelye lehetett a II. Országos Nyelvészkongresszusnak. Egyetemünk két hónappal ezelőtt színhelye és egyik rendezője volt a kémia területén lefolyt országos tudományos konferenciának. Ez új kezdeményezés, amennyiben a Tudományegyetem ezentúl nemcsak nevében viseli a »tudomány« szót, és nemcsak annyiban járul hozzá a tudomány műveléséhez, hogy annak művelői legnagyobb részét az egyetemeken működnek, hanem szolgálni kívánja a maga területén minden tudomány fejlődését tudományos viták megrendezőjeként is, azzal, hogy tudományos viták színhelyévé válik. Ebben a vonatkozásban sajnálatos, hogy a Nyelvészkongresszus esetében nem lehettünk olyan mértékben segítségre, mint a kémiai kongresszuson.

Számomra, mint egészen távoli tudományterületen dolgozó számára is igen tanulságos volt a kongresszus, aminthogy az volt egyetemünk egészére nézve is. Azt lihetnénk, hogy a kémia és a nyelvészet, mint egymástól távoli tudományok, egymástól el vannak szigetelve. Nem az elszigeteltséget látom, annak ellenére, hogy témájában egészen más volt a két kongresszus. Mindkettőben új gondolatok ébredtek, mindkettő beszámolóját, áttekintését adta a magyar tudomány fejlődésének, s annak volt ékes bizonyítéka, hogy Magyarországon a felszabadulás valóban hatalmas lendülettel indította meg az újszellemű tudomány előrehaladását. Ezt láttuk a vitákból, az építő kritika kialakulásából. Azt is észre lehetett venni, hogy ebben a fejlődésben vannak még itt-ott zökkenők. Van még a kritika személytelensége és a kritika hiánya terén kívánnivaló. A fejlődés útját jelenti azonban kétségtelenül az a szellem, amelyet ma délelőtt az elhangzott felszólalások során tapasztalhattam.

Még egy közös vonás mindkét tudományágnál — melynek konferenciáját a Szegedi Tudományegyetem falai között üdvözölhette — az, hogy mindkettőt hatalmas mértékben támogatja kormányzatunk. A fejlődésnek nemcsak anyagi feltételeit adja meg a Párt és kormányzatunk, hanem az erkölcsi megbecsülést és eszmei irányítást is. A Szovjetunió segítségét is minden tekintetben érezhetjük. Meggyőződésem, hogy nemcsak a felszabadulás tényét, az életet jelentette számunkra a Szovjetunió és a Párt tevékenysége, hanem további fejlődésünknek állandó ösztönzését is. És ha hozzávesszük azokat a tudományos eredményeket, amelyeket az Önök konferenciája és a másik, természettudományos konferencia sugárzott, akkor kétségtelenül optimizmussal kell a jövő felé néznünk. Erre az optimizmusra többek között jogot ad éppen a nyelvészet területén az, hogy a sztálini nyelvtudomány szellemében halad előre a magyar nyelvészet is, és ezen az úton további eredményeket, sikereket kívánok.

BÁRCZI GÉZA elnöki zárószava:

Azt hiszem, mindnyájan egyetértünk abban a megállapításban, hogy a kongresszus érdekes, elmemozdító, magas színvonalú előadásokon, az előadásokat követő változatos vitákban lényegesen hozzájárult a magyar nyelvtudománnyal kapcsolatos igen fontos kérdések tisztázásához. Különösen ki kell emelnem PAIS DEZSŐ kartársunknak nagyszerű előadását, mely nemcsak mint óriási anyagon épült kitűnő tanulmány ragadta meg hallgatóságunkat, de a kutatás teljesen új területén vágott egy csapásra nem is ösvényt, hanem széles, nagy távlatokat nyitó utat, megvetette egy újszerű diszciplinának oly alapjait, melyeken bizonyára a részlettanulmányok egész sora fog épülni, sőt még szélesebb körben példát adott arra, hogyan lehet és hogyan kell megvalósítani az irodalom és a nyelvtudomány együttműködését. De a kongresszusnak többi kiváló előadása és az értékes hozzászólások is kétségtelenül mind a magyar nyelvészek országos kongresszusához méltók és igen termékenyek voltak. Még az oly ülés is, melyen talán nem juthattak kellő kibontakozáshoz a problémák megoldásának módozatai, maga a probléma nyomatékos felvetése, napi-rendre tűzése jelentős lépés, és kongresszusunk határozott pozitívumául könyvelhető el. Nem tartanám ildomosnak, hogy az elnöki záróbeszédben, mely után replikának itt már módja nincs, még egyszer belevessem szavamat és véleményemet egy-egy le nem zárt vitába. Azt hiszem, hogy közoktatásunk problémáiban, melyekben inkább csak a sebek egy részének feltárására kerülhetett sor, főképpen azért nem juthattunk el a kibontakozás módjainak alapos megvitatására, mert erre a kérdések sokrétűsége miatt egyetlen, bármily hosszúra nyúlt ülés, de talán az egész kongresszusi időszak sem lett volna elég. Sajnálható, hogy sok nagyon értékesnek ígérkező felszólalás, éppen azok részéről, kik mint oktatók a problémát közvetlen közletről látják, időhiány miatt elmaradt. Kérem a kartársakat ne vegyék hiú formulának azt a felszólítást, hogy elmaradt hozzászólásaikat, főleg az irodalmi nyelv kialakulása kérdésében és az anyanyelvi oktatás kérdésében írásban nyújtsák be a Társaságnak, hogy ezek is helyet foglalhassanak a kongresszus anyagából készítendő kiadványban, azaz egyrészt tapasztalataik felhasználhatók legyenek azokban a megbeszélésekben, melyeknek a kongresszus ülése első állomása, másrészt a tudományos vérkeringésbe belekerülhessenek.

Az előadások és az őket követő viták tehát — s ezt önáltatás nélkül mondhatjuk — föltétlenül gyümölcsözők voltak, az imént elhangzott határozati javaslatokban pedig, melyek immár határozatokká érlelődtek, kijelölte a Kongresszus azokat az elveket, melyeket a magyar nyelvészek összessége helyeseknek és kívánatosoknak, s ennél fogva követendőeknek tart. E határozatokban azonban egyszersmind részletezve látjuk azokat a konkrét feladatokat, melyek ránk várnak.

Különösen nagy súlyt vetnek e határozatok — s ezért az első helyen is említek őket, — az általános nyelvészeti kutatásokra, melyek a SZTÁLINTól szilárdan megvetett alapokon a marxizmus eredményeit hivatottak az eddiginél nagyobb mértékben érvényesíteni a nyelvtudomány elméletében. Ez általános kutatások eredményei mindnyájunknak legnagyobb érdeklődésére tarthatnak számot, mert ez eredményeknek a tudományos kutatás gyakorlatába való átvitele teremti majd meg az elmélet és a gyakorlat dialektikus egységét. E vizsgálódások nagyszerű, teret nyitnak azoknak a kartársainknak, akiket felkészültségük és hajlamaik az általános elvi kérdések felé irányítanak, és

remélhető eredményeik tartalmas viták során tudományos tételekké edződnek majd. E viták számára nyelvészeti folyóirataink lapjai a jövőben is nyitva állanak, mint eddig, de meggyőzősédünk, hogy a jövőben erre hivatott kartársaink ezt a lehetőséget nagyobb mértékben fogják igénybe venni.

Ugyancsak fontos kérdés a nyelv tudománynak az élettel való kapcsolata. Népünk anyanyelvi műveltségének emelése és elmélyítése mindnyájunknak nemcsak fontos kötelessége, de benső szívügye. A határozatok pontosabban is megjelölik a követelményeket: értelmező szótár, leíró magyar nyelvtan, magyar stílustörténet, helyesírás, a nyelvművelés szerves kibontása és fejlesztése, tudománynépszerűsítés és együttműködés a nevelőkkel. A mai magyar nyelv tudományos feltárásának kérdéseire, melybe az előbb említett pontok legtöbbje szintén beletartozik, csatlakozik a nyelvjárások kutatása, gyűjtő és feldolgozó munka egyaránt, valamint az évek óta igen eredményesen folyó Magyar Nyelvatlasz-gyűjtések és a — sajnos — kellően meg nem világított okokból késő tájnyelvi atlaszok egész sora.

Minden különleges magyar nyelv tudományi munkának a gerince a magyar nyelvtörténet. A határozatok itt is rámutatnak a legégetőbb kérdésekre. Egyrészt a részletkutatásoknak megfelelő mederben tovább kell folyniuk a hangtan, a szókincs és a mondattan terén egyaránt, mert ezeken a részletkutatásokon haladnak előre és tökéletesednek nyelvünk multjára vonatkozó ismereteink, melyek nélkül a ma nyelvét sem érthetjük meg, fejlődik és bontakozik új nagy összefüggések felé a tudomány. Másrészt összegezni kell az eddigi ismereteket, mert ez az a kiindulópont, honnan az egészet látva tudjuk vezetni a további alkotó munkát, ha nem akarjuk kitenni magunkat a részletekbe való beleveszés kockázatának. E hatalmas munkát azonban csak fokozatosan lehet elvégezni, szerényebb méretű és részletekbe kevésbé behatoló áttekintésekkel kell előbb megelégednünk, hogy majdan, de nem túlságosan sokára, eljuthassunk a teljesen bő, széleskörű összefoglalásokig. Addig gyűjteni kell az anyagot is; új nyelvtörténeti szótár, nyelvtörténeti adattár, hasonmás kiadások, mind részben a részletkutatások, részben a nagy összefoglalások előkészítésére is szolgálnak. A tudománytörténet pedig gazdag tanulságokkal láthat el, megismertette a mult küzdelmeit, győzelmeit és veréseit, emelve öntudatunkat, sarkallva munkakedvünket.

Nem kevésbé gazdag a finnugor nyelv tudomány elé táruló munkaterv: becses hagyatékok és gyűjtemények feldolgozása, szövegkiadások, finnugor etimológiai szótár, a finnugor kutatások eredményeinek összefoglalása új lendületet fognak adni e nálunk nagy múltú tudományágnak.

Az idegen nyelvek tudományos tervei szintén jelentősek. Ezek közül is kiemelkedik a magyarországi szláv nyelvatlasz, és a magyarországi szláv nyelvemlékek kiadássorozata.

Ehhez a hatalmas programhoz, melyből inkább csak szemelve emeltem ki néhány fontos tételt, kormányzatunk és a dolgozó magyar nép jóvoltából megvan a megfelelő, a tervekhez méltóan hatalmas anyagi megalapozottság. Látva azonban e sokrétű és a nyelv tudomány változatos területére kiterjedő feladatokat és egyben saját, bizony nem túlságosan sűrű sorainkat, némi szorongás fog el, vajjon meg fogunk-e tudni felelni nekik. Jelenleg már mindannyiunk egyszerre több — gyakran nem is két-három, hanem jóval több — területen dolgozik, változatos munkaközösségekben fejt ki időhöz kötött, halasztást nehezen tűrő munkát, ugyanakkor saját egyéni munkája is változatos körökre terjed ki. Ha ehhez hozzávesszük számos egyéb elfoglaltságunkat, bizottsági

ülések, értekezletek, tanácskozások hosszú sorait, sokunknak oktató munkáját s a vele járó adminisztrációt és temérdek ülésezést, sokszor úgy érezzük, hogy minden jószándék, erőnknek minden megfeszítése ellenére is nehezen fogunk tudni helyt állani. Föltétlenül törekednünk kell tehát az erők gazdaságosabb fölhasználására, s rajta kell lennünk, hogy a formális, de nyomasztó terhek, melyek időnket, idegeinket nagy mértékben igénybe veszik, enyhüljenek.

Le kell gondosan mérnünk, ki mire vállalkozhatik, és ahhoz ragaszkodni kell, tág teret hagyva az egyéni munkaterveknek, de le kell mérnünk azt is, mi maradhat el, nem is tudományos, de a tudomány határmezsgyéin mozgó feladatainkból, mert súlyos hiba volna munkaerőgazdálkodás szempontjából, ha magasabb minőségi munkára képes erők olyan feladatokra használnának el, melyek fontossága alárendelt, vagy melyeket más módon is, kevesebb munkaidő és energia igénybevételével el lehetne intézni. Tudom, hogy e kérdések súlyosak és megoldásuk nem könnyű, s nem is történhetik egy-kettőre. Azért tisztelettel fölkérem a kongresszus résztvevőit, elmélkedjenek e kérdéseken, a munkaerő kémelésének és gazdaságos felhasználásának kérdésein. Tegyenek javaslatokat, nem értekezleteken vagy elszórva alkalmilag, hanem röviden írásba foglalva és juttassák el a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályához vagy a Nyelvtudományi Társasághoz. Vonatkozhatnak e javaslatok általánosságban a nyelvtudományi munka gazdaságos szervezésére és konkrétul arra a munkaterületre vonatkoztatva, melyet kiki saját gyakorlatából legjobban ismer. Csak arra kérem, ne olyanok legyenek ezek, amelyek újabb ankéteket szülnek, új szervezeteket állítanak a meglevők mellé, alá vagy fölé, azaz a segítség céljával és szándékával a szakemberek újabb igénybevételére vezetnek. Szilárd meggyőződésem szerint van mód arra, hogy a jelenlegi helyzeten könnyítsünk, hogy a munkaerők azon a nekik legjobban megfelelő területen érvényesüljenek, ahol a legértékesebb munkát nyújthatják, anélkül, hogy a munka tervszerűsége szenvedne, vagy anarchia állana be.

Az előttünk álló feladatok jelentős részének teljesítése már folyamatban van, sőt máris nem megvetendő eredmények bizonyítják, hogy a magyar nyelvészek komolyan fogják föl feladatukat, és azokkal a szinte korlátlan lehetőségekkel, melyek a dolgozó magyar nép veritékéből rendelkezésükre állanak, minden erejük megfeszítésével és minden idejük felhasználásával élni akarnak. Ha e, meggyőződésem szerint múltó nehézségek elhárulnak, nem lehet kétes, hogy e nagyszerű feladatok megvalósítása nem utópia.

TARTALOMJEGYZÉK

Bárczi Géza elnöki megnyitója	301
Zsirai Miklós: A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai.....	307

H o z z á s z ó l á s o k :

Bárczi Géza	321
Beke Ödön.....	325
Mészöly Gedeon	329
Beke Ödön.....	329
Vértes Edit	330
Lőrincze Lajos	330
Pataki Szilveszter	331
Mészöly Gedeon	331
Ligeti Lajos: Az uráli és altáji nyelvek viszonyának a kérdése.....	333

H o z z á s z ó l á s o k :

N. Sebestyén Irén	365
Kálmán Béla	371
U. Kőhalmi Katalin	372
Sulán Béla: Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól.....	377

H o z z á s z ó l á s o k :

Rácz Endre	398
Bárczi Géza	400
Tamás Lajos	404
Klemm Imre	405
Baróti Dezső	406
Szépe György	407
B. Lőrinczy Éva	409
Takács Etel	410
Pásztor Emil	412
Beke Ödön.....	413
Gáldi László	414
Szathmári István	415
Tantó István	416
Kerekgyártó Imre	417
Kanizsay-Nagy Antal	418
Sulán Béla válasza.....	421
Kniezsa István elnöki zárószava	423
Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv	425

H o z z á s z ó l á s o k :

Veres Péter	467
Illyés Gyula	471
Bárczi Géza	472
Kniezsa István	475
Mészöly Gedeon	476
Bóka László	476
Tolnai Gábor	479

Kovalovszky Miklós.....	180
Gáldi László	183
Zolnai Béla	184
Pais Dezső válasza	185
Beszámoló a nyelvtudományi tervmunkálatokról	
<i>Lőrincze Lajos</i> : Beszámoló a folyó nyelvtudományi munkákról.....	187
<i>Kálmán Béla</i> : A magyar nyelvjárások atlasza.....	197
<i>Tompai József</i> : A leíró nyelvtan kérdéseihez. ✓.....	301
<i>Hajdu Péter</i> : A magyar szókészlet finnugor elemei című tervmunka.....	511
<i>Országh László</i> : Hozzászólás az értelmező szótár tárgyában.....	515
<i>Gáldi László</i> : Az akadémiai nagyszótár munkálatai.....	519
<i>Imre Samu</i> : Kisebbségi nyelvtudományi tervmunkák.....	523
H o z z á s z ó l á s o k :	
Sulán Béla	527
Zolnai Béla	529
Pais Dezső	529
A II. országos magyar nyelvész-kongresszus határozatai	531
<i>Fodor Gábor</i> búcsúszavai.....	538
<i>Bárczi Géza</i> elnöki zárószava.....	539

